

ОДЕСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ЕКОНОМІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

На правах рукопису

Цубенко Валерія Леонідівна

УДК 94(477)"1817/1867"(043.5)

**ВІЙСЬКОВІ ПОСЕЛЕННЯ КАВАЛЕРІЇ НА ТЕРИТОРІЇ
УКРАЇНИ. 1817-1867 рр. (ФОРМУВАННЯ, СОЦІАЛЬНО-
ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК, ПОБУТ)**

07.00.01 – історія України

Дисертація на здобуття наукового ступеня
доктора історичних наук

Науковий консультант: В. М. Хмарський
доктор історичних наук, професор

Одеса – 2010

ЗМІСТ

ВСТУП	4
<i>Розділ 1. ОГЛЯД ЛІТЕРАТУРИ ТА ДЖЕРЕЛЬНОЇ БАЗИ</i>	
ДОСЛІДЖЕННЯ	14
1.1. Історіографія теми дослідження	14
1.2. Джерельна база дослідження та її структура.....	39
Висновки	56
<i>Розділ 2. ВІЙСЬКОВІ ПОСЕЛЕННЯ КАВАЛЕРІЇ НА ТЕРИТОРІЇ</i>	
<i>УКРАЇНИ: ГЕНЕЗА ТА ОСОБЛИВОСТІ</i>	
60	
2.1. Історичні умови виникнення та процес формування військових поселень кавалерії.....	60
2.2. Територія і облаштування військових поселень кавалерії.....	81
2.3. Динаміка чисельності населення, етнічна та релігійна структура.....	104
2.4. Південні поселення – завершальний етап існування військових поселень кавалерії на території України.....	119
Висновки.....	151
<i>Розділ 3. ВІЙСЬКОВІ ПОСЕЛЕННЯ КАВАЛЕРІЇ У СТРУКТУРІ</i>	
<i>РОСІЙСЬКОЇ АРМІЇ</i>	
156	
3.1. Адміністративний устрій та управління.....	156
3.2. Внутрішня служба.....	171
3.3. Рекрутська повинність.....	189
3.4. Участь у бойових діях.....	196
Висновки.....	208

Розділ 4. СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК	212
4.1. Динаміка соціального складу населення.....	212
4.2. Сільськогосподарська і промислова діяльність.....	222
4.3. Господарські установи.....	256
4.4. Соціальне напруження і конфлікти.....	267
Висновки	287
Розділ 5. ОСВІТА, ЦЕРКВА, ПОБУТ, ОХОРОНА ЗДОРОВ'Я	291
5.1. Система освіти	291
5.2. Церковна організація.....	320
5.3. Побут.....	334
5.4. Охорона здоров'я	364
Висновки	375
ВИСНОВКИ	379
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	394
ДОДАТКИ (ОКРЕМА КНИГА)	1–259

ВСТУП

Початок формування вітчизняного модерного суспільства, що припадає на довге «українське ХІХ століття» (за І. Лисяком-Рудницьким), здобув в історичній науці два головних концептуальних підходи – або це візія кризи «феодалізму» (аграрного суспільства), через розв’язання якої народжується «капіталізм» (індустріальне суспільство), або це процес «українського національного відродження» (націєтворення), що в цей час послідовно минає відповідні фази. Проте, не заперечуючи вказаних парадигматичних підходів, слід зауважити, що реальний історичний процес не може бути сповна вкладений у певні схеми. Зокрема, протягом першої половини ХІХ ст. уряд Російської імперії вживав різних заходів, які можна назвати відповіддю влади на ті виклики, що їх висувало суспільне життя, – від ліберальних заходів на кшталт указу про вільних хліборобів до консервативних – через створення військових поселень. Останній феномен, що існував на території України у вигляді військових поселень кавалерії, здобув у суспільстві більше оціночного, ніж аналітичного виміру, закладеного ще за радянської доби. Отже, **актуальність теми дослідження** обумовлена недостатньою розробкою і необхідністю її переосмислення у вітчизняній історичній науці. З точки зору цілісного дослідження, тривалий час тема вважалася неперспективною, а військові поселення привертали особливу увагу через прояви в них «класової боротьби» і тому розглядалися виключно в негативному контексті.

Історія військових поселень потребує перегляду як в господарчому, економічному, соціальному, так і у військовому аспектах. Вітчизняний вимір проблеми актуальний тим, що у першій половині ХІХ ст. на території Наддніпрянської України існувала ціла мережа таких поселень, які можуть розглядатись як певна система – у межах Слобідсько-Української (Харківської), Херсонської і Катеринославської (з 1817 р.), Київської і Подільської (з 1837 р.) губерній існували Українське (Харківське),

Новоросійське (Херсонське) та Києво-Подільське військові поселення кавалерії, що були реорганізовані у 1857 р. у Південні поселення.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Обраний напрямок дослідження безпосередньо пов'язаний з науковими темами, які розробляють колективи кафедри політології Одеського державного економічного університету – «Регіональна політика та її роль у демократичній перебудові суспільства» (№ державної реєстрації 0105U008962) та кафедри історії України Одеського національного університету імені І. І. Мечникова «Історія Південної України у національному та європейському контексті» (№ державної реєстрації 0106U008143).

Мета і завдання дослідження. Метою дослідження є комплексний аналіз різноманітних аспектів історії Українського (Харківського), Новоросійського (Херсонського) та Києво-Подільського військових поселень кавалерії задля висвітлення особливостей та загальних тенденцій існування, розкриття їхньої ролі, місця і значення у соціально-економічних процесах Слобідської, Правобережної і Південної України.

У відповідності з поставленою метою у дисертації ставилися такі **наукові завдання:**

- проаналізувати стан наукової розробки проблеми: з'ясувати коло її дослідників, переглянути та переосмислити окремі аспекти теми;
- розширити, класифікувати і систематизувати джерельну базу дослідження, визначити ступінь достовірності та репрезентативності різних видів джерел;
- розкрити причини утворення і простежити історичні умови виникнення військових поселень кавалерії;
- визначити основні періоди в ході формування військових поселень кавалерії, оцінити роль політики царського уряду в цьому процесі;
- відстежити зміни території військових поселень та виявити їхні особливості;

- проаналізувати динаміку чисельності населення та його етнічну структуру;
- дослідити зміни в адміністративному управлінні;
- виявити зміни у військовому устрої: комплектуванні полків, внутрішній службі;
- дослідити соціальні і верстові групи населення, які проживали на території військових поселень, їхню трансформацію;
- проаналізувати зміни в економіці регіонів військових поселень кавалерії в цілому, і військових поселенців, зокрема;
- виявити специфіку соціальних конфліктів, їх характер і форми;
- проаналізувати особливості розвитку системи освіти;
- висвітлити церковну організацію та побут;
- розглянути політику охорони здоров'я;
- з'ясувати обставини завершального етапу існування військових поселень кавалерії на території України, яка на той час входила до складу Російської імперії.

Об'єкт дослідження: військові поселення кавалерії на території Російської імперії.

Предмет дослідження: процес формування, чисельність, адміністративний та військовий устрій, соціально-економічні аспекти життя, побут, основні тенденції й особливості еволюції військових поселень кавалерії в Україні на тлі соціально-економічних процесів Російської імперії першої половини – середини XIX ст.

Хронологічні рамки дослідження охоплюють період 1817–1867 рр., тобто обумовлені часом існування військових поселень кавалерії від офіційного заснування до скасування. Проте дослідження передбачає вихід за визначені межі – нижню, коли є потреба апелювати до витоків суспільної ситуації, в яких виник досліджуваний феномен (початок XIX ст.), та верхню, коли є потреба звернутися до його трансформації після офіційного скасування (останні десятиліття XIX ст.).

Територіальні рамки дослідження визначаються територією, на якій були розташовані Українське (Харківське), Новоросійське (Херсонське) та Києво-Подільське військові поселення кавалерії у Слобідсько-Українській (Харківській), Херсонській і Катеринославській, Київській і Подільській губерніях (території сучасних Харківської, Херсонської, Миколаївської, Кіровоградської, Дніпропетровської, Київської, Хмельницької, Вінницької областей України). Разом з тим у роботі передбачається оперування матеріалами й щодо інших регіонів Російської імперії, зокрема тих, де так само існували військові поселення.

Методологічна основа дослідження заснована на синтезі підходів, що є необхідним з огляду на складність та багатогранність об'єкта дослідження. Під методологію історії слід розуміти систему принципів, прийомів та процедур формування і використання методів історичного пізнання (за І. Бойченком), яка пройшла три етапи – класичний, некласичний та постнекласичний.

Перший з цих періодів у світовій, а з 60-х рр. ХХ ст. і у вітчизняній науці, минув і тому вважаємо його архаїчним (йому притаманне розуміння того, що для суб'єкта пізнання об'єкт є цілком прозорим і зрозумілим – як у Г. Гегеля, Г. Спенсера чи К. Маркса). Для наступного періоду характерне дуалістичне протистояння наукоцентричного (позитивізм і радянська марксистська наука) і наукобіжного (філософія життя, персоналістика, феноменологія, герменевтика тощо) напрямів. Для світової науки постнекласичного періоду характерно застосування як наукових так і позанаукових, інтуїтивних засобів, характерних для постмодерністських досліджень.

Розглядаючи методологію у цілому як вчення про структурну побудову, логічні конструкції, методи й принципи розв'язання наукової проблеми, зазначимо, що основоположними принципами даного, як і переважної більшості сучасних досліджень, є історизм та об'єктивність, що в сукупності з відповідними методами і становлять методологічну основу роботи.

Принцип історизму передбачає підхід до історичних явищ і процесів з позицій діалектики, вивчення зв'язків між ними, розуміння витоків, контексту й наслідків існування досліджуваної проблеми. Застосування принципу історизму концептуально у даному дослідженні втілюється у розуміння того, що військові поселення виникли на початку модерної доби, у перехідний період від аграрного (відсталого, традиційного) суспільства (де панує натуральне господарство і станова ієрархія) до індустріального суспільства, коли провідні кола Російської імперії замислювалися над шляхами суспільного реформування, намагаючись підлаштувати державу і, зокрема, один з її елементів – військо – до вимог часу.

Принцип об'єктивності передбачає максимальне врахування зовнішніх і внутрішніх чинників, що впливали на існування дослідженого феномену на основі комплексного аналізу усієї сукупності історичних джерел та наявної інформації. Об'єктивне вивчення даної проблеми передбачає також уникнення політизації питання: не йдучи за радянською марксистською філософією історії, згідно з якою феодально-кріпосницька держава є негативним феноменом історії, що експлуатувала населення, а також не притягуючи штучно досліджувану проблему до процесу націєтворення, що домінує у вітчизняній історіографії. Військові поселення кавалерії на території України розглянуто як породження свого часу, що відіграли свою роль у системі, у межах якої виникли, але в динамічних умовах реформування суспільства у середині XIX ст. втратили свою актуальність.

У дисертації використано такі **наукові методи**: описовий, історико-статистичний, порівняльно-історичний, класифікації та періодизації, проблемно-хронологічний, ретроспективний, системний. В основу структури роботи покладено проблемно-хронологічний принцип.

Більшість процесів і явищ за темою дисертації вперше представив автор і тому застосував описовий метод. Історико-статистичний метод використано для упорядкування та аналізу даних про чисельність населення військових поселень кавалерії, соціальний та етнічний склад, розвиток землеробства і

тваринництва тощо. Порівняльно-історичний метод дозволив установити динаміку зростання населення, демографічні зміни, динаміку капіталів і розвитку сільськогосподарського виробництва, показати особливості в організації регіональних військових поселень кавалерії. Методи класифікації та періодизації застосовані при аналізі історіографічного доробку, узагальнення джерельної бази дослідження, етапів формування військових поселень кавалерії й розвитку їхнього адміністративного управління. Системний метод дає змогу розглядати процес існування військових поселень кавалерії в Україні як цілісну взаємопов'язану систему. Такий самий підхід використовується і при аналізі кожного окремого регіонального військового поселення, виявленні їхньої ролі в економічному розвитку України, трансформації військової сфери.

Отже, всі ці методи у їхньому взаємозв'язку та комплексному застосуванні дозволили розв'язати і висвітлити висунуті у дисертаційному дослідженні наукові завдання.

Наукова новизна дисертації та особистий вклад дисертанта визначається самою постановкою та науковою розробкою широкого кола проблем, які раніше спеціально не вивчалися. У цілому вона витікає з поставленої мети, визначених завдань:

– вперше в українській історіографії пропонується новий концептуальний підхід дослідження теми шляхом виокремлення проблеми регіональних військових поселень кавалерії в Україні із контексту всієї системи військових поселень Російської імперії;

– розширено джерельну базу, в результаті якої неопубліковані джерела з тематики дослідження виявлені в 35 архівних, музейних та бібліотечних установах України та Російської Федерації. Вперше на їхній основі здійснено спробу комплексної неупередженої наукової розробки проблеми військових поселень кавалерії на фоні політичних, суспільних і економічних перетворень, чим заповнено прогалину у вітчизняній історіографії;

– вперше здійснено комплексний підхід до історії військових поселень кавалерії в Україні, простежено історичні умови виникнення, розкрито причини утворення Українського (Харківського), Новоросійського (Херсонського) та Києво-Подільського військових поселень кавалерії, реорганізованих у Південні поселення;

– вперше визначено специфіку і періоди процесу формування Українського (Харківського), Новоросійського (Херсонського) та Києво-Подільського військових поселень кавалерії, проаналізовано особливості соціально-економічної і політичної ситуації Російській імперії у XIX ст.;

– істотно розширено і поглиблено існуючі уявлення про територіальний устрій регіональних військових поселень кавалерії в Україні, особливості розбудови і становища поселених кавалерійських округів;

– проаналізовано динаміку чисельності населення військових поселень кавалерії та з'ясовано їхню етнічну структуру, характер міжконфесійних взаємин;

– вперше досліджено зміни у функціонуванні органів управління військових поселень кавалерії; вивчено систему управління та політику регіональних військово-поселенських керівників, а також імперської адміністрації, що дозволяє провести прикметні аналогії в їх ставленні і засобах щодо впливу і регуляції соціально-економічних процесів в Україні.

– на основі раніше невідомих, незадіяних джерел виявлено зміни у військовому устрої, проведено спеціальне дослідження і доведено участь військових поселенців у всіх війнах, які вела Російська імперія у кінці 20-х–50-х рр. XIX ст., зокрема російсько-перської війни (1826–1828), російсько-турецької війни (1828–1829), придушенні Польського (1831) і Угорського повстань (1849), Кримській війні (1853–1856);

– на основі введення в науковий обіг значного пласту нових документів як українських, так і російських державних архівів, проаналізовано зміни в економіці регіонів військових поселень кавалерії в цілому, і військових поселенців, зокрема; показано роль, яку відіграли

Українське (Харківське), Новоросійське (Херсонське) та Києво-Подільське військові поселення кавалерії в економічному розвитку і структурі російської армії;

- виявлено специфіку соціальних конфліктів, їх характер і форми, вперше переглянуто існуючу в історіографії точку зору про загострення «класової боротьби» у військових поселеннях кавалерії;

- вперше проаналізовано особливості розвитку системи освіти військових поселень кавалерії;

- вперше реконструйовано побут військових поселенців;

- висвітлено політику охорони здоров'я;

- схарактеризовано завершальний етап існування військових поселень кавалерії на території України, вперше в історіографії запропоновано процес ліквідації військових поселень кавалерії в три етапи: перший – з 4 червня 1857 до 1 січня 1858 р., другий – з 1 січня 1858 до 1 січня 1859 р., третій – з 1 січня 1859 до 1867 р.

Практичне значення одержаних результатів дисертаційного дослідження полягає в можливості їх різнобічного застосування в ході наукової та викладацької діяльності. Робота збагачує сукупний доробок вітчизняних і зарубіжних науковців шляхом усунення окремих історіографічних стереотипів. Вона сприяє розширенню спектра наукових знань з історії військових поселень кавалерії в Україні.

Теоретичні результати дослідження – підготовлені й опубліковані на основі дисертації монографії, збірник документів, наукові статті вже використовуються в навчальній роботі вищих і загальноосвітніх навчальних закладів, зокрема при викладанні спецкурсів «Економічна історія України» та «Військова історія України».

Емпірична база дослідження є підґрунтям для створення наукових та науково-популярних праць, узагальнюючих праць з військової та економічної історії, навчальних посібників з історії України і Росії, а також у лекційних курсах і на семінарських заняттях з історії України, краєзнавчих

нарисів, для підготовки спецкурсів з історії регіонів України.

Апробація результатів дисертації. Матеріали дослідження оприлюднювалися у виступах на 12 міжнародних, 15 загальноукраїнських конференціях: на Третій Всеукраїнській науковій конференції «Інтелігенція і влада» (Одеса, 2003), I Міжнародній науковій конференції «Революція в Україні у XX – XXI століттях: співзвуччя епох» (Одеса, 2005), III звітній конференції науково-педагогічного складу Одеського юридичного інституту Харківського національного університету внутрішніх справ (Одеса, 2006), Другій всеукраїнській науково-практичній Інтернет-конференції «Соціум. Наука. Культура» (Київ, 2007), Другій всеукраїнській науково-практичній Інтернет-конференції «Українська наука в мережі Інтернет» (Київ, 2007), Другій всеукраїнській науково-практичній Інтернет-конференції «Науковий потенціал України 2007» (Київ, 2007), Другій всеукраїнській науково-практичній Інтернет-конференції «Простір і час сучасної науки» (Київ, 2007), «Круглому столі» за темою: «Українсько-російські відносини: історія і сучасність (до 10-ї річниці підписання Договору про дружбу, співробітництво та партнерство між Україною і Російською Федерацією)» (Одеса, 2007), IV звітній конференції науково-педагогічного складу Одеського юридичного інституту Харківського національного університету внутрішніх справ (Одеса, 2007), Міжнародній конференції «Поляки на Півдні України та в Криму» (Одеса, 2007), III Міжнародних Гуржіївських історичних читаннях (Черкаси, 2007), Другій науково-практичній конференції молодих науковців «Україна у XXI столітті: економічні і соціальні проблеми та шляхи їх вирішення» (Одеса, 2007), Всеукраїнській науково-практичній конференції «Толерантність міжконфесійних відносин» (Запоріжжя, 2007), Міжнародній науково-практичній конференції «Південь України: етноісторичний, мовний, культурний та релігійний виміри» (Одеса, 2007), XII Подільській історико-краєзнавчій конференції (Кам'янець-Подільський, 2007), IV Міжнародній науковій конференції «Кайндлівські читання» (Чернівці, 2007), Других всеукраїнських Драгоманівських читаннях

молодих істориків: «Актуальні проблеми вітчизняної та світової історії» (Київ, 2008), Міжнародній науковій конференції «Сучасна україністика: наукові парадигми мови, історії, філософії» (Харків, 2008), Науково-практичній конференції молодих науковців «Проблеми підвищення господарювання на макро- та мезоекономічному рівні» (Одеса, 2008), XVIII Міжнародній конференції «Історія релігій в Україні» (Львів, 2008), I Міжнародній науково-практичній конференції студентів та молодих науковців «Наука, освіта, суспільство очима молодих» (у рамках Всеукраїнського Фестивалю науки, Рівне, 2008), Міжнародній конференції «Причорноморський регіон у контексті європейської політики» (Одеса–Ополе–Вроцлав, 2008), VI Міжнародній науковій конференції «Проблеми історії та археології України», присвяченій 150-річчю з дня народження академіка В. П. Бузескула (Харків, 2008), XXVI Міжнародній краєзнавчій конференції молодих вчених (до 160-річчя від дня народження О. Я. Єфименко) (Харків, 2008), V Всеукраїнській науково-практичній конференції молодих вчених «Українська державність: історія і сучасність» (Маріуполь, 2008), П'ятій Всеукраїнській науково-практичній Інтернет-конференції «Сучасна наука в мережі Інтернет» (Київ, 2009), IV науково-практичній конференції молодих науковців «Україна в умовах світової кризи: шляхи вирішення» (Одеса, 2009).

Публікації. За темою дисертаційної роботи опубліковано 56 наукових праць, з яких – 2 індивідуальні монографії та збірник документів, 29 наукових статей у фахових виданнях, визначених переліком ВАК України, а також 24 статті в інших виданнях, матеріалах наукових конференцій, семінарів.

Структура дисертації. Дисертація складається зі вступу, 5 розділів, поділених на підрозділи, висновків, списку використаних джерел, 3 додатків. Основний текст дисертації – 393 сторінки, список використаних джерел – 94 сторінки (835 найменувань), додатків – 259 сторінок (окрема книга).

РОЗДІЛ 1

ОГЛЯД ЛІТЕРАТУРИ ТА ДЖЕРЕЛЬНОЇ БАЗИ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Історіографія теми дослідження

Вивчення історії військових поселень на території України протягом десятиліть сформувало різні історіографічні традиції, усталені штампи та стереотипи оцінок, більшість з яких застарілі і не відповідають стандартам сучасної концепції української історії.

У вітчизняній історіографії завжди велика увага приділялася військовим проблемам, зв'язаним із потребою захисту України, її життєвих інтересів. Сьогодні назріла необхідність більшість із них розглянути по-іншому, об'єктивно оцінюючи їхню сутність. Це стосується і проблеми військових поселень кавалерії на території України.

Проблемі регіональних військових поселень кавалерії в Україні з 1817 до 1867 р. окремих комплексних досліджень не присвячувалося. Хронологічно-тематичний підхід, який застосований при розгляді стану наукової розробки теми, відбиває ті особливості, що визначалися умовами розвитку суспільства й історичної науки.

Історіографія, яка торкається теми дослідження, поділяється на три періоди: 1) дореволюційний – з 60-х рр. XIX ст. до 1917 р., 2) радянський – з 20-х рр. XX ст. до 1991 р., 3) сучасний – з 1991 р. до сьогодні.

Перший період (дореволюційний) характеризують праці, авторами яких були сучасники, історики, мандрівники та інші дослідники другої половини XIX – початку XX ст. У цей період виходять праці з історії царювання Олександра I [571; 572], де містяться матеріали про поселення і ставиться питання про доцільність їхнього заснування, а також здійснені спроби оцінити рентабельність їх створення. Першим у цьому ряду варто назвати військового історика М. І. Богдановича. Він спробував показати історію створення військових поселень як складову частину перетворень у

внутрішній політиці Російської імперії першої чверті XIX ст., обмежившись коротким переліком адміністративних інстанцій і основних функцій військових поселень. У п'ятому томі «Історії царювання імператора Олександра I і Росії в його час» дослідник розповідає про обставини, хід та придушення повстань Чугуївського та Таганрозького уланських полків у 1819 р. [571, 467–472]. М. І. Богданович не торкнувся питання про ставлення військових поселенців до виконання своїх обов'язків. Завершуючи огляд військових поселень, М. І. Богданович робить висновки: «Військові поселення, від яких очікували стільки благ для народу, впали важким тягарем на всіх, хто мав до них будь-яке відношення. Залишилося скасувати їх; але у такому випадку довелося б зізнатися у важливій помилці. Нелегко було це зробити... У політичному відношенні військові поселення, створюючи особливу касту, чужу всьому іншому населенню імперії, загрожували Росії такими самими хвилюваннями і небезпекою, які були наслідком поселення легіонів у прикордонних областях Стародавнього Риму» [571, 367, 472].

Спробою ґрунтовнішого дослідження стала праця полковника Генерального штабу А. М. Петрова. На жаль, дослідження А. М. Петрова закінчується 1826 р. (тобто роком, коли імператор Микола I реорганізував округи військових поселень). Він розглянув питання про створення військових поселень, керівництво ними, окреслив права і обов'язки різних категорій військових поселенців, а також проаналізував економічну структуру військових поселень. Дослідник дійшов висновку, що принципи улаштування системи поселених військ є неправильними. Робота містить додатки – документи з історії військових поселень, упорядковані автором. Значне місце у цій праці приділене і влаштуванню Українського військового поселення кавалерії. Слід також зазначити, що автор не уникнув і деяких неточностей. Так, А. М. Петров вважав, що повстання у Слобідській Україні 1818–1819 рр. – це повстання Бузького козацького війська [707, 146], хоча загальновідомо, що воно навіть територіально не могло відноситися до Слобідської України. А. М. Петров також вважав, що командиром 2-ї

уланської дивізії був генерал-лейтенант І. О. Вітт, тоді як насправді ним був генерал-лейтенант Г. І. Лісаневич, а граф І. О. Вітт був керівником Новоросійського військового поселення [707, 143].

Окремим питанням історії військових поселень присвячені узагальнюючі праці М. К. Шильдера [802; 803; 804]. Він підкреслював, що ідея військових поселень була помилковою не лише у політичному, але й економічному аспектах, а режим військових поселень являв собою, по суті, новий вид кріпосного права [802, 28, 40].

Своєрідною рисою даного етапу розробки теми є полеміка, що знайшла відображення у низці статей з приводу доцільності заснування інституту військових поселень та оцінки їхньої рентабельності [233; 243]. Так, деякі автори переважно керувалися емоціями замість аналізу фактичного матеріалу [716].

У праці П. П. Щербальського аналізуються економічні, фінансові і виховні наслідки системи військових поселень, розглядаються мотиви і хід повстань бузьких і чугуївських козаків протягом 1817–1819 рр. [808, 485–536]. Дослідник завершує огляд історії військових поселень такими словами: «... Справедливо і те, що історія військових поселень, полита кров'ю і сльозами, не була викликана серйозною необхідністю, що система військових поселень була неспроможною з державної точки зору і антипатичною духу російського народу!» [808, 535–536].

Схвально поставився до військових поселень граф М. М. Сперанський, який залишив нащадкам й історіографам працю про систему військових поселень [731]. Позиція М. М. Сперанського вимагає роз'яснень, особливо з огляду на різко негативний образ військових поселень, що склався ще у їхніх сучасників. М. М. Сперанський, вказуючи на «незручності» рекрутських наборів, засуджував руйнування родинних зв'язків і шлюбів, звертав увагу на складність забезпечення армії продовольством, обтяжливість для населення постою військ. Усі ці проблеми, на думку графа М. М. Сперанського, мало вирішити переведення солдатів на положення військових поселенців.

Основне завдання створення військових поселень він вбачав у тому, щоб «створити із двох різнорідних частин – із селян-старожилів і з людей військових – єдине ціле, привести перших до військового стану, не розбудовуючи їхнього господарства й власності, а других – до стану осілості, не розбудовуючи порядку служби». М. М. Сперанський прямо говорить про вигоду для селян улаштування на їхніх землях військового поселення (насамперед, мається на увазі знищення особистої залежності від поміщиків), будівництво кам'яних будинків за державний рахунок, безкоштовне наділення землею, худобою і сільськогосподарським інвентарем, звільнення від податей і повинностей [731, 112–114]. Таким чином, М. М. Сперанський вбачав шлях до поступового, складного, модифікованого скасування кріпосного права. Військові поселення, на перший погляд, дивували своїм благоустроєм. Але не можна забувати про те, що відбувалося за парадними фасадами кам'яних будинків. Брутальне вторгнення казармених порядків у багатовіковий селянський побут, дріб'язкова регламентація всіх сторін життя і побуту, польові роботи за командою й вправи на плацу після робіт – все це викликало обурення серед селян, «облагодіяних» переведенням у військові поселенці. Невипадково у низці поселень відбулися масштабні хвилювання, які довелося приборкувати за допомогою військової сили.

Спроби накопичення матеріалів, що присвячені історії військових поселень, їх систематизація, розгляд, наприклад, військово-поселенської системи з адміністративної і господарської точок зору спричинило появу низки нових праць [643; 644; 645]. Так, П. П. Карцов у своїх статтях розповідав, що навіть через 30 років після ліквідації військових поселень 1857 р., території, на яких були запроваджені військові поселення, відзначалися кращим благоустроєм і ліпшими врожаями, ніж сусідні, що не входили до складу поселень. «Незважаючи на всі заходи, які здійснювалися для того, щоб народ забув про колишні військові порядки, вони згадували про них, стверджуючи, що тоді було краще... Народ був заможнішим, і пияцтва було менше, тому що нагляд і страх був... Раніше бідності не було,

тому що військовий поселенець працював, за ним пильнувало керівництво, підтримувало незаможних. Тепер же, кожний робить, що хоче, а народ перестав посилати своїх дітей до школи і жене їх на фабрики» [645, 107]. Втім сучасники оцінювали його діяння позитивно.

У брошурі «Сперанський і Аракчеєв», написаній В. Якушкіним [810], розглянуто дві постаті державних діячів з позицій блага і добра, спираючись на думку О. С. Пушкіна «... на початку царювання Олександра I, Сперанський і Аракчеєв стояли у дверях, протилежних його царюванню, як генії добра і зла» [810, 3–4]. Це слушна характеристика значення М. М. Сперанського і О. А. Аракчеєва для царювання Олександра I. Перший з них – М. М. Сперанський був головним представником і основоположником починань, що благотворно вплинули на російське життя і за своїм значенням належали до важливих елементів в історії розвитку самосвідомості, другий – О. А. Аракчеєв уособлював у собі найбільш похмурі риси періоду другої половини царювання Олександра I [810, 61–62].

У 1912 р. вийшла друком книга «Історичні нариси» відомого російського історика і громадського діяча О. О. Кізеветтера [646]. У даній книзі автор зібрав статті історичного змісту, які були розміщені ним у різні роки у періодичних виданнях («Російська думка», «Російське багатство», «Освіта», «Наукове слово», «Російські відомості») або в інших збірниках. Зокрема, другий розділ книги присвячено діяльності О. А. Аракчеєва, а третій – відносинам Олександра I і О. А. Аракчеєва [646, 308, 340, 352].

С. О. Князьков відтворив картину історії військових поселень Олександрівської епохи до 1826 р. [648]. Він розглянув, зокрема, причини створення та перший досвід улаштування військових поселень, методи впровадження військово-поселенської системи, форми протестів військових поселенців. Дослідник назвав військові поселення Олександрівської епохи «крайнім вираженням реакції, що стала насаджуватися у російське життя урядом Олександра Павловича з 1815 р., коли цар довірив управління імперією графу О. А. Аракчеєву» [648, 14].

Розвідки енциклопедичного характеру, а також загальні роботи з історії Російської імперії періоду кінця XIX – початку XX ст. повторювали ту мізерну і не завжди вірну інформацію зі згаданих вище робіт. Історія регіональних військових поселень розглядалася дослідниками у контексті формування системи військових поселень у цілому [302; 306; 307; 308; 311; 681]. Причому, більшість матеріалу було присвячено військовим поселенням піхоти.

Протягом 1902–1914 рр. побачила світ серія праць під загальною назвою «Століття військового міністерства. 1802–1902». Це видання стало свого роду підсумком розробки питань, пов'язаних з історією військових поселень. Воно і дотепер зберігає наукову цінність. Кожен з його томів складений різними авторами-упорядниками і присвячений огляду історії однієї зі структурних одиниць військового міністерства Російської імперії, проблемам системи комплектування армії та військових навчальних закладів у період правління імператорів Олександра I, Миколи I, Олександра II [714; 732–744]. Так, штабс-капітан В. В. Щепетильников (автор-упорядник 4-го тому), аналізуючи систему рекрутських наборів у Російській імперії на початку XIX ст., зазначив, що «створення військово-землеробського прошарку обіцяло досягнення благоустрою, що призвело би до скорочення витрат держави, а введення територіальної системи комплектування повинне було звільнити більшість населення Росії від військової повинності» [739, 98]. Далі він робить висновок про те, що «життя забракувало невдало задуману ідею: призначити для комплектування військ лише жителів невеликої площі держави, фабрикувати населення у винятково військове за обов'язками, по духу, побуту, виявилось неприпустимою комбінацією» [740, 54].

Генерал-майор І. Г. Фабріціус (автор-упорядник 7-го тому) розглядав організацію військових поселень як один із видів «казарменого будівництва» першої чверті XIX ст. Саме це завдання для військових поселень, на його думку, згодом виявилось найбільш реальним. Підсумовуючи свій огляд військових поселень у період правління імператора Олександра I,

І. Г. Фабріціус стверджував, що є чимало документальних доказів, які переконують дослідників, що поселенці-селяни мали ґрунтовні причини для невдоволення повинністю утримання армії у мирний час [737, 595]. Видання містить низку додатків про стан кавалерійських округів, фінансові звіти, короткий огляд законодавства щодо військових поселень.

Генерал від інфантерії М. О. Данілов (автор-упорядник 1-го тому) розглянув порядок скасування і етапи ліквідації військових поселень кавалерії, скасування Департаменту військових поселень і утворення управлінь: іррегулярних військ і училищ військового відомства [741, 402–406]. Загалом, це багатотомне видання допомагає історикові розібратися зі спеціальними питаннями військового характеру, пов'язаних із системою військових поселень.

Таким чином, дореволюційні дослідники лише намітили ключові моменти вивчення проблеми ставлення сучасників до системи військових поселень [724; 756] та фрагментарно розглянули їхні оцінки [606; 721].

Другий період історіографії, радянський (з 20-х рр. ХХ ст. до 1991 р.), був пов'язаний із становленням та затвердженням марксистсько-ленінської методології, яка вважала основною рушійною силою історії класову боротьбу. У зв'язку з цим, перевага надавалася дослідженням класової боротьби у військових поселеннях, разом з тим спостерігалось зростання уваги істориків до господарської діяльності військових поселенців [820, 71].

Револуційні події 1917 р. внесли значні корективи у процес наукової розробки питань військових поселень, зокрема, різко знизився інтерес до історії підготовки військових кадрів Російської імперії. Так, з 1920-х рр., на зміну академізму історичних досліджень початку ХХ століття прийшов агітаційно-пропагандистський дискурс. У цей час з'являються роботи, автори яких, керуючись класовим підходом, пишуть про тяжке становище військових поселенців, бунти у військових поселеннях [575; 586; 587; 588; 669; 807]. Зокрема, Г. Верещагін у своїй роботі звернув особливу увагу на влаштування військових поселень у Слобідсько-Українській губернії,

причини і хід повстання військових поселенців Чугуївського і Таганрозького уланських полків (1819 р.). Стаття містить документальні матеріали про придушення бунту в Чугуївському військовому поселенні [575, 154–158], листування слобідсько-українського губернатора В. Г. Муратова з графом О. А. Аракчєєвим [575, 162–164], а також лист коменданта м. Чугуєва полковника Ф. Салова до О. А. Аракчєєва [575, 164–165]. О. Кункль у своїй праці піддав критиці порядки у російській армії у період «аракчєєвщини», стверджуючи, що: «обмундирування і марширування військ направлені на задоволення більше естетичних, ніж військових вимог..., у деяких частинах, на ківери солдатів ставили склянки з водою і солдатів примушували марширувати так, щоб не розплескувати воду» [669, 48–49].

З цього потоку літератури слід відзначити науковий доробок О. Д. Багалій, присвячений історії військових поселень в Україні. Її перші наукові розробки були опубліковані у 1926–1927 рр. у тематичних збірниках, присвячених століттю повстання декабристів [556; 557; 558], та в журналі «Архівна справа» [554; 555], одним із засновників і редакторів якого був Д. І. Багалій. У 1927 р. вийшли друком кілька публікацій дослідниці, в яких авторка з'ясовувала причини та хід повстань військових поселенців в Українському поселенні, зокрема, у Чугуєві в 1819 р. та в Шебелинці в 1829 р. [550; 559; 560; 750]. У публікаціях порушувалося питання ставлення представників Російської імперії та інших держав до системи поселень військ [550, 113–132]. Вся наукова спадщина О. Д. Багалій складається з 22 статей, обсягом 20 друкованих аркушів, і підготовленої до захисту кандидатської дисертації на тему: «Боротьба селянсько-козацьких мас із запровадженням системи військових поселень на Україні в першій половині ХІХ століття», що була вперше за рукописом О. Д. Багалій надрукована лише у 2007 р. [553]. На фактичному матеріалі охарактеризовано традиційний уклад життя українських селян і козаків, проаналізовано ставлення до військових поселень з боку різних верств населення. Авторський текст доповнено ілюстративними та архівними матеріалами. Втім, дослідження О. Д. Багалій з

історії військових поселень має чимало неточностей. Впадає в око погана структурованість праці в цілому і її окремих розділів – не в кожному є вступ і висновки, лише в окремих міститься огляд джерел і літератури. Авторка називає розділи то нарисами, то статтями, то главами, анонсує 5 глав, а виділяє 9. У багатьох місцях своєї роботи вона обмежилася тим, що навела факти та загальні положення з монографій та окремих статей, підручників для вузів з історії СРСР та історії України, необхідних їй для висвітлення основних завдань, наприклад, характеристики становища козацтва та державних селян Слобідсько-Української губернії та Південної України в першій чверті XIX ст. Спеціальних робіт на цю тему бракувало, і авторці довелося обмежитися лише побіжними зауваженнями загального характеру.

Однак, незважаючи на всі ці недоліки, дослідження О. Д. Багалій заслуговує на увагу сучасного історика. У своїй праці авторка зазначила, що заснування військових поселень було зумовлене складними зовнішньополітичними (загроза з боку Франції, Туреччини) та внутрішньо-економічними (нестача коштів на утримання великої армії) причинами. Вихід зі складної ситуації Олександр I знайшов у поселенні армії й переведенні її на самозабезпечення. У 2-му і 3-му розділах докладно проаналізовано проект військових поселень, зокрема права і обов'язки різних груп поселенців, функції структурних підрозділів, розкрито неоднозначне ставлення до проекту поселення армії ряду державних і військових діячів Росії. Найбільш змістовними є 4-й – 8-й розділи, присвячені боротьбі місцевого населення і козаків Херсонської, Катеринославської та Слобідсько-Української губерній проти запровадження військових поселень у 1817–1829 рр. У них висвітлено соціально-економічне становище місцевого населення до утворення системи поселень, проаналізовано форми боротьби народних мас. Дослідниця підкреслила всенародний її характер, змалювала реалістичні картини жорстокого придушення владою селянських і козацьких виступів. О. Д. Багалій, характеризуючи селянсько-козацькі виступи, робить висновок: «Всі ці рухи класово спрямовані проти кріпосництва; всі вони

характеризуються такими характерними рисами: селяни були неспроможні усвідомити себе як рух проти системи, проти самодержавства; забиті селяни стихійно боролися проти гніту, вони не були спроможні поставитися до руху свідомо. Ізольованість та локальність – ось друга риса цих рухів» [553, 207].

Представник української радянської історіографії академік ВУАН М. Є. Слабченко присвятив одну зі своїх робіт соціальній структурі та економічному розвитку військових поселень в Україні [726]. Він визначив місце військових поселень у загальному контексті історії української державності. М. Є. Слабченко з'ясував, що військовий устрій підривав господарство поселенців, а політика адміністрації не сприяла його економічному розвитку. Це було пов'язано з тим, що у поселенців забирали найкращу худобу для кінних заводів. Найздібніших чоловіків відправляли служити в полки. Військові огляди і паради відволікали від господарських занять [726, 87].

Як учень М. Є. Слабченка у 1940-х рр. продовжив вивчення теми військових поселень в Україні С. М. Ковбасюк. Він поділив своє дисертаційне дослідження на дві частини: зародження військових поселень і розвиток їхньої системи, заснування поселень в Україні (1817–1825), поширення військових поселень кінноти (1827–1840). Велика кількість зібраних С. М. Ковбасюком документів і матеріалів загинула в роки Великої Вітчизняної війни (1941–1945). Однак дослідник, незважаючи на це, виконав більшу частину запланованої роботи.

Вже в 1945 р. С. М. Ковбасюк захистив кандидатську дисертацію за темою «Військові поселення кінноти. Заснування і поширення військових поселень в Україні». Її рукопис зберігається у Науковій бібліотеці Одеського національного університету імені І. І. Мечникова [649]. Працюючи над питаннями історії військових поселень кавалерії, виявивши величезний неопублікований матеріал, автор поставив своїм завданням подати історію військових поселень за весь період їх існування – з 1817 до 1857 р.

У процесі роботи над матеріалами з'ясувалося, що праця має бути поділена на такі три частини: 1) заснування й поширення військових поселень в Україні; 2) господарство військових поселень кавалерії; 3) громадськість про військові поселення і їх скасування. Вперше комплексно, на науковому рівні, в рукописі було розкрито причини формування поселень кавалерії саме на українських землях, з'ясовано засади, на яких ці поселення існували. Розділ 11-й у дисертації присвячено малодослідженій темі аналізу тенденцій та закономірностей розвитку Києво-Подільського військового поселення, яке на відміну від інших військових поселень кавалерії в Україні, було розглянуто вперше в історіографії. Тривале існування військово-поселенської системи він пов'язував з кріпосницькою дійсністю, а її ліквідація у 1857 р., на його думку, була викликана тим, що в цей час «остаточно було вирішено долю кріпосницької системи в імперії взагалі» [649, 267]. Відзначимо, що маючи один об'єкт дослідження, О. Д. Багалій та С. М. Ковбасюк «розійшлися» й виконали окремі самостійні дослідження, відмінні навіть у структурному плані.

Наукова цінність праць О. Д. Багалій та С. М. Ковбасюка полягає у створенні емпіричної бази для теоретичних узагальнень та висновків. Нагромаджені й опубліковані документи, статистичні матеріали служать джерельною базою для вивчення окремих аспектів функціонування військових поселень кавалерії в Україні. С. М. Ковбасюк у своїй дисертації вперше розглянув тематику, пов'язану з реформами поселень кавалерії 1827 і 1833 рр., а О. Д. Багалій вперше висвітлила питання, пов'язані з характеристикою боротьби селянсько-козацьких мас в Україні під час запровадження системи військових поселень. Обидві дисертації написані на високому науковому рівні, переважно на архівному матеріалі, містять багатий фактичний матеріал, проте їм бракує узагальнень.

Науковий доробок С. М. Ковбасюка сьогодні став предметом вивчення сучасних дослідників [765]. Так, відомий український історик В. М. Хмарський зазначив: «Доводиться шкодувати, що С. М. Ковбасюк не

довів свого твору до формату монографічного дослідження і навіть залишив його розробку, хоча він мав намір подати повну картину військових поселень в Україні. Щоправда, це трапилося не одразу після захисту – час від часу з'являлися друком фрагменти його дисертації, зокрема про Шебелинське повстання (1947). Про його відомість у досліджуваній галузі свідчить те, що саме йому замовляли статті про згадане повстання, а також про Бузьке козацьке військо до енциклопедій. Сьогодні його авторитет у даній проблемі зберігається, причому деякі сучасні дослідники не без успіху використовують його спадщину у своїх студіях» [765, 374].

У 50-ті рр. ХХ ст. розширюється проблематика досліджень з історії військових поселень за рахунок джерелознавчих досліджень за темою. Відомий ленінградський історик А. В. Предтеченський у радянські роки звернувся до заборонених в офіційній науці тем: проектів урядових реформ першої чверті ХІХ ст., причин поразок реформаторства «зверху», історії таємних громад, літературно-політичних гуртків. Наприкінці 50-х рр. ХХ ст. А. В. Предтеченський почав збирати матеріал для майбутнього дослідження з історії військових поселень Російської імперії, але у зв'язку із хворобою встиг опублікувати з цієї теми лише дві невеликі праці. Так, дослідник опублікував і проаналізував брошуру М. М. Сперанського з цієї теми, на основі публікації документів показав розбіжне ставлення сучасників до системи військових поселень [710; 711; 712]. На його думку, брошура М. М. Сперанського носила пропагандистський характер, і мала на меті переконати громадськість Російської імперії в незручності рекрутських наборів [710, 265]. На підставі розглянутих матеріалів А. В. Предтеченський закликав дослідників змінити загальний підхід на регіональний у вивченні історії військових поселень. Поділяючи пануючі принципи історичного матеріалізму, автор використовує їх і для дослідження історії військових поселень, зокрема і для діяльності їхнього керівника графа О. А. Аракчєєва.

Ближче до теми військових поселень підійшов радянський вчений В. О. Федоров [757; 758; 759; 760], який виділив соціальні групи військових

поселенців і спробував дослідити їхній економічний і правовий стан. Його дослідження охоплюють, здебільшого, період становлення системи поселень, яка в умовах піднесення селянського руху в першій третині ХІХ ст. мала зміцнити владу. В. О. Федоров дійшов висновку, що військові поселення були формою «вияву державного феодалізму» [758, 112–114]. Вони не виправдали тих сподівань, які на них покладалися, і стали розсадником хвилювань серед народних мас [758, 116]. У статті, присвяченій темі повстання військових поселенців у Чугуєві (1819), В. О. Федоров намагався якомога точніше показати хід повстання. Його картину він відновлював згідно з донесеннями і рапортами начальника Слобідсько-Українського військового поселення генерал-лейтенанта Г. І. Лісаневича, командира 1-ї поселеної бригади генерал-майора І. А. Аргамакова і командира Таганрозького поселеного полку полковника Макова [757, 306]. Разом з тим дослідник критично поставився до цих історичних джерел, усвідомлюючи їх суб'єктивність та односторонність щодо відносин місцевого керівництва і військових поселенців.

Наприкінці 50-х рр. у зв'язку з розробкою питань боротьби селян і робітників України проти кріпацтва з'ясовували причини повстань у військових поселеннях у своїх працях І. О. Гуржій [591] і В. О. Духніч [610]. Значний внесок у вивчення проблеми військових поселень зробив І. Я. Мірошников [689; 691]. Він присвятив свою увагу повстанню військових поселенців Серпухівського уланського полку у Слобідсько-Українській губернії (1829). Разом з тим у його праці не розглянуто питання координації дій офіцерів з представниками адміністрації стосовно військових операцій проти поселенців.

Визначний український вчений, професор, член-кореспондент АН УРСР І. О. Гуржій, висвітлюючи соціально-економічну проблематику історії України ХVІІІ – ХІХ ст., керувався пануючою у радянській історіографії методологією дослідження й одним із її складових – поняттям історизму, перетвореного на метод. Він був знавцем історії боротьби селян і робітників

проти феодально-кріпосницького гніту (з 80-х рр. XVIII ст. до 1862 р.) та висвітлював історію військових поселенців на території Київської, Катеринославської і Херсонської губерній [592].

Ще одним дослідником вітчизняної минувшини був В. О. Духніч. Він зупинився на аналізі причин боротьби поселенців за ліквідацію Новоросійського військового поселення. Використовуючи архівний матеріал, дослідник дійшов висновків, що причинами боротьби, крім феодального гніту, стали військові регламентації, жорстокість і свавілля офіцерів, складне матеріальне становище і юридична безправність поселенців [610, 147]. Крім того, В. О. Духніч помилково вважав, що Новоросійське військово поселення було остаточно ліквідоване з 1 січня 1859 р., коли поселенці почали сплачувати поземельний податок, а в правовому відношенні були зрівняні з державними селянами. Насправді ж поселення було реорганізоване у 1857 р., а ліквідоване у 1867 р.

Впродовж 60–70-х рр. XIX ст. вивченню історії військових поселень приділялася незначна увага – з'являлися фрагментарні повідомлення або довідки енциклопедичного характеру [301; 304; 309; 310; 312]. Певний внесок у розробку проблеми історії кавалерійських поселень зробив І. О. Хіоні. Хоча дисертаційне дослідження І. О. Хіоні було присвячене історії Бузького козацького війська, однак у 3-му розділі автор докладно, на основі широкого кола архівних джерел створив цілісну наукову концепцію стосовно складного питання перетворення Бузького козацького війська у Новоросійське (Херсонське) військово поселення кавалерії [763, 138–197]. І. О. Хіоні дійшов висновку, що повстання Бузького козацького війська стало першим збройним виступом проти військових поселень. Воно відіграло революціонізуючу роль: після нього відбулися повстання базаліївських, чугуївських, шебелинських, новгородських військових поселенців [763, 201–202].

У 80-х роках XX ст. напрямки досліджень, пов'язані з проблемами теми, були означені вивченням регіональних військових поселень, які

розташовувалися на російських, українських і білоруських територіях Російської імперії, де переважали поселення піхоти. Так, військовим поселенням на території Білорусі у першій половині XIX ст. присвячена дисертація Ю. А. Блашкова [565; 566]. Автор докладно зупиняється на проблемі історії створення цих поселень, показує динаміку їхнього розвитку, докладно розглядає становище орних солдатів Вітебської і Могильовської губерній [567; 568]. Також варто відзначити кандидатську дисертацію відомого російського вченого-історика, О. С. Тургаєва [753], яка була присвячена історії військових поселень з 1831 р. У ній показано роль військових поселень у соціально-економічній історії Російської імперії першої половини XIX ст. Важливими є дані про динаміку врожайності зернових (а, отже, і рівня хліборобства в цілому) в округах орних солдатів, що дозволяє повніше уявити зміни у виробничій сфері селянського господарства напередодні реформи. Загалом, О. С. Тургаєв виконав велику й дуже кропітку роботу із систематизації комплексу джерел з історії орних солдатів Новгородської губернії у передреформений період. Подальші комплексні наукові дослідження О. С. Тургаєва, присвячені північним військовим поселенням піхоти з 1832 до 1857 р., вилилися у докторську дисертацію [752]. Більша частина дисертаційної роботи В. Ананьєва присвячена аналізу ставлення декабристів до системи поселень [547]. Дослідник опрацював великий масив опублікованих джерел, історичної літератури, як узагальнюючої, так і спеціальної. Проте в роботі бракує архівних джерел. Цим пояснюється невисокий рівень теоретичного підходу до використовуваних матеріалів, а також новизни досліджень.

Монографія Т. Д. Липовської поклала початок господарсько-економічному напрямку вивчення військових поселень [676]. На основі архівних документів Центрального державного історичного архіву України у м. Києві і Російського військово-історичного архіву авторка розглянула соціально-економічний, майновий і правовий стан військових поселенців в Україні. Аналізуючи господарську діяльність військових поселенців,

Т. Д. Липовська визначила не лише економічну невивідність військових поселень, але й крах сподівань ліквідувати рекрутські набори [676, 81]. Цінним є намагання авторки проаналізувати зміну як чисельності військових поселенців у поселених округах кавалерії, так і кількості кантоністів у ескадронних та полкових школах, різні форми боротьби військових поселенців проти зміни їхнього соціального статусу. Вона також проаналізувала реформи у військовому поселенні 1826 р., 1832–1836 рр. і відзначила прагнення «царського уряду зберегти військові поселення шляхом наближення їх до стану державних селян, послабивши військово-кріпосницькі порядки» [676, 41]. Характеризуючи негативні наслідки реформи 1826 р., дослідниця наводить факти зменшення прибутків військових поселенців. Далі Т. Д. Липовська зазначає, що військові поселенці отримали право на торги і промисли, що дало їм обмежене право власності [676, 32–33]. Стверджуючи, що приватна власність була ліквідована, дослідниця не зазначає, яка ж форма власності була основою розвитку господарства військового поселення [676, 80]. Погоджуючись з думкою К. М. Ячменіхіна [820, 71], можна говорити про існування двох форм власності у військових поселеннях – державно-феодальної і приватної. Так, усі засоби виробництва, які поселенець мав до організації поселення, склали його приватну власність, а все, що він отримав від казни, – залишалося власністю держави. Звичайно, у такій великій праці, якою є монографія Т. Д. Липовської, є певні недоліки. Важливо було б у вступній частині детальніше показати методологічні принципи праці та помилки у назвах робіт деяких авторів [676, 6–8].

Крім зазначеної монографії, Т. Д. Липовська опублікувала статті джерелознавчого і конкретно-історичного характеру [674; 675].

До питань військових поселень піхоти звернувся російський дослідник Л. П. Богданов [569]. Справедливим є його зауваження, що у широких масштабах створення військових поселень у Росії і Білорусі почалося лише в 1816 р., а не раніше, як вважали його попередники. Свої дослідження з історії

військових поселень у Росії Л. П. Богданов продовжив і далі, їхнім наслідком стало видання на початку 1990-х рр. монографії [570]. Л. П. Богданов критикував систему комплектування армії, визначив її основні недоліки і бачив у військових поселеннях лише заходи уряду для покращання якості набору в армію. Дане видання базується на документах з «Повного зібрання законів Російської імперії» і матеріалів із серії «Століття військового міністерства». Дослідник використав і матеріали фонду «Департамент військових поселень» у Центральному державному військово-історичному архіві у Москві. Однак аналіз тексту монографії Л. П. Богданова показує, що архівних матеріалів було використано обмаль (лише 5 архівних справ: № 83, 37, 151, 60, 108) [570, 53–55]. Постановка проблеми та інтерпретація в історіографії під заданим кутом дослідження Л. П. Богданова не відзначаються оригінальністю та новизною. На жаль, у роботі також наявні банальні історіографічні повтори, які не знімають, а провокують старі дискусії, та слабо аргументовані твердження, що важко, «зі скрипом» сприймаються у наукових колах.

Третій період історіографії, сучасний (з 1991 р. – до сьогодні), розпочався з розпадом соціалістичної системи і Радянського Союзу та здобуттям Україною незалежності. У зв'язку зі зміною ідеологічних пріоритетів і можливістю широко залучати в науковий обіг нові архівні матеріали раніше недоступних фондів у науковців з'явилася можливість повернути із забуття низку історичних проблем, котрі вимагали нагального розв'язання, відшукувати забуті сторінки історії військових поселень.

Розширилися напрямки досліджень у вітчизняній та зарубіжній історичній науці, пов'язані з даною темою. За короткий проміжок часу були захищені кандидатські і докторські дисертації з цієї проблематики. Вченими була проведена значна робота з вивчення історіографії теми, різноманітних аспектів історії військових поселень, розроблені нові підходи та погляди щодо виникнення цієї структури, функціонування, прибутковості тощо.

Варто зазначити, що дослідження у вітчизняній та зарубіжній історіографії здебільшого розглядали зазначені проблеми у військових поселеннях піхоти на території Російської імперії.

Впродовж 90-х років ХХ ст. та початку ХХІ ст. з'явилися нові розвідки енциклопедичного характеру [297; 299; 300].

Серед найпомітніших праць, що присвячені не лише окремим поселенням, але й мають авторську концепцію щодо виникнення і функціонування, ролі системи військових поселень у Російській імперії в цілому, слід назвати праці українського дослідника К. М. Ячменіхіна [816–834]. Він зробив значний внесок у вивчення історії Новгородських військових поселень та поселеної системи в цілому [822]. Вчений вперше розробив періодизацію вивчення історії військових поселень в історичній літературі ХІХ – ХХ ст. [820]. Автор виділив у дореволюційній історіографії два головних періоди: перший – з 70-х рр. ХІХ ст.; другий – з кінця 90-х рр. ХІХ ст. – початку ХХ ст. (до 1917 р.). Початок дослідницької роботи за даною проблемою у радянській історіографії К. М. Ячменіхін відносив до періоду 20–30-х рр. Також у працях К. М. Ячменіхіна було розглянуте питання формування найвищої ланки системи управління поселених військ, досліджувався механізм його взаємодії з місцевими органами управління. У монографії «Військові поселення в Росії: історія соціально-економічного експерименту» автор проаналізував адміністративно-господарську структуру військових поселень на різних етапах їхнього існування [819]. На основі архівних джерел він зробив висновок, що «можливо, військові поселення і округи орних солдатів змогли б проіснувати ще певний час. Їхня ліквідація на той момент не була гострою необхідністю. Приступаючи до широкомасштабних буржуазних реформ, самодержавство розпочало з більш легких реформ у військових поселеннях, тим самим готуючи підґрунтя для радикальних реформ 60-х–70-х рр. ХХ ст.» [819, 116–117].

Протягом наступних років К. М. Ячменіхін підготував нові публікації, які були надруковані у вітчизняних і зарубіжних наукових виданнях

[816; 829]. Він значно розширив і доповнив працю «Військові поселення в Росії: історія соціально-економічного експерименту» від 1994 р., що з'явилася у світі під іншою назвою «Армія і реформи: військові поселення в політиці російського самодержавства» (2006) [818]. К. М. Ячменіхін проаналізував причини створення військових поселень у Росії, особливості їхнього функціонування. Особливу увагу він приділив соціальній, адміністративній і господарській структурі військових поселень, які були розміщені на території України. Видання містить 75 статистичних таблиць. Високий ступінь обґрунтованості наукових положень висновків обумовлюється застосуванням серйозної джерельної, історіографічної бази. Вивчення документів та аналітичних матеріалів, зокрема нормативно-правових документів, публікацій періодичних видань, наукової літератури дозволило сформулювати повну та об'єктивну історію військових поселень у Російській імперії. Потрібно зазначити, що основні положення монографії переконливо підтверджені численним фактичним матеріалом. Однак є тут і незначні упущення, наприклад, детально не розглянуто питання про реорганізацію військових поселень.

Цю тематику своєю кандидатською дисертацією продовжив також В. К. Ячменіхін. Безумовною заслугою праць В. К. Ячменіхіна є ретельне вивчення інституту військових кантоністів (солдатських дітей) у системі комплектування російської армії [813; 815], побуту військових кантоністів [812]. Він дійшов висновку, що кантоністи перебували в кращому становищі, порівняно з іншими категоріями населення військового поселення, оскільки отримували добру освіту і підготовку [812, 84], а реформи (1826 р. і 1832 р.), проведені урядом Миколи I в галузях утримання і навчання кантоністів, свідчили про те, що держава стала розглядати дітей військових поселенців не лише як армійський резерв, а й частину загального господарського механізму, покликаною скоротити значні витрати на утримання армії [814, 161].

Учні К. М. Ячменіхіна, зокрема Т. В. Соломенна [728], О. Г. Козинець [654], О. О. Колєватов [663], під його керівництвом підготували й захистили свої дисертації.

Важливе наукове дослідження особистості графа О. А. Аракчєєва провела Т. В. Соломенна [728; 729]. Вона спробувала комплексно реконструювати основні етапи біографії О. А. Аракчєєва, риси його характеру, господарської діяльності, естетичних поглядів та особистого життя. Її робота заповнила певну інформаційно-концептуальну прогалину, що існує у науковій літературі з цієї проблеми, в результаті залучення до наукового обігу нових архівних матеріалів та переосмислення основної частини джерел. Т. В. Соломенна вважає, що аналіз державної діяльності, особистого життя Аракчєєва свідчить про те, що в цілому він вписувався в ментальний образ суспільства своєї епохи. Однак, можна стверджувати, що його особистий образ дещо роздвоювався: з одного боку, він був справжнім росіянином, а з іншого – у ставленні до службових обов'язків і в побуті – мав риси типового європейця. Дослідниця вважає, що потрібно зняти з О. А. Аракчєєва несправедливі звинувачення у реакційності, ретроградстві й обскурантизмі [728, 12].

О. Г. Козинець на основі переважно наративних джерел, узагальнення даних вітчизняної та зарубіжної історіографії з нової точки зору обґрунтувала низку проблем та концептуальних положень підготовки офіцерських кадрів і методів комплектування російської армії у другій чверті XIX ст. [650–656].

Помітний внесок у розробку низки проблем, пов'язаних з епохою царювання Олександра I, зробив О. О. Колєватов [657–664]. Він вперше дослідив адміністративно-господарську структуру Слобідсько-Українських військових поселень російської армії у 1817–1832 рр. Дослідник проаналізував зміну правового і майнового становища окремих категорій поселенців у процесі розвитку військових поселень, дослідив економічний розвиток поселених округів [662; 664], виділив основні етапи формування і

розвитку Слобідсько-Українських військових поселень [657]. На основі аналізу статистичних джерел, що характеризують розвиток галузей сільськогосподарського виробництва в округах військових поселень кавалерії у Слобідсько-Українській губернії, автор робить висновок про тенденцію зростання деяких показників (посівів, врожайності, поголів'я худоби тощо) і заперечує регресивні тенденції або занепад округів [663, 16].

Варто виокремити історичні дослідження сучасних українських науковців І. І. Лимана та В. С. Шандри, які побіжно торкаються історії Новоросійського і Києво-Подільського військових поселень кавалерії. Перший опублікував дисертаційне дослідження [679] та дві наукові монографії [678; 680], а друга – численні статті та фундаментальне видання, присвячені дослідженню еволюції Малоросійського, Новоросійського та Бессарабського, Київського генерал-губернаторств у складі Російської імперії, у зміні парадигми історичного вивчення російських управлінських структур на українських землях у ХІХ ст. [798].

Зокрема, І. І. Лиман у монографії «Російська православна церква на півдні України останньої чверті ХVІІІ – середини ХІХ століття», написаній на основі багатой джерельної бази, приділив увагу питанням розбудови єпархіальної влади у регіоні, церковного будівництва у військових поселеннях, показав специфіку статусу духовенства, яке задовольняло релігійні потреби військових поселень, проаналізував систему духовної освіти і релігійне виховання у навчальних закладах Новоросійського військового поселення кавалерії, участь у цьому православного духовенства, а також суттєві відмінності від козацького релігійного життя мешканців військових поселень. У додатках на підставі архівних джерел і звітів відомства духовних справ православного віросповідання ануються таблиці про кількість вихованців духовних навчальних закладів і чисельність парафіяльного духовенства Катеринославської і Херсонської губерній, причини розірвання шлюбів у південноукраїнських єпархіях, чисельність осіб, приєднаних до офіційної церкви з інших конфесій.

Важливу інформацію стосовно окремої територіально-адміністративної і політичної одиниці – Київського генерал-губернаторства містять статті В. С. Шандри, що були надруковані у щоденній газеті «День» [799; 800]. Авторці вдалося передати атмосферу буття суспільства Правобережної України після Польського повстання 1830 р. в період правління київського генерал-губернатора Д. Г. Бібікова. В. С. Шандра проаналізувала основні причини зміни політики імперського уряду у ставленні до шляхти, зокрема подолання корпоративності і регіоналізму польської еліти, показала історичні умови формування Києво-Подільського військового поселення кавалерії. Отже, праці І. І. Лимана і В. С. Шандри, що стосувалися Південної і Правобережної України, надзвичайно важливі для розуміння умов, у яких розвивалося життя військових поселенців.

Розглядаючи дослідження проблем військових поселень в Україні, не можна залишити поза увагою монографію В. М. Орлика «Податкова політика Російської імперії в Україні в дореформений період» [701]. Досліджуючи історію податкової політики Російської імперії в українських губерніях з кінця XVIII ст. до 1861 р., автор комплексно досліджує військові поселення кавалерії як засіб зменшення державних видатків. Учений справедливо зазначає, що система заходів державного регулювання у військових поселеннях мала значні позитивні наслідки для економіки держави, адже казна заощадила значні кошти на утримання поселених військ. У той же час автор вказує на негативну практику використання капіталів військових поселень, точніше на їх невикористання: «Від акумуляції значних грошових коштів на рахунок поселень не було користі ані державі, ані, власне, поселенням, адже вони не спрямовувалися для їхнього господарчого й військового розвитку, а лише збільшувалися за рахунок поточних процентів і позик державному казначейству, тобто кошти існували заради коштів» [701, 131].

Майже одночасно, але над різними аспектами історії військових поселень розпочали роботу два науковці Російської Федерації –

Т. М. Кандаурова та Б. Б. Давидов. Вони залучили до наукового обігу нові архівні матеріали, поглибили наукове розуміння інституту військових поселень як цілісної і динамічної системи. Т. М. Кандаурова вперше в історичній літературі розглянула економічну та соціальну організацію військових поселень, дослідила адміністративну та господарську структуру Херсонського військового поселення [629–641]. Хронологічні межі її праці з історії Херсонського поселення обмежені 1817–1832 рр., тобто становленням системи поселень. Слід відзначити, що авторка ввела у науковий обіг значну кількість нових статистичних джерел і опрацювала їх за допомогою методів дескриптивної статистики, кореляційного і кількісного аналізу. Внаслідок проведеного дослідження Т. М. Кандаурова робить висновок про те, що господарство поселенців у Херсонській губернії розвивалося збалансовано і краще, ніж у поселених округах інших регіонів, воно було забезпечене всіма необхідними засобами виробництва і робочою силою за рахунок більш раціональної, ніж у інших, її організації. Основу економічної структури округів складали лише міцні господарства і їхній потенціал зростав внаслідок об'єднання господарств. Т. М. Кандаурова обґрунтовує незвичний для попередніх історичних досліджень висновок про те, що економічний розвиток округів Херсонських військових поселень давав бюджету мільйонні прибутки, і це на певний час полегшило становище з фінансами країни, вирішило питання утримання окремих частин армії без додаткових витрат. З таким висновком Т. М. Кандаурової можна цілком погодитись, але разом з тим виникає додаткове питання про те, чому в разі прибутковості військових поселень їх існування було припинено. На це запитання авторка не дає вичерпної відповіді, оскільки дослідження обмежене лише 1832 р. Зауважимо відразу, в цей самий час зовсім протилежну оцінку військовим поселенням дав молдавський дослідник І. А. Анцупов. На його думку, створення військових поселень не виправдало мети російського уряду перевести війська на самозабезпечення і завдяки цьому зберегти боєздатність армії, позбутися рекрутчини [548, 258–259].

Дещо інакше до проблеми підійшов російський вчений Б. Б. Давидов, який головну увагу зосередив на джерелознавчому аспекті теми, пов'язаному з різними точками зору як у Росії, так і за її межами на військове поселення. Він вперше на основі широкого кола опублікованих та архівних джерел у своїй дисертаційній роботі [594] визначив різноманітні підходи і погляди авторів записок, листів, мемуарів, що було обумовлено ступенем їх поінформованості про систему військових поселень та їх призначення. Б. Б. Давидов підтвердив тезу про те, що російська і західна громадськість по-різному ставилися як до ідеї створення військових поселень, так і самої системи поселень взагалі. Єдиної оцінки не існувало, вона коливалася від найкращих позитивних похвал системи поселень до повного її неприйняття. Це, здебільшого, залежало від того, представником якої соціальної групи, суспільної організації чи владної структури був дослідник, який давав оцінку, а також від того, яких суспільно-політичних поглядів він дотримувався. Б. Б. Давидов у 2-му розділі дисертації «Військові поселення і російське суспільство 20-х – 50-х рр. XIX ст.» розглянув причини впливу на формування негативних оцінок, що мали суб'єктивний характер щодо реакції переведення селян і козаків на положення військових поселенців у Чугуєві у 1819 р. [594, 14]. Продовжуючи наукову роботу, Б. Б. Давидов провів нові дослідження, присвячені перебуванню іноземців на території військових поселень [600]. Його праці дозволяють значною мірою скорегувати наші знання про ставлення сучасників до системи військових поселень [593; 595–599; 601–602].

Помітною подією у наукових колах став вихід у світ двотомної праці російського вченого Б. М. Миронова «Соціальна історія Росії періоду імперії (XVIII – початок XX ст.)» [687; 688]. Автор у своєму дисертаційному дослідженні використала важливі статистичні дані, які відображають багатогранність структури тогочасного суспільства як у цілому у Російській імперії, так і в окремих губерніях. На жаль, Б. М. Миронов залишив поза

увагою таку категорію населення Російської імперії першої половини XIX ст. як військові поселенці.

Вчений-історик швейцарського походження А. Каппелер у праці «Росія – багатонаціональна імперія: виникнення, історія, розпад» [642], сформував концептуальні основи інтерпретації російської історії в європейській історичній науці. Ця книга являє винятково важливу за значенням, науковою новизною й актуальністю спробу показати процес формування багатонаціональної Російської імперії, виявити специфіку російського колоніалізму й дослідити еволюцію російської імперської національної політики протягом декількох століть.

Автором дисертаційного дослідження опублікована низка праць, присвячених Новоросійському, Українському та Києво-Подільському військовим поселенням кавалерії у першій половині XIX ст. У цих публікаціях, які базуються переважно на архівних і опублікованих джерелах, зосереджено увагу на п'яти головних компонентах історії військових поселень кавалерії: військовому, соціальному, економічному, церковному і освітньому [228; 766–793].

Отже, на початку XXI ст. напрямки досліджень, пов'язані з аспектами теми, розширилися внаслідок узагальнення теоретичних питань щодо регіональних територіальних військових поселень протягом різних хронологічних періодів, історії військових формувань, соціальної структури населення, його традицій, побуту. Перші спроби історіографічного аналізу належать Ю. А. Блашкову, Т. М. Кандауровій, К. М. Ячменіхіну.

При написанні дисертації були враховані концептуальні положення щодо історії військових поселень кавалерії в Україні, запропоновані у монографічному дослідженні К. М. Ячменіхіна [818].

Таким чином, історіографічний аналіз досліджуваної проблеми свідчить, що її наукова розробка на сьогодні проведена недостатньо, хоча як самостійна наукова проблема вона окреслилася ще у XIX ст. Саме тому залучення нових архівних матеріалів, ще не введених у науковий обіг

дослідниками, безперечно, сприятиме поглибленню вивчення та всебічному висвітленню проблеми.

1.2. Джерельна база дослідження та її структура

Джерельна база дисертації складається з архівних і друкованих матеріалів, котрі доцільно розділити на 4 групи: 1) опубліковані законодавчі матеріали; 2) архівні документи та матеріали; 3) військово-господарські й статистичні описи; 4) мемуари.

Опубліковані джерела з даної проблематики, здебільшого, торкаються загальних питань соціально-економічної історії XIX ст. Серед них – акти законодавчого характеру з «Повного зібрання законів Російської імперії» (Зібрання I і II), що є першим і найбільш повним, зведеним у єдине ціле, опублікованим збірником основних джерел імперського права (іменних та сенатських указів, рескриптів, затверджених положень, доповідей, статутів та інших правових актів), які регулювали усі сфери життя військових поселенців, починаючи з повсякденного побуту, питань господарського обігу і завершуючи рекрутськими повинностями. У дисертації використано понад 240 актів. Їх складають укази імператора про поселення військ і реорганізацію, грамоти полкам, що переводилися до складу військових поселень, найвищі рескрипти, відповідні записки, проекти Головного начальника над військовими поселеннями, накази по Штабу військових поселень, різноманітні проектні вказівки, статuti тощо. «Повне зібрання законів Російської імперії» 1830 р. було видано II відділенням канцелярії Миколи I і містило в хронологічному порядку всі закони Російської імперії, починаючи з 1649 р. і до 25 грудня 1825 р. Воно називається Першим і містить 45 томів. Ще під час роботи над ним була розпочата діяльність зі складання Другого «Повного зібрання законів Російської імперії», яке містило документи за 1825–1861 рр. і склало 55 томів. Більшість томів Другого «Повного зібрання законів Російської імперії» через велику кількість документів, які видавалися щороку,

склалися з кількох (двох або трьох) частин, які являють собою окремі книги. Всього, до I та II Зібрань включено понад 54 тисячі документів, датованих з 1775 до 1861 р., що є надзвичайно строкатими за формою та змістом: сюди увійшли документи як нормативного, так і казуального змісту, які вважалися узаконеннями лише через те, що виходили від верховної влади. Ще однією вадою «Повного зібрання законів Російської імперії» є невідповідність назві в плані повноти: далеко не всі законодавчі документи вищих органів влади були включені до цього збірника. Певно, на цьому позначився незадовільний стан архівної справи, а також деякі особливості зовнішньої та внутрішньополітичної ситуації.

Законодавчі документи містять також «Звід військових постанов» – систематизований збірник діючих узаконень з військово-сухопутної частини. Кожна книга ділиться на розділи, глави, частини. Для кожної постанови вказується дата й джерело первинної публікації узаконення у «Повному зібранні законів Російської імперії» або наказу у виданнях військового відомства. Наприкінці кожної книги наводяться «Додатки», «Порівняльні покажчики» та інші відомості для пошуку відповідної статті у попередніх виданнях. Зведений алфавітний покажчик «Зводу військових постанов» є лише до першого видання 1838 р. Видання «Звід військових постанов» 1838 р. вийшло у п'ятьох частинах з дев'ятьма продовженнями. Темі нашого дослідження присвячені документи 2-ї і 4-ї книг [220; 221]. Книга 4 «Утворення господарських установ» позначена великою інформативністю. Зокрема, 5-й розділ «Утворення господарських установ відомства Департаменту військових поселень» містить дані про склад і управління військових поселень кавалерії, запаси зернових і нагляд за ними, заходи щодо збереження лісів, стан кінних заводів тощо [221, 420–465]. Ще один окремий документ, важливий для розкриття нашої теми, знаходиться у додатках – це особливі правила для управління військовим поселенням у Київській і Подільській губерніях, правила про торгівлю і промисловість

військових поселенців, обов'язки благочинних і священників в округах військових поселень кавалерії [221, 327–397].

Окремі аспекти, пов'язані з історією військових поселень, містить низка положень, затверджених імператором Миколою I і вищим військово-поселенським керівництвом, які були надруковані окремими виданнями. У 1826 р. вийшло «Положення про повний склад поселеного пішого полку і його обов'язки» [202] і «Положення про військове поселення пішої артилерії» [194], у 1843 р. – «Утворення Департаменту військових поселень» [189], у 1844 р. – «Положення для пожежної частини в округах військового поселення: Українського, Новоросійського, Київської і Подільської губерній» [193], у 1847 р. – «Положення про кондукторські школи в округах військових поселень» [199] та інші положення [213–219].

Надзвичайно важливим опублікованим джерелом є документ «Установа про військове поселення регулярної кавалерії». Структурно документ складається з двох частин: першої – «Улаштування військового поселення регулярної кавалерії» [226] і другої – «Особливі установлення до влаштування військового поселення регулярної кавалерії» [227]. Кожна частина «Установа...» надрукована окремими книжками у 1817 р. і поділяється на глави: у першій частині їх – 9 (102 статті), а у другій частині – 3 (96 статей). Ці видання розподілено на низку параграфів, де вміщено загальні положення та законодавчі постанови, які були надіслані військовому керівництву Українського та Новоросійського військових поселень кавалерії як головні документи для їхньої організаційної роботи. Цікаво відзначити, що «Установа про військове поселення регулярної кавалерії» не відбилася у «Повному зібранні законів Російської імперії». Там є лише укази та грамоти окремим поселеним полкам. У першій частині «Улаштування військового поселення регулярної кавалерії» розглянуто загальні права поселення, мету його заснування, права й обов'язки військових поселенців, різні фінансові і економічні установи в ньому. Другу частину документа під назвою «Особливі установлення до влаштування військового поселення регулярної

кавалерії» присвячено інвалідам та кантоністам поселеного полку, системі виховання та навчання. Не можна не відзначити, що багато параграфів має загальний невизначений характер, що потребує конкретизації, яку планувалося здійснити у формі окремого тлумачення (укази, особисті вказівки, спеціальні положення тощо) їх змісту у зв'язку з виникаючими конкретними казусами.

Змістовний законодавчий документ про перетворення у системі військового поселення кавалерії «Установа про військове поселення регулярної кавалерії» 1827 р. [195], прийняте після реформи 1826–1827 рр., відбиває зміни в адміністративному, військовому устрої військово-поселенської системи кавалерії, пов'язані з розподілом на поселену і діючу частини.

Значна кількість матеріалів з історії Чугуївського військового поселення в аспекті, що нас цікавить, увійшла до публікації документів із серії «Старовинні міста Харківщини», у якій розглянуто й документ про повстання у Чугуївському уланському полку, методи розшуку призвідників, причини повстання [229].

Серед величезного масиву публікацій окрему сторінку історії становлять матеріали з фондів Центрального державного історичного архіву України у м. Києві, що надруковані у книзі «Документи з історії військових поселень в Україні» (2008) [228]. Дане видання вводить у науковий обіг комплекс документів, які відображають різноманітні сторони життя військових поселенців в Україні. Видання складається з чотирьох розділів. У першому з них публікуються історичні документи Українського військового поселення кавалерії. Історію Новоросійського військового поселення кавалерії розкриває другий розділ. У третьому наводяться документи Києво-Подільського військового поселення кавалерії. Четвертий розділ містить документи про історію військових поселень після реорганізації 1857 р. У додатках представлені карти. Запропоновані до уваги документи

подаються в оригіналі зі збереженням стилістики, лексики й орфографії того часу.

Таким чином, лише якомога повніше вивчення джерельної бази і вибір адекватних методологічних інструментів дослідження дає змогу створити повну картину існування військових поселень в Україні. За даних умов важливого значення для дослідження кавалерійських військових поселень набуває принцип актуалізації, який дає можливість історично віддалені джерела (в т. ч. і архівні) впровадити у сучасну історію України.

Особливу цінність для написання дисертаційного дослідження становлять неопубліковані джерела. Документи з нашої проблематики розкидані по різних архівосховищах України, Росії і не являють собою єдиного комплексу. Найбільшу документальну базу за темою дослідження в архівосховищах України містить Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі – ЦДА України у м. Києві). Матеріали з історії усіх військових поселень на території України в архіві представляють 18 фондів, з них: 12 фондів містять документи з історії Українського (Харківського) військового поселення кавалерії: «Штаб 7-го кавалерійського округу Українського військового поселення. 1817–1866 рр.» (ф. 1314), «Штаб 2-го кавалерійського округу Українського військового поселення. 1816–1859 рр.» (ф. 1322), «Штаб 6-го кавалерійського округу Українського військового поселення. 1818–1857 рр.» (ф. 1323), «Штаб 1-го військово-робочого батальйону Українського військового поселення. 1820–1858 рр.» (ф. 1324), «Штаб 1-го кавалерійського округу Українського військового поселення. 1817–1860 рр.» (ф. 1325), «Штаб 8-го кавалерійського округу Українського військового поселення. 1817–1858 рр.» (ф. 1326), «Штаб поселеної кірасирської дивізії Українського військового поселення. 1822–1859 рр.» (ф. 1351), «Штаб поселеної уланської дивізії Українського військового поселення. 1817–1857 рр.» (ф. 1352), «Штаб 8 округів Українського військового поселення. 1818–1864 рр.» (ф. 1353), «Штаб 3-го кавалерійського округу Українського військового поселення. 1817–1858 рр.» (ф. 1354), «Штаб

4-го кавалерійського округу Українського військового поселення. 1822–1857 рр.» (ф. 1355), «Управління Слобідсько-Українського тимчасового військового губернатора. 1833–1834 рр.» (ф. 1627). Три фонди містять документи з історії Новоросійського (Херсонського) військового поселення кавалерії: «Управління Херсонських військових поселень. 1837–1866 рр.» (ф. 1316), «Управління 2-го округу Херсонських військових поселень. 1836–1857 рр.» (ф. 1331), «Катеринославський батальйон військових кантоністів» (ф. 1341). Один фонд містить документи з історії Києво-Подільського військового поселення кавалерії: «Управління Києво-Подільськими військовими поселеннями. 1824–1866 рр.» (ф. 445). Фонд 485 «Київська палата кримінального суду» відображує деякі правові аспекти Південних поселень.

Архівні матеріали цих фондів доцільно поділити на такі групи:

- документи з історії формування поселень кавалерії та їхнього адміністративного управління, військового устрою. Це іменні (царські) укази Олександра I, Миколи I, Олександра II і розпорядження О. А. Аракчеєва та І. О. Вітта про організацію військового поселення, листування про переведення козаків, про передачу і прийом конфіскованих маєтків Київської й Подільської губерній у військове відомство, розквартирування військ по округах, розподіл земель між поселеними підрозділами, списки населених пунктів, що входили до округів Українського, Новоросійського та Києво-Подільського військових поселень кавалерії, звіти військового керівництва про чисельність жителів із зазначенням їхнього походження, місця і дати народження. Вивчення цих джерел дає змогу визначити різні сторони політики уряду щодо військових поселенців, політику місцевої адміністрації;

- матеріали про економічний стан військових поселень: посімейні списки військових поселенців з відомостями про їхнє господарство, ухвали про заготівлю будівельних матеріалів, окремі архівні справи з питань будівництва, розвитку товарно-грошових відносин у поселеннях, заборгованості поселенців, про їхні кошти та майно, фінансову діяльність, а

також розвиток рільництва, порядок розрахунку розмірів посівів сільськогосподарських культур, тваринництва, кількість кінних заводів тощо. Ці документи досить повно характеризують економічне становище поселенців;

- матеріали судочинства, що представлені військово-судовими справами і слідчою документацією, журнали вхідних та вихідних паперів кавалерійських округів, прохання поселенців, книги комітетів полкового управління уланських полків, про боротьбу з розкольникими і фальшивомонетниками, штрафні журнали уланських полків, матеріали про екзекуції над військовими поселенцями. Вони дозволяють уявити карні заходи за провини і злочини військових поселенців, визначити причини втеч поселенців, з'ясувати ставлення офіцерів до нижчих чинів і поселенців.

Окрему групу складають плани і схеми населених пунктів військових поселень, що відображають планувальні особливості населених пунктів, відіграють важливу методологічну роль у дослідженні системності землекористування, дозволяють дослідити ступінь комплексності, потенціал розвитку і показати географічне розташування, розвиток будівництва в округах.

Співробітники ЦДІА України у м. Києві виконали значну роботу по зосередженню у фондах військового поселення матеріалів із інших архівів – центральних російських, так і місцевих, зокрема, Херсонського, Миколаївського, Одеського та інших – у вигляді мікрофільмів. У колекції мікрофільмів № 12 «Документи і матеріали з історії державних закладів України. 1798–1918 рр.» (ф. КМФ 12) зберігаються статистичні дані кавалерійських округів Українського, Новоросійського та Києво-Подільського військових поселень. Вони є цінним першоджерелом, що містить дані про гідрографію, природні багатства, тваринний світ, навіть клімат цих земель, являють собою докладний опис земельної власності. Оригінали цих документів знаходяться на зберіганні у державних архівах Росії: Державному архіві Російської Федерації (м. Москва), Російському

державному історичному архіві (м. Санкт-Петербург), Російському державному військово-історичному архіві (м. Москва). Така колекція мікрофільмів була подарована ЦДІА України у м. Києві у 1960-х рр. Окрему групу документів ЦДІА України у м. Києві складають картографічні матеріали. Це карти та плани поселених кавалерійських округів та окремих населених пунктів Українського і Новоросійського військових поселень. На жаль, ці документи майже не використовуються дослідниками.

Значний відсоток одиниць зберігання становлять документи Державного архіву Одеської області (далі – ДАОО) з фондів: «Управління новоросійського і бессарабського генерал-губернатора. 1828–1874 рр.» (ф. 1), «Канцелярія Одеського градоначальника. 1802–1837 рр.» (ф. 2), що містять документи посімейно-майнового обліку, зокрема ревізькі «реєстри», посімейні, погосподарчі (подвірні) списки, опікунські справи, межові книги, біографічні джерела (формулярні списки) та особові справи, списки учнів, членів релігійних громад, документи про відношення до військової служби, архівно-слідчі справи. Характеристика цих джерел буде надана далі. Формулярні списки збереглися переважно за 1850-і рр. і дають деяке уявлення про просування військових поселенців по службі, отримання чинів, причини відставки, участь у воєнних діях. Тут відображалися всі події у житті чоловіків – військових поселенців – від закінчення навчального закладу до припинення військової служби. Формулярні списки були також підставою для формування заробітної плати, яка залежала від одержаної освіти, звання і вислуги років.

Один з фондів ДАОО – «Управління Головного начальника Південних поселень. 1857–1866 рр.» (ф. 7) – дає можливість відслідкувати низку питань з історії військових поселень, а саме соціальний склад, господарське освоєння поселенцями Південного і Центрального регіонів України. Межові книги містять інформацію про дату складання книги, прізвище, ім'я та по батькові власника та спадкоємців, родинні зв'язки, соціальний та майновий стан. Значна кількість справ містить інформацію про обсяги капітального

будівництва у поселених кавалерійських округах, зокрема, стан будівництва громадських споруд і незавершених об'єктів, капітал та будівельні роботи за поточний рік та в порівнянні з відповідним періодом минулого року, економічний стан військових поселенців на момент реорганізації і подальшої ліквідації поселення. Показники наведені в цілому по округах, у розрізі населених пунктів. Два фонди ДАОО зберігають документацію про чисельність жителів у Новоросійському військовому поселенні, майно військових поселенців. Йдеться про ф. 88 «Одеська портова митниця. 1794–1920 рр.» і ф. 147 «Скальковський Аполлон Олександрович. 1808–1898 рр.». Хоча справи із цих фондів прямо не пов'язані з темою дослідження, але їхні відомості не повторюють дані справ з інших фондів.

Незначна група документів з історії поселень кавалерії зосереджена в Державному архіві Херсонської області (далі – ДАХО). У фонді «Херсонська (Новоросійська) губернська креслярня. 1769–1922 рр.» (ф. 14) та у фонді «Херсонська казенна палата. 1795–1920 рр.» (ф. 22) зберігаються справи про правове положення військових поселенців, укази імператора Олександра І. Певний інтерес являє матеріал ревізських реєстрів, складених у військових поселеннях [315; 317].

Матеріали з теми дисертації зберігаються у фондах Державного архіву Миколаївської області (далі – ДАМО) «Канцелярія Миколаївського військового губернатора. 1805–1901 рр.» (ф. 230) та «Управління чорноморських адміралтейських поселень обер-інтедантства Головного управління Чорноморського флоту і портів. 1800–1862 рр.» (ф. 246). Цей комплекс документів показує, якими засобами домагалосся начальство своїх інтересів при управлінні адміралтейськими селами, як відбувалося переведення чорноморських адміралтейських поселенців із поселень Богданівки та Знаменки у Новоросійське військове поселення кавалерії у 1820 р. [314], як на практиці впроваджувалися закони і заходи уряду щодо поселенців.

Матеріали з теми, що нас цікавлять поза межами України, зосереджені в Російському державному військово-історичному архіві (далі – РДВІА) та Державному архіві Російської Федерації (далі – ДАРФ). Основний корпус письмових джерел і зображувальних матеріалів зосереджений у фондах РДВІА. Із цих зібрань більш представницьким, а, отже, таким, який викликає найбільший науковий інтерес, є фонд «Департамент військових поселень. 1810–1864 рр.» (ф. 405). У ньому представлені практично всі законодавчі матеріали і документація діловодства центрального управління військових поселень штабу окремого Корпусу військових поселень (1810–1831 рр.), Економічного комітету військових поселень (1817–1835 рр.), а також Департаменту військових поселень (1832–1856 рр.). Кількість матеріалів становить понад 80 тисяч справ. Крім зазначеного фонду, важливе значення для розробки теми мають фонди «Канцелярія начальника Головного штабу Його Імператорської Величності. 1803–1836 рр.» (ф. 35), «Канцелярія військового міністерства. 1710–1917 рр.» (ф. 1), колекція «Військові поселення. 1817–1857 рр.» (ф. 411), «6-а легка кавалерійська дивізія. 1854–1860 рр.» (ф. 15450). Ці документи можна згрупувати за тематичним принципом. Найбільший інтерес для комплексного дослідження історії військових поселень кавалерії представляють масові статистичні джерела. Вони розкривають соціально-економічну систему, стан поселених округів військових поселень. Масив статистичних джерел представлений по різних регіонах України у Херсонській, Катеринославській, Слобідсько-Українській, Київській і Подільській губерніях (річні звіти і підготовлені до них коментарі, фінансові документи, зокрема, кошториси, розписи витрат, прибутково-видаткові документи на будівництво тощо. Комплексне зібрання джерел і їхня інформативність дають можливість дослідити багаторівневі відносини військово-поселенської системи і її окремих складових у статистиці і динаміці. Статистичні матеріали є базовими для відтворення військово-поселенського господарства і дозволяють простежити підходи керівництва військових поселень у ході створення фундаменту господарської

структури нового державного інституту. Всі архівні матеріали РДВІА з історії військових поселень кавалерії можна розподілити на 5 інформаційних груп.

Першу групу представляють цінні дані про стан господарства поселених кавалерійських округів, що відображають майнову диференціацію серед військових поселенців, дані про заможних поселенців, дозволять зробити висновок про запаси фуражу для громадських потреб і на неврожайні роки. Документи цієї групи дозволяють визначити особливості формування господарства у кавалерійських поселених округах, а також визначити рівень розвитку сільськогосподарського виробництва. Крім того, вони дають основний матеріал про правове положення різноманітних груп військових поселенців.

Друга група представлена документами про перебудову, комплектування, утримання та побут армії Російської імперії першої чверті XIX ст., заходи уряду з влаштування регіональних військових поселень кавалерії на території України: Українського, Новоросійського та Києво-Подільського. Зокрема, це грамоти і накази на поселення полків у 1817–1828 рр., 1837 р. [532].

Третя група – це документи, які висвітлюють демографічний рух населення, дозволяють простежити динаміку чисельного складу військових поселень кавалерії, їхній національний, релігійний та етнічний склад, процес переселення. Це рапорти, накази, циркуляри, звіти військового керівництва, ревізькі реєстри, проекти переселень. Так, у ф. 405 знайдено проект поповнення складу військових поселенців козаками Дунайського козацького війська, що розкриває ставлення козаків та інших осіб до життя у військових поселеннях [526]. На жаль, дані, що зберегли свідчення про чисельність населення військових поселень кавалерії, досить фрагментарні і розрізнені.

Четверту групу становлять матеріали судочинства по військових поселеннях кавалерії. Це судові справи, скарги військових поселенців тощо. Ці документи дозволяють розглянути загострення боротьби у військових

поселеннях кавалерії, а також методи, які використовували уряди російських імператорів Олександра I, Миколи I та Олександра II при покаранні військових поселенців за участь у повстаннях Чугуївського полку і Таганрозького полку та за різні злочини.

П'яту групу документів представляють матеріали про військову службу військових поселенців уланських і кірасирських полків, відбування рекрутської повинності, участь у бойових діях російсько-перської війни (1826–1828), російсько-турецької війни (1828–1829), придушенні Польського повстання (1831), придушенні Угорського повстання (1849), Кримській війні (1853–1856).

Заслужують на особливу увагу фонди Державного архіву Російської Федерації: ф. 109 «Трете відділення власної Його Імператорської Величності канцелярії. 1802–1880 рр.», ф. 110 «Штаб окремого корпусу жандармів. 1826–1917 рр.», ф. 1165 «Особлива канцелярія міністерства внутрішніх справ. 1801–1826 рр.». У них зберігаються чисельні документальні і достовірні відомості з питань комплектування військовослужбовцями кавалерійських полків та організації порядку проходження військової служби, переміщення по службі з однієї військової частини до іншої. У ф. 109 «Трете відділення власної Його Імператорської Величності канцелярії. 1802–1880 рр.» є важливі відомості про збурювання жителів селища Шебелинка, які вступили до складу військового поселення (1829). Ф. 1165 «Особлива канцелярія міністерства внутрішніх справ. 1801–1826 рр.» містить слідчі матеріали кримінальної справи проти фальшивомонетників.

Чимало документів з історії військових поселень кавалерії на півдні України відклалося у зібраннях Інституту Рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського НАН України (далі – ІР НБУ). Рукописні джерела, виявлені у фондах бібліотеки, показують правовий стан військових поселенців 3-ї кірасирської дивізії [542], а також проект переселення у 1840 р. поселенців із Київської та Подільської губерній в округи Новоросійського військового поселення Херсонської губернії [543].

Дослідницький інтерес привернув також незначний комплекс документів та картографічних матеріалів, планів, схем будівель і церков, що зберігаються у фондах Первомайського краєзнавчого музею [544; 545; 546]. Не всі матеріали увійшли до експозицій музеїв, деякі з них представлені нами вперше у додатках роботи.

У цілому, проаналізована джерельна база, достатня для вирішення поставлених завдань. Характеристика джерельної бази, яку використовує автор у своєму дисертаційному дослідженні, свідчить про створення цілісної наукової концепції історії військових поселень кавалерії на території України.

Також важливим джерелом дослідження стали етнографічні матеріали, зібрані у періодичних виданнях «Подільських єпархіальних відомостях», «Київських єпархіальних відомостях», «Харківських єпархіальних відомостях» і «Херсонських єпархіальних відомостях», які відіграли велику роль у донесенні до широких мас певної інформації з різних галузей знань. З самого початку «Єпархіальні відомості» було поділено на дві частини – офіційну та неофіційну. У 1-й – офіційній – друкувалися переважно постанови та розпорядження царського уряду, Святішого Синоду, єпархіального керівництва: височайші повеління та укази, повідомлення про височайші нагороди, інформація, котра стосувалася імператорської родини, відомості про присвоєння чинів, найрізноманітніші вісті з життя єпархії. У 2-й – неофіційній – вміщувалися матеріали суто релігійного змісту (промови, повчання, бесіди, роз'яснення Святого Письма тощо), статті з питань етнографії, біографічні нариси, повідомлення про ювілейні урочистості й поточні події, богословські матеріали. Неофіційна частина мала сприяти підвищенню освітнього рівня духовенства та мирян. Значне місце у цих виданнях займали матеріали краєзнавчого характеру, історико-статистичні описи єпархій, міст, сіл, церков, монастирів, парафій [208; 242; 287; 295; 608; 615; 709]. Багато публікацій містило цінні фактологічні дані, відомості з історико-етнографії, діяльності світських і

духовних навчальних закладів, православних братств, священників тощо [254; 264; 692]. На сторінках єпархіальних відомостей публікувалися статті про старообрядців і духоборів, скопців, поповців краю та їхні взаємини зі світською владою та офіційною церквою [583; 584; 618; 697]. Етнографічні матеріали відтворюють заняття, культуру, побут, звичаї та обряди, народні житла та одяг. Так, залучено матеріали досліджень, присвячені календарній обрядовості [275; 280], родинній обрядовості, народним знанням, віруванням і забобонам [262; 283; 573].

Особливе місце серед джерел займають статистичні матеріали, більшість з яких опубліковано. Перш за все, це матеріали, зібрані офіцерами Генерального штабу, Статистичним комітетом Росії. Описово-статистичні джерела представлені атласами, описами, статистичними таблицями, які відрізняються від інших, перш за все, характером зібраної інформації [265–267; 272–273; 284–286].

Серед цієї низки видань слід відзначити матеріали, зібрані офіцерами Генерального штабу у Харківській губернії – капітаном Мочульським [258], у Херсонській – капітаном Рогальовим [259], у Катеринославській – капітаном Драчевським [255], а також у Київській губернії – капітаном Меньковим [256] та Подільській губернії – капітаном Тверітіновим [257]. Ці видання містять цінну інформацію щодо соціально-економічного становища губерній, їх природно-географічних та історико-етнографічних особливостей. Україна в планах Російської імперії була стратегічно важливою територією, тому протягом XIX ст. регіон обстежували і вивчали офіцери Генерального штабу. Внаслідок цих спостережень і з'являлися детальні військові описи, які видавалися у вигляді книг. Включені до описів відомості мали службовий характер та збиралися у відповідності з військовими завданнями. Вони відбивають основні моменти історії створення й існування Українського, Новоросійського, Києво-Подільського військових поселень кавалерії, їхнього географічного розташування, походження жителів населеного пункту. Вивчення даних, наведених офіцерами Генерального штабу, дають

можливість з'ясувати і проаналізувати коло питань, присвячених економічному розвитку й побуту військових поселенців.

Водночас продовжувалося написання загальних описових творів про окремі губернії. Для їхньої характеристики дещо детальніше зупинимося на праці «Статистичний опис Київської губернії», виданої таємним радником І. Фундуклеєм у 1852 р. Праця складається з двох частин. У першій – загальній описовій частині розповідається про історію Київської губернії, її природу, ріки, озера, ліси, тваринний світ, господарство, торгівлю, ярмарки, населення. І. Фундуклей докладно, на високому фаховому рівні описав характерні особливості українського народу, основну увагу звернувши на житло, будівлі, одяг, їжу тощо [289]. У другій частині, у 4-й главі, він розглянув військове поселення у Київській губернії (3-й, 4-й і 5-й округи) [290].

Багатий фактичний матеріал зберігається у статистичному описі округів військового поселення кавалерії за 1853 р., насамперед, 8 округів Українського, 12 округів Новоросійського і 5 округів Києво-Подільського військових поселень кавалерії, що складається з 22 розділів [291]. Опис являє собою цінне джерело і містить докладну інформацію про географічне положення, простір, топографічний огляд, клімат, ґрунт, води, корисні копалини, рослинність, мету створення округів, чисельність населення, розподіл військових поселенців на класи, обов'язки військових поселенців, рекрутську повинність, розподіл округів і управління ними, освіту, промисловість, тваринництво, шпиталі, господарські заклади, регулярний устрій міст, повітів і поселень, чисельність військ, розквартированих в округах.

Протягом 1848–1859 рр. геологом і істориком Філаретом, архієпископом Харківським і Охтирським, створено безцінну працю з історії, релігії і етнографії Слобожанщини «Історико-статистичний опис Харківської єпархії». Нас цікавлять розділи 4-й (1857) і 5-й (1858), оскільки в них є важливі статистичні дані, спостереження стосовно ознак релігійності

населення Українського військового поселення кавалерії, зібрано історико-статистичний матеріал про діяльність церков і парафій населених пунктів [266–267].

Поряд з архівними й опублікованими документальними матеріалами надзвичайно важливим історичним джерелом для вивчення поставленої теми мають нарративні джерела, представлені мемуарами, записками і щоденниками мандрівників, які відвідували територію військових поселень кавалерії, а також документи, що стоять на межі джерел і літератури. Усі вони різняться індивідуальним сприйняттям подій та явищ, свідками яких були їх автори. Okремо варто розглянути опубліковані спогади сучасників, як правило, офіцерів, котрі служили у військових поселеннях, – генерала С. І. Маєвського [245; 246] і Є. Ф. Брадке [235] та інших. Зокрема, у спогадах Є. Ф. Брадке, який у 1817 р. у віці 20 років був відкомандирований у розпорядження графа О. Аракчеєва у військові поселення, можна знайти психологічний портрет особистості О. А. Аракчеєва, а також історію кар'єрного росту полковника П. А. Клейнміхеля [235, 107–108, 110]. У записках О. І. Мартоса [247] і С. І. Маєвського [245; 246] зустрічаються яскраві описи благоустрою житла поселених військ згідно з однаковим затвердженням зразком. Лікар І. І. Європеус згідно зі своїми обов'язками не був близько знайомий з побутом і потребами військових поселенців і резервних військ, він намалював картину занять військових поселенців, стверджуючи, що роботи були досить обтяжливими для солдатів, хворих було багато, часто в мазанках не було печей, тому не було де зігрітися [237; 238].

На територію військових поселень кавалерії завітав відомий історик Південної України А. О. Скальковський. Він здійснив свою археографічну подорож у 1843 р. з метою знахідки нових архівних матеріалів. Історик поставив перед експедицією завдання розшуку документів стосовно історії Західної та Південної частини Росії і придбання їх оригіналів. 4 травня 1843 р. А. Скальковський залишив Одесу і через Новоархангельск і

Торговицю, що була вже у межах Київської губернії, прибув до Умані і зустрівся з начальником цих округів генерал-майором Є. фон Брадке, який повідомив його, що фамільні архіви конфіскованих маєтків, крім Умані, знаходилися ще у Гранові та Меджибожі [764, 33]. Пізніше він довідався, що гранівський архів перевезено до Ладижина. На допомогу дослідникові було відправлено трьох офіцерів – одного від генштабу та двох від військового поселення.

А. О. Скальковський розпочав пошуки з підполковником генштабу Гаріновим. Після Умані А. О. Скальковський завітав до Івангорода, Гайсина та до Меджибожа. Там він побачив дуже цінні історичні джерела XVI – XVIII ст. З Меджибожа А. О. Скальковський відправився до Одеси [764, 74]. Після закінчення експедиції А. Скальковський відправив докладні звіти до генерала Є. Ф. Брадке «з проханням зберегти відібрані акти до найвищого розпорядження». Наприкінці звіту А. О. Скальковський просив відправити цей документ до військового міністра. Наслідком експедиції стали описи огляду цих джерел, деякі його приватні придбання документів та враження від подорожі багатьма історичними місцями Правобережної України [764, 75].

Офіцери російської армії, багато з яких були учасниками декабристського руху, розглядали військово-поселенську систему неоднозначно: одні вбачали в ній зло для народних мас, інші – невідповідність для держави. Так, Г. С. Батеньков у споминах вважав позитивною систему поселення військ, лише критикував методи її створення [594, 15]. В «Російській Правді» П. І. Пестеля військові поселення оголошувалися «убивчими» для держави, визнавалися «найжорстокішою несправедливістю, яку лише розлючене зловластя могло зробити». П. І. Пестель пропонував знищити військові поселення і визволити людей від цього «жахливого ярма». На його думку, військові поселенці і солдатські діти мали б бути вільними громадянами [192, 75–81]. М. і О. Муравйови, М. Фонвізін відзначали невідповідність для держави військових поселень і вимагали їх негайно знищити

[721, 590; 607, 32–33]. Так, генерал М. О. Фонвізін у своїх мемуарах писав: «Ніщо так не обурювало громадської думки всієї Росії, як насильницьке запровадження військових поселень»; Олександр I «особисто вигадав» їх «для того, щоб збільшити свої військові сили з меншими витратами для казни». «З усіх дій імператора Олександра I (після Вітчизняної війни і закордонного походу) створення військових поселень було найдеспотичнішим і найненависнішим» [548, 257; 240, 345].

Микита Муравйов вимагав у своєму проекті «Конституції» ліквідації військових поселень, пропонував зрівняти військових поселенців з державними й удільними селянами [212, 93]. Про реорганізацію військових поселень згадується у списку реформ, складених С. П. Трубецьким. Полковник Олександр Муравйов у своїх записках одним із завдань «Спілки Благоденства» визнавав ліквідацію військових поселень і рекрутчини, зменшення чисельності армії у мирний час [607, 32–33; 248, 14].

Така в цілому джерельна база дала можливість автору праці дослідити процес існування військових поселень кавалерії в Україні протягом першої половини ХІХ ст.

ВИСНОВКИ

Ще півтора десятиліття тому в історіографічних дослідженнях можна було знайти висловлювання про військові поселення як про період, якому в історії України приділялося зовсім мало уваги, а в наявних працях наводилися старі історичні концепції. Авторитетні вчені одностайно переконували в тому, що проблематика «докапіталістичного періоду» залишалася прерогативою «буржуазних дослідників».

Весь понад півторастолітній період вивчення проблеми можна поділити на три основні етапи, кожний з яких відрізняється науковим рівнем праць та відповідними гіпотезами, постановкою та вирішенням певних питань і, що також важливо, зміною поколінь дослідників.

Перший період (початковий) характеризують праці, авторами яких були історики, краєзнавці та інші дослідники середини XIX ст. – до 1917 р. У центрі інтересів дореволюційних авторів (А. Петров, М. Богданович, П. Щербальський та ін.) розглядалася, здебільшого, історія виникнення системи поселень, роль особистостей – Олександра I, Миколи I, Олександра II, О. А. Аракчеєва, І. О. Вітта, П. А. Клейнміхеля та інших у виникненні та функціонуванні даного державного інституту. Автори обмежувалися лише фрагментарними відомостями про соціальні та адміністративні аспекти системи в цілому, зупиняючись детально на північних поселеннях піхоти і військових поселеннях кавалерії на території Південної України.

Радянський етап дослідження військових поселень кавалерії можна вважати основним та найпродуктивнішим. Датується він з 20-х рр. XX ст. до 1991 р. Перш за все, він пов'язаний з діяльністю таких учених як О. Д. Багалій, С. М. Ковбасюк, Т. Д. Липовська, Л. П. Богданов та ін. У ці роки були використані нові підходи, включаючи методи кількісного аналізу масових статистичних джерел, порівняльно-історичний аналіз. Більшість робіт було присвячено боротьбі за ліквідацію військових поселень, визначенню їхнього економічного потенціалу. Розпочалася розробка історії окремих регіональних військових поселень. У зв'язку з дослідженням соціально-економічного розвитку поселень в Україні, автори торкалися і відповідного розвитку в Українському та Новоросійському військових поселеннях кавалерії.

Сучасний етап дослідження проблеми починається у 1991 р. та триває до сьогодні. Він відзначається науковою активністю різних поколінь вітчизняних та зарубіжних дослідників (К. М. і В. К. Ячменіхіних, О. О. Колєватова, Т. В. Соломенної, О. Г. Козинець, Т. М. Кандаурової, Б. Б. Давидова та ін.), з'являються нові історичні праці. Особливістю цього етапу є й той факт, що накопичення фактичного матеріалу в попередній період дозволило вийти на новий рівень. Відбувався пошук і відпрацювання

нових методичних прийомів у вивченні історії військово-поселенської системи. Було переглянуто значення цієї системи для економічного, військового і фінансового розвитку Російської імперії, продовжилися дослідження регіональних військових поселень. З'явилася низка робіт, в яких розглядалося питання адміністративної і господарської структури Українського та Новоросійського військових поселень у контексті всієї системи поселень.

Опубліковані джерела з даної проблематики, здебільшого, торкаються загальних питань соціально-економічної історії XIX ст. Серед них – акти законодавчого характеру з «Повного зібрання законів Російської імперії», «Зводу військових постанов» тощо. Надзвичайно важливим опублікованим джерелом є «Установа про військове поселення регулярної кавалерії», що структурно складається з двох частин: першої – «Улаштування військового поселення регулярної кавалерії» і другої – «Особливі установлення до влаштування військового поселення регулярної кавалерії». Вони не відбилися у «Повному зібранні законів Російської імперії».

Основними комплексами документів є матеріали (законодавчі акти, рескрипти, накази, положення про організацію і устрій військових поселень, звіти про стан військових поселень, промисловості, економіки, будівництва, освіти тощо), які зберігаються в архівах Києва, Одеси, Херсона, Миколаєва і Москви. Архівні документи у сукупності із залученням опублікованих джерел, дозволяють глибше і повніше розробляти всі питання досліджуваної теми, схарактеризувати історію регіональних військових поселень кавалерії з 1817 до 1857 р., а також і після їх реорганізації з 1857 до 1867 р., визначити їхню роль і значення в економічному розвитку України, у структурі Російської імперії, особливості церковного життя та побуту військових поселенців.

Отже, аналіз опрацьованих історіографічних джерел дозволяє констатувати, що різні аспекти історії військових поселень на території України викликають неабияку зацікавленість науковців. Проте слід

зауважити, що регіональних історіографічних розробок проблеми немає і донині, тому вона продовжує залишатися одним із важливих завдань вітчизняної історіографії.

РОЗДІЛ 2

ВІЙСЬКОВІ ПОСЕЛЕННЯ КАВАЛЕРІЇ НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ: ГЕНЕЗА ТА ОСОБЛИВОСТІ

2.1. Історичні умови виникнення та процес формування військових поселень кавалерії

Традиція поселених військ у Російській імперії для охорони прикордонних територій виникла у Московському царстві ще в період правління Івана Грозного у XVI ст., коли поселені війська повинні були стримувати набіги кочових інородців. У поселеннях служилі люди займалися і землеробством, і військовою справою. Їхнє розташування визначалося, перш за все, політичними і військовими міркуваннями [551, 36].

Російський цар Петро I, проводячи реформи, перевірів на практиці ідею розміщення армії на поселеннях згідно з новими зразками в Новгородському повіті. У січні 1721 р. сюди відправили генерал-майора М. Я. Волкова. Він повинен був із двома полками (драгунським і піхотним) оглянути територію і населення і зробити розкладку розміщення полків згідно з інструкцією, у якій були сформульовані основні її принципи. Приїхавши в Новгород, М. Я. Волков (відповідно до інструкції) зібрав місцевих дворян і оголосив план розміщення полків на квартирах у селян. Це не викликало великого ентузіазму ні в селян, ні в поміщиків. М. Я. Волков провів у Новгороді майже рік, підтримуючи постійний зв'язок з Військовою колегією, Сенатом і самим Петром I. Разом з виборними від дворянства М. Я. Волков об'їхав Новгородський, а також частину Староруського повітів і визначив місця для будівництва слобод. 10 січня 1722 р. цар Петро I визнав новгородський експеримент вдалим і наказав, виходячи з новгородського досвіду, почати розміщення полків по всіх губерніях одночасно. Але в масштабі всієї імперії розмістити армію за новим принципом Петро I не встиг [682].

До ідеї військових поселень поверталися і в епоху Павла I. У другій половині XVIII ст. князь М. М. Щербатов запропонував проект під назвою «Міркування про поселені війська» [809, 64–83]. Він пропонував розмістити війська на постійне місце проживання. Князь вбачав корисність такого війська у тому, що сини поселених солдат з дитинства будуть займатися військовою справою і забезпечувати комплектування полків. Разом із тим М. М. Щербатов доводив, що таким чином можна буде зміцнити армію, зберегти кріпосних селян для роботи в поміщицькому господарстві [809, 72–73].

Павло I особисто займався цим питанням, збирав історичні довідки, цікавився попередніми формами поселень, у тому числі поселеннями у Новій Сербії, Слав'яносербії, на Українській і Сибірських територіях [629, 61]. У 1774 р. Павло I подав Катерині II власні «Міркування про державу відносно кількості військ, необхідних для її оборони і охорони всіх її кордонів», де пропонував створити особливий вид поселених військ, призначених для оборони [804, 97]. Про план створення особливих кантонів із полків, що формувалися б із осіб, які проживають на їхній території, майбутній імператор Павло I у 1778 р. писав у своєму листі до графа П. Паніна [249, 406–407; 629, 61]. Павло I жив у Гатчині (віддаленому пригороді Петербурга) і в державних справах участі не брав. Спостерігаючи за життям імперії начебто зі сторони, він бачив, як вища знать, користуючись прихильністю старої імператриці Катерини II, розкрадала державне надбання, і більше того – навіть людей (одного разу був розкрадений цілий набір рекрутів, яких катерининські вельможі перетворили у своїх кріпаків). Бачив, як офіцери гвардії, замість того, щоб належно виконувати свої службові обов'язки, віддавалися гулянкам. Його обурювало те, що в країні починали поширюватися небезпечні, як йому здавалося, твори французьких «вільнодумців» (Вольтера, Монтеск'є). З'їздивши один раз за кордон, Павло I раз і назавжди захопився пруськими порядками. Його кумиром став Фрідріх II, за якого Пруссія перетворилася на велику державу. Він наслідував

його в одязі, ході, посадці на коня. Гатчина перетворилася у маленьке пруське містечко: смугасті біло-чорні шлагбауми, казарми, стайні – все запроваджувалося за зразком Пруссії. Нечисленний гарнізон Гатчини був одягнений у пруську форму і навчався за пруським зразком. Павло розбив свої війська на три загони і найменував їх назвами гвардійських полків: Семенівський, Преображенський, Ізмайлівський. Нововведення Павла I вплинули на боєздатність російської армії. З одного боку, закріплення застарілих положень лінійної тактики, впровадження нових військових статутів і опала багатьох досвідчених військових керівників гальмували справу вдосконалення армії, негативно відбивалися на подальшому розвитку військового мистецтва. З іншого боку, перемоги російської армії у війнах кінця XVIII ст. були свідченням високих бойових якостей російських військ.

Перша половина XIX ст. у політичному та соціально-економічному житті Російської імперії була відзначена низкою кризових явищ: нестабільністю внутрішньополітичного розвитку, суспільними рухами, що стали реакцією на політику уряду (декабристські виступи), складною зовнішньою ситуацією (російсько-турецька війна 1806–1812 рр., війна з наполеонівською Францією), кризою фінансової системи тощо, які змусили Олександра I до пошуків виходу зі скрутної ситуації. Серед першорядних завдань була реорганізація армії, що значно збільшилася внаслідок війн і тим самим загострила проблему її комплектування та утримання. Організація, управління і бойова підготовка армії також не відповідали повною мірою потребам часу. Бойова практика обумовила необхідність створення більш чіткої організаційної структури військ [649, 13–14].

На початку XIX ст. продовжувала існувати система рекрутських наборів, що сформувалася за царя Петра I. Така система комплектування наштовхнулася на супротивні інтереси пануючої верстви – дворян, тому що в армію доводилося віддавати власних кріпаків, інколи найкращих. Уряд надавав дворянству й іншим прошаркам суспільства різні привілеї, пов'язані зі звільненням, відстрочкою рекрутської повинності. Рекрут йшов служити

на 25 років [740, 95], тому неважко уявити, як особисто рекрут ставився до військової служби, вважаючи її головною причиною зламу всього свого попереднього життя. Отже, система рекрутських наборів на початку XIX ст. була не в змозі забезпечити необхідне поповнення армії [570, 14–15].

З іншого боку, утримання мільйонної боєздатної армії вимагало значних коштів. На початку XIX ст. на потреби військових витрачалося понад половини річних прибутків країни, що викликало необхідність віднайти нові джерела для їх утримання. Уряд шукав шляхи скорочення цих витрат. Таке складне становище можна було вирішити двома шляхами: скоротити термін військової служби або скоротити армію. Скорочення 25-річного терміну служби в умовах існування кріпацтва могло викликати ще більший супротив поміщиків, тому що для військової служби було б потрібно відривати більше кріпаків. У зв'язку з цим питання про скорочення строку військової служби серйозно не розглядалося. Не погоджувався уряд і на зменшення чисельності армії, оскільки якраз на той час значна її частина потрібна була для підтримки зовнішнього впливу Російської імперії, її міжнародного престижу. Не меншою була потреба у збройних силах і для зміцнення позицій самодержавства в середині країни.

У березні 1801 р. на престол вступив Олександр I, син російського імператора Павла I. Він сподівався навести порядок і зміцнити державу шляхом введення міністерської системи центрального управління, заснованої на принципі єдиноначальності. У 1802 р. замість колишніх 12 колегій було створено 8 міністерств. Одним із важливих заходів у вирішенні проблем армії, на який уряд покладав надію, стало улаштування військ на поселення. Поселені війська мали повністю утримувати себе самостійно, а також відновлювати свій склад [722, 15]. Крім того, за рахунок військових поселень планувалося поступово зменшити, а згодом і повністю ліквідувати рекрутські набори [622, 135].

Розташування військових формувань на окраїні держави, де б вони займалися землеробством, зберігали військову організацію, військові

традиції, для Росії не було новою справою, і для того, щоб знайти найбільш прийнятний варіант поселення військ, Олександр I та його адміністрація звернулися до історичного досвіду.

У 1804 р. генерал-майор Русанов розробив проект про військове поселення інвалідів. У 1806 р. генерал-лейтенант Ф. П. Уваров подав Олександру I пропозиції про заміну рекрутчини міліцією [740, 5]. Того ж року таємний радник Олександра I Обрезков подав йому проект про скорочення терміну військової служби нижчих чинів, змальовуючи жахливу картину смертності в армії з причин морального і фізичного тягара рекрутчини і довгострокового терміну служби. У проекті пропонувалося замінювати 7-річну військову службу на 2–3 роки заняттям землеробством. Така заміна мала повторюватися два або три рази і таким чином дещо послабити тягар рекрутчини. Однак усі ці пропозиції не знайшли свого втілення.

З метою скорочення витрат на утримання армії, покращання побуту солдат Олександра I зацікавила військова реформа в Пруссії після Тільзитського мирного договору (7 липня 1807 р.). За ним Пруссія була змушена утримувати військо чисельністю не більше 42 тис. чоловік. У зв'язку з цим генерал Герхард Іоганн Давид Шарнгорст знайшов такий вихід: солдат служив 3 роки, а потім зараховувався у запас, з якого мобілізувався час від часу на військові збори. Він залишався військовозобов'язаним 12 років. У мирний час солдати займалися власним господарством і не залежали від армії. Таким чином, за наявності невеликої регулярної армії, країна мала можливість при необхідності виставити значне військо. Олександра I ця ідея зацікавила, але він швидко зрозумів, що для Росії того часу у зв'язку з її великою територією, повною відсутністю зручних шляхів сполучення неможлива швидка мобілізація, і від цієї системи довелося відмовитися [666, 207–208].

Підготовка переведення армії на військове поселення почалася у 1810 р. і трималася у таємниці від широкого кола населення. 10 червня 1810 р. граф

М. С. Мордвінов запропонував Олександрю I проект скорочення витрат на утримання армії «шляхом повернення частини військ у мирний час у хліборобський стан» [234, 15], тобто проект передбачав створення військово-землеробського стану людей. На той час він не був реалізований повністю [234, 13–15; 667, 141], але у 1812 р. Олександр I наказав генералу Лаврову поселити один батальйон Єлецького мушкетерського полку (командир – майор Ф. Л. Насекін) на казенних землях Могилевської губернії, у Климовицькому старостві [549, 18; 648, 3; 732, 123]. У зв'язку з цим дві тисячі корінних жителів Бобилецького повіту вирішено було переселити на південь України в Новоросійський край у м. Єлизаветград [622, 137; 739, 98–99]. Проте більшість переселенців загинули в дорозі [235, 120]. До поселення мали приєднати сусідні земельні ділянки, планувалося розширення поселення до однієї пішої дивізії. Це поселення мало стати прикладом того, що повинно було згодом розвинутися у масштабних розмірах на півдні і на півночі імперії. Війна з Наполеоном (1812) перебила плани організації системи поселень, у лютому 1812 р. поселені батальйони приєднали до діючої армії.

Вітчизняна війна 1812 р. продемонструвала складне становище в російській армії. Жорстка муштра, тілесні покарання, грубість офіцерів у ставленні до підлеглих були нормою поведінки. Це призводило до незадоволення і втеч солдатів зі служби, створювало напруження у військових частинах. Слід відзначити, що з цього приводу начальник Головного штабу 2-ї армії П. Д. Кисельов зазначав: «тілесні покарання нічим не обмежені і кожний, від фельдмаршала до капрала, може бити і навіть вбити людину. Як справедливо визнав генерал І. В. Сабанєєв: «У нас убивця той, хто вбив один раз, але той, хто вбивав два, три роки – той зовсім за це не відповідає» [671, 105]. Головнокомандуючий 2-ю армією генерал П. Х. Вітгенштейн змушений був видати спеціальний наказ, який обмежував свавілля й грубість офіцерів [622, 109]. Така ситуація прискорила вирішення питання реорганізації армії й створення системи військових поселень.

Протягом 1812–1817 рр. Олександр I неодноразово проводив наради з представниками генералітету армії про систему поселень. Вже у 1814 р. на Віденському конгресі він повідомив графа І. О. Вітта про намір створити поселення кавалерії і попросив його висловити свої думки з цього приводу.

30 серпня 1814 р. Олександр I видав маніфест, в якому заявив про свій намір поселити солдат і приєднати до них їхні сім'ї [148, 907]. Спочатку імператор мав план реорганізувати армію на зразок малоросійських козацьких полків і розмістити їх на західному кордоні країни. Однак згодом Олександр I відмовився від такого плану, а малоросійські козацькі полки почав розформовувати [639, 25–26]. Проекти влаштування військових поселень обговорювалися, в основному, у вузькому колі наближених до імператора людей, а саме між графом О. А. Аракчєєвим, генералом О. П. Єрмоловим і графом І. О. Віттом. Саме цим людям у майбутньому довелося відіграти вирішальну роль у долі військових поселенців.

Слід зауважити, що в оточенні Олександра I не всі вітали ідею військових поселень. Наприклад, у травні 1817 р. рішуче висловилися проти запровадження військових поселень генерал-лейтенант І. І. Дібич і генерал-фельдмаршал М. Б. Барклай-де-Толлі. Також існує версія, що граф О. А. Аракчєєв спочатку сам не схвалював створення військових поселень, але згодом, щоб зміцнити свою репутацію, він погодився на їх улаштування [622, 137].

О. О. Кізеветтер вважав, що О. А. Аракчєєв розглядав військові поселення як улюблену іграшку Олександра I, докладаючи зусиль для того, щоб ця іграшка сяяла [646, 389]. Досить прочитати листування Олександра I й О. А. Аракчєєва, щоб зрозуміти, яку роль військові поселення відіграли в історії їхніх взаємин. З 1816 р. обидва в кожному листі обговорювали влаштування поселенців і їхнього життя [572, 91–95].

У лютому 1816 р. О. А. Аракчєєв одержав рапорт майора Ф. Л. Насекіна, який висловився за те, щоб при створенні нових поселень місцевих жителів не переселяти, а зручніше і економічно вигідніше зарахувати їх до складу

поселень. Таким чином планувалося за рахунок їхнього майна зміцнити господарську базу округів, зменшивши державні витрати. Отже, досвід створення першого поселення на території Білорусі емпіричним шляхом визначив схему округів, що згодом стали масово створюватися [818, 41].

Незважаючи на певний опір ідеї військових поселень, після тривалих дискусій було вирішено поселити піхоту в районі Новгород, а кавалерію – на півдні країни. Поселення піхотних і кавалерійських дивізій і полків здійснювалося поступово на державних землях селян у районі Новгород, Білорусі, на державних землях селян і козаків у Слобідській і Південній Україні. Форми організації військових поселень приймалися за варіантами графа О. А. Аракчеєва. Він розцінював військові поселення як резерв діючої армії, досить підготовлений у військовому відношенні. Найраціональнішою була визнана система поселення на державних землях полків із переведенням до складу поселених округів місцевих жителів, які приймали на постій і утримання діючі частини військ. Округ ставав закритою системою з військовим устроєм і виводився з цивільного відомства. Відповідальність за створення такої системи було покладено на О. А. Аракчеєва, який став Головним начальником військових поселень. Головними рисами характеру О. А. Аракчеєва були ретельність, наполегливість, працьовитість, педантизм, охайність і обов'язковість.

Державний соціально-юридичний статус, що не мав аналогій в історії імперії, використовувався, насамперед, як проміжний для створення згодом на базі визначення території поселень легкої кавалерійської дивізії. Така поступовість була потрібна для того, щоб запобігти соціальному вибуху.

Запровадження кавалерійських військових поселень на території Херсонської, Слобідсько-Української, Київської і Подільської губерній для поселення кавалерійських дивізій було пов'язане з низкою позитивних моментів, що характеризували регіон. Перший момент свідчив, що в губернії була значна кількість державних земель і вони не чергувалися із землями приватних володінь. Це давало змогу уряду уникнути необхідності купувати

приватні землі для влаштування військових поселень. Другий момент визначався тим, що цей регіон вважався сприятливим для розвитку сільського господарства, зокрема землеробства і тваринництва. Ад'ютант О. А. Аракчєєва інженер штабс-капітан О. І. Мартос зазначав: «... у нас на півдні потрібно поселити полки, розділити розкішні поля на ділянки, сінокоси, водойми для рибальства, побудувати будинки, надати солдатам усю потрібну допомогу; придбати землеробські знаряддя, рогату худобу і все необхідне в господарстві...» [247, 525]. Третій момент характеризувався тим, що економічний стан регіону був досить вдалим для стабільного розвитку поселеної кавалерії без додаткових фінансових надходжень з боку держави. Водночас населення губернії мало значний (порівняно з іншими) рівень добробуту. Четвертий момент пов'язаний з тим, що в південному регіоні проживали представники колишнього військового стану – козаки. Їхній досвід поєднання військової служби та ведення господарства уряд планував покласти в основу системи військових поселень. І, нарешті, п'ятий позитивний момент визначався тим, що велику роль у поселенні відігравав стратегічний фактор – забезпечення охорони кордонів. Райони поселення повинні були стати другою лінією оборони кордону, це також дозволяло забезпечити резерв діючій армії, продовольчу базу для неї під час бойових дій і плацдарм для проведення військових операцій у південному напрямку. Невідомий автор з приводу розміщення військового поселення на півдні Російської імперії писав: «Росія – це держава, військова сила якої велика, невичерпна. Перевага її перед іншими державами у військовому відношенні полягає у засобах утримання чисельної кавалерії без надмірних витрат. Місця розташування кавалерії вказані самою природою – в південних краях імперії. Усі непорозуміння сучасної європейської політики припадають на південь, і тому не північ, а південний захід і південь мають стати місцями майбутніх бойових дій, на які будуть направлені всі вторгнення наших ворогів. Якщо висновки ці не помилкові, то військове поселення кавалерії повинно існувати і саме на півдні...» [478, арк. 8–9].

Кавалерійські поселення в Україні розпочали влаштовувати в 1817 р. в районах розселення бузьких і чугуївських козаків. На початку квітня було видано указ про призначення окремих державних сіл Слобідсько-Української губернії для військового поселення кавалерії і розпочалося влаштування поселених округів на основі Чугуївського козацького війська. Імператор планував поселення таким чином, щоб створити єдиний пояс від Чугуєва (Українське військове поселення) до Південного Бугу (Новоросійське військове поселення). Тому 6 квітня 1817 р. було видано «Височайший рескрипт» Слобідському генерал-губернаторові І. Г. Лісаневичу на влаштування поселень 3-ї уланської дивізії на території Слобідсько-Української губернії. 15 серпня 1817 р. для поселення полків 3-ї уланської дивізії Українського військового поселення призначили населені пункти, перейменовані в округи військового поселення Таганрозького, Борисоглебського і Серпухівського уланських полків [620]. 26 серпня 1818 р. видано наказ на створення поселень 3-ї уланської дивізії в економічних волостях Зміївського та Вовчанського повітів Слобідсько-Української губернії [475, арк. 6; 268, 21]. У таких полках регулярної кавалерії військові поселенці-господарі поселених ескадронів мали поєднувати військову службу з господарською діяльністю, а солдати діючих ескадронів допомагати їм, і, таким чином, повністю самостійно забезпечувати себе продовольством, а також відновлювати чисельність армії.

У середині квітня 1817 р. було видано новий указ, за яким Бузьке козацьке військо переводилося у військове відомство і переходило на нове положення військового поселення. Це і заклало основу для формування Херсонського (Новоросійського) військового поселення кавалерії. Однак остаточному його оформленню передувало тривалий організаційний період.

Правила формування нового кавалерійського поселення складали І. О. Вітт, генерал-лейтенант Г. І. Лісаневич і отаман бузьких козаків, полковник, князь М. Р. Кантакузін. При складанні правил виникли розбіжності між І. О. Віттом й О. А. Аракчєєвим. Останній мав намір

поселити полки на прийнятих раніше правилах поселення піхоти, а І. О. Вітт обстоював нові положення. Непорозуміння розв'язав Олександр І. Він теж вважав, що кавалерійські формування мали поселити за новими правилами, «прийнятими для поселення регулярної кавалерії». За ними дивізію склали чотири полки [639, 27–28]. На відміну від піхотних підрозділів, кавалерійські відразу отримували постій у господарів. Вони мали перейти на «утримання від землі» майже одразу, тому що поселені підрозділи, які склали місцеві жителі, вже мали достатню господарчу базу. Не планувалося й значного будівництва, як це було в поселеннях піхоти, бо місцеві господарі вже мали власні будинки, до яких брали на проживання постояльців із діючих ескадронів.

Перш ніж перейти до реалізації своїх планів, потрібно було детально і ґрунтовно з'ясувати настрої бузьких козаків, а також провести перепис земель Бузького війська і навколишніх територій казенних сіл. Граф І. О. Вітт мав сумнів, що бузьких козаків можна буде легко об'єднати з українськими уланами. І не безпідставно, бо у 1817 р. розпочався опір козаків перетворенню їх на військових поселенців [488, *арк. 210*].

У 1816 р. для проведення перепису земель прибув флігель-ад'ютант П. Д. Кисельов. За його свідченням, державні селяни мали невелику кількість землі. У відповідь на доповідь П. Д. Кисельова графу О. Ф. Ланжерону було наказано повідомити «про кількість землі у кожному селі Новоросійського краю» [282, 175; 649, 51]. Разом з тим, було заборонено на цій території виділяти землі поміщикам. Указ від 16 березня 1817 р. наголошував на тому, щоб «землі на відстані 25 верст навколо Бузького війська взагалі і, особливо, території між Димівською, Троїцькою і Феодосіївською станицями нікому не надавати» [649, 51].

Майже одночасно з проведенням опису землі до Вознесенська прибули представники військової адміністрації І. О. Вітта, які вислухали побажання, претензії, вимоги бузьких козаків, особливо щодо розширення земельного фонду. Збільшити свої землі козаки пропонували за рахунок приєднання

красносільських лісів і болгарської колонії Тернівка [649, 63]. Жителі іншої сусідньої болгарської колонії Великий Буялик самі намагалися увійти до складу бузьких козаків і отримати таким чином козацькі привілеї. Однак, коли вони дізналися про долю бузьців, їхнє прагнення стати козаками зникло, більше того, деякі з них активно боролися проти приєднання до козаків, котрі були перетворені на військових поселенців.

Передбачаючи негативну реакцію козаків на військові поселення, в січні 1817 р. військова адміністрація намагалася зберегти Бузьке військо і пристосувати його до планів О. А. Аракчеєва. Про це свідчить записка отамана М. Р. Кантакузіна 31 січня 1817 р. «Погляд на перетворення Бузького козацького війська в кавалерійські полки». Він пропонував приєднати до бузьких козаків жителів селищ Великий Буялик, Пересадівка, Олександрівка, Костянтинівка, Сербулівка і Солоне, і тоді сформувати з них не один, як планувалося раніше, а два регулярних кавалерійських полки, що мало б скласти 12 діючих і 6 резервних ескадронів [763, 158–159]. Виходячи з умов життя бузьких козаків, М. Р. Кантакузін висловлював свої зауваження стосовно положення про військові поселення, а саме: з приводу часу, термінів і місця проведення військових навчань діючих і поселених ескадронів, залучення до військової служби дітей служилих і господарів, а також низки інших питань. Однак головним протиріччям став намір М. Р. Кантакузіна зробити комплектування і утримання двох кавалерійських полків внутрішньою справою Бузького козацького війська [763, 160]. Таким чином, цей проект не співпав з ідеєю утворення системи уніфікованих військових поселень, не задовольнив графа О. А. Аракчеєва і тому не був реалізований.

Після проведення підготовчої роботи й опису станиць, хуторів і навколишніх сіл бузькі козаки переходили під керівництво графа І. О. Вітта, який вже командував Українською уланською дивізією. У червні 1817 р. він видав спеціальний наказ про перетворення Бузького війська у військове поселення кавалерії [763, 179]. Цей наказ, як і передбачав І. О. Вітт, викликав

протест серед козацтва станиць Красносельської, Михайлівської, Григор'ївської, Нерубайської, Сердечної, Лозоватської, Лагирської, Водяної і Рудої [763, 184]. Проти козаків направили піхотні частини, які локалізували невдоволених.

У вересні 1817 р. назву Бузького козацького війська анулювали, а з 8 жовтня 1817 р. офіційно сформували Бузьку уланську дивізію, що складалася з 4 полків [363, *арк. 36*]. Офіцерів колишнього Бузького війська в улани переводили «обережно, щоб не поселити недовіру до уряду» [488, *арк. 210*]. На пристосування офіцерів і козаків до нового способу життя відводили п'ять років.

Наказ від 24 грудня 1817 р. ліквідував Бузьке козацьке військо [548, 250]. Одночасно міністр фінансів отримав вказівку імператора перевести у військове відомство села Херсонської губернії з усіма жителями і землями, які відводили тепер під округи поселення бузьких уланських полків. До їх складу увійшло 18 станиць бузьких козаків, 11 казенних сіл із загальною чисельністю населення 13604 особи [639, 29].

Формування полків відбувалося не завжди організовано і затягувалося, тому що не всі офіцери прибували на місця призначення своєчасно. Так, 14 вересня 1817 р. поручик Чайницький був відряджений у 3-й Бузький уланський полк, але туди так і не прибув [488, *арк. 415*]. Полки Української (3-ї) уланської дивізії поселялися протягом двох років лише на землях казенних сіл. Так, 4-й Український уланський полк отримав грамоту на поселення у квітні 1819 р., у січні 1820 р. таку ж грамоту отримав 3-й полк, а у січні-березні 1821 р. перейшли на поселення 1-й та 2-й полки. Сини нижчих чинів уланських полків, які за бажанням батьків поступали в округи військових поселень і зараховувалися у кантоністи, виключалися з подушного окладу [156, 512–513].

Один округ поселення складали три поселених і три резервних ескадрони, які прийняли на квартири шість діючих ескадронів. Кожна дивізія

займала чотири округи поселення, а належні їм дві кінно-артилерійські роти розташували поза округами поселення.

З 1820 р. разом із поселенням Української уланської дивізії розпочали поселення важкої кавалерії – кірасирів. У зв'язку з цим 3-я кірасирська дивізія поселялася у державних селах Херсонської і Катеринославської губерній, які переходили разом із жителями і землями у військовое управління [570, 36; 722, 15]. Утворення цього округу відбувалося за новим проектом генерал-лейтенанта графа І. О. Вітта. Його зміст зводився до скорочення витрат казни на потреби військової округи для того, щоб через 3 роки з часу його влаштування всі війська, які знаходилися у поселенні, перейшли на повне власне утримання поселенців. З початком організації округів для поселення 3-ї кірасирської дивізії казна мала економити щорічно 275 тис. 397 руб. [707, 174–175]. 12 грудня 1821 р. полки, що поселялися, та жителі, які брали на поселення 3-ю кірасирську дивізію, отримали грамоти на поселення.

Поселення кірасирів проходило дещо інакше, ніж козаків та уланів. За пропозицією О. І. Вітта попередньо в округах формували базу для поселених і резервних частин лише з місцевих жителів (вони переходили у військові поселенці з січня 1822 р.), округи мали протягом трьох років будуватися і готуватися до прийняття діючих ескадронів. Останні мали одразу перейти на власне харчування. У зв'язку з тим, що протягом трьох років не було завершено будівництво необхідних приміщень і будівель, процес поселення кірасирської дивізії розтягнувся майже на п'ять років, і діючі ескадрони увійшли в поселення лише в травні 1826 р. Дружини нижчих чинів з дітьми, які переселялися в округи військових поселень кавалерії, отримували кошти на транспортні витрати і харчування за рахунок бюджету військового поселення [13, 396].

На початку 1820-х рр. було прийнято рішення про влаштування в Слобідсько-Українській губернії військового поселення 2-ї кірасирської дивізії. Так, 2 листопада 1821 р. Катеринославський, Глухівський,

Псковський і Астраханський полки 2-ї кірасирської дивізії отримали призначення для військового поселення у Слобідсько-Українській губернії [48, 596; 620]. Але поселені округи цієї дивізії були створені лише 18 лютого 1825 р. і отримали назви округів військового поселення кавалерії Катеринославського, Глухівського, Псковського і Астраханського кірасирських полків. Затримка була викликана тим, що протягом кількох років округи облаштовувалися для прийому діючих ескадронів, які, на думку уряду, мали відразу перейти на самозабезпечення продовольством і фуражем.

Намір улаштувати поселення у Київській і Подільській губерніях виник за обставин Польського повстання 1830–1831 рр. Після Польського повстання російський уряд вирішив об'єднати західні губернії (Правобережну Україну, Білорусь й Литву), що в минулому належали Речі Посполитій і створити військові поселення. Першочергова мета російської політики полягала у послабленні польських впливів на Правобережжі. У листопаді 1831 р. Микола I утворив у Києві спеціальну комісію у справах західних губерній. Голова комісії В. Кочубей мав наказ «привести у відповідність з великоруськими губерніями всі західні землі в усіх галузях життя». Виконання цього завдання було доручено директору департаменту міністерства фінансів сенатору Д. Г. Бібікову, який до того впродовж десятка років був віце-губернатором у центральних губерніях і вже опанував губернську систему врядування. Найпершою умовою виконання цього завдання було подолання корпоративності і регіоналізму польської еліти. Для цього пропонувалася ревізія дворянських прав шляхетських родин, щоб створити таким чином із них лояльний прошарок, частину з яких необхідно було асимілювати через статську службу, іншу, як нелояльну, навпаки, обмежити в місцевому урядуванні. Д. Г. Бібіков активно співпрацював із урядовим центральним Комітетом у справах західних губерній (1831–1848), який спеціально був створений імператором для проведення інтеграційних заходів на приєднаних західних землях. Генерал-губернатор заснував у Києві 1840 р. Центральну ревізійну комісію для розгляду діяльності дворянських

губернських зібрань. З іншого боку, Д. Г. Бібіков намагався асимілювати шляхту через службу в російських установах. Для залучення молоді з непоганою домашньою освітою, яка не квапилася йти на державну й військову службу під російську корону, було вжито низку заходів: переглянуто списки молодих дворян, що доставлялися імператорові з Києва, і вирішено якнайбільше залучити їх до служби [799]. Професійний військовий Д. Г. Бібіков і на статській службі намагався вирішувати соціальні проблеми наближеними до військового часу методами, переоцінюючи можливості державного механізму у трансформації того укладу, котрий формувався протягом століть. Його наступальна практика, бажання швидко змінити минуле, не рахуючись із специфічно-конкретними реаліями життя, давала прямо протилежний результат [800].

Політичний курс наступальної русифікаторської інтеграції, його широта та всеохоплюючий напрям були високо оцінені імператором. Джерела зафіксували негативне ставлення тогочасного населення Правобережної України до Д. Г. Бібікова. Зрозуміло, що для значної частини поляків його ім'я стало символом російської імперської ідеї, яка на своєму шляху не терпить інакомислення, а намагається здолати його будь-якими способами аж до військового придушення. За наказом Д. Г. Бібікова 60 тис. польських шляхтичів були позбавлені дворянських грамот і понижені до стану посполитих, багатьох заслали вглиб Російської імперії. Близько 3 тис. конфіскованих у шляхти маєтків було перетворено на військові поселення, а замість поляків на чиновницькі посади призначали росіян (див. дод. А табл. 1).

Конфісковані маєтки у бунтівників західних губерній зараховувалися до державної власності. Конфісковані капітали поступали переважно на сплату боргів заколотників. Доходи від них надходили також на примноження інвалідного капіталу. Наказом від 10 травня 1832 р. приписувалося, що управління конфіскованими маєтками, за винятком тих, що отримали особливе призначення, покладалося на місцеві казенні палати [381, арк. 8–9].

Вони відали обліком податного населення, доходами і витратами у губернії, рекрутськими справами, здійснювали контроль за надходженням податків [125, 259]. Їм підпорядковувалися повітові казначейства – виключно касові установи, повноваження яких не виходили за межі приймання, збереження та видачі грошових коштів. Доходи з конфіскованих маєтків отримувала комісія з питань погашення боргів, за винятком 5 %, що відраховувалися у капітал інвалідів. Тепер значна частина маєтків у Київській і Подільській губерніях постійно були зайняті військовими. Для покращання стану і спрощення механізму управління конфіскованими маєтками передбачалося передати їх у ведення головного місцевого військового начальства. Міністр фінансів видав розпорядження Київській і Подільській казенним палатам, щоб усі конфісковані маєтки з повним і точним описом майна, з усіма справами і відомостями передавалися у ведення графа І. О. Вітта. Створювалася тимчасова фінансова установа «Ліквідаційна комісія для ліквідації боргів конфіскованих маєтків» учасників Польського повстання 1830–1831 рр. Таку комісію створили у 1832 р. Вона розглядала справи про управління конфіскованими маєтками 70 учасників повстання.

Внаслідок реформи управління державними селянами, проведеної П. Д. Кисельовим у другій половині 30-х рр. XIX ст., з'явилася нова структура – Міністерство державного майна та його місцеві підрозділи – палати державного майна, які з січня 1839 р. було створено у 16 губерніях імперії. Зокрема, у Київській губернії було відкрито тимчасове відділення державного майна казенної палати. З передачею у ведення І. О. Вітта справ конфіскованих маєтків закінчувалися усі повноваження комісії і казенної палати. Міністерство фінансів передавало у Військове міністерство усі справи і відомості про стан конфіскованих маєтків, прибуткові суми. У віданні Міністерства фінансів залишалися лише конфісковані маєтки у: Волинській, Віленській, Гродненській, Мінській, Могилевській, Херсонській губерніях і Белостоцькій області [381, арк. 8–9].

У жовтні 1835 р. генерал-ад'ютант В. Ф. Адлерберг звернувся до міністра фінансів Є. Ф. Канкріна з проханням надіслати відомості про конфісковані маєтки осіб, які брали участь у повстанні 1830–1831 рр. на Київщині та Поділлі, із зазначенням: власників маєтків, кількості землі, підданих людей тощо. У листопаді 1835 р. І. О. Вітт отримав ці дані, на основі яких склав проект про організацію у маєтках поселення 4 кінних полків.

Перш ніж перейти до реалізації цих планів, потрібно було детально з'ясувати особливості механізму конфіскації маєтків у польських власників. Так, у 1833 р. урядовий Сенат згідно з пропозицією волинського губернського правління, за згодою волинського генерал-губернатора і міністра фінансів встановив правила застереження від розтрати і розорення конфіскованих маєтків. За ними винувату особу позбавляли права на вотчину. Довічні права на маєтки, підтвержені документами за встановленою формою, що не містили протиріч, термін початку чинності яких встановлено до 1830 р., залишали незмінними. Конфісковані маєтки описували під літерами «в» і «с», залишаючи у тимчасового власника, за підпискою про збереження цілісності майна й законним управлінням ним.

У випадку порушення цілісності майна й управління, тимчасовий власник позбавлявся довічного права власності. Конфісковані маєтки були на рахунку казенної палати, під наглядом дворянських опікувань, які стежили за цілісністю і законним управлінням ними. Після закінчення терміну чинності довічного права на маєтки вони ставали власністю держави. У встановлений термін казенна палата мала отримувати від власників маєтків законне посвідчення на них. Якщо законне посвідчення представляли несвоєчасно або втрачали, маєток переходив у власність держави. Накази про належне виконання цих правил надіслали у волинське, подільське, вітебське, моголівське губернські правління, белостоцьке обласне правління і місцеві казенні палати [380, *арк.* 233].

Конфісковані маєтки мали численні борги, у зв'язку з чим виникали претензії, що ускладнювали їх передачу до військового відомства. Для вирішення цих питань було створено комітет у складі І. В. Васильчикова, М. М. Сперанського, О. І. Чернишова, І. О. Вітта, генерал-ад'ютанта П. Д. Кисельова, міністра юстиції О. Б. Лобанова-Ростовського і міністра фінансів Є. Ф. Канкріна. Комітет виробив особливе «Положення для ліквідації боргів маєтків, переданих до військового відомства».

4 квітня 1836 р. було наказано всі конфісковані маєтки повстанців у Київській і Подільській губерніях з усім майном і справами, дольовими обов'язками передати у відомство військового міністерства [649, 257; 676, 37]. Для управління цим процесом тимчасово створили Головну господарську контору в м. Умані, у кожній губернії – окружні контори. Штат Головної господарської контори складався з генерала, який керував нею, чотирьох чинів і необхідної кількості чиновників і писарів для діловодства та рахункової частини. Окружними конторами керували штаб-офіцери з трьома чинами і необхідною кількістю чиновників та писарів [381, *арк. 6–7*]. Лише маєтки, що перебували у нероздільному і довічному володінні, залишалися без змін тодішнього їхнього стану. Керівництво конфіскованими маєтками доручалося генералу від кавалерії графу І. О. Вітту і перебувало під юрисдикцією військового міністерства. Військове міністерство мало вирішити два завдання. Перше полягало в організації вирішення питань благоустрою поселення конфіскованих маєтків, а друге – у виконанні функцій господарського влаштування, стягненні боргів із конфіскованих маєтків. Наказом від 10 травня 1832 р. змінювалися відсотки від прибутків у конфіскованих маєтках. Вони надходили до комітету, що був заснований 18 серпня 1814 р.

Управління конфіскованими маєтками у Київській та Подільській губерніях здійснювалося згідно зі спеціальним Положенням «Про управління конфіскованими маєтками у Київській і Подільській губерніях, призначених для переведення у Військове міністерство» від 4 квітня 1836 р. [380, *арк. 30*;

204, 262–279]. Цей документ визначав поступовий перехід на нове управління конфіскованими маєтками у Київській і Подільській губерніях. Управління конфіскованими маєтками складалося з управління Головного начальника майна, управління господарської контори, управління окружних контор у кожній губернії, управління сільських приказів [381, *арк. 11*]. Місцеві та вищої ланки управлінці мали звітувати про свою роботу вищому керівництву.

Конфіскація маєтків у власників, покараних за участь у повстанні 1830–1831 рр., проводилася за спеціальними правилами від 22 квітня 1836 р. У «Правилах конфіскації маєтків за участь у повстанні 1830–1831 рр.» зазначалося, що маєток батьків повстанця, а також родичів (діда, баби, рідних дядька та тітки), якщо він є законним спадкоємцем, залишається протягом життя у його повному розпорядженні. Згадані родичі повстанця можуть розпоряджатися своїми родовими і придбаними маєтками на законній основі, тобто мають право продавати його, дарувати чи закладати. У випадку смерті родичів їхнє майно діставалося державній казні. Зазначені родичі повстанця, на основі загальних законів, не мали права оформляти заповіти на родові маєтки. Проте нажитим маєтком вони вправі були розпоряджатися і за заповітами. Конфіскація не розповсюджувалася на маєтки, отримані повстанцем згідно з рішенням суду про спадкоємство від інших родичів, якщо він не підлягав позбавленню усіх своїх прав. Отже, правила повернення маєтків у державну власність після смерті батьків повстанця або найближчих родичів змінювалися відповідно до цієї постанови [380, *арк. 24–25*].

Протягом літа – осені 1837 р. йшли активні консультації військового міністерства з командуванням поселень кавалерії. 6 грудня 1837 р. надійшов височайший наказ на ім'я О. І. Чернишова про перетворення селищ військового відомства у військові поселення Київської і Подільської губерній [830, 651]. Надсилаючи цей наказ, О. І. Чернишов таємно повідомляв І. О. Вітта, що у цьому перейменуванні власне нічого нового немає, що воно

передбачалося раніше і його вже здійснено. Проте Микола I наказував вжити необхідних заходів для уникнення у маєтках заворушень. Архівні матеріали так розповідають про мету створення Києво-Подільського військового поселення: «Головною метою заснування округів військових поселень було досягти всіх прибутків, розташування і забезпечення провіантом, фуражем, опаленням і освітленням квартируючих у поселенні військ та інших команд, що належали військовому поселенню [161, 181–182]. У зв'язку з чим і звернена особлива увага на запровадження землеробства, скотарства, лісництва та інших господарських галузей до найкращого стану» [375, арк. 5]. Обережність Миколи I цілком зрозуміла: придушивши Польське повстання, уряд використовував ворожість селян-кріпаків до польських панів і надалі, і на перших порах бажав вести лагідну політику щодо селян. Переведення їх на стан поселенців-кріпаків зовсім не відповідало загальній політиці, тому І. О. Вітту було дано директиву пояснювати, що вся реформа спрямована на покращання і зміцнення їхнього добробуту. 9 березня 1840 р. було затверджено «Пропозицію про устрій округів військового поселення в Київській і Подільській губерніях» [183, 119–129]. Тривалість розробки даного положення визначалася потребою детального розподілу земельних ділянок поселених округів, адже конфісковані маєтки були розпорошені по всій губернії. Додатковими заходами були викупи межових володінь, обмін деякими землями, визначення площ під громадські поля. На початку 1842 р. у зв'язку із закінченням підготовчих робіт в округи Києво-Подільського військового поселення була введена 4-а легка кавалерійська дивізія, кінно-артилерійська бригада й дві Донські козацькі артилерійські бригади. Остаточна поземельна облаштуваність округів затяглася до середини 1840-х рр., що було пов'язано із малоземеллям і нестачею фінансових засобів [818, 81].

Таким чином, створення військових поселень в Україні у першій половині XIX ст. було обумовлено економічними і соціально-політичними чинниками розвитку Російської імперії, а також низкою військово-

стратегічних завдань. Військові поселення кавалерії в Україні відрізнялися від західних своїм призначенням. В Європі військові поселення створювалися як прикордонна система або основа для підготовки армійських резервів, а в Російській імперії переважно як продовольча і господарська база армії.

2.2. Територія і облаштування військових поселень кавалерії

Підґрунтям для формування військових поселень кавалерії на початку ХІХ ст. стало існування великого масиву державних і козацьких земель, накопичений у попередній період досвід їхнього освоєння. Вони мали стати стратегічною опорною базою для відсічі можливих агресій з боку сусідніх держав на заході та півдні Російської імперії. Планувалося створити військові поселення у центральній частині Росії та в Україні.

У 1816 р. із Санкт-Петербурга до Слобідської України відрядили генерал-майора П. К. Александрова із завданням підготувати поселення 3-ї (згодом 2-ї уланської дивізії). Підготовка полягала у виявленні державних сіл, що підходили для поселення. У кінці 1816 р. П. К. Александров зажадав дозволу на розташування військового поселення у селах Мохначі, Шелудьківка, Гнилушка, Гинеївка, Андріївка, Балаклея, Вовчий Яр, на Граковських і Малинівських хуторах Зміївського повіту, частині земель слободи Лиман і у селах Печенеги, Кицівка, Базаліївка Вовчанського повіту у Слобідсько-Українській губернії [55, 179]. Тут у січні 1817 р. осів Таганрозький полк.

Згідно з наказом від 17 січня 1818 р. підполковник П. А. Данненберг провів топографічну оцінку місцевості округу Чугуївського уланського полку, яка становила площу близько 85 кв. верст. У результаті проведених топографічних досліджень було складено технічний звіт, плани відповідних масштабів. До складу польових досліджень входили такі роботи: добір і вивчення картографічних, ґрунтових та інших матеріалів; збір інформації про стан і використання земель на території, що обстежувалася; складання

попередньої ґрунтової карти; розробка маршрутів обстеження, плану і графіки робіт [487, арк. 12].

Підполковник П. А. Данненберг 2 листопада 1819 р. доповідав, що при військовому поселенні 2-ї уланської дивізії влітку він проводив аналіз ґрунту офіцерських наділів на території Українського військового поселення, зокрема, міста Чугуєва, слободи Малинова і поселення Коробочкіне. У Таганрозькому, Борисоглебському, Серпухівському округах роботи з межування налічували кілька етапів. Першим етапом було генеральне межування, виконане за наказом О. А. Аракчеєва. Наступним етапом було спеціальне межування, що мало на меті розподіл генеральних дач поміж військовими поселенцями. Остаточний розподіл землі між поселеннями тривав до січня 1820 р. [487, арк. 36].

Під час формування військових поселень 2-ї уланської дивізії на території Слобідсько-Української губернії у 1818 р. 59 осіб отримали 10825 руб. асигнаціями на перенесення своїх будинків. За лісові помешкання військові поселенці отримали компенсацію 10 тис. асигнаціями, що була вкрай недостатньою, зважаючи на цінність лісу в тій місцевості. 16 хуторів, які належали приватним особам, було наказано знести, а їхнім власникам видали 5800 руб. Майже за таким зразком на стан військових поселенців перевели жителів міста Чугуєва. Зокрема, 135 осіб купців і міщан, прописаних у Харкові та Змієві, але постійних мешканців Чугуєва, які мали будинки, лавки, займалися торгівлею, розвели городи, а також інші господарські об'єкти [707, 147], примусили залишити це місто через те, що прописані в інших містах. Вони були залежні від земської цивільної влади. Лише два мешканці встигли, проте за безцінь, продати свої будинки військовим поселенцям. Решта купців і міщан вимагали компенсації за своє майно. Компенсація видавалася особливою комісією, причому оцінювалися лише помешкання, які могли бути корисними для військового поселення. Земля, городи, сади не оцінювалися. Крім того, з оціночної суми видавалася лише 1/5 частина за будинки, що підлягали знесенню.

За перенесення будинків з Чугуєва одноразово сплачували по 400 руб. Компенсація за сади, що відійшли до військового поселення, становила по 6 дес. дров'яного лісу, або по 350 руб. За будинки пристарілих жителів викуп на кожного становив по 226 руб. і право користуватися квартирами та приміщеннями від поселенців у тих місцях, які вони оберуть собі для нового місця проживання. Вдови офіцерів, загиблих у війні з Наполеоном 1812 р., отримували по 32 дес. землі, ліс, і грошову компенсацію на перенесення своїх будинків з Чугуєва.

У зв'язку з тим, що переносити будинки з Чугуєва до Харкова або Змієва коштувало дорожче порівняно з будівництвом нового житла, то власники нерухомого майна (разом із садом, городом і землею) залишали свої помешкання в Чугуєві, отримавши п'яту частину їхнього оцінювання, а земля і будинки зараховувалися до військових поселень безоплатно. За будинки, що стали власністю військового поселення, видавалося лише $\frac{4}{5}$ від оціночної суми, оскільки враховувалася вигода «отримання готівки». У випадку відмови від цієї пропозиції, вони повинні були знести свої будівлі, а компенсація знижувалася до $\frac{1}{5}$ з оціночної суми. За старі будинки і лавки казна не призначала винагороди. Проте, старий будинок ще не один рік міг би слугувати своєму власнику-господарю, який тепер залишався без житла. Для того, щоб не перейматися розбиранням цих будинків, враховуючи, що вони можуть ще слугувати своїм власникам і брак коштів на влаштування нових помешкань, було видано 202 руб. 80 коп. асигнаціями для 16 власників будинків з умовою, що вони знесуть їх. Розбирання житла коштувало набагато дорожче, а будівельний матеріал після руйнування будинку вже не годився для повторного використання [495, арк. 286].

Керівництво спочатку поселилося у поселеннях Коробочкіне, Поди і Лаптеве. Згодом військових начальників перевели у м. Чугуїв, де звели будинки згідно з планом забудови міста.

Усе нерухоме майно в Чугуєві перевірялося спеціально створеною комісією. Не оцінювалася лише та власність, що була придбана на державних

ділянках або не була підтверджена відповідними документами. Вона зараховувалася до військового поселення автоматично безкоштовно на тій підставі, що всі державні землі в окрузі військового поселення належали округу і не могли продаватися. Отже, майно, куплене ще дідом, переставало бути власністю прямих його спадкоємців.

Землі Чугуївського козацького полку призначалися для користування чугуївським поселенцям. Відставні офіцери також користувалися відведеними їм ділянками землі, на яких більшість побудувалися. Так, діючі офіцери втратили землю, а відставні зобов'язані були залишити свої наділи і виїхати з округів. Деякі з ділянок забудовувалися ще з 1698 р., і відтоді переходили до купівлі та продажу декілька разів на правах повної власності. Пристарілим відставним офіцерам Чугуївського війська відібрані земельні ділянки компенсували полковими 42 тис. дес. землі і 11 тис. дес. лісу. Кожний відставний офіцер отримував по 32 дес. землі і по 4 дес. лісу.

Особливо гостро і боляче влаштування військових поселень зачепило інтереси чугуївської старшини. Проект поселення забороняв офіцерам мати в поселеннях приватну власність, щоб запобігти можливим непорозумінням та утискам поселенців [737, 578].

Таким чином, офіцери Чугуївського полку втрачали свої давні права, зокрема, право власності. Походячи з корінних жителів колишнього Чугуївського війська, вони отримували від своїх прашурів майно, будинки і сади, влаштовані на військовій (державній) землі. Граф О. А. Аракчєєв наказав І. О. Вітту створити комітет і визначити компенсацію офіцерам за відібране родове майно. Результати оцінювання комітету були визначені графом О. А. Аракчєєвим. Коли не було доказів, земля, зайнята будинками і садами, не вважалася власністю офіцерів. Згідно з цим оцінка понизилася до 74470 руб. за 61 будинок і 88 садів. Проте О. А. Аракчєєв не бажав витратити великі кошти готівкою. Він розпорядився призначити за все майно 53350 руб.; а замість решти 21120 руб. були відведені землі з дач, що примикали до кордону округу і визначалися для поселення непридатними.

У результаті такого оцінювання люди, забезпечені, здавалося б, на все життя, стали майже жебраками. 7493 дес. землі відійшли з Чугуївського козацького полку у військове поселення по 13 руб. за десятину, яка насправді коштувала 30 руб. [737, 576–578].

Генерал-лейтенант Г. І. Лісаневич організував Тимчасове управління округами військового поселення кавалерії, що опікувалося описанням територій, влаштуванням і благоустроєм округів, боролася із правопорушеннями, збирало податки на користь військового поселення. Усі державні села поділили на три округи. 15 серпня 1817 р. кожний полк отримав грамоту на поселення з точно визначеним складом сіл і кількістю населення. Так, під поселення 2-ї уланської дивізії відійшли такі села: до 1-го Таганрозького уланського полку – Печеніги, Базаліївка, Кицівка, до 3-го Борисоглебського – Андріївка, Мохначі, Шолудківка, Гнилушка, Гініївка, Малинівські та Граковські хутори [55, 179], до 4-го Серпухівського – Балаклея, Андріївка, хутори цих та інших сіл – Великі Кринки, Міскрин, Челомбітків, Олійників [649, 55].

Одночасно П. К. Александров проводив підготовчу роботу для переведення на військове поселення Чугуївського полку. Крім Чугуєва під поселення даного полку відійшли села: Покровське, Поди, Лаптеве, Кам'яна Яруга, Піщане, П'ятницьке, Велика Бабка, Тетлега, Кочеток, Старо-Салтове, Малинова, Зарожне Зміївського повіту. Всього на території, заселеній 2-ю уланською дивізією в 1817 р., площею 135523 дес. землі були місто Чугуїв і 28 селищ Слобідсько-Української губернії [317, *арк. 107–111*].

У 1817 р. генерал І. О. Вітт доповідав новоросійському генерал-губернатору О. Ф. Ланжерону: «Воля імператора – всі землі і села Бузького війська (18 поселень) перевести з цивільного відомства до військового» [548, 251]. Під поселення Бузької уланської дивізії відійшли станиці Бузького козацького війська і державні села в Олександрійському, Єлисаветградському, Ольвіопольському повітах Херсонської губернії [363, *арк. 146; 155, 948*]. До військового поселення Бузької уланської дивізії у

1818 р. приєднали казенну ділянку під № 216 – 3000 дес. землі миколаївського купця Володимира Кустова [316, *арк. 2, 4–6*]. Територія поселення Бузької уланської дивізії на 1822 р. становила 681119 дес. землі [725, 265].

Для поселення 1-го Бузького уланського полку на стан військових поселенців переводилися жителі міста Вознесенська, селищ Сокольська Переправа, Ракове, Новогригор'ївка, Арнаутівка, Білоусівка, Михайлівка, Щербани, Димівка, Солоне загальною площею 90233 дес. землі [272, 77]. 2-й полк поселили на території 89026 дес. землі у селах: Троїцьке, Каспарівка, Новоістровка, Матвіївка, Федорівка, Костянтинівка, Баловна, Ново-Петровське, Себине, Інгулка, Гур'ївка; 3-й поселили на території 56833 дес. землі в селах: Костянтинівка, Олександрівка, Семенівка, Благодатне, Арбузинка, а 4-й – на території 66735 дес. землі у селах: Ольшанка, Лиса Гора, Синюшин Брід, Пісчаний Брід, Добрянка [315, *арк. 3*]. Усього на території, заселеній Бузькою уланською дивізією в 1823 р., були місто Вознесенськ і 29 селищ [272, 77; 676, 18–19].

У кінці грудня 1817 р. полки Української уланської дивізії почали переселяти в Херсонську губернію. Поселення цієї дивізії відбувалося протягом трьох років: з 1819 по 1821 р. Вона розмістилася у північно-західній частині Херсонської губернії, на межі з Київською губернією в північній частині Єлисаветградського та Ольвіопольського повітів, з містом Ольвіополем (див. дод. В рис. 2). До 1-го Українського уланського полку увійшли Чорний Ташлик, посад Павловський, Рівне (див. дод. В рис. 3), Плетений Ташлик, Велика Віска, Грузьке; до 2-го – Сухий Ташлик (див. дод. В рис. 4), Тернівка, Семлик, Скалеве (Калниболот), Надлак (див. дод. В рис. 5), Петроострів та Злинка (див. дод. В рис. 6), посад Архангельський (див. дод. В рис. 7), Липняжка; до 3-го – м. Новомиргород (див. дод. В рис. 8), Бирзулівка, Паліївка, Федвар, Буковар, Сентов, Каніж, Панчев і Мартонош; до 4-го – Красносілля, Лозоватка, Михайлівка, Ульянівка,

Лагерська, Водяна Руда, Рутницька, державні села Цибулів і Веселий Кут, колишні станиці Бузького війська [649, 68].

2 листопада 1821 р. Олександр I доручив І. О. Вітту поселити за своїм проектом 3-ю кірасирську дивізію. Під поселення 3-ї кірасирської дивізії відводилися такі села Херсонської і Катеринославської губерній: до Орденського кірасирського полку – місто Новогеоргіївськ (див. дод. В рис. 9), поселення Грушівка, Андрусівка, Калантаєв, Стецівка (див. дод. В рис. 10), Галаганівка, Глинське (див. дод. В рис. 11), Миколаївка, Золотарівка, Табурище, Павлиш (див. дод. В рис. 12), Кам'яно-Потоцьке, Янів, Вершац, Іванківці; до Стародубівського – Зибке, Красна Кам'янка (див. дод. В рис. 13), Куколівка, Аврамівка (див. дод. В рис. 14), Чечерівка, Петрове, Попельнасте, Жовте (див. дод. В рис. 15) та Зелене; до Малоросійського – посад Петриківка, згодом Нова Прага (див. дод. В рис. 16), Диківка, Косівка, Протопопівка, Голоківка; до Новгородського – Вершино-Кам'янка, Верблюжка (див. дод. В рис. 17), Варварівка, Спасове, Бокове (див. дод. В рис. 18), Калинівка, Гусарівка (друга), Кам'янка, Інгульська, Новогригор'ївка, Куцівка, Гурівка, Моторне, Суботич, Аджамка, Красний Яр, Покровське, Клинци, Гусарівка [319, *арк. 17*; 649, 69]. В 1825 р. в 3-й кірасирській дивізії було придатної 3555645 дес. 1772 саж. землі (96,8 %), а непридатної 11758 дес. 1264 саж. землі (3,2 %) [737, 290]. У 1825 р. було складено «Нове утворення округів поселених полків 3-ї уланської дивізії», згідно з яким кількість землі 3-ї уланської дивізії у 1825 р. становила 276287 дес.

Територія Новоросійського військового поселення постійно збільшувалася. Відомий факт включення до Новоросійського військового поселення кавалерії чорноморських адміралтейських поселенців з Морського відомства – поселень Богданівки і Знаменки у 1820 р. [488, *арк. 208*; 314, *арк. 126–130*]. Але не обходилося і без курйозів. Так, наприкінці 1824 р. під поселення було переведено село Прилуки, що, як з'ясувалося згодом, було поміщицьке [649, 69].

Роботу з поселення 2-ї кірасирської дивізії розпочали у 1822 р. Протягом 1824 р. проводилася підготовча робота, визначалися державні села і землі для них. Для цього було створено комітет під керівництвом начальника 2-ї уланської дивізії генерал-майора В. В. Єшина. До складу комітету увійшли: цивільний губернатор Слобідсько-Української губернії, генерал-майор П. К. Александров, полковники Мандрик і П. А. Данненберг, слобідсько-український губернський землемір Могульський [498, *арк. 137*]. Головним завданням комітету була організаційна робота з реалізації імперської політики у питаннях, які відносилися до компетенції комітету і здійснення керівництва та контролю за діяльністю місцевих начальників у межах, визначених Положенням про військове поселення. Комітет виконував такі функції: 1) організував розподіл землі і лісу кавалерійських округів, щоб 2-а уланська і 2-а кірасирська дивізії територіально з'єднувалися; 2) здійснював контроль, щоб округи 2-ї кірасирської дивізії не були розділені великими відстанями; 3) здійснював розподіл землі і населених пунктів округів; 4) встановив площу кожного округу довжиною – 50 верст; 5) встановлював, щоб у кожному окрузі середня густота населення (50–60 тис. осіб) зростала б пропорційно кількості землі (не менше 60 тис. дес.). Комітет у межах своєї компетенції вивчав місцевість Куп'янського, Ізюмського й Старобільського повітів [498, *арк. 139*]. Лише на кінець року комітет остаточно визначив територію поселення [498, *арк. 140*].

Під поселення 2-ї кірасирської дивізії відводилися в Слобідській Україні державні села: 1-го Катеринославського кірасирського полку – Сватова Злучка з 17 хуторами, зокрема, Білоцерківським, Геливерним, Швачковським, Свистуновським, Фурловським, Федотовським, Гончарівським, Проняковським, Верховенським, Ляховим, Стороженковим, Ковалевським, Зміївським, Паталахиновим і Медвежим та слобода Нижня Дуванка з хутором Твердохлібовським загальною площею 51878 дес. землі або 23 % і 500 дес. лісу або 6,5 % (всього 52378 дес. землі та лісу або 22,5 %) [498, *арк. 140*]; для 2-го Глухівського – слобода Міловатка, слобода

Кабаняча, слобода Містки та їхні хутори загальною площею 53153 дес. або 23,6 % землі і 1376 дес. лісу або 18 % (всього 54529 дес. землі та лісу або 23,4 %); для 3-го Астраханського – слободи Шульгінка, Байдівка з хутором Лозовим, Боровенька, Єпіфанівка, Михайлівка, Ново-Троїцька, Ново-Борева, Нижня Покровка, Верхня Покровка та їхні хутори загальною площею 66331 дес. землі або 29,5 % 820 дес. лісу або 10,7 % (всього 67151 дес. землі та лісу або 28,9 %) [498, арк. 141]; до 4-го Псковського – слободи Лиман, Попівка, Сухарєва, Торська, Ямполівка, Терни, село Попівка, Кременське, Краснянське, Дробішева, Дерилова загальною площею 53706 дес. землі або 23,9 % і 4967 дес. лісу або 64,8 % (всього 58673 дес. землі та лісу або 25,2 %), всього у 2-й кірасирській дивізії 225068 дес. землі і 7663 дес. лісу (всього – 232731 дес. землі та лісу) [498, арк. 142].

Усі землі, що належали державним поселенням, вважалися громадським майном, таким чином ділянки поселенців не переходили у спадщину стороннім особам [61, 104]. Наказом 1843 р. сторонні особи, які поселялися в округах Українського і Новоросійського військових поселень [5, 191], а з 1844 р. Києво-Подільського – сплачували в скарбницю поземельну плату. Так, дворянин Баєр отримав дозвіл на проживання у містечку Гранове [22, 814].

У 1825 р. територія 2-ї кірасирської дивізії становила 239353 дес. землі і 10170 дес. лісу [649, 72]. Всього під поселення двох дивізій в Слобідській Україні відвели близько 420000 дес. землі та лісу.

«Положення» від 1827 р. передбачало збільшення території військових поселень, зокрема, 2-ї кірасирської дивізії на 40 %. 10 червня 1828 р. у місті Чугуєві було створено комітет під командуванням начальника штабу військових поселень генерал-ад'ютанта П. А. Клейнміхеля для рівномірного і пропорційного розподілу території військового поселення 2-ї кірасирської дивізії і чисельності населення. До складу комітету увійшли командир Українського військового поселення, корпусний обер-квартирмейстер, командири поселених ескадронів 2-ї кірасирської дивізії. Комітет

зобов'язаний був подати до 1 грудня 1828 р. узгоджені пропозиції з питань реорганізації 2-ї кірасирської дивізії згідно з Положенням від 5 травня 1827 р. [504, *арк.* 26]. На заключному засіданні було підбито підсумки цієї роботи, прийнято ухвалу про те, що територія 2-ї кірасирської дивізії після реорганізації становила 362939 дес. землі з чисельністю військових поселенців: господарів 1-го розряду – 4903, 2-го розряду – 5873 [504, *арк.* 27].

22 грудня 1828 р. імператор Микола I видав наказ про реорганізацію 2-ї кірасирської дивізії, згідно з Положенням від 5 травня 1827 р. [504, *арк.* 22]. Проте кількість населення і землі в округах не відповідали визначеним нормам. Тому начальник головного штабу наказав 22 грудня 1828 р. з чотирьох округів 2-ї кірасирської дивізії утворити три, а саме: для Катеринославського, Глухівського та Астраханського полків, а округ для Псковського полку утворити з державних сіл та хуторів над річкою Айдаркою біля міста Старобільськ. Щоб вирівняти округи за кількістю землі, треба було придбати у поміщиків 13443 дес. землі. 2-й уланській дивізії не вистачало 117696 дес. землі. Територія Серпухівського уланського полку розподілялася серед останніх трьох: Борисоглебського, Белгородського, Чугуївського. З метою утворення нового округу для цього полку відводилося 15 державних сіл з хуторами у Зміївському та Вовчанському повітах загальною площею 60 тис. дес. землі [455, *арк.* 611].

Таким чином, лише у 1829–1830 рр. було закінчено основне оформлення поселенських округів Українського військового поселення. Щоправда, згодом відбувалися нові приєднання, але вони не мали такого масового характеру. Межуванням земель до 1842 р. займалася Межова комісія Українського військового поселення [182, 72; 186, 180–181].

У 1832 р. загальна площа військового поселення у Херсонській губернії становила вже 1241624 дес., з них орних земель – 1187550 дес. або 96 %, територія округів Бузької уланської дивізії складала 522081 дес. землі.

У 1836 р. територія військових поселень кавалерії в Україні збільшилася за рахунок конфіскованих маєтків польських власників у Київській і

Подільській губерніях. Наказом 4 квітня 1836 р. конфісковані маєтки у Київській і Подільській губерніях були передані у ведення військового міністерства і розділені на 5 округів і 2 ділянки, що становило 207000 дес. орних земель. На одну особу призначали від $2 \frac{1}{4}$ до $3 \frac{1}{6}$ дес. землі [676, 37]. 27 квітня 1837 р. було затверджено положення «Про управління маєтками військового відомства Київської та Подільської губерній» [380, арк. 3]. За цим положенням майно військового відомства у Київській і Подільській губерніях іменувалося військовим поселенням Київської і Подільської губерній. За імператорським наказом від 6 грудня 1837 р. маєтки військового відомства у Київській і Подільській губерніях отримували управління і влаштування на підставах законодавства для військового поселення кавалерії. Передбачалося, що округи Києво-Подільського військового поселення повинні були утримуватися за рахунок обробітку землі, відведеної для поселення війська.

У 1840 р. кількість придатної землі у Києво-Подільському військовому поселенні кавалерії становила 262897 дес., у тому числі: 1-й округ мав 42715 дес. або 16,2 %, 2-й – 35600 дес. або 13,5 %, 3-й – 35036 дес. або 13,3 %, 4-й – 30828 дес. або 11,7 %, 5-й – 56506 дес. або 21,5 %, окрема ділянка 3-го округу – 30306 дес. або 11,6 %, окрема ділянка 4-го округу – 31876 дес. або 12,2 % [183, 119]. Окрім того, у маєтках, що вважалися у довічному володінні, було 293485 дес. землі, з них у військовому управлінні придатної землі було 21693 дес., у заставних володіннях – 8925 дес. [183, 120]. З цієї території потрібно було розподілити 195719 дес. землі з чисельністю населення 48749 осіб на ділянки: військово-поселенські (137495 дес.) і громадські (58224 дес.). Оскільки територія кавалерійських округів поселення була густо населена, після розподілу землі на кожного військового поселенця припадало по 2–3 дес., що не могло забезпечувати їхній прожитковий мінімум, тим паче утримання постояльців.

У 1–4-му округах і в 1-й волості окремої ділянки 4-го округу Києво-Подільського військового поселення придатні і непридатні землі вимірював і

призначав землемір під керівництвом штаб-офіцера Генерального штабу [171, 129]. У 5-му окрузі, в окремій ділянці 3-го округу і в 2-й волості окремої ділянки 4-го округу показники кількості землі встановлювали за законодавчими актами володінь колишніх власників і даних, представлених Державними палатами.

В округах Києво-Подільського військового поселення квартирували 4 полки легкої кавалерійської дивізії і одна кінно-артилерійська бригада. Для покращання базування військ було змінено райони їхнього розміщення у військовому поселенні. Зміни враховували: кількість населення округів, співвідношення кількості населення і кількості землі, розташування округів з окремими ділянками на великій території, що було незручним для управління. Тому військове керівництво, по-перше, визначало територію поселених округів із суміжними населеними пунктами, по-друге, проводило розподіл землі між військовими поселенцями і громадських полів, що мали забезпечувати війська провіантом і фуражем відповідно до правил, встановлених для Новоросійського військового поселення. Враховуючи це, округи влаштувалися за спеціальним розкладом, згідно з яким кількість придатної землі становила 229134 дес., з неї – 1-й округ мав 43685 дес., 2-й – 44968 дес., 3-й – 46769 дес., 4-й – 44203 дес., 5-й (1-а волость) – 18891 дес. Також територіальний розклад утворення округів із зарахуванням у військово-відомство включав довічних селян, які підлягали військовому відомству після закінчення довічного права, 21695 дес. і селян у заставному володінні різних осіб [649, 259], із закінченням права цих власників – 8925 дес. землі [183, 120]. До складу 2-го округу увійшов також маєток генерала від кавалерії графа І. О. Вітта – 6167 дес. землі.

Влаштування Києво-Подільського військового поселення кавалерії проходило не так, як піших поселень. Тут, на підставі попередніх розрахунків з урахуванням чисельності населення та кількості землі визначали територію й розмір округів. А у розпорядженні Українського і Новоросійського військових поселень були незначні території й чимала

кількість населення. Таке співвідношення несло для місцевого населення руйнацію і його треба було ступенево змінювати.

Остаточним моментом, який визначив зміни поселенської системи, була реорганізація 1840 р. У розпорядженні військового відомства було населення кількістю 83533 особи й 293485 дес. землі. З цієї площі для поселення 48749 осіб потрібно було 137495 дес. для поселенців і 58224 дес. для громадських полів. Зайву кількість населення було повернено до відомства міністерства державного майна. Залишена під поселення земля була занадто перенаселена: після виділення землі під громадські поля мало припадати на кожного поселенця по 2–3 дес., що не забезпечувало б їхнього прожитку, не те що утримання постояльців. Зайву кількість населення (13974 особи) треба було переселити поза межі округів. З них було збільшено чисельність робітничих рот і Новоросійського військового поселення кавалерії. Для переселенців у 9–12-і округи Новоросійського військового поселення було передано 33805 дес. землі. Після такого масового переселення мешканці Києво-Подільського військового поселення отримували по 4 дес. на кожну особу, що було достатнім [649, 260]. Були встановлені спеціальні правила, що визначали механізм переселення військових поселенців з території Києво-Подільського військового поселення. Згідно з ними переселення проводилося у вже існуючі поселення, за винятком 1550 осіб, які утворили у 9-му окрузі Новоросійського (Херсонського) військового поселення окреме поселення біля річки Суха Висунь на території близько 17000 дес. придатної землі. Перепідпорядкуванню зазначеної земельної ділянки з цивільного у військово-ве відомство передувало листування із міністерством державного майна. Крім цієї землі, з цивільного у військово-ве відомство перевели ще три наділи: в 11-му окрузі при поселенні Врадівка – 1504 дес. і п. Возсіятському № 155 – 1592 дес., під № 156 – 1448 дес. землі [183, 124].

У 1841 р. дружина генерал-ад'ютанта графа Кисельова графиня Потоцька подала клопотання імператорові Миколі I про продаж власного майна, розташованого на території Київської губернії в Уманському повіті, у

м. Торговиця, й чотирьох селищах: Каменья, Шеснопілля, Свердликове, Павлівка. До клопотання додавалася копія свідоцтва про реєстрацію земельної ділянки. Розгляд клопотання і купівлю земельної ділянки здійснювала спеціальна комісія після отримання погодження імператора. Військово-поселенське керівництво виділило з бюджету Києво-Подільського військового поселення на купівлю майна графині Потоцької 530 тис. руб. сріблом. Причому графиня одноразово отримала 1/5 частину з 530 тис. руб. сріблом, тобто 106 тис. руб. сріблом [531, *арк. 11*]. Решту суми – 424 тис. руб. сріблом графиня отримувала протягом чотирьох років, з 1842 до 1846 р. щорічно по 106 тис. руб. сріблом. При оформленні договорів купівлі-продажу нерухомого майна військовій поселенці сплачували державне мито. Прийняття земельних ділянок у військове відомство до складу округів Києво-Подільського військового поселення здійснювалося на підставі правил від 9 березня 1840 р.

Округи Києво-Подільського військового поселення склалися з двох окремих частин вздовж південного кордону на території Київської і Подільської губерній. Військове поселення Київської губернії складалося з 2 кавалерійських округів і окремої волості. Окрема волость і 5 волостей 1-го і 2-го округів знаходилися на території Уманського повіту, а 2-га волость 2-го округу – у Звенигородському повіті. Землі Київського військового поселення мали достатню кількість води, зрошувалися багатьма річками і струмками з басейну р. Синюха, що впадала в р. Буг [256, 239]. Територіально до Києво-Подільського входили 2 міста, 8 містечок і 84 населених пункти (див. дод. А табл. 2).

Військове поселення Подільської губернії складалося з 3-го, 4-го і 5-го округів [257, 53]. 3-й округ розташовувався на території Гайсинського і Ольгопольського повітів, 4-й округ – у верхів'ях Бугу в Летичівському повіті; 5-й округ – між річками Буг і Кодима у Балтському повіті.

Місцевість цих округів рівнинна, місцями озеленена досить великими гаями. Із заходу на схід вона в багатьох місцях пересікалася р. Буг, а з півдня

й півночі її перетинали річечки, що впадали в Буг, і балки. Клімат тут помірний, сприятливий для всіх рослин. Ґрунт – чорнозем і глина, супісок був у незначній кількості. Взагалі земля досить родюча [375, *арк. 2*].

Територія 8 округів Українського військового поселення у 1839 р. становила – 753514,5 дес. (див. дод. В рис. 19) [365, *арк. 89*]. Округи Українського військового поселення розташовувалися у Харківській губернії, зокрема, 1–4-і округи – на території Старобільського, Куп'янського, Ізюмського повітів, 5–8-і округи – на території Зміївського, Вовчанського, Ізюмського повітів [366, *арк. 1*]. Поселення було обмежене зі всіх сторін державними і поміщицькими маєтками [374, *арк. 1*]. Територіально до Українського військового поселення кавалерії у Харківській губернії входили 1 місто та 99 населених пунктів (див. дод. А табл. 3).

У 1846 р. були непорозуміння між уманським повстанцем Олександром Потоцьким і графом Мощенським з приводу конфіскованого у державну скарбницю дубового гаю 496 дес. 1781 саж. [382, *арк. 86*]. Тому наказано було, щоб у штабі 5 округів Києво-Подільського військового поселення при видачі грошей особам конфіскованих маєтків керуватися виключно правилами 1 ч. IV Зведення військових постанов, якою врегульовувалися подібні непорозуміння [382, *арк. 102*]. Департамент військового поселення видав список про виключення із військового відомства поселенців містечка Меджибож [382, *арк. 125*]. Згідно з наказом 25 січня 1846 р. № 249 цехові міщани містечка Меджибож Семен Грубальський, Осип Волович, Григорій Лешко і нижчі чини терміново-робочої роти 4-го округу Києво-Подільського військового поселення кавалерії Степан Тошков, Федір Філімонов, Кіндрат Якимчук, Марко Бойко, Варфоломій і Семен Буценкові з сім'ями були виключені з військового відомства [382, *арк. 130*]. На місце рядових Варфоломія і Семена Буценкових, звільнених із військової служби кірасирського полку Його імператорської Високості Великого Князя Михайла Павловича, були зараховані два рекрути із військових поселенців 4-го округу Києво-Подільського військового поселення [382, *арк. 156*].

У 1853 р. в 5 округах Києво-Подільського військового поселення кількість землі становила $352552 \frac{3}{4}$ дес., з неї придатної – $292279 \frac{1}{2}$ (82,9 %) дес., непридатної – $18979 \frac{3}{4}$ (5,4 %) дес., лісу – $41293 \frac{1}{2}$ (11,7 %) дес. [291, 1].

У 1850 р. всього у 1–8-х округах Новоросійського військового поселення було 470908 дес. землі (див. дод. А табл. 4) [525, арк. 142].

Останнє територіальне приєднання до Новоросійського військового поселення здійснили в 1853 р. в Херсонському повіті: селищ Кострома, Вшиве (перейменованих згодом у Костромське і Ново-Покровське) і Лозолватка Катеринославської губернії [272, 313]. Територіально до Новоросійського військового поселення кавалерії входили 4 міста та 131 населений пункт (див. дод. А табл. 5).

У 1850-х роках територія Українського військового поселення становила $148 \frac{3}{4}$ географічних квадратних миль, у тому числі: 1-й округ – 1051187 дес., 2-й – 1394189 дес., 3-й – 1135363 дес., 4-й – 114456 дес., 5-й – 669313 дес., 6-й – 782147 дес., 7-й – 725549 дес., 8-й – 683436 дес. [374, арк. 1]. Кількість землі в Українському військовому поселенні кавалерії в 1857 р. становила 758574 дес., з неї придатної – 622894 (82,1 %), непридатної 726483 (9,6 %), лісу, чагарників, садів 630319 (8,3 %). З них: 1–4-і округи – 4725299 дес. (62,3 %), а 5–8-і округи – 2860445 дес. (37,7 %) [374, арк. 10–18], що підраховано автором за даними показниками.

У 1850-х рр. територія Новоросійського військового поселення становила: 1-й округ – 79360 дес., 2-й – 100436 дес., 3-й – 100242 дес., 4-й – 104807 дес., 5-й – 81324 дес., 6-й – 82574 дес., 7-й – 80210 дес., 8-й – 64483 дес., 9-й – 186193 дес., 10-й – 182657 дес., 11-й – 146265 дес., 12-й – 131722 дес., окрема волость – 433874 дес. землі. Всього у 1857 р. – 1405636 дес., з неї придатної – 1310981 (92 %), непридатної – 59648 (4 %), лісу – 35007 (2 %). З них: 1–8-і округи – 715425 дес. (51 %), а 9–12-і округи – $690225 \frac{1}{2}$ дес. (49 %), що теж підраховано автором за наведеними даними [371, арк. 1; 372, арк. 1].

Кількість землі у Києво-Подільському військовому поселенні кавалерії в 1856 р. становила $354003 \frac{3}{4}$ дес. З неї придатної – $292954 \frac{3}{4}$ (83 %), непридатної – $19024 \frac{3}{4}$ (5 %), лісу – $42024 \frac{1}{4}$ (12 %) (підраховано автором за даними показниками). У 1856 р. територія Києво-Подільського війського поселення становила 70 географічних квадратних миль, у тому числі: 1-й округ – $61311 \frac{3}{4}$ дес., 2-й – $58108 \frac{1}{4}$ дес., 3-й – $67007 \frac{3}{4}$ дес., 4-й – $68525 \frac{3}{4}$ дес., 5-й – $81640 \frac{3}{4}$ дес., Окрема волость – $17409 \frac{1}{2}$ дес. [375, арк. 1].

Влаштування системи військових поселень не могло існувати без масштабного будівництва. О. А. Аракчеєв запросив на службу у військові поселення, розташовані на території України, архітектора О. Шмідта з платнею 3000 руб. щорічно. Він складав проекти будівель. Проводилося перепланування поселень, будівництво полкових і дивізійних штабів, будинків волосного правління (див. дод. В рис. 20, 21) господарських об'єктів, будинків військових поселенців (див. дод. В рис. 22–29). Будівельні роботи тривали щорічно з 15 жовтня протягом шести місяців. Участь у них брали вільні майстри і військово-робочі батальйони. У 1856 р. в Єлисаветграді на будівництві приміщень корпусного штаба працювали кантоністи Тарас і Сава Андрееви [343, арк. 3]. Кінно-робочі команди працювали на будівництві протягом року [341, арк. 100–101]. Поселенці-господарі у кавалерійських округах будували домівки і конюшні за рахунок державного бюджету [227, 26]. Оскільки витрати на будівництво адміністративних, господарських споруд і житлових будинків складали основну статтю витрат, то військове керівництво звертало на це особливу увагу. Вимагалось, по-перше, правильне розташування поселень, а, по-друге, правильне спорудження будівель. Зміна встановленого розташування поселень допускалася, враховуючи клопотання військових поселенців про перепланування населених пунктів, а також у випадку пожежі. Зведення нових будинків передбачалося в тому разі, якщо старі будинки було визнано такими, що не підлягали ремонту, або коли вони були знищені пожежею [221, 343].

Вірне розташування поселень передбачалося у трьох варіантах: в одну лінію, у дві лінії, у квадраті. Незалежно від цього, поселення повинно було мати: достатню кількість доброї річкової або колодязної води, сприятливе місцезнаходження, близькість орних земель, сінокосів та інших угідь, зручність шляхів сполучення з іншими поселеннями. Враховуючи ці фактори, інспектор резервної кавалерії при огляді військових поселень особисто або за допомогою військових чиновників визначав потреби у зміні меж населених пунктів і територій, передбачених для будівництва, складав генеральний план населеного пункту, приймав рішення про розподіл і забудову територій, визначав термін і режим забудови та іншого використання земель.

Призначаючи нове розташування окремих земельних ділянок та об'єктів будівництва поселень, вулиць, проїздів, інспектор резервної кавалерії визначав щільність, поверховість, інші параметри забудови, а також способи здійснення будівництва у певний термін. Нове будівництво в округах велося відповідно до затвердженого детального плану [85, 325]. Згідно з височайшим наказом перепланування населених пунктів відбувалося поступово, без обтяження військових поселенців [221, 344].

Розглянемо особливості розбудови і становища округів, що належали Українському, Новоросійському і Києво-Подільському військовим поселенням кавалерії. План забудови при кожному дивізійному штабі складав: один будинок – для начальника дивізії, два будинки – для бригадних командирів. Військове керівництво особливо дбало про будівництво полкових штабів. Вперше в практиці будівництва споруд такого типу був розроблений проект забудови цілого комплексу, включаючи низку адміністративних, житлових і господарських споруд [421, арк. 232–233]. При полковому штабі розміщувався будинок для командира полку зі спеціальними кімнатами для бригадного командира на період його приїзду; п'ять будинків – для дивізійних командирів та молодших офіцерів, згідно з їх кількістю. Тут розташовувалися будинки для полкового комітету і командира

поселених і резервних військ; шпиталь на 75 осіб, кінний завод і лазарет; манеж, школа для навчання кантоністів старшого віку на 200 чоловік; п'ять будинків: для священика, цейхгаузу, караульних, нестройових чинів і коновала, а також місця для відходів. План забудови ескадрону (роти) був таким: два будинки – для ротного або ескадронного командира з офіцерами, будинок для школи, для музикантів, будинки для військових поселенців, згідно з кількістю їхніх господарств і конюшні; будівлі, що переобладнувалися на казарми, бані [707, 125].

Будували також і церкви. Імперський уряд зробив крок у напрямі стандартизації храмів. Приводом для цього стало те, що Олександр I під час відвідання військового поселення у 1818 р. не сподобався вигляд тамтешньої церкви. Імператор наказав генералу О. А. Аракчєєву з'ясувати, ким затверджувався план цієї споруди. Коли ж було повідомлено, що питання розгляду планів знаходиться в цілковитій компетенції духовної влади, тоді як влада світська не має права втручатись у відповідні розпорядження, Олександр I звелів, аби кожен план церкви передавався на розгляд Міністерства внутрішніх справ. Комітетом Міністрів на виконання монаршої волі було розроблено спеціальне положення про правила влаштування, ремонту і перебудови церков, яке було затверджене вже Миколою I [679, 155].

В округах військових поселень кавалерії будівлі штаб- і обер-офіцерів, нижчих чинів, конюшень і караулень освітлювалися [69, 764].

Будівництво державних, економічних і військових помешкань відбувалося у поселенні досить повільно, що було пов'язано з обмеженим виділенням державних коштів. Платня на будівельних роботах була дуже мізерною. Так, за роботу вільним цегельникам платили по 8 руб. з 1 тис. цеглин, солдатам – видавалося лише 2 руб. за 1 тис.; за тесання каменю, замість 50 або 80 руб. на місяць – лише по 5 руб. 90 коп. [707, 123].

Для підвищення якісного показника будівельних робіт у 1818 р. створили три майстрові роти: одна – для будівництва полкових штабів, а дві

інші – для будинків військовим поселенцям-господарям. Основними будівельними матеріалами в Українському військовому поселенні були крейдовий камінь, кремінь, жорновий камінь. На території 8 округів Українського військового поселення знаходили у великій кількості: кварц, жорновий камінь (добували біля слободи Осінова та Білокуракіна), крейдовий камінь (знаходили в 7-му окрузі та біля Очаківського заводу 5-го округу), вапно «пісковик», гіпс. У глиняних прошарках впродовж річки Сіверський Донець добували залізну руду, глину: білу, сіру, червону, фарфорову, свинцеву. Так, білу глину використовували для побілки будинків, а інші види – у виробництві гончарних виробів, цегли та черепиці [374, *арк. 3*]. Житла тут, як правило, будували з крейдового та жорнового каменю. Вапно «пісковик» використовували в побуті, для спорудження фундаментів будівель. Кожний військово-поселенський будинок поділявся на дві половини і призначався для проживання чотирьох військових поселенців-господарів (у кожній частині проживали по два господарі) [333, *арк. 6*]. Один унтер-офіцерський будинок поділявся також на дві половини, так, що в одній проживав унтер-офіцер, а в іншій – два господарі. За бажанням унтер-офіцерам дозволялося проживати з іншим господарем (рядовим), тоді другу половину унтер-офіцерського будинку займав лише один господар з багатосімейних [707, 156]. Для опалення житла використовували кам'яне вугілля, яке знаходили біля слободи Петровська у 8-му окрузі, Борова 3-го округу та в с. Кам'яна Яруга 6-го округу.

Військові поселенці складали проекти і кошториси на здійснення гідротехнічних робіт [113, 225].

У 1856 р. кількість будівель у 1–8-х округах Українського військового поселення кавалерії становила 32877, з них шпиталів близько 0,1 %, церков 0,3 % (кам'яних – 0,1 %, дерев'яних – 0,2 %), будинків 6,1 % (економічних – 1,4 %, державних – 4,7 %), військово-поселенських будинків – 93,2 %, будинків громадян – 0,3 % [374, *арк. 10–18*] (див. дод. А табл. 6).

На території військових поселень житло, як правило, будували з саману, вальків овальної форми, глиносолом'яної маси, інколи з каменю [333, *арк. 6*]. Основними будівельними матеріалами були глина (біла, жовта, червона, порцеляна), лоза, очерет. Для опалення використовували торф, кам'яне вугілля, очерет, бур'ян [371, *арк. 3*; 372, *арк. 4*]. У 1817 р. до складу Новоросійського військового поселення увійшло місто Вознесенськ. У центральній частині Вознесенська знаходилися базарна площа, засаджена тополями, навколо неї розмістилися будинки управління, манеж, полкова церква, гауптвахта, шпиталь, розрахований на 150 ліжок, і богадільня [272, 799–801]. У 1837 р. у місті збудували два палаци для прийому Височайшої фамілії, столовий зал, оранжереї, театр, тріумфальні ворота [364, *арк. 19*]. У 1846 р. у м. Вознесенську був побудований собор з дзвіницею [236, 377]. Військове керівництво піклувалося про перепланування населених пунктів. Так, наприклад, у військовому поселенні деякі громадські будинки перебудовували і пристосовували для приїзду начальства, зокрема, у 1846 р. у с. Новоукраїнському перебудували сільську лікарню на житловий будинок [324, *арк. 34*]. Управління VI інженерного округу в 1853 р. затвердило кошторис на будівництво манежу в с. Привольному [341, *арк. 241*] (див. дод. В рис. 30). У 1856 р. затвердили кошторис на будівництво 20 кам'яних будинків на дорогах 9–12-х округів Новоросійського військового поселення кавалерії [341, *арк. 192, 203*]. У 1857 р. на будівництво трьох офіцерських будинків у Києво-Подільському військовому поселенні, у поселеннях Осички, Каменовате, Красеньке було витрачено 866 руб. 72 коп. [353, *арк. 12–13*]. У 12 округах Новоросійського військового поселення кавалерії в 1856–1857 рр. загальна кількість господарських будівель і церков становила 38850, з них господарських будинків 36630 – 94,3 %, млинів 2092 – 5,4 %, церков 128 – 0,3 % (див. дод. А табл. 7) [371, *арк. 8, 11, 15, 20*; 372, *арк. 25–26, 31, 36, 38, 40, 42*].

У Києво-Подільському військовому поселенні кавалерії будівлі були двох типів: державні будинки для розміщення окружних управлінь і

господарських закладів, що включали приміщення для начальників, чиновників, штабів, і будинки військових поселенців. У всіх окружних штабах, крім приміщень для полкових і окружних штабів, були влаштовані військові шпиталі, постійні й тимчасові; на місці останніх поступово зводили кам'яні будинки. У містечках і селищах будували нові церкви, з гарними витонченими фасадами і внутрішнім оздобленням, крім того перероблялися наново старі приміщення церков [375, арк. 40]. Тут будинки військових поселенців були невеликі, низькі, деякі з них поставлені зі зрубу, здебільшого стовпами, подібно до тину, вимазані глиною, зовні й усередині вибілені крейдовою глиною, дахи були солом'яні. З 1837 р. на період розташування поселених військ у округах, дрова й солом'яні від цивільного відомства не замовляли [66, 600]. Хата, сіни, прикомірок або комора, у заможних – хлів становили приміщення військового поселенця. У кожного був свій город, сади, клуня. У хатах було чисто, підлога земляна. Із меблів були лише лавки і стіл [256, 13].

Інспектор резервної кавалерії звітував щорічно про виконання, вартість та отримання коштів на будівельні роботи в округах [221, 345].

30 квітня 1838 р. місто Умань увійшло до складу Києво-Подільського військового поселення кавалерії [174, 388]. У 1845 р. у місті були 2 кам'яні і 1 дерев'яна церкви, 1 кам'яний костюл, 2 кам'яні синагоги. У цілому, переважали кам'яні будинки. Всього в Умані державних будинків було 28, із них – 12 кам'яних. До державних будівель належали: скасований католицький кам'яний монастир, магазин, шпиталь і манеж. Приватних будинків було 880, у тому числі 8 кам'яних, інші дерев'яні, з них належали духовенству – 1 кам'яний і 20 дерев'яних будинків, поміщикам – 3, чиновникам – 40, купцям – 28, інші – однодворцям і відставним солдатам, міщанам. У 1849 р. нараховувалося 8 кам'яних будинків і 890 дерев'яних [289, 446].

Місто мало герб, затверджений у 1845 р. Він виглядав так: у верхній частині щита на золотому тлі – державний герб, а в нижній – з лівої сторони

на блакитному полі – український козак із пікою, з правої на червоному тлі хрестоподібно уланська піка з косою, зверху яких – уланська шапка, а знизу – серп [289, 445–446].

У 1850-х рр. у 5 округах Києво-Подільського військового поселення кавалерії кількість будівель становила 13719, з них – будинків для розміщення начальників і чиновників 589, штабів з приміщеннями для нижчих чинів 14, побудовано нових кам'яних церков 8, відновлено 2 дерев'яні церкви, шпиталів 10 (постійних – 7, тимчасових – 3), манежів 40 (кам'яних – 29, земляних – 11), стайнів 202 (кам'яних – 38, тимчасових – 164), військово-поселенських будинків за планами регулярного влаштування 12854 [375, арк. 40], млинів 119 (водяних – 114, вітряних – 5) [375, арк. 37]. В Українському військовому поселенні кавалерії у 1836 р. на будівництво дерев'яного мосту через річку Сіверський Донець склали кошторис на 3312 руб. 52 коп. [329, арк. 27]. У 1855 р. інженер підполковник Мовчанович вивчав берега р. Сіверського Донця з метою укріплення берегів і будівництва мостів [326, арк. 18; 334, арк. 26]. Він склав проект на укріплення правого берега річки Сіверського Донця при слободі Осінова [334, арк. 45], слободі Ново-Глухів і Крейдянська [326, арк. 7]. У 1857 р. виділили для будівництва і ремонту військового поселення 25 тис. руб. сріблом, з них – для 1–8-х округів Новоросійського військового поселення 1200 руб., для 9–12-х округів – 7000 руб., для 5 округів Києво-Подільського поселення – 6000 руб. [328, арк. 200]. Також відомо, що у 1857 р. у поселенні Каменече 1-го округу Києво-Подільського військового поселення для ремонту будинку командира кінно-артилерійської № 16 батареї складено кошторис на суму 455 руб. 28 коп. сріблом [322, арк. 24].

Отже, військові поселення кавалерії в Україні займали південно-східну частину Харківської, частину Катеринославської і північно-східну частину Херсонської губернії між річками Дніпром і Бугом, частину південного кордону Київської і середню смугу Кам'янець-Подільської губерній. Вся територія військових поселень кавалерії в Україні у першій половині XIX ст.

являла собою своєрідний регіон, де взаємодіяли різні суб'єкти історичного процесу.

2.3. Динаміка чисельності населення, етнічна та релігійна структура

15 серпня 1817 р. було видано наказ на поселення кавалерійських полків 3-ї уланської дивізії: Таганрозького полку з населенням 5750 осіб; Борисоглебського полку з населенням 5370 осіб; Серпухівського полку з населенням 5685 осіб. 19 грудня 1817 р. особливою грамотою Чугуївський уланський полк призначили на поселення з населенням 5726 осіб [1, 18]. Таким чином, у 1817 р. чисельність населення 3-ї уланської дивізії становила 22531 особу, з них: Таганрозького полку – 25,6 %, Борисоглебського – 23,8 %, Серпухівського – 25,2 %, Чугуївського – 25,4 %.

За даними військово-статистичного огляду Харківської губернії, в Українському військовому поселенні кавалерії у 1817 р. проживали 74390 (49,7 %) чоловіків і 75345 (50,3 %) жінок, всього 149735 осіб [258, 17]. Чисельність населення 2-ї уланської дивізії у 1824 р. становила 19018 осіб, з них: у Таганрозькому уланському полку – 5168 або 27,2 %, у Чугуївському уланському полку – 4799 або 25,2 %, Борисоглебському уланському полку – 4620 або 24,3 %, Серпухівському уланському полку – 4431 або 23,3 % [497, арк. 17].

У 1817 р. Новоросійські поселені кавалерійські округи склали 18 станиць бузьких козаків і 11 державних поселень з кількістю 13604 осіб [639, 29]. Через рік до складу поселення перевели 24865 селян (12540 чоловіків і 12325 жінок).

Протягом 1817–1828 рр. відбувалося формування Українського і Новоросійського військових поселень кавалерії і природно, що до їх складу приєднували різні військові частини і державні села з їхніми жителями. Планувалося докупити у поміщиків близько 35 тис. дес. землі. У 1820 р. у поміщика Саковича було придбано 1537 дес. 764 саж. землі [676, 20]. Для зручності проведення купівлі поміщицьких земель Старобільський повіт

Воронежчини приєднали до Слобідської України. У зв'язку з цим чисельність населення збільшилася. Всього чисельність населення 2-ї кірасирської дивізії становила 25125 осіб чоловічої статі [649, 72], з них: у Катеринославському кірасирському полку – 6377 осіб; у Глухівському – 6010; 3-му Астраханському – 6235 [498, *арк. 141*]; у Псковському – 6503 [498, *арк. 142*]. «Положення...» від 1827 р. передбачало збільшення території військових поселень, зокрема, 2-ї кірасирської дивізії на 40 % [195, 77]. Проте чисельність населення і кількість землі в округах не відповідали визначеним нормам. Тому у 1828 р. з чотирьох округів 2-ї уланської дивізії утворили три [506, *арк. 72*]. Територію Серпухівського уланського полку розподілили серед Борисоглебського, Белгородського, Чугуївського. З метою утворення нового округу для цього полку відводилося 15 державних сіл з хуторами у Зміївському та Вовчанському повітах з населенням 8345 осіб [455, *арк. 601*].

Протягом 1817–1826 рр. населення Бузької уланської дивізії збільшилося з 20067 [639, 51] осіб до 29049 [737, 263], а населення 3-ї кірасирської з 1821–1855 рр. збільшилося на 30229 осіб – 14803 чоловіки або 48,9 %, 15426 жінок або 51,1 % [320, *арк. 22*] (див. дод. А табл. 8) і нараховувало у 1825 р. 40905 осіб [364, *арк. 22*].

При поселенні полків 3-ї уланської дивізії населення збільшилося на 55459 осіб [639, 51]. Жителів з приєднаних сіл розселяли нерівномірно по різних округах. Так, у 1820 р. у 7-й округ Новоросійського військового поселення переселили 4734 чоловіки і 4443 жінок, у 1821 р. в 5-й округ – 6894 чоловіки і 6865 жінок, у 1821 р. в 6-й округ – 7446 чоловіків і 7100 жінок, у 1822 р. в 8-й округ – 7334 чоловіки і 7123 жінки [272, 77, 476]. Зазначимо, що протягом 1817–1828 рр. до Новоросійського військового поселення приєднали і міста: Ольвіополь, Єлисаветград (див. дод. В рис. 1), Вознесенськ і Новомиргород. Внаслідок чого їхнє населення збільшилося на 2277 осіб (див. дод. А табл. 9).

У 1830-х рр. населення Новоросійських округів зросло приблизно на 35668 осіб або 29,2 %, сталося це внаслідок зарахування солдат діючих ескадронів у поселені, переведення кантоністів із батальйонів до складу поселених військ і переведення двох сіл Прилуки і Владимирівка [272, 451]. Таким чином, у 12 округах Новоросійського військового поселення у 1839 р. проживали – 238435 осіб [676, 39, 42]. Чергове збільшення населення поселення за рахунок державних селян відбулося на початку 1840-х рр., коли із сіл Возсіятське, Широке, Шестерня, Новокурське, Кривий Ріг, Привольне, Полтавка, Маліївка, Миколаївка переселили 10214 осіб [272, 475]. Так, у Новоросійському військового поселенні проживали 5 іноземців, які були зараховані у елісаветградські міщани. З 1841 р. дозвіл на постійне проживання іноземців у міста військових поселень було скасовано [10, 882].

Наприкінці 20-х і початку 30-х рр. XIX ст. у зв'язку з веденням широкомасштабних воєнних дій на Північно-західному Кавказі імперський уряд і місцева адміністрація нерідко закривали очі на те, коли до них примикали навіть втікачі – поселенці, кріпаки. До складу лінійних козаків переводилися численні сімейства державних поселенців, котрі жили в колишніх козацьких станицях, а також нижчі чини, які вступили на військову службу [444, арк. 19, 47]. У 1829 р. військові поселенці Українського військового поселення чисельністю 120 чоловіків, зокрема зі слободи Донцовка – Василь Сенча, Сергій Буряк, Григорій Кроїнянський, Пантелеймон Дмитренко, слободи Кам'янка – Андрій Веденко, Іван Бабенко, Петро, Іван і Савелій Ковальові, Федір Забуг і Павло Шаповалов з сім'ями [454, арк. 50], слободи Нова Кам'янка – Юхим Каруненко, Кирило Добродний [454, арк. 3–8] переселилися у Кавказьку область, Ставропольський повіт, с. Красна Поляна [454, арк. 1–2]. Також зі слободи Білолуцька 22 особи були виключені із військового поселення і переведені у стан козаків на Кавказі [454, арк. 27].

4 квітня 1836 р. конфісковані маєтки повстанців у Київській і Подільській губерніях з чисельністю населення 80543 особи [649, 257; 676, 37] перейшли до відомства військового міністерства і утворили 5 округів і 2 ділянки (окремі волості), площею 207000 дес. орних земель. Чисельність населення становила 76777 осіб: у 1-му окрузі – 8668 або 11,3 %, у 2-му – 9153 або 11,9 %, у 3-му – 20090 або 26,2 % (з них в окремій волості 3-го округу – 11530 осіб або 15 %), у 4-му – 21893 або 28,5 % (з них в окремій волості 4-го округу – 13332 особи або 17,4 %), у 5-му – 16973 або 22,1 % (див. дод. А табл. 10) [221, 364–368].

Згідно з положенням 1837 р. «Про управління маєтками військового відомства Київської та Подільської губерній» чисельність населення складала 86000 чоловік [834, 23–25]. У 1840 р. чисельність населення у Києво-Подільському військовому поселенні кавалерії становила 83533 особи, у тому числі в 5 округах – 56517 чоловік або 67,7 %: 1-й округ – 8980 осіб або 10,7 %, 2-й – 8489 або 10,2 %, 3-й – 7679 або 9,2 %, 4-й – 8831 або 10,6 %, 5-й – 16845 або 20,2 %, окрема волость 3-го округу – 3802 або 4,5 %, окрема волость 4-го округу – 1891 або 2,3 % [183, 119], у маєтках, що вважалися у довічному володінні, – 27016 або 32,3 %, з них у військовому управлінні – 4036 або 4,8 %, у маєтках, що перебували в управлінні довічних власників, – 21301 або 25,5 %, у заставних володіннях – 1679 або 2 % [183, 120].

Організація Києво-Подільського військового поселення проходила не так, як Українського (Харківського) і Новоросійського (Херсонського) військових поселень кавалерії. На території Києво-Подільського військового поселення мали поселити чотири полки легкої кавалерійської дивізії і одну кінно-артилерійську бригаду. Враховуючи це, округи були влаштовані за спеціальним розкладом, з чисельністю населення 52464 особи, з них 1-й округ – 9490 або 18,1 %, 2-й – 10142 або 19,3 %, 3-й – 12389 або 23,6 %, 4-й – 13445 або 25,6 %, 5-й (1-а волость) – 1285 осіб або 2,4 %. Адміністративно-територіальний устрій влаштування округів включав у військове відомство 4036 довічних селян після закінчення довічного права і 1769 селян у

заставному володінні різних власників після закінчення їх права. У 1840 р. до складу 2-го округу приєднали маєток генерала від кавалерії графа І. О. Вітта з населенням 1200 осіб [183, 120]. У розпорядженні військового керівництва у Київській і Подільській губерніях було 83533 особи. Надмірну чисельність населення (13974 особи) переселили поза межі кавалерійських округів: із 1-го округу – 1913 осіб або 13,7 %, із 2-го – 2127 або 15,2 %, із 3-го – 4103 або 29,4 %, із 4-го 5831 або 41,7 %. З цієї кількості переселенців 1000 осіб, які працювали прислугами при маєтках колишніх власників і не вміли займатися землеробством, зарахували у групу негосподарів (військові поселенці, які не мали робочої худоби) і сформували тимчасові робочі роти. Решту населення переселили у райони, де був надлишок землі: 2000 осіб – у 1-у волость 5-го округу Києво-Подільського військового поселення, 1974 особи – у поселення Чорну і Тисколунгу, призначені для зарахування у відомство міністерства державного майна, 9000 осіб – у Новоросійське військово-поселення кавалерії, з них у 1–8-і округи – 3000, у 9–12-і округи – 6000 осіб. Після проведеної реорганізації чисельність населення становила 34777 осіб: у 1-му окрузі – 7577 або 21,8 %, у 2-му – 8015 або 23,1 %, у 3-му – 8286 або 23,7 %, у 4-му – 7614 або 21,9 %, у 5-му окрузі 1-ї волості – 3285 або 9,5 % [183, 121]. У 1839 р. у 5 округах Києво-Подільського військового поселення кавалерії чисельність населення становила 111622 особи [676, 40]. Формування Києво-Подільського військового поселення кавалерії було закінчено лише у 1843 р. У 1845 р. чисельність населення у 1-му, 2-му округах і окремих волості становила 18995 чоловіків або 48,5 % і 20126 або 51,5 % жінок, всього – 39124, з них: у 1-му окрузі – 16150 (з них чоловіків – 7932 і жінок – 8218), у 2-му окрузі – 17951 (з них чоловіків – 8836 і жінок – 9112), в окремій волості 5023 (з них чоловіків – 2227 і жінок – 2796) [290, 64], у м. Умані – 4078 або 49,3 % чоловіків і 4189 або 50,7 % жінок, всього – 8267 осіб. Крім того, в округах квартирували 4 генерали, 15 штаб-офіцерів, 60 обер-офіцерів, 1367 нижчих чинів [289, 446]. З 1839 до 1847 р. чисельність населення у 1-му і 2-му округах збільшилася на 2547 або 62,3 % чоловіків і 1541 або 37,7 %

жінку, всього – 4088 осіб [368, *арк. 112; 256, 241*]. У 1846 р. чисельність населення у 3-му, 4-му, 5-му округах становила 35095 або 50,6 % чоловіків і 32243 або 49,4 % жінки, всього – 69338, з них: у 3-му окрузі – 27338 (з них чоловіків – 13332 і жінок – 14006) [369, *арк. 34*], у 4-му окрузі – 22455 (з них чоловіків – 11853 і жінок – 10602), у 5-му окрузі – 19545 (з них чоловіків – 9910 і жінок – 9635) [257, 59].

Останнє збільшення чисельності населення відбулося у Новоросійському військовому поселенні кавалерії за рахунок приєднання селищ Ново-Покровське (Вшиве) і Костромка, де проживали – 2094 чоловіки і 2077 жінок [272, 477]. На початок 1850-х рр. населення Новоросійського військового поселення становило 269589 осіб. Таким чином, вже після 1853 р. населення округів Новоросійського військового поселення зростало не механічно, а за рахунок природного приросту населення. Останній складав не більше 10904 особи або 6,3 % і відігравав другорядну роль у збільшенні чисельності населення військових поселенців.

У 1845 р. у 1–4-х округах Українського військового поселення проживали 63234 (50,6 %) чоловіки, 61754 (49,4 %) жінки, у 5–8-х округах – 51254 (48 %) чоловіки, 55527 (52 %) жінок, всього – 766901 (53 %) чоловік, 680532 жінки (47 %). У 1845 р. у місті Чугуєві кількість населення становила: 5843 (65,9 %) чоловіки, 3023 (34,1 %) жінки, всього – 8866, у тому числі військових поселенців: 3810 чоловіків, 4425 жінок, всього – 8235 (93 %) [258, 3]. Аналіз статистичних матеріалів дозволяє розглянути демографічні процеси. На жаль, наявні матеріали збереглися лише за окремі роки. Демографічна ситуація у 1847 р. в Українському військовому поселенні кавалерії свідчить про природний приріст чисельності населення (див. дод. А табл. 11). Так, кількість народжених перевищила кількість померлих на 3706 осіб: у 1–4-х округах – на 64,2 % (з них чоловіків – 806 або 48 %, жінок – 1573 або 77,4 %), у 5–8-х округах – на 35,8 % (з них чоловіків – 870 або 52 %, жінок – 457 або 22,2 %).

Отже, за даними, що були зафіксовані у 1847 р., природний приріст населення становив у 1-му окрузі – 686 осіб або 18,5 % (з них чоловіків – 369 або 22 %, жінок – 317 або 15,6 %), у 2-му окрузі – 449 осіб або 12,1 % (з них чоловіків – 180 або 10,7 %, жінок – 269 або 13,2 %), у 3-му окрузі – 532 особи або 14,4 % (з них чоловіків – 227 або 13,5 %, жінок – 305 або 15 %), у 4-му окрузі – 712 осіб або 19,2 % (з них чоловіків – 30 або 1,8 %, жінок – 682 або 33,6 %), у 5-му окрузі – 167 осіб або 4,5 % (з них чоловіків – 85 або 5,1 %, жінок – 82 або 4 %), у 6-му окрузі – 303 особи або 8,2 % (з них чоловіків – 159 або 9,5 %, жінок – 144 або 7 %), у 7-му окрузі – 163 особи або 4,4 % (з них чоловіків – 169 або 10,1 %), у 8-му окрузі – 694 особи або 18,7 % (з них чоловіків – 870 або 52 %, жінок – 237 або 11,6 %).

Розглянемо демографічну ситуацію у місті Чугуєві з 1836 до 1846 р.: народилися – 151 хлопчик і 136 дівчаток, а всього – 287 дітей, померли – 115 чоловіків і 128 жінок, всього – 243 особи, кількість шлюбів – 46 [258, 4]. Таким чином, природний приріст становив 44 особи.

На кількість жителів міст та інших населених пунктів військового поселення кавалерії помітно вплинув такий стихійний чинник, як епідемії холери, цинги. Від епідемії холери померли: у 1831 р. у слободі Ново-Белгород 99 осіб [266, 4], у поселеннях Кам'яна-Яруга 20 осіб [266, 81–82], Протопопівка 32 особи [266, 142]; у 1847 р. – у слободах Ново-Катеринослав 50 осіб [267, 304], Ново-Астрахань 230 осіб [267, 331], Шульгінка 80 осіб [267, 334], Ново-Белгород 40 осіб [266, 113], у поселеннях Артем'євське 297 осіб [266, 116], Велика Бабка 57 осіб [267, 87]; у 1848 р.: у слободах Ново-Катеринослав 505 осіб [267, 304], Кабанья 495 осіб [266, 260], Шульгінка 70 осіб [267, 344], Белолуцька 203 особи [267, 342], Закотна 254 особи (109 чоловіків і 145 жінок) [267, 344], Ново-Белгород 501 особа (315 чоловіків і 186 жінок) [266, 113], у поселеннях Артем'євське 150 осіб (60 чоловіків і 90 жінок) [266, 116], Кам'яна-Яруга 109 осіб (44 чоловіки і 59 жінок) [267, 81], Ново-Покровське 60 осіб [267, 95], Зарожне 160 осіб [267, 85], Велика Бабка 108 осіб [267, 87], у слободі Ново-Андріївка 200 осіб [267, 156]. У 1849 р. від

епідемії цинги померли у слободах Белолуцька 356 осіб (210 чоловіків і 146 жінок) [267, 342], Ново-Катеринослав 40 осіб [267, 304], Кабанья 600 осіб [266, 260], Ново-Астрахань 230 осіб [267, 331], Шульгінка 430 осіб [267, 344], Закотна 660 осіб (242 чоловіки і 418 жінок) [267, 334], у поселенні Артем'євське 524 особи (227 чоловіків і 297 жінок) [266, 116], у селі Зарожне [267, 85] 8 жінок, у поселеннях Кам'яна-Яруга 13 осіб [267, 81], Протопопівка 52 особи [266, 142].

Розглянемо смертність військових поселенців у шпиталях Українського (Харківського) військового поселення кавалерії. Так, від холери померли: у 1847 р. – 459 осіб, у 1848 р. – 1533 особи, від лихоманки – у 1847 р. 2 особи, у 1848 р. 5 осіб, від ускладнень лихоманки – у 1847 р. 74 особи, у 1848 р. 95 осіб, від гарячки – у 1847 р. 2 особи, у 1848 р. 4 особи, від інших хвороб – у 1847 р. 413 осіб, у 1848 р. 632 особи [258, 95–96].

У 1849 р. чисельність населення Українського військового поселення кавалерії становила 104786 (49,9 %) чоловіків і 104975 (50,1 %) жінок, всього – 209761 [370, *арк. 201*]. У 1853 р. населення Українського військового поселення становило 121108 (56 %) чоловіків і 94805 (44 %) жінок, всього – 215913 осіб [291, 5]. У 1856 р. – 118813 (53,2 %) чоловіків і 104352 (46,8 %) жінки, всього – 223165 [375, *арк. 6*]. Отже, частка чоловічого населення зменшилася на 2,8 %, що обумовлювалося втратами у ході Кримської війни (1853–1856), частка жіночого населення збільшилася на 2,8 %.

Динаміка чисельності військових поселенців у 8 округах Українського військового поселення кавалерії з 1839 до 1856 р. наведена у таблиці (див. дод. А табл. 12).

Розглянемо загальну чисельність чоловіків і жінок в Українському військовому поселенні. Так, у 1839 р. чисельність чоловічого населення становила 49 %, а жіночого – 51 %, у 1849 р. відповідно – 49,9 % і 50,1 %, у 1853 р. – 56,1 % і 43,9 %, у 1856 р. – 53,2 % і 46,8 %. Кількість чоловіків з 1839 до 1849 р. зросла на 10,2 %, а жінок – на 8,6 %. За чотири роки з 1849 до

1853 р. кількість чоловіків зросла на 13,5 %, а кількість жінок зменшилася на 9,7 %. У цілому, з 1817 до 1856 р. населення збільшилося на 73430 осіб або 33 %, з них чоловіків на 44423 (60,5 %) і жінок на 29007 (39,5 %), що пояснювалося призначенням цієї військово-господарської установи.

Військово-поселенське керівництво вживало заходів щодо збільшення чисельності населення. З 1849 р. дозволялося поселення безстроково-відпускних нижчих чинів на території військових поселень кавалерії, за умов наявності в округах достатньої кількості зайвої землі [207, 145–147].

У 1850-х рр. розглядався проект переселення дунайських козаків у Новоросійське військово-поселення [526, *арк. 1–9, 24*]. Командування тримало у таємниці намір поселити дунайців у Новоросійському військовому поселенні. Наказний отаман І. Є. Гангардт у бесіді з головнокомандуючим Південної армії М. Д. Горчаковим зазначив, що «козаки жахаються і самої назви військового поселення; якщо б вони уявили, що їх намагаються повернути в регулярне військо – вони б усі повтікали. – Куди? За Дунай!» [562, 171–172]. Козацькі родини планувалося поселити в Ольвіополі та Вознесенську. Також Проект передбачав родини Дунайського козацького війська оселити у малосімейних господарів 1-го та 2-го розрядів і негосподарів: станицю Каїри з хутором Костянтинівка (774 особи) переселити в 1-й округ військового поселення; станицю Старокозачу з хутором Петрівка (1723 особи) – в 2–3-й округи (1150 осіб в 2-й і 573 особи в 3-й); станицю Акмангіт з хутором Михайлівка (1735 осіб) – у 3–4-ті (до 580 осіб у 3-й, а інші в 4-й); станицю Миколаївку і хутір Новотроїцький (60 осіб) – у 6-й; станицю Волонтирівку з хутором Фараонівка (2712 осіб) – у 6–8-й округи (близько 900 осіб у кожній). Всього передбачалося переселення до 12 тисяч козаків. Козаки, які спроможні були володіти зброєю, залишалися у своїх станицях для захисту будинків, а також для боротьби з ворогом. У вересні-жовтні 1855 р. керівництво військових поселень повідомляло про неможливість поселити козацькі родини у визначених восьми округах. Пов'язано це було з розміщенням в поселенні значної кількості хворих і

поранених з Кримської армії і резервістів кавалерії Південної армії. 26 червня 1856 р. заплановане виведення із Бессарабії Дунайського козацького війська в 1–8-і округи Новоросійського військового поселення у зв'язку із закінченням війни не було реалізоване [526, *арк.* 84–85].

Після завершення Кримської війни у полках 3-ї кірасирської дивізії Новоросійського військового поселення проживали 89443 особи (див. дод. А табл. 8). Слід зауважити, що у статистичному звіті за 1856 р. кількість чоловіків становила у 2-му кавалерійському окрузі 11120, а дійсно в окрузі проживали лише 10736, у 6-му окрузі кількість жінок за звітом становила 10276, а реально – 10236 [355, *арк.* 22].

У 1857 р. в 12 округах Новоросійського військового поселення було зареєстровано 2521 шлюб. У більшості населених пунктів Новоросійського військового поселення кавалерії кількість чоловіків перевищувала кількість жінок, але у деяких населених пунктах кількість жінок навпаки переважала. Так, наприклад, у місті Новогеоргіївську нараховувалося чоловіків – 1484, жінок – 1775. У 1848 р. епідемія холери забрала життя 13000 поселенців [676, 45].

Міністр внутрішніх справ наказав надати до 1 грудня 1855 р. статистичні показники для підготовки адміністративних розпоряджень і перевірки достовірності статистичних даних, що характеризували населені пункти Київської і Подільської губерній. Для отримання необхідної статистичної інформації щодо економічної, соціальної, демографічної ситуації керівництво губернії відрядило чиновників в Уманський повіт Києво-Подільського військового поселення. Проведені статистичні спостереження щодо кількісної характеристики процесів та явищ в економічній, соціальній, культурній та інших сферах життя військових поселенців 1-го і 2-го округів Києво-Подільського військового поселення стали основою для підготовки зведених статистичних матеріалів по Київській губернії [531, *арк.* 2].

Аналіз цих матеріалів дозволяє розглянути демографічні процеси лише за окремі роки. Таблиця 13 засвідчує про зростання населення Києво-Подільського військового поселення кавалерії. Від 1845 до 1856 р. чисельність населення 5 округів збільшилася з 91693 до 99721, тобто на 8028 осіб або 8 %. Демографічна ситуація у Києво-Подільському військовому поселенні кавалерії свідчить, що природний приріст населення становив, зокрема, у 1845 р. – 0,9 %, у 1856 р. – 0,8 % [834, 371–372] (див. дод. А табл. 13). Приріст населення відбувався протягом досліджуваного періоду, за винятком років, коли панували епідемії холери, віспи (1843), цинги, тифу, скарлатини, коклюшу [257, 83]. У 1846 р. чисельність населення Києво-Подільського військового поселення становила 10396 осіб, зареєстровано смерть 529 осіб, коефіцієнт смертності – 5,4 %. У 1848 р. чисельність населення Києво-Подільського військового поселення становила 11010 осіб, зареєстровано смерть 928 осіб, коефіцієнт смертності – 9 % [676, 59]. У 1850 р. у м. Умані проживали 7735 осіб [834, 360]. У 1853 р. чисельність населення у 5 округах Києво-Подільського військового поселення становила 117528 (з них: чоловіків – 61323 або 52,2 % і жінок – 56205 або 47,8 %) [291, 5]. У 1856 р. чисельність населення Києво-Подільського військового поселення кавалерії становила 124176 осіб, з них: 61779 або 49,8 % чоловіків і 62397 або 50,2 % жінок [375, арк. б]. Таким чином, наведені дані свідчать про зростання чисельності населення у Києво-Подільському військовому поселенні на 456 чоловіків і 6192 жінки, всього – 6648 осіб або 10,8 %.

В етнічному складі населення Українського військового поселення була переважна більшість українців. Друге місце за чисельністю посідали росіяни. На території кавалерійських округів проживали євреї. Так, Статистичний огляд Українського військового поселення кавалерії за 1856 р. визначав національний склад населення у м. Чугуєві так: «переважно малоруси, є декілька селищ населених корінними росіянами» [375, арк. б].

Усі жителі, за винятком євреїв, були православного віросповідання. Серед них були старообрядці. Старообрядці виступали проти поглинання

прав громади офіційною владою, зробивши змістом свого життя питання релігії. Зовні старообрядництво проявилось у «збереженні старовини» – старих форм духовного життя. Старообрядництво породило безліч сект, які включали обмежене число осіб, віросповідання яких вважалося помилковим. Серед найбільш розповсюджених сект на території Українського, Новоросійського та Києво-Подільського військових поселень кавалерії були: молокани, духоборці, безпоповці, поповці, хлисти та скопці [584, 661]. Духоборці не визнавали Старий і Новий Завіти, ікони, таїнства, священників. Основи навчання духоборців були викладені у книзі, у якій, крім віровчення духоборства, містилася також історія секти. У духоборців існував культ керівників секти. Посада керівника секти передавалася спадково. Духоборці вважали, що дух Божий живе не лише у керівниках, але й у всіх віруючих. Під час своїх зборів вони використовували книгу Іоаннікія Галятовського «Ключ розуміння» [584, 629]. Сектанти-пастирі проповідували, прямо посилаючись на книгу «Ключ розуміння». Можливість використання матеріалів цієї книги була лише у членів секти. Як правило, сектанти вступали у суперечки із православними священниками, які не відали про існування книги «Ключ розуміння». Часто духоборці висміювали і робили зауваження православним священникам [583, 630].

Молокани вийшли з духоборського середовища у другій половині XVIII ст. Секта отримала назву «молокани», тому що її послідовники у піст вживали в їжу молоко. Їхнє віровчення, у порівнянні з духоборцями, мало більш поміркований характер. Вони визнавали Біблію, однак тлумачили її по-своєму, відмовилися від таїнств, відкинули священство, не визнавали будь-якої влади. У молокан не було церков і моління відбувалися у звичайних будинках. З 1803 р. упродовж царювання імператора Олександра I молокани і духоборці отримали офіційний дозвіл на відправлення богослужінь, релігійних обрядів, церемоній та процесій без публічного оголошення, відмінялося переслідування їхніх послідовників [583, 661]. Із зарахуванням сект молоканів і духоборців у відомство цивільної влади вони

підпорядковувалися міській і земській поліціям. Поліція мала контролювати сектантів, щоб вони не проповідували свої вчення.

До аналогічних «шкідливих сект» першої половини ХІХ ст. також відносилися «поповці» та «безпоповці». Обидві секти розділилися на безліч напрямів, назви яких походили від імен їхніх засновників. Секта «поповців» мала своїх священиків, усі церковні таїнства виконувалися за обрядами старообрядців. Зазначимо, що «безпоповство» виникло в ХVІІ ст. після смерті священиків старого висвячення. Безпоповці заперечували необхідність посередництва духовенства для спасіння душі, бо справжнє священство було винищене антихристом. Старообрядники, які не визнавали священиків нового висвячення, залишившись зовсім без священиків, стали називатися безпоповцями. Залишившись без священиків, безпоповці не визнавали церковних таїнств: причащення, миропомазання, шлюбу, елеосвячення тощо. Визнавали необхідність лише двох таїнств: хрещення та сповіді [456, арк. 7].

В Українському військовому поселенні кавалерії у 1817 р. сектантів і старообрядців налічувалося 371 чоловік і 666 жінок, всього – 1037. Виявлений автором у Центральному державному історичному архіві України у м. Києві документ дозволяє проаналізувати динаміку населення старообрядницьких сект поповців та безпоповців у військовому поселенні 2-ї кірасирської дивізії у 1829 р. (див. дод. А табл. 14). Так, у 2-й кірасирській дивізії у 1829 р. серед населення переважали секти безпоповців – 181 особа або 86,4 % порівняно з поповцями – 5 осіб або 13,6 %. На території округу Астраханського кірасирського полку значилися у списках старообрядців-безпоповців: у слободі Новоборовій військовий поселенець-господар 1-го розряду Іван Багринцев з дружиною Явдохою, неслужилий інвалід Дмитро Строкож з дружиною Іриною; з хутора Старокожева військовий поселенець-господар 1-го розряду Іван Міхеєв з дружиною Анастасією, військовий поселенець 2-го розряду Тимофій Аркатов з дружиною Марфою [456, арк. 3]; хутора Садков військовий поселенець-господар 1-го розряду Іван Акімов з

дружиною Явдохю; військовий поселенець-господар 2-го розряду Фадій Риков з дружиною Домкією; хутора Макарова неслужилий інвалід Трофим Тимофій з дружиною Параскою [456, *арк. 4*]. У Глухівському кірасирському полку було 93 % старообрядницьких сект від загальної кількості населення [456, *арк. 7*].

У 1833 р. в окрузі Чугуївського уланського полку перебували на обліку 194 військових поселенці-старообрядці [426, *арк. 9*], з них: у 1-му поселеному ескадроні м. Чугуєва вдова Доліна Семенівна Насонова 75 років, неслужилий інвалід Іван Кузьмович Шавернев 66 років та інші, всього – 81 особа [426, *арк. 2*], в урочищі Престіна Євпраксія Терентіївна Серикова 51 рік, селища Кам'яної Яруги неслужилий інвалід Гаврило Семенович Губін 86 років [426, *арк. 5*], прибулі із заслання за участь у повстанні 1819 р. з Оренбурзької губернії неслужилий інвалід Степан Григорович Демченко 61 рік, Григорій Іванович Селиванов 60 років, Антон Григорович Болдижев 82 роки [426, *арк. 9*].

У 1845 р. кількість православного населення в Українському військовому поселенні кавалерії становила 200241, з них чоловіків – 99467 і жінок – 100774, старообрядців «поморської безпопівщини» – 6 чоловіків і 60 жінок [258, 18]. За даними за 1856 р. повернулися у православ'я 343 чоловіки і 569 жінок, всього – 912, залишилося у розколі 28 чоловіків і 97 жінок, всього – 125 осіб [374, *арк. 7*].

Статистичний огляд Новоросійського військового поселення за 1856–1857 рр. визначав етнічний склад населення: «малоруси, молдавани і болгари, є також декілька селищ, населених корінними росіянами. Крім того, в них проживають у невеликій кількості цигани» [371, *арк. 6*; 372, *арк. 6*]. Проте, на цей же час у 9–12-х округах проживало ще 4 греки [415, *арк. 188–189*]. Тут також проживали серби і болгари [292, 18].

Етнічний склад населення Києво-Подільського військового поселення характеризувався значною перевагою українців. Поряд з українцями на території військового поселення проживали також люди інших

національностей. Друге місце за чисельністю посідали поляки, решта – німці, євреї [277, 2; 260, 81]. У 1843 р. було прийнято наказ про переселення євреїв із округів Києво-Подільського військового поселення, який треба було виконати протягом трьох років [72, 300–301]. Зважаючи на однорідність етнічного складу населення, Києво-Подільське військово-поселення було монорелігійним поселенням із багатоконфесійною структурою населення. Більшість населення сповідували християнство, прихильниками інших релігійних напрямків були переважно іудеї, які проживали у містах. Так, у 1845 р. у м. Умані чисельність євреїв становила 6684 особи або 80,9 % (з них чоловіків – 3260 і жінок – 3424), православних – 802 особи або 9,7 % (з них чоловіків – 447 і жінок – 355), римо-католиків – 772 або 9,3 % (з них чоловіків – 368 і жінок – 404), старообрядців – 4 (з них чоловіків – 1 і жінок – 3), лютеран – 5 (з них чоловіків – 2 і жінок – 3) або 0,09 % [289, 444]. Українці переважно сповідували православ'я, але серед них були і старообрядці. Так, у 1837 р. під час заснування Києво-Подільського військового поселення до старообрядців відносили 1 жінку, 8 військових поселенців (5 чоловіків і 3 жінки), з них за даними на 1856 р. прийняла православ'я лише 1 жінка. Поляки сповідували католицизм, німці – лютеранство, євреї – іудаїзм, мусульмани – іслам [375, арк. 5]. З 1854 р. для виконання духовних потреб нижчих чинів мусульман, які служили в округах військових поселень, запрошували один раз на рік муллу від Таврійських магометанських духовних зборів [77, 684].

У населених пунктах військових поселень, де переважну більшість населення складали старообрядці, виділилося декілька течій, які постійно конфліктували між собою. Так, наприклад, у м. Балта, на чолі з єпископом Варламом, вигнанцем з Кореневського монастиря, старообрядці розділилися на дві ворожі партії, які отримали назви: «стуканці» і «хатники». Стуканці прийняли «окружне послання» і ходили до каплиці, де служив Варлам. Зазвичай, перед початком служби вони стукали об дошку замість благовісту. Хатники, на відміну від стуканців відділилися від єпископа, не прийняли

«окружного послання», не ходили до каплиці, а відправляли служби по хатах. Обидві партії вважали одна другу єретичною. Подібні дві партії утворилися у с. Плоскому (18 верст від Тирасполя) [796, 450].

У 1848 р. нараховувалося духовенства у Києво-Подільському військовому поселенні: у 3-му окрузі – 154 особи (з них чоловіків – 88 і жінок – 66), у 4-му окрузі – 197 (з них чоловіків – 96 і жінок – 101), у 5-му окрузі – 110 (з них чоловіків – 52 і жінок – 58); євреїв у 3-му окрузі – 369 (з них чоловіків – 180 і жінок – 189) [257, 60]. Релігійний склад населення Києво-Подільського військового поселення у 1856 р. становив: духовенства – 25,6 % (з них чоловіків – 51 % і жінок – 49 %), християн – 48,4 % (з них чоловіків – 48,1 % і жінок – 51,9 %), різночинців – 26 % (з них чоловіків – 46 % і жінок – 54 %) (див. дод. А табл. 15) [375, арк. 6].

Таким чином, можна зробити висновки, що на території військових поселень кавалерії в Україні, крім українців, проживали росіяни, німці, поляки, євреї та інші етноси. Місце проживання кожної з етно-релігійних громад обмежувалося зазвичай певною територією в округах, на якій розміщувалися культові споруди та будинки мешканців.

Вся сукупність фактичних даних підтверджує висновок про зростання абсолютної чисельності військових поселенців. В основі збільшення чисельності населення Українського, Новоросійського та Києво-Подільського військових поселень кавалерії лежав значний природний приріст, на який впливало підвищення рівня медичної допомоги. Компактне розселення військових поселенців передбачало створення етнічно однорідних груп населення різної величини, у котрих зберігалися та розвивалися культурні традиції.

2.4. Південні поселення – завершальний етап існування військових поселень кавалерії на території України

19 лютого 1855 р. вступив на престол імператор Олександр II. Політичний, економічний і військовий стан Російської імперії був близьким

до катастрофічного. Невдачі в Кримській війні стали важкою образою для народного самолюбства й змусили глибше поставитися до їхніх причин. Стали очевидними багато слабких сторін як у внутрішній організації війська, так і недосконалість усєї системи Військового міністерства. Підготовка офіцерського складу була низькою. Освічені офіцери служили переважно у гвардії, яка після події 14 грудня 1825 р. перебувала під особливим наглядом імператора. Значна частина офіцерів чванилися своїм мундиром, з ранку до ночі грали в карти, проводили час у пиятиках і гульбах. Навчання солдатів у більшості випадків покладалося на фельдфебелів та унтер-офіцерів, котрі застосовували жорстокі покарання й катування. Офіцери на це явище дивилися поблажливо. Суворі військова дисципліна щодня загрожувала солдатів побиттям різками, прогнанням крізь стрій. Шпіцрутени стали звичайною справою. Починаючи з 1834 р., військові поселенці відбували рекрутську повинність на загальних підставах.

Особливо збільшилися рекрутські набори у період Кримської війни. Кожен рекрутський набір був фактично трагедією для тих сімей, у яких забирали чоловіка в армію. Обмундирування штаб- і обер-офіцерів було встановлено за зразком офіцерів легкої кавалерії, а обмундирування солдатів було важким і незручним [157, 370]. Штаб- і обер-офіцери кавалерії носили каски [67, 354]. Озброєння в армії було застарілих зразків. Тому ще в червні 1855 р. на ім'я Олександра II надійшли дві записки від генерал-ад'ютанта генерала від кавалерії члена Державної Ради графа Ф. В. Рідігера, у яких він критикував існуючу військову систему, вказував на низку причин невдач російської армії й заходи щодо їх усунення. Обидві записки були схвалені імператором і 20 липня 1855 р. було створено спеціальну «Комісію для покращання по військовій частині» під керівництвом Ф. В. Рідігера, а після його смерті – генерал-ад'ютанта члена генерала від кавалерії члена Державної Ради М. Ф. Плаутіна. Маніфестом 26 серпня 1856 р. солдатські діти звільнялися від належності до військового відомства, і категорія кантоністів ліквідовувалася (цим заходом було повернено у сім'ї тисячі

солдатських дітей, які одержали цивільні права вільного населення) [308, 356; 304, 70; 305].

У 1857 р. були ліквідовані кантоністські ескадрони і батареї округів військового поселення кавалерії [340, *арк.* 261; 146, 1050]. Кантоністи від 18 і більше років та за станом здоров'я придатні до військової служби проходили військову службу в армійській кавалерії, піхоті, артилерії, у внутрішній варті, а непридатні за станом здоров'я до військової служби навчалися ремеслам у робочих командах військового поселення [340, *арк.* 262]. Вихованців до 18 років, які мали підвищені здібності до навчання, дітей дворян і обер-офіцерів переводили у київські і воронезькі батальйони для продовження навчання. Офіцерів ескадронів і батарей призначали на посади в полки і артилерійські батареї [351, *арк.* 115], інші – через брак посад вступали на службу в кавалерію і кінну артилерію терміном на один рік, з подальшим звільненням у відставку або безтермінову відпустку. Нижчих чинів ескадронів і батарей розподіляли у військові частини за рішенням інспекторського департаменту [145, 734]. З 1841 р. зараховували у категорію військових поселенців синів відставних нижчих чинів, які поселилися в округах військового поселення [37, 264]. У 1847 р. військовий міністр затвердив лінійне навчання для кавалерійських дивізій [103, 531].

У 50-х рр. ХІХ ст. економіка військових поселень погіршувалася через часті неврожаї, епідемії і падіж худоби. Хоча, в цілому, система військових поселень кавалерії і принесла значну користь для регіонів, розвиваючи аграрну промисловість, тваринництво і лісівництво, проте потребувала складного, вартісного управління і піддавала різним утискам значну частину військових поселенців, внаслідок чого погіршувався їхній добробут.

Становище військових поселенців ще більше погіршувалося, коли для господарських робіт на тривалий період до них направлялися діючі ескадрони, які необхідно було забезпечувати продовольством. З 1856 р. розпочався рух військових поселенців проти поселень з поодиноких і групових втеч із них. Тягар важкого економічного і соціально-правового

становища, тяжка та тривала військова служба призводили до поширення невдоволення серед військових поселенців. Масові рухи військових поселенців справили великий вплив на розгортання антикріпосницької боротьби і значною мірою визначили політику російського імператора. Тому 4 червня 1857 р. Олександр II наказав ліквідувати військові поселення кавалерії [352, *арк. 1*; 800].

Таким чином, заходи уряду, пов'язані з ліквідацією військових поселень кавалерії, потрібно розглядати як їхню реорганізацію, створення кадрової армії європейського типу, перехід на нове влаштування і початок підготовки більш радикальних реформ 60-х–70-х рр. XIX ст., зокрема військової (скорочення терміну військової служби, відміна тілесних покарань в армії, ліквідація рекрутських наборів і введення загальної військової повинності, переозброєння армії); військової освіти (для підготовки офіцерських кадрів замість кадетських корпусів створювалися військові гімназії й військові училища, а також юнкерські училища для осіб, які не мали середньої освіти, була розширена система вищої військової освіти в академіях) і реорганізації військового управління – введення військово-окружної системи (при якій постачання й матеріально-технічні функції покладалися на штаб округу, а оперативне командування – на дивізійних командирів).

У листопаді 1856 р. було створено Комітет з перетворення військових поселень кавалерії. Очолив Комітет князь В. А. Долгоруков. До складу Комітету входили: граф К. К. Ламберт, інспектор резервної кавалерії генерал-лейтенант В. Ф. фон-дер-Лауніц, директор Департаменту військових поселень генерал-лейтенант О. І. Верігін і генерал-провіантмейстер, дійсний статський радник П. О. Булгаков. 3 квітня 1857 р. у роботі Комітету брав участь міністр державного майна М. М. Муравйов. Влітку 1857 р. Комітет створив «Положення про нове влаштування військових поселень кавалерії», в основі якого були головні принципи доповіді К. К. Ламберта [819, 110–111]. 4 червня 1857 р. урядом воно було затверджене «і його одразу відправили в округи для ознайомлення з ним військових поселенців [605, 161]. За

Положенням відразу повної ліквідації поселень не відбувалося, а проходив поступовий перехід на нове влаштування, тобто відбувалася реорганізація [392, *арк. 1021–1058*]. Перехід на нове влаштування тривав з 1857 по 1867 р. і мав три етапи: перший – з 4 червня 1857 до 1 січня 1858 р., другий – з 1 січня 1858 до 1 січня 1859 р., третій – з 1 січня 1859 до 1867 р. [392, *арк. 54–1071; 205; 209*]. Розглянемо особливості реорганізації військових поселень.

На першому етапі реорганізації згідно з Положенням військові поселенці прирівнювалися до удільних селян, відмінялася військова муштра [200, *479–481*]. Управління військовими поселеннями було доручене «Тимчасовому розпорядчому комітету з улаштування Південних поселень» [184, *515; 230, 687; 231, 263; 232, 505–506*]. Очолив Комітет головний начальник поселень. Згідно зі ст. 67 Положення поселенці звільнялися від державних громадських обов'язкових робіт, а також грошових зборів, які платили державні селяни [397, *арк. 12–13*]. Поселенці мали відробляти поземельний податок з кожної десятини землі сільських громад [376, *арк. 6*]. Проте лише з 1 січня 1859 р. поселенці почали відробляти поземельний податок. Порядок розкладки і виконання поселенцями земських, натуральних і рекрутських повинностей визначався згідно з правилами, прийнятими для селян колишніх орних поселенців, які перебували в управлінні удільного відомства. Мирські збори відбувалися за рішенням сільських громад, на правилах, прийнятих для сільських управ удільного відомства. Отже, до 1 січня 1858 р. видавалися основні розпорядження щодо переведення на нове влаштування, причому організація поселень, їхнє управління і обов'язки поселенців залишалися без змін.

Правовою основою проведеної в цей період реорганізації військових поселень стали нормативні акти для їхнього подальшого перетворення. 16 січня 1857 р. вийшли «Правила про порядок скасування Департаменту військових поселень» [209, *1007–1008*] і «Положення про Управління іррегулярних військ» [205, *1002–1005*]. Усі справи з управління іррегулярними військами передавалися в утворене «Управління іррегулярних

військ», до складу якого входили: начальник управління, секретар, частина обер-аудитора, скарбниця, архів і друкарня [205, 1002–1005]. Згідно з розпорядженням військового міністерства, військові поселенці переводилися на новий устрій з полегшенням повинностей, реорганізація була поступовою з 1858 р. Військові поселення кавалерії протягом першого періоду реорганізації зберігали свої назви. Наряд на громадські роботи поселенці виконували згідно зі встановленим порядком, за винятком квартируючих нижчих чинів, які звільнялися від обов'язку допомагати поселенцям у жнивях і збиранні сіна. Головний начальник поселень видав наказ про проведення виборів сільськими громадами до сільських управлінь. Окружні і волосні начальники відповідали за проведення виборів на підставі правил удільного відомства. Втручання або вплив з боку місцевого керівництва на обрання посадових осіб заборонялося [200, 489].

Начальники округів приймали рішення про наділення сільських громад податною землею, нарізання запасних земель з надлишкових і вільних і визначали кількість землі при кожному селищі, що входило до складу податкових статей. Громадські орні поля залишалися під паром і протягом 1857 р. оброблялися і переорювалися громадським нарядом. Ці землі відводилися в податкове утримання разом з іншими вільними землями за умови віддачі в оренду після збору в 1858 р. озимого хліба. Врожай 1858 р. роздали найбільшій частині поселенцям кожної сільської громади, зроблено це було за рішенням місцевого керівництва, схваленим головним начальником окружних поселень. Сільські громади під керівництвом місцевого начальства розподіляли земельні ділянки, враховуючи посів озимого хліба на 1858 р. кожним господарем. Малоземельних поселенців забезпечили насінням із громадських і запасних мирських магазинів за умови повернення їх з першого врожаю. Головний начальник склав розрахунок про кількість зерна, сіна і соломи для постачання діючим військам у 1858 р., враховуючи кількість провіанту і фуражу в кожному окрузі, і до 1 листопада 1857 р. надавав інформацію у вищій розпорядницький комітет. Розпорядницький

комітет вивчав, розглядав і обговорював із провіантським департаментом терміни постачання провіантом протягом 1858 р. кожної військової частини, яка квартирувала у поселеннях.

Терміни проведення цільових аукціонів з продажу державних будинків визначали для кожного округу у межах однієї губернії, щоб покупці мали можливість брати участь у всіх торгах [2, 1043–1045]. Для участі в аукціоні їм видавалися квитки, що містили такі відомості: номер, під яким покупець брав участь в аукціоні; назву об'єкта, що підлягав реалізації; умови проведення аукціону [200, 490]. Начальники округів за вказівкою головного начальника опікувалися складанням планів і описів усіх будівель на продаж і в оренду, а також встановленням межових знаків землекористування, з метою безспірного визначення і розпізнання в натурі розташування меж земельних ділянок (межових знаків), визначених на планово-картографічних матеріалах. Головний начальник поселень оголошував про кількість лісових, будівельних та інших матеріалів, а також господарські приналежності й устаткування, що з реорганізацією військового поселення виявилися непотрібними, і з дозволу комітету продавав їх з публічного торгу. Грошові кошти надходили до каси будівельного або господарського капіталу згідно з рішенням комітету. Військовий міністр в установленому порядку подавав пропозиції щодо розформування військово-робочих батальйонів, військово-робочих рот і 22 рот служилих інвалідів. Головний начальник поселень надавав комітету до 15 листопада 1857 р. інформацію про особовий склад чинів, складав кошторис для визначення поземельного податку на 3 роки і кошторис витрат на 1858 р. з господарського капіталу.

Наприклад, у 1857 р. у 5 округах Києво-Подільського військового поселення кавалерії військово-робочі роти служилих інвалідів і команди непоселених нижчих чинів поселених волостей скасували. Звільнили у відставку зі скасованих команд нижчих чинів, головним чином, за віком і станом здоров'я [383, арк. 1]; зняли з обліку нижчих чинів з 1-го і 2-го кавалерійських округів Київського військового поселення і поставили на

облік у штаб 1-го Києво-Подільського округу і 3-го, 5-го округів Подільського військового поселення – у штаб 2-го округу, 4-го округу Подільського військового поселення – у м. Меджибож. Для проведення прописки військових поселенців було створено спеціальні комісії. До складу комісії увійшли: 2 штаб-офіцери, 1 лікар, головою призначили начальника 2-ї легкої кавалерійської дивізії [383, арк. 2]. У військових комісіях із особових справ військових поселенців складали картотеки з таким поділом: справи поселенців, які підлягали призову на строкову військову службу; справи поселенців, які мають право на відстрочку від служби. Ця картотека складалася за характером відстрочок: «за сімейними обставинами», «за станом здоров'я» тощо; справи поселенців, які потребували лікування; визнаних при прописці непридатними до військової служби в мирний час, обмежено здатними у воєнний час; справи притягнутих до кримінальної відповідальності або відносно яких порушено кримінальні справи. Згідно з висновком військово-медичної комісії на чолі з головним лікарем головного шпиталю у м. Меджибож унтер-офіцерів, кондукторів і рядових призначили у резервну дивізію Окремого Кавказького корпусу, на військову службу у легку кавалерійську дивізію Курської губернії [383, арк. 3–4]. Частину військових нижчих чинів зарахували в окремий корпус внутрішньої варті – у житомирський і кам'янець-подільський гарнізонні батальйони [383, арк. 6]. Так, у кам'янець-подільський внутрішній гарнізонний батальйон на службу поступили: унтер-офіцери Василь Козаков, Іван Семенов, Василь Іванов, Григорій Яковлев, Никифор Попов та інші [383, арк. 897]. У 1857 р. за даними голови тимчасового розпорядчого комітету з влаштування Південних поселень, на обліку перебували: 1003 унтер-офіцери, 149 кондукторів, 9407 рядових, всього – 10559 нижчих чинів терміново-робочих батальйонів, у тому числі у терміново-робочих ротах служилих інвалідів – 400 унтер-офіцерів і 3933 рядових, всього – 4333 чоловіки. У складі рядових військово-робочих 1-го і 2-го батальйонів і терміново-робочих рот було 1203

військовослужбовці, з них знали ремесла: 839 чоловіків, придатних до військової служби, і 364 непридатних [383, *арк. 13*].

У 1857 р. було закрито шпиталі в округах військових поселень кавалерії, за винятком чугуївського, уманського і новомиргородського. У полках і кінно-артилерійських батареях були відкриті полкові лазарети [34, 953].

Військово-медичний департамент займався переведенням помічників лікарів і фельдшерів, які залишилися за штатом ліквідованих шпиталів Києво-Подільського військового поселення, у Східний Сибір і Оренбурзький корпус, Казань, в Окремий резервний кавалерійський корпус [388, *арк. 143*]. Так, у 1857 р. були переведені з округів старший фельдшер Михайло Грабчук і Гнат Заворухін, молодші фельдшери Капітон Іванов, Яків Нахайчук [388, *арк. 185*].

Згідно з примітками до ст. 25 Рекрутського статуту 1857 р., а також керуючись II частиною Зведення удільних постанов, зазначалося, що кількість рекрутів із 1000 чоловік встановлювалася згідно з числом, вказаним у Маніфесті про призначення на службу. Так, у 1857 р. в округах Києво-Подільського поселення перебували 54043 чоловіки, зобов'язаних рекрутською повинністю [376, *арк. 6–7*].

На другому етапі реорганізації військові поселення кавалерії в Україні з 1 січня 1858 р. отримали назву Південних поселень, у них зберігалися умови постачання військ продовольством із залишків провіантських і фуражних запасів 1858 р. Військовим і цивільним чиновникам, звільненим у зв'язку зі скороченням штатів або з організаційними заходами в разі неможливості використання на службі, виплачувалася грошова допомога у розмірі 100 відсотків місячного грошового забезпечення протягом календарного року. Наряд на громадські роботи обмежувався обмолотом громадського хліба, перевезенням у полки провіантського і фуражного продовольства [421, *арк. 55*]. Він регламентувався особливим розкладом, який складали окружні начальники щомісяця і затверджували начальники поселень, щоб не обтяжувати поселенців на період польових робіт [200, 491]. Поселені війська

і чиновники місцевих управлінь перебували на квартирах згідно із розкладом і з дозволу головного начальника отримували продовольство з запасів поселень. Провіант і фураж надходив у розпорядження військових і волосних начальників, які одержували відповідні квитанції. У полки його постачали у визначеній кількості. Головний начальник відправляв квитанції обліку наявності, руху і якісного стану продовольства у вищий розпорядницький комітет, який розраховувався із провіантським департаментом. З цих коштів сплачували у державну скарбницю поземельний податок за перше і друге півріччя 1858 р., а надлишок коштів витрачався на різні потреби за рішенням комітету. Таким чином, сільські громади Південних поселень звільнялися від сплати поземельного податку протягом 1858 р. З 1 січня 1858 р. прибутки від поселень, відкупна сума за продаж в округах звільнених будинків надходили до місцевих скарбниць. Полки і артилерійські батареї одержували грошове забезпечення і постачання продуктів із запасів поселень. Наприкінці 1858 р. головний начальник Південних поселень представив звіт на засідання вищого розпорядницького комітету про кількість зайвих продуктів на 1859 р. і пропозиції щодо їх реалізації. Комітет обговорив пропозиції головного начальника, затвердив і визначив установу для цього [351, арк. 14].

Командирів округів замінили на начальників округів. Так, управління кожним округом здійснював штаб-офіцер – начальник округу. Він уповноважений був згідно зі ст. 45 Положення вирішувати питання про компетенції управляючих удільними конторами. Начальник округу спостерігав за господарською частиною, опікувався благоустроєм округів, боровся із правопорушеннями, звітував про фінансові справи поселення тощо. Він ніс особисту відповідальність за недоліки й піддавався у випадку їх виявлення стягненню. Начальник округу мав помічника, який обирався з волосних начальників округу. Управління кожного округу мало власну канцелярію. Вона складалася із письмоводителя, його помічника, аудитора, лікаря, ветеринарного лікаря, землеміра. При кожному окрузі існував

благочинний церковник, якому підлягало все духівництво в ньому. Кожний округ поділявся на волості [376, арк. 7].

З 1858 р. у поселеннях не заготовляли для військових нові запаси провіанту і фуражу. Війська, що квартирували в округах, утримувалися колишніми запасами, а після закінчення їх переходили на утримання від провіантського відомства. Обов'язкові роботи поселенців були окреслені обмолотом зерна, яке зберігали у місцевих провіантських і фуражних магазинах, а також підвозом провіанту і фуражу у полки [741, 401]. Отже, протягом другого періоду відбулися зміни в організації та управлінні округів поселення.

Актуальним залишилося питання покращання приживлюваності та збереженості лісових культур, власності на ліси й системи управління лісами. 4 травня 1859 р. було затверджено «Положення про нове влаштування лісової частини Південних поселень». Згідно з Положенням на території округів Києво-Подільського поселення створювалося особливе управління лісового господарства. У складі управління були обер-форстмейстер і чотири форстмейстери. Вони опікувалися питаннями охорони лісу від самовільної порубки та інших лісопорушень, створення нових лісових насаджень в обсягах, що перевищували їх вирубування [376, арк. 3].

У 1859 р. імператор Олександр II, коли подорожував до Єлисаветграда, то відвідав Південні поселення. Начальники Харківського і Херсонського округів затвердили план заходів щодо підготовки зустрічі з імператором. Напередодні візиту імператора Олександра II і його свити до м. Умані місцеве керівництво направило бригаду будівельників, які не лише виконали у будинку, де мав зупинитися імператор, необхідний ремонт, але й відремонтували дорогу і двір перед ним, побудували альтанку. Для розміщення імператора виділили і облаштували просторі кімнати [390, арк. 66]. Волосні начальники завчасно подбали про те, щоб під час перебування імператора нічого не тривожило його спокій, щоб ніяких ілюмінацій не проводилося, крім звичайного освітлення вулиць [11, 638].

Велику увагу вони приділили відповідному харчуванню імператора. До меню частувань входили страви зі свинини, яловичини, курятини, риби, сиру, а також салати, яйця, сметана, які готувала поселенка-господиня та наймані кухарі. Поселенці завчасно доставляли дичину і рибу для столу імператора. Місцеве керівництво навіть видало офіцерам безоплатно порох для полювання на дичину [390, *арк. 19–20*]. Під час проїзду імператора через села Доброводи, Цеберманівку і Гережиновку поселенці вишукувалися у дві шеренги і вітали його хлібом з сіллю і вигуками «Ура!» [390, *арк. 96*].

На третьому етапі реорганізації з 1859 р. до 1 січня 1867 р. Південні поселення виключалися з відомства військового міністерства. Відбулися зміни в адміністративному устрої [147, 56–57]. Головне і місцеве керівництво опікувалося покращанням благоустрою поселенців [200, 492]. Вищий розпорядничий комітет вирішував непорозуміння між поселенцями або виправляв робочі незручності [200, 493]. З 1859 р. південні поселенці вступали до міністерства державного майна в управління загальних губернських, повітових управлінь, а також місцевих установ, що розглядали селянські справи [357; 358; 359; 360; 361; 362; 379; 392; 397; 398; 399; 200, 471–473]. Вони звільнялися від громадських обов'язкових робіт, натомість обтяжувалися поземельним податком та іншими повинностями [397, *арк. 12–13*].

Новоутворене Південне поселення, згідно з географічним чинником, складалося з трьох частин (7 округів) і іменувалося: 1) Харківським, що утворилося з 8 округів Українського військового поселення; 2) Херсонським, до складу якого увійшли дванадцять округів і одна окрема волость Новоросійського військового поселення; 3) Києво-Подільським, що складалося з п'яти округів і однієї окремої волості військового поселення Київської та Подільської губерній (див. дод. А табл. 16). Кожне з цих поселень територіально поділялося на округи: Харківське і Києво-Подільське – на два, а Херсонське – на три. Кожному округу присвоювався свій номер. Так, до складу 1-го округу Харківського поселення увійшли:

1–4-й округи Українського військового поселення, а 2-го округу – 5–8-й округи Українського військового поселення; 1–4-й округи Новоросійського військового поселення становили 1-й округ, 5–8-й округи – 2-й округ, 9–12-й округи з окремою волостю – 3-й округ Херсонського поселення; 1–2-й округи й окрема волость колишнього військового поселення у Київській губернії утворили 1-й округ, а 3–5-й округи колишнього військового поселення у Подільській губернії – 2-й округ Києво-Подільського поселення.

Штаби начальників чотирьох округів стали зразком для організації округних управлінь у новому складі. Кожний округ поділявся на волості зі збереженням колишнього складу. У Південних поселеннях нараховувалося 77 волостей, з них: у 1-му і 2-му округах Харківського поселення – по дванадцять; у 1-му і 2-му округах Херсонського поселення – по дванадцять; у 3-му окрузі Херсонського поселення – тринадцять; у Києво-Подільському поселенні у 1-му окрузі – сім, а у 2-му окрузі – дев'ять. Кожна волость поділялася на сільські громади, відповідно до кількості селищ, приписаних до неї. Місцеве керування Південними поселеннями розподілялося на: головне, губернське, окружне і волосне.

Головний начальник Південних поселень з управлінням знаходився у м. Єлисаветграді. Губернські начальники поселень із управлінням розміщувалися: Харківський – у м. Чугуєві, Херсонський – м. Єлисаветграді, а Києво-Подільський – у м. Умані. Начальники округів із управлінням перебували: 1-го округу Харківського поселення – у Новому Катеринославі; 2-го округу Харківського поселення – у Новому Борисоглебську; 1-го округу Херсонського поселення – у Новій Празі; 2-го округу Херсонського поселення – у Новому Миргороді; 3-го округу Херсонського поселення – у Новій Одесі; 1-го округу Києво-Подільського поселення – у м. Маньковка і 2-го округу Києво-Подільського поселення – у м. Грановім (див. дод. А табл. 16). Волосні начальники і сільські управи розміщувалися згідно з розпорядженням головного начальника, переважно на колишніх місцях.

Для документування та організації роботи з документами з управління поселеннями при головному начальнику була створена особлива канцелярія, якою управляв чиновник у штаб-офіцерському чині.

Склад канцелярії визначався штатом. При головному начальнику перебували: головний архітектор з помічником, землемір, головний лікар. Головний архітектор завідував справами по будівельній частині, складав і перевіряв технічні звіти, перевіряв будівельні роботи. Землемір виконував розпорядчі, виконавчі та наглядові функції щодо діяльності межового відділення та відповідав за зберігання межових документів. Військові поселенці звільнялися від сплати мита за плани і межові книги на землі в округах військового поселення [60, 193]. Командування кожним поселенням здійснював начальник поселення, призначений згідно з клопотанням головного начальника, з найвищого дозволу.

При губернських начальниках поселень знаходилися по одному чиновнику у штаб-офіцерському званні для особливих доручень. Здійснення організації та удосконалення діловодства, обліку і реєстрації кореспонденції, збереження документальних матеріалів і створення архівного фонду забезпечувала власна канцелярія при начальнику поселення, підпорядкована секретарю, який підлягав і безпосередньо звітував перед начальником. Особливих грамот для 3–5-х округів Києво-Подільського військового поселення кавалерії не надходило [389, *арк.* 5]. Грамоти, що зберігалися в окружних управліннях про влаштування колишніх округів військових поселень, передали на зберігання у Державний архів [383, *арк.* 2]. Головний начальник формував штатний розклад поселень. Відповідно до Положення він призначав начальників поселень, чиновників з особливих доручень і секретарів згідно з поданням місцевих начальників. Інші чиновники канцелярії призначалися власним розпорядженням начальників поселень. Начальники поселень призначали штаб-офіцерів на посади начальників округів. Таких начальників було 7, відповідно до кількості округів.

Начальник округу призначав одного з волосних начальників на території округу на посаду помічника начальника. У зазначеній волості перебувало окружне управління. Роботу з документаційного обслуговування при окружних начальниках виконувала канцелярія під керівництвом письмоводителя і землеміра. До складу канцелярії входили також: два топографи, які займалися справами із межування землі та землевпорядкування і два кондуктори, які займалися будівельними роботами. Начальники округів призначали одного лікаря і одного ветеринарного лікаря. У 1830 р. було створено роти топографів [188, 378–379]. Загальний склад окружного правління визначався штатом. Волостю завідував волосний начальник штаб- або обер-офіцер. Начальники округів призначали волосних начальників. Вони затверджувалися на цих посадах найвищими наказами з подання вищого начальства.

Волосні управи засновувалися, згідно з порядком, установленим для сільських управ удільного відомства. Волосні управи, відповідно до чисельності поселенців, які знаходилися у їхньому веденні, поділялися на три розряди. Волостями 1-го розряду вважалися ті, які мали від 3 тис. 500 до 5 тис. і більше осіб, 2-го розряду – від 2 тис. 500 до 3 тис. 500 осіб, 3-го розряду – від 1 тис. 500 до 2 тис. 500 осіб. Волосна управа перебувала під керівництвом волосного начальника і складалася з голови, 2 засідателів, 2 сумлінних (для безконфліктного вирішення між поселенцями непорозумінь і скарг) і писаря [200, 473]. Посадові особи волосних управ отримували жалування за рахунок громадського збору, відповідно до розрядів волостей, за особливим розкладом. У веденні волосної управи перебували: сільські старости і десяцькі. Сільський староста обирався у кожному поселенні, а десяцький – при десятих дворах. До складу сільського управління входили також збирачі податків і наглядачі сільських запасних магазинів. Посадові особи сільських управ, за винятком волосного начальника, обиралися із поселенців сільськими громадами, на підставі ухвалених для цього правил. Волосні писарі призначалися після обрання начальника округу переважно із

поселенців. У разі відсутності поселенця, здатного займати посаду писаря, призначали вільнонайманих. Усіх молодших писарів, які займали керівні посади у військових поселеннях, прирівнювали до інших писарів військового відомства в унтер-офіцерському званні [138, 42].

На керівні посади поселення призначали як військових, так і цивільних чиновників. Утримання посадовців, а також тарифний пенсійний розряд визначалися штатами.

Розглянемо права і обов'язки керівників, службовців та поселенців. Головний начальник Південних поселень відповідно до покладених на нього завдань: 1) забезпечував добробут поселенців; 2) здійснював контроль за виконанням чинного законодавства з питань реорганізації поселення, у випадках, визначених законодавством, видавав нормативні акти з адміністративних питань та роботи керівного складу; 3) організовував заступництво і заохочення землеробства та промислів у поселеннях; 4) забезпечував належний порядок і ремонтування усіх державних будинків на території округів; 5) здійснював контроль за збереженням у поселеннях лісів і правильне ведення лісового господарства; 6) узгоджував програми з охорони громадського порядку, здоров'я і моральності населення; 7) звітував перед вищим керівництвом про використання бюджетних асигнувань на ремонтні і будівельні роботи, про загальні витрати; 8) складав кошториси на кожні три роки для визначення поземельного податку і щорічний кошторис про витрати з відсотків господарського капіталу; 9) розробляв пропозиції щодо вдосконалення законодавства та у встановленому порядку вносив їх на розгляд до урядових чиновників [200, 474].

Компетенція і права головного начальника Південних поселень щодо чиновників і службовців підвідомчого йому управління, у відносинах з урядовими особами прирівнювалися до прав командира окремого корпусу у мирний час. Компетенція і права начальників поселень щодо чинів, їм підвідомчих, і у відносинах з урядовими особами прирівнювалися до прав військових губернаторів. Начальники поселень зобов'язані були здійснювати

контроль за застосуванням законодавства і точним виконанням у поселеннях урядових розпоряджень; управління господарською і поліцейською частинами на території своїх округів. Права і обов'язки начальників округів прирівнювалися до прав і обов'язків керівників удільних контор.

Волосні начальники безпосередньо виконували розпорядження окружних начальників і здійснювали контроль за точним і неодмінним виконанням поселенцями повинностей. Вони виконували свої обов'язки і доручення за допомогою особистих наполягань і дій, направляли навіть особисті повідомлення начальникові округу, переважно в усній формі, а іноді і в письмовій. Їх компетенція і права визначалися місцевими наказами головного начальника. Волосні начальники очолювали волосні розправи. Їхні обов'язки прирівнювалися до обов'язків голів сільських управ удільного відомства. Волосні начальники мали право на розгляд начальства призначати депутатів з підготовки слідчих справ.

Обов'язки і повноваження членів сільських управ прирівнювалися до обов'язків посадовців удільного відомства. До компетенції сільських начальників і управ не входили справи з регулювання та управління у сфері лісових відносин.

Положення про нове влаштування поселення визначало поліцейський і судовий устрій Південних поселень. Так, назви елісаветградської та уманської військових поліцій змінили. Напівроти, які входили до складу поліції, було перейменовано у поліцейські команди [165, 41].

Завданням судочинства був захист прав та інтересів поселенців у сфері правових відносин від порушень з боку органів влади, посадових і службових осіб, інших суб'єктів поселення. Спори та суперечки поселенців з господарських і адміністративних питань вирішувалися в адміністративному (місцеві органи влади) чи судовому порядку [200, 475]. Попереднє слідство здійснювали службові особи: старости та їхні заступники. Суперечки і позови між поселенцями, які не в змозі був вирішити сільський староста, розглядав так званий сумлінний, зокрема, методом примирення. Якщо

конфлікт не врегульовувався, сумлінний доповідав про справу волосному начальнику. Він також прагнув переконати протилежні сторони примиритися, у противному випадку поселенців викликали до волосної управи.

Волосна управа представляла першу сходинку місцевого суду поселенців. Тут розбиралися і остаточно вирішувалися непорозуміння. Рішення волосної управи виконувалося, якщо воно не було оскаржене у визначеному законом порядку.

Начальник округу повторно розглядав справи, які не набрали законної сили, скарги на рішення волосної управи і скарги на посвідчення заповіту. Справи по скаргах на рішення окружного начальника розглядалися і остаточно вирішувалися начальником поселення. Скарги на рішення начальника поселення подавали головному начальнику Південних поселень. Рішення головного начальника було остаточною і оскарженню не підлягало.

Судочинство здійснювалося судами загальної юрисдикції, у випадках коли карні справи поселенців були порушені на підставі кріпосних актів і інших документів, складених і посвідчених у громадських місцях, або у нотаріусів і маклерів, у разі відмови поселенців розглядати справи у місцевих органах влади, а також коли спірні справи і позови виникали у поселенців щодо осіб інших відомств.

У суперечках і позовах поселенців з особами інших відомств місцеве керівництво обмежувалося заходами щодо примирення сторін. У противному разі ці суперечки і позови надходили на загальних підставах до судового розгляду.

Рішення місцевих органів влади з карних справ виконував сільський староста, який діяв під безпосереднім наглядом волосного начальника або волосного голови; рішення суду – на підставі законів.

Сутність провин поселенців і міра покарання були визначені згідно з правилами для управління удільними селянами.

Кримінальні справи про злочини або провини поселенців залежно від обставин справи, кваліфікації злочину, місця його вчинення, суб'єкта злочину розглядалися: 1) місцевими органами влади; 2) земською або міською поліціями, 3) судами загальної юрисдикції.

За порушення громадського порядку, недбальство і лінощі у господарстві та сільськогосподарських роботах волосний начальник або управа призначали покарання у вигляді арешту на три дні, грошового штрафу, наряду на роботу для мирських потреб або тілесні покарання. Начальник округу і вищі органи місцевої влади за такі порушення посилювали покарання, зважаючи на ступінь провини: покарання різками при мирському сході або лише у присутності волосної управи [200, 475; 350, *арк. 20*].

Для зручності у розгляді справ головний начальник поселень складав з начальниками губерній проект зміни розмежування повітів. Так, у 1858 р. київський військовий губернатор, подільський і волинський генерал-губернатор повідомили, що головний начальник Південних поселень клопотав щодо задоволення вимоги поселеного керівництва Подільської губернії про переведення повітових управлінь із м. Летичева Подільської губернії у м. Меджибож [350, *арк. 20*].

Зручні землі поселення розділялися на: 1) орні; 2) сінокісні; 3) садибні; 4) городні; 5) вигін; 6) запасні; 7) церковні; 8) ліс; 9) оброчні. Замість робіт і повинностей поселенців, грошових податків, які сплачували державні селяни, встановлювався поземельний податок за кожен десятина землі сільських громад. Поземельний податок вводився з 1 січня 1859 р. [127, 31].

На кожен особу припадало орної і сінокісної землі від 4 до 5 десятин. В округах, де поселенці мали менше зазначеної кількості землі, вони додатково отримували необхідну кількість десятин землі із громадських полів. В округах, де поселенці користувалися надмірною кількістю землі, скажімо, понад 5 дес. на особу, то вони користувалися нею без будь-яких змін, якщо сільські громади не заперечували цього.

Орні і сінокісні землі у складі поселень називалися «податними землями». Відмінності їх від орних і сінокісних земель сільських громад полягала в обов'язку сплачувати за них поземельний податок. Запасні і оброчні землі, ліс при включенні їх до складу сільських громад, для досягнення пропорції від 4 до 5 дес. землі на особу, називалися податною землею лише у тих частинах, що входили до її складу. Землі садибні, городні і вигони надавалися у безкоштовне користування громад тих селищ, де вони перебували [200, 477]. Такі землі не підлягали сплаті за них поземельного податку, хоча громадою і були обернені в ріллю або сінокіс, доки вони не увійшли до складу податної землі населення. Розмір поземельного податку визначався особливим розпорядженням головного начальника поселення на кожні 3 роки. Вартість поземельного податку за десятину землі залежала від кількості різних грошових зборів, встановлених на кожні 3 роки для державних селян у губернії; від кількості землі і місцевих переваг, якими користувалися сільські громади, від кількості наділів податної землі. З метою досягнення рівномірного податкового навантаження округи поселення поділялися на три розряди. Враховувалися показники якості землі, з географічної точки зору такі принципи, як повсюдність, пропорційність, компактність, доступність, спадкоємність, взаємодоповнюваність та адаптивність, індекс параметрів по площі і чисельності населення. До 1-го або вищого розряду відносилися округи Києво-Подільського поселення, до 2-го або середнього розряду – 1-й і 2-й округи Херсонського поселення і 2-й округ Харківського поселення; до 3-го або нижчого – 1-й округ Харківського поселення і 3-й округ Херсонського поселення.

Розподіл землі між односельцями здійснювали сільські громади. Зборщики податків стягували з поселенців встановлений головним начальником згідно з кількістю десятин податної землі розмір поземельного податку, не враховуючи чисельності осіб, приписаних до родин. Сільські громади несли відповідальність перед урядом за своєчасне та повне внесення сум поземельного податку до бюджету. Враховуючи можливість зміни

розміру поземельного податку 1 раз на 3 роки в залежності від змін чисельності земських і громадських зборів, обумовлених місцевими потребами, різниця сплати за десятину податної землі одного розряду порівняно з іншим не змінювалася, а саме: за кожен десятину податної землі 1-го розряду сплачували 30 коп., а 2-го розряду – на 10 коп. більше, від десятини 3-го розряду.

Поземельний податок визначався для кожного розряду податної землі і для кожної сільської громади у такому порядку: 1 раз в 3 роки місцева палата державного майна повідомляла начальнику про знижки суми податків і зборів, згідно з новою розкладкою на кожен ревізку душу державних селян, з позначенням окремо кожного податку і кожного збору. При обчисленні суми податків і зборів на кожен ревізку душу в одній губернії відомства державного майна її множили на чисельність населення округу поселення у губернії. Отриману величину ділили на кількість десятин податної землі сільських громад в округу [200, 478]. Таким чином визначали поземельний податок за 1 десятину податної землі 3-го розряду у губернії. Податок за десятину податної землі 2-го або 1-го розрядів визначали сумою від 3-го розряду з додаванням 10 коп. до 2-го розряду і 30 коп. – до 1-го розряду. Поземельний податок сільської громади становив: кількість землі кожного розряду, помножену на кількість десятин податної землі згідно з розрядом селища. Остаточо затверджував розкладку поземельного податку головний начальник поселення і повідомляв про це окружних начальників [127, 91–92].

Сума надлишкових коштів від кожного поселення 1-го розряду і 2-го розряду у розмірі надбавки від 10 до 30 коп. поповнювала податний капітал. Утворення податного капіталу починалося лише після закінчення реорганізації поселення, а до того часу платежі надходили у скарбницю поземельного податку. При визначенні розміру поземельного податку для трьох розрядів землі начальник поселення складав відомість згідно з формою в додатку під назвою «Про кількість платежів, які селяни зобов'язані вносити у повітові казначейства», що подавалися до місцевої державної палати.

Сільські громади поземельний податок сплачували у повітові казначейства за перше півріччя – з лютого до травня, за друге півріччя – з жовтня до лютого. На утримання місцевих державних і сільських управ кошти брали зі скарбниці у розмірі, що перевищував кошти громадського збору на окружні, волосні і сільські управління, тому на період перехідного стану поселень громадський збір зараховували у поземельний податок казенного доходу, нарівні з подушним і оброчним податками. Інші збори і повинності поземельного податку надходили для виплати витрат відомства державного майна. Повітові казначейства видавали сільським громадам квитанції згідно з формою в додатку під літерою «В» «Про кількість сплаченого поземельного податку за півріччя». Правила про внесок у казначейства поземельного податку та інших платежів у подальшому спростили через зміни у загальноприйнятому порядку по відомству державного майна.

Волосна управа збирала гроші для проведення і складання ревізських переписів поселенців. Для цих витрат до початку ревізії було видано розпорядження про збір у розмірі 5 коп. сріблом з кожної десятини податної землі [387, арк. 65]. Згідно з розпорядженням волосне правління представило звіт з документами і 6 книгами для перевірки доходу і витрат грошей, зібраних з поселенців для складання ревізських реєстрів по 10-му народному перепису, залишок у сумі 66 руб. 9 коп. сріблом використали на придбання паперів і книг реєстрації та обліку чергової звітності збору поземельного податку і поповнення хлібом мирських запасів [387, арк. 719, 724].

Порядок розкладки і виконання поселенцями земських повинностей – натуральних і рекрутської – визначався згідно з правилами для селян, колишніх орних солдатів, які перебували в управлінні удільного відомства. Мирські збори збирали за рішенням сільських громад за правилами, прийнятими для сільських управлінь удільного відомства [200, 479]. Розрахунки кількості і якості зерна здійснювали згідно з правилами. Замість поземельного податку зерновий склад приймав овес і ячмінь за заліковою вагою та визначав його якість за спеціальною провіантською постановою

[387, *арк. 39–40*]. Головний начальник встановлював ціни на зерно згідно з особливостями місцевості і таємно відправляв їх окружним начальникам у запечатаних пакетах. Окружні начальники розкривали ці пакети після рішення сільських громад.

Були розроблені правила прийому зерна у магазини. По-перше, начальник округу повідомляв провіантському чиновнику про кількість хліба і про встановлені ціни у магазинах. По-друге, кожна сільська громада окремо здавала хліб у магазини. По-третє, провіантський чиновник приймав хліб у день завозу, у противному випадку видавав здавачам за встановленою формою розписку з вказівкою причин заборони прийому хліба у день доставки. Такі розписки передавалися здавачами окружному начальнику, який пересилав їх до начальника поселення, а він зі своїм висновком відсилав їх у Провіантський Департамент. По-четверте, провіантський чиновник зобов'язаний був не пізніше наступного дня видати рахівникам квитанції з позначенням: кількості і якості хліба, прийнятого у магазин від кожної сільської громади; ціни згідно з провіантським кошторисом; ціни доставки за сплату поземельного податку. Квитанції за зданий хліб окружні начальники заносили до спеціальної книги. З настанням терміну платежу податку він від сільських громад надходив до казначейства.

Сільські громади проводили розподіл землі між поселенцями за допомогою мирських вироків. Кожний господар отримував земельний наділ не за чисельністю ревізьких душ, приписаних до землі, а згідно з наявними засобами обробки землі [200, 480]. Господарі отримували наділи податною землею не менше 5 дес. Поселенці не мали права відмовитися прийняти і обробити податну землю, визначену від громади. Виняток становили поселенці, які визнані громадою і окружним начальником непридатними за станом здоров'я до польових робіт. Мирський вирок про ступінь придатності поселенця до сільськогосподарських робіт виносив окружний начальник. Вигони розподілу не підлягали, а призначалися для громадського випасу худоби. У разі, якщо сільська громада одногосно приймала рішення про

тимчасове використання цих земель під рілля або сінокіс, прохання представляли попередньо на розгляд і дозвіл начальника поселення.

У 1860 р. розпочалися роботи з відновлення гостинного двору. Так, купці Адам Ольшанський, Демид Шаргородський, Герасим Дукенигський, Давид Мареман та інші поселенці, які тримали крамниці у гостинному дворі м. Умані, дали підписку про припинення торгової діяльності і перевезення товарів в інші місця [385, *арк. 153*]. Уманський підрядчик купець 3-ї гільдії Лейт Айзнер за роботи, які виконали вільнонаймані робітники з відновлення кам'яної одноповерхової будівлі для розміщення гостинного двору на території старого базару у м. Умані, і за доставку матеріалів склав рахунок на суму 2241 руб. 97 коп. [385, *арк. 257*].

У поселеннях після наділу громад встановленою кількістю орної землі вільні її площі поділяли на запасні землі: 1/10 дес. від усієї землі сільської громади для користування нею відставних солдатів, які вступили на службу з тієї громади, за власним бажанням, а 1/5 частина від усієї кількості землі – на випадок приросту народонаселення. Запасні землі орендувалися доки були вільними. Вони входили до складу казенних оброчних статей і здавалися в оренду на тривалі строки. Із кількості вільних земель виокремлювали частину для громадської оранки, за прикладом удільних маєтків, якщо такий захід відповідав умовам краю. Терміни оброчного утримання вільних земель, умови контрактів, умови розподілу наділів і призначення місць для проведення торгів визначалися місцевими начальниками поселень, згідно з дозволом головного начальника з метою отримання найбільших прибутків до скарбниці і для розвитку в краї землеробства і промисловості. Ціни на торгах оренди оброчних статей остаточно затверджували головний начальник – до 10 тис. руб. і начальники поселень – до 3 тис. руб., понад 10 тис. руб. – вище керівництво. Поселенці мали право брати вільні землі в оренду за правилами, визначеними для державних селян. Контракти про оренду оброчних статей відсилали у місцеве повітове казначейство. Плата за оренду вносилася у

місцеві казначейства у встановлені контролем терміни, під керівництвом місцевого начальства поселень.

Державні будинки в округах поселення розподілялися на сім категорій відповідно до призначення [200, 481]. До 1-ї категорії відносилися будівлі для місцевих окружних і сільських управлінь. Вони перебували під керівництвом головного начальника, утримувалися і ремонтувалися за рахунок громадського збору, що входив до складу поземельного податку. До 2-ї категорії відносилися штабні будинки і Уманський Царицин сад, що перебували у віданні головного начальника і утримувалися за рахунок держави. Тут розміщувалися будинки головних начальників зі штабами військ і поселень. До 3-ї категорії відносилися капітальні кам'яні будинки для військових: шпиталі, стайні, манежі, артилерійські і обозні стайні тощо. Будинки перебували у віданні головного начальника поселень, утримувалися і ремонтувалися за рахунок скарбниці. Кількість таких будинків була невеликою і визначалася остаточно числом військ у поселеннях. Залишили три військових шпиталі: у Чугуєві, Вознесенську і Умані. До 4-ї категорії відносилися будівлі для сільських громад: богадільні, хлібні магазини, сільські лікарні, школи тощо. Такі будівлі перебували у віданні сільських управ і під керівництвом окружних начальників, утримувалися за рахунок відсотків мирського капіталу або з мирських зборів. У цих закладах скасували будівлі, що були визнані непридатними або зайвими. До 5-ї категорії відносилися будівлі цивільного відомства: ділові двори, лазні тощо. Деякі будинки полки і батареї зобов'язалися утримувати із економічних інтересів, інші – продавали з аукціону, а отримані гроші зараховувалися до будівельного капіталу. До 6-ї категорії відносилися будівлі, що здавалися в оренду і входили до складу оброчних статей: притулки (постоялі двори), цегельні заводи та інші об'єкти, які перебували під керівництвом начальників поселення. Вони утримувалися і ремонтувалися орендарями згідно з умовами контракту. Начальники поселень з дозволу головного начальника опікувалися про наділення землею таких будівель відповідно до їхнього

призначення. До 7-ї категорії входили офіцерські будинки, будинки для приїзду начальників, кантоністські приміщення, поселені ділові двори, вітряні і земляні млини і будівлі, що підлягали скасуванню. Вони продавалися з публічного торгу, згідно з дозволом головного начальника і під керівництвом місцевого начальства [352, арк. 1]. За винятком будов, наприклад, бараків і клунь, що займали велику площу і продавалися на знос, решту будинків у містах і посадах продавали разом із землею, а в селищах – лише згідно з правом користування такою землею [200, 482]. Будівлі 1-ї, 2-ї і 3-ї категорій, що перебували у безпосередньому віданні головного начальника поселень, утримувалися за рахунок коштів, що виділялися щорічно на ремонт, ремонтні роботи проводили за господарськими розпорядженнями. Достатність ремонтної суми визначали за допомогою кошторисів, складених інженерним відомством і місцевим начальством протягом першого періоду перехідного стану поселення, враховуючи складність ремонтних та інших потреб. Залишки коштів від ремонту поповнювали особливий капітал під назвою «будівельний капітал». Нагляд за правильним виконанням ремонтних робіт здійснювали під керівництвом головного начальника архітектор з помічником і по одному архітектору при кожному з управлінь начальників поселень. Затверджував ремонтні кошториси і всі роботи головний начальник у межах встановленого ліміту. Утримання і будівництво поселенських дворів здійснювали господарі. Церкви поселень залишилися на існуючих правилах. Духівництво цих церков залишалось у віданні головного начальника. Церковні капітали, що зберігалися у Департаменті військових поселень, передавали в управління головного начальника Південних поселень.

Окремі лісові дачі поза межами округів поселень, а саме: у Харківській губернії – Купанські і Гороховатські бори, Маяцька лісова засіка; Київської губернії – Черкаський ліс передавалися у відомство державного майна протягом другого періоду перехідного стану. Ліси, що належали поселенням, перебували у безпосередньому керівництві головного начальника поселень,

начальників поселень і місцевих окружних начальників. Керівництво лісами зберігалось на існуючих підставах зі змінами і скороченнями в його складі.

Головний начальник дотримувався правил, встановлених для використання лісів удільних маєтків, складав документ, в якому визначав, якою мірою правила можна було застосувати до лісового господарства Південних поселень і до місцевих потреб і представляв його на розгляд вищого начальства протягом першого періоду реорганізації поселень.

Державні будівлі, що зберігалися у поселеннях, утримувалися і ремонтувалися за господарськими розпорядженнями головного начальника. Військово-робочі батальйони, тимчасово-робочі роти, кінно-робочі команди і волові парки – скасували [200, 483]. Службовці цих команд – місцеві жителі і ті, які мали зі своїми сім'ями у поселенні оселі, зараховувалися у полки, що там квартирували, або в прислугу місцевих державних управлінь, а інші розміщувалися згідно з розпорядженнями Інспекторського та Інженерного департаментів. Роти служилих інвалідів розформували, зберегли по одній півроті при кожному з окружних управлінь для заняття посад при державних будинках.

Робочу худобу, яка утримувалася у волових парках і кінно-робочих командах, зі зброєю і інструментами продали згідно з розпорядженням начальників поселень та з дозволу головного начальника, а отримані кошти переказали у будівельний капітал. Головний начальник поселень зобов'язаний був скласти постанови про майбутнє влаштування або скасування господарських установ: сільських шкіл; шкіл церковного співу; школи шовківництва; школи садівництва; фельдшерської школи; училища повивальної справи; коновальських шкіл; стійла громадських жеребців і бугаїв; племінних черід; пасік; шовковичних і тютюнових плантацій і механічної майстерні з усіма наявними в поселенні молотильними та іншими механічними машинами. У ході прийняття рішення він же скасовував збиткові господарські установи, визначав джерела фінансування нових

галузей промисловості. Свої пропозиції подавав на розгляд і затвердження вищого керівництва.

Для покращання у поселеннях сільського господарства створювався особливий капітал під назвою «господарський капітал Південних поселень». На влаштування господарського капіталу надходив весь капітал під назвою: «загальний капітал військових поселень». Для збільшення господарського капіталу надходили: залишки із громадського збору; прибутки від різних господарських закладів, заснованих за рахунок господарського капіталу, щорічні невикористані залишки з відсотків цього капіталу. З господарського капіталу сплачували грошові претензії щодо конфіскованих маєтків, що увійшли до складу округів військового поселення.

Відсотки з господарського капіталу використовували: для будівництва у безводних місцях колодязів і водопоїв, влаштування і поліпшення сільських доріг, каналів і пристаней, зокрема, нових сполучень із лініями залізниць, насадження лісів [200, 484]. Використовувався цей капітал і для грошової допомоги: найбільшій селянам в обзаведенні господарством і житлом, у надзвичайних випадках при повені, граду, падежі худоби і повальних хворобах; для нагороди і заохочення селян за працьовитість, сумління і покращання господарства; для запровадження закладів за рахунок відсотків мирського капіталу або з мирського збору; для задоволення надкошторисних витрат з різних питань керівництва і сільського благоустрою; для компенсації тимчасових витрат з початку реорганізації. Щорічне залучення відсотків з господарського капіталу визначалося кошторисом, який складав головний начальник поселень у межах річної суми з капіталу відсотків. Цей кошторис розглядався і остаточно затверджувався вищим начальством. Головний начальник, у разі виникнення потреби, вимагав від кредитної установи отримання відсотків з капіталу на витрати, визначені кошторисом. У випадку потреби здійснити витрати, не визначені у кошторисі, вище начальство, за зверненням головного начальника, дозволяло у тому випадку, якщо вони не перевищували суми річних відсотків, не призначених на поточний рік.

Щорічні залишки відсотків і залишки зроблених за кошторисом витрат, поступали у господарський капітал. Кошторис витрат господарського капіталу складався наприкінці кожного року на майбутній рік. Вище керівництво мало право на випадок закінчення місцевих запасів при неврожаях або, якщо продовольчий капітал виявлявся недостатнім, з подання головного начальника позичати кошти з Державного позикового банку. Недоторканий господарський капітал зберігався на рахунку і використовувався лише для Херсонського притулку для бідних. Головний начальник двічі на рік звітував вищому начальству про стан господарського капіталу і витрати. Господарський капітал використовували згідно з найвищим повелінням.

Мирський капітал (місцевий капітал) утворювався із позикового грошового капіталу військових поселенців з метою раціонального використання на громадські потреби, для позичок бідним поселенцям за умови поручництва, на благодійні справи, на утримання і ремонт сільських громадських будинків. До складу мирського капіталу надходили штрафи, стягнені із поселенців згідно з вироком сільських управлінь, кошти від продажу надлишку громадського хліба, від продажу громадських старих будівель, прибутки від мирських оброчних статей тощо [200, 485].

Порядок визначення мирського капіталу встановлювався згідно з правилами про позиковий грошовий капітал військових поселенців, з урахуванням змін і доповнень, що виявилися необхідними або корисними стосовно нового устрою поселень і порядку, прийнятому щодо удільного керівництва.

Податний капітал складався із посиленого платежу поземельного податку селищами, що користувалися більшими порівняно з іншими поселеннями вигодами від родючості землі. Тому податний капітал складався з додаткових платежів 10 коп. або 30 коп. за 1 дес., внесених одночасно з поземельним податком у місцеві скарбниці від сільських громад, що користувалися землею 1-го і 2-го розрядів. Повітові скарбниці відсилали

податний капітал у кредитні установи для отримання відсотків; відкривали рахунки податного капіталу і до 1 червня щорічно готували головному начальнику поселення виписку: про кількість платежів, що надійшли від сільських громад до складу капіталу за два півріччя; кількість витрат; заборгованість сільських громад; про розподіл капіталу у готівці і квитках кредитних установ із відсотками. Головний начальник поселень звіряв отримані зі скарбниці відомості, вступав у переговори з державними палатами для з'ясування неточностей і доповідав зі своїм висновком вищому начальству до 1 серпня щорічно. Податний капітал поповнював позичково недоїмки у сплаті поселенцями грошових податків і зборів, згідно з поземельним податком. Позички з податного капіталу здійснювалися з дозволу вищого начальства [200, 486].

Будівельний капітал складався: від щорічних залишків із суми, призначеної на утримання і ремонт державних будинків у поселеннях і від продажу скасованих державних будинків і різних господарських приналежностей. Будівельний капітал перебував в обігу у Херсонському притулку для бідних і у розпорядженні головного начальника поселень. Його використовували для капітального ремонту державних будинків у поселеннях і для перебудови будинків у разі необхідності. Витрати з будівельного капіталу дозволялися з особливого дозволу вищого начальства. Головний начальник поселення представляв свої пропозиції про необхідність капітального ремонту і перебудов разом із кошторисами і планами на затвердження вищого начальства. Головний начальник приступав до здійснення будівельних робіт лише після отримання дозволу.

Офіцерський допоміжний капітал залишався назавжди недоторканим. Він зберігався і використовувався у кредитних установах і перебував у віданні військового міністра. Відсотки з офіцерського допоміжного капіталу використовували для виплати одноразової і постійної грошової платні штаб-та обер-офіцерам, на виховання їхніх дітей [197, 111–112]. Грошове утримання призначили штаб- і обер-офіцерам, цивільним чиновникам, які до

1858 р. служили в управлінні військового поселення кавалерії або у військах, які у ньому квартирували [200, 487]. Правила нарахування і видачі грошової платні здійснював особливий комітет.

З метою збереження адміністративно-територіального устрою округів поселення всі міста, які знаходилися на території поселень, залишилися у віданні головного начальника поселення. Капітали міст поселення надходили у міські управління. Для прискорення розвитку торгівлі і промисловості євреям дозволили проживати у містах поселення. Так, у 1858 р. євреям м. Лемківка [335, арк. 1] дозволили переселитися на колишні місця проживання у м. Торговиця і відкрити економічні заклади [335, арк. 2].

Військовослужбовці квартирували у поселеннях на загальних підставах розташування їх у місцях цивільного відомства. Вони мешкали у будинках, що були для них збережені. Будівництво нових будинків для військових за рахунок коштів державного бюджету заборонялося. Утримання військ від провіантського і комісаріатського відомств відбувалося на загальних підставах. За умови скасування квартир в офіцерських будинках, військовослужбовці, розташовані в поселеннях, забезпечувалися квартирними грошима. Начальники дивізій, їхні помічники і полкові командири отримали право користуватися державними будинками за бажанням, за умови їх ремонту і опалення за власні кошти із квартирних грошей. Місцеве поселене начальство наглядало за належним виглядом будинків, на випадок невиконання зобов'язань доповідало вищому начальству. Нарахування додаткової платні і квартирних грошей для військових частин, розташованих у поселеннях, припинялося після виведення військових для постою на нові місця інших відомств.

Усі чини, які отримували квартирні гроші, не мали права на опалення і освітлення за рахунок господарів, лише за взаємною згодою, тому що ці витрати враховувалися [200, 488]. У разі неможливості оренди житла окружний начальник клопотав про його відвід. Господарі квартир по відводу сплачували через окружних начальників кількість квартирних грошей, що

належали постояльцю згідно з положенням. Опалення і освітлення таких квартир оплачувалося господарями [177, 27]. Кошти на освітлення квартир чиновників шпиталів, штаб- і обер-офіцерських квартир, полкових штабів і лазаретів поступали із загального залишку сум, асигнованих по кошторису військового поселення кавалерії [141, 160; 161, 182].

Військові чиновники у поселенні за бажанням мали право придбати офіцерські будинки не лише з публічного торгу, а також купити їх за ціну, затверджену головним начальником поселень. У такому випадку військові чиновники з письмовою заявою зверталися до головного начальника поселень за два місяці до настання строків продажу. Вони сплачували всю вартість будинку за місяць до початку аукціону, щоб можна було винести розпорядження про заборону продажу. Військовослужбовці в округах поселень підлягали правилам місцевого поліцейського управління на однакових умовах із власниками інших станів, але їхні будинки звільнялися від постою на період проживання у них. Таким чином, 1 січня 1867 р. управління Південними поселеннями було скасовано [147, 56–57].

Завершуючи розгляд ліквідації військових поселень кавалерії на території України, слід відзначити пріоритетність суб'єктивних початків у реформуванні військово-поселенської системи. У 1850-х рр. XIX ст. криза феодалізму досягла кульмінації. Імперський уряд постав перед серйозним вибором – або зберегти кріпосницькі порядки, і як наслідок, в результаті політичної й фінансово-економічної катастрофи втратити не лише престиж і положення держави, але й поставити під загрозу існування самодержавства в Російській імперії, або приступити до проведення буржуазних реформ. Відміну кріпосного права можна пояснити потребами держави, зокрема, військовою необхідністю, культурним фактором, страхом перед селянськими повстаннями і кризою кріпосницької системи господарства [687, 360]. Одним із першочергових завдань, які мав вирішити уряд Олександра II на шляху до здійснення буржуазних реформ, стала реорганізація системи військових поселень в Україні на Південні поселення.

ВИСНОВКИ

Отже, формування Українського і Новоросійського військових поселень кавалерії тривало протягом 1817–1827 рр. Процес формування 8 округів Українського військового поселення кавалерії може бути поділений на два етапи. Перший проходив під час поселення 2-ї уланської дивізії (1817–1818), другий – 2-ї кірасирської дивізії (1822–1827). Процес формування 12 округів Новоросійського військового поселення продовжувався протягом 1817–1826 рр. (не враховуючи попереднього етапу 1816 р., під час якого проходила реорганізація Бузького козацького війська) і може бути поділений на три етапи. Перший проходив під час поселення Бузької уланської дивізії (1817–1818), другий – Української уланської дивізії (1819–1821) і третій – 3-ї кірасирської дивізії (1821–1826). Процес формування 5 округів Києво-Подільського військового поселення продовжувався протягом 1831–1843 рр. і може бути поділений на два етапи. Перший проходив після придушення Польського повстання у 1831 р. і продовжувався до 1836 р., другий – з 1836 р. до 1843 р. Протягом наступного періоду свого існування в Українському, Новоросійському і Києво-Подільському військових поселеннях кавалерії відбувалося декілька реорганізацій в адміністративному і військовому устроях, територіальні зміни, але вони не мали саме організаційного характеру.

Кількість землі у військових поселеннях кавалерії в Україні становила: 2514576 $\frac{3}{4}$ дес., з неї: придатної – 2221005 $\frac{3}{4}$ дес. (88,4 %), непридатної – 154944 $\frac{1}{4}$ дес. (6,1 %) і лісу – 138626 $\frac{3}{4}$ дес. (5,5 %). Так, в Українському військовому поселенні кавалерії кількість землі становила 758574 дес., з неї придатної – 622894 (82,1 %), непридатної – 726483 (9,6 %), лісу, чагарників, садів – 630319 (8,3 %); у Новоросійському військовому поселенні кавалерії – 1405636 дес., з неї придатної – 1310981 (92 %), непридатної – 59648 (4 %), лісу – 35007 (2 %); у Києво-Подільському військовому поселенні кавалерії – 354003 $\frac{3}{4}$ дес., з неї придатної – 292954 $\frac{3}{4}$ (83 %), непридатної – 19024 $\frac{3}{4}$ (5 %), лісу – 42024 $\frac{1}{4}$ (12 %).

Військові поселення кавалерії в Україні склалися з 7 міст, 8 містечок, 314 населених пунктів.

Активне будівництво призвело до освоєння нових територій (кордони поселень розширювалися) і закріплення принципів системності при плануванні будівництва. Влаштування населених пунктів в округах поселення відбувалося за височайше затвердженими планами регулярного влаштування. Будівництво в поселених округах відбувалося під керівництвом штабних архітекторів, силами військово-будівничих підрозділів армії і робочих рот. Проводилося перепланування населених пунктів, будівництво полкових і дивізійних штабів, господарських закладів, будинків військових поселенців. Поступово зводили кам'яні будинки.

Підбиваючи підсумки сказаному, потрібно також відзначити, що дані, які зберегли свідчення про чисельність населення військових поселень кавалерії, досить фрагментарні і розрізнені. Але вони свідчать про зростання чисельності населення в Українському, Новоросійському та Києво-Подільському військових поселеннях кавалерії. Динаміка чисельності населення округів військових поселень кавалерії у період правління імператора Миколи I свідчить про те, що приріст населення складав в Українському військовому поселенні кавалерії – 113 %, Новоросійському військовому поселенні кавалерії – 91 %, Києво-Подільському військовому поселенні кавалерії – 12,2 % [818, 189]. Демографічні показники населення містять дані про значне збільшення населення в округах військових поселень кавалерії у 1827–1830 рр. і 1840–1843 рр., у результаті приєднання нових територій до Українського і Новоросійського військових поселень кавалерії і створення Києво-Подільського військового поселення кавалерії. Загалом, демографічна ситуація в округах військових поселень кавалерії була ідентична демографічній ситуації в країні на даний період. Щорічний природний приріст населення округів становив близько 1 %. Статистичні відомості кавалерійських округів свідчать, що кращою була демографічна ситуація в Українському військовому поселенні кавалерії, де щорічний

приріст досягав 1,5–2 %. Завдяки поліпшенню медичного обслуговування, різко зменшився коефіцієнт дитячої смертності, а це значною мірою посприяло зростанню населення. Зміни, що відбувалися у чисельності населення, обумовлювалися природним (різниця між народжуваністю і смертністю) і механічним рухом населення. Показники народжуваності падали через епідемії (1831, 1848, 1849).

В етнічному складі населення Українського, Новоросійського та Києво-Подільського військових поселень кавалерії була переважна більшість українців. Друге місце за чисельністю посідали: в Українському військовому поселенні – росіяни, а також тут проживали євреї; у Новоросійському військовому поселенні – молдавани, болгари, а також росіяни, незначна кількість греків; у Києво-Подільському військовому поселенні – поляки, решта – німці, євреї. Вказані тенденції – результат тих історичних змін, що відбувалися в Україні та в сусідніх державах, де мешкала значна частина українського населення. Розселення регіональних етнічних груп мало специфіку, етнічну прив'язку до певної землі, краю й регіону України. Процес формування етнічного складу населення військових поселень кавалерії історично пов'язаний з колонізацією українських земель сусідніми державами – Великим князівством Литовським, Річчю Посполитою, Угорщиною й Австро-Угорщиною, Туреччиною, Російською імперією, а також з міграцією українського населення та іноземних колоністів (греків, німців).

Поліетнічний склад військових поселень кавалерії на території України сприяв історичному існуванню різноманітних конфесій та релігійних течій. Домінуюче становище посідало православ'я, що сповідували більшість українців, росіян та інших груп населення. Найбільш розповсюдженими сектами на території Українського, Новоросійського та Києво-Подільського військових поселень кавалерії були: молокани, духоборці, безпоповці, поповці, хлисти та скопці. Діяльність православної церкви у першій половині XIX ст. в Україні відзначилася активною підтримкою царського уряду, який

шукав підтримки у здійсненні своєї військово-поселенської політики у сильної православної церкви, боровся з старообрядцями та представниками неправославного віросповідання. Щоб уникнути покарань та примусового виселення з обжитих земель, велика кількість сектантів та старообрядців почали переходити у православ'я.

У 50-х рр. XIX ст. Російська імперія переживала глибоку кризу, суть якої полягала в невідповідності існуючих феодальних структур та відносин провідним світовим тенденціям розвитку, що утверджували нове буржуазне суспільство. Характерними проявами кризи були посилення експлуатації населення, панування екстенсивних методів господарювання, гальмування розвитку капіталістичних процесів, наростання соціального напруження в суспільстві, посилення процесу відставання Росії від європейських держав-лідерів. Після поразки Російської імперії у Кримській війні (1853–1856), в умовах наростаючого революційного піднесення загострилася криза верхів, що виявилася, зокрема, в активізації ліберально-опозиційного руху серед частини дворянства, невдоволення військовими невдачами, відсталістю Росії, що передбачала необхідність політичних і соціальних змін. Це змусило царський уряд замислитися над розробкою та впровадженням реформаційного курсу буржуазних реформ. Тому 4 червня 1857 р. Олександр II прийняв рішення про ліквідацію військових поселень і створення Південних поселень. Процес реорганізації військових поселень кавалерії проходив з 1857 до 1867 р. у три етапи: перший – з 4 червня 1857 до 1 січня 1858 р., другий – з 1 січня 1858 до 1 січня 1859 р., третій – з 1 січня 1859 до 1867 р. На першому етапі згідно з «Положенням...» військові поселенці прирівнювалися до удільних селян, було скасовано військову муштру. На другому етапі реорганізації військові поселення кавалерії в Україні з 1 січня 1858 р. отримали назву Південних поселень, зберігалися умови постачання військ продовольством із залишків провіантських і фуражних запасів 1858 р. На третьому етапі реорганізації з 1859 р. до 1 січня 1867 р. Південні поселення виключалися з відомства військового міністерства, відбулися

зміни в адміністративному устрої. У 1859 р. південні поселенці вступили до міністерства державного майна в управління загальних губернських, повітових управлінь, а також місцевих установ, що розглядали селянські справи. Вони звільнялися від громадських обов'язкових робіт, натомість обтяжувалися поземельним податком та іншими повинностями.

РОЗДІЛ 3

ВІЙСЬКОВІ ПОСЕЛЕННЯ КАВАЛЕРІЇ У СТРУКТУРІ РОСІЙСЬКОЇ АРМІЇ

3.1. Адміністративний устрій та управління

Для виходу із трансформаційної кризи Російської імперії і досягнення економічного та військового розвитку військових поселень кавалерії потрібна була нова ефективна система управління. І вона була створена в Україні шляхом проведення адміністративних реформ, які передбачали поетапне її введення та розробку законодавчих документів.

Організація управління новоствореними військовими поселеннями мала поступовий характер і відбувалася під час формування самої системи поселень: округів кавалерії, поселення дивізій, полків та ескадронів.

Управління військовими поселеннями зосереджувалося у Департаменті військових поселень. Вищу його ланку складали: Головний начальник військових поселень і Головний штаб з військових поселень. Далі управління здійснювали начальники поселених військ у різних губерніях. Так, керівником військових поселень у Слобідсько-Українській губернії був генерал-лейтенант Г. І. Лісаневич, у Херсонській і Катеринославській губерніях – генерал-лейтенант І. О. Вітт, у Київській і Подільській губерніях – генерал-майор Фохт [676, 38].

Поселені війська зберігали структуру регулярної армії: поділялися на корпуси, дивізії, бригади, полки. Територія поселення дивізії називалася дивізійним округом, полку – полковим, бригади – бригадним тощо. У такому порядку забезпечувалося управління поселеними військами корпусу, дивізії. Територіально військово поселення поділялося на округи за кількістю полків.

Для поселення полків 2-ї кірасирської дивізії необхідно було комплексно вирішити питання, пов'язані з їх функціонуванням в умовах повного переходу на військово-поселенську систему, пошуком балансу між

удосконаленням системи управління, підготовкою і комплектуванням кадрового складу. Кадрова політика проводилася на підставі наказу від 8 вересня 1820 р. Кавалерійський полк складався з діючих (з кіньми) і запасних (без коней) ескадронів (6 ескадронів: 3 поселених і 3 резервних). Штаб-офіцер призначався на посаду командира поселених і резервних ескадронів. Із гвардійських кавалерійських полків призначили 19 осіб, з них: у кожний поселений ескадрон – по 3, а в резервні ескадрони: у перший – 3, а в інші ескадрони – по 2. З них старші призначалися на посади командирів ескадронів, а інші офіцери – ад'ютантами, скарбниками, квартирмейстерами [485, *арк.* 7]. Склад поселеного ескадрону показано у таблиці (див. дод. А табл. 17).

Імператорським наказом 11 квітня 1822 р. наголошувалося, що кавалерія буде розміщуватися полками, артилерія – частково бригадами й ротами [486, *арк.* 69]. Округи носили номери і назви полків, для яких вони й створювалися. Два округи складали бригаду, на чолі якої стояв бригадний командир. Дві бригади об'єднувалися у дивізію, а дві дивізії – у корпус. З 1818 р. полки 3-го Резервного кавалерійського корпусу увійшли до складу Українського військового поселення. Згодом 3-й Резервний кавалерійський корпус був перейменований у 2-й [370, *арк.* 5]. В Українському військовому поселенні у 1823 р. в 2-й поселений Резервний кавалерійський корпус були об'єднані 2-а уланська та 2-а кірасирська дивізії (резервний, тому що військові поселення кавалерії складали одну з частин резервних військ) [819, 37].

Штаб корпусу поділявся на дві частини – діючу та поселену, мав свій архів і друкарню. Командир корпусу спостерігав за господарською частиною, опікувався влаштуванням і благоустроєм округів, боровся із правопорушеннями, інспектував і звітував про фінансові справи поселення тощо. Командир ніс особисту відповідальність за недоліки й піддавався у випадку їх виявлення стягненню. У разі необхідності командир разом з діючими ескадронами відправлявся в діючу армію, а керувати поселеною

частиною замість нього залишався призначений генерал. При поверненні військ з походу склад управління відновлювався.

Одночасно з улаштуванням корпусних штабів йшло оформлення управління штабів дивізій. В Українському військовому поселенні існувало два дивізійних штаби (за кількістю дивізій). Штаб-квартира 1–4-х округів знаходилася у слободі Ново-Катеринослав [459, *арк. 6*], штаб-квартира 5–8-х округів – у місті Чугуєві [366, *арк. 3*], там же була штаб-квартира 1–8-х округів Українського військового поселення [375, *арк. 9*]. У Новоросійському військовому поселенні існувало три дивізійних штаби (за кількістю дивізій). Штаб-квартира 3-ї Української уланської дивізії знаходилася у місті Новомиргороді, Бузької уланської дивізії – у місті Вознесенську, 3-ї кірасирської дивізії – у місті Новогеоргіївську [498, *арк. 461–464; 737, 535–536, 581*]. Штаб 5 округів Києво-Подільського військового поселення кавалерії знаходився у місті Умані [375, *арк. 9*] (див. дод. А табл. 18).

Функції та обов'язки членів дивізійного штабу визначили в 1821 р., але затвердили лише 27 червня 1824 р. [639, 59]. Дивізійний штаб складався з управляючих справами, старшого ад'ютанта, офіцера з квартирмейстерської частини, аудитора, бухгалтера та його помічника.

З 1838 р. у Новоросійському і Українському військових поселеннях було збільшено заробітну плату бухгалтерам до 1500 руб. і їхнім помічникам – до 1000 руб. щорічно [97, 389].

Управління штабу поділялося на три частини: квартирмейстерську, економічну і чергування [190, 867–871]. Дивізійний командир призначав ескадронних командирів і здійснював керівництво діяльністю штаб-офіцерів і обер-офіцерів, вахмістрів [485, *арк. 6*]. При цьому застосовувалося тестування, яке мало на меті визначення відповідності офіцерів займаним посадам: вони мали бути бездоганної поведінки і сумлінного ставлення до військової служби, знати їзду верхи, мати стаж військової служби в чині офіцера не менше 3 років [485, *арк. 3, 6*]. Рядовий склад набирали з досвідчених солдатів, які добре знали військову справу і не притягувалися до

судової відповідальності (перевага надавалася одруженим) зі Слобідсько-Української, Курської і Полтавської губерній.

Дивізійний командир щомісяця направляв в інспекторський Департамент Головного Штабу Його Імператорської Величності і до Головного над Військовими поселеннями начальника інформацію про атестацію військовослужбовців [485, *арк. 7*].

Дивізійний квартирмейстер займався описом округів, нових поселень і територій, що входили до складу поселення, складанням карт та планів. Дивізійне чергування відало питаннями стройової служби дивізії, чисельним складом офіцерів і солдатів, розподіленням частин, їх забезпеченням, судовими справами. Дивізійний штаб мав архів і друкарню. Вони знаходилися під головуванням старшого ад'ютанта чергування, які у свою чергу розподілялися на столи. Управляв економічною частиною штабу начальник будівельних робіт. Економічна частина відповідала за господарство і фінансові питання.

Згідно з розкладом військ 1822 р. дивізійний штаб 2-ї кірасирської дивізії знаходився у м. Зміїв, Катеринославського кірасирського полку – у поселенні Олексіївське, Глухівського кірасирського полку – у Тарановці, Астраханського – у Михайлівському, Псковського кірасирського полку – у Петровському [485, *арк. 14*].

Місцеве управління складалося з управління полку та ескадрону. Управління трьома поселеними та трьома резервними ескадронами здійснював спеціальний штаб-офіцер. Він обіймав посаду командира поселених і резервних ескадронів. У 2-й уланській дивізії були поселені і резервні, і діючі ескадрони, всього – 48 ескадронів, з них: резервних і діючих – 36 ескадронів [497, *арк. 107*]. Місцеві керівники виконували обов'язки, пов'язані із забезпеченням функціонування військового поселення. Волосні начальники здійснювали контроль за транспортуванням, отриманням, збереженням, охороною, складуванням, розподілом, цільовим використанням, обліком допомоги хлібом і медикаментами, підготовкою

відповідної статистичної звітності. Вони також контролювали діяльність унтер-офіцерів, щоб ті не допускали зловживань. Волосні начальники здійснювали постійний нагляд за господарством, за переміщенням худоби, станом її здоров'я, а також вели контроль під час забою й утилізації худоби [432, арк. 3–4].

У кожному полку запроваджувався полковий комітет. В Українському військовому поселенні таких комітетів було 8 (за кількістю округів або полків). Штаб-квартири полків знаходилися: Таганрозького (Білгородського) полку 2-ї уланської дивізії – у поселенні Печеніги (Ново-Белгород) (граф О. А. Аракчєєв змінив назви майже всіх населених пунктів, де розташовувалися поселені полки), Чугуївського – у місті Чугуєві, Борисоглебського – у слободі Андріївка (Ново-Борисоглебськ), Серпухівського – у слободі Балаклея (Ново-Серпухівськ), Катеринославського полку 2-ї кірасирської дивізії – у слободі Ново-Катеринослав, Глухівського полку – у слободі Ново-Глухів, Астраханського полку – у слободі Ново-Астрахань, Псковського полку – у слободі Ново-Псков [475, арк. 4]. У Новоросійському військовому поселенні полкових комітетів було 12 (за кількістю округів або полків). Штаб-квартири полків знаходилися: 1-го Українського уланського полку – у поселенні Новопавлівськ, 2-го – у поселенні Надлак, 3-го – у селі Панчів, 4-го – у селі Михайлівка, Орденського полку 3-ї кірасирської дивізії – у селі Аджамка, Стародубівського полку – у поселенні Петриківка, Малоросійського полку – у поселенні Куцівка, Новгородського полку – у селі Верблюжка, 1-го Бузького уланського полку – у місті Вознесенську, 2-го – у селі Федорівка, 3-го – у селі Костянтинівка, 4-го – у селі Ольшанка [486, арк. 34; 737, 535–536, 581]. У Києво-Подільському військовому поселенні таких комітетів було 5.

Комітет полкового управління очолював командир поселеного полку. До комітету входили старший священник, три командири поселених ескадронів та

два обер-офіцери поселених частин. Останні діяли постійно, а інші збиралися на засідання один раз на тиждень.

На духовенство військових поселень поширювались правила, передбачені височайше затвердженою 27 грудня 1819 р. доповіддю генерала О. А. Аракчєєва: священники під час перебування в округах військового поселення підпорядковувались благочинним поселених військ, а ті – єпархіальному архієрею. Але під час походів такий порядок не діяв, і всі духовні особи перебували під командою обер-священника [680, 236].

У 1842 р. було введено додаткові посади при кожному священнику. Так, в Українському військовому поселенні відсутніх церковників замінили інвалідами або нездатними до стройової служби кантоністами, у Новоросійському військовому поселенні – дячками і паламарями духовного звання [40, 168]. З 1844 р. було по-новому визначено кількість священнослужителів, зокрема, передбачалося, щоб у кожному окрузі військового поселення кількість священників відповідала чисельності населення згідно з парафіяльними церквами і щоб був один диякон. При кожному священнику перебували по два паламарі духовного звання [58, 532]. Усі питання вирішувалися голосуванням. Комітет полкового управління мав власну канцелярію. Вона складалася з двох відділень та архіву. Канцелярією комітету управляв аудитор, кожним відділенням та архівом – старші писарі. Таким чином, комітет полкового управління частково звільняв командира від виконання зазначених обов'язків, і він міг більше приділяти уваги питанням стройової підготовки. Це був виконавчий та розпорядний орган.

Ескадронний комітет складався з унтер-офіцера та трьох поселенців-господарів. Вони обиралися військовими поселенцями з найдосвідченіших і сумлінних поселенців на один рік. Обиралося два склади кандидатів: ескадронний командир обирав один склад, інший вважався запасним у разі необхідності. Склад ескадронного комітету затверджував полковий командир. Ескадронні комітети займалися вирішуванням справ господарської частини і спірних питань між поселенцями та їхніми постояльцями, а також

здійснювали арбітраж з цивільних позивів. До їхніх обов'язків також входило складання заповітів, тобто нотаріальні функції. У разі невирішення спірного питання його розглядали за участю ескадронного командира або в комітеті полкового управління. Дії ескадронних комітетів контролювалися головним економічним комітетом військових поселень, який здійснював контроль за будівництвом, заготівлею матеріалів і розподілом виділених коштів. Наприклад, у результаті огляду Борисоглебського уланського полку у 1828 р. П. А. Клейнміхелем було виявлено, що журнали реєстрації документів тут не прошнуровані, порушені правила їх заповнення, у документах полкового комітету кількість матеріалів і грошей записували не словесно-цифровим способом, а лише цифрами, в деяких документах траплялися виправлення цифр [403, *арк. 31*].

У всіх кавалерійських полках були встановлені штати військової музики. Протягом існування військових поселень вони поповнювалися новими і удосконаленими інструментами, змінювався репертуар оркестрів. В урочисті дні, під час святкових парадів, офіційних церемоній, виконання концертних програм відбувалося у садах та громадських закладах, де гру оркестрів слухали всі категорії військових поселенців. Служба полкових музикантів прирівнювалася до військової, тому вони й називалися полкові військові музики. До складу полкової військової музики належали: трубачі, сурмачі та виконавці, які грали на ударних, цимбалах і пищалках. Музичні інструменти фарбували у кожній роті стрілецьких дружин масляною фарбою, відповідно до кольору прикладного сукна полку [468, *арк. 75*].

У 1832 р. розпочався другий етап становлення системи управління у військовому поселенні. Він був спрямований на визначення більш чітких функцій – обов'язків усіх ланок управління.

21 березня 1832 р. відділилося управління поселеною частиною від діючої та резервної на полковому та бригадному рівнях [168, *арк. 147*]. Управління поселеними ескадронами та округами здійснювали тепер командири поселених ескадронів, а під час перебування діючих і резервних

ескадронів у своїх округах ними управляли полкові та бригадні командири [168, 147]. На рівні дивізій та корпусів управління не змінювалося. Одночасно сталися зміни і в Головному штабі з військових поселень. Відокремилося від інших управління кавалерійськими військовими поселеннями. На посаду інспектора всією поселеною кавалерією був призначений І. О. Вітт, а з 1838 р. він отримав посаду інспектора резервної кавалерії [530, арк. 4; 104, 315]. Також було скасовано аудиторіат військових поселень. Голову аудиторіату 4-го класу Жеребцова звільнили від служби з виплатою за 38-річну бездоганну службу повної пенсії [180, 837]. За правилами, звільнені з посад генерали і офіцери отримували один посадовий оклад без додаткових виплат за військове поселення [73, 3]. У 1839 р. було призначено у штаб інспектора резервної кавалерії обер-квартирмейстера [52, 373].

У 1840 р. посаду інспектора отримав генерал від кавалерії О. П. Нікітін, а управління інспекторського штабу було переведено до міста Кременчук. Після призначення графа О. П. Нікітіна членом Державної Ради, управління штабу інспектора резервної кавалерії до особливого розпорядження доручалося генерал-лейтенанту В. Ф. фон-дер Лауніцу.

При штабах начальників 1–8-х округів працювали друкарні. У них публікували накази й інші офіційні розпорядження, що підлягали оголошенню в округах військових поселень. На утримання друкарні відпускалося щорічно по 85 руб. 75 коп. сріблом [374, арк. 9].

У 1836 р. зміни відбулися також і в управліннях корпусів і дивізій. Начальників дивізій замінили на начальників округів, одного на чотири округи. Управління чотирма округами доручалося генералу або полковнику на правах начальника дивізії. Він уповноважений був вирішувати питання компетенції цивільного губернатора, а також рекрутських наборів і визначав кількість безтерміново-відпускних. Начальник чотирьох округів Українського військового поселення кавалерії очолював штаб, що складався з 2 старших ад'ютантів, офіцера корпусу топографів, інженерного офіцера,

обер-аудитора, аудитора, бухгалтера і старшого лікаря. Штаб 1–4-х округів Українського військового поселення знаходився у слободі Ново-Катеринослав, штаб 5–8-х округів – у місті Чугуєві [374, арк. 6–8]. Штаб 1–8-х округів Новоросійського військового поселення знаходився у місті Єлисаветграді, штаб 9–12-х округів Новоросійського і 1–5-х округів Києво-Подільського поселення – у місті Вознесенську [371, арк. 9; 372, арк. 10]. Перші вісім округів Новоросійського військового поселення перебували під керівництвом інспектора резервної кавалерії і начальника 1–8-х округів, який мав повноваження корпусного командира. 9–12-ті округи з окремою волостю Новоросійського військового поселення перебували до 13 вересня 1857 р. під керівництвом лише інспектора резервної кавалерії.

Старі комітети полкового управління перейменовувалися в окружні комітети. Управління кожним округом здійснював штаб-офіцер – командир округу. Чисельність штаб- і обер-офіцерів встановлювалася згідно з відомістю з 1849 р. [152, 68]. Командир округу очолював окружний комітет, що складався з 7 осіб: старшого в окрузі священика, трьох волосних начальників, двох обер-офіцерів і аудитора. Кожний округ поділявся на три волості. Саме таку назву мали тепер території, де перебували ескадрони. Волость очолював штаб- або обер-офіцер від кавалерії (обов'язково досвідчений офіцер) – волосний начальник [62, 265]. Він управляв волосним комітетом, що складався з військових поселенців. У 1841 р. окружні командири Українського, Новоросійського та Києво-Подільського військових поселень стосовно судових і слідчих справ військових поселенців і нижчих чинів отримували повноваження бригадних командирів армійських частин [92, 121].

У 1850 р. відбулися чергові зміни в управлінні військових поселень кавалерії. Для нового управління військових поселень кавалерії призначили особливих керівників у чині генерал-майора або генерал-лейтенанта, з них: перший – начальник 8 округів Українського військового поселення (корпусний штаб перебував у м. Чугуєві), другий – начальник перших 8

округів Новоросійського військового поселення (корпусний штаб перебував у м. Єлисаветграді), і третій – начальник останніх 4 округів військового поселення Новоросійського і 5 округів Києво-Подільського (корпусний штаб перебував у м. Вознесенську) [380, *арк.* 230; 39, 100].

27 квітня 1837 р. було затверджено положення «Про управління маєтками військового відомства Київської та Подільської губерній» [380, *арк.* 230]. Для забезпечення добробуту конфіскованих маєтків засновувалося управління на підставах законодавства для Військового поселення кавалерії. За «Положенням» майно військового відомства у Київській і Подільській губерніях іменувалося військовим поселенням Київської і Подільської губерній. Поселення на той час складалося з п'яти округів. Округи носили номери полків від 1-го до 5-го включно. Перші чотири округи військового поселення створювалися для квартирування чотирьох кавалерійських полків у них, а п'ятий – для однієї кінно-артилерійської бригади. Установи для управління маєтками військового відомства були перейменовані. Так, головна господарська контора змінила свою назву на Штаб усіх п'яти округів військового поселення Київської і Подільської губерній; окружні контори кожного округу – на окружні комітети. Поділ волостей залишили без змін. Окремі ділянки 3-го, 4-го округів приєдналися до території поселених округів. Посаду головного начальника майна військового відомства було скасовано.

Головне керівництво округами військового поселення у Київській і Подільській губерніях здійснював інспектор усієї поселеної кавалерії. Управлінням округами займався й командир зведеного кавалерійського корпусу. На підставі наказу 8 серпня 1836 р. посади голови головної господарської контори та голів окружних контор ліквідувалися. Замість них вводилися: посада начальника всіх 5 округів Київського і Подільського військового поселення та посада начальника округу. Посади волосних начальників залишилися без змін. Жителі території військового відомства Київської і Подільської губерній називалися військовими поселенцями.

Державні податки й повинності з 1 січня 1838 р. не сплачувалися у державну скарбницю. Вони формували особливий капітал. Рекрутські набори у військових поселеннях Київської і Подільської губерній проводилися на прийнятих раніше правилах Українського і Новоросійського військових поселень. Інспектор поселеної кавалерії розробив механізм швидкої сплати боргів від маєтків військового відомства. Встановлювався порядок ліквідації боргів маєтків, складання річних кошторисів про доходи й витрати, порядок звітності і справ. Штаби округів військового поселення Київської і Подільської губерній отримали справи головної господарської контори, зокрема, відомості про борги маєтків та їх сплату.

Крім чинів, призначених штабами начальників 4 кавалерійських округів Українського і Новоросійського військових поселень, тимчасово призначалися 3 штаб-офіцери у справах дорадчого розгляду і, особливо, ліквідаційних [380, *арк. 231*]. Інспектор поселеної кавалерії у Київській і Подільській губерніях визначив кількість чинів з осіб, які управляли маєтками військового відомства на тимчасовий термін для справ погашення боргів. Він установив кількість чинів штабу для розгляду справ замість скасованої канцелярії головного начальника майна військового відомства. Нове утримання встановлювалося згідно з «Положенням» про військове поселення кавалерії. Усі витрати здійснювалися з прибутків від маєтків. Повноваження, обов'язки і відповідальність осіб у складі управління визначалися Положенням від 27 квітня 1837 р. З господарських закладів військового відомства (кінних і вівчарних заводів, фабрик, винокурних заводів та інших економічних підрозділів) залишалися лише прибуткові. Повітове місто Умань отримало права, надані містам військового відомства: Старої Русі, Єлисаветграду й Ольвіополю. У 1841 р. відбулися зміни в адміністративному управлінні Києво-Подільського військового поселення. Було запроваджено додаткові нові посади, понад призначених по штату, затвердженому 9 березня 1840 р. Так, у штабі 5 округів Києво-Подільського військового поселення введено посади: старшого ад'ютанта – 1, помічника

бухгалтера – 1 [98, 41], писарів – 4 (з них: старших – 2 і молодших – 2), благочинного – 1, ветеринарного лікаря – 1 з платнею 200 руб. [531, арк. 10].

З 1841 р. було введено додаткову посаду благочинного церковника [44, 655], а у м. Меджибож призначили особливого офіцера на посаду поліцмейстера і одного молодшого писаря [159, 299]. Розрахунки на посадові оклади в сумі 2781 руб. 85 коп. сріблом щорічно призначали з бюджету 5 округів Києво-Подільського військового поселення [531, арк. 31]. У 1844 р. непоселені нижчі чини округів Києво-Подільського військового поселення отримували додаткову платню до 2870 руб. 80 $\frac{3}{4}$ коп. сріблом щорічно [99, 561].

В округах військових поселень кавалерії збереглися надані переваги військовослужбовцям: офіцери отримували додаткову платню згідно з окладом легкої кавалерії, відповідно до штатної відомості згідно з положенням [123, 29], але без відрахування в офіцерський позиковий капітал. Чиновники поселеної частини військових поселень з 1850 р. отримували додаткову платню [112, 179].

У 1849 р. особливим начальником Новоросійського військового поселення був призначений генерал-лейтенант К. В. Пістолькорс. Він перебував на цій посаді до 1857 р.

4 червня 1857 р. урядом було затверджено «Положення про нове влаштування військових поселень кавалерії» [741, 400]. Цим було покладено початок реорганізації поселень, що тривала до 1867 р.

Адміністративній відповідальності за порушення правил благоустрою, як правило, підлягали місцеві чиновники. Начальники округів військових поселень кавалерії, крім установлених, здійснювали інспекторські огляди додатково двічі на рік: весною – для огляду посівів і восени – для перевірки врожаю. Вартість роз'їзних витрат начальникам кожних чотирьох округів становила 428 руб. 50 коп. сріблом кожному [4, 465]. Під час оглядів нерідко траплялися нещасливі випадки. Так, у травні 1824 р. на інспекторському

огляді під час виконання службових обов'язків перевірки з опису стройових коней одна тварина сполохалася і вдарила рядового діючого ескадрону Серпухівського уланського полку Фурсала копитом у голову і він раптово загинув від удару коня [499, *арк.* 468]. У 1852 р. інспекторський огляд Українського військового поселення кавалерії у м. Чугуєві проводив Микола I [465, *арк.* 530].

У 1838 р. в Українському військовому поселенні кавалерії збільшилася чисельність збіднілих господарів 1-го і 2-го розрядів. Тому начальникам округів було наказано звернути увагу на стан і благоустрій військових поселенців.

Окружні і волосні командири також несли адміністративну відповідальність за виконання заходів щодо благоустрою військових поселенців [131, 122]. Вони особисто здійснювали контроль і регулювали трудові ресурси, звільняли збіднілих господарів від громадських нарядів і надавали кошти для придбання робочої худоби. Збитки, завдані військовим поселенцям у результаті порушення законодавства з питань благоустрою населених пунктів, підлягали відшкодуванню окружними і волосними командирами в установленому порядку. В окремих випадках їх звільняли з посади [427, *арк.* 2]. Наприклад, у 1844 р. встановлено, що військові поселенці Українського військового поселення у неділю і святкові дні виконували наряди: з підводами для перевезення будівельних матеріалів, сіна з полів, що суперечило правилам 1828 р., згідно з якими військових поселенців заборонялося відправляти у святкові дні у наряд на громадські роботи, за винятком форс-мажорних обставин [430, *арк.* 2].

Серед адміністративних правопорушень у військових поселеннях кавалерії часто траплялися порушення правил пожежної безпеки. Так, 27 березня 1827 р. в окрузі Серпухівського уланського полку сталася пожежа, в результаті було втрачено громадське сіно [516, *арк.* 13]. Для запобігання порушення правил пожежної безпеки за наказом 7 серпня 1853 р. місцеві начальники спостерігали, щоб у лісах і біля них не розводили вогонь.

Знищення або пошкодження лісових масивів, зелених насаджень навколо населених пунктів поселення вогнем чи іншим способом каралося конфіскацією грошей, штрафом, рівним вартості зрілого лісу [398, *арк. 77*]. Були порушення щодо нераціонального використання природних ресурсів, зокрема водойм. Так, у 1-й волості 7-го кавалерійського округу Новоросійського військового поселення у с. Паліївка поселенці висловили претензію, щодо того, що місцеві річки здавалися в оренду [398, *арк. 207–208*].

У військових поселеннях діяло законодавство про заборону паління тютюну у громадських місцях та на виробництві. Злісним порушникам такого закону загрожувало покарання 500 і більше ударів різками. Міру покарання за нього визначав лише ескадронний командир [241, 649].

За самовільну вирубку лісу на громадських ділянках землі було порушено карну справу проти військових поселенців-господарів Юхима Кренту і Осипа Правцова. У виховних цілях було зроблено зразково-показове тілесне покарання при комітетах 1-го і 2-го поселених ескадронів у присутності всіх військових поселенців Ю. Кренту – 30 ударів, а О. Правцову 25 ударів різками [410, *арк. 1*].

Військові поселенці, які піддалися за незначні провини тілесним покаранням, згідно з журналами окружних комітетів отримували право обрання на громадські посади не раніше, ніж через 10 років із часу понесеного ними покарання [84, 365].

Слід відмітити, що у військових поселеннях також порушувалися правила ведення судового діловодства у цивільних і військових судах, порушувався порядок роботи з документами з моменту їх надходження чи складання в суді до відправлення або передавання в архів. Зокрема, були виявлені порушення правил ведення протоколів та судових справ. У деяких справах була відсутня інформація про правопорушника й скоєний злочин. Так, Херсонське губернське правління повідомило 14 травня 1853 р., що у відкритих листах або подорожніх, зовсім не вказано прикмети арештанта, або

описано їх погано і нерозбірливо; арештанти пересилалися без документів [398, *арк. 50*]. У представлених справах, крім виписки з поясненням всіх обставин скоєного правопорушення і висновків, додавалися короткі витяги за підписом аудитора [398, *арк. 60*]. У 1849 р. Микола I видав наказ, що усі додатки до рапортів надходили одночасно. Для цього вкладали один папір в інший і створений таким чином зошит представляли у конверті [9, 16].

Документи у штаб інспектора резервної кавалерії часто надходили в забрудненому, розірваному вигляді. Генерал-лейтенант В. Ф. фон-дер Лауніц видав наказ 18 вересня 1856 р. про дотримання в листуванні строгої чистоти і порядку [380, *арк. 278*].

В округах військових поселень, у кожній волості створювалися спеціальні комісії для розслідування нещасних випадків з метою визначення їх обставин та причин. На підставі результатів розслідування застосовували заходи щодо запобігання подібним випадкам. Так, 10 червня 1824 р. військові поселенці Українського військового поселення Микола Олейников, рядовий Василь Стадник, кантоніст середньої вікової групи Шидич [499, *арк. 640*], рядовий Кузуба з дружиною Параскою і дочкою віком 1,5 роки після закінчення польових робіт проїжджали на воловій підводі через річку Середній Бурлук. У воді підвода перекинулася і кантоніст Шидич, Параска Кузуб з дочкою втопилися, а інші врятувалися. У Борисоглебському уланському полку Єфросинія, дружина військового поселенця-господаря Пудкова, 20 червня 1824 р. вирушила зі слободи Мохначей у слободу Гиневку для побачення зі своїми батьками. 25 червня 1824 р. у річці Донці, біля мосту, було знайдено її тіло. Відомо, що вона пробула у батьків лише 1 день і 21 червня пішла назад додому. За даним фактом проводилося розслідування [499, *арк. 641*]. У Серпухівському уланському полку 20 липня 1824 р. рядовий інвалідної роти Іван Золотоволосий о 8-й годині вечора під час купання у ріці Ляховці втопився через необережність [499, *арк. 642*].

Отже, військові поселення кавалерії в Україні мали встановлену в Російській імперії систему підпорядкування вищій державній владі. В

адміністративній структурі кавалерійських округів була вироблена підпорядкованість усіх ланок центральної і місцевої влади. Як військово-адміністративна частина Російської імперії військові поселення кавалерії в Україні вимагали створення окремої специфічної системи управління. Тому царський уряд стосовно військових поселень кавалерії створив систему адміністративного управління, яка влилася в існуючий державний механізм. Адміністративна відповідальність була важливим інструментом державного управління і застосовувалася у всіх сферах. За адміністративні порушення передбачалася відповідальність у вигляді адміністративного стягнення, що накладалося з метою виховання особи, яка вчинила адміністративний проступок, а також для попередження вчинення нових правопорушень як ним, так і іншими військовими поселенцями.

3.2. Внутрішня служба

Геостратегічне положення Російської імперії при наявності великої кількості національних окраїн, змушувало її утримувати навіть у мирний час досить значне військо. На початку XIX ст. на території України були сформовані військові поселення кавалерії, в яких поселенці-господарі займалися сільським господарством, а обов'язком діючих і резервних частин поселеного полку була військова служба. Строк її тривав 20 років: 15 – у діючих і 5 – у резервних ескадронах [195, 55–56; 124, 213; 140, 296; 135, 168].

6 квітня 1817 р. три полки 3-ї уланської дивізії: Таганрозький уланський полк, Борисоглебський уланський полк і Серпухівський уланський полк перевели на положення військового поселення кавалерії [55, 178–179]. 19 грудня 1817 р. останній полк 3-ї уланської дивізії – Чугуївський, – поселили на однаковому положенні з попередніми трьома полками, у складі 12 ескадронів [499, *арк.* 466; 105, 942; 106, 942–943; 133, 24]. 18 вересня 1818 р. 3-я уланська дивізія отримала назву – 2-а уланська дивізія [620]. Українське військово-поселення кавалерії за військовим устроєм складалося з двох поселених дивізій: 2-а уланська дивізія і 2-а кірасирська дивізія,

Новоросійське військове поселення кавалерії – з трьох поселених дивізій: Бузька уланська дивізія, 3-я Українська уланська дивізія, 3-я кірасирська дивізія [676, 42].

Бузька уланська дивізія складалася з 1-, 2-, 3-, 4-го Бузьких уланських полків. 31 грудня 1817 р. із 1-го і 2-го Українських уланських полків були сформовані 1-й, 2-й, 3-й і 4-й Українські уланські полки, що склали Українську уланську дивізію.

Поселений кавалерійський полк військових поселень регулярної кавалерії складався з 6 діючих ескадронів: 3 поселених і 3 резервних [179, 794; 620]. Діючі ескадрони були поселені згідно з номерами своїх дивізіонів [495, *арк.* 285].

2 вересня 1820 р. полки 3-ї кірасирської дивізії: Орденський, Малоросійський і Новгородський були призначені для військового поселення у Херсонську, а Стародубівський – у Херсонську і Катеринославську губернії; 2 листопада 1821 р. полки 2-ї кірасирської дивізії – Катеринославський, Глухівський, Псковський та Астраханський були призначені для військового поселення у Слобідсько-Українську губернію. 18 лютого 1825 р. поселення, призначені для полків 2-ї кірасирської дивізії, отримали назву округів військового поселення Катеринославського, Глухівського, Псковського та Астраханського кірасирських полків.

Протягом усього періоду функціонування військових поселень кавалерії полки уланських і кірасирських дивізій трансформувалися і змінювали свої назви (див. дод. А табл. 19).

Поселені війська зберігали структуру регулярної армії. Для будівництва полкових штабів військового поселення і будинків військових поселенців 11 лютого 1818 р. було створено військово-робочий батальйон у складі чотирьох робочих рот. 7 червня 1823 р. з військово-робочого батальйону № 8 для Українського військового поселення було сформовано військово-робочий батальйон № 7. 7 серпня 1833 р. військово-робочий батальйон № 8 змінив свій номер на № 6 [620]. 25 січня 1842 р. військово-робочий батальйон № 6

отримав № 5. 27 листопада 1843 р. військово-робочий батальйон № 5 отримав № 3. З 1841 р. нижчі чини військово-робочих батальйонів і рот відомства військового поселення на робочих куртках (зимових і літніх) носили нашивки за бездоганну службу [79, 761].

Начальник 2-ї уланської дивізії у додатку до звіту генерал-майору Александрову (№ 14, від 5 січня 1821 р.) зазначав, що ремонтування полків поселеної кавалерії, зокрема 2-ї уланської дивізії, проводилося докомплектуванням кіньми із власних заводів згідно з положенням від 3 березня 1820 р. [495, арк. 387]. Комплектування діючих ескадронів 2-ї уланської дивізії відбувалося з військових поселенців поселених і резервних ескадронів, фуштатських поселених рот, термінових робочих рот у кількості 602 чоловік, а комплектування 5-го і 6-го діючих ескадронів 2-ї кірасирської дивізії відбувалося з військових поселенців резервних ескадронів цієї дивізії у кількості 1312 чоловік.

У полках 2-ї уланської дивізії було зменшено чисельність стройових коней: у діючих ескадронах – у кожному на 20, у кожному полку – 120 [495, арк. 388]. З бюджету військового поселення надходили кошти на обмундирування, утримання військової амуніції і коней у справності, шпиталю у належному вигляді, кінного лазарету, аптеки, штатної військової музики; правильне підковування коней [495, арк. 391; 120, 326]. У 1824 р. у 2-й уланській дивізії кількість коней становила 4436, з них у Таганрозькому, Чугуївському, Борисоглебському, Серпухівському уланських полках – по 1104 [497, арк. 17].

У 1827 р. Микола I провів реформу військових поселень кавалерії. «Положенням про військове поселення регулярної кавалерії» від 5 травня 1827 р. кавалерійські полки поділялися на важку і легку кавалерію (див. дод. А табл. 20) [620]. Поселений кавалерійський полк військових поселень складався з 6 діючих ескадронів: 3 поселених і 3 резервних, 2 фуштатських рот: 1 діючої і 1 поселеної, 1 роти служилих інвалідів [195, 25]. Полк розташовувався у поселеному окрузі, а також діючі ескадрони квартирували:

1-й дивізіон – у 1-му окрузі, 2-й дивізіон – у 2-му окрузі, 3-й дивізіон – у 3-му окрузі; резервні ескадрони квартирували у поселених ескадронах своїх номерів, а саме 1-й – у 1-му, 2-й – у 2-му, 3-й – у 3-му. Фурштатська рота призначалася при кожному поселеному батальйоні чисельністю до 200 чоловік і управлялася спеціальним командиром. Діюча фурштатська рота розміщувалася у поселеній фурштатській роті [195, 44]. Поселені і резервні ескадрони значилися за № 1, 2, 3, фурштатські й інвалідні роти у складі поселеного полку не мали номерів, а лише назву [195, 25–26]. Чотири резервних ескадрони у дивізії складали резервний полк [195, 53; 649, 214–216]. Поселений ескадрон мав у своєму складі: 1 обер-офіцера, 9 унтер-офіцерів, 120 кантоністів, 191 поселенця-господаря, а батарея – 1 обер-офіцера, 9 унтер-офіцерів, 136 кантоністів [740, 272]. Положенням також визначався стан діючих ескадронів у мирний і воєнний час. Окремо були прийняті правила про звільнення нижчих чинів поселених полків за вислугу 20 років [88, 700–702]. За положенням, в уланських полках згідно зі штатним розкладом було 936 поселенців-господарів, а у кірасирському – 1206. Отже, військовий поселенець-господар зобов'язаний був забезпечувати продовольством одного постояльця і одного стройового коня.

Наказом від 8 березня 1841 р. було скорочено термін служби непоселених нижчих чинів з 25 до 20 років [178, 167; 183, 119]. Після закінчення терміну військової служби, солдат повертався на місце попереднього проживання, якщо був не з округу військового поселення, або вступав до категорії неслужилих інвалідів. Так, у 3-му кавалерійському окрузі Українського військового поселення у 1853 р. звільнили у безстрокову відпустку за вислугу 25 років Григорія Давидова, Арія Псковича та інших [472, арк. 3–4], у 1–4-х округах Новоросійського військового поселення кавалерії у 1857 р. звільнили в безстрокову відпустку за вислугу 20 років – 1 рядового, за вислугу 15 років – 7 унтер-офіцерів, 38 рядових, тобто всього 46 чоловіків [342, арк. 73]. Відставні нижчі чини військові поселенці отримували паспорт [149, 64].

Нижчих чинів військових поселенців, які відмовлялися йти у відставку після вислуги 20-річного терміну, нагороджували срібними медалями з надписом «За ретельність» [86, 583]. Військові поселенці, нагороджені срібними медалями, звільнялися від грошового внеску за ці медалі на користь покалічених воїнів [164, 520], а за зразкове ведення господарства – від внеску грошей на користь калік [163, 316]. Відставні нижчі чини, які мали власні будинки і бажали залишитися на постійне проживання в округах військового поселення, зараховували до категорії неслужилих інвалідів [108, 326].

22 грудня 1828 р. Катеринославський, Глухівський, Астраханський і Псковський кірасирські полки було влаштовано згідно з Положенням від 5 травня 1827 р. 21 грудня 1829 р. створено 6-у кінно-артилерійську бригаду (з рот № 11, № 12, які з 1833 р. стали батареями) [620].

За дорученням військового міністерства у 1829 р. було проведено вибіркову перевірку військових частин і підрозділів, які дислокувалися на території Українського військового поселення кавалерії, щодо стану їхньої бойової готовності та спроможності виконувати завдання за призначенням. За результатами проведеної перевірки було підготовлено звіт, де зазначалося, що військові поселенці поселених ескадронів продемонстрували кращі знання та вміння з військової підготовки. У польових умовах військовослужбовці відпрацьовували питання з приведення гармат до бою, орієнтування гармат, визначали найменші приціли, а під час комплексного та контрольно-комплексного занять відбувалося розгортання підрозділу у бойовий порядок з виконанням вогневих завдань. Крім того, під час польового виходу унтер-офіцери виконували індивідуальні вогневі завдання зі стрільби і управління вогнем. Зокрема, поселені ескадрони полків 2-ї уланської дивізії були повністю укомплектовані особовим складом, мали бойовий розклад поселення; було впроваджено тимчасовий табель про укомплектування військових частин особовим складом, призначено старшин, священиків, кондукторів і забезпечено належну кількість коней.

У 1829 р. 2-а кірасирська дивізія і 2-а уланська дивізія були зведені у 2-й поселений кавалерійський корпус, які до цього складали загін військових поселень у Слобідсько-Українській губернії [818, 111; 509, арк. 13–14]. У 1829 р. на укомплектування полків 2-ї кірасирської дивізії поступило 1027 чоловіків, з них: у резервні ескадрони – 985 кантоністів старшої вікової групи, у групу поселенців-господарів 1-го розряду – 18 і господарів 2-го розряду – 24; 2-ї уланської дивізії – 551 чоловік, з них: у резервні ескадрони – 306, у діючі ескадрони – 24, у роти служилих інвалідів – 24, у терміново-робочі роти – 30, у господарі 1-го розряду – 86 і господарі 2-го розряду – 81.

У 1833 р. армійська кавалерія була реорганізована. Досвід Польської кампанії показав недоліки комплектування полків з 6 діючих ескадронів, по 15 рядів у взводах, без кінних резервів. Тому імператор Микола I вирішив покращити якісний стан комплектування полків, зменшивши їхню чисельність. 21 березня 1833 р. кавалерійські полки отримали новий розподіл. 1-й Резервний кавалерійський корпус складала 1-а кірасирська дивізія. 1-а бригада мала такий склад: Катеринославський і Його Імператорської Високості Великого Князя Михайла Павловича полки, до 2-ї бригади входили: Псковський і Астраханський полки. 1-а уланська дивізія (колишня 2-а уланська дивізія) складалася з 1-ї бригади: Таганрозького і Чугуївського полків, та 2-ї бригади – Борисоглебського і Серпухівського полків [620]. Кірасирські, уланські та гусарські полки склалися з 8 діючих ескадронів і 1 резервного ескадрону, з 1 нестройовою ротою, а драгунські полки – з 10 діючих ескадронів і 1 резервного ескадрону, з 1 нестройовою ротою. 16 серпня 1833 р. у легких кавалерійських дивізіях уланським полкам було наказано становити перші бригади, а гусарським – другі бригади. 28 грудня 1833 р. відбулося переформування армійської артилерії: всі роти перейменовано в батареї. При 1-му Резервному кавалерійському корпусі створено 1 кінно-артилерійську дивізію з 1 батареєю і 3 легких батареями [620]. У кавалерійських корпусах писарі здійснювали дипломатичне листування, виконували писарські обов'язки, несли відповідальність за

правильність ведення справ і своєчасність їх виконання. Тому у 1839 р. було збільшено чисельність писарів у кавалерійському корпусі з 8 (4 – молодші і 4 – старші) до 13 (7 – молодші і 5 – старші) [101, 373]. З 1855 р. писарі, які перебували на службі в управліннях резервних бригад 1-ї і 2-ї кірасирських, резервної уланської дивізій в округах військових поселень, отримували подвійну платню [114, 452].

У 1842 р. скасовано резервні ескадрони, до 1-го Резервного кавалерійського корпусу була прикомандирована 6-а Легка кавалерійська дивізія, яка складалася з двох бригад. Друга бригада 6-ї Легкої кавалерійської дивізії була прикомандирована до Українського військового поселення кавалерії [258, 6]. 31 грудня 1851 р. до складу 1-го Резервного кавалерійського корпусу включили 1-у і 2-у кірасирські і резервну уланську дивізії, а склад колишньої 1-ї уланської дивізії було скасовано: два полки – Борисоглебський і Її Високості Великої Княгині Катерини Михайлівни – були розформовані, а інші два – Ерц Герцога Австрійського Карла Фердинанда і Генерала від Кавалерії Графа Нікітіна склали 1-у бригаду 6-ї Легкої кавалерійської дивізії замість розформованих Оренбурзького і Сибірського уланських полків. Полки нового складу 6-ї Легкої кавалерійської дивізії змінили свій склад з 6 ескадронів на 8 ескадронів. Через зміни у складі 1-го Резервного кавалерійського корпусу і скорочення чисельності Резервних кавалерійських корпусів з трьох до двох були створені дві кінно-артилерійські дивізії, зокрема, 1-а складалася з батареї № 15, легких батареї № 16, № 17, № 18 [620]. У зв'язку з цими змінами 6-а Легка кавалерійська дивізія утворилася з полків: уланського Їого Високості Ерц Герцога Австрійського Карла Фердинанда, уланського Генерала від Кавалерії Графа Нікітіна, гусарського Їого Імператорської Високості Герцога Максиміліана Лейхтенберзького і гусарського Наслідника Гросс Герцога Саксен Веймарського [373, арк. 38].

У 1853 р. на території 8 округів Українського військового поселення кавалерії розміщувався штаб 2-го Резервного кавалерійського корпусу, а

також 6-а резервна кавалерійська дивізія, три батареї кінно-артилерійського резерву, військово-робочий батальйон № 2, 16 ескадронів і 2 батареї кантоністів; у 5 округах Києво-Подільського військового поселення кавалерії розміщувалися: 1-а кірасирська дивізія (переселена з Українського військового поселення кавалерії у 1856 р. за пропозицією графа О. П. Нікітіна після 25-річного терміну квартирування у 4-й округ Києво-Подільського військового поселення) [332, *арк. 12–13, 18*], дві батареї 1-ї кінно-артилерійської дивізії (у 1-му окрузі штаб 1-ї кінно-артилерійської дивізії), два полка 4-ї Легкої кавалерійської дивізії, 8 ескадронів і 1 батарея кантоністів [291, 37–38], у 1–3-х і 4-му округах – по одному дивізіону кантоністів. При переведенні полків 1-ї кірасирської дивізії на нове місце проходження військової служби у Києво-Подільське військово-поселення кавалерії штаб- і обер-офіцерам з державного бюджету виплачували грошову компенсацію у розмірі 16094 руб. 40 коп. сріблом [375, *арк. 43*].

Офіцерський і рядовий склад військових частин Українського військового поселення кавалерії змінювався: військових переводили в різні поселені кавалерійські округи [91, 41–42]. Так, у 1832 р. ротмістр Ольвіопольського уланського полку Лазаренко був переведений в Одеський уланський полк. Майор Яхонзов наполягав на призначенні поручика Шеміотта командиром 3-го поселеного ескадрону і затвердженні штаб-ротмістра Трофінцова командиром 2-го поселеного ескадрону на посаду ротмістра [514, *арк. 1, 7*]. У 1855 р. на основі припису інспектора резервної кавалерії від 21 червня 1855 р. № 7564 майор Могилевський, начальник 3-ї волості 2-го кавалерійського округу, був переведений і призначений на посаду штабс-ротмістра, яку до цього посідав Бузескуль. Штаб-ротмістра Бузескуля було призначено на посаду начальника 1-ї волості 8-го округу, яку до нього займав майор Штегер [467, *арк. 9*].

Військові поселенці комплектували діючі і резервні частини військового поселення через інститут кантоністів. По досягненні вісімнадцятирічного віку кантоністи, придатні до стройової служби, направлялися у резервні

ескадрони і батальйони [170, 404]. Згідно з Положенням від 8 серпня 1836 р. з ліквідованих Катеринославського і Херсонського батальйонів і Дмитрієвського півбатальйону військових кантоністів у кожному окрузі формувалися по два ескадрони кантоністів і дві артилерійські батареї [374, арк. 24]. У 1847 р. 194 кантоністи із батареями Українського і Новоросійського військового поселення вступили на службу у Донське військо [126, 59].

У 8 округах Українського військового поселення кавалерії в 1856–1857 рр. в батареях було 278 нижчих чинів і 2165 кантоністів, у ескадронах – 25 нижчих чинів і 291 кантоніст [374, арк. 25]. У 1856–1857 рр. з призначених на службу отримали чини: унтер-офіцера 41,2 %, феєрверкера 4,4 %, писаря 53,5 % [371, арк. 20; 372, арк. 20] (див. дод. А табл. 21).

З метою перевірки стану реформування військових поселень кавалерії проводилися планові перевірки військовослужбовців з виконання ними статутних вимог, з фізичної підготовки та утримання коней. Так, у 1828 р. у результаті планової перевірки П. А. Клейнміхелем резервних ескадронів 2-ї уланської дивізії виявлено недоліки: у Білгородському уланському полку коні були погано підковані, у Серпухівському уланському полку у 1-му і 2-му ескадронах коні були виснажені, в цілому у 2-й уланській дивізії військовослужбовці і кантоністи не мали належної виправки і вигляду в пішому і кінному строї [403, арк. 27]. Також у Серпухівському уланському полку було виявлено невідповідність номеру на формених шапках і погонах військових поселенців фурштатської роти [403, арк. 43].

Генерал від інфантерії граф П. А. Толстой у 1829 р. зазначив, що у ході проведення перевірки резервних і діючих ескадронів 2-ї уланської дивізії були виявлені такі недоліки: 1) резервні і діючі ескадрони 2-ї уланської дивізії після повернення із російсько-перської війни (1826–1828) у жовтні 1828 р. зобов'язані були поставити 2000 рекрутів, чого не зробили; 2) брак кількості коней і сідел. Під час проведення інспекторської перевірки військового поселення 2-ї кірасирської дивізії був також виявлений брак коней у резервних ескадронах [506, арк. 66].

З метою поліпшення матеріального забезпечення військовослужбовців військових формувань, які розміщувалися на території військового поселення кавалерії, згідно з наказами від 29 вересня 1821 р. [497, *арк. 134*] і 1851 р., [175, 2] було підвищено оклади за військовими званнями (див. дод. А табл. 22).

За наказом імператора 1832 р. командири військових частин завчасно повідомляли про призначення на посади та про всі випадки переміщення по службі військовослужбовців [536, *арк. 2*]. Наприклад, у 1825 р. через хвороби було звільнено зі служби поручика Леонтєєва [422, *арк. 71*], з Таганрозького уланського полку – поручика Каплуновського, корнета Кулебяку, з Чугуївського уланського полку – поручика Александрова і корнета Григоросуля, з Борисоглебського уланського полку – ротмістра Носова [422, *арк. 254*], а у 1826 р. також ротмістра Хандакова із Серпухівського уланського полку перевели на посаду командира 3-го поселеного дивізіону у Борисоглебський уланський полк на місце звільненого у зв'язку з хворобою ротмістра Левуцького [448, *арк. 26*].

3 липня 1832 р. у м. Чугуїв прибув генерал-ад'ютант П. А. Клейнміхель від Головного Штабу для проведення огляду 2-го Резервного кавалерійського корпусу. На огляд були зібрані діючі і резервні ескадрони полків 2-ї кірасирської дивізії. Огляд показав, що стан поселених ескадронів був задовільний.

Для тимчасового розташування офіцерів, які прибули на огляд, у 1832 р. у кожному окрузі військового поселення 2-ї кірасирської дивізії спорудили по 30 будинків, за зразком будинків, затверджених для військових поселенців-господарів 1-го і 2-го розрядів. При штабі 1-го поселеного ескадрону – 16; 2-го поселеного ескадрону – 7, 3-го поселеного ескадрону – 7. У Катеринославському і Псковському кірасирських полках будинки будували із крейдового каменю, у Глухівському і Астраханському – з дерева [459, *арк. 28*].

У травні 1834 р. під час подорожі маршал Мармон герцог Рогузський у супроводженні графа І. О. Вітта побував на огляді Новоросійського військового поселення кавалерії у м. Єлисаветграді [596, 79]. Маршал О. Ф. Мармон так описував своє перебування у м. Єлисаветграді: «31 травня 1834 р. вранці я оглянув кавалерію і бачив її маневри: вона була вишикувана в 2 лінії і виконувала різноманітні вправи з надзвичайною точністю і правильністю. Дві речі вразили мене, і обидві їх я визнаю: перша, що після закінчення атак не вимагають від військ ніякої регулярності, і друга, що кірасири озброєні піками ...» [252, 170–171].

Після придушення Польського повстання, нижчі чини польської армії склали військову присягу на вірність російському імператорові Миколі І. Командуючий резервною дивізією 4-го піхотного корпусу генерал-майор Веселовський зарахував польських нижчих чинів на військову службу, згодом – на службу у військові поселення, він перевіряв їхні документи, заносив дані до книги обліку [469, арк. 200]. У жовтні 1832 р. ротмістр фон Мензенкамф Борисоглебського уланського полку просив надати йому відпустку з наступним звільненням у Варшаву [469, арк. 167].

У 1853 р. в Українському військовому поселенні кавалерії чисельність військ сягала 22659 чоловіків, у тому числі: у кавалерійських полках нижчих чинів – 12967 або 57,2 %, кінно-артилерійській батареї нижчих чинів – 768 або 3,4 %, у кантоністських ескадронах – 2464 або 10,9 % (нижчих чинів – 304 і кантоністів – 2160), у кантоністських батареях – 322 або 1,4 % (нижчих чинів – 30 і кантоністів – 292), у військово-робочому батальйоні – 792 або 3,5 %, у поселених округах – 5346 або 23,6 % (непоселених нижчих чинів – 1174, служилих інвалідів – 1880, тимчасово-робочих рот – 2292) [291, 38].

Військові поселенці 7-го округу Українського військового поселення кавалерії пожертвували 54 руб. 45 коп. сріблом морським чинам і постраждалим сім'ям, які втратили своє майно у м. Севастополі. Микола І наказав: пожертвування прийняти, а благодійників нагородити [467, арк. 15].

У формі одягу поселенці мали дотримуватися встановлених зразків (див. дод. Б рис. 6–81, 84–107). Їхній одяг складався з напівжупана і штанів різного кольору. Напівжупани для військово-робочих № 2 і № 3 батальйонів призначалися на три роки (на виготовлення напівжупана відпускалося 3 руб. сріблом) [134, 86]. Різними були комірці напівжупанів. Зокрема, військові поселенці-господарі поселеної фурштатської роти мали сині комірці. Унтер-офіцери мали на комірцях галун.

Військовим поселенцям, віком до 45 років, видавали мундири, а іншим – жупани селянського покрою з погонями, шаровари з сірого сукна, кашкети з козирком. На погонах зазначався номер округу, а на шапці – номер волості. Поверх жупана одягався сірий кушак. Ще на коміри і погони одягалися різнокольорові сукняні чохла, а саме: у 1-му окрузі – помаранчевого, у 2-му окрузі – синього, у 3-му окрузі – жовтого, у 4-му окрузі – рожевого, у 5-му окрузі – червоного, у 6-му окрузі – білого, у 7-му окрузі – жовтого, у 8-му окрузі – синього кольорів [468, *арк.* 75].

Для поселенців, які займалися відправленням пошти, замість мундира передбачався камзол з рукавами, комірцем і обшлагами, формена шапка й рейтузи. На випадок холоду або дощу зверху одягали шинель, а взимку дозволялося під шинель одягати власні тулubi. Для господарських робіт військові поселенці-господарі мали власний робочий одяг [195, 28–42; 649, 210, 213–214].

Форма військових поселенців за період існування військового поселення змінювалася. Так, наказом військового міністра 4 березня 1834 р. встановлювався новий мундир військового покрою [529, *арк.* 3]. Непоселені нижчі чини і інваліди в округах військового поселення носили на мундирах і шинелях гладкі гудзики без номерів [42, 388; 63, 17].

Бухгалтери, їхні помічники, службовці в корпусних і дивізійних штабах військового поселення носили мундир зі срібними прямими петлями лише на клапанах і обшлагах, без канта [529, *арк.* 3, 18]. Для корпусу інженерів військового поселення встановлювався темно-зелений мундир з червоним

суконним комірцем і таким самим випуском по борту і на фалдах [529, *арк. 19*].

19 листопада 1836 р. відбулися зміни у військовій формі військових поселенців Українського військового поселення кавалерії. Так, коміри виготовляли з червоного сукна, погони і фуражні шапки – з сірого сукна з висічкою на них номери округу червоного кольору [409, *арк. 13*]. З 1838 р. кантоністи, які вступали у діючі ескадрони і батареї, отримали дозвіл залишати одяг [24, *14*].

У 1855 р. знову змінювалася форма військових поселенців. Колір комірів у писарів в управліннях округів військових поселенців мав бути червоний, гудзики – олов'яні, а галун на комірцях – білий, армійського зразка, без візерунків [345, *арк. 14*]. Інвалідам, непоселеним нижчим чинам, фельдшерам призначалося спеціальне обмундирування: шапка, двобортний напівжупан, замість куртки з темно-зеленого сукна – обшлаг. Шаровари суконні, замість зимових темно-зелених панталонів. Літні шаровари з фіамського полотна [345, *арк. 23*].

7 січня 1856 р. затвердили малюнок із зображенням нарукавної нашивки з галуна для нижчих чинів, унтер-офіцерів (див. дод. Б рис. 82, 83), чисельність яких у 1856–1857 рр. в ескадронах становила 10,2 %, кантоністів – 74,8 %, у батареях нижчих чинів – 1,3 %, кантоністів – 13,8 % [371, *арк. 20*; 372, *арк. 20*].

Одним із обов'язків військових поселенців-господарів було утримання пожежної охорони і військової поліції.

Перші повідомлення про пожежну службу з'явилися в «Установі про військове поселення регулярної кавалерії» 1817 р. Пожежники знаходилися у підпорядкуванні військової поліції і базувалися при поліцейських дільницях [226, 73–74]. У 1818 р. у слободі Балаклея пожежні інструменти були не у справному стані. Тому військово-поселенське керівництво видало розпорядження про покращання засобів протипожежного захисту: системи оповіщення людей про пожежу, системи пожежного спостереження,

первинні засоби пожежогасіння, вогнезахист конструкцій, протипожежні перешкоди [410, *арк. 14*]. У 1844 р. було затверджено «Положення для пожежної частини в округах військового поселення Українського, Новоросійського і Київської та Подільської губерній», яке підписали князь О. Чернишов, М. Храповицький, О. Ейлер, П. Угрюмов, В. Адлерберг, Ф. Шуберт, О. М. Данилевський, М. Брайко, директор Свити Його Імператорської Величності генерал-майор Анненков 3-й, а зшив статський радник Устрялов. За цим Положенням улаштування пожежної служби в округах військових поселень відбувалося при окружних штабах і населених пунктах. Для гасіння пожежі при кожному окружному штабі в округах військових поселень: Українському, Новоросійському і Києво-Подільському була налагоджена система пожежної охорони, підготовлені пожежні команди, коні, пожежне обладнання, інструменти [193, 1]. Лише окружний штаб 1-го округу Києво-Подільського військового поселення, розташований у м. Умані, не мав спеціальних пожежних інструментів, оскільки в місті раніше була влаштована пожежна частина, згідно з Положенням, височайше затвердженим 4 травня 1840 р. Кількість пожежної техніки, пожежного обладнання, інструментів визначалися відомістю (див. дод. А табл. 23). До складу пожежних інструментів, встановлених табелем, надходили інструменти з округів; а інструменти і речі, яких не вистачало, заготовлялися на суму, виділену з коштів військових поселень. Кількість коней у кожному окрузі під пожежні інструменти становила: під велику і малу трубу на літніх ходах – 4, під насоси – 2, під двоє возів для підвозу води – 4, під биндюги для підвозу ручних труб, багрів та ін. – 2, всього – 12 [193, 21–22]. Кінська упряж для коней під пожежними інструментами на певний термін призначалася табелем (див. дод. А табл. 24).

Для ремонтування пожежних і поштових інструментів, механізму для оковування коліс, ходів і для виготовлення мазі для змащення шкіряного приладдя, призначали щорічно ремонтну суму [524, *арк. 4–5; 14, 257*].

Капітальний ремонт пожежних інструментів: фарбування, заміна шкіряного приладдя, механізмів або заготівля нових інструментів, відновлення замість старих, відбувалися за рахунок коштів, що надходили згідно з розпорядженням Департаменту військових поселень [193, 6]. Ремонтна сума відраховувалася щорічно із позичкового грошового капіталу військових поселенців. Для використання пожежних інструментів, нагляду за кінями, утримання караулу при каланчі і виконання інших обов'язкових повинностей у штабі округів створювали пожежні команди з чоловіків інвалідних рот у складі: 1 обер-офіцера, 2 унтер-офіцерів і 23 рядових, згідно з розрахунком (див. дод. А табл. 25).

Пожежники на випадок пожежі, окрім вартових на каланчі при пожежному дворі, повинні були знаходитися біля інструментів [193, 11].

Аналіз причин виникнення пожеж показав, що найбільша їх кількість виникала від необережного поводження з вогнем.

Характерним був такий випадок. 30 травня 1855 р. о 7-й годині ранку на громадському току слободи Шульгінка спалахнула пожежа і згоріли 23 копи жита. Було встановлено, що пробний обмолот становив 1575 четв. [467, арк. 20]. У ході проведеного розслідування з'ясувалося, що за 2 години до спалаху пожежі військові поселенці Василь Шрамко, Михайло й Тимофій Сороки палили тютюн: спочатку на току, а потім у канаві. Ретельне службове розслідування причин та умов виникнення пожежі довело вину поселенців. Розпорядженням від 16 листопада 1855 р. № 14406 було наказано військовим поселенцям слободи Шульгінка, де сталася пожежа, повернути ту кількість насіння ячменю, котрої не вистачає. Василь Шрамко, Михайло й Тимофій Сороки підлягали стягненню, а також направлялися на громадські роботи терміном – один тиждень [467, арк. 21]. Громадські роботи як вид основного покарання, полягав у виконанні засудженим безоплатних громадсько-корисних робіт. Безоплатні громадсько-корисні роботи виконувалися засудженим у вільний від роботи чи навчання час. Конкретні види таких робіт визначалися ескадронним комітетом. Ними були: прибирання вулиць,

парків, скверів, інших територій, роботи з благоустрою населеного пункту, ремонту будівель, комунікацій, вантажно-розвантажувальні роботи, догляд за хворими, сільськогосподарські роботи, роботи по впорядкуванню лісів та інші.

За порушення встановлених законодавством вимог пожежної безпеки, невиконання приписів посадових осіб пожежної служби військового поселення керівництво слободи Шульгінка притягнули до відповідальності [467, арк. 28].

Наступним заходом було виконання наказу № 21 про обережне поводження з вогнем від 19 липня 1855 р. З метою поліпшення роботи, спрямованої на запобігання пожеж у магазинах та інших громадських місцях, або в поселенні і дотримання правил пожежної безпеки, організували навчання поселенців правилам пожежної безпеки та пропаганду заходів щодо їх забезпечення, зокрема, це стосувалося заборони палити тютюн і, взагалі, обережного поводження з вогнем на току. Передбачалося, що військові поселенці, незважаючи на заходи керівництва, мали слідкувати один за одним і запобігати випадкам, що могли призвести до виникнення пожежі [467, арк. 20–21].

Технічні засоби та пожежний інвентар (коні, зброя) згідно з положенням, височайше затвердженим 21 жовтня 1844 р., утримувалися й ремонтувалися на суму з позичкового капіталу військових поселенців [467, арк. 38] (див. дод. А табл. 26). Кожний округ мав пожежне обладнання, переносний пожежний інструмент, установки пожежогасіння, засоби індивідуального захисту пожежника, пожежні рятувальні пристрої, на утримання яких було асигновано по 10000 руб. [707, 129].

Військова поліція відповідно до своїх основних завдань зобов'язана була здійснювати правоохоронну роботу; виявляти, припиняти і розкривати злочини, проваджувати за ними дізнання і попереднє слідство; здійснювати профілактику правопорушень серед військових поселенців; проводити провадження у справах про адміністративні правопорушення в межах своєї

компетенції; оперативно вживати невідкладних заходів щодо запобігання та припинення злочинів і правопорушень, які готувалися на території кавалерійських округів військового поселення тощо.

У 1854 р. відбулися зміни в обмундируванні поліції міст військових поселень. Так, трикутні капелюхи замінили на каски за встановленим зразком для аудиторів, з армійським гербом і гладким щитом, згідно з кольором гудзиків [45, 328].

Начальник 2-ї уланської дивізії генерал-лейтенант Г. І. Лісаневич у 1819 р. збирав відомості про виселення з міста Чугуєва і кавалерійських округів Українського військового поселення осіб, які порушували правопорядок, хуліганили, вели розпутне життя, чинили шахрайство. Складені протоколи та інші матеріали про правопорушення, різноманітні документи протягом поточного місяця Г. І. Лісаневич направляв імператору Олександру І. За результатами перевірки Олександр І видав розпорядження, щоб військових поселенців, які порушували закон, відправляли для розгляду справи слобідсько-українському цивільному губернатору і переселяли в інші населені пункти і міста Російської імперії.

Втім, російський імператор міг і помилувати. Так, у 1825 р. до Олександра І звернулися з листом про дострокове звільнення від покарання Ірина Гаврилова і Марія Іванова, які відбували покарання терміном 6 років у м. Ахтирка. Це звернення підтримав слобідсько-український цивільний губернатор і протягом місячного строку подав висновки із зазначенням змісту прийнятих судових рішень, обставин вчинення злочинів, даних про засуджених осіб, а також свої пропозиції по суті кожного клопотання, враховуючи зразкову поведінку жінок. У 1825 р. до царя Олександра І звернувся відставний із Чугуївського уланського полку прапорщик Гальченко, який в 1819 р. разом із іншими військовими поселенцями відбував термін покарання у м. Лебедин, про звільнення його від поліцейського нагляду, згідно з відношенням 1825 р., отриманим від

лебединського міського голови, де містилися клопотання з проханням про помилування засудженого [501, *арк. 423*].

У березні 1823 р. на території Українського військового поселення кавалерії було підкинута листівки, текст яких містив лайки та некоректні висловлювання на адресу багатьох осіб і сімей, які проживали у Харкові. У цих листівках були обляяні найвищі посадовці міст Харкова і Чугуєва [540, *арк. 1*]. Це свідчить про те, що в округах Українського військового поселення кавалерії були й наклепники і донощики [464, *арк. 380*]. Тому згідно з секретним циркуляром інспектора резервної кавалерії від 14 листопада 1850 р. № 152 було наказано слідкувати за такими особами [464, *арк. 9*].

1 серпня 1822 р. імператор наказав ліквідувати таємні товариства. Указом імператора було заборонено масонський рух у Російській імперії, зокрема функціонування і діяльність масонської ложі та інших таємних організацій на території військових поселень [433, *арк. 1*]. Генерали, штаб- і обер-офіцери Українського військового поселення кавалерії були сповіщені про указ і у разі приналежності до масонської ложі надали письмове пояснення про це. Вони закріплювали рішення про припинення свого членства у ложі підпискою згідно зі встановленим зразком. Імператор сподівався, що військові чиновники, які склали військову присягу на вірність імператору в урочистій обстановці, зі зброєю в руках, не мали права давати іншу присягу. О. А. Аракчєєв видав розпорядження, щоб збір підписів здійснювали не за наказом по військовому поселенню, а особистим повідомлення кожної військової частини [433, *арк. 2*]. У 1822 р. командир 2-ї уланської дивізії Александров отримав дані від місцевих командирів про приналежність до масонської ложі [433, *арк. 7*]. Так, командир 2-го батальйону 7-ї фушштатської бригади капітан Гончаров, командир бригади резервних рот капітан Кривоблацов [433, *арк. 8–9*], капітан півбатальйона Буравцов доповіли, що військові поселенці у масонській ложі не перебували. Встановлено, що майор Фрей у Тарутинському батальйоні входив до масонської ложі «Нептун» у м. Москва [433, *арк. 10*]. Бригадний командир

полковник Вансович взяв у Фрея підписку про вихід зі складу масонської ложі [433, *арк. 15*].

Отже, для зміцнення своєї влади і збереження територіальної цілісності уряд Російської імперії дислокував в Україні на території Херсонської, Катеринославської, Слобідсько-Української, Київської і Подільської губерній значні збройні сили, утримання яких було покладено на місцеве населення – селян. Чисельність нижчих чинів і кантоністів в округах кавалерії становила 55785 осіб, а також – 24542 коня. Задачі з охорони підтримання порядку у військових поселеннях кавалерії виконувала поліція, команди із нижчих чинів, непридатних до стройової служби, які знаходилися у підпорядкуванні місцевої адміністрації.

3.3. Рекрутська повинність

Рекрутська повинність полягала у зобов'язанні населення податних станів (селян, міщан та ін.) поставляти в армію новобранців-рекрутів, а від офіцерського корпусу переважно – із дворян. Кожен рекрутський набір був фактично трагедією для тих сімей, у яких забирали чоловіка в армію. Тому уряд російського царя Олександра I взявся за розв'язання проблеми комплектування і утримання збройних сил. Альтернативою у вирішенні проблем армії, на яку уряд покладав надію, стало влаштування військ на поселення.

Волості, що увійшли до складу округів військових поселень, звільнялися від виконання рекрутської повинності у мирний час на особливих умовах. По-перше, без грошового внеску за рекрутів у державну скарбницю. По-друге, селяни удільного відомства, поміщицькі та вільні хлібороби, зобов'язані рекрутською повинністю, мали сплачувати у скарбницю при рекрутських наборах по 2 руб. за кожного рекрута з 500 чоловіків. Кошти надходили на влаштування військових поселень [162, 550]. По-третє, військові поселенці у военний час змушені були представляти рекрутів для

укомплектування діючих армій за загальними правилами. Від рекрутської повинності не звільняли купецтво і міщанство [162, 549].

У військових поселеннях Слобідсько-Української губернії у мирний час при рекрутських наборах поміщики сплачували за кожного рекрута по 1000 руб. або поставляли рекрута «натурою» [476, арк. 4]. Кошти, внесені за рекрутів, надходили у бюджет військового поселення, згідно з правилами від 17 листопада 1821 р. Якщо поміщики не викупували рекрута, то при зарахуванні такого рекрута на службу видавали квитанції з державних палат на загальних правилах про рекрутські набори [93, 136].

У другій половині 1820-х років відбулося реформування системи військових поселень. 5 травня 1827 р. було підписано «Положення про військове поселення регулярної кавалерії», де зазначалося, що військові поселенці звільнялися від рекрутського набору назавжди [195, 12]. Згідно зі «Статутом про існуючу рекрутську повинність і про осіб, їй належних» від 1831 р., у військових поселеннях рекрутська повинність відправлялася сплатою у державну скарбницю по 1000 руб. за кожного рекрута з 1000 осіб. Лише на термінові рекрутські набори за військовими обставинами ставили рекрутів «натурою» [136, 502–504].

1 січня 1833 р. вийшов наказ «Про запровадження рекрутського набору в округах Військового поселення кавалерії» [476, арк. 4; 187, 1]. Згідно з цим наказом діти військових поселенців звільнялися від належності до категорії «кантоністів». Вони залишалися у своїх сім'ях й іменувалися військовими поселенцями [461, арк. 3].

Правила про призначення чоловіків на службу з округів військового поселення кавалерії були скасовані, натомість у 1834 р. були запроваджені рекрутські набори [313, арк. 2; 740, 74; 111, 120–121]. Рекрутські набори проводили згідно з правилами для державних наборів і спеціальних наказів стосовно військових поселенців.

У правилах 1834 р. «Про рекрутську повинність в округах військового поселення кавалерії» зазначалося, що військові поселенці зобов'язані

рекрутською повинністю щорічно за прикладом малоросійських козаків – 5 рекрутів з 1000 чоловіків. Для виконання такої повинності правила визначали: 1) порядок складання чергових списків, 2) утворення рекрутських дільниць, 3) набір і розподіл рекрутів, 4) обов'язки місцевого керівництва.

Прийом у рекрути проводили в округах військового поселення комітети полкового управління у присутності бригадних командирів [187, 1]. Комітети полкового управління складали чергові списки у кожному окрузі, згідно зі встановленою формою. Порядок, встановлений Рекрутським статутом про черги сімей по дільницях державних селян, виконували у всіх округах поселеної кавалерії. У списки вносили сім'ї, які мусили відправляти рекрутську чергу по округах [210, 224]. Рекрутська черга кожної сім'ї визначалася кількістю чоловіків 18–60 років. Військові поселенці, визнані за станом здоров'я непридатними до військової служби, звільнялися від рекрутської черги.

Одну рекрутську дільницю складали 1000 чоловіків, зобов'язаних рекрутською повинністю. При утворенні рекрутських дільниць поселений ескадрон приймали відповідно за волость, полковий округ – за повіт, а чотири округи, які складали дивізію, – за губернію. Утворення рекрутських дільниць починалося з 1-го по 8-й округи дивізій. Рекрутські дільниці позначалися номерами по кожному полковому округу. Із сімей самотніх військових поселенців складали окрему рекрутську дільницю. Рекрутська повинність у таких дільницях відбувалася жеребкуванням, або згідно з громадською ухвалою. Рекрутський набір тривав з 15 січня до 15 лютого.

Прийом рекрутів в округах відбувався на підставі наказу від 1 січня 1833 р. За порушення правил прийому рекрутів винні підлягали покаранню згідно з Рекрутським статутом. Військовим поселенцям при вступі в рекрути голили голови, а тим, які призначалися служити за порушення, голили чоло [528, арк. 2].

За рахунок коштів з позиченого грошового капіталу військових поселень рекрути, військові поселенці, отримували необхідний одяг, провіант і

заробітну платню згідно зі встановленим тарифом останнього рекрутського набору [187, 1]. За недбале ведення господарства і порушення законодавства військових поселенців також відправляли у рекрути [210, 226]. Наймання рекрута за свою сім'ю дозволялося лише при діючому наборі. За рахунок майбутніх наборів наймання не дозволялося. Термін служби військових поселенців складав 15 років у діючих військах і 5 років у резервних.

Ескадронні комітети кожного поселеного ескадрону виконували обов'язки рекрутських старост, під керівництвом і особистою відповідальністю командирів ескадронів. Комітети полкових управлінь виконували обов'язки, котрі згідно з Рекрутським статутом покладені на волосні управи, а порядок прийому рекрутів – згідно з правилами для рекрутських присутствій. Рішення полкових комітетів виконувалися під наглядом і відповідальністю бригадних командирів. Дивізійні штаби під керівництвом начальників дивізій виконували обов'язки Державної палати. Начальники дивізій перевіряли дані про рекрутів, що надходили від полкових комітетів, і контролювали правильне складання чергових списків, які потім відправляли у корпусний штаб для перевірки. Корпусний командир виконував обов'язки цивільного губернатора [221, 424]. Він напередодні і після закінчення кожного набору представляв через інспектора поселеної кавалерії військовому міністру дані про кількість рекрутів з кожного округу і корпусу, кошторис на їхнє обмундирування та утримання за рахунок коштів з позиченого грошового капіталу військових поселень [210, 226].

Розглянемо вартість обмундирування і переміщення до пункту призначення одного рекрута та всіх рекрутів у 8 округах Українського поселення з 1835 по 1846 р. (див. дод. А табл. 27). Так, наведені показники свідчать про зростання суми витрат на одного рекрута з 1843 р. у середньому на 2,5 руб. Найдорожчий набір рекрутів у 1–8-х округах Українського військового поселення відбувся у 1843 р. і склав 8240 руб. 37 коп. [373, арк. 10].

19 лютого 1835 р. військовим поселенцям округу Чугуївського уланського полку на знак особливої монаршої милості наказано завжди відбувати рекрутську повинність у цьому полку [160, 158].

У 1837 р. маєтки військового відомства у Київській і Подільській губерніях, що утворилися з конфіскованого майна польських повстанців, були перейменовані у військові поселення [221, 327]. 30 квітня 1838 р. м. Умань зараховано у відомство начальства військового поселення у Київській і Подільській губерніях. У відправленні рекрутської повинності місцеві верстви населення за бажанням вносили у скарбницю за кожного рекрута по 4 руб. з 1000 чоловіків [174, 388]. 5 серпня 1839 р. міщани військового поселення м. Умані отримали право сплачувати гроші за рекрута у мирний час у державну скарбницю [128, 659]. 9 березня 1840 р. були затверджені правила для влаштування округів військового поселення у Київській і Подільській губерніях. Так, у параграфі 19 наголошувалося, що рекрутська повинність відбувалася на основі 12-го пункту наказу № 10775 а від 6 грудня 1837 р., надрукованого у «Повному зібранні законів Російської імперії», за правилами для Українського військового поселення [183, 123]. Таким чином, рекрутська повинність військових поселенців Українського [370, арк. 140], Новоросійського [371, арк. 8; 372, арк. 9] та Києво-Подільського [290, 242] військових поселень становила 8 рекрутів через кожні два роки з 1000 чоловіків [256, 242].

У звіті 1847 р. згідно зі статистичними описами Київської і Подільської губерній у 5 округах Києво-Подільського військового поселення було 45130 чоловіків, зобов'язаних рекрутською повинністю [256, 243]. Так, у Подільській губернії 30554 (67,6 %) чоловіки, з них: у 3-му окрузі – 10589 (23,4 %), 4-му – 8931 (19,8 %), 5-му – 11034 (24,4 %). З них підлягали рекрутському набору у 3-му – 55, 4-му – 49, 5-му – 88 військових поселенців [257, 56].

У 1850 р. Військова рада отримала заяву Департаменту військових поселень і проект Правил заготівлі матеріалів для пошиття рекрутського

одягу у кавалерійських округах військового поселення. 18 грудня 1850 р. Військова рада, зважаючи на брак коштів місцевого керівництва на придбання обмундирування, згідно з висновками інспектора резервної кавалерії постановила: матеріали для рекрутського одягу вимагати від Комісаріатських комісій згідно з кошторисом, за рахунок коштів з бюджету військового поселення [87, 296].

Згідно з Правилами про заготівлю і виготовлення обмундирування для рекрутів [87, 297] матеріали для обмундирування надходили від Комісаріатських комісій [70, 269]. Підрахунки обсягу матеріалів для виробництва рекрутського обмундирування і взуття завчасно складали командири округів (див. дод. А табл. 28).

Комісаріатська комісія до кінця грудня постачала матеріали в округи з кур'єром. Вона контролювала наявність клейма на тканинах для обмундирування рекрутів і відповідність встановленим зразкам, щоб їх не забракували. Достовірність доставлених речей при прийомі від постачальників перевіряли. Перед відправкою речей Комісії відрізали зразки з сукна і полотна. Командири округів доставляли зразки отриманих речей у Комісію. Потім отримані зразки і власні зразки відправляли у Комісаріатський департамент. Командири округів разом із членами комітетів після прибуття транспорту, порівнювали їх зі зразками Комісії і того ж дня складали акт, де вказували: дату прибуття транспорту, кількість матеріалів, чи не загублена якась частина з них, відповідність зразкам і повідомляли про це начальників 1–4-х округів. Ці дані також надавали корпусним командирам і відправляли у Департамент військових поселень. У разі браку складали акт про огляд і розпорядження місцевого начальства округів поселення, замість бракованих матеріалів купували комерційним способом інші матеріали. В акті зазначали найменування і кількість бракованих речей. Комісаріат вимагав, щоб витрати були здійснені за рахунок винуватих. Комісаріатські комісії також притягувалися до відповідальності і відшкодовували витрати на придбання речей. Комісаріатські комісії складали детальні розрахунки про

кількість, призначення і ціну кожної речі, упаковку і транспортування до окружного штабу. Один примірник розрахунку Комісії відправляли у Комісаріатський департамент, а інший – начальникам округів [87, 298]. Комісаріатський департамент повідомляв Департамент військових поселень про фінансування від Комісаріатських комісій. Інспектор резервної кавалерії перепроваджував оригінал розрахунків до начальників округів. Вони звіряли їх з розрахунками Комісій і затверджували підписами точність матеріалів і грошей, представляли їх по команді у Департамент військових поселень. Лише тоді Департамент виплачував необхідні гроші Комісаріату і проводив розрахунки з округами.

Матеріали для рекрутського обмундирування і взуття мали у запасі на один повний набір. Для цього матеріали на майбутній набір вимагали негайно після закінчення кожного поточного набору. Пошите обмундирування і взуття у присутності свідків клеймували печаткою окружного комітету і особливим клеймом з номером округу. Обмундирування разом із рекрутами здавали офіцерові, призначеному для відведення партії рекрутів із округів військового поселення у відання командира внутрішнього гарнізонного батальйону для супроводження у війська. Цей офіцер під час прийому рекрутського обмундирування і взуття перевіряв якість речей і їх відповідність зразкам. Після закінчення рекрутського набору командир округу складав загальний звіт про витрати щодо рекрутської повинності та відомість про кількість отриманих речей і залишок від минулого набору рекрутів. Зайві речі командир округу негайно продавав згідно з чинним порядком з аукціонного торгу, а виручені гроші зараховували у позичений грошовий капітал військових поселенців [87, 300].

У 1850 р. у 8 кавалерійських округах Українського військового поселення кавалерії перебували 80811 військових поселенців, зобов'язаних рекрутською повинністю [370, *арк. 140*]. Чисельність рекрутів у 1855 р. в Українському військовому поселенні складала 94462 [374, *арк. 8*], у

Новоросійському військовому поселенні – 98520 [371, *арк. 8*; 372, *арк. 9*], у Києво-Подільському військовому поселенні – 49141 чоловік [375, *арк. 8*].

Треба відмітити, що набори в рекрути військових поселенців Українського, Новоросійського та Києво-Подільського військових поселень кавалерії не проводилися у 1842 р., 1847 р., 1849 р., 1850 р., 1852 р., 1854 р., 1856 р., 1857 р. [378, *арк. 5*].

На жаль, за допомогою першоджерел неможливо прослідкувати набори рекрутів за весь період існування військових поселень кавалерії, тому що виявлено дані лише за окремі роки. Ці дані свідчать про збільшення кількості чоловіків, зобов'язаних рекрутською повинністю. Так, в Українському військовому поселенні кавалерії у 1–4-х округах кількість рекрутів збільшилася з 1843 р. приблизно на 137, у 5–8-х округах – на 240 чоловіків [373, *арк. 9*] (див. дод. А табл. 29).

Отже, підсумовуючи викладене, маємо підстави стверджувати, що у ХІХ ст. уряд Російської імперії приділяв досить велику увагу порядку відбування рекрутської повинності, віку рекрутів, термінам служби, створенню спеціальних установ для проведення наборів. Серйозні спроби реформування рекрутської системи розпочалися у 30-х рр. ХІХ ст. із введення Рекрутського статуту 1831 р. і, зокрема, запровадженням з 1834 р. рекрутських наборів у військових поселеннях кавалерії. Рекрутська повинність військових поселенців була міцно пов'язана із системою влади, методами й інструментами її політики. Проте у процесі економічного розвитку Російської імперії рекрутчина поступово втрачала свій винятково «натуральний» характер і забезпечувалася переважно на фінансовій основі. Необхідність мобілізації суспільних ресурсів для військових цілей давала стимул для буржуазних реформ у державі й суспільстві.

3.4. Участь у бойових діях

Війни ХІХ ст., в яких брала участь Російська імперія, потребували численних військових контингентів. У зв'язку з цим на території поселених

полків військових поселень кавалерії в Україні з 1823 р. були сформовані резервні війська, що стали базою продовольчого й фуражного постачання військ. Насамперед, вони призначалися винятково для виконання другорядних воєнних операцій, для служби в тилу армії й для заміни на території держави польових частин. Уряд Олександра I поселив частину військ, щоб формально скоротити чисельність діючої армії.

Військові поселенці Українського та Новоросійського військових поселень кавалерії брали участь майже у всіх війнах, що вела Російська імперія у першій половині і середині XIX ст. Діючі ескадрони 2-ї уланської дивізії брали участь у російсько-перській війні (1826–1828) [424, *арк. 1*]. У ході воєнних дій втрати військових і коней діючих ескадронів поселених кавалерійських полків відновлювалися за Положенням від 5 травня 1827 р. Перед початком воєнних дій російсько-перської війни 1826–1828 рр. у 2-й уланській дивізії бракувало військового спорядження. Так, у Борисоглебський уланський полк надійшло із Грузинського полку: наметовий ящик – 1, наметів – 25, коней зі зброєю – 2, у Серпухівський уланський полк надійшло із Ширванського полку: наметовий ящик – 1, наметів – 24, коней зі зброєю – 3, у Білгородський уланський полк надійшло від Куринського полку: наметових ящиків – 3, наметів – 75, коней зі зброєю – 9, у Чугуївський уланський полк надійшло від Куринського полку: наметових ящиків – 3, наметів – 90, коней зі зброєю – 6, пірамід – 9 [424, *арк. 2*]. З метою атестування осіб рядового складу начальник штабу 2-го резервного кавалерійського корпусу, генерал-майор і кавалер Задонський вивчав дані іменних списків одружених нижчих чинів уланських полків: Білгородського, Чугуївського, Борисоглебського, які, перебуваючи у складі Зведеного полку у Грузії під час російсько-перської війни, загинули, а дружини і діти залишилися в округах військового поселення (див. дод. А табл. 30) [457, *арк. 140*].

У 1819 р. за видатні досягнення у військовій сфері було нагороджено орденом Св. Анни 2-го ступеня начальника відділення, військового

поселенця Черноусова [479, *арк.* 3]. За заслуги, мужність і відвагу у російсько-перській війні (1826–1828), згідно з наказом імператора нагородили орденом Св. Анни 1-го ступеня генерал-майора Пейкера, орденом Св. Анни 2-го ступеня з діамантами полковників: по квартирмейстерській частини князя Горчакова й чергового штаб-офіцера 1-го корпусу Новосільцева, орденом Св. Володимира 3-го ступеня генерал-майора Колотинського [81, 453]. Найкращих військовослужбовців відзначили грамотами і цінними подарунками, зокрема, отримали: табакерку з портретом імператора – генерал-лейтенант Лаптев, табакерку з вензелем – генерал-майори Марков, Жеребцов, Мезенцев; брильянтові персні – ад'ютанти: начальник Головного Штабу 1-ї Армії гвардії штабс-капітан Веймарн, генерал-лейтенант Властов, поручик Урусов; старший 1-го корпусу майор Іванов, штабс-капітан Стефанович, поручик Патонов [482, *арк.* 1].

Чисельність військових поселенців Українського військового поселення, які загинули, померли, пропали безвісти або стали інвалідами при проходженні військової служби у російсько-перській війні, становила 900 чоловіків, з них від хвороб померли – 864 і від ран загинули – 36. У Білгородському уланському полку від хвороб померли 75 або 8,3 % і від ран – 12 або 1,3 %, Чугуївському уланському полку – відповідно – 199 або 22,1 % і 11 або 1,2 %, Борисоглебському уланському полку – 280 або 31,1 % і 7 або 1 %, Серпухівському уланському полку – 310 або 34 % і 6 або 1 % [457, *арк.* 215].

У 1828 р. військові поселенці, які брали участь у військових діях проти персів у 1826 р., 1827 р. і 1828 р., були нагороджені срібною медаллю. Медаль «За Перську війну» – кругла, виготовлена зі срібла на з'єднаній стрічці орденів св. Георгія і св. Володимира. На лицьовому боці – зображення: всевидюче око і під ним у лавровому вінку – 1826, 1827 і 1828; на зворотному боці – напис «За Перську війну» (див. дод. Б рис. 1.).

Військові поселенці брали участь у бойових діях російсько-турецької війни 1828–1829 рр. [243, 1031–1046]. Зокрема, це був 4-й Бузький уланський

полк. У його складі було 60 чоловіків, жителів с. Ольшанка [242, 323]. Разом з полками направляли священників. Наприклад, священник с. Благодатного Лук'ян Улашиновський був прикомандирований до Бузького уланського полку.

Медаль «За Турецьку війну» вручалася всім військовослужбовцям, які воювали на фронтах з турецькими військами (1828–1829). Медаль «За Турецьку війну» – кругла, виготовлена зі срібла, на стрічці ордена Св. Георгія. На лицьовому боці – зображення: шестикінецьний хрест у сьайві, що знаходився на півмісяці, а по боках написи «1828», «1829»; на зворотному боці – у лавровому вінку напис «За Турецьку війну» (див. дод. Б рис. 2).

У 1828 р. кантоністи Українського військового поселення кавалерії отримали грошову винагороду у розмірі 750 руб. за участь у відтворенні маршрутів вояжу імператора [484, *арк.* 2]. Командир резервних ескадронів Катеринославського кірасирського полку майор Неклюдов перебував на службі 24 роки (з них на дійсній – 10 років), нагороджений орденами Св. Володимира 4-го ступеня з бантом і Св. Анни 2-го і 4-го ступенів за належний стан і видатні заслуги керування резервними ескадронами полків 2-ї кірасирської дивізії. Командир поселеного ескадрону Глухівського кірасирського полку майор Ляшков перебував на службі 27 років (з них на дійсній – 8 років), нагороджений орденами: Св. Володимира 4-го ступеня з бантом і Св. Анни 4-го ступеня за особистий внесок, видатні заслуги і успішне керування підлеглими, особисту мужність і відвагу, зразкове виконання інших військових обов'язків. Військові поселенці Білгородського уланського полку були нагороджені: командир 3-го поселеного ескадрону ротмістр Модзолевський, який перебував на службі 23 роки (з них на дійсній – 9 років), – медалями в пам'ять 1812 р. і за взяття Парижа, за відмінну старанну службу і зразкову поведінку [511, *арк.* 3]; ротмістр Григор'єв, який віддав службі 16 років (з них на дійсній – 5 років), – орденом Св. Анни 3-го ступеня за високі показники у бойовій і професійній підготовці, за підтримку високої бойової готовності військ, за бездоганну

багаторічну службу, зразкове виконання військового та службового обов'язку, виявлені при цьому честь і доблесть. У Борисоглебському уланському полку нагородили: командира поселених ескадронів майора Броневського, який перебував на службі 30 років (з них на дійсній – 9 років), – орденами Св. Георгія 4-го ступеня, Св. Анни 2-го і 4-го ступенів, Св. Володимира 4-го ступеня з бантом і медалями в пам'ять 1812 р. і за взяття Парижа, за відмінну, бездоганну і довгострокову службу; командира резервного ескадрону майора Шидокирського, який перебував на службі 17 років (з них на дійсній – 3 роки), – орденом Св. Анни 4-го ступеня, медалями в пам'ять 1812 р. і за взяття Парижа, за відмінну і ретельну службу [511, *арк. 4*].

Військові формування Українського і Новоросійського військових поселень кавалерії брали участь у придушенні Польського повстання 1830–1831 рр. Так, командир 2-го Резервного кавалерійського корпусу генерал-лейтенант О. П. Нікітін звернувся з рапортом до головнокомандувача Резервною Армією, начальника Головного Штабу Його Імператорської Високості по військовому поселенню генерала від інфантерії кавалера графа П. А. Толстого про виконання заходів щодо бойової та мобілізаційної готовності військових частин усіх військових формувань, розташованих на території Українського військового поселення кавалерії [513, *арк. 56*]. 5 червня 1830 р. начальник 2-ї уланської дивізії генерал-лейтенант барон Г. В. Розен отримав повідомлення про те, що начальник артилерії генерал-майор Я. П. Тебеньков разом із комендантом Бобруйської фортеці генерал-майором М. Б. Берхом відрядили один взвод кінно-артилерійської роти № 15 з ескадроном Чугуївського уланського полку для охорони території від повстанців [512, *арк. 1*].

Участь у військових діях під час Польського повстання у 1831 р. заносили у формулярні списки військових поселенців. Місцеві командири стежили за тим, щоб військовим чином були внесені в згадані списки лише ті справи і походи, у яких вони брали участь [459, *арк. 84*]. Відомо також, що

російський уряд зараховував до складу військових поселень дезертирів польського ополчення, зокрема, Платона Скабара і Микиту Ковальчука [407, *арк.* 3].

У 1831 р. П. А. Клейнміхель наказав, щоб полки 2-го Резервного кавалерійського корпусу, які взяли участь у придушенні Польського повстання 1831 р., повернулися в округи військового поселення кавалерії [458, *арк.* 340].

За участь у військових діях на території Польщі нагрудним знаком «Хрест за Польську війну» були нагороджені штаб- і обер-офіцери 2-ї уланської дивізії (див. дод. Б рис. 3) і нижчі чини (див. дод. Б рис. 4). Також воїни за участь у штурмі Варшави були відзначені медалями [513, *арк.* 138]. За участь у придушенні Польського повстання був нагороджений медаллю рядовий Чугуївського уланського полку Василь Авдеєнко [518, *арк.* 9]. Медаль «За взяття Варшави» – кругла, виготовлена зі срібла на стрічці із синіх і чорних смужок. На лицьовому боці – зображення: двоглавий орел, знизу напис «Користь, честь і слава». На звороті боці – зображення: хрест у сьайві, знизу – у лавровому вінку напис «За взяття штурмом Варшави 25 і 26 серпня 1831 року» (див. дод. Б рис. 5).

Після закінчення військових дій проти польських повстанців постала гостра нестача комплектування діючих ескадронів військовими кадрами, зокрема, нижчими чинами військових поселень кавалерії, згідно з Положенням 1827 р. У 1832 р. у діючих ескадронах Українського військового поселення кавалерії нестача особистого складу для комплектування полків становила 298 нижчих чинів (для 2-ї кірасирської – 184 чоловіки і 2-ї уланської дивізій – 114 чоловіків). З них у 2-й кірасирській дивізії у Катеринославському кірасирському полку невистачало нижчих чинів – 39, у Глухівському кірасирському полку – 62, в Астраханському кірасирському полку – 45, у Псковському кірасирському полку – 38; у діючих ескадронах 2-ї уланської дивізії: у Білгородському уланському полку – 37, у Чугуївському уланському полку – 26, у Борисоглебському уланському полку – 24, у

Серпухівському уланському полку – 27 [460, *арк. б*]. У зв'язку з цим приймали на військову службу кантоністів, придатних до військової служби за станом здоров'я, старшої вікової групи, які не досягли граничного віку перебування у військовому резерві та здатні з урахуванням місця проживання, професійних і моральних якостей до проходження служби.

Нижчих чинів, які проходили лікування у шпиталях, зараховували у резервні ескадрони. Резервні ескадрони укомплектовували згідно з Положенням про кантоністів старшої вікової групи при поселених ескадронах і фурштатських ротах [460, *арк. б*]. Для проходження військової служби у кірасирській дивізії призначали військових поселенців, придатних за станом здоров'я та загальним розвитком до служби у важкій кавалерії [460, *арк. 107*]. Імператор наказав кінно-артилерійські роти 2-го Резервного кавалерійського корпусу укомплектувати із рекрутів 2-ї кірасирської і 2-ї уланської дивізій [460, *арк. 511*]. У 1831 р. Микола I наказав, щоб у артилерійських ротах, нагороджених за заслуги у боях срібними трубами, у строю були два сурмачі з барабанщиками [41, 190].

У 1837 р. на службі 7-го поселеного кавалерійського округу Українського військового поселення перебували підполковник Іван Григорович Шидокирський, нагороджений орденом Св. Анни 4-го ступеня за участь у боях при Кеничевах і Бауцині; майор Іван Якович Анищенко, нагороджений орденом Св. Анни 3-го ступеня з бантом за участь у російсько-перській війні у 1827 р.; поручик Федір Климентійович Проценко, нагороджений орденом Св. Анни 4-го ступеня за участь у російсько-турецькій війні у 1829 р. [395, *арк. 3*].

У 1849 р. Бузькі уланські полки брали участь у придушенні Угорського військового повстання. Серед них, зокрема, були жителі с. Ольшанка, деякі при цьому загинули [242, 416–417].

Кримська війна 1853–1856 рр. стала значним випробуванням для збройних сил Російської імперії. Для її проведення були залучені й військові Новоросійського та Українського військових поселень кавалерії. Військові

поселенці Новоросійського військового поселення кавалерії с. Ольшанка брали активну участь у військових діях Кримської війни 1853–1856 рр. [242, 416–417]. Формулярні списки підтверджують участь поселенців у військових діях Кримської війни. Так, О. І. Винокурів, М. Я. Вітвицький, І. Т. Безкровний, Г. М. Павловський, К. Б. Якутов були нагороджені бронзовою медаллю на Андріївській стрічці за участь у Кримській війні 1853–1856 рр. [400, *арк.* 123, 143, 181–182, 232–233]. Вони не лише брали участь у бойових діях, але й перевозили хворих і поранених Кримської і Південної армій [397, *арк.* 287]. Серед них відзначилися: І. Самиров, П. Самсонов, П. Приходько, І. Петров, Я. Некрасов і Ф. Григор'єв [398, *арк.* 288]. У 1856 р. в уманському військовому шпиталі 16 нижчих чинів військових поселенців, які перебували у Кримській і Південній арміях [330, *арк.* 313], були визнані недієздатними і зараховані в інвалідні команди м. Чугуєва [330, *арк.* 314]. З них срібною медаллю «За захист Севастополя» було нагороджено військового поселенця Олександра Степанова [330, *арк.* 218]. З 1842 р. відставні поранені офіцери отримали дозвіл на проживання у містах військового поселення [21, 280].

Архівні джерела свідчать про поповнення військового складу власними кадрами військових поселень кавалерії. Так, Я. І. Ананьєв, 1782 року народження, у 1795 р. вступив на службу рядовим у мушкетерський генерал-майора Сакена полк, дослужився до капітана, у 1812 р. – брав участь у боях російської армії проти французів [446, *арк.* 1–2].

Г. В. Безуглов, 1796 року народження, із солдатських дітей Харківської губернії, у 1815 р. вступив на службу у Харківський військово-сирітський відділ вчителем, унтер-офіцером. У 1824 р. – переведений на службу у Санкт-Петербурзький батальйон військових кантоністів, у 1828 р. переведений у Серпухівський уланський полк. З 1833 р. – прапорщик роти служилих інвалідів 8-го кавалерійського округу Українського військового поселення; з 1834 р. – квартирмейстер 8-го кавалерійського округу Українського військового поселення, з 1837 р. – корнет 8-го кавалерійського

округу Українського військового поселення; з 1838 р. – поручик 8-го кавалерійського округу Українського військового поселення; з 1839 р. – помічник волосного начальника 8-го кавалерійського округу Українського військового поселення; з 1848 р. – ротмістр 8-го кавалерійського округу Українського військового поселення. У 1854 р. за старанну службу отримав грошову винагороду – 150 руб. асигнаціями, а також нагороджений знаком відмінника бездоганної служби, медаллю за участь у Кримській війні 1853–1856 рр. на Андріївській стрічці. У 1857 р. – звільнений зі служби за станом здоров'я, нагороджений пенсійним забезпеченням [339, *арк. 139–140*].

П. Є. Горобець, 1802 року народження, у 1821 р. вступив у Борисоглебський уланський полк; з 1826 р. – унтер-офіцер Борисоглебського уланського полку; з 1827 р. – молодший вахмістр Борисоглебського уланського полку. У військових діях участі не брав, за зразкову службу і вислугу років (25 років, з них – в офіцерському чині 12 років) нагороджений подвійною платнею з 20 травня 1839 р. Мав височайше встановлені нашивки в три ряди на лівому рукаві [396, *арк. 3–4*].

Військовими діями керували досвідчені офіцери. Так, наприклад, О. А. Касовський, 1795 року народження, (генерал-майор артилерії), походить з дворян Харківської губернії. Протягом служби перебував: у 1-й запасній і артилерійській бригадах у роті № 69. Згідно з наказом начальства переведений в резервну артилерійську роту № 1. З 1820 р. – підпоручик, з 1825 р. – старший ад'ютант, 1828 р. – штаб-капітан, 1834 р. – капітан, командир батареї № 16, 1837 р. – підполковник, 1845 р. – полковник. Під час служби брав участь у придушенні повстання в Польщі 1830–1831 рр., при захваті і обороні фортеці Греди в Голландії. У 1850 р. призначений на посаду начальника 1–4-х округів Новоросійського військового поселення кавалерії, у 1845 р. отримав чин генерал-майора, у 1857 р. через скасування посади начальника округів відправлений у відставку. Мав нагороди та почесні звання: кавалер орденів Св. Георгія 4-го кл. за 25 років, Св. Станіслава 1-го ступеня, Св. Володимира 3-го і 4-го, Св. Анни 2-го ступеня з імператорською

короною і 3-го ступеня, мав знак відмінника Військового ордену № 37368. Нагороджений медалями за штурм Парижа 19 березня 1814 р. і бронзовою – за участь у Кримській війні 1853–1856 рр., мав знак відмінника безстрокової служби [400, *арк. 66–76, 78, 115*].

І. Ф. Кнап, 1776 року народження, із дворян Санкт-Петербурзької губернії. У 1799 р. – вступив на військову службу прапорщиком, з 1801 р. – підпоручик 1-го кадетського корпусу, з 1808 р. – поручик 1-го кадетського корпусу. З 1808 р. – капітан 1-го кадетського корпусу. У 1810 р. переведений з лейб-гвардії у драгунський полк. 7 листопада 1814 р. одержав звання полковника драгунського полку. 30 серпня 1823 р. – генерал-майор драгунського полку. 29 січня 1826 р. призначений командиром поселених і резервних ескадронів 2-ї кірасирської дивізії. Кавалер орденів Св. Анни 4-го ступеня, Св. Володимира 4-го ступеня з бантом, отримав Золоту шпагу Св. Анни 2-го ступеня з діамантами; удостоєний знака пруського залізного хреста Св. Георгія 4-го ступеня; срібних медалей в пам'ять 1812 р. і за взяття Парижа 1814 р. [505, *арк. 4–8*].

Ф. Є. Кебек, 1789 року народження, із Подільської губернії. З 1806 р. – юнкер, юнкерського корпусу 1-го піонерського полку. З 1808 р. – підпоручик, вступив на службу у 2-й піонерський полк, з 1813 р. – поручик, переведений на службу у 1-й піонерський полк. 1818 р. – капітан, вступив у 8-й батальйон військово-робочої роти № 7. У 1812 р. – брав участь у блокаді фортеці Даренберг проти французів [492, *арк. 195*]. Для будівництва мосту біля м. Прага на р. Одер вступив у корпус генерала Сакена, де 16 вересня 1813 р. відзначився у боях під Мейсином. У переломній битві при Лейпцезі за відмінну службу і хоробрість 25 червня 1814 р. нагороджений орденом Св. Анни 4-го ступеня, орденом Св. Володимира 4-го ступеня зі стрічкою. У 1812–1816 рр. брав участь у військових діях, у будівництві мостів [446, *арк. 4–6*].

Оленин, 1809 року народження. З 1827 р. – прапорщик з канцеляристів. Брав участь у боях за Абас Абаду. З 1828 р. – підпоручик. Брав участь у боях

за Карс. У 1829 р. за участь у боях за Сардар-Абад і Єреван, нагороджений орденом Св. Анни 4-го ступеня з підписом за хоробрість; за участь у боях Ахалцих – орденом Св. Анни 3-го ступеня зі стрічкою [537, арк. 11]. За хоробрість у російсько-перській (1826–1828) і російсько-турецькій (1828–1829) війнах нагороджений орденом Св. рівноапостольного Князя Володимира 4-го ступеня з бантом і рідкісним орденом Лева й Сонця 3-го ступеня, прикрашений алмазами. З 1830 р. – поручик [537, арк. 16].

Полозов, 1800 року народження (ротмістр), з дворян Ярославської губернії [539, арк. 9]. У 1824 р. вступив в Углицький (генерал-фельдмаршала князя Сакена) піхотний полк унтер-офіцером. З 1824 р. – підпрапорщик генерал-фельдмаршала князя Сакена піхотного полку, 1826 р. – підпрапорщик Симбірського піхотного полку, 1827 р. – юнкер Чугуївського уланського полку, 1828 р. – юнкер Білгородського уланського полку, 1829 р. – корнет кірасирського Його імператорської високості Великого Князя Михайла Павловича полку, 1833 р. – поручик кірасирського Його імператорської високості Великого Князя Михайла Павловича полку, 1835 р. – штаб-ротмістр кірасирського Його імператорської високості Великого Князя Михайла Павловича полку, 1837 р. – ротмістр кірасирського Його імператорської високості Великого Князя Михайла Павловича полку [539, арк. 11].

Семичев, 1809 року народження (поручик), із дворян Смоленської губернії. У 1826–1830 рр. – корнет Серпухівського уланського полку [538, арк. 7], у 1830 р. – поручик Серпухівського уланського полку [538, арк. 3]. У 1826 р., 1827 р. і 1828 р. брав участь у боях російської армії проти Персії і Туреччини. Під час цих кампаній нагороджений додатковим річним жалуванням [538, арк. 11]. З 1837 р. – прапорщик Московського жандармського дивізіону [538, арк. 14].

Військові поселенці 4–12-го округів Новоросійського і 5 округів Києво-Подільського військових поселень у 1855 р. пожертвували 413 руб. 5 коп., для виготовлення кожушків хворим і пораненим нижчим чинам Кримської

Армії. Інспектор резервної кавалерії наказав генерал-лейтенантові Щербинському переказати ці кошти в Одеський комерційний банк до виникнення потреби в них [355, *арк. 1*]. На підставі наказу 31 липня 1854 р. про призов до державного ополчення 11 губерній Російської імперії військові поселенці округів Українського військового поселення кавалерії увійшли до складу ополчення Харківської губернії. З військових поселенців Українського військового поселення кавалерії були сформовані у 1855 р. дві стрілецькі дружини № 7 і № 8 (див. дод. А табл. 31) [442, *арк. 4*].

Для спорядження цих стрілецьких дружин брали кошти із позичкового грошового капіталу військових поселенців Українського військового поселення кавалерії [442, *арк. 48*]. У 1856 р. були створені комітети під керівництвом начальників 1–4-х і 5–8-х округів, котрі вирішували питання додаткових джерел фінансування стрілецьких дружин № 7 і № 8 [442, *арк. 2; 337, арк. 85–88*].

Комісаріатський департамент видав розпорядження про постачання цих дружин барабанами, сигнальними ріжками, пляшками для води і казанками [468, *арк. 17*]. Для обмундирування ратників стрілецької дружини № 8, сформованої у 5–8-х округах Українського військового поселення, закуповувалася необхідна кількість сірого фабричного сукна у м. Харкові [468, *арк. 24*]. Кушаки, що носили при жупанах військові поселенці стрілецьких дружин, були зі світло-сірого сукна. Пряжки виробляли у терміново-робочих ротах зі сплатою за них належних грошей, а також замовляли на фабриці Потьомкіна, що була в Кременчуку (див. дод. А табл. 32) [468, *арк. 27*].

Чисельність військових поселенців з 8 округів Українського військового поселення у стрілецьких дружинах № 7 і № 8 становила 2150 ратників, з них: у 1-му окрузі – 308 або 14,3 %, у 2-му окрузі – 318 або 14,8 %, у 3-му окрузі – 306 або 14,2 %, у 4-му окрузі – 318 або 14,8 %, у 5-му окрузі – 222 або 10,3 %, у 6-му окрузі – 241 або 11,2 %, у 7-му окрузі – 214 або 10 %, у 8-му окрузі – 223 або 10,4 % [331, *арк. 14, 16*].

В цілому, округи військових поселень кавалерії в Україні стали базою по забезпеченню діючої армії продовольством, робочою худобою і кіньми. З бюджету військових поселень вилучалися величезні кошти до державного бюджету на потреби держави та армії, для проведення війн: російсько-перської (1826–1828), російсько-турецької (1828–1829), придушення Польського (1831) і Угорського повстань (1849), Кримської війни (1853–1856).

ВИСНОВКИ

Аналіз адміністративного устрою військових поселень кавалерії свідчить про його динаміку. Зміни у ньому були обумовлені низкою завдань на різних етапах їхнього існування, визначених розвитком системи військових поселень кавалерії.

Формування адміністративного устрою пройшло чотири основних етапи: 1) від початку створення системи поселень до 1817 р. цей період характеризувався пошуком регіонів і підготовкою моделі поселення військ, створенням військових поселень кавалерії; 2) від 1817 до 1832 р. цей проміжок часу відзначався автономністю адміністративного устрою, збільшенням територій поселених округів, у яких військові поселенці-господарі виконували дві повинності – військову і господарську, а також відокремленням поселеної частини округів від діючої; 3) від 1833 до 1857 р. – етап, який характеризувався остаточним складанням системи військових поселень кавалерії, де обійшлося без радикальних змін, були лише незначні територіальні приєднання; 4) від 1857 до 1867 р. – завершальний, етап, під час якого відбулася реорганізація системи управління, трансформація соціальної структури, перехід на нове влаштування і підготовка до більш радикальних буржуазних реформ. Зауважимо, що другий етап в історії військових поселень кавалерії в Україні підтверджує помилковість висновків у зарубіжній і вітчизняній історіографії про розвиток і значення військових поселень до початку царювання російського імператора Миколи I. Такі

дослідники не врахували факт створення нових регіональних військових поселень кавалерії, наприклад, Києво-Подільського. Військово-поселенська система вичерпала свої ресурси і можливості лише в ході підготовки буржуазних реформ другої половини ХІХ ст.

Вищу ланку управління військовими поселеннями складали: головний начальник військових поселень і Головний штаб по військових поселеннях. Далі основні ланки управління здійснювали начальники поселених військових частин у різних губерніях, а з 1857 р. – головний начальник Південного поселення, далі – начальники поселень і начальники округів.

Одним із обов'язків військових поселенців було утримання пожежної охорони і військової поліції. При окружних штабах і населених пунктах функціонувала пожежна служба, яка складалася з чоловіків інвалідних рот: 1 обер-офіцера, 2 унтер-офіцерів і 23 рядових. Пожежна охорона відігравала важливу роль у забезпеченні нормальної та безпечної життєдіяльності населених пунктів військових поселень.

Окружні і волосні командири мали право встановлювати правила благоустрою територій міст та інших населених пунктів, забезпечення в них чистоти і порядку. Серед адміністративних правопорушень у військових поселеннях кавалерії поширеним було порушення правил пожежної безпеки, нераціонального використання природних ресурсів, також траплялися нещасні випадки через необачність. За вчинення адміністративних правопорушень застосовувалися такі адміністративні стягнення: попередження; штраф; оплатне вилучення предмета або конфіскація предмета, який став знаряддям вчинення або безпосереднім об'єктом адміністративного правопорушення; позбавлення спеціального права, наданого даному військовому поселенцю; виправні роботи; адміністративний арешт.

Військовий устрій становив загальний для кавалерійських частин поділ на ескадрони, полки, дивізії. Українське військово поселення кавалерії складалося із 8 полків, які об'єднувалися у дивізії – 2-у уланську і 2-у

кірасирську, Новоросійське військове поселення кавалерії складалося із 12 полків, які об'єднувалися у три дивізії – Бузьку уланську, 3-ю уланську, 3-ю кірасирську. До складу Києво-Подільського військового поселення кавалерії входили: 1-а кірасирська дивізія (переселена з Українського військового поселення кавалерії у 1856 р.), дві батареї 1-ї кінно-артилерійської дивізії, два полки 4-ї легкої кавалерійської дивізії..

Уряд Олександра I приділяв досить велику увагу порядку відбування рекрутської повинності, віку рекрутів, термінам служби, створенню спеціальних установ для проведення наборів. Модернізація системи підготовки й проведення рекрутських наборів у пореформений період в Україні була викликана необхідністю приведення її у відповідність зі зміною правового статусу селян всіх категорій. Відбулася уніфікація складу військових поселенців: діюча частина підпорядковувалася загальноармійському командуванню і комплектувалася на основі рекрутських наборів. З 1834 р. військові поселенці відбували рекрутську повинність на загальних підставах – 20 років (15 років – у діючих військах і 5 років – у резервних), з перебуванням у наступні 5 років у безстроковій відпустці. При такому відборі людей до війська склад запасу мав «омолодитися» і стати більше здоровим. Але цієї реформи для досягнення зазначених цілей виявилось недостатньо. Після Кримської війни (1853–1856) формування запасу армії було продовжено. Загальний строк служби нижчих чинів скоротили до 15 років, з них 12 (пізніше – 10) припадало на діючу службу, інші 3 роки (потім – 5 років) – на безстрокову відпустку. До введення Статуту про військову повинність (1874) фактичний термін військової служби став ще меншим – 7 років.

Військові підрозділи поселення несли внутрішню охоронну службу, брали участь у бойових діях у війнах, які вела Російська імперія, зокрема, у бойових діях російсько-перської війни 1826–1828 рр., російсько-турецької війни 1828–1829 рр., придушенні Польського повстання 1831 р., придушенні Угорського повстання 1849 р., у Кримській війні 1853–1856 рр. Визнанням

бойових заслуг і військової доблесті військових поселенців стали височайші нагороди: за мужність і відвагу виявлені у війнах з Персією, Туреччиною, при штурмі Варшави – срібні медалі на з'єднаній стрічці орденів Св. Георгія і Св. Володимира. Зазначимо також, що Кримська війна (1853–1856) мала велике значення у військовому відношенні. Воєнні дії відбувалися в якісно нових умовах, викликаних застосуванням передової техніки. Стала очевидною необхідність переозброєння армії, зміни принципів її комплектування, змінювалася і воєнна тактика. Російська імперія потребувала низки військових реформ, які були реалізовані у 60–70-і роки XIX ст.

РОЗДІЛ 4

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК

4.1. Динаміка соціального складу населення

Соціальна структура військових поселень кавалерії, а разом з нею обов'язки різних груп військових поселенців визначалися «Установою про військове поселення регулярної кавалерії» [226; 227], «Правилами для керівництва при обиранні у кавалерійських полках військових чинів у складі поселених ескадронів» і «Правилами про переведення корінних жителів у військове поселення округів військового поселення кавалерії» [707, 224–232], що визначали склад військово-поселенського утворення і засоби формування поселених, резервних і діючих ескадронів [639, 74].

Соціальна структура військових поселенців включала такі категорії: господарі (1-го розряду) та їхні помічники (господарі 2-го розряду), негосподарі (постояльці), неслужилі і служилі інваліди, кантоністи та приватні особи, які не належали військовому поселенню [256, 241; 374, арк. 7; 371, арк. 7; 372, арк. 7, 8]. За одиницю визначення категорій військових поселенців можна вважати земельні ділянки та робочу худобу (оскільки саме вона забезпечувала всі основні господарські процеси).

В Українському військовому поселенні кавалерії господарі 1-го розряду мали у своєму господарстві не менш ніж 2 пари волів, або 1 пару коней, а господарі 2-го розряду – одну пару волів, або одного коня. Негосподарі не мали необхідної тягової сили, реманенту та власного господарства. Так, наприклад, в Українському військовому поселенні у слободі Мостки військовий поселенець-господар Василь Федорович Лебеде́нко мав господарство, в якому були: 1 кінь, 2 пари волів, 7 голів гульової робочої худоби, 8 овець, 2 свиней, 12 штук домашньої птиці [471, арк. 2–3]. На хуторі Дудніков військовий поселенець господар Федір Нестерович Лизчий мав

господарство у складі 1 коня, 1 пари волів, 2 голів робочої худоби, 10 овець, 4 свиней, 20 штук домашньої птиці, 16 вуликів бджіл [471, *арк.* 229].

У Новоросійському і Києво-Подільському військових поселеннях кавалерії господарі 1-го розряду мали у своєму господарстві не менше двох пар волів, або четверо коней, а господарі 2-го розряду – одну пару волів, або двоє коней. Негосподарі не мали необхідної тягової сили, реманенту та власного господарства. У військових поселенців-господарів були переваги порівняно із негосподарями, які полягали у землекористуванні: господарі 1-го і 2-го розрядів отримували значно більші земельні ділянки. Другі намагалися збільшувати рентабельність свого господарства і перейти до групи господарів 1-го розряду [375, *арк.* 6; 636, 58].

У військових поселеннях кавалерії земля поділялася на громадську та військово-поселенську, орну та сінокісну. В Українському військовому поселенні у 1–4-х округах з громадських земель військові поселенці-господарі отримували наділи по 12 дес. орної землі і по 7 ½ дес. сінокісної землі на кожного, а негосподарі – по 6 дес. орної землі і 2 дес. сінокісної землі на кожного. У 5–8-х округах через відсутність громадських земель господарі 1-го і 2-го розрядів отримували наділи по 18 дес. орної землі і по 4 дес. сінокісної землі на кожного, а негосподарі – по 6 дес. орної землі і по 2 дес. сінокісної землі на кожного [374, *арк.* 7]. Військові поселенці були звільнені від сплати державних податків та інших повинностей. Вони виконували обов'язкові громадські роботи – на будівництві, оранці, транспортуванні різноманітних матеріалів: у 1–4-х округах – три дні на тиждень, всього 156 днів на рік, у 5–8-х округах – 68 днів на рік. Решту часу військові поселенці працювали на власному господарстві [374, *арк.* 8]. У 1831 р. в окрузі Глухівського кірасирського полку було військових поселенців-господарів 2614, з них: 1267 господарів 1-го розряду і 1347 господарів 2-го розряду [458, *арк.* 361], в окрузі Псковського кірасирського полку господарів – 813, з них: 1-го розряду 406 і 2-го розряду 407 [458, *арк.* 369].

У залежності від району поселення полку Новоросійського військового поселення господар отримував від $34 \frac{1}{4}$ до 84 дес. землі, при цьому площа орних земель становила від 21 до 50 дес., під сінокіс відводилося від 11 до 30 дес., під городи і конопляники – 2 дес., під посів проса, арнаутки і баштану кожному господарству щорічно виділялося з громадського і поселенського сінокоосу від $\frac{1}{4}$ до 2 дес. землі [636, 58]. Господарі 1-го розряду отримували 16 дес., 2-го розряду – 8 дес., а негосподарі – 3 дес. орних земель. У Києво-Подільському військовому поселенні господарі 1-го розряду отримували наділи по 15 дес. орної землі [637, 278] і по 5 дес. сінокісної землі на кожного, господарі 2-го розряду – по $7 \frac{1}{2}$ дес. орної землі і по 5 дес. сінокісної землі на кожного, негосподарі – по 1 дес. орної землі на кожного [375, арк. 6].

Отже, найбільші ділянки землі отримували військові поселенці-господарі 1-го розряду 5–8-х округів Українського військового поселення кавалерії (18 дес.).

Військовий поселенець-господар утримував двох постояльців, які перебували у нього на квартирі і утримував два стройових коня. Військові поселенці-господарі віком від 18 до 60 років сплачували внесок, що надходив у доходи позикового грошового капіталу, працювали на користь держави і виконували обов'язкові громадські роботи.

З 1842 р. було нормовано громадські державні роботи військових поселенців Українського і Новоросійського військових поселень кавалерії. Так, щоденна норма оранки плугом із 6 волами орного поля восени і навесні становила $\frac{1}{2}$ десятини, а щоденна норма оранки цілини плугом з 8 волами становила $\frac{1}{3}$ десятини [222, 834].

Розглядаючи різні соціальні групи військового поселення, потрібно сказати про положення жінок військових поселень. Вони отримували провіант від держави щомісячно: борошна 2 четв. і круп $\frac{3}{4}$ гарнця [119, 430]. Жінки разом із чоловіками виконували господарські роботи: працювали на сінокосі, в'язали снопи, збирали врожай, забезпечували чистоту і порядок у

своїх будинках. У всьому вимагалася найсуворіша акуратність. Їхні обов'язки регламентовано з надзвичайною точністю. О 4-й годині ранку кожна господиня повинна була випалити піч, приготувати обід, почистити хлів. Влітку, перед виходом на польові роботи, жінки поливали дерева, посаджені на головній вулиці, підмітали дорогу тощо. Дочки і вдови корінних жителів, одружуючись з військовими поселенцями свого округу, отримували в придане певну грошову суму і забезпечувалися від держави зерном [226, 14]. Вдови військових поселенців-господарів мали після смерті чоловіка права і гарантії. До другого одруження вони залишалися у попередніх домівках, з новими господарями або спадкоємцями і виконували всі домашні роботи, при цьому господарі їх утримували. Вдови, які не мали господарства, приписувалися разом із дітьми до господарства родичів на утримання. При відсутності родичів у вдів, за згодою, їх призначали служити у військових поселенців-господарів і вони отримували від них харчування. Дівчаток змалку привчали до праці: «ткати тканини, плести і фарбувати вовну, готувати їжу, прати білизну, вправлятися в землеробських роботах і доглядати за худобою і птицею» [649, 36].

У 1827 р. російський імператор Микола I провів реформи військових поселень кавалерії з метою підвищення їхньої ефективності за допомогою покращання продуктивності військово-поселенських господарств. У зв'язку з цим була відокремлена поселена частина військових поселень кавалерії від діючої. Військові поселенці-господарі і їхні помічники звільнялися від військового обов'язку, що призвело до зростання економічного розвитку округів, оскільки відбулася економія коштів на виплату зарплатні, обмундирування та зброї. Законодавство 1827 р. зрівнювало господарів і їх помічників у правах і обов'язках, але збереглася їхня соціальна і майнова диференціація. Помічник перебував начебто у залежності по відношенню до господаря, який був головою сім'ї і господарства. Існування інституту помічника господаря у військовому поселенні кавалерії дозволяло утримувати діючі ескадрони, полегшувало обов'язки і повинності господарів,

сприяло підготовці резервів господарів. Також зберігався принцип послідовності в розвитку господарства, тому що помічник заміняв господаря у випадку переходу останнього в інваліди. Крім того, майно помічника було для господаря додатковим матеріальним резервом, а обов'язки по господарству ділилися на двох.

Наступну групу населення військового поселення складали солдати діючих ескадронів кавалерії – негосподарі. При поселенні полків вони призначалися на постій та довольство у поселенських господарствах і називалися постояльцями. У кожне господарство призначали по два постояльці. Головний обов'язок постояльців – військова служба. Вони займалися стройовою підготовкою у ті дні тижня, що і господарі [226, 83]. Під час активних сільськогосподарських робіт постояльці повністю звільнялися від військових занять [649, 34]. Положення постояльців відрізнялося від положення поселенців і їхніх помічників. Поєднання обов'язків воїна і землероба було не вигідним для них. Проживаючи у господарів, постояльці були у повній матеріальній залежності від останніх, допомагали їм у господарстві без додаткової плати. Звичайно, відсутність матеріальної зацікавленості у постояльця не могла не позначитися на ставленні до роботи.

Поселені війська розміщувалися у будинках військових поселенців-господарів на постійному утриманні і складали два кавалерійських полки (кожний по 8 ескадронів) і дві кінно-артилерійські батареї. Один полк розміщувався на території одного округу, а дві батареї розміщувалися на території окремої волості. Крім військ, в округах перебував один дивізіон кантоністів (вони приходили з 18 років у діючі полки) [393, арк. 17]. Чисельний склад поселених діючих військ і дивізіонів у Києво-Подільському військовому поселенні кавалерії розподілявся так: у діючих кавалерійських полках нижчих чинів було: у 1-му окрузі – 1521, у 2-му окрузі – 1573, в артилерійських батареях в окремій волості – 427, у дивізіонах кантоністів у 1-му окрузі – 305, у 2-му окрузі – 300 осіб [290, 506].

З 1840 р. синів безстроково-відпускних нижчих чинів, які проживали в округах військового поселення і займалися господарською діяльністю, зараховували у звання військових поселенців [36, 608].

В особливу групу були виділені «необмундировані корінні жителі». Їм у межах поселення відводилася допоміжна роль. «Необмундировані» поселенці зараховувалися до складу сімей господарів, їх приписували як до господарів, так і їхніх помічників. Приписаними до господарств, як правило, були батьки, брати або інші родичі помічників і господарів, які за віком або за станом здоров'я не включалися у поселений або резервний склад округів. Вони мали власне майно, проживали у своїх будинках, зберігаючи самостійність у побуті, крім господарств, оформлених за родинним принципом. Так, у Києво-Подільському військовому поселенні кавалерії сторонніх мешканців у 1845 р. нараховувалося: ремісників у 1-му окрузі – 30, у 2-му – 27, в окремій волості – 4; міщан (християн): у 1-му окрузі – 30, в окремій волості – 2, міщан (євреїв): у 2-му окрузі – 214, в окремій волості – 567, безстроково-відпускних у 1-му окрузі – 44, у 2-му окрузі – 234, в окремій волості – 587 осіб [290, 506]. У 1847 р. у 1-му окрузі було 180 відставних нижчих чинів і 78 осіб різного звання [256, 241]. У 1853 р. в 5 округах Києво-Подільського військового поселення значилося духовенства 964 особи (з них чоловіків – 484 і жінок – 480), міщан (християн) – 950 (з них чоловіків – 476 і жінок – 474), євреїв – 3462, з них: купців – 196 (чоловіків – 89 і жінок – 107), міщан – 3266 (чоловіків – 1501 і жінок – 1765) [291, 5].

Кантоністи становили окрему групу у соціальній структурі військового поселення [393, *арк. 18*]. Вони були поділені на три вікові групи: першу групу склали діти від народження до 7 років (молодша), другу – від 7 до 12 років (середня), а третю – від 12 до 18 років (старша). З 1821 р. змінилися вікові групи кантоністів: молодша – від народження до 10 років, середня – від 10 до 14 років, старша – від 14 до 18 років. До 14 років кантоністи виховувалися батьками або вихователями. У 1818 р. у Борисоглебському уланському полку чисельність кантоністів старшої вікової групи і військових

поселенців-господарів становила 3150 осіб [438, *арк.* 8], у 1847 р. у 8 округах Українського військового поселення було кантоністів молодшої вікової групи 27482 особи або 52,2 %, середньої вікової групи – 13469 осіб або 25,6 %, старшої вікової групи – 11678 осіб або 22,2 % [373, *арк.* 5]. У 1853 р. чисельність кантоністів у військових поселеннях кавалерії становила 7356 (в ескадронах – 6480 і батареях – 876), з них: в Українському військовому поселенні – 2452, у Новоросійському військовому поселенні – 3824, у Києво-Подільському військовому поселенні – 1080 чоловік [372, *арк.* 37; 291, 14]. З 1841 р. дітей нижчих чинів, народжених під час перебування на службі, не зараховували в кантоністи, а залишали у сім'ях з батьками в округах військових поселень кавалерії [109, 341].

Окрему групу серед військових поселенців становили інваліди. До категорії «інвалід» у військових поселеннях належали військовослужбовці – нижчі чини, звільнені з військової служби діючих і резервних ескадронів, за вислугу в календарному обчисленні 20 років і військові поселенці-господарі [226, 7]. При поселених ескадронах кавалерійського полку функціонували команди служилих і неслужилих інвалідів [227, 1].

Категорія «інвалід» у військовому поселенні залежно від фізичного стану чоловіка мала три розряди: 1) інваліди-господарі – особи, які займалися господарством; 2) інваліди-помічники – особи з хронічними, повільно прогресуючими захворюваннями, вони допомагали в сільськогосподарських роботах, займалися ремеслами; 3) інваліди-каліки (непрацездатні) – особи, за якими потрібен був особливий догляд [503, *арк.* 7]. Інваліди 1-го і 2-го розрядів називалися служилими інвалідами, а 3-го – неслужилими інвалідами. Виявлені джерела дозволяють прослідкувати співвідношення чисельності військових поселенців служилих і неслужилих інвалідів лише за окремі роки (див. дод. А табл. 33).

У 1847 р. у 8 кавалерійських округах Українського військового поселення кількість служилих інвалідів становила 1905, з них у 1–4-х округах – 952, у 5–8-х округах – 953, а неслужилих інвалідів – 3096 (у

1856 р. – 1681) [338, *арк.* 16–22], з них у 1–4-х округах – 1015, у 5–8-х округах – 2081 [373, *арк.* 5]. У 1853 р. чисельність служилих інвалідів становила 5794, з них: у 8 округах Українського військового поселення кавалерії – 1880 (32,5 %), у 12 округах Новоросійського військового поселення кавалерії – 2790 (48,1 %), у 5 округах Києво-Подільського військового поселення кавалерії – 1124 (19,4 %) чоловіки [291, 38]. У 1856 р. у 5 кавалерійських округах Києво-Подільського військового поселення кількість служилих інвалідів становила 1138, з них переважна більшість була у 2-му окрузі – 227, а кількість неслужилих інвалідів – 492, з них більшість була у 4-му окрузі – 133 [375, *арк.* 7]. У 8 кавалерійських округах Українського військового поселення у 1856 р. кількість неслужилих інвалідів становила 4560, з них у 1–4-х округах – 2099, у 5–8-х округах – 2461, переважна кількість була у 6-му окрузі – 17,2 %, найменша у 2-му окрузі – 7 % [374, *арк.* 7]. Ці показники свідчать про нерівномірний соціальний склад інвалідів в округах військових поселень кавалерії. Так, в Українському військовому поселенні кавалерії кількість неслужилих інвалідів з 1847 до 1856 р. збільшилася на 1464, з них у 1–4-х округах – 1084 (74 %), у 5–8-х округах – 380 (26 %), всього – на 1464 чоловіки [373, *арк.* 5; 374, *арк.* 7].

Інвалідів усіх розрядів відносно військової служби поділяли на «заслужених» і «незаслужених». Військові поселенці-інваліди мали пільги: отримання грошової допомоги, мундирних і амунічних речей, звільнення від щоквартальної сплати 1 руб. у позичений грошовий капітал.

Управління інвалідами покладалося безпосередньо на командира поселених ескадронів і офіцерів. Рота служилих інвалідів складалася з 3 обер-офіцерів, 20 унтер-офіцерів, 215 рядових солдатів [195, 77]. У 1840 р. в Українському військовому поселенні кавалерії до офіцерського складу роти служилих інвалідів входили: штабс-капітан, поручик і прапорщик [151, 316]. У 1853 р. для комплектування інвалідних і терміново-робочих рот призначили 650 чоловік нижчих чинів інвалідів 2-го розряду із гарнізонних батальйонів 7-го і 8-го округів внутрішньої варті [47, 464].

Динаміка чисельності соціальних груп Українського, Новоросійського та Києво-Подільського військових поселень показана у таблицях (див. дод. А табл. 34, дод. А табл. 35, дод. А табл. 36). Вона показує поступове зменшення кількості військових поселенців-господарів і зростання негосподарів. Так, наприклад, в округах Українського військового поселення кавалерії чисельність поселенців-господарів 1-го розряду з 1847 до 1856 р. скоротилася на 1249 чоловік [373, арк. 5; 374, арк. 6]. Така динаміка була обумовлена тим, що військове командування зтягувало вирішення питань розподілу спадкового майна, саме тому діти (хлопчики) військових поселенців вступали до категорії негосподарів. Також військові поселенці-негосподарі були економічно не зацікавлені у веденні власного господарства, що передбачало більше відповідальності і обов'язків.

У 1856 р. в Українському військовому поселенні кавалерії група поселенців-господарів 1-го розряду становила 27 %, поселенців-господарів 2-го розряду – 11,9 %, негосподарів – 61,1 %. Переважна кількість поселенців-господарів 1-го і 2-го розрядів була у 4-му окрузі – 16 %, господарів 2-го розряду у 4-му – 10,9 %, негосподарів у 2-му – 16 %, неслужилих інвалідів у 6-му – 17,2 %, кантоністів у 1-му – 16 %. Найменша кількість військових поселенців-господарів 1-го і 2-го розрядів становила 9,3 % у 7-му окрузі, негосподарів – 10 % у 1-му окрузі, кантоністів – 8,9 % у 7-му окрузі, неслужилих інвалідів – 7 % у 2-му окрузі [373, арк. 6]. Ці показники свідчать про неоднорідний і нерівномірний соціальний склад населення округів Українського військового поселення кавалерії.

У 1857 р. у Новоросійському військовому поселенні кавалерії група поселенців-господарів становила 6,6 %, поселенців-господарів 2-го розряду – 14,1 %, негосподарів – 79,3 %. Переважна кількість поселенців-господарів 1-го розряду була в 10-му окрузі – 10,9 %, господарів 2-го розряду в 9-му – 10,9 %, негосподарів у 3-му – 9,9 %, неслужилих інвалідів у 6-му – 14,4 %, кантоністів у 4-му – 9,5 %. Найменша кількість військових поселенців-господарів 1-го розряду становила 1,8 %, господарів 2-го розряду – 2,5 %, негосподарів – 95,3 %.

негосподарів – 7,5 %, кантоністів – 3 %, неслужилих інвалідів – 1 % в окремій волості [371, *арк. 7*; 372, *арк. 8*].

У 1856 р. у Києво-Подільському військовому поселенні кавалерії група поселенців-господарів 1-го розряду становила 20,6 %, поселенців-господарів 2-го розряду – 19,9 %, негосподарів – 59,5 %. Переважна кількість поселенців-господарів 1-го і 2-го розрядів проживали у 4-му окрузі (20,6 %), господарів 2-го розряду – у 5-му (22,7 %), негосподарів – у 4-му (21,5 %), неслужилих інвалідів – у 4-му (27 %), кантоністів – у 3-му (21,8 %). Найменша кількість військових поселенців-господарів 1-го і 2-го розрядів становила 17,3 % (в окремій волості – 5,3 %), негосподарів – 16,2 % (в окремій волості – 5 %), кантоністів – 16 % (в окремій волості – 4,5 %) у 1-му окрузі, неслужилих інвалідів – 12 % (в окремій волості – 6,5 %) у 5-му окрузі [375, *арк. 7*].

Отже, військові поселенці були новою верствою населення у соціальній структурі Російської імперії XIX ст. Аналіз майнового положення військових поселенців свідчить, що вони не були однорідним соціальним утворенням. Соціальна структура військових поселенців на території України була досить різноманітною, що зумовлювалося регіональною специфікою господарчого життя, формами землекористування, розміром наділів, кількістю худоби, характером обов'язків і повинностей. Права, обов'язки і повинності всіх груп військових поселенців чітко визначалися законодавством по військовим поселенням. У центрі соціальної структури військових поселень кавалерії була групи військових поселенців-господарів 1-го і 2-го розрядів, оскільки вони виконували головну функцію забезпечення продовольством діючих підрозділів російської армії і утримання кінних заводів. Динаміка соціального складу населення військових поселенців показує, що в Українському військовому поселенні кавалерії група поселенців-господарів становила 38,9 %, в округах Новоросійського військового поселення – 20,7 %, що свідчить про меншу заможність жителів цих округів. У Києво-

Подільському військовому поселенні чисельність поселенців-господарів і негосподарів була приблизно однаковою, відповідно 40,5 % і 59,5 %.

4.2. Сільськогосподарська і промислова діяльність

У першій половині XIX ст. сільське господарство було головним сектором економіки, а стан аграрних відносин значною мірою визначав динаміку всього суспільного розвитку. Система військових поселень була одною із форм «державного феодалізму» [758, 115]. Разом із тим, створення військових поселень кавалерії в Україні відбулося на тенденціях господарського розвитку Слобідсько-Української, Херсонської, Катеринославської, Київської та Подільської губерній і економіки Російської імперії в цілому. Економічна організація і господарська система військових поселень кавалерії в Україні складалася з багатьох рівнів. Господарство військових поселенців було базою функціонування нового державного інституту.

Серед основних сільськогосподарських угідь на території військових поселень кавалерії у землеробстві головне місце посідала рілля. Були розвинуті усі галузі землеробства: хліборобство, городництво, садівництво, а присадибне садівництво являло собою найхарактернішу рису кожного поселенського господарства. Поряд з ріллею у структурі сільськогосподарських угідь поселення важливе місце здавна займали луки і пасовиська, що були базою для вирощування кормів для тварин.

Основою землеробства в Українському, Новоросійському та Києво-Подільському військових поселеннях кавалерії було зернове господарство. Усі землі в округах розподілялися на громадські та поселенські орні ділянки. З озимих культур вирощували жито, пшеницю. Ярові культури були представлені вівсом, ячменем, просом, гречкою [499, арк. 465]. Великі площі займали посіви вівса – основної кормової культури для коней і частково продовольчої культури [173, 518]. До однієї з найважливіших зернових культур належала пшениця. У зв'язку з ростом населення кавалерійських

округів, яке дедалі більше потребувало якісного хліба, посіви під цією «панською» культурою у поселенських господарствах зростали. Військові поселенці використовували агротехнічні заходи щодо захисту території від гризунів [428, *арк. 17*].

Виявлені джерела дозволяють прослідкувати рівень врожайності. Ці дані свідчать про коливання врожайності в масштабах трьох кавалерійських військових поселень. Так, рівень врожайності озимих і ярових в середньому (з 1817 до 1854 р.) в Українському військовому поселенні становив: озимих – 4,8 сам, ярових – 5,5 сам, у Новоросійському військовому поселенні: озимих – 5,2 сам, ярових – 4,0 сам, у Києво-Подільському військовому поселенні: озимих – 5,8 сам, ярових – 4,1 сам [818, 346].

Панівною для Українського військового поселення кавалерії була трипільна система землеробства, обумовлена обмеженою кількістю громадської землі [370, *арк. 141*]. При трипільній системі землеробства придатна для обробітки земля поділялася на три частини. Одна відводилася під озимі культури, друга – під ярові, а третя залишалася парувати, використовуючись протягом весняно-літнього сезону як громадське пасовисько. На перших двох частинах землі кожному господарству відводилася більша чи менша ділянка. Наступного року пасовисько з осені засівалося озиминою, на полях, що були під озиминою, сіяли ярові, а земля, що перебувала під яровими, залишалася під пасовисько. Таким чином, відбувалося певне чередування, що давало змогу відтворювати родючість ґрунту завдяки «відпочинку» землі та її удобренню худобою, що випасалася [374, *арк. 30*].

Врожай зернових 1856 р. у 1–4-х округах Українського військового поселення кавалерії був більшим, ніж на громадських полях: на 63 % жита, 26 % пшениці, 0,04 % вівса, 6,4 % ячменю, 0,5 % гречки, на 2,1 % проса. У 1856 р. на полях військових поселенців у 1–4-х округах Українського військового поселення врожай озимих і ярових складав 37 %, у 5–8-х округах – 63 %

(див. дод. А табл. 37) [374, *арк. 31*]. Зауважимо, що у 5–8-х кавалерійських округах громадських орних полів не існувало.

Панівною для Новоросійського краю була перелогова система землеробства. Перелогова система землеробства передбачала для громадських засівів у кожному окрузі по одному орному полю, з поділом у 1-му і 8-му округах на 12 ділянок, у 2–7-х округах – на 16 ділянок. Така система безпосередньо впливала на кількість засівної площі та врожаї. Засівали дві ділянки житом, дві ячменем і частково гречкою, дві вівсом [3, 8–9]. 23 квітня 1838 р. затвердили нову систему засівів. Озиму пшеницю сіяли на ділянках орних полів, а ярову – на сінокісних [3, 10]. Громадські орні поля склалися з ділянок, з яких 6 щорічно засівалися озимою і яровою пшеницею, 2 – просом, а 8 відходили під толоку [371, *арк. 25*; 372, *арк. 23*]. Частина ділянок громадського і поселенського сінокісів переорювалася через кожні 8 років і засівалася яровими, а з інших заготовляли сіно [272, 321–322]. 11 січня 1841 р. було затверджено проект «Нового розподілу земель перших восьми округів Новоросійського військового поселення» [3, 1]. За цим проектом система розподілу поселенських полів у 1-му і 8-му округах була трипільна, у 2–7-х округах – чотиріпільна [3, 7], у 9–12-х округах – п'ятипільна [272, 321–322].

Врожай зернових 1856 р. у 12 округах Новоросійського військового поселення кавалерії у військово-поселенських полях був більшим, ніж у громадських на 48,8 % жита, 21,1 % пшениці, 9 % ячменю і полби, 4,1 % гречки, 17 % проса [371, *арк. 25*; 372, *арк. 25*]. У 1857 р. на полях військових поселенців засів озимих і ярових склав у 1–4-х округах 30,3 %, у 5–8-х – 32,5 %, у 9–12-х – 37,2 %, а врожай озимих і ярових у 1–4-х – 29,1 %, у 5–8-х – 45 %, у 9–12-х – 25,8 %. У цьому ж році на громадських полях засів озимих і ярових склав у 1–4-х округах 34,1 %, у 5–8-х – 31,2 %, у 9–12-х – 34,6 %, а врожай озимих і ярових: у 1–4-х – 31,7 %, у 5–8-х – 40,1 %, у 9–12-х – 28,2 % [273, 322].

У Києво-Подільському поселенні утвердилася трипільна система землеробства [375, *арк.* 26]. Поселенці не завжди дотримувалися суворого чергування «озимі-ярові-толока», бо основним продуктом харчування поселенської сім'ї, як правило, залишалося жито. Засіви на десятину становили: жита, пшениці, ячменю – по 1 четв., вівса – 1 ½ четв., гречки – 6 четв. і проса – 2 четв. [367, *арк.* 9]. Так, засіви у 3-, 4-, 5-му округах озимих культур становили 15811 четв., ярових – 8132 четв., картоплі – 14121 четв. [367, *арк.* 122]. Врожайність їх залежала від сорту та району вирощування.

У військово-поселенських господарствах існували елементи багатопільної системи землеробства з регулярним внесенням органічних і мінеральних добрив, що сприяли підвищенню родючості ґрунтів. Громадські і поселенські сінокоси були поділені на тринадцять ділянок, з яких дві щорічно засівалися яровими культурами, одна залишалася на «відпочинок», а з інших збирали сіно [374, *арк.* 31]. В Українському військовому поселенні кавалерії поселенці використовували позитивний аграрний досвід попередніх поколінь, зокрема, використання гною для поліпшення родючості ґрунту та підвищення продуктивності культур. На громадських полях у 1–4-х округах Українського військового поселення кавалерії копа сіна була вагою 700 пудів, а у 5–8-х округах – 750 пудів [464, *арк.* 331].

На території військових поселень кавалерії показники врожайності сільськогосподарських культур зменшувалися в результаті втрат від стихійного лиха та інших несприятливих умов. Наприклад, 3 і 7 червня 1824 р. великої шкоди населеним пунктам та сільському господарству округу військового поселення Чугуївського уланського полку завдав шквальний вітер зі зливами та градом (подекуди завбільшки з куряче яйце). Так, найбільше постраждали городи і поля військових поселенців 2-го поселеного дивізіону. Розмір загального збитку визначили члени полкового комітету, виходячи з вартості неотриманого чи недоотриманого врожаю. Він становив 3 червня – 35, а 7 червня – 31, усього – 66 земельних наділів площею 528 дес. Тому комітет полкового управління прийняв рішення зорати і засіяти поля у

постраждалих районах гречкою. У багатьох населених пунктах градом потрощило шифер на житлових будинках та об'єктах соціально-побутового призначення. Було повалено сотні дерев, підмито кілька мостів через річки [499, *арк. 601*]. Також у 1854 р. в округах Українського військового поселення кавалерії внаслідок весняної повені на річці Айдар було пошкоджено мости у поселеннях Осичкова, Белолуцька, Закотна і Тишківка [325, *арк. 3*], тому наказано було їх відбудувати [325, *арк. 4*].

Серед різних способів угноєння ґрунту поселенці надавали перевагу сидерації – заорювання у ґрунт спеціально вирощених зелених рослин (сидератів), які збагачували його азотом і органічними речовинами. Водночас посилювалася діяльність мікрофлори, знімалася ґрунтовтома і підвищувалася продуктивність наступних культур. Зелене добриво було невичерпним, постійно відновлювальним джерелом органічної речовини. Перевагу надавали культурам менш вибагливим до технологій вирощування, з високою продуктивністю біомаси, урожайністю насіння, високим коефіцієнтом розмноження, інтенсивним ростом, можливістю вирощування при різних строках посіву з ранньої весни до пізньої осені. Зелене добриво мало особливе значення для військово-поселенських господарств з обмеженою чисельністю худоби, оскільки таким чином відбувалася компенсація тваринного перегною. Наприклад, у 1856 р. кількість землі, що удобрювалася перегноем, становила: у 5-му окрузі Українського військового поселення – 797 дес., у 6-му – 1534 дес., у 7-му – 706,5 дес., у 8-му – 3381 дес., всього – 6418 дес. [374, *арк. 31*]. Варто зазначити й те, що у великих поселенських господарствах орні поля нерідко знаходилися на великій відстані від ферм, що ускладнювало доставку до них перегною. У «Землеробській газеті» була надрукована стаття історика О. М. Веселовського, в якій автор писав: «При виборі рослини на зелене добриво переслідувалася одна головна мета – одержати якомога більше рослинної речовини». Важлива роль у цій справі належала кліматичним умовам, механічному складу та кислотності ґрунтового розчину. В

Українському та Новоросійському військових поселеннях кавалерії переважали чорноземні ґрунти, іноді траплялися сипучі піски, зокрема, по берегах річок [374, *арк.* 2].

Розглянемо особливості вирощування сидеральних культур. Гречку висівали переважно на піщаних ґрунтах, у кількості 8–12 четв. на десятину; вику висівали густо, у суміші з вівсом (вико-вівсяна суміш) – на тучній землі в половинній кількості, а на скудній – у третинній. Після збирання вики практикували посіви шпергелю. Шпергель вважався найбільш придатною для зеленого добрива рослиною. Норма врожаю шпергелю становила не більше 600 пудів зеленої маси. Польовий горошок висівали якнайраніше навесні, особливо на піщаних ґрунтах, де запаси продуктивної вологи на той час були обмеженими. Озимий ріпак і суріпиця – найбільш придатні на суглинних ґрунтах. Обидві ці рослини давали до 1000 пудів зелені на десятину. Найкращим способом висівання гірчиці був звичайний рядковий, 20–30 фунтів на десятину, отримана кількість зеленої маси становила до тисячі пудів. Люпин на зелене добриво, а також на зелений корм вирощували переважно на паровому полі у кількості від 1 до 1 ½ чверті на десятину перед озимими зерновими [579, 702]. У поселеннях використовували і штучні добрива – фосфорні, кісткову муку, а також допоміжні – вапно та гіпс.

Головним орним знаряддям військових поселенців був плуг. Тягловою силою залишалися воли, яких у важкий плуг впрягали 3–8 пар. Коней запрягали у легкий плуг, який дістав назву парокінного. Відомо кілька видів плугів. Важкий колісний плуг застосовували для розорювання цілини. Легкий плуг без коліс – на наділах поселенців. Поширилася соха, що була продуктивнішою від рала, легшою і конструктивнішою порівняно з плугом. Застосовували дво-, три-, рідко чотириралову оранку [370, *арк.* 141; 374, *арк.* 30]. Урожай збирали серпами, а бобові, овес, ячмінь – косами. Будували криті токи і переносили молотьбу на зиму. Зерно віяли на вітрі, м'якушем годували худобу. Для обмолоту зерна застосовувалися вітряки [367, *арк.* 112].

Розвиток залізообробної промисловості у ХІХ ст. в Україні дав поштовх до внесення у сільськогосподарські знаряддя суттєвих змін для їх удосконалення. З 1840-х років в Українському військовому поселенні кавалерії з'явився попит на парові та кінні молотарки, землеробські машини. Машини розкупувалися нарозхват, що виразно свідчило про прагнення до вдосконалення сільського господарства. Сільськогосподарські машини різних конструкцій не завжди були зручними в експлуатації, нерідко траплялися їх поломки. Щоб запобігти їм, у Міністерстві державного майна ставилося питання про проведення конкурсів землеробних машин і знарядь, аби вибрати найдосконаліші. Конкурси проводилися за певним порядком. Навесні влаштовували конкурс плугів і сівалок, улітку – жнивних машин, сінокосарок і сіноворушилок, восени – молотарок тощо. При цьому до землеробних машин, представлених на конкурс, ставилися певні вимоги [579, 701].

Крім зернових культур, військові поселенці вирощували й технічні, зокрема, льон і коноплі. Льон сіяли у незначній кількості через те, що ґрунт для його високих врожаїв був непридатний. Поселенці вирощували багато городніх культур: капусту, ріпу, гарбузи, часник, аніс, цибулю, баштанні культури, хрін, петрушку, цукровий буряк, кукурудзу різних сортів [284, 69–70], картоплю (сорт: проста (біла невелика), синя (велика), рогалька (пласката, найсмачніша), крутька (довга, як паличка), червона і столова (дуже маленька) [284, 71]. Але городні овочі засівали у невеликих кількостях, власне, для домашнього споживання [377, арк. 9]. Так, у Києво-Подільському військовому поселенні кавалерії площа присадибних ділянок із городами та коноплянками становила у 3-му окрузі 5251 дес. 318 саж., у 4-му окрузі – 5401 дес. 1403 саж., у 5-му окрузі – 4821 дес. 1152 саж. [367, арк. 121]. Розміри присадибних ділянок враховували при забудові сільських населених пунктів. Присадибні ділянки при жилих будинках поселенців виділялися у відповідності з проектами планування цих пунктів. Військові поселенці, які мали присадибні ділянки, службові земельні наділи орної землі

отримували з таким розрахунком, щоб загальна площа наявної у військового поселенця-господаря присадибної ділянки і службового наділу орної землі не перевищувала розміру службового наділу орної землі, встановленого для відповідної категорії військових поселенців.

Садівництво, городництво, виноградарство характеризувалися більш високим рівнем агротехніки порівняно з рільництвом. Зросли площі садів, з'явилися нові сорти, застосовували щеплення дерев. Для торговельного землеробства були характерні промислове городництво, садівництво і виноградарство. Найбільше фруктових садів було у Харківській і Київській губерніях. У поселенні вирощували сорти дерев, привезені із Франції, Іспанії, Італії, Сирії, Південної Америки і Китаю. Зокрема, з фруктових: італійські і східні груші, англійські бери, французькі, німецькі, голландські, сирійські та азіатські бергамоти [284, 63], різносортні сирійські, французькі й китайські ранети, німецькі, тірольські, італійські і татарські яблуні, майже всі сорти черешень, вишень, декілька сортів абрикос і персиків, з кущів: калину, агрус, малину, смородину [284, 64–66]. Так, з 1 грудня 1823 до 1 грудня 1826 р. було укладено трудовий контракт начальника 2-ї уланської дивізії з іноземцем Фрідріхом Краузе про найми на посаду садівника. У контракті за угодою сторін встановлювалися права, обов'язки і відповідальність сторін (у тому числі матеріальна), умови матеріального забезпечення та організації праці, умови розірвання контракту. Контракт також передбачав, щоб садівник протягом трьох років навчав садівництву 20 кантоністів [496, арк. 81]. У 1848 р. військові поселенці отримали дозвіл не насаджувати дерева по дорогах поселень у місцевості, де бракувало лісу, через скрутну доставку і ненадійну посадку дерев [169, 102].

З виноградарських садів особливо славився Каменський в Ольгопольському повіті у маєтку спадкоємців кн. Вітгенштейна. У Кам'янецькому і Урицькому повітах росли тутові дерева найрізноманітніших сортів. У поселенні також росли як декоративні породи для озеленення населених пунктів каштани, біла акація. Де були розміщені пасіки, там

садили декоративні дерева з густими кронами: липу, каштан, білу акацію, гостролистий клен.

В округах Києво-Подільського військового поселення кавалерії на території 292953 дес. землі характер поселенського землеволодіння мав свої особливості [375, *арк.* 27]. Залежні українські військові поселенці не мали права на спадкове володіння та розпорядження землею. У 5 округах Києво-Подільського військового поселення громадська земля становила 71186 дес. (24,3 %), з неї: орної – 46795 дес. (16 %), сінокісної – 24391 дес. (8,3 %); поселенська земля – 176957 дес. (60,5 %), з неї: орної – 125607 дес. (43 %), сінокісної – 51350 дес. (17,5 %). Запасна земля становила 13476 дес. (4,6 %), церковна – 2656 дес. (0,9 %), для лісової варти – 252 дес. (0,1 %), пасовиська – 1485 дес. (0,5 %), під будівлі, вигони, городи – 26941 дес. (9,1 %) [375, *арк.* 27] (за підрахунками автора).

Держава надавала поселенцям-господарям земельні ділянки [672, 620]. Під час відведення землі військовим поселенцям у Київській і Подільській губерніях для громадських і церковних потреб встановлювалися норми присадибних, орних і сінокісних полів згідно з числом номера господарів (номер складали господарі 1-го і 2-го розрядів). У Київській губернії поселенці-господарі отримували по 38 $\frac{5}{8}$ дес. [367, *арк.* 119] і для громадських потреб – по 14 $\frac{1}{2}$ дес. на номер; для церкви, священника, притча – по 35 $\frac{1}{4}$ дес. землі [367, *арк.* 120]. У Подільській губернії господар 1-го розряду отримував 5 дес. орної землі, а господар 2-го розряду – 2 $\frac{1}{2}$ дес. Розмір сінокісної ділянки становив для господаря 1-го розряду 7 $\frac{1}{2}$ дес., для господаря 2-го розряду – 2 $\frac{1}{2}$ дес. Церковні притчі отримували по 33 дес. землі [367, *арк.* 121].

Крім того, у тимчасовому приватному володінні знаходилися землі, що належали округам. Так, у 1-му окрузі у довічному володінні вдови Дворжанської знаходилася дача с. Кочубієвка, за свідченням графа Олександра Потоцького (від 8 березня 1823 р.) площею 17 дес. 944 саж.; у 3-му окрузі у володінні дворянина Латковського – м. Ладижин, за свідоцтвом

графа Северина Потоцького (від 21 травня 1797 р., затвердженим наказом правлячого Сенату від 15 лютого 1843 р. № 118), площею 7 дес. 840 саж., при с. Свинарці у довічному володінні графа Саноцького, за свідоцтвом, виданим Еразмом Свентським (від 12 червня 1809 р., затвердженим правлячим Сенатом) – 36 дес. 1474 саж. [375, *арк.* 27], а у володінні римо-католицького костюлу у м. Гранові, на основі наказу правлячого Сенату (від 26 серпня 1841 р. № 1372), – 60 дес., а разом – 121 дес. 858 саж. [375, *арк.* 28].

Межа зони лісів і лісостепу проходила низкою поселень. У лісах і садах Подільської губернії вирощували тополю, ясен, дуб, граб, клен, осику, березу, берест, осокір, явір, чорноклен, липу, крушину, грабове дерево, вільху, декілька сортів верб, бук. Хвойних лісів майже не було.

Розведення лісів було обов'язковою повинністю поселенців. У 1845 р. вийшов черговий наказ «Про заборону використовувати військових поселенців у недільні і святкові дні» [430, *арк.* 4]. По всіх кавалерійських округах розіслали циркуляри зі вказівкою працювати на громадських роботах не більше трьох днів на тиждень, але це розпорядження не виконувалося на місцях. Так, відправили у слободу Сватова Лучка на семиденну роботу з 1-го поселеного ескадрону Глухівського кірасирського полку 40 чоловіків військових поселенців з 20 воловими підводами для зведення в одне місце деревини [408, *арк.* 32, 42].

У кожному окрузі і окремій волості знаходилися значні лісові дачі, розділені на обходи і об'їзди. У 1827 р. у 2-й кірасирській дивізії військові поселенці зі сватолуцького лісового магазину здійснили перевезення необхідних матеріалів у слободу Нижня Дуванка, у тому числі деревини, а саме: на крокви довжиною 6,5 аршина, товщиною у верхньому зрубі 2,5 вершка, на колосники довжиною 8,5 аршина [408, *арк.* 31]. Для нього командир 3-го поселеного ескадрону надіслав у слободу Сватова Лучка полковому форстмейстеру Глухівського кірасирського полку Корнію Григор'єву 10 волових підвід [408, *арк.* 32].

Для вирубки лісу потрібний був необхідний дозвіл [321, *арк. 51–52*]. Планова вирубка лісу була обґрунтована, доведена і погоджена у всіх відповідних інстанціях 2-ї кірасирської дивізії і проводилася біля слободи Сватова Лучка і хутора Швачковського [408, *арк. 42*]. Крім лісів, що знаходилися на території Києво-Подільського військового поселення, до 3-го округу входив ліс з луками 1866 дес. 1900 кв. саж. Лісові дачі забезпечували округи будівельними матеріалами і дровами для опалення державних і економічних будівель. Військові поселенці другого військово-робочого батальйону Українського військового поселення у державних лісах добували соснові смоли [129, 207].

Місцеве управління лісами підпорядковувалося старшому лісничому і форстмейстерам Українського, Новоросійського та Києво-Подільського військових поселень. При лісах існувала лісова варта з нижчих чинів розформованих рот служилих інвалідів (див. дод. А табл. 38) [375, *арк. 4*]. Згідно з інвалідним положенням комісаріат забезпечував обмундирування 17 унтер-офіцерів – доглядачам ділянок і 92 лісничим. Для утримання двох писарів із запасних хлібних магазинів військового поселення відпускали провіант. Доглядачі ділянок і лісничі провіанту не одержували, а утримувалися від землі [498, *арк. 190*].

У 1853 р. територія лісів військових поселень кавалерії становила 124274 дес., з неї хвойного лісу – 16854 дес. 1451 саж. або 13,5 % і листяного – 107419 дес. 839 саж. або 86,5 %. В Українському військовому поселенні лісу було 49439 дес. 1885 саж. або 40 % (хвойного – 6370 дес. 1265 саж. і листяного – 43069 дес. 620 саж.), у Новоросійському військовому поселенні – 33540 дес. 1911 саж. або 27 % (хвойного – 10484 дес. 296 саж. і листяного – 23056 дес. саж. 1615), у Києво-Подільському військовому поселенні – 41293 дес. 1004 саж. або 33 % (листяного – 41293 дес. 1004 саж.) [291, 4].

За розпорядженням інспектора резервної кавалерії у кожному окрузі на непридатній для рільництва землі створювали розсадники, у яких

вирощували саджанці дерев. Військові поселенці використовували два методи вирощення лісових культур: сівбу та садіння. Додаткове насадження лісу запроваджувалося для різноманітних господарських потреб військових поселенців. В усіх округах військових поселень кавалерії площа розсадників саджанців дерев становила 14387 дес. 1412 саж., з них: в округах Українського військового поселення – 12867 дес. 716 саж., Новоросійського військового поселення – 1484 дес. 3106 саж., у Києво-Подільському військовому поселенні – 34 дес. 2391 саж. [291, 32]. Як бачимо, в останньому саджанців вирощували мало, бо тут і так було достатньо лісів. При шпиталях створювали ботанічні сади, де переважно вирощували лікарські рослини [375, арк. 5].

У господарстві військових поселенців переважала велика рогата худоба, розводили овець, свиней. Скотарство було представлене породами молочного і м'ясного напрямів продуктивності. Залежно від тривалості використання протягом року пасовища і стійла були такі системи: пасовищно-стійлова, стійлова, пасовищна. Худобу переводили на стійлове утримання. Під пасовища відводили луки, які обгороджували, засівали травами, у випадку потреби дренажували. У 1828 р. П. А. Клейнміхель наказав наділити військових поселенців достатньою кількістю пасовищ для худоби [403, арк. 2]. Особлива увага в галузі тваринництва зверталася на покращання породи коней і рогатої худоби.

З формуванням господарства постала проблема про військовий табун [570, 124]. У військових поселеннях кавалерії конярство розвивалося за такими напрямками: племінне та робочо-користувальне.

У 1818 р. І. О. Вітту було відпущено 100 тис. руб. на влаштування кінних заводів в округах Бузької уланської дивізії [489, арк. 367]. Кінні заводи утримували військові поселенці-господарі. Вони заготовляли для них фураж. Так, полкам Бузької і Української уланських дивізій у 1819 р. виділили на придбання фуражу 773523 руб. 65 коп. [489, арк. 40].

При кожному кінному заводі функціонували необхідні ветеринарні служби. У кожному окрузі було призначено по одному ветеринарному лікарю [50, 32; 51, 734]. Керував кінним заводом командир поселеного ескадрону. Кожен полковий кінний завод складався з трьох однакових частин (по кількості поселених ескадронів) і отримував назву відділення кінного ескадрону за номером відповідного поселеного ескадрону. У 1825 р. у Новоросійському військовому поселенні в кінних заводах кількість жеребців становила 177 (3,7 %), кобил – 2133 (45 %), приплоду – 2440 (51,3 %). З них у Бузькій уланській дивізії в кінних заводах загальна кількість коней становила 3269 (68,8 %), у 3-й кірасирській дивізії – 1186 (25 %), у 3-й уланській дивізії – 295 (6,2 %) [737, 270]. З 1839 р. при кінних заводах було введено посаду особливого штаб-офіцера, який виконував функції наглядача [154, 337].

Для утримання кінного заводу (з двома штатними працівниками: берейтором і помічником) джерелом коштів були: щорічні грошові надходження полкового управління від дня заснування кінного заводу протягом чотирьох років; прибутки від продажу бракованих стройових коней, що надходили у відання полкового управління; прибутки від продажу заводських коней, нездатних до розмноження і військової служби; прибутки від продажу надлишкового сіна і найму пасовиськ на період перебування діючих ескадронів у походах [226, 100]. Так, у 1826 р. в Українському військовому поселенні кавалерії комісією було продано з аукціону 120 коней, а виручені гроші 1346 руб. 30 коп. надійшли у бюджет військового поселення [451, арк. 14]. З них: з полкових кінних заводів 2-ї уланської дивізії було продано коней: Білгородського уланського полку – 12 на суму 50 руб., Чугуївського уланського полку – 17 вартістю 138 руб., Борисоглебського уланського полку – 10 на суму 35 руб., Серпухівського уланського полку – 7 на суму 75 руб. 5 коп.; з полкових кінних заводів 2-ї кірасирської дивізії було продано коней: Катеринославського кірасирського полку – 10 на суму 190 руб. 5 коп., Псковського кірасирського полку – 5 на суму 50 руб.; резервних ескадронів 2-ї кірасирської дивізії Катеринославського

кірасирського полку – 1 на суму 10 руб., Глухівського кірасирського полку – 7 на суму 85 руб., кінно-робочої команди – 18 на суму 180 руб. У 1827 р. було продано з кінно-робочої команди 10 виранжированих коней на суму 228 руб. 25 коп. [451, арк. 15].

Загальна тенденція у збільшенні поголів'я робочих коней у військових поселеннях майже не спостерігається. Наприклад, дані з початку заснування округів Новоросійського військового поселення і на 1857 р. підтверджують зменшення кількості коней у поселенні. Так, від загальної кількості робочої худоби кількість коней становила: у 3-му кавалерійському окрузі в 1822 р. – 26,3 %, а в 1857 р. – 17,3 %, у 4-му в 1822 р. – 15,5 %, у 1857 р. – 11,2 %, у 5-му в 1821 р. – 27,4 %, у 1857 р. – 17,5 %, у 6-му в 1822 р. – 25,9 %, у 1857 р. – 17,2 %, у 7-му в 1820 р. – 26 %, у 1857 р. – 15,7 %, у 8-му в 1819 р. – 30,6 %, у 1857 р. – 29,3 % [355, арк. 70–73].

Для поліпшення племінних якостей худоби військових поселенців розводили злучних жеребців [489, арк. 367; 448, арк. 1]. З початку влаштування округів вони надходили з кінних заводів. Згідно з положенням інспектора резервної кавалерії від 11 квітня 1850 р. злучних жеребців купували битюгської породи на кошти з позиченого військово-поселенського капіталу [323, 92, 148–150; 211, 373–375]. У 1853 р. в Українському військовому поселенні кількість жеребців становила 141, у Новоросійському військовому поселенні – 179, у Києво-Подільському – 71, всього – 391 [291, 27].

З 1845 р. для їзди непоселених нижчих чинів у кавалерійських округах військових поселень кількість коней становила у кожній волості по 4, а в окрузі – 42 [83, 113]. За транзитний проїзд через територію кавалерійських округів сплачували мито 2 ½ коп. сріблом на версту і коня [6, 64].

У 1853 р. кількість коней в округах військових поселень кавалерії становила 45510, з них: в Українському військовому поселенні – 18268 (40,1 %), у Новоросійському військовому поселенні – 16295 (35,8), у Києво-Подільському – 10947 (24,1 %) [291, 20].

За допомогою коней поселенці виконували свої повинності, перевозили вантажі, з'являлися на щорічні огляди [375, арк. 7]. Згідно з Положенням 1842 р. коні ремонтувалися на кошти з позиченого грошового капіталу військових поселенців, з розрахунку одна на вісім, кожна по 30 руб. сріблом [375, арк. 39]. Коні завжди потребували особливого догляду. Наприклад, із документів відомо, що у с. Коробочкіне коні і зброя були в критичному стані [403, арк. 6].

У військових поселеннях кавалерії однією з провідних галузей тваринництва було скотарство, яке забезпечувало виробництво молока і молочних продуктів, а також значних обсягів м'яса.

Для поліпшення племінних (генетичних) і продуктивних якостей великої рогатої худоби у поселенні були заведені племінні стада [489, арк. 367]. Для них на кошти військових поселенців та з позиченого грошового капіталу купували корів волоської, угорської, калмицької і биків української порід [371, арк. 31; 372, арк. 31]. У 1853 р. кількість рогатої гульової худоби в округах військових поселень кавалерії становила 232398 голів, з них: в Українському військовому поселенні – 66790 (28,7 %), у Новоросійському військовому поселенні – 129931 (56 %), у Києво-Подільському – 35677 (15,3 %) [291, 20]. У 1854 р. у ході перевірки виявлено, що у 5-му окрузі Українського військового поселення кавалерії бугаї не мали високої племінної цінності за походженням та індивідуальними якостями. Жеребці-плідники були неготові до парувального сезону, годівля та утримання їх були у незадовільному стані [466, арк. 4]. Також у 1856 р. у 1-му окрузі Києво-Подільського військового поселення кількість гульової худоби становила 4167 голів, у 2-му – 7102, у 3-му – 5968, у 4-му – 9563, у 5-му – 10147, в окремих волості – 1393 голів [375, арк. 29].

Велика рогата худоба була представлена також волами. У 1853 р. кількість волів в округах військових поселень кавалерії становила 161540, з них: в Українському військовому поселенні – 52377 (32,4 %), у Новоросійському військовому поселенні – 81492 (50,5 %), у Києво-Подільському – 27671

(17,1 %) [291, 20]. У кожному окрузі були волові парки. Парк складався зі 100 пар волів [375, арк. 37]. Волові парки запроваджували для виконання усіх казенних робіт, зокрема, для перевезення будівельних матеріалів з лісів на будівництво [499, арк. 465]. При огляді округу Борисоглебського уланського полку у 1828 р. було виявлено поганий стан худоби військових поселенців і, переважно, брак худоби у поселенців-господарів [450, арк. 1].

Після конярства і скотарства важливою галуззю тваринництва у військових поселеннях кавалерії було вівчарство. Воно забезпечувало хутряну і шкіряну промисловість. За виробничою класифікацією переважали тонкорунні і напівгрубововняні вівці. Крім того, вівчарство відрізнялося прискореним оборотом череди, що створювало сприятливі умови для збільшення вовни і баранини, яка характеризується високою калорійністю. У 5–8-х округах Українського військового поселення кавалерії з 1831 р. відкрили заводи мериносних овець. Вівчарі цих заводів навчалися правильному догляду за вівцями у маєтках генерал-ад'ютанта князя М. С. Воронцова у с. Чаплі Катеринославської губернії і м. Нововоронцовка Херсонської губернії [291, 28]. У 1843 р. в Українському військовому поселенні кавалерії було вжито заходів щодо покращання мериносних заводів [142, 381]. У 1853 р. кількість овець в округах військових поселень кавалерії становила 504563 голови, з них: в Українському військовому поселенні – 142505 (28,2 %), у Новоросійському військовому поселенні – 265543 (52,6 %), у Києво-Подільському – 96515 (19,2 %) [291, 20]. Особливо інтенсивно вівчарство розвивалося у Новоросійському та Києво-Подільському військових поселеннях кавалерії. Так, за період 1853–1856 рр. у Києво-Подільському військовому поселенні кількість овець збільшилася на 2937 (з 96515 до 99452) [375, арк. 29; 291, 20].

Свинарство існувало у військових поселеннях кавалерії виключно зі споживчою метою, для прокорму родини, використання шкіри і щетини. Поголів'я свиней залежало від урожайності в зерновому господарстві.

За результатами проведеної перевірки у 1828 р. Українського військового поселення кавалерії, генерал-ад'ютант П. А. Клейнміхель виявив порушення. Так, більшість військових поселенців 1-го і 2-го розрядів обробляли землю кожний окремо, а не разом; погано піклувалися про поповнення загиблої худоби і збільшення її приросту. Значна кількість худоби гинула від хижих звірів. Військові поселенці-господарі були погано обізнані з об'єктивними закономірностями розвитку позикового грошового капіталу і тому не отримували належної фінансової допомоги [403, арк. 6].

Проте, в цілому дані з початку заснування округів і на 1853 р. підтверджують збільшення кількості худоби у військових поселеннях кавалерії на 245256 голів, з них: в Українському військовому поселенні чисельність коней, волів, гульової худоби і овець збільшилася з 225356 до 279940 (на 54584 або 22,2 %), у Новоросійському військовому поселенні з 391856 до 493261 (на 101405 або 41,4 %), у Києво-Подільському військовому поселенні з 81543 до 170810 (на 89267 або 36,4 %) [291, 20]. За період 1817–1857 рр. у Новоросійському військовому поселенні загальна кількість коней, робочої худоби та овець збільшилася на 391885 (див. дод. А табл. 39) [371, арк. 27; 372, арк. 26]. Зменшення поголів'я коней і робочої худоби у військових поселеннях кавалерії було пов'язане лише із Кримською війною, тому що її округи були базовими для забезпечення діючої армії не лише продовольством, але й кіньми.

Птахівництво серед тваринницьких комплексів менше всього залежало від землі. З домашньої птиці розводили курей, качок, гусей [284, 79]. Основні напрямки птахівництва – яєчний і м'ясний. Кури були представлені такими породами: індійською, голландською, кучерявою, голою.

Поряд із землеробством і тваринництвом дедалі більшу роль відігравали шовківництво, бджільництво, рибальство та мисливство.

Розвиток шовківництва безпосередньо був пов'язаний зі зростанням шовкової промисловості. Інспектував цю галузь у Слобідсько-Українській і Катеринославській губерніях колезький радник граф де Парм [496, арк. 71].

Він запропонував низку заходів для створення нових високошовконосних порід і гібридів тутового шовкопряда, високоврожайних сортів і гібридів шовковиці. З 1 січня 1823 р. було введено посаду шовкомотальника з посадовим окладом згідно зі штатним розкладом 300 руб. щорічно. Також він отримав гроші на оплату оренди квартири, дорожні витрати членів його сім'ї у сумі 50 руб. У військовому поселенні виготовляли машини і механізми комплексної механізації шовківництва. Так, для виготовлення залізної шовкомотальної машини за зразком італійської з мідним казаном, витушками й приладом для мотання шовку потрібно було 250 руб. [496, арк. 69]. Начальник 2-ї уланської дивізії генерал-майор В. В. Єшин доповідав, що у Борисоглебському полку було: 3000 старих і 680 молодих дерев, а в Серпухівському уланському полку – 1300 старих і 2150 молодих дерев шовковиці [496, арк. 77].

З 1843 р. у військових поселеннях кавалерії почали вирощувати тутові дерева, розводити шовкопрядів при богодільнях, а з 1849 р. – при селищах і кантоністських дивізіонах. У поселенських садибах розводили шовковиці. З 1843 по 1853 р. у всіх округах військових поселень кавалерії виростили 2960251 тутових дерев, з них: в Українському – 1166054, Новоросійському – 687333, Києво-Подільському – 1106864 [291, 31]. Весною 1849 р. військові поселення кавалерії отримали личинки шовковичної гусені від Товариства сільського господарства Південної Росії. Згодом виписували їх через Департамент військових поселень з Персії, Франції, Італії, а також тибетської, китайської і арабської порід. Для розмотки шовку у містах Умані і Меджибожі відкрилися шовкомотальні підрозділи. У 1856 р. у 5 округах Києво-Подільського військового поселення було вирощено 32240 тутових дерев [375, арк. 36]. Шовк за якістю поступався лише французькому [261, 67]. На фабриках шовк готували згідно з попередніми замовленнями московських купців, котрі присилали сюди довірених осіб для закупки товару.

Важливого значення набуло розведення риби. Жителі військових поселень, розташованих на берегах річок, займалися рибальством та промисловим виробництвом рибної продукції [374, *арк. 30*; 375, *арк. 26*]. Практикувалася багаторівнева система ставків. Удосконалювалися пристрої для скидання води. Військові поселенці, які жили біля річок і озер, розводили переважно такі види риб: пеструшку (форель), щуку, коропа, окуня, линя, карася, сома, ляща, сичуга, в'юна, плотву; у меншій кількості – миня, пічкара. Найбільше риби водилося у Дністрі. У Дністрі виловлювали до 60 видів риб: білугу, севрюгу, стерлядь або чечугу, сазана або коропа, судака або сулу, сома, щуку, безліч дрібної риби. У період російсько-турецької війни 1828–1829 рр., у зв'язку зі спалахами епідемії чуми було заборонено займатися рибним промислом. А загалом рибальством займалися у різні пори року, частіше за все взимку та навесні. Взимку рибу виловлювали в ополонках.

Понад річками стояли окремі оселі риболовів. Різноманітним був рибальський інвентар. Основними снастями були сіті й неводи, а допоміжними – косяки, мережі, волокни, перемети й інше знаряддя [278, 75–76]. На велику рибу застосовували гарпуни у вигляді тризубів. Рибальство у 4-му і 5-му кавалерійських округах Києво-Подільського військового поселення не набуло розвитку.

За розпорядженням інспектора резервної кавалерії у 1842 р. в округах для збільшення церковних прибутків запроваджувалися церковні пасіки (як експеримент на п'ять років) в одній з волостей кожного округу, а потім – при церквах усіх поселень. У 1847 р. в кавалерійських округах завели громадські зразкові пасіки. Церковні і громадські пасіки утримувалися з добровільного пожертвування військових поселенців [371, *арк. 33*; 372, *арк. 34*]. Для збільшення прибутків військових поселенців, згідно з розпорядженням інспектора резервної кавалерії 1 серпня 1846 р. і височайше затвердженого 27 серпня 1850 р. штату, бджільництво було запроваджено у 4-му окрузі Києво-Подільського військового поселення кавалерії. Пасіки утримувалися без

витрат з державного бюджету, а з добровільних пожертвувань військових поселенців. Бджіл тримали у бортях, тобто лісових дуплах, або у видовбаних колодах. Тому пасічників ще називали бортниками. Так, у Києво-Подільському військовому поселенні старших бортників було 4 особи, а бортників із військових поселенців – 12 осіб. У 1844 р. було нагороджено по 50 руб. сріблом 5 бджолярів кантоністів Києво-Подільського військового поселення, які пройшли курс навчання у школі досвідченого бджоляра Прокоповича [144, 667].

З 1842 до 1853 р. держава отримала прибуток від занять бджільництвом. Так, в Українському військовому поселенні він склав 5138 руб. 604 коп., у Новоросійському військовому поселенні – 1876 руб. 33 коп., у Києво-Подільському – 646 руб. 26 коп. [291, 29]. Мед споживався не тільки як їжа, а з нього виготовляли улюблений напій – медовуху, а віск слугував для виготовлення свічок. У 1854 р. у 7-му окрузі Українського військового поселення прибутки з церковних пасік надходили до церкви і використовувалися для придбання речей церковного вжитку [466, арк. 9].

При створенні військових поселень уряд і керівництво військових поселень кавалерії робили ставку на заможне господарство поселенців-господарів, які виконували поставлені перед військово-поселенською системою завдання (див. дод. А табл. 40). Для цього в округах військових поселень кавалерії російські імператори Олександр I та Микола I йшли на лібералізацію економічних відносин у військово-поселенській системі. Зокрема, у 1825 р. були розширені права військових поселенців щодо відхідництва, торговельної і промислової діяльності, що становило додатковий дохід для підвищення прибутковості їхніх господарств [503, арк. 5].

У військових поселеннях кавалерії великого поширення набули ремесла, найважливішими серед яких були: теслярство, ковальство, кушнірство, гончарство, кожум'яцтво тощо [499, арк. 465]. Також у господарському житті військових поселенців велику роль відігравала промисловість. Зростання

промисловості зумовило розширення посівів технічних культур: льону, коноплі, синильника та тютюну. Характер промислової діяльності поселенців зводився, в основному, до обробки і продажу сільськогосподарської продукції, виробленої у власному господарстві [503, *арк. 5*].

З 1843 р. згідно з розпорядженням інспектора резервної кавалерії військові поселенці займалися кушнірством – вичинкою та фарбуванням шкур овець для одержання овчини, з якої шили кожухи нижчим чинам термінових робочих рот; лимарством – вичинкою шкури-напівфабрикату, так званої сириці, що йшла на виготовлення господарських виробів; шевським ремеслом – пошиттям взуття; кожухарством та шапкарством [288, 57; 250, 388–389]. Технологія обробки шкури, а також асортимент знарядь, що застосовувалися при цьому, були майже подібні у всіх округах військових поселень. У процесі вичинки овчини особливе значення надавалося якості хутра.

Військові поселенці у 1847 р. при звільненні з округів отримували квитки для занять промисловою діяльністю. Вони сплачували в окружний комітет збір за видачу квитків строком від 1 до 3 місяців – по 15 коп., терміном понад 3 місяці – по 30 коп. сріблом, а також друкарські послуги – по 2 ½ коп. сріблом за один квиток. Кошти надходили у позиковий грошовий капітал військових поселенців. Квитки були розрахунковим документом, бланки яких виготовляли друкарським способом і видавали при реєстрації розрахункових операцій за дозвіл займатися промислами. Окружний комітет здійснював записи про реєстрацію та облік квитків, про розподіл коштів у позиковий грошовий капітал і друкарню штабу [12, 105].

До найбільш прибуткових місцевих промислів військових поселенців належало вільне винокуріння. Торгівля вином в округах військового поселення Київської і Подільської губерній здійснювалася за відкуп згідно з правилами для військового поселення кавалерії. Заводи-винокурні, а також державні млини, крамниці та інші господарські заклади і фруктові сади з

публічних торгів передавалися в оренду [183, 127]. Чисельність працівників винокурного заводу становила від 6 до 20 осіб [257, 121].

В округах військових поселень реалізацію спирту і алкогольної продукції здійснювали чаркові відкупники. У поміщицьких питних закладах, що були влаштовані до 1835 р. і знаходилися на відстані 2 версти від кордону округів військових поселень, торгівля вироблених алкогольних напоїв поміщиками і відкупниками здійснювалася за встановленими цінами. Ліквідовували поміщицькі питні заклади, що були відкриті з 1836 р. [110, 327]. Продаж алкогольних напоїв у Старобельському повіті, приєднаному від Воронезької до Слобідсько-Української губернії, залишався протягом 1824–1825 рр. на колишній підставі. З влаштування округів військового поселення 2-ї кірасирської дивізії на території Старобельського повіту питні заклади ліквідовували [496, арк. 64].

У поданні міністра фінансів від 25 квітня 1825 р. збір питного відкупу на 4 роки – з 1827 до 1831 р. у військових Українського військового поселення становив 21888 руб. 81 $\frac{3}{4}$ коп. [166, 522]. Керівництво військового поселення представляло звіт міністру фінансів про населені пункти, у яких планувалося відкрити питні заклади. Розглянувши і врахувавши обставини, міністр фінансів постановив, по-перше, питний збір [166, 523] у військових поселеннях Слобідсько-Української губернії віддати на відкуп з 1827 до 1831 р., по-друге, відкупна сума надходила у бюджет військових округів. Кількість питних закладів визначалася згідно з призначенням начальника військового поселення [166, 524]. З 1839 до 1843 р. на території Українського військового поселення кавалерії питний відкуп утримувався окремо від поселень, що не належали військовому відомству, на основі правил для державних поселень малоросійських губерній [224, 661; 166, 522]. Питні заклади: питні будівлі і контори, штофні і відерні крамниці, ярмарки-виставки, крім офіційно зареєстрованих, заборонялося відкривати. У разі потреби, за згодою керівництва військового поселення, питні будинки переводили в інші місця, враховуючи їх загальну кількість в окрузі. Питні

контори на території військового поселення кавалерії існували з умовою, що при перевлаштуванні округів відкупщики зобов'язані були перенести їх за власний рахунок в інші призначені населені пункти. Відкупщики зобов'язані були виконувати розпорядження військового керівництва про підряд продажу напоїв нижчим чинам без порушення [223, 990]. У 1845 р. було ліквідовано 8 винокурних заводів на території Києво-Подільського військового поселення [143, 392].

У 1852 р. керівництво військових поселень Українського, Новоросійського та Києво-Подільського округів отримало дозвіл видавати ярлики на гербовому папері на перевезення вина, купленого в чарочних відкупках власниками маєтків та іншими особами [23, 429–430].

Найбільшими торговельно-промисловими центрами були: Одеса, Кишинів, Бердичів. Вздовж річки Дністер, особливо у поселеннях Ямполі, Кам'янці, Рибниці, Рашкові, Ярузі і Косниці вирощували виноград [257, 105]. Завдяки селекції винограду різного походження було підвищено продуктивність виноградарства, посилено стійкість лози до несприятливих факторів середовища, виведено сорти з вищою якістю врожаю і можливостями тривалого зберігання [257, 106].

Військові поселенці-винороби отримували прибутки від вільного продажу горілки. Залишки і відходи винокуріння використовувалися для відгодівлі худоби, особливо на територіях, де бракувало пасовиськ [257, 120]. При доброму врожаї винограду витрати на відро горілки становили 30 коп. сріблом, а при неврожаї – 50 коп. сріблом. Враховуючи виробничу собівартість продукції, прибуток виноробів на кожному відрі складав 2 руб. сріблом, що майже вчетверо перевищувало витрати. У поселенні поміщика Ружицького виробляли горілку із залишків цукрового буряку понад 600 відер щорічно. У військових поселеннях працювали пивоварні заводи, на яких виробляли пиво і медовуху. Штат пивоварні становив від 2 до 10 чоловік [257, 121].

У грудні 1836 р. військовим судом розглядалася справа про незаконне корчемство військового поселенця-господаря 3-го поселеного ескадрону Українського військового поселення Олександра Ріжка. Він, незважаючи на загрозу суворого покарання, у домашніх умовах виготовляв горілку з пшениці та жита, а також займався виноробством. Суд призначив йому покарання – 100 ударів биттям різками. Наглядачів по боротьбі з корчемством негосподаря Петра Сомова за неодноразові порушення службових обов'язків призначили позачергово на громадські роботи строком на 4 дні, а військового поселенця господаря Івана Кобзаря – на 2 дні [409, *арк.* 257]. У 1853 р. військовий поселенець-негосподар 2-ї волості 5-го кавалерійського округу Українського військового поселення Федір Калашник зізнався у тому, що у шинку поселення Ковалівка купив четверть відра корчемного вина за 2 руб. асигнаціями, частину продав різним особам, а решту сам випив [391, *арк.* 306]. У ході допиту Ф. Калашник декілька разів змінював свої показання під приводом, що не пам'ятає всіх обставин. Військовий суд виніс вирок про покарання Федора Калашника за обман з конфіскацією майна [385, *арк.* 390–392].

На фабриках і заводах, які знаходилися на території 4-го і 5-го кавалерійських округів Києво-Подільського військового поселення, виробляли мило, цеглу, тютюн, свічки, хустки, вино, пиво, скло, курильні трубки і поташ. Зберігали свою популярність і такі традиційні промисли, як цукроваріння, які приносили власникам великі прибутки. Чисельність постійних робітників на цукровому заводі в різні роки була неоднаковою: від 60 до 100 чоловік, з них: 1 рафінатор, 1 помічник, решта – робітники. Збільшення чисельності робітників можна пояснити збільшенням обсягу робіт при переробці сировини. У цукровиробництві військові поселенці використовували машини для подрібнення цукрових буряків, гідравлічні преси, терку з 4 кіньми, барабан для просіву сміття, декілька печей з мідними котлами. Розвивалися й інші види промисловості: суконна, шовкова, скляна,

млинарна, а також тютюнництво. Для забезпечення роботи суконної фабрики отримували сировину від заводів мериносів [257, 122].

Окрім цього, військові поселенці займалися чумацтвом. Наприклад, військові поселенці 1-го і 2-го округів Києво-Подільського військового поселення відправлялися у Крим за сіллю [258, 87, 242; 291, 18]. У 1854 р. військові поселенці Федір Шиндер, Онуфрій Бричук, Микита Яшковий з містечка Івангород 3-го округу Києво-Подільського військового поселення кавалерії були відправлені на кримські озера за сіллю [336, арк. 3; 346, арк. 8, 9].

Військові поселенці-господарі з метою досягнення економічних і соціальних результатів та одержання прибутку займалися виробничою і невиробничою підприємницькою діяльністю, зокрема, виконанням ремонтних робіт, здійсненням транспортних перевезень на підводах [15, 313], торгівлею. Регулювання відносин у сфері підприємництва здійснювалося на основі правил про надання дозволів на розміщення споруд побутового, торговельного та іншого призначення. Для уникнення непорозумінь між військовими поселенцями і приватними промисловцями були встановлені правила про порядок здійснення торгових операцій, ведення торгівлі, процедуру торговельного арбітражу з цих питань. Для здійснення підприємницької діяльності військові поселенці повинні були отримати дозвіл окружного комітету [221, 391]. Видача дозволу на розміщення об'єктів торгівлі та громадських споруд здійснювалася на підставі заяви відповідної форми на ім'я командира волості.

Заяви подавали особисто або пересилали по пошті в окружні комітети округів за місцем проживання військових поселенців [221, 391]. У разі недотримання позикодавцем правил, окружні комітети, розглянувши заяви, проводили стягнення з військового поселенця; у разі його неспроможності – з волості, яка поручилася за нього. Так, за заявою кременчуцького купця Елефтераки з 1821 до 1828 р. тривало листування про погашення позики у розмірі 1385 руб. військовим поселенцем Єгором Гукоропуло [481, арк. 3].

Окружні комітети видавали військовим поселенцям, які займалися візництвом, білет встановленої форми, з вказівкою у ньому терміну перевезення, враховуючи форс-мажорні обставини.

Право займатися торговельною діяльністю на території округів військового поселення згідно з дозволом окружного комітету мали також і приватні промисловці, за винятком євреїв. Для одержання дозволу на розміщення торговельного об'єкта і торговельної діяльності приватні промисловці подавали до окружного комітету заяву встановленого зразка за підписом цивільного керівництва.

Згідно з наказом російського імператора Миколи I у 1828 р. військові поселенці отримали право брати участь у торговельній діяльності і підрядах, що проводили державні палати без застав за порукою комітетів полкового управління у таких випадках: перевезення вантажів в округи військових поселень; постачання дров і соломи для таборів військ, розташованих на території військових поселень, поштових перевезень на території військових поселень [28, 456].

З 1845 р. військові поселенці отримали право торгівлі по гільдійським свідченням. Окружний комітет приймав рішення про видачу або відмову у видачі суб'єкту господарювання дозволу на торгівлю [26, 292–293]. У рішенні про відмову у видачі дозволу зазначалися підстави такої відмови. Дозвіл на розміщення об'єкта торгівлі видавався одноразово з розрахунку на один рік на основі договору. Договір включав грошовий збір за видачу об'єктів торгівлі, що надходив у позиковий грошовий капітал військового поселення.

Євреям заборонялося займатися підприємницькою діяльністю. У разі виявлення порушення закону, зокрема, торговельної діяльності, виконання підрядів, постачання і перевезення медикаментів для шпиталів, утримування крамниць, готелів тощо, євреїв притягували до відповідальності і відправляли до суду. Відповідальність за попередження та виявлення фактів шахрайства євреїв покладалося на окружні комітети і начальників округів.

Головними формами організації внутрішньої торгівлі на території кавалерійських округів військових поселень залишалися ярмаркова, базарна та постійна стаціонарна торгівля. Торгівлю вели в основному місцевими товарами вроздріб. У ярмарках брало участь майже все місцеве населення. Постійною фігурою на них був торговець-скупник. Тривалість ярмарків обмежувалася одним-двома днями.

Ярмарки проходили в усі пори року. У зв'язку з відсутністю удосконалених шляхів сполучення і відсталістю засобів транспортування найбільші торгові операції на ярмарках проводили у січні, лютому, червні, липні, серпні, коли ґрунтові шляхи були найбільш зручні для транспортування вантажів. Дрібні міські, містечкові та сільські ярмарки обслуговували порівняно невеликий район, переважно навколишні населені пункти. Продавали на ярмарках: хліб, рогату худобу, овець, рибу. Наприклад, кількість ярмарків у 1828 р. в окрузі поселення Катеринославського кірасирського полку становила 7, з них: у слободі Сватова Лучка – 5, у слободі Нижня Дуванка – 2; Глухівського кірасирського полку – 8, з них: у слободі Кабаняча – 2, у слободі Меловатка – 3, у слободі Мостки – 3; Астраханського кірасирського полку – 8, з них: у слободі Новотроїцька – 3, слободі Боровенька – 2, слободі Шульгінка – 3; у 1829 р. Псковського кірасирського полку – 16, з них: у слободі Осінова – 5, у поселенні Білолуцька – 4, у слободі Закотна – 3, у слободі Булавіновка – 2, у слободі Кам'янка – 2; (див. дод. А табл. 41) [419, *арк.* 7; 451, *арк.* 56, 58, 69]. В Українському військовому поселенні у 1829 р. військові поселенці слободи Кабаняча проведення ярмарку 1 березня на свято Св. мучениці Явдохи відмінили у зв'язку з розливом річок. Вони взамін влаштували і провели ярмарок на храмове свято слободи Кабаняча – Свято Вознесіння Господне [419, *арк.* 4].

У 8 округах Українського військового поселення у 1830–1831 рр. налічувалося 47 ярмарків, річний оборот становив 221000 руб. сріблом. З них: на території кавалерійського округу Білгородського уланського полку

було 34 ярмарки з річним оборотом 91000 руб. сріблом, на території кавалерійського округу Борисоглебського уланського полку – 5 ярмарків з річним оборотом 50000 руб. сріблом, на території кавалерійського округу Серпухівського уланського полку – 5 ярмарків з річним оборотом 50000 руб. сріблом, на території кавалерійського округу Чугуївського уланського полку – 3 ярмарки з річним обігом 30000 руб. сріблом [818, 423].

З метою врегулювання порядку погашення заборгованості платників за зерно у сумі 107148 руб. 41 коп. перед Чугуївським уланським полком за період з 1812 до 1816 р. імператор наказав державній комісії з питань визначення та погашення боргу на підставі Маніфесту від 16 квітня 1817 р. записати це у державну боргову книгу. Було встановлено порядок погашення боргу і нарахованих відсотків. Борг погашали поступово, частинами. Відсоток нараховувався на суму непогашеного боргу і надходив у відомство економічного комітету військових поселень [495, *арк. 114*].

У 1848 р. у м. Чугуєві пройшли три ярмарки: на свято Воздвиження Чесного Хреста, на свято Св. Преподобної Євдокії, на свято Св. Трійці. 14 вересня відбувся Воздвиженський ярмарок, у якому взяли участь 15 тисяч осіб. Торговий оборот сягав 20 тис. руб. 1 березня відбувся ярмарок на свято Св. Преподобної Євдокії, у ньому взяли участь 10 тис. осіб. Тут можна було придбати рогату худобу і різні товари, розмір торгового обігу сягав 25 тис. руб. Найважливішим був Троїцький ярмарок, на якому торгували різними товарами, дьогтем, рибою, сіллю і колесами. Він був не лише традиційним місцем привезення і збуту різноманітних товарів з українських та російських губерній, але й славився оптовими операціями купівлі-продажу сільськогосподарської продукції. На ярмарок з'їхалися 50 тис. осіб, торговий оборот сягав 30 тис. руб. [441, *арк. 10*].

Чисельність військових поселенців, які мали значні торговельні обороти, була невелика. У 1832 р. в округах 2-ї уланської дивізії торгівлею займалися 257 осіб і лише у деяких з них торговельні обороти досягали 40–45 тис. руб. асигнаціями. В округах 2-ї кірасирської дивізії торгівлею займалися ще

менша кількість військових поселенців – 65 осіб, а максимальні торговельні обороти тут становили до 15 тис. руб.

Велике значення у внутрішній торгівлі мали також сільські та міські базари, торги. Наприклад, на території округу Чугуївського уланського полку у 1830-х рр. базари відбувалися два рази на тиждень [818, 423]. Військові поселенці кушніри Українського військового поселення кавалерії торгували шкірою та взуттям в округах військових поселень. На території Полтавської і Катеринославської губерній вони продавали черевики, чоботи, ремені, хомути, сідла тощо, а у період посту – рибу. Особливо славилися майстри, які виточували і розфарбовували ложки [288, 57].

У Новоросійському військовому поселенні діяли 63 ярмарки щорічно, що значною мірою сприяло піднесенню торгівлі. Значне місце в торгівлі Новоросійського військового поселення займали ремісничі товари (дерев'яний посуд, кравецькі, теслярні, ковальські вироби тощо). У місті Вознесенську працювали 3 ярмарки на рік. На ярмарках переважно продавали велику рогату худобу, овець, коней, ліс, а також різні дерев'яні вироби, що привозили з Київської і Подільської губерній. У Вознесенськ завозили ліс водним шляхом з Херсону і Миколаєва, і суходромом – з Черкас і Крюкова на волових підводах. Внутрішня (постійна) торгівля у місті Вознесенську не отримала значного розвитку [273, 792]. У місті Єлисаветграді діяли 4 ярмарки: Георгієвський, Петро-Павлівський, Середопісний, Семенівський. На ці ярмарки теж привозили різноманітні товари, але переважно приганяли худобу і коней (потім відправляли за кордон, у Польщу та Севастополь), на суму від 3 до 3,5 мільйона руб. сріблом щорічно, з них продавалося товарів на 2 і 2,5 мільйона. Найбільшим був Георгієвський ярмарок, що влаштовувався 23 квітня і вважався одним із найвідоміших у Російській імперії. Сюди, здебільшого, з'їжджалися московські купці з мануфактурними товарами, продаючи їх оптом і вроздріб [273, 798–799].

У 1841 р. російські купці при переселенні у Подільську губернію отримали пільги і привілеї для заняття торговельною діяльністю, проте лише незначна частина з них скористалися цією перевагою. Російські купці мали успіх у продажу чаю, товарів із Москви, що не поступалися за якісними показниками пруським і австрійським, які продавали єврейські купці [642, 96]. 5 липня 1852 р. Військова рада розглянула пропозицію Департаменту військових поселень і згідно з клопотанням інспектора резервної кавалерії дозволила євреям займатися окремими видами торговельної діяльності, зокрема, купівлею і продажем хліба і льону на території кавалерійських округів військових поселень. Причому прийом пшениці і льону здійснювали не євреї, а особи православного віросповідання [20, 443].

На території 5 округів Києво-Подільського військового поселення торгували вином, лісом, м'ясом [260, 95]; завозили з Одеси сіль, суху і солону рибу; з інших місцевостей Новоросійського краю – рогату худобу; з Бердичева – сіль, залізо і з Польщі – різні мануфактурні і галантерейні речі [257, 128]. Військові поселенці Києво-Подільського військового поселення активно займалися експортом. Так, із 3-го, 4-го кавалерійських округів вивозили горілку, полотно, шерсть, худобу, мед, свічки, сало, мило, вироби зі шкіри, тютюн. З 3 серпня 1851 р. контроль за торгівлею тютюном в округах військового поселення кавалерії замість Департаменту військових поселень безпосередньо покладався на окружні і волосні комітети. Перевірки і ревізію документів про купівлю та продаж тютюну замість чиновників, яких призначала державна палата, здійснювали начальники 1–4-х округів військового поселення [49, 63]. Предмети вивозу у Бердичів, Бессарабію, Одесу і інші місця сусідніх губерній складали сукно, вовна, горілка, цукор, сало [257, 120]. Головний предмет експортної торгівлі становила озима пшениця, яку відправляли до Одеси, а вино – до інших регіонів Новоросійського краю. У 1848 р. торговельний оборот в округах Київської й Подільської губерній становив до 6,5 тис. руб. [818, 281–282].

З 1840 р. офіцери і приватні особи на території округів військових поселень отримали дозвіл на продаж власних будинків на знесення [27, 223]. З 1850 р. військові поселенці отримали право продавати непотрібні речі і обладнання з державних будівель та інших господарських закладів [118, 191], а з 1853 р. – купівлі нерухомого майна (будинків, дач, незаселених земель, млинів, заводів тощо) поза межами округів військових поселень [17, 704].

Важлива роль у внутрішній і зовнішній торгівлі належала купцям. З 1828 р. купці, які проживали у містах Єлисаветграді і Ольвіополі сплачували митний збір [29, 465–467]. У восьми округах Українського військового поселення чисельність купців у 1847 р. православного віросповідання становила 139 осіб (67 чоловіків і 72 жінки) [374, арк. 6]. За даними, що були зафіксовані у 1856 р., чисельність купців Києво-Подільського військового поселення становила 566 осіб (православного віросповідання – 29 осіб або 5,1 % і євреїв – 537 осіб або 94,9 %) [375, арк. 6] (див. дод. А табл. 42). Зростали суми капіталів, що зосереджувалися в їхніх руках. З 1852 р. жінки – військові поселенки, які не мали родичів серед військових поселенців, отримали дозвіл звільнитися у купецький стан при внесенні в позиковий грошовий капітал своїх округів 50 руб. сріблом [176, 278].

У Києво-Подільському військовому поселенні найбільшим центром стаціонарної торгівлі було містечко Меджибожі [257, 129]. У 1848 р. у м. Меджибожі було три ярмарки, за даними сума вартості привезених товарів на ярмарки збільшилася на 12500 руб., відповідно привезено товарів на суму 44000 руб., а продано на суму 31500 руб. [257, 130]. На великому спеціалізованому ярмарку, що відбувся у м. Меджибожі 6 січня 1848 р., було привезено товарів на суму 32000 руб., а продано – на суму 25000 руб. [257, 131]. Дедалі більше розширювалися зовнішньоекономічні зв'язки військових поселенців Києво-Подільського військового поселення на західноукраїнських землях, зокрема, Галичині через дві митниці: Гусятинську і Ісаковецьку [257, 132].

Великі міські ярмарки втягували землі військових поселенців у систему всеросійського ринку, були важливими пунктами всеросійського обміну. На цих ярмарках широко практикували оптову торгівлю, в якій головна роль належала купцям і поміщикам. Ширше застосовували оптову торгівлю у формі аукціонів. Серед міст військових поселень за обсягами торгових операцій виділялися Чугуїв, Умань і Єлисаветград [519, *арк. 29*]. Так, у 1826 р. на торгах у м. Чугуєві продавали 226 коней 4-річного віку з кінних заводів 2-ї уланської дивізії, що були визначені непридатними до військової служби [448, *арк. 1*].

Під час проведення торгів на території військових поселень траплялися злочини, зокрема, найбільш поширеними були крадіжки, шахрайства з грошима та іншими цінними паперами (виготовлення, зберігання, перевезення, пересилання, ввезення у військові поселення з метою збуту або збут підроблених грошей, державних цінних паперів чи державних білетів). Предметом крадіжок були: гроші, коні, рогата худоба, продукти сільського господарства і ремесел. Так, у жовтні 1832 р. кантоніст 1-го поселеного ескадрону Українського військового поселення Парфеній Іванов за крадіжку у Серпухівському уланському полку у господаря Малігона двох коней на суму 12 руб. отримав покарання биттям різками 315 ударів [412, *арк. 1*]. У 1832 р. завершилося слідство над рядовим 2-го резервного ескадрону Українського військового поселення Іваном Зеленіним. Військовий суд ухвалив вирок за крадіжку 40 руб. і виготовлення підробленого паспорту і призначив покарання биття шпідрутенами – 500 ударів [412, *арк. 1*].

У 1830 р. рядовий Рибалка Серпухівського уланського полку був засуджений військовим судом за крадіжку церковних речей [515, *арк. 12*]. У 1854 р. рядовий терміново-робочої роти Іван Брусіков за крадіжку грошей 17 руб. 15 коп. сріблом [404, *арк. 45*] у обер-форстмейстера писаря Нестора Локтева покараний биттям різками 200 ударів [404, *арк. 47–48*]. У 3-й волості 8-го кавалерійського округу Новоросійського військового поселення волосний начальник не повернув позику 11 четв. борошна поселенцю Івану

Віденцю, яке брав для годування солдатів [354, *арк.* 8]. З військових поселенців Орденського кірасирського полку наказано стягнути 133 руб. протягом трьох днів [543, *арк.* 87]. У 1819 р. представники міністерства поліції вилучили у єврея Гебштейна фальшиві купюри номіналом 300 руб. під № 701121, № 904700, № 11344 і три купюри номіналом 100 руб. під № 701724, № 1463251 і № 1597446. Фальшиві банкноти передавали міністру фінансів, а звідти вони йшли на експертизу в управління державного асигнаційного банку [541, *арк.* 2]. У 1851 р. в округах Українського військового поселення з обігу вилучено фальшиві кредитні квитки номіналом 3 рублі 1851 року випуску [413, *арк.* 33]. Виявилося, що затриманий військовий поселенець далеко не всі підробки виготовляв з однаковою старанністю – деякі з варіантів мали істотні відмінності від оригіналу. Тому пильному продавцю було не дуже важко відрізнити підробку і викликати поліцію. І колір, і папір мали серйозні відмінності від оригіналів, та ще й серійний номер у всіх купюр кредитних квитків був однаковим. Експертиза встановила, що виготовлені гроші мали низьку якість [413, *арк.* 34].

Одним із видів невиробничої підприємницької діяльності були транспортні перевезення вантажів. Волосні комітети складали списки військових поселенців, які виявляли бажання займатися перевезенням, і представляли їх на розгляд окружних комітетів. Чисельність військових поселенців повинна була становити не менше двох осіб від кожного округу. Окружні командири укладали з військовими поселенцями договори підряду на перевезення вантажів. У договорі підряду визначалася ціна роботи. Усі витрати на перевезення поверталися на рахунок прибутку від підряду. При укладенні договору враховували, щоб підряди на перевезення вантажів не перешкоджали основному заняттю військових поселенців – сільськогосподарським роботам. Контроль за виконанням умов договору проводився безпосередньо волосним і окружним командирами [221, 396]. Вартість робіт, виконаних за договором підряду, визначалася у встановленому тарифами порядку тощо [221, 397]. За несвоєчасне виконання

підрядів і порушення умов контракту, у разі, якщо не причинено збитку скарбниці, військових поселенців звільняли від сплати штрафу [130, 157]. Для виконання державних підрядів за межами округів з окремих видів робіт, встановлених законом, підрядник військовий поселенець зобов'язаний був сплачувати гільдійські повинності нарівні з міщанами і селянами [8, 352; 7, 419].

На території військових поселень кавалерії працювали цукроварні, тютюнові фабрики, свічковий, цегельний і салотопний заводи, олійні, миловарні, кузні [257, 123; 259, 149–150]. Так, у місті Єлисаветграді у 1849 р. працювали заводи: 13 салотопних, 4 свічних, 4 мильних, 6 цеглових, 2 черепичних, 6 шкіряних, 1 пивний [259, 151]. Продукцію салотопної і шкіряної промисловості постачали на ринки в Одесу і населені пункти Полтавської, Харківської та Херсонської губерній, а інші товари продавали на місцевих базарах. Полотно експортували у Волинську губернію. У 1850 р. в Умані працювали заводи: шкіряний, мильний, 2 свічково-салотопних, тютюнова фабрика, крім того, тут були трактир, 2 готелі, 2 вільні аптеки, харчевня і 15 питних закладів (де у 1844 р. було продано вина 10547 відер та інших напоїв 455 відер). Чисельність ремісників становила 148 осіб, з них: 63 кравці, 30 шевців, 15 кушнірів, 7 столярів, 10 мідників, 4 годинникових майстри [289, 447].

В цілому, розвиток торгівлі і промисловості мав декілька тенденцій: по-перше, він свідчив про несільськогосподарські заняття військових поселенців, а по-друге, про створення і функціонування державного промислового сектора економіки військових поселень. Відбувалося поступове впровадження у виробництво парових двигунів, удосконалених технологій.

На території військових поселень кавалерії в Україні в товарне виробництво втягувалися господарства військових поселенців, що стимулювало процес поглиблення майнової диференціації. Шляхом підприємництва, чумакування, посередницької торгівлі частина військових

поселенців накопичувала капітали. У цей період поглиблювалася галузева спеціалізація, в господарствах військових поселенців відбувалися агротехнічні зрушення.

Динаміка тваринництва в округах військових поселень кавалерії свідчить про коливання основних показників. Розвивалося торгове тваринництво, влаштовувалися кінні заводи, розводили велику рогату худобу української породи. Як правило, високий рівень розвитку тваринництва відповідав високому рівню зернового виробництва. Лише у степових районах Херсонської губернії на території 9–12-го округів Новоросійського військового поселення кавалерії, де переважали низькі показники зернового господарства, було більше розвинене тваринництво. Тому у неврожайні роки військові поселенці продавали частину коней, рогатої худоби і овець, щоб закуповувати зерно з інших губерній.

4.3. Господарські установи

Організатори військових поселень намагалися укріпити господарства військових поселенців, піднести культуру сільськогосподарського виробництва, посилити матеріальну базу, скоротити військові витрати та ліквідувати рекрутські набори. З цією метою в округах військових поселень кавалерії були створені господарські установи: запасні хлібні магазини (для зберігання запасів зернових і фуражних культур); запроваджені капітали: позиковий грошовий (використовувався для розвитку підприємницької діяльності військових поселенців) і офіцерський допоміжний (для допомоги господарствам в екстремальних ситуаціях).

Запасні хлібні магазини були створені у поселених ескадронах для продовольчого забезпечення військових поселенців нижчих чинів, вдів, круглих сиріт від неврожаю і браку хліба, а також забезпечення фуражем тварин (коней і волів) [559, 137; 290, 509], включених до штату військових частин, і забезпечення насінням зернових культур громадських полів для чергової посівної [374, арк. 35].

Запасні хлібні магазини включали два основних відділення: перше – для зберігання зерна, а друге – фуражу. Розміри поточних запасів продовольства визначалися річною потребою для поселених, резервних і діючих ескадронів, а також чотиримісячною нормою вівса для кінного заводу і робочих коней. У запасні хлібні магазини щорічно надходили зернові культури від запасних сільських магазинів корінних мешканців військового поселення [226, 91], від військових поселенців-господарів – після збору врожаю [221, 565]. Кожний військовий поселенець вносив у запасний хлібний магазин по 1 четв. 2 четв. жита, по 1 четв. 2 гарнця гречки, по 1 четв. вівса [226, 92]. Внесення змін до затвердженої розкладки продуктів здійснювалося лише з дозволу місцевого керівництва. З 1837 р. економічний провіант, що залишався у шпиталях від продовольства нижчих чинів військового поселення, надходив у запасні хлібні магазини [167, 750].

Надання запасними хлібними магазинами позик здійснювалося за наявності дотримання позичальниками – військовими поселенцями – всіх вимог. Запасний хлібний магазин перебував у віданні полкового управління, яке здійснювало контроль за використанням і погашенням хлібної позики, відповідало за зберігання зерна у належному вигляді [226, 93]. Щомісячно посадова особа полкового управління доповідала головному над поселенням керівництву про результати ефективності роботи запасних хлібних магазинів. Військові поселенці мали запас зернових на власному току [374, арк. 35; 375, арк. 31]. Забезпечення хлібних магазинів зерном та використання запасів визначалися правилами з продовольства. Посівні площі громадських полів і збір врожаю зернових для запасів щорічно визначалися окружним комітетом за згодою корпусного командира. На громадських полях заготовляли сіно і соломі [495, арк. 392]. Врожай зернових з громадських посівів надходив у запасні хлібні магазини. Якісні і кількісні показники зернових, кількість копиць сіна і соломи затверджували начальники округів. Окружний і волосний комітети засвідчували зібраний врожай, копиці сіна і соломи. Найменування та кількість прийнятого на зберігання зерна, а за

необхідності – якісні характеристики зерна наводили у шнурових книгах кожного відділення запасного хлібного магазину, засвідчували підписами члени волосних комітетів. Корпусний командир складав загальний звіт «Свідоцтво про запаси хліба і фуражу» зі всіх округів і відправляв його у Департамент військових поселень [38, 600]. Начальник округів доповідав корпусному командирові про виявлені надлишки фуражу згідно з річними розрахунками [221, 525].

Посадові особи волосних комітетів відповідали за зберігання зерна у зерносховищах і забезпечували якість та дотримання нормативів природних втрат зерна протягом терміну його зберігання. Керівництво запасним хлібним магазином здійснював наглядач – представник волосного комітету інвалід унтер-офіцер, який відображав результати контролю у відповідній документації. Ці унтер-офіцери вважалися представниками громадських інтересів, від них вимагалися професійна чесність, зразкова поведінка, вміння розв'язувати конфлікти. Для надійної охорони запасів сіна у полі і на токах існувала вартова служба. Згідно з розпорядженням волосного комітету для цієї служби призначали інвалідів-військових поселенців.

Кількість та якість громадських запасів зернових культур, що надходили на зберігання у запасні хлібні магазини, перевіряли начальник округів, члени окружного і волосного комітетів 6 разів на рік: 1 березня, 1 травня, 1 липня, 1 вересня, 1 листопада, 1 січня. За результатами перевірок волосні комітети розробляли і здійснювали конкретні заходи щодо усунення виявлених порушень та недопущення їх у подальшому.

У 1825 р. в Українському військовому поселенні були відкриті хлібні магазини у слободі Кремінна (161 четв. озимого і 16 четв. ярового). Хліб зберігався у коморі з рубаного дерева. У слободі Поповка (161 четв. озимого і 11 четв. ярового) хліб зберігався у двох невеликих коморах з рубаного дерева, одна з яких потребувала ремонту, у слободі Терни (118 четв. озимого і 30 четв. ярового) хліб зберігався в одній коморі з рубаного дерева, що потребувала ремонту [401, арк. 15]. Постачання хліба у запасні магазини

Таганрозького й Серпухівського уланських полків прискорили покупкою й доставкою хліба у магазини – жита по 3 руб. за чверть, а гречки – по 5 руб. за чверть [496, *арк. 128*].

Запасні хлібні магазини особливо ставали в нагоді в період війн. Так, наприклад, з цих магазинів в діючу армію під час російсько-турецької війни (1828–1829) з 12 поселених округів Новоросійського військового поселення відправили: провіанту, сухарів і зернового фуражу 451832 четв.; у 1833 р. з 12 округів – для десантних військ – сухарів, круп і вівса 19792 четв., в 1854–1855 рр. з 9–12-х – округів для військ діючої армії – борошна, круп, сухарів, вівса і ячменя 59643 четв. [371, *арк. 28*; 372, *арк. 27*].

У 1845 р. хлібні запаси в округах Києво-Подільського військового поселення становили: жита для борошна 106666 четв., крупи 20000 і вівса 134666 четв. [35, 425]. У 1846 р. було наказано розпочати додатковий обмолот зерна на борошно і крупу для заготовки провіанту з метою забезпечення військ діючої армії [33, 417]. Так, у запасних хлібних магазинах 1-го і 2-го кавалерійських округів Києво-Подільського військового поселення було 43263 четв. борошна і 1334 четв. круп [256, 242]. Із запасних хлібних магазинів 5 округів Києво-Подільського військового поселення у 1846 р. передано в інтендантство діючої армії борошна – 57220 четв. і круп – 5820 четв. У 1848 р. із запасних хлібних магазинів терміново квартируючі військові підрозділи Донського козачого війська в Українському військовому поселенні кавалерії отримали у 1–4-х округах: борошна – 4021 четв., круп – 754 четв., ячменю – 2667 четв., вівса – 3636 четв., сіна – 229939 пудів і соломи – 59364 пуда, вартістю згідно з місцевими довідковими цінами – 81672 руб. сріблом [374, *арк. 35*; 291, 22]. У 1851 р. із запасних хлібних магазинів Києво-Подільського військового поселення відправлено для військ діючої армії борошна – 10000 четв., круп – 937 четв., вівса і ячменю – 22000 четв., усього – 32934 четв. [375, *арк. 31*].

6 червня 1856 р. головна телеграфна станція Санкт-Петербурга отримала телеграму з м. Одеса, що у 1856 р. 40 четв. надлишкового провіанту

Новоросійського військового поселення кавалерії за згодою підрядників було перераховано для поставки у запасні магазини Українського військового поселення, до потреби до 1 липня 1857 р. [527, *арк.* 2]. У Новоросійському військовому поселенні в 1857 р. кількість зернових і фуражу в запасних хлібних магазинах становила: борошно (82,7 %), крупи (12,8 %), овес (38,5 %), ячмінь (61,5 %), всього – 256066 четв., сіно (45,3 %), солома (54,7 %), всього – 3121491 пудів [371, *арк.* 25; 372, *арк.* 25]. Крім запасних хлібних магазинів, кожний військовий поселенець мав річний запас хліба на власному току. Військові чиновники кавалерійських округів, зокрема командири поселених і резервних ескадронів кавалерійських полків [122, 794–795], офіцери-інженери отримували додаткові «столові» гроші у разі збору річної потреби хліба й фуражу [121, 453; 100, 281; 78, 126–127].

Грошовий капітал призначався для фінансової допомоги військовим поселенцям-господарям у господарстві, для утримання кінних заводів [226, 94]. Джерелом складання капіталу були артільні гроші військових поселенців, які надходили із діючих ескадронів. У 1819 р. вийшли «Правила для визначення плати військовим поселенцям з допоміжного грошового капіталу» [707, 135]. У 1833 р. з офіцерського допоміжного капіталу поселенці-офіцери отримали 91750 руб. асигнаціями для придбання верхових коней, втрачених ними в Польському повстанні 1830 р. [371, *арк.* 30; 372, *арк.* 30]. Загальна тенденція збільшення офіцерського допоміжного капіталу простежувалася у 1837 р., коли в 1–8-х округах Новоросійського військового поселення він збільшився на 29950 руб. [520, *арк.* 123]. З 1849 р. з відсотків цього капіталу, на основі Правил від 17 червня 1833 р., переказали суми на рахунок Харківського і Полтавського інститутів шляхетних дівчат, де навчалися дочки офіцерів і чиновників військових поселенців. На кожную ученицю відпускалося щорічно в Харківський інститут – 245 руб., у Полтавський – 250 руб. сріблом [371, *арк.* 29–30; 372, *арк.* 28].

Сума капіталу збільшувалася завдяки відрахуванням з кожного військового поселенця-господаря та його помічника по 33 коп. [226, 95].

Полковий командир відправляв артільні гроші у полкове управління і відповідав за точні розрахунки платні військових поселенців [226, 96]. Прибутки від продажу вина, церковні гроші, штрафи надходили у допоміжний капітал. Кожний військовий поселенець-господар, інвалід у випадку невідкладної потреби для покращання господарства брав позику до 500 руб. без відсотків, а понад 500 руб. – під 5 % річних у термін, що встановлювало полкове управління [226, 97]. На підставі правил про ведення рахунків і книг, їхньої ревізії і складання річних звітів при дивізії записували спочатку в прихід суму про влаштування округу – 2374 руб. 26,5 коп., що залишилася від витрат 1828 р. [473, *арк. 1*]. 12 січня 1828 р. відраховано на потреби для резервних військ 2 млн. 500 тис. руб. З них у 1828 р. призначено на придбання для резервних артилерійських рот 1270 коней – 243125 руб.; у 1829 р. – на купівлю 496 коней для укомплектування резервних ескадронів 2-ї кірасирської дивізії й кінно-артилерійської № 14 роти – 194050 руб. [510, *арк. 1*].

Для отримання грошової позики офіцерському складу військових поселень у кожному окрузі було створено з 1819 р. офіцерський допоміжний капітал, сформований із додаткової платні офіцерів [185, 166–167]. Розмір допоміжного капіталу формувався за рахунок різниці відрахувань із платні обер-офіцерів, переведених із нижчих у вищі чини [290, 510]. Відрахування протягом року становило 30 % офіцерської платні згідно зі штатним розписом. Військові поселенці офіцерського складу грошові позики брали в кредитних установах [374, *арк. 35*; 375, *арк. 31*]. У 1845 р. в Києво-Подільському поселенні офіцерський допоміжний капітал становив: у 1-му окрузі – 2364 руб. 86 коп., у 2-му – 2985 руб. 9 коп., в окремії волості – 423 руб. 8 коп., всього – 5779 руб. 3 коп. [290, 510]. Динаміка капіталів військових поселенців наведена у таблиці 43. Так, у 1847 р. у 8 округах Українського військового поселення офіцерський допоміжний капітал складав 246358 руб. 52 $\frac{3}{4}$ коп., найбільша кількість офіцерського

допоміжного капіталу становила – 16,1 % у 6-му окрузі, найменша – 9,7 % у 4-му окрузі.

У зв'язку із переведенням 1-ї кірасирської дивізії з Українського військового поселення в округи Києво-Подільського військового поселення у 1850 р., штаб і обер-офіцери отримали платню 16094 руб. 40 коп. сріблом [291, 25]. У 1852 р. згідно з імператорським наказом було призначено грошову допомогу штаб- і обер-офіцерам розформованих уланських полків і кантоністських дивізіонів і ескадронів Українського військового поселення у розмірі 60704 руб. сріблом [374, арк. 36]. У 1853 р. в Українському військовому поселенні офіцерський допоміжний капітал складав 316191 руб. 56 коп. [291, 23, 25], у 1856 р. – 312541 руб. 66 коп. [374, арк. 36]. За дев'ять років з 1847 до 1856 р. кількість офіцерського допоміжного капіталу у 1–4-х округах зменшилася на 5,3 % відповідно з 46,8 % до 41,5 %, у 5–8-х збільшилася на 5,3 %, відповідно з 53,2 % до 58,5 %. У цілому, з 1847 до 1856 р. офіцерський допоміжний капітал Українського військового поселення збільшився на 66183 руб. сріблом або 21,2 %.

У 1853 р. у 12 округах Новоросійського військового поселення кавалерії офіцерський капітал складав 299863 руб. 435 коп. [291, 25], у 1857 р. – 48,3 % (див. дод. А табл. 44) [371, арк. 29, 31; 372, арк. 27, 29].

У 5 округах Києво-Подільського військового поселення у 1853 р. офіцерський капітал складав 36507 руб. 28 коп. сріблом, у 1856 р. – 43513 руб. 44 $\frac{1}{4}$ коп. сріблом (див. дод. А табл. 43) [375, арк. 31; 291, 24]. Отже, ці дані показують, що з 1853 до 1856 р. офіцерський допоміжний капітал Києво-Подільського військового поселення збільшився на 7006 руб. сріблом або 16,1 %.

Позиковий грошовий капітал надавався у тимчасове користування з метою отримання прибутку у вигляді позикових відсотків і допомоги у вирішенні різних господарчих і побутових проблем [726, 87; 570, 56]. Джерелами позикового грошового капіталу були: 1) грошові відрахування із заробітної платні військових поселенців; 2) артільні кошти нижчих чинів

армійських полків, зарахованих до категорії поселенців-господарів; 3) кошти від провіантського відомства за купівлю в округах надлишкового хліба; 4) кошти на продовольство військ від землі округів; 5) грошові заощадження на обмундирування до реорганізації 1827 р.; 6) прибутки оброчних статей; 7) кошти за перевезення державних вантажів в округах військових поселень [158, 15].

Позиковий грошовий капітал також збільшувався завдяки відрахуванням коштів за доставку військовими поселенцями у корпусні компоненти сіна й соломи, за перевезення будівельних матеріалів; від сплати мита за видачу білетів військовим поселенцям для промислів; від продажу з аукціону бракованих коней: пожежних, лісової варти, поштових і громадських жеребців; від продажу громадської пшениці у 1–4-х округах; від трав'яного утримання стройових коней з лугів військового поселення; за перехід військових поселенців у купецький стан у 5–8-х округах Українського військового поселення кавалерії [374, арк. 36; 818, 195]; від використання отав і стерні після збору врожаю і доставку військово-поселенської пошти у Києво-Подільському поселенні [375, арк. 32].

Враховуючи різноманіття використання позикового капіталу, існували такі види позик: на домашні потреби – придбання худоби, будівництво вартістю до 200 руб. без відсотків; на торгіву діяльність сумою до 500 руб. За використання коштів понад 100 руб. сплачували відсотки. Термін повернення позики становив 1 рік [570, 57]. У 1819 р. були затверджені «Правила на визначення платні військовим поселенцям із позикового грошового капіталу». Процедура отримання коштів була складною і тривалою [818, 195]. Податки і повинності з військових поселенців з 1 січня 1841 р. надходили в позиковий грошовий капітал Києво-Подільського військового поселення, відповідно до наказу 6 грудня 1836 р. і Положення від 9 березня 1840 р. [531, арк. 12]. У 1845 р. було обмежено деякі витрати з позикового грошового капіталу, зокрема на витрати, пов'язані із призначенням рекрутів у війська, розташованих поза округами військових

поселень [68, 148–149]. У 1845 р. позиковий військово-поселенський капітал Києво-Подільського військового поселення становив 12358 руб. 36 коп. [290, 510]. У 1847 р. у 8 округах Українського військового поселення кавалерії позиковий грошовий капітал складав 162815 руб. 58 коп. [373, арк. 37], з них: у 1–4-х округах – 24 %, у 5–8-х округах – 76 %, найбільший показник був у 5-му окрузі – 32,6 %, найменший у 1-му – 6 %. У 1853 р. позиковий грошовий капітал нараховував у 8 округах Українського військового поселення – 243380 руб. 20 коп. сріблом [291, 26], у 1856 р. – 271911 руб. 94 коп. сріблом [374, арк. 36], всього у 1–4-х округах – 36,8 %, у 5–8-х – 63,2 %. Отже, за дев'ять років, з 1847 до 1856 р. позиковий грошовий капітал збільшився у 1–4-х округах на 12,8 % відповідно з 24 % до 36,8 %, у 5–8-х зменшився на 12,8 %, відповідно з 76 % до 63 %. У цілому, з 1847 до 1856 р. позиковий грошовий капітал Українського військового поселення збільшився на 109096 руб. сріблом або 40 %.

Кількість позикового грошового капіталу військового поселення зменшилася через витрати на будівництво, обмундирування, годування рекрутів, виплату комісійних за придбання сукна. Так, у Новоросійському військовому поселенні у 1–4-х округах позиковий грошовий капітал зменшився у 1837 р. на 26260 руб., а в 5–8-х – на 8120 руб. [520, арк. 123]. У 1850 р. в 9–12-х округах Новоросійського поселення позиковий грошовий капітал складав 19553 руб. 64 $\frac{1}{4}$ коп. [525, 66–69]. У 1853 р. з цього капіталу оплачувалися витрати на фельдшерські інструменти [90, 738]. В окремій волості 9-го округу даний капітал складався з податків, зібраних із військових поселенців протягом 1854–1855 рр. Вартість цього капіталу становила в 12 округах Новоросійського військового поселення у 1857 р. 51,7 % від загальної суми капіталу (див. дод. А табл. 44). Постачання військовими поселенцями-господарями діючих ескадронів кавалерії провіантом і фуражем давало прибутки державі [495, арк. 392]. У 1857 р. позиковий військово-поселенський капітал складав 51,7 % (див. дод. А табл. 44) [371, арк. 29, 31; 372, арк. 27, 29]. У 1850 р. бюджет 9–12-х округів

Новоросійського військового поселення поповнився до 49955 руб. 13 коп. [525, *арк. 66–68*].

У Києво-Подільському військовому поселенні у 1853 р. позиковий грошовий капітал становив 128469 руб. 17 коп. сріблом, у 1856 р. – 116405 руб. 78 $\frac{1}{4}$ коп. [291, 26; 375, *арк. 31*]. У 1848 р. військові поселенці-негосподарі отримали дозвіл користуватися позикою з позикового грошового капіталу округів військових поселень [25, 517]. З 1849 р. для збільшення кількості позикового грошового капіталу військових поселенців у 1–4-х округах Українського та Києво-Подільського військових поселень кавалерії збільшено обсяг площ громадських посівів пшениці і льону. Розмір площі посівів військового поселення затверджував інспектор резервної кавалерії [291, 26; 221, 564]. Збір врожаю здійснювали поселенці за громадським нарядом, а продаж відбувався з аукціону, що влаштовувався при штабі начальника округів і в окружних комітетах [375, *арк. 32*]. У 1857 р. імператор Олександр II наказав розподілити відкупну недоїмку в округах Українського військового поселення на 15 років без відсотків, для того, щоб ця недоїмка сплачувалася рівномірно щороку [349, *арк. 14*].

Згідно з наказом імператора, 7 грудня 1819 р. було відраховано 100 тис. руб. асигнаціями для необхідних екстраординарних витрат із коштів війська, що залишилися від продовольства [480, *арк. 8*]. У жовтні 1819 р. нижчим чином Чугуївського уланського полку за стройових коней, що надійшли у полк, виділили суму 76655 руб. З цієї суми у ході перевірки, яку здійснював представник економічного комітету військових поселень полковник Корнеєв, військовим полку нараховано 62915 руб. 34 коп. З решти грошей у сумі 13739 руб. 66 коп. призначено: військовим, які вступили на службу в Окремий Оренбурзький корпус, – 1508 руб. 9 коп., родичам солдатів, які залишилися в окрузі військового поселення, – 102 руб. 24 коп.; військовим, які вступили на службу у 3-ю уланську дивізію, – 1967 руб. 82 коп., їхнім родичам, які залишилися в окрузі військового поселення, – 2876 руб. 82 коп. [495, *арк. 145*]; військовим, які вступили на службу у Бузьку уланську

дивізію і Татарський уланський полк, – 718 руб. 50 коп.; військовим, які вступили на службу в інші полки, – 79 руб. 50 коп., військовим, які вступили на навчання у берейторську школу у Санкт-Петербурзі, – 144 руб. 50 коп.; біженцям, які мали спадкоємців – 37 руб. і ті, які не мали спадкоємців – 31 руб.; посмертно військовим, які мали спадкоємців – 6052 руб. 12 коп., а в разі їх відсутності – 111 руб.; військовим, які не вступили у 3-ю уланську дивізію, – 78 руб. 62 коп.; всього – 13739 руб. 39 коп. [495, *арк. 146*].

Витрати на канцелярські і креслярські запаси в округах Українського, Новоросійського та Києво-Подільського військових поселень становили по 250 руб. сріблом на кожне поселення [16, 396; 59, 289].

Підсумовуючи вищевикладене, зазначимо, що значний внесок у розвиток фінансової системи зробив Є. Ф. Канкрін. Підсумком розвитку фінансово-кредитної системи Російської імперії у першій половині XIX ст. була потреба відновлення стабільного курсу рубля на основі розвитку промисловості і сільського господарства. На території військових поселень кавалерії царський уряд забезпечував низку економічних і соціальних гарантій та пільг для різних категорій військових поселенців – дотації при облаштуванні господарства, фінансову й матеріальну допомогу при неврожаях, стихійних лихах, зменшенні кількості худоби за рахунок перерозподілу внутрішніх ресурсів поселених округів, організовував запасні хлібні магазини, позиковий грошовий капітал, офіцерський допоміжний капітал.

У 1820–30-х рр. імператор Микола I провів радикальні реформи військових поселень кавалерії, суть яких зводилася до відокремлення поселеної частини округів від діючої, зміни прав та обов'язків військових поселенців. Військові поселенці за своїм соціальним статусом наблизилися до державних селян.

Здійснення радикальних перетворень у всіх сферах фінансових і кредитних відносин країни, розвиток господарства розглядалися як заставка виходу із внутрішньої і зовнішньополітичної кризи рубежу 1850–1860-х рр.

4.4. Соціальне напруження і конфлікти

На початку XIX ст. система військових поселень кавалерії в Україні зустріла з найперших моментів заснування протест селян і козаків, які ставали військовими поселенцями.

Хвилювання розпочалися ще в 1817 р. при організації військових поселень. Поштовхом до нього став наказ про скасування Бузького козацького війська і перетворення козаків на військових поселенців. Але козаки відмовилися виконувати вимоги керівництва, перешкоджали перепису сімей. 15 липня 1817 р. кінний загін бузьких козаків чисельністю 500 осіб увірвався у місто Вознесенськ. Проти козаків вирушили регулярні війська – 3-й ескадрон 3-го полку Української уланської дивізії [763, 181]. Так розпочалося повстання бузьких козаків. Військове зіткнення у місті Вознесенську відгукнулося у всіх військових станицях – козаки відмовлялися коритися наказам старшини і військової адміністрації, чинили опір перепису їхніх родин, рішуче заявляли, що, поки живі, не полишать своїх козацьких клейнодів. Репресії на Бузі загострили й розпалили обстановку в красносільських лісах. Озброєні козацькі загони не допускали у свої селища солдатів, направлених І. О. Віггом для перепису населення. Особливий опір чинили козаки найбільшої станиці Михайлівська [763, 185]. Разом з ними були жінки та діти. Лише в середині вересня, після розправи в станиці Михайлівська, ці виступи було придушено. При цьому ганебно зарекомендував себе колишній командир дивізії українських козаків, під керівництвом якого вчинялася розправа над непокірними 1817–1818 рр. Повстання в Бузькому козацькому війську тривало майже три місяці. Для його придушення царський уряд надіслав чотири полки, понад 10 тис. солдатів [309, 210], які мали на озброєнні гармати. Повстання бузьких козаків зазнало поразки. Розправа з повсталими козаками була надзвичайно жорстокою, багатьох із них порубали шаблями, потопили в Південному Бузі, засікли батогами. 93 козаків притягнули до військового суду, 64 – засудили до страти (згодом цей вирок замінили покаранням шпівцрутенами й віддали у

солдати). Ініціаторів повстання П. Бабиченка і Г. Гетьманенка було заслано до Сибіру рядовими.

Оцінюючи повстання бузьких козаків 1817 р., потрібно відзначити, що жоден офіцер урядового війська не перейшов на бік повсталих козаків. З документальних матеріалів видно, що притягнений до відповідальності у суді відставний капітан Барвінський до повстання мав випадкове відношення [763, 192]. Щоправда, автори деяких робіт, пов'язаних з історією військових поселень, побачили в Барвінському керівника повстання бузьких козаків [707, 146–147; 575, 150]. П. П. Євстаф'єв на підтвердження особливої ролі Барвінського під час повстання наводить лист Олександра I про розходження з думкою І. О. Вітта стосовно покарання Барвінського, вважаючи його легким [607, 88]. Бажання отримати посадове підвищення у Барвінського було настільки великим, що він не нехтував ніякими засобами, навіть фальсифікував свої атестати і формулярні списки [318, арк. 2–6]. Справжніми керівниками Бузького повстання були Панас Бабиченко та Герасим Гетьманенко, які змогли буквально протягом кількох днів підняти всі бузькі станиці на боротьбу проти військових поселень, надати рухові активний характер.

У травні 1818 р. очікувався проїзд Олександра I по округах Бузької уланської дивізії [563, 30]. З побоювання можливих ускладнень надійшло розпорядження, щоб поселенці не наважувалися подавати імператору ніяких прохань, не проводили ніяких зустрічей і навіть не підносили хліб-сіль [563, 119]. Проте під час проїзду Олександра I у 2-му Бузькому уланському полку військові поселенці виявили грубість проти місцевого начальства, коли їх не допустили з хлібом до імператора. Захарія Сагайдачного за виступ проти ротмістра Сориша відправили до Сибірських гарнізонів, деяких поселенців позбавили знака відмінника військового ордена, покарали шпідрутенами через 100 чоловік – по три рази, через 500 чоловік – по одному разу [489, арк. 386]. 6 травня 1818 р. військові поселенці самовільно влаштували сходку в с. Себине. Прибулому туди генерал-майору Романовському вони не

дозволили арештувати «призвідників», але невдовзі їх опір було зламано. 13 осіб судили військовим судом, а 9 – отримали тілесні покарання [758, 119]. Однак розправа, як згадував колишній офіцер українських військових поселень А. Стороженко, «хоча й припинила явний опір, але не змогла привернути уми щодо користі військових поселень ...» [758, 29].

Незважаючи на всі застороги місцевого керівництва щодо подання скарг-прохань, військові поселенці складали їх таємно. Жителі с. Печеніги, де квартирував Таганрозький уланський полк, у грудні 1817 р. скаржилися на зловживання місцевого керівництва [477, арк. 54–57].

Подібну скаргу склали поселенці Балаклеї. Так, 17 лютого 1818 р. військовий поселенець Гнат Майбороденко з поселення Замостьє дав свідчення у Зміївській міській поліції, що у грудні 1817 р. спілкувався з приїжджими військовими поселенцями зі слободи Мохначі – Тимофієм Татарським і зі слободи Гнулишка – Гаврилом Малюком. Військові поселенці попросили Г. Майбороденка переробити прохання місцевих жителів на височайше ім'я імператора про небажання вступати у військові поселенці і разом із ними поїхати у слободу Гнилушка, де були зібрані жителі слободи Гинєєвка – Іван Іващенко, Олексій Штефин, Іван Гаража, слободи Мохначі – Петро Камишан, Іван Бабич, Осип Проценко, слободи Шелудьковка – Павло Суроус, Антон Каноненко, Никифор Буруля, Євдоким Іслачний, слободи Гнилушка – Іван Чернобій. Звідти Гнат Майбороденко з двома військовими поселенцями відправився у слободу Балаклея і написав чернетку прохання залишити їх у попередньому стані державних селян [436, арк. 5–6]. Інша група військових поселенців слободи Балаклея на чолі зходаками Григорієм Бендалетом і Іваном Лапником самочинно рушила до Москви. Понад місяць вони були відсутні у селі, а коли повернулися, то розповіли, що прохали царя про скасування військового поселення. У 1818 р. сільського писаря Івана Коваленка за складання для військових поселенців Таганрозького уланського полку прохання-скарги про скасування поселення віддали у рекрути [423, арк. 10].

У січні 1818 р. відбулося повстання в окрузі Таганрозького уланського полку у поселенні Базаліївка. 27 січня 1818 р. корінні жителі 1-го і 2-го поселених і резервних ескадронів Таганрозького уланського полку розпочали повстання. Поселенці села Базаліївка обрали своїм ватажком Павла Панченка. Їх підтримали військові поселенці, озброєні косами і дрючками. Вони вирушили в ескадронний комітет, побили часових і звільнили арештованих. Лише за допомогою діючих ескадронів Крузе врятував полковий штаб [649, 141]. 28 січня особовий склад 2-го поселеного і 2-го резервного ескадронів зібралися у слободі Базаліївка. Очолив збори військових поселенців, чисельністю 500 осіб, Савелій Мороховський. Начальник бригади генерал-майор П. К. Александров з трьома діючими ескадронами оточив повстанців і вмовляв розійтися по домівках, але вони не корилися і вимагали розпустити ескадрони, протестували проти своїх обов'язків. Тоді П. К. Александров наказав схопити і бити повстанців. Головними зачинщиками були військові поселенці: Матвій Морковський, Степан Біловол, Олексій Олейник, Максим Бадак, Іван Клименко, Федір Візир, Василь Гриценко, Григорій Бичок, Влас Магир. Імператор наказав відправити їх на військову службу в піхотний полк у Новгородську губернію [435, арк. 1–2].

Чутки про повстання швидко розійшлися, і хвилювання поширилося на сусідні села. У березні 1818 р. до повстанців державних селян Слобідсько-Української губернії приєднався 3-й поселений ескадрон Таганрозького полку [490, арк. 279–280]. Під час читання параграфів положення про права і обов'язки військових поселенців вони просили звільнити їх від військової муштри, зокрема господарі 1-го і 2-го розрядів, оскільки починалася пора весняних робіт. Г. І. Лісаневич запросив О. А. Аракчєєва негайно прибути до поселення і втихомирити натовп бунтівників. У такій ситуації О. А. Аракчєєв пішов на поступки. Він запросив до себе у дивізійну квартиру депутатів від кожного села, вислухав їхні скарги і побажання, а потім у присутності місцевого керівництва погодився задовольнити їхні вимоги. Депутатів

відпустили по селах і вони оголосили, що головний начальник задовольнить їхні прохання. Таким чином О. А. Аракчєєв намагався втихомирити місцевих жителів і запобігти великому масовому повстанню. Згідно з наказом О. А. Аракчєєва був створений спеціальний Комітет, який розглянув вчинки 34 осіб і надалі відправив матеріали до військового суду у м. Чугуїв [435, арк. 65]. Так, військовим поселенцям 3-го резервного ескадрону Таганрозького уланського полку рядовому Степану Бистрицькому [437, арк. 2] і інваліду унтер-офіцеру Михайлу Мареничу, засуджених до страти, замінили смертну кару на тілесні покарання батогами, позбавили військового звання і відправили рядовими військовослужбовцями в м. Оренбург [435, арк. 34, 35]. Інших військових поселенців, засуджених до страти, смертний вирок замінили тілесними покараннями та каторжними роботами. Рядового Григорія Бичка замість смертної кари прогнали шпіцрутенами через 1000 осіб один раз і призначили на службу у діючі ескадрони [435, арк. 113]. Військового поселенця Івана Свиначенка приговорили повісити, але П. К. Александров призначив його у діючі ескадрони без застосування тілесних покарань [435, арк. 133], а Михайла Маренича покарали биттям батогами і вислали на довічні каторжні роботи до Сибіру [435, арк. 44].

Улітку 1819 р. спалахнуло повстання військових поселенців Чугуївського уланського полку [626, 885–886]. Протягом 5 днів – з 27 червня по 2 липня повстання поширилося у Чугуївському окрузі. Військові поселенці зажадали ліквідації військових поселень і повернення у колишній стан державних селян, звільнення від обов'язку постачати зерно і фураж у запасні полкові магазини та обов'язку військової служби, припинення громадських робіт, повернення відібраних у них земель. У слободі Малинова військові поселенці-господарі і резервні відмовлялися виконувати польові роботи. Жителі поселень Зарожне, Покровське, Подов і Лаптеве вивозили своє майно в найближчі села державних селян Веденське, Шубине і Молодовую. Селяни цих сіл допомагали військовим поселенцям ховати у себе майно. За проханням Г. І. Лісаневича цивільний губернатор Слобідсько-

Української губернії Муратов 4 липня наказав земським керівникам Зміївського і Вовчанського повітів відбирати майно у неслухняних і брати їх під варту [757, 312].

4–5 липня для придушення повстання на допомогу Г. І. Лісаневичу були направлені 13-а і 14-а артилерійські роти з 12 гарматами і два батальйони Нижегородського піхотного полку (1656 солдат), а 7 липня прибув 5-й егерський полк (1297 солдат). Біля м. Чугуїва розташовувалося 6-тисячне каральне військо [757, 313]. Генерал граф О. А. Аракчєєв прибув у м. Чугуїв, де прийняв депутатів-військових поселенців. Тим часом нові загони повстанців примикали до Чугуєва. Повстання розросталося і тривало понад місяць. 2 серпня 1819 р. повстання поширилося і на сусідній округ Таганрозького уланського полку [493, *арк. 187, 196, 204, 208*]. Загальна чисельність повсталих становила понад 28 тис. жителів.

Із свідчень повстанців на суді відомо, що чугуївські поселенці направляли в села і хутори Таганрозького округу «своїх людей» з проханням приєднатися до повстання. Агітація чугуївців серед військових поселенців Таганрозького округу зустріла відгук. Повстанці Таганрозького військового округу завзято боролися проти військових поселень. Головними ватажками повстання були Яків Хоша, Прокоп Листушка, Василь Редька, Василь Богацький, Данило Гела, Ілля Гладкий. Вони роз'їжджали по селах Таганрозького округу і збурювали військових поселенців. Вранці 3 серпня військові поселенці прийшли в слободу Базаліївку з вимогами заборонити будівництво за планами нових будинків, відмовитися вносити хліб у запасні хлібні магазини, відмінити військову службу і повернутися на подушний оклад [757, 316]. Для придушення повстання у Таганрозький уланський полк прибув командир 1-ї поселеної бригади генерал-майор Аргамаков. За допомогою каральних військ йому вдалося у слободі Базаліївка розсіяти повстанців і частину з них заарештувати. Проте в Базаліївку продовжували надходити поселенці-повстанці, і вона стала центром повстання Таганрозького округу. 5 серпня загін військових поселенців з жінками і

дітьми підійшов до слободи Базаліївка. Повстанці поставили собі за мету заволодіти Базаліївкою, звільнити з-під арешту своїх товаришів і чекати приходу інших груп поселенців. Проте каральні загоны відтіснили повстанців і понад 100 осіб заарештували. За участь у повстанні були покарані різкими і відправлені у заслання і 29 жінок [757, 322].

Караючи неслухняних, граф О. А. Аракчєєв з перших моментів повстання милував та жалував покiрливих. Так, офіцерам діючих ескадронів Чугуївського полку, які не пристали до повстання, було оголошено благовоління, а нижчим чинам надано грошову нагороду – 1 руб. на кожного [553, 170]. Генерал О. Аракчєєв визнавав за потрібне нагороджувати за бажання спокутувати свою провину перед урядом. Так, засуджені до дійових частин Оренбурзького корпусу та 3-ї уланської дивізії (165 чоловік) під час відбування покарання за належну поведінку протягом 5 років отримали помилування та дозвіл знову повернутися на службу у 2-у уланську дивізію [553, 172]. Також, 25 грудня 1817 р. вийшов наказ про заборону виривання і вирізування у злочинців ніздрів. Таке покарання відмінялося, оскільки вважалося «нелюдяним» [65, 949].

Отже, повстання 1819 р. у Чугуївському і Таганрозькому округах тривало протягом 52 днів (з 27 червня до 18 серпня). Всього було заарештовано понад дві тисячі чоловік, з них: у Чугуївському окрузі – 1104, по Таганрозькому полку – 899 [553, 162]. Близько 350 осіб Чугуївського полку потрапили до військового суду, з 52 покараних померли 25 [493, арк. 41–44; 229, 42].

Причиною повстання військових поселенців Серпухівського уланського полку стала їх незгода з утворенням нового округу поселення у 1829 р. і переведенням до нього корінних жителів. Приводом для початку повстання військових поселенців Серпухівського уланського полку стало поширення чутки про відправку військових поселенців на тривалу військову службу. 25 травня 1829 р. було наказано зібрати у сл. Меловая з усіх поселень Серпухівського округу уланського полку діючі ескадрони і служивих

інвалідів для інспекторського огляду. Полковник Синадіно наказав ескадронним командирам приготувати на 26 травня у сл. Меловая військові частини у найкращому вигляді для інспекторського огляду [508, *арк.* 39]. Проте військових поселенців не повідомили, що огляд проводитиметься для перевірки їхнього призначення [455, *арк.* 436]. Одночасно у Шебелинці почався протест проти інспекторського огляду. 25 травня 1829 р. у військових поселеннях Шебелинка і Михайлівська під час переклички поселенців за списками, котрих направляли у поселення Меловая, вони намагалися порвати ті списки, наостанок лаялися з «дідами», які умовляли їх підкоритися владі. Так розпочався військовий заколот.

Військові поселенці розгромили ескадронний комітет, виламали двері, дуже жорстоко побили членів комітету, зв'язали їх і закували у кайдани. Ватажком заколоту обрали Степана Дьоміна. До усіх сусідніх сіл, що входили до округу Серпухівського уланського полку, Дьомін розіслав «своїх» людей із закликом приєднатися до них. Наляканий місцевий священик і корнет Жеребцов зачинилися у церкві. 27 травня 1829 р. було здійснено спробу придушити повстання [508, *арк.* 89]. Коровкін разом з діючими ескадронами Серпухівського уланського полку (336 чол.) та дивізійним начальником генерал-майором бароном О. В. Розеном прибули до Шебелинки [534, *арк.* 57]. Там, на вигоні, їх чекали 2 тис. осіб, зі значною кількістю возів і різними пристосуваннями для збройного захисту. Зупинивши ескадрони, генерал-майор барон О. В. Розен поїхав верхи і спробував з'ясувати причину їхнього збору. У відповідь на це поселенці заявили: «Тут наша волость!». А на заяву, що волості тепер не існує і є воля імператора Миколи I про повернення їх у військові поселення, всі закричали: «Ми не бажаємо військового поселення, лише прагнемо залишитися, як і раніше, одновірцями!» [455, *арк.* 389]. Протягом кількох годин О. В. Розен намагався умовити і переконати повстанців різними доказами про переваги військового поселення, як для господарів та їхніх помічників, так і для військових, що не розлучить їх не лише у мирний, але і без необхідності і у

військовий час. Коли всі переконання виявилися марними, О. В. Розен віддав наказ ескадронам Серпухівського уланського полку оточити натовп повстанців на відстані 50 кроків, для того, щоб їх залякати. Коли уланські ескадрони почали наступати, поселенці схопили з возів приготовлену зброю, накинулися на ескадрон, били уланів і коней піками, лякали вигуками, розмахували капелюхами. Через порівняно невелику кількість уланських дійових ескадронів (336 осіб), а повстанців було до 3 тис., а також заради уникнення масштабнішої бійки ескадрони відступили (20 рядових і 3 унтер-офіцери отримали поранення), а бунтівники повернулися у поселення і розташувалися біля церкви [534, *арк. 71*].

27 травня Коровкін отримав відомості про те, що кількість бунтівників з інших поселень округу збільшується, зростають масштаби руйнувань. Так, у поселенні Петрівка заколотники пограбували комітет полкового управління [455, *арк. 392*]. Тому наказано було прибути до Шебелинки всім діючим ескадронам 2-ї уланської дивізії та двом гарматам кінно-артилерійської роти № 13. Оточені зі всіх сторін, понад 3 тис. військових поселенців вимагали викликати сенатора генерал-лейтенанта Горголі. 28–29 травня у Шебелинці запанував справжній військовий стан. У повстанському таборі йшла підготовка до боротьби [506, *арк. 27*]. Під керівництвом дивізійного начальника генерал-майора барона О. В. Розена з усіх полкових командирів і штаб-офіцерів полків 2-ї уланської дивізії було зібрано військову раду для того, щоб вирішити, як приборкати бунтівників. Рада ухвалила рішення навести порядок силоміць. 30 травня 1829 р. розстріляли повсталіх військових поселенців [455, *арк. 394*]. За даними про повстання у Шебелинці було убито поселенців на місці – 46, важкопоранених, які померли на місці від ран – 28, а разом – 74 особи, у тому числі 1 жінка. Було відправлено поранених у шпиталь Балаклеєвський – 40, Андріївський – 60, разом – 100 осіб. З них померли – 29, одужали – 39, залишилися живими – 32, безвісти зникли – 109 осіб [455, *арк. 611*]. Під час повстання 50 нижчих чинів

урядового війська і ротмістр Барінов Белгородського уланського полку отримали поранення [455, *арк. 617*].

Одночасно з трагічними подіями у Шебелинці заколоти відбувалися в інших селах. Посланці з Шебелинки виїздили туди і закликали поселенців до повстання. Так, захопивши ватажків повстання, у одного з них знайшли письмове запрошення до «дідів» інших поселень округу Серпухівського уланського полку, щоб вони підтримували заколот. І це давалося взнаки. Так, у слободі Петровській «діди» й господарі, у кількості 300 осіб, прийшли до комітету з заявою, що вони більше не військові поселенці. У ст. Михайлівській, коли виникло заворушення у діючих ескадронах, вахмістр звернувся до священника по допомогу, але всі заходи заспокоїти їх виявилися марними. У повсталих селах обиралися ватажки, які відправляли поселенців до Шебелинки. У с. Осипівці повстали жінки та особи літнього віку. Вони розламали у комітеті столи, шафи, знищили всі папери і вимагали від священника відправити молебень за дітей, які страждають у Шебелинці. У розбійному пограбуванні п. Асєєвка брали участь жінки, серед яких – солдатка Агафія Євсюкова. Вона не лише знищувала листи, але й навіть завдавала побої чоловікам, які з нею не погоджувалися [455, *арк. 436*]. Про широкий розмах повстанського руху в округу Серпухівського уланського полку свідчить те, що серед загальної кількості повстанців у Шебелинці були представники із 15 сіл і двох хуторів.

До 4 липня 1829 р. було проведено розслідування у Шебелинці, а також в інших поселеннях Серпухівського уланського полку. Імператор Микола I наказав зі 143 осіб: 48 – після перебування у в'язниці на 3,5 місяця відправити у діючі ескадрони Новоросійського військового поселення кавалерії; 33 (віком від 19 до 45 років) – у діючі ескадрони 3-ї уланської дивізії; 10 (віком від 45 і більше років) – у служиві інваліди 3-ї кірасирської дивізії і 3-ї уланської дивізії; 5 (вік яких не встановили) – розподілити згідно з даним призначенням; решту оселили в Українському поселенні; 102 – відпустили [455, *арк. 603–604*]. Відзначимо, що розслідування проводилося у

кожному населеному пункті округу окремо з кожною категорією військових поселенців. Під час зустрічей з повстанцями, при зачитуванні «Положення...» 1827 р., виявилось, що про нього військові поселенці нічого до того часу не чули [455, *арк. 467–468*].

Слідство закінчили у серпні 1829 р. Тоді Горголі надіслав рапорт імператору Миколі I, у якому зазначив головну причину повстання – «відраза до нового влаштування» [455, *арк. 608–609*]. Цінними є деякі додаткові моменти, що характеризують опір військовому поселенню з боку Шебелинки та інших сіл.

Матеріали дізнання повстанців свідчать про боротьбу між самими поселенцями. Ватажками повстання були переважно молоді чоловіки, не призначені до дійових ескадронів, та їхні батьки літнього віку. А ті, кого поселення не зачіпало, намагалися залишатися осторонь і не брати активної участі у боротьбі. Розпочата боротьба вимагала, щоб у повстанні брала участь уся громада. Тому ті поселенці, які приєдналися до повстання, вживали всіх заходів, навіть застосовуючи фізичну силу, щоб змусити решту піднятися на боротьбу. Матеріали допиту свідчать про те, що значна частина військових поселенців не підтримували повстанців. Так, військові поселенці хутора Азаренкова, призначені у діючі ескадрони Олексій Мезенцев і Стефан Демихін, 26 травня пішли в слободу Шебелинка для участі у повстанні, проте не брали участі у військових діях [506, *арк. 116*]. Федір Баличев зі слободи Асєєвка, призначений у робочу роту, свідчив, що у розгромі ескадронного комітету слободи Шебелинка не брав участі і до повстання людей не підбурював [506, *арк. 126*]. Військовий поселенець-господар Михайло Скорняков зі слободи Шебелинка разом з військовими поселенцями Павлом Дьомінім і Дорофієм Федоровим 27 травня охороняв у ратуші скрині. Він засвідчив, що військові поселенці похилого віку відмовилися підтримати повстанців. Аналіз слідчих матеріалів дає підстави говорити, навіть, про примусові методи залучення до участі у повстанні проти організації військового поселення. Так, примусово були залучені до повстання зі

слободи Шебелинка Дорофій Мартинов [506, *арк.* 68] і кантоніст Мартин Рудаков [506, *арк.* 73]; зі слободи Петровська – Василь Бабаєв [506, *арк.* 78]; зі слободи Протопопівка – господар Ілля Сирів [506, *арк.* 90] та інші [506, *арк.* 68]. Військовий поселенець зі слободи Верьовкіної, призначений у діючі ескадрони Микита Скоромний, дав свідчення, що у повстанні участі не брав, хоча змушений був перебувати у натовпі заколотників до їхнього втихомирення [506, *арк.* 115].

Особливо активну участь у примушуванні до участі у повстанні виявили шебелинківці. Вони ходили по будинках поселенців і їхніх мешканців зганяли у Шебелинку. Цікаво відзначити, що той, хто хоч і силоміць був втягнутий у боротьбу, побував у гурті і приєднався до заколоту, сам намагався збільшити кількість повстанців. Це свідчить про їх згуртування і впевненість, що проти громади ніхто не піде.

Що ж свідчать матеріали про ті причини, які викликали «неслухняність» і «зухвальство», «відвертий бунт» жителів за термінологією військового керівництва? Слід підкреслити, що Горголі, проводячи розслідування, чимало уваги у своїх донесеннях надає з'ясуванню цих причин. В одному зі своїх рапортів він зазначає, що основною причиною, що штовхнула до повстання, був неправильний розподіл поселенців на соціальні групи. Особливо були обійдені бідні родини, у яких не було господарства, тому вони не могли потрапити до категорії господарів і приречені були служити у діючих ескадронах. В одних родинах, наприклад, усі були зараховані до категорії господарів, помічників і неслужилих інвалідів, а в інших усі – у діючі ескадрони, так що в них дома залишалися лише особи жіночої статі і малолітні діти (від 5 і більше осіб у кожній родині) без всякої опори. Згідно з результатами розслідування, командирам ескадронів було наказано, по-перше, задовольнити потреби військових поселенців; по-друге, пропонувалося утвердити ідею підкорення новому, «кращому», керівництву, яке має поліпшити їхній благоустрій, а результати діяльності не примусять на

себе чекати; по-третє, ретельно доглядати за військовими поселенцями, вночі робити обходи [455, *арк. 608–609*].

Склад усіх категорій військових поселенців сл. Шебелинка, Михайлівська, Лозовенька, Петровська, Верьовкіна, Протопоївка [508, *арк. 39*], Гусарівка, Асєєвка і Мелова було переглянуто, зокрема: господарі (1-го розряду) та їхні помічники (господарі 2-го розряду), негосподарі (постояльці), неслужилі і служилі інваліди. Друга причина невдоволення мешканців, як відзначив Горголі, є незаконний розподіл земельних ділянок, зловживання місцевої влади. Тому в округ Серпухівського уланського полку призначили бригадного командира генерал-майора Лазича спостерігати за виконанням своїх посадових обов'язків усіх чиновників і розглядати скарги військових поселенців з подальшим їх задоволенням [455, *арк. 610*].

В урядових колах вважали, що військово-поселенське начальство на чолі з Коровкіним значною мірою спричинило до повстання. П. А. Клейнміхель, отримавши перші відомості про повстання, зазначав, що причиною повстання є необґрунтованість дій місцевого керівництва. Справді, якби начальство на місцях ретельно слідкувало за намірами поселенців, можна було б завчасно запобігти повстанню. Архівні матеріали свідчать про низку недоглядів. Помилковим було проводити інспекторський огляд в одному місці, краще було б приводити до присяги військових поселенців у своїх поселеннях. Так, наприклад, на призначений інспекторський огляд, 26 травня, вночі і вранці з більшістю поселень Серпухівського уланського полку військові поселенці прибули у сл. Мелова, а звідти, через відсутність полкового і ескадронного командирів, (вони прибули у післяобідній час), великими групами пішли на Шебелинку. Ще про одне упущення з боку місцевого начальства свідчить той факт, що полкове правління знехтувало відомостями про початок повстання у сл. Шебелинка і Михайлівська 25 травня 1829 р. Горголі у висновках розслідуваних справ підкреслював момент відсутності місцевого керівництва на робочих місцях. У зв'язку з чим найжорстокіше покарали лише двох ватажків – Степана Дьоміна та Кузьму

Ведерникова. Їх позбавили з військового звання і відправили за наглядом внутрішньої варти у фортецю Бобруйськ до тамтешнього коменданта [455, *арк. 646*].

Микола I протягом кількох місяців вивчав звіт тимчасової слідчої комісії, підготовлений сенатором Горголі, про повстання військових поселенців Серпухівського уланського полку у травні 1829 р. у слободі Шебелинка і 20 вересня 1829 р. наказав: 1) загонового командира, генерал-майора Коровкіна усунути з посади командира загону, із зауваженням стосовно використання кадрового резерву в місцевих органах влади та територіальних підрозділах; начальнику 2-ї уланської дивізії, генерал-майору барону О. В. Розену за службу недбалість, зокрема, невиконання своїх обов'язків з перевірки списків військових поселенців по групах оголошена догана; 3) полковника Синадіно звільнити з посади командира Серпухівського уланського полку і оголосити найвищу догану. Командирів 2-го й 3-го поселених ескадронів: ротмістрів Богомолова і Вавиліна заарештувати кожного терміном на місяць, з утриманням на гауптвахті і записом у формулярні списки [506, *арк. 104–105*] (див. дод. А табл. 45).

28 травня 1827 р. командир поселених і резервних ескадронів 2-ї уланської дивізії майор Мандрика клопотав перед загоновим командиром поселених військ у Слобідсько-Українській губернії генерал-майором і кавалером Коровкіним про повернення учасників повстання 1818–1819 рр. округу Білгородського уланського полку з м. Оренбурга на батьківщину [449, *арк. 2*]. Зокрема, у 1818 р. за вчинення групової непокори і масового безладдя, були засуджені Михайло Маренич, Степан Челобитько, Савелій Мороховський, Петро Катречка, Семен Талашко, Степан Бистрицький, Павло Панченко; у 1819 р. – Василь Богацький, Тихон Пидько, Авраам Буряк, Назар Погорелій, Ілля Ковтун, Гаврило Нестеренко, Степан Бороденко, Іван Деркач, Федір Зубко, Антон Юрченко, Данило Олійник, Логвин Даниленко, Федір Ніколаєнко, Іван Гирман, Петро Коваль та ін. [449, *арк. 4*], Ілля

Гладкий, Прокопій Лестушка, Федір Візир, Осип Белла, Яків Коша [449, арк. 5].

У військових поселеннях кавалерії в Україні переважали такі форми протесту як прохання, скарги, листи, листівки тощо. З початку організації Українського військового поселення селяни із сіл Печеніги, Шелудьківка, Гініївка та Мохначі скористалися з нагоди проїзду Великого князя Михайла Павловича через Харків і подали йому два прохання про скасування військового поселення. Прохання ці були передані слобідсько-українському цивільному губернатору Муратову і від нього потрапили І. Г. Лісаневичу, який у спеціальному наказі повідомив про їх недоцільність. Також він наказав комітетам полкових управлінь, щоб вони ознайомили військових поселенців з Положенням про військове поселення кавалерії і вжили заходи щодо запобігання скарг і попередили про систему покарань за доноси і невдоволення [649, 133].

Стихійною формою протесту було псування реманенту, підпали будинків, вбивства місцевих керівників.

Соціально активною формою протесту були втечі (одинокі й колективні) військових поселенців, динаміка яких постійно зростала. У 1817 р. вийшов наказ «Про заходи щодо запобігання втечам». Передбачалося за першу втечу карати різками – 200 ударів, за другу – шпіцрутенами 500 ударів. Так, у 1823 р. було спіймано втікача рядового Григорія Филипова. У ході проведення допиту Г. Филипов зізнався, що скоїв п'ятий побіг зі служби у військовому поселенні [405, арк. 10]. У нього вилучили такі речі: чекмінь, шапку, сорочку, онучі до чобіт [405, арк. 13]. Підсудному рядовому Григорію Филипову призначили покарання – довічне заслання на каторжні роботи [405, арк. 31]. У 1824 р. рядового військово-робочого батальйону № 74 роти Федота Сазанова за вчинену зі служби другу втечу покарали побиттям батоном і вирізанням ніздрів [405, арк. 1, 24], а Степана Поліщука – за третій побіг прогнали шпіцрутенами через тисячу чоловік шість разів [405, арк. 1]. За даними журналу обліку рішень про застосування штрафних санкцій за

результатами документальних перевірок поселених і резервних ескадронів Борисоглебського уланського полку, відомо, що рядовий 2-го поселеного діючого ескадрону Гнат Петрович Толстокорий за першу втечу з військового поселення 10 грудня 1826 р. отримав покарання биттям шпіцрутенами 300 ударів прилюдно перед командою [394, арк. 1]. 18 грудня 1826 р. рядовий 1-го поселеного діючого ескадрону Петро Павлович Плюшко за першу втечу був катований перед командою биттям різками 200 ударів. 20 лютого 1828 р. рядового Аврама Байдіна зі слободи Сватова Лучка, комісія військового суду за другу втечу і пияцтво винесла вирок бити батоном і вислати на довічну службу у Казанський гарнізонний полк [417, арк. 3–4]. 6 січня 1827 р. молодший вахмістр 1-го поселеного ескадрону Федір Кузьмович Чуйко за жорстоке покарання дружини Катерини Сердукової розжалуваний у рядові і катований биттям 200 ударів шпіцрутенами [394, арк. 1]. 2 липня 1828 р. військовий поселенець-господар унтер-офіцер Федір Костянтинович Котилевський за некомпетентність, пияцтво, недбальство і безгосподарність розжалуваний у рядові і покараний на зборах нижчих чинів 3-го поселеного ескадрону 300 ударами різок. 14 серпня 1828 р. молодший вахмістр 2-го резервного ескадрону Григорій Якович Хрін за пияцтво і погану поведінку позбавлений знака відмінника і нашивок на лівому рукаві у два ряди, розжалуваний у рядові [394, арк. 6].

1 вересня 1828 р. командир резервних і поселених ескадронів 2-ї уланської дивізії генерал-майор і кавалер Мандрика наказав кантоніста 3-го резервного ескадрону Василя Даниловича Бихалова за першу втечу покарати биттям різками 50 ударів. 26 жовтня 1828 р. полковий командир Є. Ф. Брадке наказав рядового 2-го резервного ескадрону Олександра Гармаша за першу втечу покарати шпіцрутенами через 500 чоловік один раз, 2 квітня 1829 р. молодшого вахмістра 3-го поселеного ескадрону Гарасима Кіндратовича Петренко за пияцтво і самовільну роздачу військовим поселенцям напівстройового дерева розжалувати у рядові з переведенням у резервні ескадрони [394, арк. 7]. Згідно з наказом начальника 2-ї уланської дивізії

О. В. Розена військового поселенця-господаря 1-го поселеного ескадрону Тимофія Миколайовича Маловецького за зухвалість у присутності начальників, за образу військових поселенців словом «заколотники» покарали биттям різками 400 ударів 28 червня 1829 р. [394, *арк. 10*]. Військовий суд виніс вирок за вчинену з військової служби другу втечу у 1828 р. і за пияцтво рядовому терміново-робочої роти Аврааму Байдіну – покарання шпiцрутенами крiзь стрiй 500 чоловiк два рази [394, *арк. 3*], а потiм вiдправити на службу в Казанський гарнiзонний полк [394, *арк. 4*]. У 1832 р. рядового 2-го резервного ескадрону Сергiя Лещенка i рядового 3-го резервного ескадрону Степана Дорофеева 2-ї уланської дивiзiї за першi втечi присудили до покарання шпiцрутенами крiзь стрiй 500 осiб по одному разу. Кантонiст 3-го поселеного ескадрону Дмитро Нiколаєв за втечу отримав покарання рiзками – 150 ударiв. У 1831 р. за першу втечу i неправдивi показання до кримiнальної вiдповiдальностi був притягнутий i покараний кантонiст 2-го резервного ескадрону Кузьма Сляднєв биттям рiзками 300 ударiв [517, *арк. 10*]. За восьму втечу з округу військового поселення, за порушення громадського порядку, трудової i військової дисциплiни кантонiст 2-го поселеного ескадрону Антон Iгнатов був покараний шпiцрутенами крiзь стрiй 500 чоловiк два рази i вiдданий до арештантської роти мiста Херсона [412, *арк. 1*].

За самовiльне залишення округу військового поселення i поїздку на ярмарок без дозволу ескадронного командира, викрадення одного коня вартiстю 40 руб. неслужилий iнвалiд 3-го поселеного ескадрону Дмитро Павлов покараний биттям рiзками 100 ударiв. За першi втечi i втрату нових рейтузiв кантонiстiв 2-го резервного ескадрону Iвана Чутковського i Iвана Скидалова покарано биттям рiзками 350 ударiв [412, *арк. 2*]. За третю втечу з округу військового поселення i втрати речового майна рядового 2-го резервного ескадрону Матвiя Касьянова покарано шпiцрутенами через 500 чоловiк два рази [412, *арк. 2*]. В Українському військовому поселенні у 1841 р. було затримано за втечу з 2-ї волості 1-го кавалерійського округу

військового поселенця-господаря 2-го розряду Леонтія Синельника та 4-го кавалерійського округу господарів 1-го розряду Якова Клигіна і Антона Скепіна [462, *арк. 14*]. Суд встановив основну причину, що спонукала військових поселенців йти з дому – схильність до жебракування та аморальні вчинки [462, *арк. 10*]. У 2-й волості 4-го кавалерійського округу Українського військового поселення були затримані військові поселенці-господарі 1-го розряду Тарас Донцов, 2-го розряду – Михайло Донцов і Федір Табалін за бродяжництво. Під час розслідування було встановлено, що військові поселенці-господарі мали добре господарство, були правильною поведінки, але без дозволу місцевого керівництва поїхали на ярмарок і своєчасно не встигли повернутися. Через те, що боялися покарання, вони пустилися в бродяжництво [462, *арк. 12*]. Багаторазові одиночні втечі свідчили про небажання у військових поселенців перебувати у військових поселеннях. Артільні гроші, що залишалися після нижчих чинів, втікачів з поселених волостей і інвалідних рот кавалерійських округів, зараховували безповоротно до загальної артільної суми [107, *арк. 173*].

Колективні втечі також були розповсюдженим явищем у поселенні. Вони ретельно готувалися військовими поселенцями, тому що ті намагалися вивезти з поселення сім'ю, дещо з майна, робочу худобу. Військові поселенці, в основному, втікали на територію Донського війська, Чорноморського війська, у Бессарабію, державні села Новоросійського краю. Влаштувавшись на новому місці, втікачі з великим ризиком поверталися у військове поселення, щоб розповісти про своє нове життя [474, *арк. 150*]. Готуючись до втечі, військові поселенці намагалися надати своїм вчинкам законності. Зі свідчень деяких втікачів, затриманих в Бессарабській області, видно, що вони пройшли вільно в Бессарабію через територію військового поселення. У 1828 р. затримали втікачів резервних ескадронів Астраханського кірасирського полку рядових Лаврентія Даниленка, Григорія Білоуса і Володимира Грибельного. У ході розслідування вони повідомили, що військові поселенці Федір Єлпута, Козьма Карпенко, Антон Титаренко,

Степан Долженко, Петро Задорожний, Гаврило Панченко, Григорій Литвиненко і Кирило Обозний оголосили, що постійно проживають на території Донського війська у Черкаському повіті поміщика Іловайського у слободі Позднєєва [452, *арк. 1*]. Матеріали військового розслідування та суду над нижчими чинами [89, 373], свідчили, що більша частина втікачів військових поселенців знаходили собі притулок на території Донського війська [452, *арк. 7*]. Тому військово-поселенське керівництво вимагало від Донської військової управи повернення нелегальних утікачів до населених пунктів, із яких вони прибули [452, *арк. 1*].

У 1843 р. були затримані втікачі з 1-ї волості 4-го округу Українського військового поселення кавалерії поселенці-господарі Гнат Незжалий, Іван Баштовий, Петро Дмитренко, Артем Недоваг, Федот Баштовий. Вивчення матеріалів кримінальної справи показало, що вони придбали фальшиві квитки-документи і з ними намагалися прописатися у козачий стан Донського й Чорноморського військ, щоб згодом забрати туди свої сім'ї. На підставі ст. 567 ч. 5. кн. 2 військово-кримінального статуту потрапили під судове розслідування військового суду з утриманням на гауптвахті під арештом. Для проведення судового розслідування над злочинцями при штабі округу було створено спеціальну військову комісію. До складу комісії увійшли презус ротмістр Баранов, асесори ротмістр Євшевський, ротмістр Крашарев, ротмістр Дабинич, поручики Воробйов, Грибоєдов і Федоров, аудитор Єрмоєнко [474, *арк. 92*]. Кримінальна справа за фактом втечі і бродяжництва стала взірцево-показовою. Саме цей чинник визначив публічність і жорстокість покарання, став прикладом у боротьбі з втечами. Засуджених військових поселенців привели в слободу Донцовку в кайданах, поголили їм голови. Члени волосного комітету: взводний вахмістр, єфрейтор, старші особи визначили населені пункти для проживання засуджених військових поселенців. У слободу Донцовку на місце проведення екзекуції у понеділок вранці зібрали переважну більшість військових поселенців 4-го округу Українського військового поселення [474, *арк. 118*]. Військові

поселенці Ф. Баштовий і А. Недоваг були покарані шпіцрутенами на місці злочину у слободі Новий Псков. Для приведення у виконання наказу приготували достатню кількість прутів [474, *арк. 119*]. М. Донцова прогнали кризь стрій через 500 чоловік один раз [474, *арк. 136*]. У 1849 р. військовий суд виніс вирок служилому інваліду Костянтину Савченку за самовільну відлучку в поселення Любомирівка [321, *арк. 1*], де він пиячив з поселенцями Дубиною, Безкупенком і Іванченком [321, *арк. 4–5*]. Засуджені за тяжкий чи особливо тяжкий злочин військові поселенці, які мали військово, спеціальне звання або чин, могли бути позбавлені за вироком суду цього звання або чину [461, *арк. 11*]. Так, у 1833 р. комітет полкового управління 2-ї уланської дивізії позбавив військових поселенців звань господарів 1-го і 2-го розрядів і призначив на військову службу за дисциплінарні порушення і виявлене недбальство у господарстві [461, *арк. 9*].

Міністерство внутрішніх справ як засіб проти бродяжництва запропонувало таврування всіх поселенців, які будуть спіймані на цьому. Затриманим втікачам ставилася на правій руці літера «Б», що означало «біглий» або «бродячий», їх карали шпіцрутенами, віддавали в солдати, в арештантські роти або засилали в Сибір [406, *арк. 112*].

Особливо великі втечі припадають на 1856 р. Пішли чутки, що хто оселиться в Криму, дістане волю і грошову допомогу. Велика кількість поселенців з Херсонської, Катеринославської, Харківської тікали і організовували вольницю [797, 8–9].

Отже, протестуючи проти військово-поселенської системи, військові поселенці переселялися і втікали за межі округів, намагалися прописатися у козачий стан Донського й Чорноморського військ. Ескадронні й полкові командири боролися проти цих переселень і втеч, але припинити їх не могли.

Протест військових поселенців проти посилення соціального визиску і у зв'язку з трансформацією основ економічного життя при переході до військово-поселенської системи мав стихійний, неорганізований характер. Виступи проти військових поселень кавалерії були частиною класової

боротьби закріпаченого селянства Російської імперії, що розгорнулася після війни з Наполеоном 1812 р. В умовах гострої кризи феодально-кріпосницької системи й активізації селянського руху Олександр II відмінив кріпосне право (1861) і провів низку буржуазних реформ 60–70-х рр.

ВИСНОВКИ

Отже, соціальні групи військових поселенців складали єдину військово-поселенську систему і призначалися забезпечити послідовний розвиток нового державного інституту для успішного вирішення стратегічних проблем. Соціальну структуру військових поселень кавалерії представляли: господарі (1-го розряду) та їхні помічники (господарі 2-го розряду), негосподарі (постояльці), неслужилі і служилі інваліди, кантоністи та приватні особи, які не належали військовому поселенню.

Важливо наголосити на спростуванні положення, що затвердилося в історіографії про те, що військові поселення були ліквідовані у 1857 р. як неефективні в економічному відношенні і збиткові для держави.

Природні умови військових поселень кавалерії зумовили специфіку розвитку землеробства. Передбачалося створення системи поселень господарства з орними землями з урахуванням місцевих особливостей. Землеробство переважно було польовим. У сільському господарстві спостерігався процес збільшення площі сільськогосподарських угідь, вдосконалювалася структура посівних площ, зростала врожайність сільськогосподарських культур. У середньому, на один округ відводилося 88271 дес. придатної землі. В кавалерійському окрузі середньостатистичні показники військово-поселенських посівів становили 14698 четв. зернових і фуражних культур, а громадських посівів – 5897 четв. Аналіз даних економічної статистики трьох регіональних військових поселень кавалерії (Українського, Новоросійського та Києво-Подільського) показує високі фактичні показники засобів виробництва (землі і худоби) саме у Новоросійському військовому поселенні, що було обумовлено

територіальним устроєм, зокрема наявністю значної кількості землі, робочої худоби. Середні показники врожайності озимих і ярових становили: в Українському військовому поселенні озимих – сам-4,8 і ярових – сам-5,0; у Новоросійському військовому поселенні озимих – сам-4,2 і ярових – сам-4,0; у Києво-Подільському військовому поселенні озимих – сам-5,8 і ярових – сам-4,0 (у порівнянні з аналогічними показниками врожайності у державних селян: озимих – сам-2,5 і ярових – сам-3,0; у поміщицьких: озимих – сам-3,3 і ярових – сам-3,2).

Особлива увага в галузі тваринництва зверталася на покращання породи коней і рогатої худоби. Середньостатистичні показники тваринництва у трьох військових поселеннях кавалерії в Україні становили: коней в окрузі було 2043, волів – 6511, овець – 21015. Велике значення мало розведення коней, оскільки кіннота як рід військ брала участь у більшості бойових дій, а також верхові коні використовувалися при пересуванні.

Дедалі більшу роль відігравали сільськогосподарські галузі – бджільництво, рибальство, мисливство. Характер промислів поселенців зводився, в основному, до обробки і продажу сільськогосподарської продукції, виробленої у власному господарстві. Відповідно до зростаючих потреб у сільськогосподарській продукції зусиллями військово-поселенського керівництва у землеробство поселення впроваджувався ряд інновацій: багатопільні системи землеробства, застосування органічних і мінеральних добрив, інноваційні землеробські знаряддя.

Реформування військових поселень кавалерії, дозвіл на промисли і торговельну діяльність військовим поселенцям сприяв економічному підсиленню, підвищенню прибутковості їхніх господарств. Велику роль у зміцненні господарства відіграв також дозвіл поселенцям ходити на заробітки і звільнення їх для заняття промислами на строк від 1,5 місяця до 8 місяців на рік. До найбільш прибуткових місцевих промислів військових поселенців належало вільне винокуріння. Жителі військових поселень,

розташованих на берегах річок, займалися рибальством та промисловим виробництвом рибної продукції.

На території військових поселень кавалерії у першій половині XIX ст. у внутрішній та зовнішній торгівлі відбулися зміни. Розширилася її географія, збільшився асортимент товарів, зросли обсяги товарообороту. Розвиток економіки призвів до суттєвого ускладнення організації господарювання. Приватне підприємництво було широко представлене у виробничій і, особливо, у невиробничій сферах, зокрема, у виконанні ремонтних робіт, здійсненні транспортних перевезень, занятті торгівлею. Їх метою було досягнення економічних і соціальних результатів та одержання прибутку. З метою зміцнення економіки в округах військових поселень кавалерії були створені запасні хлібні магазини, запроваджені капітали: позиковий грошовий і офіцерський допоміжний. Сума позикового грошового капіталу щорічно в окрузі в середньому становила 31449 руб. У запасних хлібних магазинах зберігалось у середньому по 10750 четв. борошна і 2303 четв. круп; запаси фуражу становили: вівса – 21011 четв. і ячменя – 13379 четв., сіна – 246218 пудів.

Тяжке матеріальне становище в умовах занепаду феодально-кріпосницької системи в Російській імперії неминуче призводило військових поселенців не лише до пасивних, але й до активних форм боротьби проти військових поселень, зокрема, у формі масових повстань: Бузького козацького полку (1817), Чугуївського уланського полку і Таганрозького уланського полку (1819), Серпухівського уланського полку (1829). Соціально-економічні умови життя козаків стали головними причинами повстань проти створення військових поселень. Козацтво представляло самостійну і заможну категорію селянства. Господарство козаків мало риси вільного підприємництва. Запровадження військових поселень з військово-кріпосницькою регламентацією порушили звичний спосіб життя козаків, їх обтяжили важкі обов'язки з утримання постою, позбавили господарської самостійності. Порівнюючи між собою повстання 1818 р. і 1829 р., можна

стверджувати, що військові поселенці врахували досвід повстання бузьких козаків 1818 р. та відмовилися від деяких ілюзій. По-перше, військові поселенці не відправляли ходаків до царя, по-друге, вимоги поселенців мали конкретно-правовий характер, по-третє, кращою була організація повстання (у формі страйку-саботажу) і досить вміла конспіративність у підготовці повстання.

Отже, Новоросійське і Києво-Подільське військові поселення кавалерії мали практично однакові економічні показники матеріальної бази поселенських господарств, що сприяло стабільному розвитку і зростанню економічного потенціалу. Українське військове поселення кавалерії характеризувалося меншими економічними показниками поголів'я коней і рогатої худоби, фондів орної землі, що сповільнювало отримання додаткових матеріальних і фінансових засобів розвитку. Проте при визначеній диференціації в економічному і господарському розвитку Українського, Новоросійського та Києво-Подільського військових поселень кавалерії на внутрішньосистемному рівні вони давали стабільний прибуток, економили державні кошти на утримання армії. Економічний розвиток поселених округів зберігав на належному рівні виробничий потенціал і рентабельність на всіх етапах розвитку, тому об'єктивні причини скасування військових поселень полягали не в економічній сфері військових поселень, а були обумовлені потребами історичної епохи, коли в Російській імперії постало питання про проведення масштабних реформ 60–70-х рр. XIX ст.

РОЗДІЛ 5

ОСВІТА, ЦЕРКВА, ПОБУТ, ОХОРОНА ЗДОРОВ'Я

5.1. Система освіти

Соціально-економічні та політичні зміни, система рекрутських наборів, створення військових поселень у першій половині XIX ст. поставило нові вимоги до освітньої системи Російської імперії. З початку створення військового поселення постало питання про організацію навчання і виховання військових поселенців, зокрема кантоністів. Державі необхідні були освічені кваліфіковані військові і господарі, здатні підтримати та розвивати намічені реформи, працювати на благо військових поселень, нова високопрофесійна армія для збереження територіальної цілісності. Тому в Українському, Новоросійському і Києво-Подільському військових поселеннях кавалерії на території України найголовніші зміни у галузі освіти полягали у заснуванні дворівневих шкіл для кантоністів, а також розширенні мережі професійних навчальних закладів.

З 1817 р. термін навчання кантоністів становив 11 років, а з 1821 р. – скоротився до 8 років [635, 76]. На території військових поселень кавалерії в Україні існували різні типи навчальних закладів відповідно до освітнього рівня, який забезпечувався навчальним закладом (початкова освіта, базова загальна освіта, професійна освіта з профільним спрямуванням навчання).

Школи кожного з трьох ступенів функціонували самостійно: I ступінь – ескадронна (початкова) школа, II ступінь – учбовий ескадрон, III ступінь – професійні школи (сільськогосподарські ферми-школи, садівництва, шовківництва, кондукторські, топографічні, фельдшерські, акушерські, ветеринарні тощо) [227, 27].

Розглянемо поширення початкової, базової, професійної та жіночої освіти, визначимо особливості організації навчально-виховного процесу в даних закладах освіти, підрахуємо кількісний склад кантоністів.

У кожному кавалерійському окрузі передбачалися три ескадронні школи, проте на практиці їх було більше, тому що територія округу була значною. Зарахування учнів до ескадронних шкіл здійснювалося з 7 (10) років. Термін навчання становив 5 років. Навчальний рік у кантоністів розпочинався 1 жовтня. Структура навчального року в ескадронних школах встановлювалася у таких межах: з 1 жовтня до 1 травня кантоністи навчалися 6 днів на тиждень, з 1 травня до 1 жовтня – 2 дні на тиждень, а решту часу вони працювали в саду і на городі, допомагали батькам і вихователям по господарству. Заняття починалися о 7-й годині ранку і тривали до 12-ї години дня (2 години витрачали на навчання наукам, 3 години – ремеслам). Кантоністи, батьки яких або вихователі мали професійну освіту, залишалися працювати вдома і тому не відвідували уроки праці у школі. Кантоністи початкових (ескадронних) шкіл навчалися за методом Дж. Ланкастера, тобто за системою взаємного навчання. Спосіб навчання за методом Дж. Ланкастера привчав кантоністів до військової дисципліни. Вони вивчали 4 правила арифметики, Закон Божий, початок дробів, російську мову, займалися трудовою діяльністю: плетінням із соломи корзин, різних речей, виробляли щітки, ящики, оправляли книги тощо [225, 73–74]. Існували спеціальні методи навчання грамоті, серед них: метод «азів», складів, толків і заучування напам'ять однієї книжки; метод голосних і приєднання до них приголосних букв, тобто читання по складах; звуковий метод [695, 621]. Вчитель мав право навчати за будь-яким із перерахованих методів [695, 631].

Навчання проводилося по відділеннях. Наповнюваність відділень ескадронних шкіл не повинна була перевищувати 20 учнів. Кожне відділення мало номер і займалося одним видом трудового навчання під керівництвом старшого вчителя унтер-офіцера [692, 173]. Вчитель повинен був бути чесним, наполегливим, працьовитим, релігійним, бути зразком добродетей, захоплювати дітей своїм прикладом, бути для них не тільки керівником, але й другом і охоронцем у всьому доброму, знати метод Дж. Ланкастера і ремесла. Згідно з методом Ланкастера, спершу вчитель

займався зі старшими учнями, які, одержавши певні знання, навчали під керівництвом учителя молодших учнів. Як правило, він обирав із кантоністів відмінників – на 20 учнів по одному помічнику [227, 75]. Основною перевагою системи взаємного навчання було пояснення матеріалу молодшим школярам на доступному їм рівні, тому що різниця у віці й інтелектуальному розвитку була не настільки великою. Вивчення Закону Божого передбачало читання в ескадронних школах Святого Письма, заучування напам'ять духовних віршів і біблійських висловів [616, 658]. Протягом року кантоністи навчалися фізичній культурі. Вони виконували вправи на свіжому повітрі, щоб привчати організм до перепадів температури [227, 58]. Фізичні вправи були основою фізичного виховання: від легких до складніших – марширування, біг, стрибки, боротьба, лазіння, плавання, ігри, господарські роботи [227, 59]. Черговий унтер-офіцер відповідав за збереження майна й гігієнічний стан кабінетів, що були закріплені за його класом. Він організовував щоденне прибирання, а також опалення класних приміщень, чергування кантоністів по школі, у казармах, у майстерні та їдальні.

Кантоністи військового ескадрону забезпечувалися обмундируванням і регулярним харчуванням [150, 845; 63, 17; 24, 14]. Вони отримували їжу, приготовлену з молока, яєць, зелені, овочів і тричі на тиждень – із м'яса або риби [227, 55]. Норми та порядок організації харчування учнів встановлювало господарське управління. Відповідальність за організацію харчування учнів здійснював ескадронний командир, черговий по ескадрону унтер-офіцер і старші кантоністи на основі відповідних інструкцій. Військові кантоністи мешкали у казармах з 14 років, до цього вони жили разом з батьками. Для військового ескадрону казарму будували згідно з затвердженим планом на відкритій місцевості поблизу річок і озер, щоб кантоністи влітку мали можливість скупатися, навчатися плавати [227, 56]. Неподалік від казарми розташовували баню, город і сад, де працювали кантоністи. Ескадронна школа з'єднувалася з ескадронною каплицею, а найближчий до неї будинок призначався для помешкання унтер-офіцера

(вчителя). На випадок окремого поселення ескадрону відкривалася одна школа у населеному пункті.

Школи будували згідно з планом, опалення і освітлення проводилося за розпорядженням полкового управління. Спеціальна комісія, створена при головному начальстві поселених військ у складі 2 представників міністерства освіти, які володіли іноземними мовами, 1 духовної особи від головного управління духовних справ, організувала забезпечення працівників школи і учнів підручниками, посібниками та необхідною літературою [227, 76]. Утримання комісії та розвиток матеріально-технічної бази школи фінансувалися за рахунок коштів державного бюджету. У 1829 р. у Глухівському, Псковському, Астраханському, Катеринославському кірасирських полках 2-ї кірасирської дивізії кількість ескадронних шкіл по методу взаємного навчання становила – 12, чисельність учителів – 12 і кантоністів – 512. В одному полку було – 3 школи, 3 вчителі і 128 кантоністів [418, арк. 1–11]. Командування кантоністськими ескадронами здійснювали поручики і корнети, які прослужили в офіцерському званні понад три роки [53, 525].

Навчальний заклад II ступеня являв учбовий ескадрон. Зарахування учнів до учбових ескадронів здійснювалося з 12 (14) років. Термін навчання становив 6 років. Кантоністи навчалися за методом І. Г. Песталоцці. Особлива увага приділялася вихованню і розвитку учня. Головною метою було розвинути усі природні сили і здібності дитини, причому цей розвиток повинен бути різнобічним і гармонійним. В основі навчання були форма, число й слово. На цьому була побудована послідовна методика елементарного викладання. Кантоністи правильно описували предмети і переказували тексти, складали рапорти, звіти, таблиці [227, 71]. Навчальна програма була велика і різноманітна. Навчання проводилося за трьома напрямками: військова підготовка, вивчення окремих предметів у межах продовження загальної освіти (Закон Божий, російська мова, арифметика, геометрія, чистопописання, судочинство, бухгалтерський облік, церковні

співи), трудове навчання (кравецьке, чобітне, черевичне, сідельне, каретне, столярне, токарне, колісне, малярне, красильне, лакирувальне) [489, *арк.* 231; 227, 72, 78; 268, 51]. Арифметику викладали за методом І. Ф. Гербарта (нові ідеї подавалися так, щоб учень бачив їхній зв'язок із уже відомими йому ідеями). Догматам віри навчав полковий священник поселеного ескадрону [227, 70]. Кантоністи читали Святе Письмо, Закон Божий вивчали з коментарем, зачували напам'ять головні заповіді, на наступному уроці повторювали і переказували біблійські історії [616, 659]. На заняттях з музики кантоністи співали по нотах. Старші хлопчики співали на свята у каплицях і церквах, виконували пісні українського композитора і диригента Д. С. Бортнянського [227, 73]. Розклад шкільних занять завжди складався з урахуванням участі кантоністів у сільськогосподарських роботах і надання допомоги поселенським господарствам. Військовій підготовці навчали лише здатних до фронтової служби кантоністів. Вони наслідували рекрутську школу. Зброя учбового ескадрону утримувалася в ескадронному цейхгаузі. Мушкети і карабіни кантоністам видавали після 16 років [227, 83]. Проводили заняття з військової підготовки унтер-офіцери (вчителі) і віце-офіцери, загальну відповідальність під час навчання несли прикомандировані до учбового ескадрону офіцери [670, 357].

Навчальний рік у кантоністів учбового ескадрону розпочинався 1 вересня. Тривалість робочого тижня була змінною. Так, з 1 вересня до 1 травня кантоністи прокидалися о 6-й годині ранку. Потім одягалися, умивалися холодною водою (влітку кантоністи купалися майже щоденно до обіду або через 4 годин після нього; взимку щотижня ходили у баню і одягали нову білизну), розчісувалися, заправляли постіль і читали молитву. Заняття у школі починалися о 7-й годині ранку і тривали до 12-ї години дня (2 години витрачали на навчання наукам, 3 години – на військову підготовку) [227, 57, 85]. З 12-ї до 14-ї години кантоністи обідали і відпочивали, а з 14-ї до 16-ї години – навчалися у класах; з 16-ї до 17-ї години виконували фізичні вправи; з 17-ї до 19-ї години навчалися ремеслам; о 21-й годині вечеряли,

о 22-й годині лягали відпочивати. Канікули в ескадронній школі і учбовому ескадроні тривали з 1 липня до 1 серпня. Усі кантоністи у неділю і табельні дні звільнялися від навчання.

Взводи учбового ескадрону розподілялися на капральства, а ті – на 2 відділення. Капральством керував унтер-офіцер (учитель), а відділенням – віце-унтер-офіцер, обраний із кращих кантоністів. Віце-унтер-офіцер наглядав за поведінкою кантоністів, відповідав за чистоту і стан одягу кантоністів свого відділення і доповідав про це унтер-офіцерам. Одяг і білизна мали бути завжди в належному вигляді. Для цього кантоністи самостійно ремонтували одяг. Під час шиття необхідно було враховувати, щоб одяг був не вузький і не перешкоджав вільним рухам. Перевагою старшого кантоніста віце-унтер-офіцера було те, що він мав право вступати до вищого навчального закладу і випускатися унтер-офіцером (вчителем), прослуживши бездоганно у цім званні і пропрацювавши вчителем 12 років, поступав в офіцери [227, 65, 66].

Учбовим ескадрonom керував ескадронний командир, призначений на посаду полковим командиром. Ескадронний командир мав бути людиною бездоганної поведінки, добрим, лагідним, чесним і діяльним, знаючим стройову службу і домашнє господарство. Обов'язком командирів полкового і поселеного ескадронів було піклування про благоустрій кантоністів [227, 68]. Комітет у складі командира ескадрону, 2 офіцерів, у випадку потреби – унтер-офіцера і майстрових керував господарською частиною учбового ескадрону. Очолював комітет командир поселених ескадронів [227, 94, 95]. Найбідніші кантоністи ескадронних шкіл і учбових ескадронів отримували від казни необхідну одноразову грошову допомогу для початкового облаштування потрібними інструментами і матеріалами [227, 82]. Вчителі ескадронних шкіл і учбових батальйонів отримували заробітну плату. Тарифна ставка вчителя, розміри та порядок встановлення доплат за інші види педагогічної діяльності визначалися начальством з господарської суми [227, 67]. Наприклад, у 1848 р. дяк Сумовський за навчання хлопчиків

отримав 42 руб. [694, 614]. За призначенням директора Департаменту військових поселень інспектор батальйонів військових кантоністів незалежно від бригадних командирів перевіряв кантоністські батальйони за всіма параметрами, особливо з учбового [56, 1089].

З метою формування всебічно розвиненої особистості виховання кантоністів поділялося на фізичне і моральне. Фізичне виховання кантоністів було спрямоване на їхнє фізичне вдосконалення. Реалізуючи цю головну функцію, вчитель формував систему фізичного виховання, якій сприяли: одяг, житло, охайність, спосіб життя, фізичні вправи. Фізичне виховання кантоністів визначалося особливими настановами, які мали вигляд короткої таблиці. Вона була прибита на стіні у житлі кожного військового поселенця.

Моральне виховання зводилося переважно до виховної діяльності школи і мало на меті формування стійких моральних якостей, потреб, почуттів, навичок і звичок поведінки на основі засвоєння ідеалів, норм і принципів моралі. Методологічною засадою морального виховання була етика. У моральному вихованні вчителі мали забезпечити формування у кантоністів системи таких моральних цінностей: прагнення жити в гармонії з природою, свідому дисципліну, обов'язок та відповідальність, повагу до закону, до старших, любов до Батьківщини, правильне розуміння понять патріотизму, готовність у будь-який час стати на захист Вітчизни, благовоління до Закону Божого [665, 112]. Основними методами і способами морального виховання кантоністів вважалися: переконання, запобігання неправильній поведінці, заохочення і покарання, нагороди, особистий приклад учителя, а також батьків і старших осіб, навчання, християнська етика, порядок тощо. Розглянемо деякі з них.

Християнська етика зводилася до виховання православної віри на основі Закону Божого. Ідеалом християнського виховання вважалася чесна особа, яка жила згідно зі вченням церкви. Погляди та переконання формувалися за допомогою слова вихователя і в процесі різноманітної діяльності. Метод навчання передбачав певну, до деталей продуману, організацію життя

кантоністів, їхньої праці, відпочинку та залучення до дотримання норм і правил, щоб сформувати звичні норми поведінки. Цей метод варіювався залежно від віку та умов виховання. Молодших кантоністів починали вчити з показу взірця поведінки самим учителем, через демонстрування картин, читання якогось яскравого оповідання; створення у дітей позитивного ставлення до тієї чи іншої форми поведінки. Вчитель давав хлопчикові певне доручення, наприклад, чергування у класі, і у ході його виконання учень оволодівав необхідними нормами поведінки. Привчання кантоністів до порядку передбачало низку заходів. Так, кожна річ повинна була займати своє місце [227, 61].

Кантоністи вранці обов'язково заправляли постіль, чистили одяг, взуття і амуніцію і лягали відпочивати завжди вчасно. До класів, майстерень, їдалень, церкви вони ходили вишикувавшись у дві шеренги і йшли по команді згідно зі звичайними військовими правилами. Добрий приклад вважався одним із кращих способів морального виховання. Вчитель мав впливати на учнів своїм прикладом (мав бути християнином, вірним підданим і гідним солдатом). Сила впливу прикладу на молодших школярів ґрунтувалася на нахилі дітей до наслідування. Не маючи достатніх знань, переконань і життєвого досвіду, діти дуже уважно приглядалися до поведінки оточуючих людей. Дисципліна зводилася до шанування старшого, підкорення закону і начальству. Наступний спосіб полягав у вихованні честолюбства. Кантоністи мали добро шанувати, а дурним гребувати. Змагання сприяло розвитку творчих сил і підвищенню активності учнів у різних видах діяльності, передбачало рівняння на передових, допомогу відсталим і на цій основі досягненню кращих показників у своїй роботі.

Методи заохочення і покарання також використовувалися у виховній практиці. Вони виступали регулятором тих дій, які здійснювалися за допомогою основних методів виховання. До заохочення і покарання вдавалися у тих випадках, коли треба було посилити позитивні мотиви або, навпаки, загальмувати негативні. Заохочення було спрямоване на

вдосконалення дитини. Вихователі відзначали успіхи в діяльності і поведінці дітей подарунками і подякою перед товаришами [227, 60, 62, 63]. Такі кантоністи користувалися повагою товаришів і вчителів, вибиралися у старші і на 19-му році життя призначалися у полк унтер-офіцерами, або навіть у вчителі.

Основними формами покарання були догана, заборона святкувати, відміна відпусток до батьків, важкі роботи, зміна ставлення до вихованця з боку вчителя чи колективу, арешт на хліб і воду; дуже рідко – тілесні покарання за призначенням ескадронного командира, як крайній захід повідомляли про провину вихованця начальству [665, 119]. Найкращим засобом виховання вважалося навчання, за допомогою якого формувалися кращі моральні якості дітей, але за умови правильного поєднування його з працею. Тому був встановлений спеціальний режим дня кантоністів: із 24 годин 8 відводилося на сон, 1 година – на одягання і молитву вранці, 4 години – на обід, вечерю відпочинок і вечірню молитву, 11 годин – на класне навчання, військову підготовку або фізичні вправи і ремесла.

У 1840-х рр. на території військових поселень кавалерії була реорганізована система фізичної підготовки. Для розвитку концепції фізичної підготовки військових поселенців використовувалися такі напрями, як плавання, верхова їзда та інші у формі навчально-тренувальних занять.

3 березня 1849 р. в округах військових поселень кавалерії відкрили школи плавання для навчання кантоністів плаванню при кантоністських ескадронах і батареях біля річок [370, арк. 28]. На утримання цих шкіл відпускалося щорічно для кожного кантоністського дивізіону і батареї по 29 руб. 57 коп. сріблом від комісаріатських комісій. Навчання складалося з практичних і теоретичних занять. Так, практичні заняття з плавання тривали з 1 травня до 1 вересня. Теоретичні заняття проводили з 2 вересня до 30 квітня у казармах, де кантоністи навчалися прийомам плавання за спеціальними правилами. Навчання з плавання проходило шляхом розподілу кожного плавального руху на елементи і їх вивчення спочатку на суші, потім

у воді. Після вивчення окремих рухів вони об'єднувалися у цілісний спосіб. На уроках застосовувалася система різних пристроїв і підтримуючих засобів: надувних мішків, коркових подушок, лямок і інших. Пропонувалося кожний плавальний рух починати вивчати на суші, а потім у воді. У школах плавання 1852 р. в округах Українського військового поселення навчалися 1-го, 2-го, 3-го розрядів 1402 кантоністи, з них учнів 1-го розряду, які добре плавали, – 532 (37,3 %), таких, які потребували закріплення прийомів, – 461 (32,8 %), учнів 2-го розряду, які вчаться з кордою на воді, – 265 (19 %), учнів 3-го розряду, які вчаться прийомам на станках – 153 (10,9 %), у 1853 р. в округах Києво-Подільського військового поселення 1-го, 2-го, 3-го розрядів було 969 кантоністів, з них учнів 1-го розряду, які добре плавали, – 403 (41,6 %), таких, які потребували закріплення прийомів, – 437 (45 %), учнів 2-го розряду, які вчаться з кордою на воді, – 98 (10,2 %), учнів 3-го розряду, які вчаться прийомам на станках – 31 (3,2 %). За звітами 1856 р. у 12 округах Новоросійського військового поселення навчалися в школах плавання учнів 1-го розряду, добре плаваючих – 1326 (44,6 %), плаваючих для закріплення в прийомах – 692 (23,3 %), учнів 2-го розряду, які вчаться з кордою на воді, – 764 (25,7 %), учнів 3-го розряду, які вчаться прийомам на станках, – 188 (6,3 %), загальна кількість учнів 1-го, 2-го, 3-го розрядів становила 2970 чол. [371, арк. 24; 372, арк. 22] (див. дод. А. табл. 46). У звітах за місяць в поселених військах зазначалися випадки загибелі кантоністів на воді [762, 160].

З 1852 р. у військових поселеннях кавалерії при кожному кантоністському ескадроні відкрили по одній школі верхової їзди. Щорічно у кожну школу набирали 10 здібних кантоністів, які навчалися правилам верхової їзди, а також підковувати коней. Так, у 20 кавалерійських округах Українського і Новоросійського військових поселень, з початку відкриття «берейторських» шкіл до них вступили 389 чоловік, з них в Українському військовому поселенні – 47,8 % і Новоросійському військовому поселенні – 52,2 %; закінчили навчання 216 учнів, з них: в Українському – 96 або 44,4 % і

Новоросійському – 120 або 55,6 %; вибули з різних причин 22 учні у Новоросійському військовому поселенні. Зокрема, у 8 кавалерійських округах Українського військового поселення, з початку відкриття «берейторських» шкіл туди вступили 186 чоловік, а закінчили навчання усього 51,6 %, у 12 кавалерійських округах Новоросійського військового поселення вступили 751 чоловік, а закінчили навчання усього 66,1 % [371, *арк. 23*; 372, *арк. 21*]. Школи утримувалися без витрат з державного бюджету [370, *арк. 30*]. Берейтори кавалерійських полків отримували платню 600 руб. щорічно [31, 600].

З метою комплектування полків і артилерійських батареї унтер-офіцерами і фейерверкерами, на основі положення від 8 серпня 1836 р. [203, 871], у 8 округах Українського, 12 округах Новоросійського та 5 округах Києво-Подільського військових поселень кавалерії зі скасованих Катеринославського та Херсонського батальйонів і Дмитріївського півбатальйону військових кантоністів сформували у кожному окрузі по 2 ескадрони кантоністів, а також у кожних 4 округах – по одній артилерійській батареї [54, 656]. У Києво-Подільському військовому поселенні сформували по 1 ескадрону кантоністів [137, 73], а з 1844 р. – 1 кантоністську батарею чисельністю 686 чоловік з Київського і Смоленського батальйонів військових кантоністів [102, 777]. В ескадрони і батареї зараховували солдатських дітей, які виховувалися батьками або опікунами в найближчих губерніях [109, 341], зокрема, Мінській і Могилевській губерніях [71, 123], що належали до штабу 5 округів Києво-Подільського військового поселення. Також у кантоністські ескадрони вступали діти збіднілих дворян [19, 31–32]. При кожному ескадроні відкривали школи. В артилерійських батареях кантоністів навчали читати артилерійські нотатки [203, 873]. В ескадронах і батареях кантоністи освоювали деякі ремесла, серед яких були крій, теслярство, ковальство, малярство, збройна справа [89, 373]. З 1841 р. було скорочено чисельність випускників артилерійської бригади з 100 фейерверкерів до 60 чоловік [64, 368]. Нижчі чини кантоністських ескадронів і артилерійських батареї округів

військових поселень отримували державні нагороди – знак відмінника Св. Анни [95, 133]. У 1856 р. з випускників ескадронних шкіл і артилерійських батареї у 8 округах Українського військового поселення отримали військові чини 776 осіб, з них: унтер-офіцера – 43,5 %, фейерверкера – 12,4 %, писаря – 44,1 %; у 12 округах Новоросійського військового поселення – 1934 особи, з них: унтер-офіцера – 42,1 %, фейерверкера – 4,4 %, писаря – 53,5 %, у 5 округах Києво-Подільського військового поселення – 442 особи, з них унтер-офіцери – 42,6 %, писарі – 57,4 % [374, арк. 24; 375, арк. 23; 371, арк. 21; 372, арк. 20] (див. дод. А табл. 21). Кантоністи учбових ескадронів і артилерійських батареї отримували провіант із запасних хлібних магазинів. Один раз на місяць кожний кантоніст отримував на приварок по 28 $\frac{3}{7}$ коп. сріблом від провіантського відомства, на підстригання – по 30 коп., на учбові припаси і стройові речі для кожної батареї і ескадрону – по 85 руб. 71 $\frac{3}{7}$ коп. сріблом щорічно [374, арк. 24; 375, арк. 23].

Для виховання і навчання учнів у кавалерійських округах військових поселень створювалися бібліотеки. Так, у Новоросійському військовому поселенні вони відкрилися 1 січня 1826 р. Фонди бібліотек складали праці з військового мистецтва, сільського господарства, архітектури, державної торгівлі, всі постанови військового управління, а також підручники з географії, історії та інших наук [414, арк. 98]. Вибір літератури для комплектування бібліотек проводили дивізійний і корпусні командири. Так, у 2-му кавалерійському округу Новоросійського військового поселення для формування бібліотеки і на придбання книг офіцери жертвували гроші зі своєї платні. Серед таких офіцерів були: майор Крижанівський, ротмістр Яковлев, штаб-ротмістри Розенберг, Генгель, поручики Поклонський, Шольц, Сумілов, Андреев, прапорщик Парфентьев [502, арк. 434–435; 414, арк. 113–115].

Прагнення заснувати взірцеве господарство і підготувати резерви для армійських підрозділів поставило перед імперським урядом завдання

створити таку систему освіти у військових поселеннях кавалерії, щоб забезпечити добре підготовлених спеціалістів. З цією метою в Українському, Новоросійському і Києво-Подільському військових поселеннях кавалерії були створені декілька типів фахових навчальних закладів. У них вдосконалювався зміст освіти, збільшувалися терміни навчання учнів.

Військово-поселенське керівництво велику увагу приділяло організації медицини й ветеринарії. Початок організованого медичного обслуговування військових поселенців пов'язаний з виникненням медичних училищ. Так, у 1829 р. наказами від 18 і 31 липня у кожному окрузі при військових шпиталях відкрилися медичні фельдшерські школи. З 1850 р. у фельдшерських школах кожного округу щорічно навчалися по 6 кантоністів. Школярі у шпиталях військових поселень кавалерії отримували платню у сумі 12 руб. асигнаціями або 3 руб. 45 коп. сріблом щорічно [32, 335]. З часу відкриття фельдшерських шкіл навчалися 3159 учнів, з них в Українському військовому поселенні – 1321 або 41,9 %, Новоросійському військовому поселенні – 1644 або 52 % і Києво-Подільському військовому поселенні – 194 або 6,1 %, закінчили навчання 1159 учнів, з них: в Українському – 809 або 69,8 %, Новоросійському – 309 або 26,7 % і Києво-Подільському – 41 або 3,5 %; вибули з різних причин 660 учнів, з них: в Українському – 307 або 46,5 %, Новоросійському – 302 або 45,8 % і Києво-Подільському – 51 або 7,7 %, що підраховано автором за даними показниками (див. дод. А табл. 46). З початку відкриття фельдшерських шкіл у 8 округах Українського військового поселення навчалоя кантоністів 1206 (91,3 %), військових поселенців 115 (8,7 %), закінчили навчання 761 (94 %) кантоніст, військових поселенців 48 (6 %); в 1856 р. кількість учнів складала з кантоністів 159 (77,6 %), з військових поселенців 46 (22,4 %); у 12 округах Новоросійського військового поселення навчалоя кантоністів 1514 (90,4%), військових поселенців 160 (9,6 %), закінчили навчання 622 (90 %) кантоністи, військових поселенців 70 (10 %); у 1850-х роках кількість учнів складала з кантоністів 240 (78 %), з військових поселенців 69 (22 %) [371, арк. 18; 372, арк. 17]. З

них з 1850 до 1857 р. в 5–8-х округах Новоросійського військового поселення на навчання вступили 49 хлопчиків, а не закінчили його 27; чисельність кантоністів становила 59, з них не закінчили навчання 27 (45,7 %), на 1 вересня – 18 (30,5 %) осіб [415, *арк.* 795].

Ці школи готували фахівців-фельдшерів та учнів аптекаря. Після закінчення навчання кантоністи призначалися на посаду фельдшера згідно з розпорядженнями Медичного департаменту у військові частини та військові шпиталі, а військові поселенці – у свої округи і населені пункти, згідно з розпорядженням інспектора резервної кавалерії [370, *арк.* 21; 372, *арк.* 17; 201, 198]. Фельдшери, які закінчили навчання, отримували платню по 25 руб. 35 коп. сріблом [117, 567]. Утримували учнів фельдшерських шкіл провіантом із запасних хлібних магазинів військового поселення. На кожного учня з позиченого капіталу військового поселення на приварок призначалося по 1 ½ коп. сріблом на добу. З 1854 р. учні аптекаря, які перебували на службі в округах військових поселень, отримували подвійну платню [115, 179]. На навчальне та матеріально-технічне забезпечення кожній школі виділялося 8 руб. 46 ½ коп. сріблом [370, *арк.* 22]. У 1854 р. у результаті перевірки кавалерійських округів Українського військового поселення кавалерії у 1-му округу виявлено поганий фізичний стан підручників у фельдшерських школах, зокрема, книги були не оправлені [466, *арк.* 4].

Ветеринарна служба військових поселень кавалерії була нечисленна. Лише 1840 р. відкрилися ветеринарні (коновальські) школи для лікування хворої худоби. У них навчалися діти військових поселенців по 6 чоловік від кожного округу щорічно. Учням відпускалися щорічно на платню і обмундирування 6 руб. 80 коп. сріблом на чоловіка з позиченого грошового військово-поселенського капіталу, провіант – із запасних хлібних магазинів. Випускники цих шкіл вступали до групи поселенців-господарів і займалися лікуванням худоби.

З 1846 р. у кожній волості округів військових поселень кавалерії ветеринарній справі додатково навчали по 2 молодих поселенця. Їм

призначали на платню і обмундирування 6 руб. 80 коп. сріблом щорічно з позичкового грошового капіталу [43, 502]. В округах Українського, Новоросійського та Києво-Подільського військових поселень кавалерії з 1846 р. в цих школах навчалися 417 учнів, з них в Українському військовому поселенні – 166 або 39,7 %, Новоросійському військовому поселенні – 203 або 48,6 % та Києво-Подільському військовому поселенні – 53 або 12,7 %; закінчили навчання 173 учні, з них: в Українському – 87 або 50,2 %, Новоросійському – 74 або 42,8 % та Києво-Подільському військовому поселенні – 12 або 7 %; вибули з різних причин 62 учні, з них: в Українському – 31 або 50 %, Новоросійському – 22 або 35,4 % та Києво-Подільському військовому поселенні – 9 або 14,6 %, що підраховано автором за даними показниками (див. дод. А табл. 46) [370, арк. 23]. У 1854 р. у 8-му окрузі Українського військового поселення кавалерії військові поселенці-ветеринари були необмундировані і не мали належних інструментів і приладів. Тому для покращання ветеринарних шкіл виділили кошти з позичкового грошового капіталу військового поселення [466, арк. 4].

Особливої уваги заслуговують школи сільського господарства: землеробські (ферми-школи), садівництва і шовківництва. Чугуївська землеробська школа була відкрита у 1842 р. у м. Чугуєві з метою підготовки кваліфікованих спеціалістів (старших і молодших вахмістрів, єфрейторів) за рахунок коштів позиченого грошового військово-поселенського капіталу Українського військового поселення – 3508 руб. 86 $\frac{1}{2}$ коп. сріблом. Навчання у Чугуївській землеробській школі мало вирішити два завдання, по-перше, забезпечити фахівців у галузі землеробства, а, по-друге, – у галузі тваринництва та птахівництва. На цій фермі розміщувалися щорічно 32 кантоністи. Аудиторні заняття проводилися переважно в осінньо-зимовий період, а влітку вихованці школи працювали на пришкільній ділянці, площею 166 дес. землі. Учні обиралися із нездатних до фронтової служби кантоністів із кантоністських ескадронів, старше 18 років, добре фізично підготовлені, гарної поведінки і здібностей, які успішно показали себе у навчанні.

Відмінники Чугуївської землеробської школи отримували чин унтер-офіцера і призначалися вчителями-агрономами для викладання спеціальних навчальних дисциплін у сільськогосподарські ферми-школи, відкриті при штабах в округах Новоросійського військового поселення кавалерії. Слід відмітити, що в Чугуївській землеробській школі до програми навчання входили навіть правила кладки печі. Оскільки від неправильно влаштованої печі та димоходу у них з'являлися тріщини, що загрожувало пожежами. Обізнаність у цій справі сприяла зменшенню кількості пожеж у поселеннях. У 1852 р. у землеробській школі навчалися 10 нижчих чинів та 32 кантоністи [370, *арк. 20*].

За відмінне навчання учні землеробської школи отримували похвальні грамоти та інші винагороди. Так, нагородили похвальними грамотами «за відмінні успіхи в науках» учнів Чугуївської школи сільського господарства, кантоністів Григорія Муранця, Василя Сергеева, військового поселенця негосподаря Івана Загарюєва [434, *арк. 43*]. Кращі учні продовжували навчання у престижних навчальних закладах Російської імперії. Так, Військова рада 1846 р. розглянула клопотання Департаменту військових поселень та направила двох кращих учнів Чугуївської землеробської школи Григорія Муранця та Василя Сергеева продовжити навчання протягом року в Московській землеробській школі. Там вони отримали знання із навчальних дисциплін, що викладалися згідно з навчальною програмою (від 21 березня 1846 р. № 150). Під час перебування на дослідно-практичному хуторі вони ознайомилися і освоїли процес виробки та дублення різнокольорових овчин. Адже це ремесло було необхідним в округах військових поселень [434, *арк. 72, 78*].

Чугуївська землеробська школа допомагала покращити стан сільського господарства військових поселень. Постійно проводилися агрономічні експерименти. Так, з 1846 р. на практичному полі Чугуївської землеробської школи провели експеримент посіву конюшини з насінням вівса. Удобрювання землі таким способом проводилося за рахунок громадських

коштів без спеціальних витрат із позиченого грошового капіталу [434, *арк. 135*].

У 1849 р. Українське військове поселення отримало від Департаменту військових поселень із Санкт-Петербурга насіння нових сортів зернових та інших культур [434, *арк. 198*]. Проте, перш ніж посіяти ці культури на громадських поселенських полях, їх попередньо випробовували на практичному полі Чугуївської землеробської школи. Так, наприклад, жито ярове сіяли на практичному полі, на дес. № 16–17; овес чорний арабський – за зерновим рільництвом на 3-му полі, на дес. № 1–4; білий уптон англійський – за змішаним рільництвом на 5-му полі, на дес. № 1–3; картоплю англійську – за змішаним рільництвом на 5-му полі, на дес. № 7–9. На городах Чугуївської землеробської школи росли ріпак, різні сорти ріпи – майська, віденська, цукрова, жовта [434, *арк. 202*].

Для збирання сіна використовували американські кінні граблі [434, *арк. 220*]. Їх виготовляли у Чугуївській землеробській школі сільського господарства, і випробовували на практичних полях школи у присутності всіх учнів. Джерела розповідають про переваги роботи з американськими кінними граблями у сільському господарстві порівняно з ручними граблями. Експеримент порівняння результатів роботи з граблями проводився таким чином. Для складання сіна американськими кінними граблями на 1 дес. землі поставили 3 поселенці з конем (два поселенці управляли граблями, а один – конем). Для складання сіна в копи звичайним ручним способом на 1 дес. землі поставили 6 поселенців прибирати сіно. У першому випадку роботу закінчили за 2 години, а в другому – за 6 годин. З цього випливає, що американські граблі при 3 працівниках-поселенцях і 1 коні замінюють 18 працівників-поселенців при звичайному ручному збиранні сіна. Під час проведення експерименту встановили, що американські граблі на нерівній поверхні ґрунту, навіть з невеликими борознами, використовувати неефективно, тому що сіно згрібається неповністю. На рівнинній поверхні ґрунту з безліччю наритих кротових куп граблі також ламаються. На

рівнинних степових землях американські граблі можна використовувати з великою користю [434, *арк.* 227].

Одним із новітніх досягнень техніки у військових поселеннях було використання молотильної машини «Новіцького» (створена поміщиком полковником Новіцьким). Машина «Новіцького» відрізнялася дешевизною складових запчастин (більшість дерев'яних), великою кількістю обмолоту. Тому керівництво Українського військового поселення клопотало про придбання у Новіцького за рахунок коштів Чугуївської землеробської школи авторського права на використання молотильної машини у своїх округах. Витрачені кошти планувалося повернути від продажу якісного зерна [434, *арк.* 257]. У 1849 р. у Чугуївській землеробській школі випустили та випробували одну молотильну машину «Новіцького».

Велике значення у Чугуївській школі надавалося вивченню тваринництва, особливо встановленню причин хвороб худоби та її анатомічних особливостей. При Чугуївській школі сільського господарства працювала ферма, де розводили волів, корів, коней, овець, різноманітні види домашньої птиці. Тут, у 1846 р. захворіло діареєю 3 бики (два – калмицької породи і один – простої породи). Керівництво Чугуївської школи видало вказівки вжити негайно необхідні заходи для запобігання розповсюдження цієї хвороби [434, *арк.* 78]. Джерела свідчать, що у 1852 р. в Чугуївській землеробській школі чисельність поголів'я худоби становила: 27 волів, 5 коней, 11 гульової худоби; 145 різноманітних видів домашньої птиці [370, *арк.* 20].

Нові моделі молотильних та інших машин, млини та печі, плуг малоросійський, борону малоросійську валову, косу малоросійську; продукти сільського господарства: пшеницю, жито, овес, гречку, просо, полбу, льон, кормовий горох, червону конюшину, траву тимофіївку; різноманітні вироби з видублених овчин (переважно жовтого та синього кольорів), сирцевий шовк, кокони, полив'яну черепицю, взірцеві решітки, капелюхи, плетені із коріння рослин, та безліч інших вартих уваги предметів сільського господарства і

промисловості Чугуївської землеробської школи було представлено на виставці, що відбулася у 1850 р. у Санкт-Петербурзі. Усі вироби по одному екземпляру від округів поселення і військово-робочого батальйону перед відправленням на виставку спочатку до 15 липня 1850 р. доставляли до Кременчука [463, *арк. 3*]. Чоловічі та жіночі солом'яні капелюхи на виставці у Санкт-Петербурзі, виготовлені вихованцем Чугуївської школи сільського господарства рядовим строково-робочої роти 6-го округу Амвросієм Мартинюком, були обрані Височайше затвердженою Лондонською комісією для відправлення на всесвітню виставку. А. Мартинюк отримав винагороду 5 руб. сріблом із прибутків школи [463, *арк. 98*]. За участь у виставці вихованців Чугуївської землеробської школи було нагороджено почесними грамотами і медалями, що зберігалися в округах [463, *арк. 101*].

У 1852 р. із щорічних прибутків Чугуївської землеробської ферми-школи було погашено позику на її відкриття від продажу продуктів сільського господарства і різноманітних виробів ремісників. Усі доходи школи витрачали на покращання стану її господарських закладів. У 1850 р. відкрилися землеробські ферми-школи у п. Новій Празі і м. Новомиргороді. На цих фермах навчалися по 16 кантоністів. Для навчання учнів призначалися вчителі – агрономи унтер-офіцери, які закінчили курс у Чугуївській землеробській школі. Для практичних занять з землеробства для кожної ферми було виділено по 180 дес. землі. Вихованці для них обиралися не молодше 18 років, міцної статури, гарної поведінки і здібностей, які успішно проявили себе під час навчання. Так, у землеробських новопразькій і новомиргородській фермах-школах 1–8-х округів Новоросійського військового поселення нижчих чинів було по 6 чоловік у кожній, всього – 12, а вихованців – по 28 учнів у кожній, всього – 56 [371, *арк. 16*; 372, *арк. 17*].

У 1849 р. при уманському царицинському саду була створена школа садівництва, в якій навчалися із нездатних до фронтової служби 25 кантоністів київських батальйонів військових кантоністів і діти інвалідів. Випускники цих шкіл вступали на службу у роти служилих інвалідів і

призначалися садівниками в округах поселень. Так, з 1849 р. у трьох військових поселеннях кавалерії вступили на навчання 83 хлопчики, з них закінчили – 21, вибули – 5, у 1853 р. – 58 [291, 10].

З метою підготовки фахівців з виноградарства, виноробства і бондарної справи військові поселенці державного Яругського маєтку відправили чотирьох хлопчиків для навчання в магарачське училище в Криму [257, 106].

У 1849 р. в 7-му окрузі Українського військового поселення кавалерії у сл. Ново-Борисоглебськ запрацювала школа шовківництва. У ній щорічно навчалися 25 кантоністів Воронежських кантоністських батальйонів з малоздатних до фронтової служби. З початку заснування до школи вступили 85 кантоністів, з них померли і вибули – 25 чоловік. Випускники школи працювали у шовковичних закладах округів військового поселення кавалерії [370, арк. 21]. Так, після закінчення навчання, шовківниками в округи Українського військового поселення призначили 10 чоловік, у 1–8-і округи Новоросійського військового поселення – 12, у 9–12-і округи Новоросійського військового поселення – 6, у 1–5-і округи Києво-Подільського військового поселення – 7 [370, арк. 21]. Школа шовківництва утримувалася без витрат з державного бюджету [370, арк. 20].

Інтенсивний розвиток будівельної індустрії у поселеннях, широкомасштабне ведення будівництва, велика потреба фахівців-будівельників вимагали належної підготовки кваліфікованого робітника, тому у 1847 р. були засновані кондукторські школи у містах Чугуєві, Єлисаветграді та Вознесенську при штабах 1-го і 2-го Резервних і Зведеного кавалерійських корпусів [198, 601]. Основним завданням кондукторських шкіл у ті роки була підготовка кваліфікованих фахівців-кондукторів строково-робочих рот для проведення і контролю будівельних робіт у кавалерійських округах та керування ними.

Хлопчики вступали у кондукторські школи з кавалерійських ескадронів і артилерійських батарей військових кантоністів в округах військового поселення кавалерії [199, 3]. У кожній школі навчалися 16 кантоністів.

Прийом кантоністів на навчання до кондукторських шкіл здійснювався згідно з умовами прийому на конкурсній основі відповідно до їхніх здібностей. Учні обиралися із малоздатної до фронтової служби молоді, віком від 14 до 16 років, добре фізично підготовлені, відмінної поведінки і здібностей, які раніше успішно проявили себе у навчанні. Хлопчики повинні були знати короткий катихизис, читання і письмо (російське), чотири початкових правила арифметики.

Очолювали кондукторські школи офіцери-інженери, фахівці у цій справі. Начальники інженерних округів керували навчально-виховною та господарською діяльністю школи, забезпечували проведення навчально-виховного процесу, підготовку спеціалістів відповідного рівня кваліфікації. Також вони ухвалювали навчальні програми, розробляли та затверджували розклад занять у школах, складали звіти і надавали їх тричі на місяць інспекторові резервної кавалерії та у Департамент військових поселень [199, 5]. У звіті начальників інженерних округів подавався аналіз рівня підготовки випускників, характеристика знань учнів, виявлених на екзаменах, недоліки у підготовці з окремих дисциплін, давалися рекомендації щодо поліпшення навчального процесу. Виховну роботу в школі очолював унтер-офіцер кантоністських дивізіонів кавалерійських полків, який володів комунікативними та організаторськими здібностями. Троє рядових із інвалідних команд округів військових поселень забезпечували побутове обслуговування і організацію харчування кантоністів. Округне управління вирішувало поточні питання діяльності кондукторських шкіл щодо навчального процесу [199, 4]. Так, у 5-му округу округне управління корпусу інженерів військових поселень знаходилося у м. Чугуєві, у 6-му округу – у містах Єлисаветграді та Вознесенську. Начальники штабів 1-го і 2-го Резервних і Зведеного кавалерійських корпусів управляли господарською і розпорядчою діяльністю кондукторських шкіл.

Кожна школа розділялася на два класи: нижній (молодший) і верхній (старший). Термін навчання у кожному класі становив два роки, а весь курс –

чотири роки. Викладання навчальних дисциплін у кондукторських школах покладалося на керівників шкіл, офіцерів-інженерів у чині підпоручиків. Також у кожен школу призначали одного кондуктора 1-го класу для викладання у нижніх класах. Навчання у кондукторських школах включало теоретичну і професійно-практичну підготовку. Навчальну програму і навчальний план кондукторських шкіл розробляли начальники інженерних округів. Навчальний план складався з таких предметів: Закон Божий, каліграфія, граматики, малювання, креслення, арифметика, алгебра, геометрія, геодезія, будівельне мистецтво, архітектура. Професійно-практична підготовка кантоністів проводилася у верхньому класі. Вона включала складання проектів, кошторисів і технічних звітів, виконання рекрутської виучки без зброї. У святкові дні кондукторам читали військові статті [370, арк. 25]. На літній період кантоністів направляли на виробничу практику. Там вони навчалися правильно приймати будівельні матеріали, вести робочий журнал, складати проекти, кошториси і технічну звітність [199, 8]. У 1828 р. кантоністи молодшої вікової групи були погано одягнені і носили селянський одяг. Того ж року виявлено, що в школах священики на низькому рівні викладали кантоністам Закон Божий і православну етику [403, арк. 6].

Під час проходження виробничої практики кантоністи проживали на квартирах команд тимчасово-робочих рот, або у військових поселенців. За наймане житло вони розраховувалися заробленими грошима та провіантом. Практична підготовка кантоністів проводилася під керівництвом провідних спеціалістів-майстрів військово-робочих батальйонів у навчально-виробничих майстернях, на будівельних об'єктах, полях, де учні у складі навчальних груп, учнівських бригад під керівництвом майстрів виробничого навчання послідовно закріплювали одержані первинні навички та професійне вміння, навчалися використовувати інструменти, набували потрібних практичних навичок самостійно та якісно виконувати роботи, передбачені навчальними планами.

Контрольні заходи у кондукторських школах склалися з поточного та підсумкового контролю. Підсумковий контроль проводився з метою оцінки результатів навчання на окремих завершених етапах. Він містив річні підсумкові экзамени та випускні экзамени. Річні підсумкові экзамени проводили на початку кожного року, поточні – один раз у два роки. Учні, які закінчували школу (тобто через чотири роки), складали випускні экзамени.

Екзамени з предметів теоретичного навчання приймалися у квітні комісіями, які затверджувалися інспектором резервної кавалерії під головуванням начальника інженерного округу або його помічника у складі обер-квартирмейстера. Начальники інженерних округів і їхні помічники до початку весняних оглядів під час об'їздів перевіряли школи і проводили особисті перевірки, звітуючи про результати інспекторові резервної кавалерії й Департаменту військових поселень.

Для оцінювання знань учнів під час екзаменів з предметів теоретичного та виробничого навчання використовували десятибальну шкалу оцінок. Після закінчення екзаменів начальники інженерних округів своєчасно подавали корпусним командирам і в Департамент військових поселень звіти про роботу і стан навчально-виховного процесу [199, 9, 10]. У звітах подавався аналіз рівня підготовки випускників, представлялися списки кантоністів (із зазначенням їхнього віку та з результатами підсумкових оцінок за теоретичне, виробниче навчання та поведінку); програми навчальних дисциплін, вивчених згідно з учбовим планом навчального курсу; результати з предметів теоретичного навчання (зразки каліграфії, архітектурне креслення, виконане олівцем і тушшю, ситуаційні плани, все – за підписом кантоністів); журнал обліку виробничого навчання (практичні заняття зі зйомками, нівелювання й розбивки різних будинків, засвідчені офіцерами-викладачами). Кантоністи, які з різних причин не завершили повного курсу навчання, але за результатами екзаменів здобули відповідну кваліфікацію, мали право на достроковий випуск [199, 11]. Випускники кондукторських шкіл з дозволу інспектора резервної кавалерії направлялися на службу

молодшими кондукторами у строково-робочі роти Українського, Новоросійського, Києво-Подільського військових поселень, а згодом вони займали вищі посади [370, арк. 26].

Кантоністи-кондуктори Чугуївської школи вступали у 2-й військово-робочий батальйон, а Єлисаветградської і Вознесенської шкіл – у 3-й. Інженери й кондуктори корпусу інженерів військових поселень, крім комплекту одягу, одержували встановлену згідно зі штатним розкладом заробітну платню з бюджету військових поселень. Священик за викладання у школі Закону Божого отримував заробітну платню у розмірі 30 руб. сріблом щорічно з бюджету військових поселень [199, 6]. Також за службу у військових поселеннях священики отримували пенсії [96, 826]. Кондуктори строково-робочих рот мали зарплатню згідно зі штатним розписом військово-робочих батальйонів Департаменту військових поселень, а саме: молодші кондуктори – по 17 руб. 40 коп., а старші кондуктори – по 26 руб. 40 коп. сріблом щорічно від Комісаріату, а також обмундирування за зразком унтер-офіцерів та теплий одяг за зразком нижчих чинів строкових робочих рот військових поселень, приладдя і гроші на амуніцію [199, 12]. Їхній одяг складався з куртки і штанів. Куртка була темно-зеленого сукна з погонами, з чорним коміром і двома червоними випушками на комірі та по борту куртки, на обшлагах і погонах; клапани – зі світло-зеленого сукна. На погонах зазначався номер кондукторських шкіл: Чугуївської кондукторської школи – № 1, Єлисаветградської – № 2, а Вознесенської – № 3. Штани були з темно-зеленого сукна з червоною випушкою. Кашкет – з темно-зеленого сукна з чорною околицею і червоною по околиці й зверху випушкою. Шинель була з сірого сукна з чорним коміром і червоною подвійною випушкою. Гудзики на куртках і шинелях були білі, олов'яні, із зображенням двох лопат навхрест [199, 17, 18].

На період виробничої практики учні отримували добові гроші по 6 коп. сріблом на кожного із коштів, призначених на будівництво. На приварок кожний учень отримував по 4 руб. 29 коп. сріблом [370, арк. 26], а 48

кантоністів – 205 руб. 92 коп. сріблом щорічно [199, 14]. На креслярські і письмові матеріали відпускали щорічно на кожного учня по 7 руб. сріблом, а на 48 кантоністів – 36 руб. сріблом. Провіант відпускався із запасних хлібних магазинів округів військових поселень, а городні овочі – за розпорядженням корпусних командирів – з городів в округах військового поселення.

Випускників молодших кондукторів, нагороджених за відмінну службу і навчання, за згодою інспектора резервної кавалерії з Департаментом військових поселень призначали на посади старших кондукторів у своїх ротах; а потім найздібніших із них переводили на посади молодших і старших майстрів у військово-робочі батальйони (звання майстра отримували за вислугою кондуктором 10 років). Служба кондукторів строково-робочих рот вважалася нестройовою. Тому кондуктори за вислугу 20 років направлялися у колезькі реєстратори, із зарахуванням у звання старших і молодших майстрів – у військово-робочі батальйони.

Під приміщення кондукторських шкіл у Чугуєві й Вознесенську виділялися вільні державні будинки. На освітлення однієї школи відпускалося по 25 руб. сріблом щорічно; за найми будинку під школу в Єлисаветграді, її опалення й освітлення призначалося щорічно 500 руб. сріблом.

Початкове облаштування школи меблями, книгами, інструментами та іншим приладдям становило 225 руб., а на три школи – 675 руб. сріблом.

Фінансування кондукторських шкіл в округах військових поселень, а саме найму квартир й освітлення приміщень, становило 550 руб., одноразові витрати на початкове облаштування шкіл – 675 руб. сріблом, придбання письмового та іншого приладдя – 336 руб. сріблом, заробітна платня завідувачам-інженерам, 3 кондукторам і 3 священикам – 1056 руб., а всього – 1942 руб. сріблом. Все це здійснювалося за рахунок коштів військових поселень. Джерелами фінансування матеріального забезпечення, побутового обслуговування і харчування учнів у сумі 205 руб. 92 коп. були бюджетні

кошти, виділені за кошторисом кавалерійських ескадронів і артилерійських батарей [199, 15, 16].

Розпорядженнями 1855 р. від 1 квітня (№ 4086) і 30 квітня (№ 5238) кондукторські школи з міст Єлисаветграда та Вознесенська з кількістю учнів 25 чоловік були переведені у м. Чугуїв [370, арк. 27; 371, арк. 20; 372, арк. 20]. В Українському військовому поселенні з початку відкриття шкіл до них вступили 169 учнів, отримали будівельні професії 41,4 %, вибули з різних причин 30,2 %, у 1856 р. навчалися 28,4 % (див. дод. А табл. 47).

При штабах начальників кожного округу Українського військового поселення функціонували топографічні школи, де навчалися по 4 учні [344, арк. 1]. До них зараховували кантоністів, здібних до навчання, зокрема, до креслення. Після випуску вони зараховувалися на посади топографами 2-го класу у штаби начальників округів. Школи утримувалися без витрат із державного бюджету [370, арк. 27, 28].

Для літографування на казенних планах, картах архітектурних креслень і різних повідомлень були відкриті літографії: у 1843 р. при штабі інспектора резервної кавалерії у м. Кременчуку і в 1845 р. при штабі начальника 8 округів Українського військового поселення у м. Чугуїв. Вони утримувалися без витрат з державного бюджету [370, арк. 29, 30].

Велику увагу у військових поселеннях приділяли церковному співові. При штабі інспектора резервної кавалерії у 1841 р. було створено хор співочих із нижчих чинів і кантоністів, а з 1846 р. – співочі хори при окружних і волосних штабах для дітей військових поселенців, неслужилих інвалідів і безстроково-відпускних чинів [264, 437]. Хорові колективи виконували почесну місію – приносили велике естетичне задоволення. У 1850 р. відкрилися школи правильного церковного співу при церквах, кантоністських ескадронах і батареях. У цих школах навчалися правильним церковним співам регенти з хору штабу інспектора резервної кавалерії. Школи церковного співу утримувалися без витрат із державного бюджету [370, арк. 19]. Так, у Катеринославському військово-сирітському відділенні

навчалися церковним співам 20 хлопчиків. Серед них: Яків Мирошниченко, Ілля Сидоров, Демид Терновий, Василь Павленко, Михайло Диченко, Осип Іваненко, Федір Ольшанський, Радіон Снапиченко, Павло Діщенко, Нестор Нестеренко. Як і сільські школи, так і школи церковного співу утримувалися без витрат із державного бюджету [416, *арк. 15*]. У м. Новомиргороді відкрили безкоштовну школу, де навчалися хлопчики. Спочатку кількість учнів у цій школі сягала не більше 10, але згодом збільшилася до 40 хлопчиків щорічно [693, 751]. У 1852 р. при церквах 5–8-х округів Новоросійського військового поселення діяла 41 школа з наставниками-священиками і 768 учнями [680, 336]. Крім обов'язкової участі в богослужіннях, учні залучалися також до проведення музичних вечорів і концертів. Програми таких заходів включали, як правило, не тільки релігійні, а й світські твори.

На території військових поселень проводилися розвідки родовищ корисних копалин. В Українському військовому поселенні знаходили вапно, торф, крейдовий камінь, кам'яне вугілля і глину; у Новоросійському і Києво-Подільському військових поселеннях – граніт, торф, жорновий камінь, білий піщаник, точильний і аспідний сланець, кам'яне вугілля, глину [291, 2,3; 500, *арк. 436, 437*].

У 1827 р. в 2-у кірасирську дивізію з Луганського заводу прибув практикант Олександр Анісімов для геологорозвідувальних робіт, які проводилися з метою отримання достовірних даних для геолого-економічної оцінки виявлених при пошукових роботах родовищ твердих корисних копалин. Він вивчав приповерхневі частини родовищ шляхом геологічного картування із застосуванням наземних геофізичних методів. Так, в окрузі Псковського кірасирського полку у 1827 р. були відкриті такі корисні копалини: кам'яне вугілля – поблизу слободи Кремінної, будівельний камінь, різні сорти глини, залізна руда – у слободі Терни [447, *арк. 1*]. Торф відкрили у 1844 р. у 1-й волості 7-го округу Українського військового поселення кавалерії поблизу слободи Борисоглебська [440, *арк. 9*]. У 1845 р.

були представлені зразки двох видів торфу, кожний у 3 екземплярах з наклеєними на них ярликами і детальним описом місця розташування родовища. Зразки залізних руд, відкритих у слободі Петрова, доставив гірничий інженер капітан Анісімов [440, *арк. 9*].

Жіноча освіта була представлена акушерськими училищами. 15 липня 1845 р. при штабах начальників 1–4-го військових поселень було відкрито акушерські училища [429, *арк. 13*]. У «Положенні про відкриття акушерських шкіл» вказувалася причина створення таких шкіл. У зв'язку зі щорічним народженням немовлят в округах Українського військового поселення (до 10 тис.), жінкам, військовим поселенкам, бракувало допомоги кваліфікованих спеціалістів-акушерів. Кожний округ при штабі 1-ї волості мав лише одну освічену акушерку. Цього було явно недостатньо, тому пологи часто приймали бабки-повитухи або взагалі особи без досвіду, часто ризикуючи життям матері та немовляти [429, *арк. 13*].

До акушерських училищ вступали жінки від 18 і до 40 років, здібні і з міцним здоров'ям, не схильні до пороків [429, *арк. 11*]. У них щорічно навчалися по 2 вихованки з кожної волості, всього – 24 [206, 524]. Учениці акушерських шкіл були вдовами або жінками молодого віку, які мешкали постійно на території округу і не змінювали місця проживання. Перевага надавалася жінкам, які вже були обізнані з цією справою. Навчальний процес в акушерській школі відбувався під наглядом головних окружних лікарів і повивальних бабок. Учениці отримували продовольство із громадських запасів, також кожній відпускалося по 1 ½ коп. сріблом на добу на продукти для приготування гарячої їжі. Ці гроші бралися з позиченого грошового капіталу військових поселенців [370, *арк. 22*]. Так, в Українському, Новоросійському та Києво-Подільському військових поселеннях кавалерії з початку заснування училищ – до них вступили 1032 учениці, з них в Українському військовому поселенні – 41,3 %, Новоросійському військовому поселенні – 34,9 % та Києво-Подільському військовому поселенні – 23,8 %, закінчили навчання 658 учениць, з них: в Українському – 425 або 64,5 %,

Новоросійському – 6 або 1 % та Києво-Подільському військовому поселенні – 227 або 34,5 %; вибули з різних причин 61 учениця, з них: в Українському – 1, Новоросійському – 43 та Києво-Подільському військовому поселенні – 17 жінок (див. дод. А табл. 46). Зокрема, у 8 округах Українського військового поселення кавалерії з початку заснування училища до нього вступили 426 учениць, закінчили навчання 99 %, вибула з різних причин лише 1 жінка; у 12 округах Новоросійського військового поселення кавалерії з початку заснування училища туди вступили 380 учениць, закінчили навчання 87,1 %, вибули з різних причин 11,3 % [371, *арк. 19*; 372, *арк. 18*]; у 5 округах Києво-Подільського військового поселення кавалерії з початку заснування училища його вихованцями стали 246 учениць, закінчили навчання 92,3 %, вибули з різних причин 7 %. Навчальна програма акушерської школи складалася з теоретичних знань і практики (див. дод. А табл. 46). Випускниці акушерських училищ призначалися акушерками у селища своїх округів. За штатом у кожний округ призначалася одна акушерка і один медик [370, *арк. 23*]. Так, у 1841 р. на службу у 4-й округ Києво-Подільського військового поселення кавалерії була призначена повивальна бабка Матвеева [521, *арк. 3*]. 1841 р. військові поселенки-акушерки звільнялися від громадських робіт, а їхні будинки – від постою [206, 526], звільнені зі служби за вислугу, отримували пенсію [57, 65].

У військових поселеннях кавалерії були випадки про зарахування дітей військових поселенців в інші навчальні заклади, зокрема у морський кадетський корпус. Так, військовий поселенець капітан Муравка звернувся до Олександра I з питанням про влаштування двох малолітніх синів у морський кадетський корпус. Своє прохання капітан Муравка обґрунтовував слабким станом свого здоров'я у зв'язку з участю його у російсько-турецькій війні (1806–1812), зокрема у військових діях 1806 р. [482, *арк. 3*].

Таким чином, з розвитком системи військових поселень змінювався правовий і соціальний статус кантоністів. Про це свідчить реформа 1827 р., в результаті якої відбувався процес скорочення державних витрат на

утримання армії, спрощення навчальної програми і скорочення терміну навчання кантоністів з метою залучення їх до сфери матеріального виробництва.

Протягом існування військових поселень кавалерії в Україні державою було відкрито низку навчальних закладів трьох рівнів: ескадронні школи, учбові ескадрони і професійні школи. Департамент військових поселень прагнув створити власну систему професійної освіти та підготовки спеціалістів: агрономів, медиків, кондукторів та інших.

5.2. Церковна організація

Регулювання взаємин православ'я з іновірцями займало особливе місце у державній політиці. Для церкви на території України таке регулювання набувало більшого значення, ніж для багатьох інших регіонів Російської імперії, оскільки при організації військових поселень цих земель імперська влада свідомо робила ставку на православних. Офіційна церква відчувала деякі незручності: з одного боку, у коло її обов'язків завжди входила діяльність щодо залучення іновірців до православ'я, а з іншого, – така діяльність мала узгоджуватися із реаліями державної політики щодо кожної конфесії [680, 304].

Аспекти церковного устрою, яким приділялася спеціальна увага імперської влади, визначалися пріоритетами Петербурга. Так, у військових поселеннях кавалерії на території України першочергова увага приділялася забезпеченню релігійних потреб, регламентації прав і привілеїв духовенства, яке обслуговувало військових. У центр уваги потрапляли окремі населенні пункти через розміщення в них підрозділів збройних сил і через знаходження в них неправославних мешканців, у навершенні яких до «панівної» віри висловлювала зацікавленість вінценосна особа [680, 83].

Духовенство, яке задовольняло духовні потреби військових, розділялося на дві категорії. Перша у більшості питань зберігала ту залежність від єпархіальної влади, яку мала і раніше: її представники лише у воєнний час не

підпорядковувалися місцевим єпархіальним архієреям. Друга ж категорія відтепер мала справу з новими структурами – військовими поселеннями, де була запроваджена посада обер-священника армії. Через специфіку свого статусу військове духовенство знаходилося у напружених стосунках із духовенством парафіяльним. Особливо багато конфліктів виникало навколо полкових священнослужителів. На відміну від військового духовенства, чисельність чернецтва у краї була меншою, ніж у більшості інших регіонів.

В Українському, Новоросійському та Києво-Подільському військових поселеннях кавалерії при штабах 1–4-го округів перебував благочинний, якому підлягало все духовенство в них. Благочинні церковники військових поселень отримували передбачене штатом окреме жалування і щорічно на канцелярські витрати 28 руб. 57 коп. з церковних прибутків округів [172, 244]. Вони наділялися такими обов'язками: нагляд за священно- та церковнослужителями церков, які знаходилися у їхній юрисдикції, та нагляд за управлінням церковним майном, веденням документації в церквах. Вони мали право залагоджувати дріб'язкові справи, карати священно- та церковнослужителів за незначні провини [680, 104].

За вимогами священник повинен бути місцевого походження, не молодше 25 років, закінчити богословську школу і бути висвяченим місцевим єпископом. Він повинен мати «незаплямовану» репутацію і бути авторитетом для поселенців. Для введення священника на посаду представник волосного комітету і окружний протоієрей представляли його зборам парафіян. Перебуваючи на своїй посаді, парафіяльний священник зобов'язувався уникати всього несумісного з гідністю свого сану. Особливо це стосувалося посадових зловживань, що могли негативно вплинути на мораль та добробут поселенців. Вказувалося, що при розрахунках за виконання треб духівник повинен бути поміркованим і дотримуватися встановлених законодавством такс. До речі, за виконання мирських треб в округах військового поселення розплачувалися сріблом [46, 510].

Головними обов'язками священників у військовому поселенні було здійснення церковних обрядів і богослужіння, навчання віруючих євангельським істинам, основам православного віровчення, відвернення їх від шкідливих забобонів і бездіяльності. Особливе місце відводилося проповідям-повчанням. Одним із приводів для складання проповідей і повчань були політичні події, оскільки парафіяльне духовенство мало відігравати досить важливу роль у впровадженні на місцях державної політики. Тож від того, наскільки парафіяни будуть сприймати духовних осіб як своїх, наскільки глибокою буде довіра до них, значною мірою залежала успішність реалізації наміченого. Тому священники виступали у ролі інформаторів, які оприлюднювали документи органів влади, доводили до відома населення ставлення церкви до політичних подій. Особливо, якщо такі документи включали формулювання «об'явити всенародно», вони обов'язково зачитувалися при храмах. Ця інформація далеко не завжди стосувалася релігійних питань. Духовне відомство виступало тут лише як канал передачі повідомлення. Не дивно, що світська влада, з одного боку, була зацікавлена у читанні священниками проповідей і повчань, а з іншого, – прагнула тримати їхній зміст під контролем. З огляду на формалізацію і контроль за проповідями і повчаннями, вони часто не мали належного впливу на парафіян, не підвищували авторитет священників. По-перше, часто проповідь священника складалася з великого набору ключових слів, що не дозволяло автору зосередити увагу слухача на провідній ідеї проповіді. По-друге, загальним недоліком більшості проповідників було те, що вони не брали до уваги інтелектуальний розвиток парафіян, оскільки вважали, що слухачі розуміють проповіді на офіційній вченій мові [696, 233].

З огляду на недостатній рівень освіти духовенства, у першу чергу сільського, більшість архієреїв намагалися поширювати складання проповідей поселенцями, заохочуючи їх до цього. Одним із кроків на шляху залучення духовенства до складання проповідей та повчань був «Духовний регламент». Згідно з ним, священник зобов'язаний був проповідувати у церкві

кожної неділі, у дні церковних свят. Проте великих успіхів такі заходи не мали. Рамки, у які ставилися проповіді та повчання законодавством, робили їх переважно невиразними та загальними. Виняток становили проповіді та повчання деяких єпархіальних архієреїв, які належали до вчених ченців, інтелектуальної еліти духовної верстви і держави у цілому. Місцеві священики зобов'язані були проповідувати у своєму приході. Освічені священики повинні були самостійно складати проповіді і проголошувати власні повчання. Священики, які не закінчили курс навчання у середніх духовних навчальних закладах, проголошували проповіді зі збірника, виданого Св. Синодом [696, 218].

Священики повинні були вказувати на необхідність коритися владі та державним законам, роз'яснювати необхідність відвідування дітьми школи, вести книги реєстрації громадянського стану. Разом із поліцією парафіяльні духівники мали слідкувати, щоб під час релігійних відправ і процесій віруючі дотримувалися порядку. З парафіянами священикам слід було поводитися без зверхності, доброзичливо і лагідно. Регламент забороняв їм вимагати від віруючих винагороду за причащення хворих і проведення катехізації, збирати добровільні пожертви, брати участь у складанні та засвідченні своїм підписом духовних заповітів як на власну користь, так і на храм, у якому вони були настоятелями. Та, незважаючи на це, у 1829 р. дивізійний благочинний протоієрей Іоанн Вересович з поселення Гусарівка Серпухівського уланського полку вимагав у Якова Ісиченка за вінчання сина Мартина з дівчиною Ксенією хабар у сумі 6 руб. і мішок пшениці. За вимагання хабара, згідно з § 75 «Положення про церкви, священиків і їхній причет», була передбачена санкція у вигляді покарання штрафом і вислання з округу поселення [454, арк. 408].

Всі церковні служби священик зобов'язувався відправляти з належною урочистістю. Під контролем знаходилася і форма проведення богослужінь, зокрема дзвоніння. Так, не допускалися до дзвоніння діти і військові поселенці. Цією справою займалися лише досвідчені дзвонарі [281, 639].

Одяг священників мав бути відповідний до прийнятих Церквою звичаїв. Військові поселенці-співочі, згідно з наказом 1851 р., у церкву носили спеціальну форму: жупани, штани і кашкети. Для її придбання використовували кошти, отримані від продажу церковної пшениці [466, *арк. 4*].

За порушення обов'язків, пов'язаних з духовним саном, священники підлягали суду консисторії, а за інші злочини – військовому суду. Більшість парафіяльних священнослужителів, справді, сумлінно ставилися до своїх обов'язків, були прикладом добропорядності та інтелігентності. Проте траплялися випадки порушення правил церковних обрядів і державних законів. Ці порушення фіксувалися. Так, у 1829 р. під слідством перебували православні священники 2-ї уланської дивізії. У слободі Шебелинка священник Петро Власов через пристрасть до міцних алкогольних напоїв потрапив під суд, священники Федір Котляревський з поселення Михайлівка, Стефан Зеленський з поселення Верьовкіне, Семен Лебединський зі слободи Мєлова – у формулярних списках значилися доброї поведінки, але неодноразово були затримані у п'яному вигляді. У поселенні Протопопівка священник Григорій Будянський був поведінки бездоганної, проте за станом здоров'я не відправляв церковні потреби. У поселенні Гусарівка священник був покараний за аморальну поведінку, бабництво, пияцтво і виселений з округу [454, *арк. 62–63*]. У поселенні Паланка священник Павло Пашонковський отримав хабара у розмірі 10 руб. за видачу військовій поселенці Олені Шульговій фальшивого метричного свідоцтва про народження [347, *арк. 11*].

Духовенство і церковнослужителі округів військових поселень утримувалися за рахунок бюджету військових поселень [30, 177; 82, 409]. У 1823 р. у кожній єпархії Російської імперії були засновані кураторства для бідних духовного звання, які здійснювали опіку за вдовами і сиротами, хворими священнослужителями і паламарями. Бюджет піклувань складали: збори у гуртках при церквах, добровільні пожертвування, частини церковних

доходів, відсотки з капіталів і штрафів з духовних осіб єпархії. Так, у Подільській єпархії у 1850 р. піклувальний збір становив близько 2700 руб. сріблом, а в 1855 р. – до 3200 руб. сріблом [608, 595].

Військово-поселенське керівництво щорічно виділяло кошти на будівництво церков і ремонтні роботи в них. Гроші в церковні каси надходили ще з двох джерел – пожертвування парафіян і від Єпархії. Священики запрошували військових поселенців до посильних пожертвувань на потреби церкви і на будівництво нової церкви. Так, у 7-му окрузі Українського військового поселення списки імен благодійників поміщалися біля жертвеника у храмі [466, арк. 9]. На дорогах неподалік від церков споруджували кам'яні стовпи із вмурованою іконою і скринькою для того, щоб усі бажаючі могли внести пожертвування на церкву. Проте у 1836 р. Св. Синод заборонив будівництво пожертвувальних стовпів, окрім найбільш необхідних парафій, де планувалося будівництво церкви [181, 111]. У 1856 р. військові поселенці жертвували на потреби церкви у Києво-Подільському військовому поселенні. Так, у 2-й волості 1-го округу поселення Сушковка 146 військових поселенців на потреби церкви пожертвували кошти у сумі 2466 руб. 60 коп., з них – 43 господарі 1-го розряду: Семен Руденко 468 руб. 60 коп., Петро Марченко 50 руб., Никифор Мельник 65 руб., Григорій Мельник 40 руб., Савелій Марченко 45 руб., Федір Петренко 33 руб., Іван Дехтяренко 29 руб., Терентій Шаповал 28 руб., Олексій Кочубій 20 руб., Давид Токар 19 руб., Василь Олейник 25 руб. та інші; 67 господарів 2-го розряду: Олексій Мельник 12 руб., Гнат Туркот 12 руб., Іван Мельник 14 руб., Харлампій Марчук 14 руб., Єфим Руденко 6 руб., Феодосій Калібаба 3 руб., Карп Гончар 11 руб., Григорій Юрченко 5 руб. та інші; 36 негосподарів: Онуфрій Марченко 8 руб., Ілля Мельник 4 руб., Микола Даценко 6 руб., Трофим Іванченко 1 руб., Семен Бойко 6 руб., Фома Кравець 4 руб., Василь Мезенчук 4 руб., Гаврило Кучма 1 руб., Павло Гончарук 4 руб. У 1856 р. від продажу церковної пшениці у церковний бюджет надійшло 2590 руб. [384, арк. 165–169].

Військове керівництво дбало про будівництво нових і ремонт старих церков, щоб повною мірою забезпечити потреби парафіян-поселенців, а також намагалося збільшити відсоток кам'яних церков, оскільки дерев'яні були значно вразливішими для пожеж. Будівництво кам'яних церков потребувало значно більше коштів порівняно з дерев'яними. На будівництві таких церков використовували: цеглу, буличний камінь, кам'яні плити. В округах з обмеженими природними ресурсами дозволялося споруджувати дерев'яні церкви [208, 74–75]. Тому у зв'язку з браком коштів і нестачею каменю переважало будівництво дерев'яних церков. У місті Єлисаветграді було збудовано і оновлено Успенський собор і ще 5 православних церков, серед них – Троїцька церква та Грецька церква Володимирівської ікони Божої Матері [296, 483]. Вартість будівельних робіт у м. Єлисаветграді на 1852 р. становила – 1000 руб. [324, *арк.* 76], з них на відбудову Успенського собору і жандармських приміщень – 283 руб. 85 коп. сріблом, на ремонтні роботи бараків з державного бюджету виділили 503 руб. 75 коп. сріблом, а для ремонту дерев'яного моста через річку Інгул – 85 руб. сріблом [324, *арк.* 5, 101, 120].

Станом на 1856 р. в Українському військовому поселенні налічувалося 29 дерев'яних і 75 кам'яних церков (див. дод А. табл. 6) [374, *арк.* 10–18].

У 1857 р. на будівництво трьох дерев'яних церков у селищах Паланка, Сушковка, Покровка Києво-Подільського військового поселення кавалерії виділені кошти у сумі 7781 руб. 34 коп. сріблом [384, *арк.* 41–42]. У поселенні Сушковка збудовано дерев'яну Свято-Троїцьку церкву з дзвіницею на суму 2593 руб. 15 коп. [384, *арк.* 60]. «Проектно-технічне завдання», згідно з яким будувалася церква, називали церковним каноном. Він враховував: 1 – місце розташування церкви; 2 – її значимість; 3 – назву свята чи імена святих, на честь яких споруджувалася церква (закладання храму відбувалося в цей день); 4 – можливості бюджету щодо виділення коштів на будівництво церкви. Військовий поселенець, який проектував церкву, звичайно знав церковний канон, розписаний для будівлі храму, але громаді

довіряли лише технічні завдання – розбиття готового плану на землі і саме будівництво. Канон, використаний при спорудженні Свято-Троїцької церкви в авторській реконструкції, виглядав так: церква розміщувалася на кам'яному фундаменті довжиною 9 саженив і шириною 3 сажени, дах був покритий листовим залізом і пофарбований мідянкою на олії. На ній було 6 позолочених хрестів, 3 ганки, 4 дверей створчатих і 3 дверей одинарних (при них: петлі з гвинтами – 11 пар, засувки великих – 4 пари, врізаний замок – 1, віконних глухих рам – 13). Поруч з церквою стояла і дзвіничка. Стіни церкви і дзвіниці були обшиті дошками, пофарбовані масляною фарбою, стелі підшиті на польський манер. В середині був позолочений дерев'яний іконостас, ікони в срібних рамах і низьке поруччя з жовтої міді перед вівтарем [384, *арк. 161*]. Дзвіниця була дерев'яна, двоярусна, каркасної конструкції. Верхній ярус був відкритий.

10 липня 1854 р. коваль 3-ї гільдії Олександр Кулашин уклав контракт з начальником 9–12-х округів Новоросійського військового поселення генерал-майором Траскіним, командиром 12-го округу полковником Ликовим, старшим священиком Степаном Лобачевським, штаб-ротмістром Виманкевичем і гарнізонним інженером-поручиком Кузнецовим на будівництво церкви у с. Синюшин Брід [341, *арк. 96*]. Кулашин позолотив червоним золотом 3-кінцевий хрест (довжиною 3 аршина, шириною 3 вершка), а також сферу діаметром 1 аршин, оббиту по дереву листовим залізом, власними матеріалами на суму 54 руб. сріблом. Вартість усіх робіт становила 1754 руб. 78 коп. Крім Кулашина, на будівництві працювали вільнонаймані робітники: 466 мулярів, 256 теслярів, 54 столярів, 71 кравець, 40 малярів, 125 штукатурів, 6 склярів, 9 пильщиків, 1 писар, 8 ковалів, 9 молотобійців, 112 кондукторів [341, *арк. 23, 24, 41*].

У 1855 р. у селі Ольшанка розпочалося будівництво нової церкви з цегли, з куполом у візантійському стилі, без дзвіниці [242, 339].

Слід відмітити, що у військових поселеннях на території України чудодійні сили ікони не залишалися поза увагою церковної влади. Тим паче,

що військові поселенці були схильні шукати зцілення чи захисту в іконах. Варто згадати ситуацію в Українському військовому поселенні з Пісчанською іконою Божої Матері, яка вважалася чудодійною. Потерпаючи від епідемії, військові поселенці Ізюмського повіту у 1830 р., 1847–1848 рр., 1854–1855 рр. декілька разів зверталися до місцевого священика з проханням здійснити хресну ходу і моління в місцях найбільшого поширення холери [535, *арк. 6–7*]. Взявши корогви, хрест, ікони та Євангеліє, процесія відвідала поселення Замостя, Пісок, Гнидівка, Попівка, де були випадки смерті від холери. Також були зафіксовані факти зцілення поселенців чудодійною Пісчанською іконою Божої Матері від різних хвороб [287, 426–429].

На початку XIX ст. перехід до єдиновірства проходив не дуже успішно. У період правління Миколи I гоніння на старовірів посилилися. Щоб змусити старовірів приймати духовенство від офіційної церкви, наприкінці 20-х – у 30-х рр. XIX ст. їм було заборонено будувати й відновлювати молитовні будинки, старообрядницькі наставники позбавлялися права переїжджати з одного повіту до іншого та здійснювати треби, православні священики суворо каралися за перехід у розкол.

Так, у 2-й уланській дивізії старообрядці зазнавали утисків з боку світської і духовної влади військового поселення. Місцеве керівництво часто викликало її на допити [426, *арк. 1*].

Низкою наказів Миколи I духівництво було залучене до співпраці з представниками світської влади [584, 661]. Передбачалося взяття сектантів під контроль офіційної церкви, при цьому контроль духівництва не виключав поліцейського, переселення осіб різних сповідань, виселення з монастирів єретиків [584, 664–665]. Священики несвоєчасно дізнавалися про створення і функціонування нової секти у їхній парафії, про її настанови і релігійні обряди, проповідників, вплив на населення округів. Як правило, проходило кілька місяців, навіть років, перш ніж починалося розслідування справи. За цей час кількість осіб, які вступали до сект, значно збільшувалася [584, 662]. Молоканство вважалося сектою, що розпадалася і вимирала. Підтвердженням

цього був масовий перехід молокан у штундизм і занепад моральності серед молокан [584, 636]. Так, найпоширенішими злочинами проти моралі у військових поселеннях були: содомія, проституція [439, *арк.* 22]. У 1818 р. згідно з вироком військового суду у центрі поселення було проведено прилюдне покарання рядового 2-го резервного ескадрону Серпухівському уланському полку Давида Головця, якому призначили 500 ударів різками за звинуваченням у скотолозтві [439, *арк.* 7].

У цілому, діяльність сект духоборців і молокан мала дві сторони: релігійну та політичну [584, 636].

У 1830 р. військові поселенці – прихильники старої віри – безпоповці з хутора Наугольнівка зазнавали утисків від ескадронного командира ротмістра Каменського. Вони скаржилися на заборону їм відправляти літургію за старими правилами і заборону відвідувати молільню, стверджували про секретний наказ, який начебто дозволяв існувати старообрядництву без переслідувань. У ході розслідування скарги Каменський запевнив, що на території округів військових поселень діяльність сект заборонена [420, *арк.* 14].

У 1832 р. уряд Російської імперії посилив контроль за протестантами, вони мали підлягати організованій Євангелістсько-Лютеранській церкві [642, 110].

Православне духовенство підтримувало політику військово-поселенського керівництва, заохочувало до прийняття православ'я, за що царський уряд надавав йому матеріальну й правову допомогу. Так, військовий поселенець-негосподар Михайло Бунаков належав до секти безпоповців. З дитинства він навчався грамоті й іконописному мистецтву. У 1834 р. М. Бунаков звернувся до православної церкви. За ним до православ'я залучилися його сім'я і два рідні брати з родинами [431, *арк.* 2]. За вихід зі спільноти старообрядців М. Бунакова сектанти-безпоповці поширювали безпідставні плітки про нього і відмовилися викупувати у нього замовлені ікони. Михайло займався читанням православних книг, виступав

розповсюджувачем православних знань, поширюючи їх через усне слово і книги. Його брат Іван, художник-живописець у військово-робочому батальйоні, і негосподар Іван Александров також з розколу повернулися у православ'я. У своєму будинку М. Бунаков проводив освітню роботу: відкрив школу для навчання дітей військових поселенців церковній грамоті, зокрема, в ній вивчали молитви «Отче наш» і «Символ Віри» [431, арк. 3]. За церковно-освітню роботу М. Бунакову була оголошена подяка в наказі по 5–8-х округах Українського військового поселення кавалерії [431, арк. 9].

8 грудня 1850 р. імператор Микола I видав низку наказів стосовно старообрядців. По-перше, наказав: дітей, прижитих безпоповцями, які не визнавали шлюбу, а вели розпутний спосіб життя, перебували у громадянському шлюбі з солдатськими дружинами і дочками, на підставі загальних постанов і § 6 статуту про 9-й народний перепис у ревізькій реєстри не вносили як осіб, приналежних військовому відомству [413, арк. 92]. По-друге, наказав, щоб дітей сектантів, які повінчалися у церкві і дали обіцянку виховувати їх, базуючись на основі православних цінностей, визнавати законними без відмінностей, надаючи їм усі права й переваги, якими користувалися законнароджені діти [413, арк. 95]. По-третє, наказав усіх жінок безпоповської громади, які перебували у незареєстрованих церквою стосунках між чоловіком та жінкою (принцип побудови сім'ї – співмешкання), не записувати дружинами старообрядців, а вносити їх у списки тих родин, до яких вони належали, згідно з датою народження [413, арк. 98]. 8 грудня 1850 р. імператор наказав: дітям безпоповців і жінкам, які співмешкали з чоловіками, дозволити залишатися при сім'ях сектантів, щоб для тимчасового від'їзду в інші місця вони мали узаконені поліцейські свідчення від начальників тих місць, де вони будуть записані по 9-й ревізії [413, арк. 101].

Харківська духовна консисторія слухала наказ Св. Синоду від 12 серпня 1856 р. № 7662 у справі відносно визначення покарання військовому поселенцю Калашникову за повторне відречення від православ'я і

повернення у секту. Командир 6-го кавалерійського округу Українського військового поселення, за рішенням генерального аудиторіату звернувся до Харківського єпархіального начальства з питанням про подальшу долю Калашникова. Воно визнало порушення клятвенної обітниці Калашниковим злочином проти православної Церкви, що вимагало суворого покарання. Калашникова відправили у Соловецький монастир на необмежений термін, тобто до широкого розкаяння, яке знайде свій вираз у поведінці і вчинках православного віруючого [413, *арк. 134*].

У 1858 р. міністр внутрішніх справ наказав припинити переслідування старообрядців за їхні релігійні переконання, разом із тим поставив вимогу не допускати пропаганди ними свого вчення [727, 147].

Згідно з наказом тимчасового розпорядчого комітету від 4 листопада 1861 р. № 40, Циркуляром припису міністра внутрішніх справ від 15 жовтня 1858 р. № 184 з додатком Височайше затвердженого розпорядження «Про заходи з розкольникими» на території Києво-Подільського округу Південного поселення підвідомчим особам було наказано діяти з крайньою обережністю і згідно з правилами, викладеними у настанові [389, *арк. 23*]. Зауважимо, що низка законодавчих документів нечітко розрізняла або не розрізняла взагалі сектантів і старообрядців, застосовуючи і до перших, і до других термін «розкольники».

Циркуляр припису міністра внутрішніх справ начальникам губерній від 15 жовтня 1858 р. № 184 передбачав низку заходів щодо відносин православної церкви з іновірцями. Імператор Олександр II вбачав причини релігійного протистояння округних волостей з іновірцями не у системі заходів щодо старообрядців, а від їх неточного і несправного виконання. Тому Височайше було наказано скласти згідно з погодженням Св. Синоду настанову для цих дій. Основою для цієї настанови були ст. 60 XIV Уставу про запобігання і припинення злочинів і наказ Св. Синоду від 5 квітня 1845 р. Особлива увага зверталася на питання визначення відмінностей між переманюванням православних у секти і поширенням ересі, а також між

старообрядцями, які ухилилися від православ'я, і тими, які були народжені у сім'ї розкольників тощо [389, *арк. 24*].

Настанова для виконавчих дій і нарад на території округів військових поселень, де проживали розкольники, передбачала низку заходів. Реалізацію урядової політики щодо релігії, церкви та релігійних організацій у справах розколу здійснювали місцева світська та духовна влада. Метою їхньої діяльності було визначено так: «викорінити прояви розколу та іновірства жорстокими методами». Світська влада у межах своїх повноважень видавала поліцейські розпорядження стосовно протиправних дій сектантів і старообрядців церкви. Єпархіальна влада опікувалася лише у справах релігії. Парафіяльне духовенство у справах розколу церкви не мало права звертатися з вимогами або доносами до світської влади. Компетентність приходського духовенства обмежувалася зносинами з єпархіальним архієреєм. Єпархіальний архієрей мав вступати у відносини з чинами світської влади лише в обставинах крайньої необхідності: у випадках переманювання із православ'я у розкол або у випадках популяризації місіонерами сектантських вчень проти православної церкви [389, *арк. 25*].

Церковна і світська влада вели боротьбу з проявами забобонності. Церква і поліція засуджувала, переслідувала ворожок і закликала військових поселенців не звертатися до них. Тим часом ворожеї були дуже популярні серед населення. Вони зналися на приворотях, відворотах, вроках і пристрітах, викачували яйцем переляк, гадали на картах [293, 501–502]. Бабки-ворожеї шептали заговори від ворогів, пияцтва, лихоманки, злого ока, безсоння і взагалі від різних негараздів. До деяких ворожей, які проживали на території військових поселень, люди масово зверталися за допомогою, іноді пройшовши сюди кілька миль [283, 689, 693].

У ході розслідування справ щодо старообрядців і сектантів духовна і світська влада керувалися правилами, згідно з якими були такі вимоги: 1) особи, які перебували у розколі від дня народження (батьки їхні розкольники), не переслідувалися за свої релігійні переконання, але їм

суворо заборонялося відправляти одноособово чи колективно релігійні культу і ритуальні обряди серед населення православного віросповідання; 2) особам, які перебували у розколі, заборонялося втручатися у діяльність православної церкви. Їм також заборонялося займатися проповідницькою діяльністю старообрядництва серед православного населення округу; 3) щоб запобігти переманюванню православних віруючих у розкол, світська влада повинна була піклуватися про заборону публічного оголошення засад, принципів, суперечливих з християнською вірою і звичаями. Малися на увазі: хресні ходи, співи без молитви, співи старообрядців, які було чути поза межами каплиць; урочисте здійснення обрядів хрещення, вінчання та поховання; носіння чернечого одягу розкольниками, відкриття молитовних домів, зведення над молитовними домами нових хрестів або відновлення старих, заборону під час богомоління дзвонів [618, 489].

Вимоги старообрядців стосовно релігійних обрядів, церемоній та процесій, зокрема вступу у шлюб, вінчання, хрещення, поховання, не розглядали і не заводили листування з цих приводів. Позивачам роз'яснювали, що уряд не втручається у внутрішні релігійні справи відступників православної віри. Світська влада зобов'язувалася тримати під контролем ситуацію з відступниками православної віри і запобігати проповідницькій і релігійній діяльності іноземних проповідників, єретиків і старообрядців усіх мастей [389, арк. 26].

Місцеві світські чиновники повинні були здійснювати контроль за діяльністю керівників та інших духовних осіб, які вчинили розкол, щоб розкольники не заводили скитів, не будували нових молитовних домів і не використовували для цієї мети власні приміщення. Обвинувачення у злочинах та недотриманні панівної релігії, слідство над розкольниками православної церкви розпочинати відповідно до визначення ступеня провини з приводу переманювання віруючих із православ'я у розкол, а також у ході виявлення переходу до розколу православних християн. Заборонялося розпочинати слідство, побудоване на плітках і бездоказових свідченнях.

Переслідування за переманювання православного населення у розкол, старообрядців, які не позбулися своїх переконань, починали лише після отримання дозволу від єпархіального начальства. У ході розслідування недостойної архієрейського сану поведінки священнослужителя, а саме при внесенні спокуси у середовище віруючих, звідників і зведених, обмежувалися визначенням обставин, що складала сутність вказаного випадку. До кримінальної відповідальності притягували лише тих осіб, які безпосередньо брали участь у розколі. Слідство і суд про спокушування вірних у розкол і заборону пропагувати релігійне вчення, яке суперечило християнській вірі і звичаям, проводили згідно з чинним кримінальним законодавством [389, арк. 27].

Отже, українське православне духовенство виконувало ідеологічні вказівки самодержавства, заохочувало до прийняття православ'я.

5.3. Побут

Духовна культура й побут військових поселенців супроводжувалися різноманітними обрядами та ритуалами. Розглянемо детальніше саме родинну, календарно-побутову і трудову обрядовість військових поселенців на території України.

Відповідно до природного циклу існування людини склався комплекс сімейної обрядовості (основні його елементи – родильні, весільні та поховальні й поминальні обряди). Утворенню сім'ї завжди надавали великого значення.

У 1817 р. відзначалося, що «шлюби укладаються в округах військового поселення не інакше, як за взаємною, добровільною згодою нареченого та нареченої» [819, 10]. Уряд Олександра I був зацікавлений у збільшенні кількості спадкоємців поселенців-господарів, тому прийняв рішення, щоб дочки корінних жителів вступали у шлюб з військовими поселенцями. Солдат, який вступив у шлюб з дочкою поселенця-господаря, після відставки голови господарства, автоматично займав його місце. Таким чином, йшло

збільшення кількості господарств, сформованих на родинній основі, що підвищувало їхню продуктивність. За розпорядженням О. А. Аракчєєва, для заохочення поселенців вступати у шлюб військове керівництво мало вживати спеціальні заходи: надавали допомогу на будівництво житла вже одруженим, холостим погрожували переведенням їх у діючі ескадрони [761, 23].

У 1821 р. згідно з наказом О. А. Аракчєєва вдови шлюбного віку мали право вдруге вступити у шлюб [761, 21]. Вдови шлюбного віку, які мали малолітніх дітей – хлопчиків, залишалися у військовому поселенні. На попереднє місце проживання відправляли лише вдів, військових поселенок, з якими не бажали одружуватися нижчі чини. Вдів-поселенок нешлюбного віку, які не мали дітей взагалі, або мали дочок, старших 14 років, відправляли за бажанням на попереднє місце проживання після одруження їхніх дочок. Слід сказати, що О. А. Аракчєєв застосовував заходи для сприяння вдовам щодо влаштування особистого життя. Так, він заборонив військовим поселенцям-господарям наймати на роботу вдів-поселенок, поки їх не зарахували у розряд робітниць. Цим заходом іноді досягалося зближення з населенням військового поселення, подальше одруження, і жінка мала змогу отримати права та статус – «корисної для військового поселення» [761, 22].

Державна реєстрація шлюбу у військових поселеннях засвідчувалася Свідоцтвом про шлюб, зразок якого затверджувало військово-поселенське керівництво. 20 жовтня 1819 р. головний над військовими поселеннями начальник видав Постанову № 125 про реєстрацію шлюбу і видачу Свідоцтв про шлюб.

У 1825 р. в Українському військовому поселенні Слобідсько-Української губернії з метою скорочення листування з питань видачі нижчим чинам Свідоцтв про шлюб було встановлено Правила [443, *арк. 1*], згідно з якими, військові поселенці (резервні або діючі), які бажали зареєструвати шлюб, зобов'язані були сповістити про свій намір ескадронного командира [18, 355]. Ескадронний командир, у разі відсутності будь-яких законних перешкод, видавав Дозвіл на одруження згідно зі встановленою формою № 1

(див. дод. А табл. 48). Такі категорії населення військового поселення, як: господарі, поселені чини поселеного ескадрону, необмундировані корінні мешканці, маючи намір вступити у законний шлюб і отримати дозвіл на одруження, зверталися безпосередньо до поселеного ескадронного командира. У разі відсутності обставин, при наявності яких вступ у шлюб є неправомірним, вони отримували Свідоцтво командира поселеного ескадрону згідно зі встановленою формою № 2 (див. дод. А табл. 48).

Процедурі отримання Свідоцтва про шлюб передувала низка заходів. Військовий поселенець з квитком прибував до командира поселеного дивізіону. Командир поселеного дивізіону складав спеціальне Свідоцтво згідно з формою № 2, яке представляв у комітет полкового управління без рапорту. Комітет полкового управління складав Свідоцтво про шлюб, яке на засіданні полкового комітету підписували члени полкового комітету. Одночасно священик отримував копію Свідоцтва про шлюб, засвідчену в уланській дивізії полковим командиром, а в кірасирській дивізії – командиром поселених і резервних ескадронів кожного полку. Видавався спеціальний наказ по полку про те, що військові поселенці згідно зі Свідоцтвом про шлюб полкового комітету за наданим номером перепису отримували дозвіл вступати у законний шлюб. Про видання цього наказу полковий ад'ютант робив відмітку в оригіналі Свідоцтва про шлюб.

Після підписання Свідоцтва про шлюб і внесення необхідних записів у перепис військових поселенців Свідоцтво командира поселеного ескадрону скасовувалося. Місцевий священик отримував копію Свідоцтва про шлюб і розписувався на оригіналі Свідоцтва про шлюб, а також вносив необхідні зміни у книгу реєстрації шлюбів. Документи-оригінали Свідоцтва про шлюб зберігалися у полковому комітеті. Їх підшивали з короткою запискою за порядковим номером у спеціально заведену книгу. У кінці кожного року книгу і Свідоцтва опрацювали і здавали до архіву на зберігання.

Після затвердження цих правил, будь-які рапорти ескадронних командирів про одруження нижчих чинів не приймалися. Бригадні

командири у спеціальній книзі запису Свідоцтв відмічали, що правила для видачі Свідоцтва про шлюб виконувалися точно [443, *арк.* 2]. Наприклад, у 1837 р. у 1-му кавалерійському округу Українського військового поселення згідно з дозволом окружного комітету вступили у законний шлюб нижчі чини з військовими поселенками. Були пари, які одружувалися вдруге [409, *арк.* 261].

Законодавство 1827 р. передбачало дотримання принципу взаємної згоди при укладанні шлюбу. Проте, на практиці, військово-поселенське керівництво, прагнучи заснувати якомога більше господарств, зважало на бажання поселенців, тобто кожної особи, щодо вступу у шлюб. Збереглися факти насильницького одруження військових поселенок із солдатами. Було, що молоді обиралися жеребкуванням [707, 191]. У призначений день збирали парубків і дівчат шлюбного віку, опускали у дві шапки згорнуті папірці з їхніми іменами. Парубки та дівчата по черзі тягнули з кожної шапки папірець і таким чином визначалися подружжя [648, 4]. Інший варіант обирання пари виглядав так: вишикувавши у дві шеренги хлопців напроти дівчат, полковник розписував наречених, не беручи до уваги взаємне бажання молодих [649, 36]. У 1833 р. отримали дозвіл одружуватися військові поселенці-господарі і їхні помічники, неслужилі інваліди, вдови, які досягли 18-річчя [425, *арк.* 1]. Згідно з наказом військового міністра військові поселенці мали право вступати у шлюб по досягненні 18-літнього віку. Іменним наказом, виданим Св. Синоду 19 липня 1830 р. № 3807, дозволялося вінчання шлюбів у разі, коли нареченому виповнилося 18 років, а нареченій 16 років [425, *арк.* 2].

Військовим поселенкам дозволялося виходити заміж поза межі округів поселення. У 1829 р. в округу Чугуївського уланського полку згідно з дозволом про укладення шлюбу з чоловіками, вихідцями з інших територій, які не належали до військового поселення, чисельність військових поселенок і вдів становила 816 жінок шлюбного віку. У 1-му округу Українського військового поселення значилося жінок 161, вдів – 34, всього – 195, у 2-му округу – жінок 145, вдів – 53, всього – 198, у 3-му округу – 244 жінки, вдів –

83, всього – 327, в поселеній фурштатській роті – жінок 65, вдів – 31, всього – 96 [470, *арк. 2*].

У разі одруження військової поселенки з чоловіком іншої соціальної верстви наречений повинен був сплатити полковому комітету певну суму грошей, тобто своєрідний викуп як винагороду за витрати держави на утримання і навчання його нареченої. Лише в 1849 р. дівчатам дозволялося виходити заміж за сторонніх громадян без сплати викупу. До цього подібні шлюби були обмежені, що позбавляло жінок свободи вибору й обмежувало їхні права. В уланському полку генерала від кавалерії графа Нікітіна 30 січня 1857 р. Павло Васильєв (20 років) одружився з донькою генерал-майора Башкирцова Софією (20 років), обоє православного віросповідання, мали перший шлюб [533, *арк. 140*]; молодший вахмістр 3-го ескадрону Михайло Петров одружився з солдаткою Параскою Митрофановою, обоє православного віросповідання, теж мали перший шлюб [533, *арк. 144*].

Шлюбні стосунки між військовими поселенцями православного віросповідання будувалися з урахуванням ступеня спорідненості, тобто не допускалися шлюби між родичами по прямій висхідній і низхідній лінії, між повнокровними і неповнокровними братами і сестрами. Жоден із батьків не благословляв одруження сина, якщо наречена вважалася у віддаленому (часто уявлюваному) спорідненні із сім'єю нареченого. Таку заборону шлюбів між близькими родичами обумовлено як моральними засадами, так і біологічними. Шлюби між близькими родичами істотно підвищували можливість передачі у спадщину багатьох спадкових захворювань і хвороби крові. Батьки наречених були переконані, що у разі порушення цього давнього правила, молодих чекало нещасливе подружнє життя. Під впливом такого страху хлопці одного села прагнули одружитися на дівчатах із сусіднього села. Особливо жінки прискіпливо ставилися до розбору ступенів спорідненості [280, 211]. Навіть кумівство, згідно з їхніми поняттями, перешкоджало вступу у шлюб. Одруження з однофамільцями в одному селі не допускалося і вважалося гріхом. Особливо велике значення цьому факту

надавали одновірці, які дотримувалися старої віри [603, 837]. У населених пунктах, де переважали розкольники, ступінь спорідненості визначався місцевим пастором, в якого були записи родоводу членів свого приходу [280, 212]. Перед вступом у шлюб бралось до уваги матеріальне забезпечення обох сторін: майбутня дружина повинна була стати помічницею чоловікові, «робочою силою». У військових поселеннях заборонялися співжиття неодружених чоловіка і незаміжньої жінки або громадянські шлюби. Такі шлюби розцінювалися православною Церквою як позбавлені благодаті і як незаконне блудне співжиття [295, 468].

Весілля поділялася на три цикли: передвесільний, власне весілля і післявесільний. У свою чергу кожен із циклів складався з окремих обрядів. Весіллю передували шлюбні договори, письмові або усні. Між батьками наречених встановлювалася домовленість про матеріальне забезпечення нареченого [280, 216].

Весілля справлялося за рахунок жениха. Батько нареченої оплачував лише святковий обід; за звичаєм, жених після вінчання приходив з гостями до хати нареченої, щоб її забрати до себе. Як правило, витрати зі сторони обранки були незначними у порівнянні з витратами батьків нареченого, якому весілля коштувало від 15 до 50 руб. сріблом, залежно від матеріального становища. Посаг молодій здебільшого складав: поношене плаття, худоба, інколи гроші. У деяких населених пунктах військового поселення посаг дівчини залежав від рішення батька, брата або дядька, які її сватали, а в інших – на посаг нареченої господар сім'ї нічого не витрачав, навіть якщо наречена була його рідна донька, все повинна була справляти від себе мати. Існував звичай, що з народженням дівчинки у сім'ї батько обов'язково мав купити скриню (велику або малу), залежно від матеріального становища. Скриню поступово наповнювали приданим. Туди щорічно складали різнокольорові стрічки, хустки, в'язані речі, полотно тощо [280, 219]. Більшість дівчат були настільки зубожілими, що навіть шубу, жупан, чоботи до вінчання отримували від нареченого. Існував звичай:

заможні дівчата одружувалися із заможними хлопцями. Проте у військових поселеннях траплялися випадки одруження заможних парубків з найбіднішими дівчатами, які славилися вродою і працьовитістю. Непопширеним було одруження заможної дівчини з бідним хлопцем [280, 217].

Починалося все зі сватання, коли послали від парубка, який бажав одружитися, йшли до батьків обранки укладати попередню угоду про шлюб. Сватами (старостами) обирали дотепних і поважних людей, як правило, з числа родичів. Коли батько і мати поблагословлять, тоді дівчина, перев'язавши старостам рушники через плечі, подає своєму зарученому на тарілці хустку і пов'язує її на праву руку вище ліктя. Такий обряд називався давати рушники або знаки. Спроба відмовитися вважалася безчестям, за відмову ж сплачували відшкодування матеріальних витрат та ще й за образу.

Дуже часто, особливо якщо дівчина вродлива, батьки оголошували, що в їхньому будинку є молода, запрошуючи на оглядини. Зазвичай запрошення приймалося і гості з подарунками і грішми йшли подивитися на дівчину [280, 219].

Весільна обрядовість включала ігрові дії, танці, співи, музику, використання традиційних весільних атрибутів: рушників, квітів, короваю. Головними дійовими особами весільної обрядовості з боку молодого і з боку молодої були: сваха, дружки, подруги, старости, підстарости, бояри і світилка. Функцію розпорядника весілля виконував староста (сват). У парі зі старостою виступала його дружина – сваха, яка брала участь в обміні подарунками, хлібом, в обрядах покривання молодої. Важливі, але одномоментні функції виконували приданки, закосяни, свашки, яким доручався обряд пов'язування намітки; світилка, яка стежила, щоб не згасли свічки при виконанні обряду посаду. Обов'язковими учасниками весілля були також музиканти. Вони грали, як правило, на скрипці і бубоні. Музиканти акомпанували хорам, грали до танців. Потім починалося частування, далі – обмін родин подарунками. Необхідними умовами весілля

вважалися дозвіл батьків та згода нареченого і нареченої. Благословення батьків на шлюб вважалося основним духовним підґрунтям сімейного щастя. Весілля продовжувалося протягом тижня [258, 82].

Передродові обряди покликані були сприяти нормальному перебігу вагітності та доброму самопочуттю жінки. Оскільки вони торкалися делікатних справ – чекання пологів та появи нового члена сім'ї, то були насичені обереговими діями та повір'ями. Серед військових поселенців існувало загальне повір'я, що доля людини визначалася ще до народження її на світ, тобто те, що їй призначене в утробі матері, того не минути. Мовляв, будь-яке запобігання не могло змінити долі. Таке повір'я підкріплювалося посиленнями на різні історії та легенди, що поширювалися серед поселенців [275, 246]. Так, породіллю, насамперед, оберігали від усіляких несподіванок та неприємностей. Ще до народження дитини мати повинна була дотримуватися, крім гігієнічних умов, ще деяких інших: не шити у недільні і святкові дні, оскільки вважалося, що можна зашити очі дитині. Усі випадки сліпонароджених дітей пояснювалися саме цією обставиною. Крім того, мати повинна була стежити, щоб хто-небудь випадково не переступив через дишель воза, у який запрягали вола, або через воловід. У протилежному випадку – пуповина обмотувала шию дитині і вона при народженні могла задушитися або ушкодитися. Майбутня мати також повинна була приховувати наближення своїх пологів. Чим менша кількість людей знали про час наближення її пологів – тим краще. З цього приводу існувало повір'я, що породілля буде страждати муками народження стільки годин підряд, скільки осіб знають про час її пологів. Тому коли приходив цей час, жінка намагалася запросити повитуху цілком таємно, щоб ніхто про це не дізнався. Повитуха намагалася пробратися у будинок породіллі таємно.

Роди (пологи) відкривали цикл власне родильних обрядів. Зважаючи на драматичність події, пологи великою мірою обставлялися обереговими і магічними обрядами. Під час пологів відчиняли двері, відмикали всі замки, розв'язували усі вузли, щоб дитина легше вийшла на світ, породіллю ж

обкурювали зіллям. Усі ці дії виконувала спеціально запрошена жінка, досвідчена у таких справах – повитуха.

Вона виконувала цілий комплекс дій з убереження породіллі. Він передбачав таке: у постіль породіллі клали часник, яку-небудь залізну річ: сокиру, косу, чи ніжик з кістяною ручкою [275, 248]. До паху породіллі прикладали голку з ниткою. До голови породіллі обов'язково ставили трійцю – Богоявленську воскову свічу, прикрашену калиною, барвінком та іншими квітами. Вважалося, що за таких умов породілля перебувала у безпеці від нападу нечистої сили (що особливо загрожувала до прочитання над майбутньою матір'ю молитви). Для полегшення болю породіллю іноді одягали у сорочку, на якій залишилися сліди фізіологічної цнотливості, оскільки вважалося, що така сорочка допомагала полегшити навіть найважчі пологи. Крім цих заходів, застосовували додатковий ритуал: змушували чоловіка лягти на підлозі, а дружину переступити через нього, також породіллі розплітали волосся і водили її по подвір'ю, таким чином вона мала наступити на щасливе місце. Стогони породіллі сповіщали, що незабаром з'явиться на світ нова людина – «чистий ангел». Поселенці вірили, що у цей час у будинку перебували ангели, які обирали собі місце на вікні – проти породіллі, щоб своїми молитвами допомогти благополучно появитися на світ дитині. Присутність ангелів у вікні тривала рівно три доби, тому на честь небесних гостей світло у будинку породіллі горіло три ночі підряд.

Траплялися випадки, коли дитина народжувалася в особливій перетинчастій оболонці, яку називали «сорочкою». Така дитина вважалася дуже щасливою у майбутньому. «Сорочку» як ознаку і навіть причину щастя ретельно висушували й після цього зберігали як святиню протягом життя. Частинку її зашивали у сорочку немовляти, і з цим талісманом дитина не розставалася все життя, аж до самої смерті. Батьки також зашивали її у свій одяг. Чужим людям давати цю коштовність категорично заборонялося, щоб до них не перейшло їхнє щастя. Віра у цей талісман була настільки сильною,

що сторонні люди готові були спокуситися на злочин, щоб придбати і собі частинку цієї «сорочки» – запоруки щастя.

Сам момент появи малюка на світ також супроводжувався обрядами, бо саме тепер намагалися визначити його характер, майбутній рід занять. Пуповину перев'язували прядивом з коноплі, на якому було насіння, що символізувало майбутнє потомство і впливало на примноження нащадків немовляти [275, 249]. Прядиво приготувалося завчасно і обов'язково мало бути окроплене богоявленською водою. Заготовлену завчасно трійцю обмотували пряжею з коноплі, що потім служила для перев'язування пуповини. При перев'язуванні пуповини баба-повитуха благословляла немовля словами: «Нехай Бог дарує тобі щастя, здоров'я і багато літ». Відрізання пуповини відбувалося на тім предметі, з яким пов'язувалося майбутнє заняття немовляти. Так, якщо дитина народжувалася у сім'ї, де усі її члени мали освіту і займалися суспільною діяльністю, то пуповину відрізали на книзі. Адже вважалося, що це сприятиме розвитку нахилу дитини до занять. Коли пуповина відсихала і відпадала від дитини, тоді батьки ховали її і дбайливо зберігали до 7 років, щоб вона могла розв'язати зав'язку пуповини. Ця обставина, мовляв, сприяла розвитку здібностей дитини. Після відрізання пуповини дитину клали на деякий час до ніг матері. Вважалося, що ця процедура зробить дитину у зрілому віці покірною і слухняною батькам.

Останній обряд, що відбувався у зв'язку з появою на світ нової людини, полягав у тому, що баба-повитуха обмивала свої руки, а потім, наливши в пригорщі води, давала пити цю воду молодій матері. Мати подавала їй рушник для витирання рук, який після цього ставав власністю повитухи. Обряд обмивання рук повитухи означав, що вона не виносила з будинку крові породіллі. Цього обряду дотримувалися дуже суворо. Якщо траплялося так, що повитуху терміново запрошували для повивального обов'язку в інше житло, але вона не пройшла обряд обмивання рук від крові породіллі, де була раніше, тоді вона негайно поверталася туди, а вже потім поспішала на

допомогу в інший будинок. У противному випадку повітуха брала на свою душу великий гріх, і породілля вважалася нечистою на «тім світі», тому що вона не очистила рук повітухи від своєї крові.

Післяродові обряди були покликані сприяти кращій долі дитини, оберігати її від усього злого. Дуже важливим був момент, коли дитину вперше клали у колиску. Обов'язково завчасно туди насипали небагато жита, щоб жила дитина, як говорили поселенці, «на життя». Саме зерна жита, а не іншого хліба, насипали у колиску. Це пояснювалося співзвуччям слів «жито» і «життя»; або тим, що жито становило основний вид хліба у поселенців. Подібний обряд відбувався також тоді, коли дитину вперше одягали у сорочку: у рукави насипали жито.

Поселенці суворо дотримувалися звичаю: нічого не позичати з будинку, де народилася дитина, а також з того будинку, де вона невгамовно плаче. Вважалось, що невгамовний плач дитини пов'язаний саме з тим, що з будинку взяли річ, яку вона оплакувала [275, 250].

Коли відвідувачки приходили до дня народження дитини, то, побачивши її в перший раз, свої враження висловлювали, неодмінно вживаючи слово «нівроку», тобто, щоб не наврочити, й дивилися на кінчики своїх нігтів. Вони вірили, що тоді дитині не буде ніякої шкоди від пристріту.

Незабаром після пологів влаштовували родини – своєрідний очисний ритуал, оскільки породілля вважалася нечистою. У кімнату, де відбулися пологи, три дні не можна було заходити, до очищення жінка не могла дойти корів, ставити опару, місити тісто, торкатися ікон. У цьому відчувається відгомін дуже давніх язичницьких вірувань. У цей же період молода мати була особливо вразлива для зурочення і причини. Тому з допомогою баби-повітухи вона організовувала гостину. Але гості склалися винятково з одних лише жінок, яких частували різними стравами, в залежності від матеріального стану, і горілкою з медом. Гості йшли на родини обов'язково з подарунками, як правило, приносили різні продукти господарства.

Свято родин у компанії жінок – це мале свято. Тим часом готувалися до великого свята – з нагоди хрестин, у якому брала участь змішана компанія з чоловіків і жінок. Саме запрошення на хрестини відбувалося інакше, ніж на родини (на перше свято запрошувала сама породілля). Насамперед, запрошували бажаних хрещеного батька та хрещену матір. За вказівкою господаря повитуха направлялася до визначених з калачем і від імені господаря уклінно просила бути хрещеними батьками дитини. Згода на запрошення виражалася у тому, що майбутні хрещені батьки брали з рук повитухи калачі і обдаровували її якими-небудь сільськогосподарськими продуктами. Якщо запрошені хрещені батьки з якихось причин відмовлялися, тоді вони не брали калача і не обдаровували відвідувачку. Як правило, поселенці не задовольнялися одними хрещеними батьками, а намагалися, по можливості, запросити таких побільше. Цей звичай навіть вважався вигідним, тому що кожний хрещений жертвував що-небудь на користь немовляти. Крім хрещених батьків, запрошували також інших гостей. Певна річ, їх кількість залежала від можливостей господаря. Основне частування поселенців на святі хрестин складалося з горілки [275, 251].

Але святкуванню хрестин передував обряд хрещення. Протягом обряду хрещення, як правило, новонародженого тримали на руках вінчальні батько й мати породіллі. Після закінчення обряду хрещення всі куми і гості збиралися у будинку господаря для частування. Після святкової вечері баба-повитуха клала дитину на подушку на стіл, за яким сиділи гості, промовляючи: «похресник просить вас обдарувати його щастям-здоров'ям, щоб він мав за що купити коня». Примовка ця різнилася, в залежності від красномовства повитухи. У відповідь гості клали на подушку гроші, хто скільки міг. Після цього дитину знімали зі стола і тоді починалася наступна церемонія. Повитуха обдаровувала гостей, переважно хрещених батьків, калачами, причому кожному хрещеному давала по два калачі. Після цього вона роздавала гостям букети з калини, барвінку й інших квітів [677, 400–401]. Ця церемонія відбувалася таким чином: повитуха клала на тарілку квітку і біля

неї ставила налиту чарку горілки. Підносячи їх до кожного гостя, вона примовляла: «Просимо на квіточку й на горілочку, на винце і на добре слівце». Тоді гість брав з тарілки горілку і пив за здоров'я новонародженого. Повитуха вмочувала квітку у залишки горілки і мазала нею гостю обличчя. Гість клав гроші у тарілку, а повитуха віддавала йому квітку. І так по черзі відбувалося з усіма гостями. Після роздачі квітів гості розходилися. Квіти на хрестинах служили символом здоров'я і краси дитини.

Роздача квітів на хрестинах була пов'язана з легендою. Згідно з нею, у давній час ішов із хрестин один чоловік. На дорозі його зустрів нечистий та й запитав, звідки він іде. Перехожий відповів, що йде із хрестин. Нечистий не повірив. «Якби ти йшов із хрестин, – зауважив він, – то мав якийсь знак із собою». Нечистий цілу ніч промучив чоловіка і завів його у яри, з яких чоловік вибрався вже по дню. Звідси і пішло використання квіток на хрестинах, щоб кум, який зустрінеться із нечистим під час повернення додому, міг довести, що він дійсно був на хрестинах, і таким чином звільнитися від нечистого [275, 252]. І не випадково, коли людину, яка поверталася із хрестин жартівливо запитували: «Де був?», той відповідав: «На хрестинах». «Тоді покажи квітку!» – вимагали у нього. Чоловік показував квітку і потім продовжував свій шлях.

Існувало повір'я, що безплідним жінкам корисно висмоктувати кров з пуповини дитини, тому що прийняття цієї крові робило їх здатними до дітородіння. Але цим засобом користувалися досить рідко, тому що породіллі, як було сказано вище, дуже ревно оберігали свою кров. Та й сприяння повитухи у подібних випадках вважалося великим гріхом.

У поселенському середовищі не було традицією відмічати дні народження.

Заслуговує уваги обряд надівання пояса на хлопчика. Він відбувався, коли хлопчикові виповнювалося 3–4 роки. Заздалегідь батько й мати виготовляли для нього пояс, безумовно, новий. Ранком, коли сонце сходило високо на небі, батько й мати зверталися до ікон з молитвою про свою

дитину, спонукували і її молитися. Потім одягали на хлопчика пояс із висловлюванням йому своїх побажань [275, 253]. Зазвичай казали: «Даруй тобі, Боже, щастя, здоров'я й багато літа. Дай Боже, щоб ти той зносив і на кращий заробив». Ще пізніше надягали на хлопчика нижній чоловічий одяг. За загальним віруванням було потрібно, щоб мати в один присід приготувала перші штани для сина. Вважалося, що ця обставина мала вплинути на майбутній успіх її сина у всіх справах. Особливо ця обставина сприяла успіху у колі наречених, коли хлопчик стане женихом. Такий молодий відразу причаровував обрану наречену. Звідси невдачі хлопця в одруженні часто пояснювали тим, що мати перші штани зшила для свого сина не в один присід, а бралася за них кілька разів [275, 254].

У військових поселенців існували повір'я: коли випав зуб, то його закидували на горище, обстрижене волосся обов'язково спалювали, а обрізані нігті клали у пазуху [262, 173].

Свій обряд мало і поховання померлого. Він полягав у забезпеченні переходу душі небіжчика у світ предків і охороні живих від шкідливого впливу духу мерця [580, 214]. Звідси всю поховальну обрядовість можна поділити на три основні частини: передпоховальну, похорон і поминки. Передпоховальні дії можна поділити на підготовчі та виконувані за фактом смерті. До передпоховальних обрядів відносяться обрядодії, що безпосередньо передують смерті людини, і дії над тілом до похорону. Комплекс віщувань смерті за весь досліджуваний період є майже ідентичним [748, 13].

Про час настання смерті прагнули дізнатися заздалегідь і, по можливості, підготуватися до неї. Існувало безліч прикмет, які провіщали людині кончину. Як тільки родина помічала, що підходив час смерті члена їхньої сім'ї, то поспішала виконати над ним християнський обряд таїнства покаяння (сповіді), щоб той, хто каявся перед Богом і сповідував свої гріхи перед священиком, через видиме прощення гріхів від священика приступив до св. Причастя. Коли помирала людина, тоді давали їй у вічну дорогу

світло – свічку, що називалася канальною, аби не заблукала її душа і змогла захиститися від злих сил.

Перебіг обрядових дій варіювався як соціально, так і за віковим принципом. За звичаєм померлих обмивали й обряджали у нове вбрання. Одяг померлого складався з особливого вбрання у залежності від віку і майнового стану. Хлопчиків, який не вступив у юнацький вік, одягали на голову полотняну шапочку й прикладали до грудей букет – знак неодруженого життя. Повнолітнього юнака одягали як нареченого, до шапки на голові приколювали весільний букет. Втім, деякі священники забороняли використання цього звичаю серед поселенців, знаходячи його непристойним, особливо коли тіло померлого заносили до церкви. У таких випадках шапку з букетом клали померлому під пахву. Покійному одруженому чоловікові заборонялося після смерті одягати на голову шапку, її також клали під пахву [276, 276]. Молоду дівчину причепурювали у могилу по весільному [677, 404]. Її одягали у весільний одяг, виряджений стрічками й квітами, а труну засипали квітами [580, 212].

Ховали звичайно через три дні після смерті. Тут також дотримувалися низки ритуалів. Особливою магичністю позначалося винесення труни з небіжчиком, оскільки це пов'язувалося із захистом родини та господарства від можливого шкідливого впливу. Намагаючись перешкодити померлому відшукати дорогу додому, його виносили ногами вперед переважно через задні двері, тричі постукавши труною об поріг хати, щоб покійник попрощався з пращурами і більше не повертався. У цей час хто-небудь із членів сім'ї обсипав кімнату житом на чотири сторони, щоб у тій хаті більше ніхто не вмирав. Крім того, існував звичай: кожному мерцеві класти у труну супутні предмети, зокрема, монети у кілька копійок. Під кришку труни клали хлібину, і так несли труну до самої могили. Покійного відспівували за християнським обрядом. Іноді супроводжували небіжчика на кладовище і ховали покійного без участі священника, а відспівували його заочно у себе в саду або на городі. Після поховання покійного хліб, що лежав на кришці

труни, роздавали жебракам або передавали у дохід священикові. Згодом на цвинтарі, на місці поховання, встановлювали надмогильні пам'ятники і хрести.

Одразу після похорону в будинку небіжчика влаштовували поминальний обід, обов'язковою стравою, на якій було коливо – варена пшениця з медом [258, 82]. Чим багатший похорон, тим краще, і це не лише тому, що він теж був складовою данини пам'яті небіжчику, але й тому, що кращим був обід для покійної душі на тому світі. Одразу після похоронного обіду було прийнято ставити на вікно чарку горілки та окраєць хліба, призначені для духу покійного, адже він, за повір'ям, повертався додому протягом трьох днів. Вважалося, що душа небіжчика прилітала до вечері у вигляді маленької мухи. На наступний день горілка, що залишилася, і калач віддавали сусіду, який відповідав за віком і статтю небіжчикові. Так, якщо небіжчик був літньою людиною, то залишок вечері, призначеної для покійної душі, віддавали літній людині. Особа, яка, отримувала таку вечерю, обов'язково бажала покійному «Царства Небесного» і частувалася нею. Якщо покійник хлопчик, то заупокійну вечерю віддавали сусідньому хлопчикові відповідного віку. Якщо хлопчик через свій вік не міг випити чарку горілки, тоді його матір повинна була розділити з ним заупокійну трапезу. Так робили на другий і третій день після смерті.

Вважалося, що через добу після смерті душа відправлялася у мандри впродовж сорока днів, щоб прийти до престолу Божого. На шляху до Бога душа повинна була пройти через міст [276, 277]. Цікаво, що для праведної душі міст виявлявся зручним для проходу; а для грішної – звужувався, тоді душа обривалася і падала у пекло.

Поминали покійника також на дев'ятий (дев'ятини) та сороковий (сороковини) дні і через рік (роковини) [279]. З сороковим днем було пов'язане традиційне уявлення про остаточний відліт душі. Відбувалася поминальна відправа у церкві, куди несли коливо. Ще до церкви несли: хліб, пряники, яблука, горіхи і після служби Божої їх роздавали літнім

незаможним людям. На поминки до будинку небіжчика збиралися рідні, а також особи, які проводжали його до могили, запрошувалися і жебраки. Посиротіла родина пропонувала їм поминальний обід.

Надалі поминальні обряди поєднувалися з релігійними святами. Для вшанування покійників було відведено кілька днів на рік. Із цією метою у військових поселенців здійснювалося відспівування могил – проводи. На проводи кожна родина збиралася на могилі своїх рідних [276, 278]. Вони приносили на кладовище їжу і питво, запрошували священика відправляти панахиду. Після панахиди на кладовищі влаштовували поминальний обід, куди запрошували сусідів, літніх і убогих людей, часто випадкових мандрівників з вулиці. Перед тим, як розпочинали трапезу, усі запрошені молилися за покійника. День проведення проводів у кожному населеному пункті кавалерійського військового поселення призначався окремо. За давньою народною традицією, проводи відбувалися у першу неділю після Великодня, у Дмитрову (дідову) суботу, батьківські суботи, Зелені свята.

Крім загальних громадських проводів, майже щотижня впродовж першого року після смерті, родичі небіжчика у церкві замовляли панахиди, у пам'ять про померлих годували убогих, голодних, які збиралися біля церкви. Особливо важливого значення поселенці надавали панахиді. На неї жертвували кращий хліб і ласі страви: смажену курку, ковбасу, пряники, яблука та ін., відповідно до достатку. Подібні підношення на тім світі ще раз вгамовували голод покійного. При цьому дотримувалися звичаю робити пожертвування і тим особам, які за віком і статтю відповідали покійному. У сільських церквах у недільні або святкові дні жінки-парафіянки роздавали вузлики з їжею. За народною уявою це означало, що душі померлих на тім світі отримували таке ж частування.

Серед населення військових поселень існували певні правила для поховання осіб, які померли не своєю смертю, мертвонароджених, нехрещених дітей, самогубців, чаклунів і відьом. Їхні душі вважалися небезпечними і шкідливими. Таких небіжчиків ховали за огорожею

кладовища, священники відмовлялися їх відспівувати [748, 14]. Похорони у подібних випадках відбувалися без усяких церемоній. Ховати нехрещених дітей на кладовищі вважалося великим гріхом, як правило, їх ховали баби-повитухи біля церковної огорожі. Таких дітей у народі називали потерчатами. Існувало повір'я, за якими потерчата повинні скористатися благами християнської віри. Так, коли потерча досягало семирічного віку, тоді воно вилітало зі своєї могили у вигляді птаха. Літаючи по піднебесю, воно жалібним голосом просило «Хреста». Той, хто чув подібний голос потерчати, зобов'язаний був зупинитися, щоб зробити із будь-чого хрестик і покласти його на дорозі, а потім продовжувати шлях. Тоді потерча злітало на те місце, де поклали хрестик, забиравало його і летіло далі. Вважалося, що з того часу потерча ставало християнином і мало право на перебування у Царстві Небесному. Цікаво, що розповіді про зустріч із потерчатами існувало дуже багато. Як правило, вони відбувалися у лісовій місцевості. Оповідач проходив через ліс, де чув голос потерчати: «Хрес-та...».

Спеціальний обряд відбувався над могилою упирів. Коли за низкою прикмет населення дізнавалося, що помер упир, тоді намагалися упізнати його могилу. Зафіксовано низку характерних ознак, за якими можна розпізнати це створіння [574, 318]. Довідавшись, де лежить упир, на його могилі вбивали осиковий кіл, і той уже більше не ходив чинити зло живим людям [755, 113]. При цьому необхідно було, щоб осиковий кіл підготувала і забила близька людина. Вважалося, що лише такій людині не може бути від того ніякого зла [276, 279].

Ставлення до смерті було неоднозначним, що позначилося на характері поховальних обрядів. Повідомлення про смерть людини у поселенні передавали усно та за допомогою певних звукових сигналів. Була традиція повідомляти про смерть церковними дзвонами, особливо у містах.

19 листопада 1825 р. у м. Таганрозі раптово помер російський імператор Олександр I Павлович Романов (1777–1825). Для організації похорону була створена «Сумна комісія», яка займалася виробленням церемоніалу похорону

тощо. У «Церемоніалі перенесення тіла...» докладно оговорювався маршрут і порядок проходження процесії, склад її учасників. Число осіб, які брали участь у жалобній ході, було досить значним. До церемоніальної хресної жалібної ходи залучили і Чугуївський уланський полк [423, *арк.* 25–26; 802, 442].

Згодом почесні вартові при труні покійного імператора Олександра I були нагороджені спеціальними медалями. Так, після відспівування панахиди покійного імператора Олександра I військового поселенця Василя Панютіна нагородили великою срібною медаллю на знак того, що він стояв у Царському Селі почесним вартовим при домовині покійного імператора. Медаль мала таке зображення: на одній стороні – портрет покійного імператора Олександра I зі словами навколо: «Олександр I Благословенний помер у Таганрозі 19 листопада 1825 року», на другій стороні – Всевидяще око зі словами: «Наш Ангел на Небесах» [267, 123–124].

Календарні обряди узгоджувалися з річним календарем православної церкви і тісно перепліталися з побутовим (аграрним) поселенським календарем. До складу річного аграрного календаря входили зимові, весняні, літні та осінні свята, обряди і звичаї. Військові поселенці святкували початок і закінчення сезонів, замовляли хресний хід і молебень у полі до початку оранки, сівби, перед початком жнив. Зимовий цикл обрядовості припадав на початок нового року. На зимові свята (Різдво, Новий рік та Хрещення) проводилося багато магічних ритуалів, що за віруваннями повинні були забезпечити людям удачу майбутнього року. Саме тому у зимовому циклі багато колядувань, щедрувань, ряджень, ворожінь. Зимовий цикл супроводжувався молодіжними іграми та піснями. Найбільш популярними обрядовими піснями були колядки і щедрівки. Колядки (приурочувалися до Різдва) і щедрівки (приурочувалися до нового року (за старим стилем – 14 січня) – співали від 25 грудня до 7 січня.

Основною подією Щедрого вечора та Нового року було щедрування, що супроводжувалося обов'язковим обходом хат із побажанням людям щастя,

здоров'я і добробуту в новому році. Так, військові поселенці чоловіки на перший день Різдва Христова, після вечерні, біля церкви просили у священика благословення поколядувати. Одержавши благословення, колядники спочатку йшли до священика і колядували у нього в сінях або під вікнами. Від священика колядники йшли до господарів, які обдаровували кожного яблуками та горіхами [274, 338–339].

Весняний цикл календарних свят та обрядів пов'язувався з найважливішою життєвою справою – закладанням майбутнього врожаю. Тому за допомогою обрядів та ритуально-магічних дій намагалися всіляко прискорити прихід весни, тепла. Звідси весняна обрядовість спрямовувалася на розваги молоді, ворожіння, оберегові дії. Своєрідною емблемою весняної обрядовості були народні співи – веснянки (розпочинався весняний цикл днем Св. Євдокії (Явдохи) і включав значну кількість свят: Збірну неділю, Масляну, Благовіщення і Великдень), що продовжувалися аж до Зелених свят (Трійці). Особливо святкували Пасху Христову, до якої ретельно готувалися у період Великого посту. Військові поселенці утримувалися від святкувань і вживали скоромну їжу. Порушення посту вважали смертним гріхом. Навіть завзяті пияки у період посту не вживали алкогольні напої [270, 355].

Зелені свята розпочинали літній обрядовий цикл. Він включав такі свята: Трійцю, Івана Купала, Святих Петра та Павла, Маковія, Св. Іллі, Св. Пантелеймона Цілителя, Спаса та ін. Головним літнім святом було свято Івана Купала. В цю ніч ворожили, за допомогою різних обрядів і магічних дій застерігалися від відьом, збирали трави, що мали спеціальні цілющі властивості, шукали магічну квітку папороті. На свято Івана Купала дівчата і хлопці виходили зі співами за село, обкладали Купала соломною та травами і запалювали. Коли вогнище спалахувало, вони бралися за руки й перестрибували через вогонь.

Осінні обряди були приурочені до завершення збору врожаю. Великим святом був день Різдва Пресвятої Богородиці, Друга Пречиста (21 вересня). У цей день пекли калачі, готували різні страви, влаштовували гостини. Але

найзначимішим осіннім святом була Покрова Пречистої Богородиці (14 жовтня). З цього дня починалася пора осінніх весіль, дівчата молилися до Богородиці і просили послати їм щасливу пару. Завершувалося осіннє обрядове коло передріздвяним постом. Сезонність господарської діяльності, звичаїв та обрядів виявлялася у ритуальних піснях і танцях: «Метелиця», «Горлиця», «Козачка-улюблена». Танцювали поселенці переважно на вулиці, перед будинками [258, 83, 186]. Традиційним була їзда верхи на конях [499, арк. 466], враховуючи призначення військових поселень [258, 83]. Траплялося, що військові поселенці захоплювалися азартними іграми. Так, у 1850 р. у слободі Ново-Катеринослав у результаті азартних ігор військові поселенці Ломіковський, Маховатий, Козин витратили державні кошти з бюджету військового поселення [464, арк. 31].

Церковні обряди перемішувалися з народними віруваннями. Так, військові поселенці Новоросійського військового поселення кавалерії відмічали народне свято «Скалиян». Жителі с. Болгарка, переважно молдовани і болгар, святкували його у Лазареву Суботу (Воскресіння праведного Лазаря відзначається напередодні Вербної неділі в суботу). Після обіду дівчата збиралися в одній хаті і танцювали до вечора. Цим вони доводили свою радість, викликану воскресінням Лазаря. З початком Страсного тижня, свято припинялося. Фомин тиждень присвячувався поминкам померлих, а також підготовці до польових робіт. Четвер третього тижня Великодня розпочинався з продовження свята «Скалиян». У цей день, як і в Лазареве воскресіння, дівчата збиралися знову у тій хатині, але вже без музики і танців. З сумними піснями вони ліпили з глини ляльку-хлопчика висотою з аршин. Потім дівчата ховали ляльку за селом і поверталися в поселення. Через тиждень після цього поховання, в четвер, вони ще раз збиралися в тому самому будинку, але вже з веселими піснями. Викопували ляльку, несли її до річки, де з вигуками «Скалиян, Скалиян!» кидали її у воду, а самі бігли до хати, де раніше збиралися і веселилися до вечора. Господарка хати їх пригощала [573, 350]. Це свято разом із відомим в інших

варіантах подібним святом Пеперуди збереглося і до нашого часу [713, 327–334].

Трудові традиції та обряди були своєрідною школою для підростаючого покоління. У процесі виконання ритуальних дій дитина здобувала перші трудові навички. Серед трудових звичаїв, безпосередньо пов'язаних із формуванням громадської думки, була толока (спільна безоплатна праця на громадських роботах чи в окремого господаря). Зважаючи на вид робіт, розрізняли толоки чоловічі, жіночі, змішані і молодіжні, що вирізнялися святковим настроєм і закінчувалися святом з частуванням [256, 180].

Культура військових поселенців за суттю своєю завжди була осілою, аграрною. Основним типом поселення були села. Забудівля населених пунктів Українського (Харківського), Новоросійського та Києво-Подільського військових поселень проводилася за спеціальними проектами, розробленими у Центральному Управлінні військових поселень у Санкт-Петербурзі. Архітектурну комісію очолював російський зодчий В. П. Стасов. У плануванні панувала система вулиць – ліній (лінійне планування), що перетиналися під прямим кутом. Розроблялися типові проекти житлових та адміністративних будівель. До тих, що були обов'язкові для розміщення на вулицях, відносилися церкви, шпиталі, ресторації, житлові будинки для офіцерського та рядового складу, цейхгаузи, лазарети і караульні будинки, господарські споруди [257, 84]. В Українському (Харківському) військовому поселенні широкого розповсюдження набули мазанки й глинобитні хати з переважанням трикамерного житла. Цей тип оселі мав розташовані по центру споруди сіни та по обидва боки від них житлову кімнату і підсобне приміщення для зберігання продуктів харчування, дрібного реманенту та сезонного одягу. Житло відзначалося масштабністю всієї будівлі та окремих її частин і елементів. Каркасні чи рублені стіни обмазувалися глиною і білилися, ховаючи під собою конструкцію. Характерною рисою житла були поширені звиси даху, що підтримувалися тонкими стовпчиками на піддашку. Солом'яна чотирихила покрівля була, як правило, низькою.

Традиційною для військових поселенців, наприклад, слободи Боровенька була вільна забудова двору з наближеним до вулиці розташуванням будинку. Перед хатою невисоким тинном огороджували місце, де висаджували квіти, кущі та дерева, яке називали «палісадник». Чисте подвір'я перед хатою плетеним тинном відділяли від частини, де розміщували господарські будівлі. Хата виділялася пропорційною рівнозначністю у співвідношенні висоти чотирихилого обтічної форми солом'яного даху та стін. Стіни хати (рублені або сторчові з колотого вербового чи дубового дерева) ставили на палі, високо підняті над землею, зовні обмазували товстим шаром глини та білили. Дерев'яна хата мала, як правило, 4 вікна, з них: 2 виходили на вулицю і 2 – у двір [263, 31]. Внутрішнє планування житла характеризувалося типологічною єдністю. Піч завжди ставили у куті хати, ближче до вхідних дверей, передом до фасадної стіни з вікнами. При кожній влаштовували лазну піч, де можна було вигрітися, і лежанку, що замінювала ліжку. По діагоналі від печі був парадний – червоний кут, де вивішували ікони, прикрашені тканими або вишиваними рушниками та квітами; перед ними вміщували лампадку. У святкові дні біля ікон і на стінах розвішували рушники, вишиті різними візерунками [263, 30–31]. Під іконами вздовж бічної стіни ставили стіл. Біля столу попід задньою стіною розміщували довгу дерев'яну лаву. Вздовж чільної та причілкової стін наглухо встановлювали лави, що на свята застеляли саморобними ряднами, килимами. У кутку, протилежному печі, біля дверей і над ними розміщували дерев'яні полицки або невеличку шафу для посуду [263, 31].

У 1828 р. П. А. Клейнміхель наказав вжити заходів, по-перше, з ліквідації сирості у приміщеннях будинків військових поселенців, по-друге, щодо поліпшення кладки печей, що погано обігрівали приміщення взимку [403, арк. 2].

У слободі Шульгінка житло було дерев'яним. Переважали двокамерні хати (хата + сіни). Незалежно від забудови подвір'я, двері і більшість вікон хати завжди були обернені до його центру. Так само і господарські споруди.

Перелік господарських будівель включав такий комплекс: комори, де зберігали зерно, льохи для їстівних запасів, клуні для хліба, загороди для худоби, сараї для екіпажів, половики для зберігання полови, хлів для дров. В інтер'єрі житла широко застосовувався колір, а особливо декоративний розпис, якими прикрашали стіни і піч. Печі і ставні розфарбовували жовтою і червоною глиною. Традиційно у хаті був покут – де знаходилися ікони, прикрашені квітами і увішані полотняними або ситцевими рушниками. У передньому кутку знаходилися лавки, а перед ними – нефарбований дерев'яний стіл, покритий полотняною скатертиною домашнього виготовлення.

Своєрідності інтер'єру у слободі Шульгінка надавало розміщення за пічкою ліжка, дивана і стільців.

У слободі Білолуцьк широкого розповсюдження набули мазанки й глинобитні хати з переважанням трикамерного та багатокаммерного житла. Для будівництва використовувалися такі матеріали: дерево, солома, очерет, хмиз, глина, каміння, крейда. Дворові споруди будували переважно із саману (суміш глини з піском).

Кожна хата мала не менше трьох приміщень, не рахуючи сіней. Перше приміщення називалося хата. Це парадна кімната, місце прийому гостей. Друге приміщення – хатинка або кухня, тут знаходилася вариста піч і всі кухонні знаряддя, тут же взимку утримували ягнят, телят, поросят і домашню птицю. Третє приміщення – «прикомірок», що служив складом провізії і одягу. Планування житла було таким: біля входу – піч; навпроти печі по діагоналі – покут (червоний кут), де висіли ікони, прикрашені рушниками, стояли стіл або скриня, лави; за піччю – дерев'яний настил для спання; вздовж стін – лави; біля дверей і над дверима – мисник, полиці для посуду та різного збіжжя. Помешкання відзначалося особливою опшатністю, зі значною кількістю декоративних оздоб. Відповідно до обладнання кожний з кутків мав своє функціональне призначення: передній кут у хаті – місце поваги і пошани, піч і поріг – місце приниження і підкорення [263, 952].

У Новоросійському військовому поселенні кавалерії найбільшій поселенці будували землянки. Заможні поселенці споруджували будинки з цегли або каменю, вкривали їх черепицею. Двори були здебільшого відкриті, тут зводили тік і клуню. Комору у протипожежних цілях розташовували окремо. Двір обносився невисокою огорожею з глиносоломи або каменю [627, 22]. Бідняки мали з господарських будівель один хлів, що найчастіше розміщувався в середині садиби. Будинки, як правило, будували за спеціальним проектом, щоб вони були однакового вигляду. Кожен з таких будинків мав російську піч довжиною $2 \frac{1}{2}$ аршина (російська міра довжини, рівна 0,71 м), шириною 2 аршина, висотою $2 \frac{1}{4}$ аршина з одним димарем [341, *арк.* 201, 204].

У Києво-Подільському військовому поселенні у 1-му і 2-му округах, що знаходилися на території Київської губернії, переважали каркасні та зрубні хати (двокамерні, трикамерні та багатоканальні). Будівельним матеріалом були солома, очерет, лоза, почасти камінь. Дахи на хатах мали чотирихилу форму з довгим виступом стріхи на причілку. Тут, окрім традиційної обмазки глиною та побілки, широкого вжитку набули підводка кольоровими глинами та декоративний поліхромний розпис. У хатах переважала земляна підлога. У військових поселенців-господарів перелік господарських будівель включав такий комплекс: комори, клуні, погріб, стайні, в яких взимку тримали телят, ягнят, свиней, гусей тощо, зберігали зерно та всяке збіжжя [256, 82]. За господарськими спорудами розміщували город і сад.

У 3-му, 4-му, 5-му округах Києво-Подільського військового поселення, на території Подільської губернії традиційною була вільна забудова двору з віддаленим від вулиці розташуванням житла, обернутого вікнами чільної стіни на південь, а причілком – на схід. Будинок мав розмір: довжина – від 10 до 16 аршин, ширина – від 6 до 12 аршин; господарський двір – довжина від 6 до 10 аршин і ширина – до 10 аршин; клуні – довжина від 16 до 30 аршин і ширина – до 10 аршин. Тут стіни всіх споруд, покриття даху зводили з глини і саману. Монолітні стіни з глини або з каменю білили, що запобігало

руйнуванню їх вітрами та опадами. Дахи вкривали соломою або очеретом, міські будинки покривали черепицею або тоненькими дощечками [258, 85]. Для освітлення житла використовували свічки і сало або конопляну олію, яку наливали у глиняний горщик і опускали туди гніт.

Традиційний одяг розрізнявся за сезонними ознаками, статевіковими (у цьому плані виділялися комплекси чоловічого та жіночого одягу) й функціональними: існував одяг для повсякденного носіння, а також святковий та обрядовий.

Розглянемо особливості традиційного одягу військових поселенців. Так, на території Українського військового поселення жінки носили полотняні сорочки і запаску (прямокутне домашнє полотнище, із зав'язками у верхній частині), яку одягали поверх сорочки як спідницю, а верхнім кінцем затикали у поясі. У слободі Білолуцька спідниці розшивали різнокольоровими шнурками і гудзиками; носили фартухи з великими яскравими квітами, а іноді зверху одягали суконні халати з напівкруглим коміром [263, 953]. У Києво-Подільському військовому поселенні, зокрема у 1-му і 2-му округах, у жіночих сорочках рукава і комірці були вишиті червоними або синіми нитками. Жінки носили шерстяні клітчасті плахти, червоні або сині фартухи з червоним поясом [256, 83]. В одязі простежувався міський вплив: використання ситцю, фабричного сукна, шерстяних тканин, які все більше витісняли тканини домашнього виготовлення [263, 954].

Чоловічий одяг переважно складався з полотняної домотканої сорочки, широких полотняних шароварів. У слободі Шульгінка чоловіки влітку у будні носили полотняні шаровари і сорочку, а у свята – чумарки, покриті тканиною [263, 602]. У слободі Білолуцька чоловіки влітку одягали сорочку з прямим коміром і полотняні штани, піджак, у дощ – куцину [263, 953]. У 1-му і 2-му округах Києво-Подільського військового поселення однодвірці і міщани носили сорочки без шиття [289, 285]. Чоловіки полюбляли білі полотняні широкі штани з боковими карманами, зібрані у поясі на ремні з пряжкою, зверху одягали чорний пояс, прикрашений мідними цвяхами

[289, 282]. Верхній одяг військових поселенців представляла свита із грубого білого, сірого, синього або бурого сукна, однакового покрою як у чоловіків, так і жінок [256, 83]. Верхній одяг, як довговічний і дорогий, старанно зберігався. У верхньому одязі жінок слободи Білолуцька домінував червоний колір [263, 953]. У військових поселенців Харківської губернії у чоловіків свити були з двома зборками на спині з комірцем, обшиті по краях плисом, у жінок – з трьома зборками і верхньою полою, вишитою чорними нитками. Взимку поселенці носили баранячі кожухи домашнього вироблення, а заможні купували півшубки. У слободі Шульгінка чоловіки і жінки взимку носили кожухи із овчини [263, 603]. У Київській губернії свита була з чорного сукна, довжиною нижче колін, з комірцем розміром чверть вершка, з невеликими відворотами, а на спині з капелюхом, який накидали на голову в дощ [289, 282]. По швах свиту прошивали кольоровими нитками. Свити підпоясували шерстяними кушаками зеленого або червоного кольору. Святкова свита у заможних нерідко була з синього або блакитного фабричного сукна і оздоблювалася іноді вузьким галуном. Крім короткої свити, більшість мали довгу свиту, яку в непогоду одягали на кожух.

Військові поселенці-господарі мали жупани, вироблені із синього фабричного полотна і з комірцем, вишитим червоними гарусними стрічками. У 1-му і 2-му округах Києво-Подільського військового поселення однодвірці і міщани замість свити носили напівжупани із напівтонкого полотна, що застібалися на гаплички, або подібні до плащів з рукавами і великими комірами. Більшість носили сюртуки звичайного покрою і жилети, на шию пов'язували хустки [289, 284–285]. У 3-му, 4-му і 5-му кавалерійських округах Києво-Подільського військового поселення свити були переважно коричневого, іноді чорного кольору, відрізнялися простим, але витонченим покромом [285, 6].

Неодмінним доповненням до жіночого одягу були прикраси. Звичай прикрашати шию існував з найдавніших часів. Багатий матеріал для намиста давала навколишня природа – використовували зерна, кісточки ягід, овочеві

коробочки. Поселенки носили срібний ланцюжок з великим хрестом. Особливе місце серед шийних прикрас належало дукатам – різноманітним ювелірним виробам на основі монет або їх імітацій. У 1-му і 2-му округах Києво-Подільського військового поселення жінки носили такі прикраси: мідні сережки, кольорові стекляруси, намиста з корал, навішували на них іконки, намисто могло міститися на 5 або 10 шнурках [256, 83].

Характерним взуттям були чоботи та постолі зі шкіри, у період польових робіт – поршні, зроблені із бичачої шкіри і прошиті по краях ремнем, що стягувався. Поселенці слободи Боровенька носили взуття на високих підборах і на підковах [263, 32], а слободи Шульгінка влітку – чоботи, взимку – валянки [263, 602]. У 1-му і 2-му округах Києво-Подільського військового поселення поселенці-господарі у святкові дні одягали на свята жовті і червоні сап'янові чоботи [289, 283].

Виразним елементом одягу був головний убір – своєрідний символ сімейного статусу жінки. Головний убір жінок і дівчат був дуже різний. Дівчата не ховали волосся, жінки обов'язково його закривали. Дівчата заплітали волосся в одну або дві коси. Носили їх або опущеними на спину, або укладеними вінкоподібно на голові. Звичним щоденним головним убором дівчат була смуга тканини або вишита стрічка. Її пов'язували так, щоб волосся на тім'ї залишалось відкритим. До начільної пов'язки ззаду прикріплювали стрічки, а над скронями застромляли квіти. У слободі Шульгінка дівчата одягали на голову пов'язки із шовкової хустки або стрічки [263, 603]. У свята дівоче вбрання збагачувалося вінком із квітів. Вінок одягали лише повнолітні дівчата. У 3-му, 4-му і 5-му округах Києво-Подільського військового поселення дівчата прикрашали голову влітку вінками із квітів, а взимку – червоними стрічками [257, 77]. Жіночий головний убір включав: очіпок (шапочка, пошита з тканини, яку жінки після весілля не скидали на людях). Від форми і висоти очіпка залежала форма головного убору, який включав ще намітку (намітка – довгий прямокутний шматок полотна). Дуже поширеним жіночим головним убором були хустки.

Вони могли бути з полотна, вишиті шовком, шовкові, вовняні. Хустки пов'язували різними способами: кінцями під підборіддям, кінцями назад, на тім'ї, чалмоподібно. Так, у слободі Боровенька жінки влітку носили білі хустки з китицями, збоку прикріплювали квітку, а в косу вплітали багато стрічок; у святкові дні – парчеві очіпки і пов'язувалися шовковими хустками [263, 31]. На території кавалерійських округів Київської губернії жінки прибирали волосся під шапочки: шовкові або парчеві, поверх покривали голови прозорими покривалами [256, 83], а в Подільській губернії – кольорові хустки і вуалі із льону або кисеї [257, 77].

Головним убором у чоловіків улітку служили картузи, взимку – шапки, виготовлені із полотна і штучної овчини [263, 32]. Зокрема, у слободі Білолуцька козирки картуза прикрашали живими квітами: гвоздикою, чорнобривцями і трояндами [263, 953]. Військові поселенці Київської губернії носили шапки із чорними смугами, з червоним, синім або зеленим верхом [256, 83], а влітку – капелюхи з довгими полями, сплетені із зеленої пшеничної соломи [289, 283]. Однодвірці і міщани мали шапки із сірих смуг з кольоровим верхом і китицями, більшість носили також суконні або шкіряні картузи з козирками [289, 285]. Військові поселенці Подільської губернії носили високі хутряні шапки [257, 77]. Військові поселенці-чоловіки Харківської губернії підстригали волосся коротко, чепуруни стригли волосся на голові «під горщик». У Київській губернії чоловіки голилися, відрощували вуса і закручували їх іноді прямо, іноді вверх, з сорока років, іноді і раніше, відрощували бороду і довге волосся на голові. У Подільській губернії чоловіки стригли волосся за прикладом козаків.

У харчуванні військових поселенців найпоширенішими стравами були ті, що виготовляли з рослинних складових. Щоденну їжу можна розподілити на дві групи: страви з рослин і страви з продуктів тваринного походження. Перші, в свою чергу, поділимо на страви із зернових і овочевих, другі – на м'ясні, молочні й рибні. Найбільш популярною і улюбленою овочевою стравою військових поселенців був борщ. Існувало три різновиди страв з

цією назвою. Найчастіше вживали борщ з капустою й квашеним буряком, морквою, цибулею, щавлем та свинячим салом. Із печених страв найбільше цінувався хліб. Хліб був не лише предметом їжі, він виконував і символічну функцію у багатьох обрядах. Хліб пекли переважно з житньої муки, нерідко і пшеничної. Часто готували висококалорійні каші, зокрема, пшеничну, ячну а інколи й гречану [256, 83; 258, 81], галушки, вареники (з сиром або вишнями) та ін. Влітку багато споживали свіжих огірків, кавуни, дині. На поселенському столі бували свіже й кисле молоко, топлений сир. М'ясні страви у повсякденному побуті були рідкістю. М'ясо споживали лише на свято та при урочистих нагодах. Готували м'ясні страви зі свинини, баранини, домашньої птиці, дуже рідко з яловичини. Улюбленим і найбільш уживаним продуктом було сало. У піст їли борщ, але з конопляною олією, і солону рибу – тарань. Спрагу тамували водою. З напоїв домашнього виробництва найпоширенішими були: сироватка, узвари із свіжих фруктів і ягід чи сушняку, варенуха, квас житній, терновий і грушевий [256, 84; 258, 82].

Наприклад, у слободі Боровенька військові поселенці-господарі в скоромні дні вживали сало і молоко, а восени – баранину, негосподарі вживали пісну їжу, що складалася з хліба, картоплі, капусти, соління [263, 32]. У слободі Шульгінка у скоромні дні готували 2–3 страви: борщ з м'ясом, локшину, молочну кашу, у свята – пироги зі сметаною і щось смажене [263, 603]. Жителі слободи Білолуцька споживали яйця, масло, молоко, сир, сало, м'ясо – баранину і домашню птицю. В особливо урожайні роки споживчий раціон поселенців становили молоко, сметана, сир, пшоно, кутя, сало, конопляна і соняшникова олія, борщ, юшка, куліш, локшина, галушки, каша, печиво, пироги, оладки, млинці [263, 955]. Військові поселенці харчувалися тричі на день. Основною їжею були житній хліб, ячна і гречана крупи, картопля. Усі прийоми їжі (крім полуденка) були обов'язково пов'язані з гарячою, переважно вареною, стравною, для того двічі витоплювали піч – вранці, готуючи сніданок і обід, і ввечері. Сніданок і вечеря мали досить

різноманітне меню, в обід майже завжди готували борщ і кашу. Обід мав також певне символічне значення: єднання сім'ї.

Святкові страви, в тому числі недільні, готувалися за рецептами повсякденної кухні, але при цьому мали вищу калорійність завдяки м'ясним, рибним, жировим компонентам, різноманітним набілам зі сметани, ряжанки тощо. У святкові дні до скромної їжі додавали яловичину, свинину, баранину або домашню птицю; невід'ємною частиною були різноманітні супи з м'яса з галушками, печеня і холодець. Пекли свіжі пшеничні паляниці, калачі, книші, пироги – скромні з салом, сиром, яловичиною, а пісні – на конопляній олії з рибою, горохом і кашею, напіл перемішані з цибулею і перцем [289, 286]. Колотуху готували з сиру (міцно розтирали в посуді ложкою разом зі сметаною, а далі цю масу розводили прісним вареним молоком і їли в рідкому вигляді). Пізи робили з гречаного борошна на дріжджах або заквасці, тісто розкачували, закручували в рулет, різали на порції, обварювали у кип'ятку і подавали на стіл з соусом із часнику, з топленим маслом або зі сметаною. Пампушки або пундики готували із ячного або гречаного борошна [289, 286].

5.4. Охорона здоров'я

З метою досягнення належного рівня здоров'я населення в округах військових поселень кавалерії військово-поселенське керівництво формувало політику охорони здоров'я та забезпечувало її реалізацію. Урядова політика у сфері охорони здоров'я була спрямована на підвищення рівня здоров'я і поліпшення якості життя військових поселенців. Для цього виділялися бюджетні кошти. Безпосередню охорону здоров'я населення у військових поселеннях забезпечували лікувально-профілактичні заклади: шпиталь, лікарня; фармацевтичні: аптека; медико-соціальний захист: будинок дитини та інші заклади охорони здоров'я [189, 22].

З 1818 р. в округах військових поселень кавалерії було збільшено кількість полкових лазаретів, у яких робоча кількість ліжок була розрахована

на 84 чоловіки [139, 366; 75, 309]. Окружний комітет забезпечував життєвий рівень населення, включаючи їжу, одяг, житло, медичний догляд, соціальне обслуговування і забезпечення, необхідне для підтримання здоров'я. З цією метою були встановлені єдині мінімальні норми заробітної плати, пенсій, соціальної допомоги, організовано натуральне, в тому числі безплатне, забезпечення найбільш вразливих категорій населення військового поселення продуктами харчування, одягом, ліками та іншими предметами першої необхідності, здійснювався комплекс заходів щодо безпритульних та інших осіб, які не мали певного місця проживання.

Звертаючи особливу увагу на охорону здоров'я військових поселенців, окружний комітет у випадках показників високої смертності або епідемій з'ясовував їхні причини, запрошував полкових штаб-лікарів і фельдшерів. Члени лікарської управи мали зносини з губернатором Харківської, Херсонської, Катеринославської, Київської і Подільської губерній, взаємно приймали і застосовували комплекс запобіжних заходів. Окружний комітет повідомляв про ситуацію, що склалася в округах, у Департамент військових поселень.

З метою зниження материнської та дитячої захворюваності і смертності, у військових поселеннях було створено дитячі виховні будинки. Комплектування дитячого виховного будинку відбувалося протягом календарного року. Під час прийому у виховний будинок доглядач довідувався про те, чи хрещене немовля, запитував його ім'я. У випадку, коли дитина була нехрещеною, він запрошував священика для здійснення обряду хрещення. У реєстраційну книгу виховного будинку записувалися: дата прийому, особливі прикмети (родимі плями тощо), одяг, інші відомості про дітей [221, 511]. Міська дума за підписами її членів складала реєстраційну книгу про прийнятих дітей. Вона була прошнурована, сторінки пронумеровані, а кінці шнура на останній сторінці книги фіксувалися та скріплювалися печаткою.

У виховний будинок приймали і вагітних жінок, які виявили намір залишити новонароджену дитину у відділенні. У приймальному відділенні вагітна оглядалася повивальною бабкою з відображенням результатів огляду в медичній карті з фіксацією часу огляду і встановленням діагнозу на час прибуття. У разі виявлення захворювання майбутньої матері її відправляли у міську лікарню.

Породіллі перебували у стаціонарі до пологів 7 днів і після пологів 2 дні. У період перебування породіллі у виховному будинку їй гарантувалося повне державне забезпечення, безплатне утримання. Вона харчувалася за бюджетні кошти нарівні з годувальницями і няньками. Жінки, які народжували дітей у виховному будинку, мали право за бажанням забрати з собою немовля або залишити його на виховання у будинку [221, 512].

Стан породіллі і новонародженої дитини щоденно, з письмовим відображенням у медичній карті, контролювався закріпленим лікарем. Діти від двох до семи років харчувалися тричі на день невеликими порціями. Велика увага приділялася загально-зміцнювальним та загартовувальним заходам: використовувалися контрастні повітряні ванни, сухе і вологе розтирання рукавичкою, контрастні ванночки для ніг, полоскання горла, ходіння босоніж. Спеціальні вимоги висувалися до дитячого одягу, насамперед, дбали про те, щоб одяг був вільним, проте не громіздким, не перешкоджав рухам, не спричиняв зрушень у кістково-м'язових сполучних тканинах, у ньому мало бути якомога менше рубців та грубих швів. Чітко визначалися питання щодо дотримання правил гігієни і фізичного виховання, що забезпечували нормальний фізичний розвиток дитини. Фізичне виховання зводилося до фізичної підготовки і вивчення обмеженої кількості рухових дій (переважно військово-прикладних). Важливе значення надавалося гігієні, оскільки вона вважалася профілактикою захворювань. Дітей привчали сидати за стіл охайними, з чистими руками, сидіти за столом правильно і користуватися столовими приборами. Відпочинок дітей (нічний сон) тривав до 10 годин. Розпорядок дня у дитячому будинку був диференційованим

залежно від віку дітей. Підйом і прибирання постель – о 6-й годині. Далі йшли ранковий збір, молитва, сніданок, підготовка навчальних домашніх завдань, заняття у школі, прогулянка, обід, денний відпочинок, навчання ремеслам: хлопчиків – чобітному, кравецькому, теслярному тощо, а дівчаток – в'язанню, плетінню, шиттю, іншим господарським роботам. Заняття з ремесел взимку тривали від 15-ї до 19-ї год., влітку – від 15-ї до 20-ї год., з них з 17-ї до 20-ї год. працювали у городі. Діти 6–9 років мали тривалість нічного сну на одну годину більше, ніж діти 10–14 років. «Зимовий час» тривав з 1 жовтня до 1 травня, а «літній час» – з 1 травня до 1 жовтня [221, 514]. Дітей, їхню особисту гідність, їхні потреби шанували, поводитися з ними лагідно, розумно, як з рівними, рідко застосовували жорсткі покарання. Найбільшим способом покарання вважалося не пустити дітей гратися з іншими або ставлення їх у куток на коліна.

З 10 років вихованці відвідували школу. Після досягнення 18-річного віку діти відраховувалися з виховного будинку. Хлопчиків розподіляли і призначали на посади писарів, військовослужбовців у полки, згідно з розпорядженням Департаменту військових поселень, а визначених непридатними до військової служби за станом здоров'я відправляли доглядачами у богадільню (такі вихованці могли вступати у богадільню і раніше – в 17 років). Поліцмейстер доповідав у Департамент військових поселень про працевлаштування вихованців, реєстрував їх смерть, вибуття. Дівчата вибували із виховного будинку з таких причин: заміжжя, влаштування в прийомну сім'ю, а ті, які мали фізичні вади, глибоку розумову відсталість, йшли до богадільні [221, 515]. На утримання богадільні у м. Умані при римо-католицькому костелі відпускалося щорічно 83 руб. 66 коп. сріблом з кошторису витрат Києво-Подільського військового поселення [116, 636]. У разі майбутнього одруження поліцмейстер представляв рапорт у Департамент військових поселень з вказівкою дати народження дівчини і чину хлопця. Лише, отримавши дозвіл, молоді одружувалися.

Прийомними батьками дитини могло бути подружжя працездатного віку, яке зобов'язувалося утримувати і виховувати її. Умови проживання і виховання в нових сім'ях заносили до книг записів народжень, які зберігали у виховному будинку. Нові батьки несли відповідальність за належне виховання та контроль за поведінкою дівчини. У випадках порушення зобов'язань з боку опікунів чи скарги вихованки її повертали у виховний будинок [445, *арк. 34*]. У разі виходу або вибуття з виховного будинку дівчата безоплатно отримували квиток – документ із записом прізвища, ім'я та по батькові, дату видачі за підписом поліцмейстера. Решта вихованок призначалися на посади няньок виховного будинку згідно зі штатом [221, 516].

У кожному кавалерійському округу військових поселень були відкриті військові шпиталі 1-го і 2-го класу, які забезпечували стаціонарну і консультативну медичну допомогу військовим поселенцям [522, *арк. 17*]. В Українському військовому поселенні було шпиталів 1-го класу – 7, 2-го класу – 1 [374, *арк. 33*]; у Києво-Подільському військовому поселенні 1-го класу – 5, 2-го класу – 1 [375, *арк. 30*]. У Новоросійському військовому поселенні були шпиталі в Єлисаветграді та Вознесенську. 12 травня 1818 р. розділили корпусний шпиталь 2-го класу в Єлисаветграді на два дивізійні 1-го класу. Один передбачався для солдат Української уланської дивізії, а другий – для Бузької уланської дивізії у м. Вознесенську [489, *арк. 38*].

У 1827 р. відкрито шпиталь 1-го класу у слободі Кабанья. Для цього командир 2-го поселеного дивізіону ротмістр Васютинський відправив чотири волів підводи медикаментів і аптечних речей зі слободи Сватова Лучка і молодшого фельдшера Семенова зі слободи Меловатка у слободу Кабанья [402, *арк. 15*].

В округах Українського військового поселення кавалерії у 1832 р. у шпиталях перебували 309 нижчих чинів, з них – у 2-й кірасирській дивізії 150 нижчих чинів: у Катеринославському кірасирському полку – 33, Глухівському кірасирському полку – 49, Астраханському кірасирському

полку – 33, Псковському кірасирському полку – 35; у діючих ескадронах 2-ї уланської дивізії – 159 нижчих чинів: у Білгородському уланському полку – 55, Чугуївському уланському полку – 31, Борисоглебському уланському полку – 24, Серпухівському уланському полку – 49 [460, *арк. б*]. Також шпиталі влаштовували при церквах. Прибутки від таких шпиталів, влаштованих у 8 округах Українського військового поселення надходили на рахунок Комісаріату [94, 217; 191, 531].

У шпиталях Українського військового поселення у 1845 р. перебувало 17144 особи (16862 чоловіки і 282 жінки), з них: у м. Чугуєві – 2902 або 16,9 %, з них – 2832 чоловіки і 70 жінок (шпиталь 2-го класу), у слободі Ново-Катеринослав – 2113 або 12,3 %, з них – 2085 чоловіків і 28 жінок (шпиталь 1-го класу) [258, 191], у слободі Ново-Глухів – 2485 або 14,5 %, з них – 2465 чоловіків і 23 жінки (шпиталь 1-го класу з 2 відділень, з яких 1-й – у Ново-Глухові, 2-й – у слободі Кабанья), у слободі Ново-Астрахані – 1961 або 11,4 %, з них – 1931 чоловік і 30 жінок (шпиталь 1-го класу), у слободі Ново-Россош – 1353 або 7,9 %, з них – 1319 чоловіків і 34 жінки (шпиталь 1-го класу), у слободі Ново-Белгород – 2024 або 11,8 %, з них – 1985 чоловіків і 39 жінок (шпиталь 1-го класу), у слободі Ново-Борисоглебськ – 2363 або 13,9 %, з них – 2336 чоловіків і 27 жінок (шпиталь 1-го класу), у слободі Ново-Серпухів – 1687 або 9,8 %, з них – 1656 чоловіків і 31 жінка (шпиталь 1-го класу), у м. Слов'янську – (лікувально-профілактичний заклад – шпиталь 1-го класу) 253 чоловіки або 1,5 % [258, 192]. У 1857 р. в Новоукраїнському шпиталі перебувало 5 нижчих чинів (з них: 1 хворий розладнанням шлунку, 1 тифом, 2 виразками, 1 запаленням печінки), в Новоархангельському шпиталі – 3 хворих (з них: 1 гарячкою, 2 золотухою), в Новомиргородському шпиталі – 2 хворих (з них: 1 хворий лихоманкою, 1 гарячкою), в Єлисаветградському шпиталі перебувало 6 хворих (з них: 4 лихоманкою, 2 запаленням легень) [415, *арк 340*].

У деяких населених пунктах через брак шпиталів і лазаретів військові поселенки з дітьми потрапляли на лікування у міську лікарню [74, 43].

Архівні документи містять інформацію про смертність військових поселенців Українського військового поселення кавалерії від епідемій у ході російсько-перської війни (1826–1828). Так, у 1827 р. полки 2-ї уланської дивізії були відправлені у Грузію. У 1828 р. командир військового поселення Слобідсько-Української губернії генерал-майор Коровкін отримав від генерал-майора барона Розена рапорт про перебування 2-ї уланської дивізії в Окремому Кавказькому Корпусі. Він повідомляв, що у резервних ескадронах Російської армії у с. Альвенте вибухнула епідемія жовчної гарячки, чисельність госпіталізованих у полковому лазареті становила: офіцерів – 20, нижчих чинів – 252, хворих при ескадронах – 200. Для запобігання високої смертності від епідемії частину військовослужбовців переселили на інші квартири біля м. Стара Шемаха. Внаслідок цього показники смертності серед нижчих чинів зменшилися. Проте, від жовчної гарячки померли: прикомандирований до резервних ескадронів 3-го батальйону Бородінського піхотного полку штаб-лікар Плищеєв, Білгородського уланського полку – поручик Гладков і корнет Літке, Борисоглебського уланського полку – корнет Врангель, Серпухівського уланського полку – поручик Бредихін.

Також 29 грудня 1827 р. надійшов рапорт від помічника Ширванського коменданта поручика Наумова від 18 листопада 1827 р. про те, що командир Серпухівського уланського полку полковник Богданов помер у відділенні військового тимчасового шпиталю у м. Стара Шемаха 18 листопада 1827 р. від нервової гарячки [453, *арк.* 2]. На його місце призначили командиром зведеного полку майора Баренса. Розен 5 січня 1828 р. одержав повідомлення від 22 листопада 1827 р. № 1009, що з 12 до 24 листопада 1827 р. від жовчної гарячки померли: у Білгородському уланському полку – корнети Перфильєв, Кадніков, у Чугуївському уланському полку – штаб-ротмістр Гладишев, корнети: Безносиків, Власовський, Калиперов; у Борисоглебському уланському полку – корнет Пильцин, у Серпухівському уланському полку – корнет Тулуб'єв і штаб-лікар Ленцов; зросла захворюваність і смертність серед солдатів і офіцерів. У зв'язку з віддаленістю зведеного загону і

поселених ескадронів майор Баренс не в змозі був вжити заходів для зниження смертності від захворювань, про що докладно рапортував корпусному командирові [453, *арк.* 3]. Ці дані також допомагають розкрити досліджувану проблему.

Маємо й відомості, що у 1830 р. і 1848 р. у м. Єлисаветграді лютувала холера. Натирання горілкою з перцем було найефективнішим засобом лікування холери. У горілку додавали дьоготь, щоб хворі не могли її пити [706, 73–75]. У військових поселеннях, де були хворі холерою, приміщення окурювали оцтом. Проте оцет потрібно було купувати, а гроші на його придбання начальники округів майже не виділяли, мотивуючи це тим, що кожний військовий поселенець спроможний купити потрібну кількість його за власний рахунок. Незаможні поселенці окурювали приміщення ялинковими шишками та простою смолою. Кількість хворих холерою в місті становила 1718, з них померло 532 особи [706, 76]. У 1848 р. у с. Ольшанка також хворіли холерою, віспою і цингою, яка у 1849 р. забрала життя 887 осіб [242, 377].

Згідно з розпорядженням інспектора резервної кавалерії з 1841 р. в округах військових поселень при церквах були створені богадільні. Вони мали на меті дати притулок престарілим та покаліченим військовим поселенцям обох статей православного віросповідання, котрі не мали власних коштів або родичів, здатних допомагати їм. У кожній богадільні перебували 32 особи [183, 124]. На утримання богадільні щорічно з бюджету військового поселення відпускалося по 200 руб. сріблом [519, *арк.* 13; 371, *арк.* 39; 372, *арк.* 35]. Крім цього, із запасних хлібних магазинів видавався провіант відповідно до чисельності людей [375, *арк.* 39].

Зі всіх хвороб в Українському військовому поселенні найбільше потерпали від лихоманки [258, 92]. Найбільші спалахи епідемії лихоманки у м. Чугуєві були у 1826, 1837, 1841–1844 роках. У Чугуївському військовому шпиталі в середньому щомісячно перебувало хворих лихоманкою до 79 осіб, з ревматично-катаральною лихоманкою – 86 осіб [258, 95]. Так, хворих

лихоманкою у 1847 р. було 2458 осіб, з них померли – 3, у 1848 р. – 2522 особи, з них померли – 4; від ускладнень лихоманки: у 1847 р. занедужали 370 осіб, з них з фатальним наслідком – 74, у 1848 р. захворіли 375 осіб, з них з фатальним наслідком – 95. Від гострих вірусних інфекцій у 1847 р. занедужали 4841 особа, з них померли – 2, у 1848 р. – 6875 осіб, з них з фатальним наслідком – 4. Високі показники смертності від хронічних захворювань органів дихання пояснювалися головним чином невисоким рівнем надання медичної допомоги, недостатньою кількістю ефективних ліків, відсутністю повноцінного харчування та перебоями з опаленням в осінньо-зимовий період тощо, недостатнім проведенням профілактичних заходів і активного виявлення хвороб органів дихання. З 1852 р. опалення шпиталів дровами 1-го, 5–7-го, 9–12-го округів Новоросійського військового поселення і 8 округів Українського військового поселення здійснювалося від комісаріату. Передбачалося дрова замінити кізяком і бур'яном [80, 609].

У військових поселеннях значно ускладнилася ситуація, пов'язана із поширенням випадків отруєнь дикорослими грибами, зокрема зморшками. Особливу загрозу для здоров'я населення представляли харчові отруєння мікробного походження м'ясними та рибними продуктами. Наприклад, через тривале перевезення соленої риби з Дону вона часто псувалася і для споживання була непридатна. Серед жіночого населення поширювалася золотуха, особливо у дівчаток [258, 94].

У 1830, 1831, 1847 і 1848 роках у Харківській губернії лютували епідемії холери. Виразним було зростання захворюваності та смертності військових поселенців у шпиталях Українського військового поселення. Так, хворих холерою було у 1847 р. – 1087 осіб, з них померли – 459 осіб, у 1848 р. – 4494 особи, з них померли 1533 [258, 95]. Решта хворих у 1847 р. становила 6770, з них померли 413 осіб, у 1848 р. захворіли 6399, з них померли 632 особи. Всього у 1847 р. захворіли 15526 осіб, з них померли 950, у 1848 р. захворіли 20665. З них померли 2268 осіб [258, 96].

У ході лікування основна увага приділялася рецептам народної медицини, що передавалися з попередніх поколінь. Зазначимо, що всі відвари, настої, трави готували на святій воді (освяченій у храмі), найчастіше Богоявленській. Лікування травами використовували як окремо, так і разом із традиційними ліками. Часто траплялося, що достатнім було для повного видужання лише лікування травами. Наприклад, квіти волошки, які клали за ікони в день Чесного Хреста, використовували як лікувальний засіб при високій температурі, з них робили купель для дітей при багатьох хворобах [293, 500]. У слободі Шульгінка використовували як лікарський засіб живокіст – від травм і переломів кісток, полин і валеріанку – від лихоманки, пижмо звичайне – від шлункового болю, жостір – як проносний засіб, липовий і бузковий цвіт – від простуди, калину – від кашлю, м'яту холодну – від розладу шлунку, подорожник – від зубного болю, лопух – від золотухи [263, 603]. Військові поселенці 3-го, 4-го, 5-го округів Києво-Подільського військового поселення з недовірою ставилися до лікарських препаратів і взагалі до аптек. Трави, освячені молитвами православної церкви, вважалися кращим засобом від усіх хвороб. Військові поселенці при лікуванні багатьох хвороб використовували цілющі властивості дерев та кущів – дуба, берези, липи, сосни, горіха волоського, глоду, шипшини, калини. Важливе місце в системі лікування посідали харчові рослини, особливо городні культури (часник, цибуля, картопля, гарбуз та ін.). Різноманітним був арсенал ліків тваринного походження, особливо популярним було лікування молоком та молочними продуктами. При простудних хворобах вживали пряжене молоко з медом, рослинними інгредієнтами, тваринними жирами. Застосовували ліки мінерального походження із солі, крейди, глини, піску. Широко використовували лікувальні властивості солі. Її популярність на Слобожанщині пов'язана з природно-геологічними умовами краю, багатого на родовища цього мінералу [258, 9–12].

У 2-му округу Українського військового поселення кавалерії поблизу м. Слов'янська у 1840 р., згідно з розпорядженням інспектора резервної

кавалерії було створено тимчасовий лікувально-профілактичний заклад [374, арк. 33; 291, 20–21]. На підставі медичних показань та за відсутності протипоказань сюди направлялися нижчі чини і кантоністи військ резервної кавалерії, військові поселенки для користування соляними мінеральними джерелами. Ця оздоровниця користувалася великою популярністю. Відновленню здоров'я системи органів дихання, лікуванню від шкіряних хвороб сприяли географічні і ландшафтні умови. Курс оздоровлення тривав три місяці (червень, липень, серпень). З 1840 до 1856 р. тут перебували 4477 хворих, з них одужали – 2747, виписані зі значним полегшенням – 1032, не одужали – 95, виписані для лікування в інші шпиталі – 532, померли – 71 особа. У 1856 р. у тимчасовому військовому шпиталі м. Слов'янська перебував на лікуванні 201 хворий, з них: одужали – 153, виписані зі значним полегшенням – 22, не одужали – 7, виписані для лікування в інші шпиталі – 19. Від дня відкриття військового тимчасового шпиталю у м. Слов'янську і до 1857 р. потрапили на лікування 4678 військових поселенців, з них: одужали – 2900 або 62 %, виписані із задовільним станом здоров'я – 1054 або 22,5 %, не одужали – 102 або 2,2 %, виписані для лікування в інші шпиталі – 551 або 11,8 %, померли – 71 або 1,5 % [374, арк. 34].

У військових поселеннях траплялися випадки, коли представники інших віросповідань відмовлялися від допомоги медиків через релігійні переконання. Так, військових поселенців п. Кам'яна Яруга Українського військового поселення направляли на лікування у військовий шпиталь м. Чугуєва. Проте недовіра до лікарів викликала у них спротив. Уникаючи лікування у шпиталі, люди ховалися у льохи, таємні місця і помирали там без сповіді і причастя. Наприклад, у 1848 р. від холери померли 103 особи (44 чоловіки і 59 жінок) [267, 81–82].

Імператорським наказом від 1840 р. наголошувалося, що священники з округів військових поселень, які потрапляли до військових шпиталів проходили курс лікування безоплатно [76, 657; 108, 326].

З 1852 р. були скорочені витрати по військово-медичному відомству, зокрема скасовано посади 5 окружних лікарів Києво-Подільського військового поселення [132, 24].

У метричній книзі 5–8-х кавалерійських округів Українського військового поселення за 1857 р. були визначені такі основні хвороби військових поселенців: водянка, тифозна гарячка, сухоти, лихоманка, дизентерія, запалення легенів [533, *арк. 154–169*]. Так, 1857 р. в Українському військовому поселенні кавалерії учень аптекаря Григорій Лазарєв, 1833 року народження, який прийшов на службу із солдатських дітей, помер від сухоти [533, *арк. 156*]; рядовий Микита Лаврентьєв, 1830 року народження, теж із солдатських дітей, помер від водянки [533, *арк. 159*]; рядовий Захар Трофимов, 1831 року народження, який вступив на службу із Харківської губернії, помер від дизентерії [533, *арк. 162*]; обер-аудитор 6-ї легкої кавалерійської дивізії титулярний радник Лука Петров, 1807 року народження, помер від водянки; рядові Григорій Лазарєв, 1833 року народження, Матвій Рошаков, 1816 року народження, Іван Бугаїв, 1827 року народження, Яків Іванов, 1819 року народження, старший вахмістр Іван Стефанов, 1821 року народження, померли від сухоти; рядовий Михайло Михайлов, 1827 року народження, помер від запалення легенів [533, *арк. 153–166*].

У цілому, у військових поселеннях кавалерії на території України впроваджувалися елементи медичної поліції. В кавалерійських округах встановлювалася посада окружного лікаря. На нього покладалися такі основні обов'язки як організація боротьби з епідемічними хворобами, надання швидкої медичної допомоги та заготівля лікарських трав.

ВИСНОВКИ

Таким чином, система освіти на території поселених кавалерійських округів в Україні враховувала соціально-економічні та зовнішньополітичні умови Російської імперії першої половини XIX ст., обмеженість

матеріальних і фінансових ресурсів, що виділялися державою для системи військової освіти. При цьому було досягнуто головне – забезпечено якість підготовки військових фахівців відповідно до армійських вимог, зменшено витрати на їхню підготовку, забезпечено розвиток моральних якостей захисника вітчизни. Систематичне виконання фізичних вправ і ефективна система загартування виховували військових, які легко витримували спрагу, голод, спеку й холод та були надійними захисниками. Кантоністи отримували військову освіту в школах: при учбових ескадронах і кавалерійських полках, які готували військових фахівців.

Професійні навчальні заклади здійснювали підготовку кваліфікованих спеціалістів для різних галузей господарства (будівельників, фельдшерів, ветеринарів, садівників, землеробів тощо). Відзначимо також, що до реформ 60-х рр. XIX ст. у Російській імперії церковні початкові школи були майже єдиними навчальними закладами, де всі верстви населення мали змогу отримати елементарну освіту. Відкриття та діяльність початкових, середніх і професійних шкіл, подальше удосконалення навчально-виховного процесу призвело до змін в освіті на території України, наприклад, у військових поселеннях були створені акушерські школи, в яких навчалися жінки.

Підсумовуючи викладене, зробимо низку спостережень. Діяльність православної церкви у першій половині XIX ст. в Україні відзначилася активною боротьбою царського уряду, який шукав підтримки у здійсненні своєї військової політики у православної церкви, зі старообрядцями та представниками неправославного віросповідання. Щоб уникнути покарань та примусового виселення з обжитих земель, велика кількість сектантів та старообрядців почали переходити у православ'я. Увага, яка у XIX ст. приділялася впровадженню військових поселень і залученню до православ'я представників неправославних сповідань, зумовила особливу актуальність для регіонів врегулювання міжконфесійних взаємин.

В Українському, Новоросійському та Києво-Подільському військових поселеннях кавалерії обряди і традиції мали багато спільних рис з тими, що

були поширенні до запровадження військово-поселенської системи. Обрядова система військових поселенців була пов'язана насамперед з основними заняттями – військовою та господарською справою, воєнізованим та сільськогосподарським побутом. Кожне традиційне свято і кожний обряд тісно пов'язували з народними віруваннями та повір'ями. Трудові традиції були зумовлені трудовим досвідом і трудовою необхідністю, а також природними умовами господарювання. Слід зазначити, що початок весняно-літніх польових робіт і збір урожаю суворо контролювалися військовими і цивільними керівниками. Характерною особливістю періоду збору врожаю, сінокоосу було те, що всі групи військових поселенців (господарі 1-го і 2-го розрядів, негосподарі, служилі інваліди, кантоністи) майже в повному складі, окрім неслужилих інвалідів, дітей молодшого віку та хворих, виїжджали в поле. Протягом періоду термінових польових робіт збільшувався і трудовий день. У трудових традиціях була закладена система послідовної передачі досвіду майбутнім поколінням.

На території військових поселень кавалерії в Україні великими святами з розгорнутою обрядовістю вважалися Різдво Христове, Новий рік, Хрещення, Великдень, Трійця, Івана Купала, Маковія і Покрови. Календарні свята військові поселенці зустрічали аграрними обрядами, що пов'язано зі специфікою їхнього способу життя й діяльності. У такі дні відбувалися врочисті церковні служби і хресні ходи. Наприклад, на Новий рік, Різдво і Великдень незаможні військові поселенці і кантоністи ходили поздоровляти військових поселенців-господарів, місцеве керівництво. Особливістю святкування згаданих свят у військових поселеннях було те, що до народних ритуалів додавались і військові – військові паради та проведення загальних військових оглядів. Важливе місце посідали військові свята. Військові поселенці урочисто відзначали дні Св. Миколая та Георгія Побідоносця. Відмічали храмові свята, святкували ювілеї і пам'ятні дати формувань. Важливою складовою обрядовості були пости.

До нових культурних надбань належало поширення на військових поселенців статутів і положень, вироблених вищими органами влади, сувора підпорядкованість населення відповідним органам військової і цивільної влади, регламентація внутрішнього життя військових поселенців, забудова населених пунктів, поширення нових форм землекористування, уніфікація одягу, зачісок, військові і полкові свята, складання нових стройових, військово-побутових пісень та інших зразків фольклору.

Політику охорони здоров'я в Українському, Новоросійському та Києво-Подільському військових поселеннях кавалерії здійснювало військово-поселенське керівництво. Політика охорони здоров'я забезпечувалася бюджетними асигнуваннями, лише з 1852 р. були скорочені витрати по військово-медичному відомству і деякі посади медичних працівників. Заходи в галузі політики охорони здоров'я передбачали стимулювання здорового способу життя, вдосконалення гігієнічного виховання і навчання населення, здійснення активної демографічної політики, спрямованої на стимулювання народжуваності і зниження смертності, а також соціальної політики підтримки інвалідів і людей похилого віку.

Охорону здоров'я військових поселенців забезпечували лікувально-профілактичні заклади: шпиталь, лазарет; фармацевтичні: аптека; медико-соціальний захист: будинок дитини та інші заклади охорони здоров'я. У відомостях про хворих повідомлялося, що основними хворобами у шпиталях були: лихоманка, дизентерія, цинга. Проводилася політика обмеження куріння та вживання алкогольних напоїв.

ВИСНОВКИ

Внаслідок проведеного дослідження автор дійшов таких висновків:

Незважаючи на відображення в історичній літературі деяких важливих аспектів теми дисертації, історія військових поселень кавалерії та їхня роль в економічному розвитку українських земель, у структурі армії Російської імперії досліджена недостатньо. Впродовж XIX–XXI ст. проблема, в запропонованому автором комплексі питань, не стала предметом спеціального самостійного вивчення.

Дослідження історії військових поселень відбувалися у регіональному та загальнодержавному масштабах, що дає підстави виділити три етапи: 1) початковий – з XIX до початку XX ст. (вивчення військових поселень переважно у публіцистичних роботах і поява наукових праць, присвячених окремим аспектам внутрішньої політики царювання російських імператорів Олександра I, Миколи I, Олександра II); 2) радянський – з 20-х рр. XX ст. до 1991 р. (основна увага була приділена питанням соціально-економічного розвитку і класової боротьби); 3) сучасний – з 1991 р. до сьогодні (дослідники звертаються до проблеми соціальної, адміністративної і господарської структури військових поселень). Стан наукової розробки теми свідчить про те, що на всіх трьох етапах розвитку історіографії військових поселень кавалерії названого періоду у науковій літературі існують роботи, що висвітлювали лише окремі аспекти цієї теми.

Архівні матеріали, що зберігаються в архівосховищах Москви, Києва, Одеси, Миколаєва, а також відомі опубліковані джерела ще інформативно не вичерпані, а виявлені нові джерела характеризуються великим різноманіттям і розрізненістю як за змістом, так і за формою. Вони дозволяють з'ясувати питання про формування, соціально-економічний і культурний розвиток, побут військових поселенців.

Створення регіональних військових поселень стало однією із найбільших реформ російських імператорів Олександра I та Миколи I.

Організація Українського (Харківського) військового поселення відбувалася із 2-ї уланської і 2-ї кірасирської дивізій. До складу поселення увійшли різні у соціальному відношенні категорії населення: козаки колишнього Чугуївського війська, солдати, офіцери уланської та кірасирської дивізій, а також державні селяни Слобідсько-Української губернії. Організація Новоросійського (Херсонського) військового поселення відбувалася із Бузької уланської, 3-ї Української уланської і 3-ї кірасирської дивізій. До складу поселення увійшли різні в становому і соціальному відношенні категорії населення: козаки колишнього Бузького війська, адміралтейські поселенці, солдати, офіцери уланської, кірасирської дивізій і державні селяни Херсонської та Катеринославської губерній.

Формування Українського (Харківського) та Новоросійського (Херсонського) військових поселень кавалерії розпочалося з реорганізації у 1816 р. Чугуївського і Бузького козацьких військ.

Процес формування 8 округів Українського (Харківського) військового поселення продовжувався протягом 1817–1827 рр. і може бути поділений на два етапи. Перший етап проходив під час поселення 2-ї уланської дивізії (1817–1818), другий – 2-ї кірасирської дивізії (1822–1827). Процес формування Новоросійського (Херсонського) військового поселення продовжувався протягом 1817–1826 рр. і може бути поділений на три етапи. Перший етап проходив під час поселення Бузької уланської дивізії (1817–1818), другий – Української уланської дивізії (1819–1821) і третій – 3-ї кірасирської дивізії (1821–1826). Процес формування 5 округів Києво-Подільського військового поселення продовжувався протягом 1831–1843 рр. і може бути поділений на два етапи. Перший проходив після придушення Польського повстання у 1831 р. і продовжувався до 1836 р., другий – з 1836 до 1843 р. Протягом наступного періоду свого існування в Українському, Новоросійському і Києво-Подільському військових поселеннях кавалерії відбувалося декілька реорганізацій в адміністративному і військовому устрої та територіальні зміни, але вони не мали принципового характеру.

Територіально Українське (Харківське) військове поселення кавалерії було розташоване у Слобідсько-Українській (Харківській) губернії. До складу поселення входили місто Чугуїв та 99 населених пунктів; Новоросійське (Херсонське) військове поселення кавалерії розміщувалося у Катеринославській і Херсонській губерніях і складалося з 4 міст: Новогеоргіївськ, Вознесенськ, Єлисаветград, Новомиргород і 131 населеного пункту; Києво-Подільське військове поселення кавалерії розміщувалося у Київській і Подільській губерніях і складалося з 2 міст: Умані і Меджибожа, 8 містечок: Торговиця, Саврань, Шауліха, Пісчане, Івангород, Гранов, Ладижин, Соколовка і 84 населених пунктів.

Динаміка чисельності населення в Українському (Харківському) та Новоросійському (Херсонському) військових поселеннях кавалерії у період правління імператора Олександра I свідчить про механічне зростання населення. У період царювання імператора Миколи I приріст населення складав в Українському (Харківському) військовому поселенні кавалерії – 113 %, Новоросійському (Херсонському) військовому поселенні кавалерії – 91 %, Києво-Подільському військовому поселенні кавалерії – 12,2 %. Демографічні показники населення містять дані про значне збільшення населення в округах військових поселень кавалерії у 1827–1830 і 1840–1843 рр., у результаті приєднання нових територій до Українського і Новоросійського військових поселень кавалерії і створення Києво-Подільського військового поселення кавалерії. Головними факторами зменшення смертності були підвищення культурного рівня населення і розширення мережі безкоштовної медичної допомоги. Завдяки поліпшенню медичного обслуговування різко зменшився коефіцієнт дитячої смертності, а це значною мірою сприяло зростанню чисельності населення. В цілому, зміни, що відбувалися у чисельності населення, обумовлювалися природним приростом, збільшенням кількості дітей у сім'ї і механічним рухом населення. В окремі роки показники народжуваності падали через епідемії (1831, 1848, 1849). Серед головних причин смертності основне місце займали

фактори середовища: інфекційні хвороби, лихоманка, хвороби системи органів дихання, холера, а також нещасні випадки, пов'язані з отруєннями та травмами.

В етнічному відношенні більшість мешканців військових поселень кавалерії – українці. Етнічний склад населення Українського (Харківського) військового поселення кавалерії був таким: українці, росіяни; Новоросійського (Херсонського) військового поселення кавалерії – українці, росіяни, болгари, греки і молдавани; Кієво-Подільського військового поселення кавалерії – українці, поляки, німці, євреї. Вказані тенденції – результат тих історичних змін, що відбувалися в Україні та в сусідніх державах, де мешкала значна частина українського населення. Розселення регіональних етнічних груп мало специфіку, етнічну прив'язку до певної землі, краю й регіону України. Процес формування етнічного складу населення військових поселень кавалерії історично пов'язаний з колонізацією українських земель сусідніми державами – Великим князівством Литовським, Річчю Посполитою, Угорщиною й Австро-Угорщиною, Туреччиною, Російською імперією, а також з міграцією українського населення та іноземних колоністів (греків, німців).

Як елемент загальноімперської військово-адміністративної системи військові поселення кавалерії мали встановлену в російській державі систему підпорядкування вищій владі. В адміністративній структурі кавалерійських округів була вироблена підпорядкованість усіх ланок центральної і місцевої влади. Як військово-адміністративна частина Російської імперії військові поселення кавалерії в Україні вимагали створення окремої специфічної системи управління. Тому царський уряд по відношенню до військових поселень кавалерії створив систему адміністративного управління, що вплилася в існуючий державний механізм.

Формування апарату управління військових поселень кавалерії відбувалося поетапно з розвитком самої системи військових поселень. Система управління була схожа з управлінням армійських корпусів і дивізій,

але разом з тим мала свої особливості – вона вирішувала одночасно два завдання: здійснення військової підготовки полків і господарського влаштування поселених округів. Звідси випливала наявність двох частин в управлінні: діючої і поселеної. Відмінність полягала у тім, що органи управління військовими поселеннями поєднували керівництво і контроль у військовій і господарських сферах.

Формування адміністративного устрою військових поселень кавалерії в Україні складається з чотирьох основних етапів: 1) від початку створення системи поселень до 1817 р., який характеризувався пошуком регіонів і підготовкою моделі поселення військ, створенням військових поселень кавалерії; 2) від 1817 до 1832 р., який відзначався автономністю адміністративного устрою, збільшенням територій поселених округів, де військові поселенці-господарі виконували дві повинності – військову і господарську, а також розділенням поселеної частини округів від діючої; 3) від 1833 до 1857 р., коли остаточно склалася система військових поселень кавалерії, яка не відчувала радикальних змін, були лише незначні територіальні приєднання; 4) від 1857 до 1867 р. – завершальний етап, коли відбулася реорганізація системи управління, трансформація соціальної структури, перехід на нове влаштування і підготовка до більш радикальних реформ. Зауважимо, що другий етап в історії військових поселень кавалерії в Україні підтверджує помилковість висновків у зарубіжній і вітчизняній історіографії про розвиток і значення військових поселень до початку царювання російського імператора Миколи I. Такі дослідники не врахували факту створення нових регіональних військових поселень кавалерії, наприклад, Києво-Подільського військового поселення кавалерії.

У військовому відношенні кавалерійські полки поділялися на важку (кірасири) і легку (улани) кавалерію. Полк розташовувався в окремому окрузі поселення. У кожному окрузі він складався з 6 діючих, 3 резервних, 3 поселених ескадронів, 2 фуштатських рот (обозна частина армії, що складалася з команд візників). Військові поселенці і кантоністи (діти-

хлопчики корінних жителів округів військового поселення) носили військову форму встановленого зразка. Складовою частиною внутрішньої служби поселенців були щорічні огляди військового поселення, на яких вони демонстрували військове мистецтво. Служба військових поселенців уланських полків була високо оцінена урядом. Протягом усього періоду свого існування поселенці кавалерійських округів брали участь майже у всіх війнах, що вела Російська імперія з кінця 20-х і до середини 50-х рр. XIX ст., зокрема у бойових діях російсько-перської війни 1826–1828 рр., російсько-турецької війни 1828–1829 рр., придушенні Польського повстання 1831 р., придушенні Угорського повстання 1849 р., Кримській війні 1853–1856 рр. Визнанням бойових заслуг і військової доблесті військових поселенців стали височайші нагороди: за мужність і відвагу, виявлені у війні з Персією, Османською імперією, у військовому повстанні при штурмі Варшави – срібні медалі на з'єднаній стрічці орденів Св. Георгія і Св. Володимира.

Влаштування військових поселень призвело до формування нової військово-землеробської верстви населення Російської імперії, яка виконувала низку нових функцій та обов'язків. Усі групи військових поселенців (господар 1-го розряду, господар 2-го розряду, солдати діючих ескадронів, служили й неслужили інваліди, кантоністи) перебували у тісній єдності і взаємозв'язку, складали єдину соціальну систему нового державного інституту. Деякі зміни майнового та правового статусу військових поселенців відбулися після реформування поселених округів військових поселень кавалерії 1827 р. Поселенці звільнялися від стройової служби і їхні зусилля спрямовувалися, головним чином, на сільськогосподарську діяльність.

Великий природно-ресурсний потенціал Слобідсько-Української, Херсонської і Катеринославської, Київської і Подільської губерній був основою розвитку економіки військових поселенців. В основу організації сільськогосподарського виробництва було покладено такі головні принципи: ведення виробництва з використанням різних форм господарювання;

правильна пропорційність у розвитку галузей та окремих елементів виробництва; ведення виробництва на основі різних форм оренди; здійснення розширеного відтворення у господарствах; підвищення продуктивності праці та досягнення високої рентабельності виробництва. Сільське господарство розвивалося по екстенсивному шляху, тобто збільшення продукції досягалося розширенням посівних площ, збільшенням поголів'я худоби, збільшенням числа зайнятих у сільському виробництві. Передбачалося створення системи поселень господарства з орними землями.

Серед основних сільськогосподарських угідь на території військових поселень кавалерії у землеробстві головне місце посідала рілля. У середньому, на один округ відводилося 88271 дес. придатної землі. Земля розподілялася по округах і ескадронах, з урахуванням особливостей місцевості. Землеробство переважно було польовим. У сільському господарстві спостерігався процес збільшення площі сільськогосподарських угідь, вдосконалювалася структура посівних площ, зростала врожайність рослинних культур. Відповідно до зростаючих потреб у сільськогосподарській продукції зусиллями військово-поселенського керівництва у землеробство впроваджувалася низка інновацій: застосування органічних і мінеральних добрив, інноваційних землеробських знарядь. Були розвинуті усі галузі землеробства: хліборобство, городництво, садівництво, а присадибне садівництво являло собою найхарактернішу рису кожного поселенського господарства.

Поряд з ріллею у структурі сільськогосподарських угідь поселення важливе місце здавна займали луки і пасовиська, що були базою для вирощування кормів для тварин. Основою землеробства у військових поселеннях кавалерії було зернове господарство. З озимих культур на першому місці було жито, пшениці сіяли менше. Ярові культури були представлені вівсом, ячменем, просом, гречкою. Садівництво, городництво, виноградарство характеризувалися більш високим рівнем агротехніки порівняно з рільництвом. Розведення лісів було обов'язковою повинністю

поселенців. У кожному окрузі і окремій волості знаходилися значні лісові дачі.

Тваринництво становило важливу галузь сільського господарства військових поселенців. У господарстві військових поселенців переважала велика рогата худоба, розводили коней, овець, свиней, птицю. Дані з початку заснування округів і на 1857 р. підтверджують збільшення кількості худоби у поселенні. Для кращого розвитку тваринництва керівництво військових поселень вживало низку заходів для покращання породи великої рогатої худоби і коней поселенців. Велике значення мало розведення коней, оскільки кіннота як рід військ брала участь у більшості бойових дій, також верхові коні широко використовувалися і в мирний час.

Поряд із землеробством дедалі більшу роль відігравали сільськогосподарські галузі тваринництва – бджільництво, мисливство та рибальство. Військові поселенці-господарі з метою досягнення економічних і соціальних результатів та одержання прибутку у вільний від сільськогосподарських робіт час займалися виробничою і невиробничою підприємницькою діяльністю, зокрема, виконанням ремонтних робіт, здійсненням транспортних перевезень, зайняттям торгівлею. Регулювання відносин у сфері підприємництва здійснювалося на основі правил про надання дозволів на розміщення споруд побутового, торговельного та іншого призначення. Зокрема, у 1825 р. були розширені права військових поселенців щодо відхідництва, торговельної і промислової діяльності, що становило додатковий дохід для підвищення прибутковості їхніх господарств.

На території військових поселень кавалерії у першій половині XIX ст. у внутрішній та зовнішній торгівлі відбулися зміни. Розширилася її географія, збільшився асортимент товарів, зросли обсяги товарообігу. Головними формами організації внутрішньої торгівлі на території кавалерійських округів військових поселень залишалися ярмаркова, базарна та постійна стаціонарна торгівля. Предметами торгівлі були: ремісничі товари, продукти і сировина сільського господарства, предмети заводської промисловості.

Постійною фігурою на дрібних ярмарках був торговець-скупщик. Серед міст військових поселень за обсягами торгових операцій виділялися Чугуїв, Вознесенськ, Єлисаветград, Умань і Меджибож. Щодо промисловості військових поселень, то на їх територіях були наявні цукрові, свічкові, цегельні і салотопні заводи, тютюнові фабрики, олійниці, миловарні, кузні. Військові поселенці займалися кравецьким, колісним, теслярним, столярним, малярним, гончарним та іншими ремеслами.

В економічному відношенні на внутрішньо-системному рівні всі поселені кавалерійські округи давали стабільні прибутки, економили державний бюджет на утримання армії, оскільки організатори військових поселень намагалися укріпити економіку господарства військових поселенців, підняти культуру сільськогосподарського виробництва, посилити матеріальну базу, скоротити військові витрати. З цією метою в округах військових поселень кавалерії були створені господарські установи: запасні хлібні магазини (для зберігання запасів зернових і фуражних культур); запроваджені капітали: позиковий грошовий (використовувався для розвитку підприємницької діяльності військових поселенців) і офіцерський допоміжний (для допомоги господарствам в екстремальних ситуаціях). Важливо наголосити на спростуванні положення, що затвердилося в історіографії про те, що військові поселення були ліквідовані у 1857 р. як неефективні в економічному відношенні і збиткові для держави. Військові поселення кавалерії окупали себе, держава отримувала прибутки, що перевищували збори податків і повинностей державних селян.

Військові поселення як державна установа частково у своїй основі суперечили внутрішньому соціально-економічному і побутовому ладові корінного населення, створеного довготривалим процесом попередньої історії. Посилення феодального гніту держави, недогляд і свавілля військової адміністрації сприяли переростанню невдоволення своїм становищем у хвилювання через бажання ліквідації поселення на початковому етапі формування (Бузького уланського полку 1817 р. і 1818 р., Чугуївського і

Таганрозького уланських полків 1819 р., Серпухівського уланського полку 1829 р.). Соціально-економічні умови життя козаків стали головними причинами повстань проти створення військових поселень. Козацтво являло самостійну і заможну категорію селянства. Господарство козаків мало риси вільного підприємництва. Запровадження військових поселень з військово-кріпосницькою регламентацією порушували звичний спосіб життя козаків, накладало важкі обов'язки з утримання постою і позбавляло їх господарської самостійності.

Загострення протиріч і виникнення суперечностей між інтересами військових поселенців і офіцерським складом, військові регламентації призводили до втеч військових поселенців зі служби. Траплялися випадки, коли військові поселенці, щоб уникнути рекрутчини, легалізувалися в іншу верству, заводили власне господарство і тікали до козацьких полків Донського й Чорноморського козацьких військ.

У другій чверті ХІХ ст. кантоністи були основним джерелом поповнення армії унтер-офіцерами стройових та нестройових підрозділів. З початку створення військових поселень постало питання про організацію навчання і виховання кантоністів. Уряд пішов по шляху збільшення освітніх закладів для кантоністів. Концепція військової освіти на території поселених кавалерійських округів в Україні враховувала соціально-економічні та зовнішньополітичні умови Російської імперії ХІХ ст. При цьому було досягнуто головної мети Концепції – збережено досягнення військової школи, забезпечено якість підготовки військових фахівців відповідно до армійських вимог, зменшено витрати на їхню підготовку, забезпечено розвиток моральних якостей захисника вітчизни. Система військових поселень вимагала нових робочих кадрів. Треба було будувати житло, дороги, інші споруди. Тому були відкриті професійні навчальні заклади, які здійснювали підготовку кваліфікованих спеціалістів для різних галузей господарства (будівельників, фельдшерів, ветеринарів, садівників, землеробів та інших). Відкриття та діяльність початкових, середніх і професійних шкіл,

подальше удосконалення навчально-виховного процесу призвело до змін в освіті на території України, наприклад, у військових поселеннях були створені акушерські школи, в яких навчалися жінки.

Поліетнічний склад військових поселень кавалерії на території України сприяв історичному існуванню різноманітних конфесій та релігійних течій. Домінуюче становище посідало православ'я, яке сповідували більшість українців, росіян та інших груп населення. Найбільш розповсюдженими сектами на території Українського (Харківського), Новоросійського (Херсонського) та Києво-Подільського військових поселень кавалерії були: молокани, духоборці, безпоповці, поповці, хлисти та скопці. У релігійному відношенні населення Українського (Харківського) військового поселення було представлене більшістю православних і невеликими групами сектантів та старообрядців; населення Новоросійського (Херсонського) військового поселення було представлене також більшістю православних і невеликими групами іудеїв, сектантів та старообрядців, римо-католиків; населення Києво-Подільського військового поселення – переважно православними, прихильниками інших релігійних напрямків були іудеї і невеликі групи старообрядців та людей інших віросповідань: римо-католиків, лютеран, сектантів.

Діяльність царського уряду та православної церкви у першій половині XIX ст. в Україні відзначилася активною боротьбою зі старообрядцями та представниками неправославного віросповідання. Регулювання взаємин православ'я з іновірцями займало особливе місце у військових поселеннях кавалерії. Для церкви на території України таке регулювання набувало більшого значення, ніж для багатьох інших регіонів Російської імперії, оскільки при організації військових поселень на цих землях імперська влада свідомо робила ставку на православних. Щоб уникнути покарань та примусового виселення з обжитих земель, велика кількість сектантів та старообрядців почали переходити у православ'я. Увага, яка у XIX ст. приділялася впровадженню військових поселень і залученню до православ'я

представників різних сповідань, зумовила особливу актуальність для регіонів врегулювання міжконфесійних взаємин.

Вагоме місце у дослідженні військових поселень кавалерії посідає вивчення особливостей побуту військових поселенців, зокрема, обрядовості. В Українському (Харківському), Новоросійському (Херсонському) та Києво-Подільському військових поселеннях кавалерії обряди і традиції мали багато спільних рис з тими, що були поширені до запровадження військово-поселенської системи. Обрядова система військових поселенців була пов'язана, насамперед, з основними заняттями – військовою та господарською справою, воєнізованим та сільськогосподарським побутом.

На території військових поселень кавалерії в Україні великими святами з розгорнутою обрядовістю вважалися Різдво Христове, Новий рік, Хрещення, Великдень, Трійця, Івана Купала, Маковія і Покрови. Календарні свята військові поселенці зустрічали аграрними обрядами, що пов'язано зі специфікою їхнього способу життя й діяльності. У такі дні відбувалися врочисті церковні служби і хресні ходи. Особливістю святкування згаданих свят у військових поселеннях було те, що до народних ритуалів додавалися і військові – паради та проведення загальних оглядів. Важливе місце посідали військові свята. Поселенці урочисто святкували дні Св. Миколая та Георгія Побідоносця. Відзначали храмові свята, ювілеї і пам'ятні дати формувань. Важливою складовою обрядовості були пости.

До нових культурних надбань належало поширення на військових поселенців статутів і положень, вироблених вищими органами влади, сувора підпорядкованість населення відповідним органам військової і цивільної влади, регламентація внутрішнього життя поселенців, забудова населених пунктів, поширення нових форм землекористування, уніфікація одягу, зачісок, військові і полкові свята, складання нових стройових, військово-побутових пісень та інших зразків фольклору.

Політику охорони здоров'я в Українському (Харківському), Новоросійському (Херсонському) та Києво-Подільському військових

поселеннях кавалерії здійснювало військово-поселенське керівництво. Політика охорони здоров'я військових поселенців проводилася на основі бюджетних асигнувань. Заходи в галузі політики охорони здоров'я передбачали стимулювання здорового способу життя, вдосконалення гігієнічного виховання і навчання населення, здійснення активної демографічної політики, спрямованої на стимулювання народжуваності і зниження смертності, а також соціальної політики підтримки інвалідів і людей похилого віку.

У системі військових поселень кавалерії безпосередню охорону здоров'я населення забезпечували лікувально-профілактичні, аптечні та інші заклади охорони здоров'я. У кожному кавалерійському окрузі військових поселень були відкриті військові шпиталі 1-го і 2-го класу, що забезпечували стаціонарну і консультативну медичну допомогу військовим поселенцям. В округах військових поселень функціонували дитячі виховні (сирітські) будинки. При церквах створювали богадільні з метою надати притулок престарілим та увічним військовим поселенцям.

У 50-х рр. XIX ст. Російська імперія переживала глибоку кризу, суть якої полягала в невідповідності існуючих феодальних структур та відносин провідним світовим тенденціям розвитку, що утверджували нове буржуазне суспільство. Характерними проявами кризи були посилення експлуатації населення, панування екстенсивних методів господарювання, гальмування розвитку капіталістичних процесів, наростання соціального напруження в суспільстві, посилення процесу відставання Російської імперії від європейських держав-лідерів. Після поразки Російської імперії у Кримській війні (1853–1856), в умовах наростаючого революційного піднесення загострилася криза верхів, що виявилася, зокрема, в активізації ліберально-опозиційного руху серед частини дворянства, незадоволеної військовими невдачами і відсталістю, що передбачало необхідність політичних і соціальних змін. Це змусило царський уряд замислитися над розробкою та впровадженням реформаційного курсу. Царський уряд постав перед

серйозним вибором – або зберегти кріпосницькі порядки і, як наслідок, у результаті політичної й фінансово-економічної катастрофи втратити не лише престиж і положення держави, але й поставити під загрозу існування самодержавства в Російській імперії, або приступити до проведення буржуазних реформ. Тому 4 червня 1857 р. Олександр II прийняв рішення про ліквідацію військових поселень і створення Південних поселень. Процес реорганізації військових поселень кавалерії проходив з 1857 до 1867 р. у три етапи: перший – з 4 червня 1857 до 1 січня 1858 р., другий – з 1 січня 1858 до 1 січня 1859 р., третій – з 1 січня 1859 до 1867 р.

Новоутворене Південне поселення складалося з трьох частин (7 округів) і іменувалося: 1) Харківським, що утворилося з 8 округів Українського військового поселення; 2) Херсонським, до складу якого увійшли 12 округів і одна окрема волость Новоросійського військового поселення; 3) Києво-Подільським, що складалося з 5 округів і однієї окремої волості військового поселення Київської та Подільської губерній.

Таким чином, заходи уряду, пов'язані з ліквідацією військових поселень кавалерії, потрібно розглядати як їхню реорганізацію, а не ліквідацію, подальше створення кадрової армії європейського типу, перехід на нове влаштування і початок підготовки більш радикальних реформ 60–70-х рр. XIX ст., зокрема військової (скорочення терміну військової служби, відміна тілесних покарань в армії, ліквідація рекрутських наборів і введення загальної військової повинності, переозброєння армії); військової освіти (для підготовки офіцерських кадрів замість кадетських корпусів створювалися військові гімназії й військові училища, а також юнкерські училища для осіб, які не мали середньої освіти, введено систематичне навчання солдатів грамоті, розширена система вищої військової освіти в академіях) і реорганізації військового управління – введення військово-окружної системи, при якій постачання й матеріально-технічні функції покладалися на штаб округу, а оперативне командування покладалося на дивізійних командирів.

Отже, військові поселення кавалерії в Україні були необхідним компонентом політики царського уряду Російської імперії у першій половині XIX ст. Хоча військові поселенці і були у фактичній залежності від військово-поселенського керівництва, однак в тогочасних умовах вирішити проблеми утримання та комплектування армії не було ніякої можливості іншим чином. До того ж, створення військових поселень кавалерії та сільськогосподарська діяльність їхніх мешканців зіграли позитивну роль у загальному процесі заселення і господарському розвитку України. Професійні знання і навички військових поселенців відіграли значну роль у підвищенні розвитку різних видів ремесел, інтенсивному розвитку будівельної індустрії у поселеннях, широкомасштабному веденні будівництва. Організація військово-поселеної системи дозволила на певний час, уникаючи корінних реформ у державі, вирішити проблему утримання великої армії без додаткових державних витрат, використовуючи старі засоби комплектування. Військо-поселенська система вичерпала свої ресурси і можливості лише в ході підготовки буржуазних реформ другої половини XIX ст.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

І. ДЖЕРЕЛА

Публікації документальних матеріалів

1. Грамота Чугуевскому уланскому полку и поселянам, назначаемым в округе оного // Полное собрание законов Российской империи. Собрание I. (далі – ПСЗ РИ. I.). – СПб., 1830. – Т. 34. 1817. – № 27192. – С. 943–945.
2. Именной указ, объявленный сенату председателем временного распорядительного комитета по устройству Южных поселений 7 января 1858 года // ПСЗ РИ. II. – СПб., 1858. – Т. 32. 1857. – Отд. 1. – № 32597. – С. 1043–1045.
3. Новое разделение земли первых восьми округов Новороссийского Военного Поселения : проект. – Б. м., 1841. – 25 с.
4. Новый порядок производства добавочного содержания за военное поселение чинам резервной кавалерии // ПСЗ РИ. II. – СПб., 1854. – Т. 28. 1853. – Отд. 1. – № 27582. – С. 465–466.
5. О взимании поземельной платы с посторонних лиц, поселяющихся в округах Украинского и Новороссийского военного поселения // ПСЗ РИ. II. – СПб., 1844. – Т. 18. 1843. – Отд. 1. – № 16680. – С. 191–192.
6. О взимании прогонных денег по одинаковой таксе со всех округов военного поселения кавалерии и пахотных солдат // ПСЗ РИ. II. – СПб., 1852. – Т. 26. 1851. – Отд. 2. – № 25677. – С. 64.
7. О взыскании гильдейских повинностей с военных поселян и пахотных солдат при взятии ими подрядов вне округов военного поселения // ПСЗ РИ. II. – СПб., 1846. – Т. 20. 1845. – Отд. 1. – № 19042. – С. 419.

8. О взыскании с военных поселян и пахотных солдат при вступлении их в казенные подряды и поставки гильдейских повинностей // ПСЗ РИ. II. – СПб., 1843. – Т. 17. 1842. – Отд. 1. – № 15610. – С. 352–363.
9. О вкладывании приложений, следующих ко всеподданнейшим на высочайшее имя рапортам, в самый рапорт // ПСЗ РИ. II. – СПб., 1850. – Т. 24. 1849. – Отд. 2. – № 23449. – С. 15–16.
10. О воспрещении выходцам из-за границы и иностранцам приписываться в города военного поселения // ПСЗ РИ. II. – СПб., 1842. – Т. 16. 1841. – Отд. 1. – № 14979. – С. 882.
11. О воспрещении устраивать иллюминации в городах и посадах военного поселения во время пребывания в них высочайших особ // ПСЗ РИ. II. – СПб., 1853. – Т. 27. 1852. – Отд. 1. – № 26685. – С. 638.
12. О выдаче военным поселянам и пахотным солдатам билетов при увольнении их из округов для промыслов // ПСЗ РИ. II. – СПб., 1848. – Т. 22. 1847. – Отд. 1. – № 20869. – С. 105.
13. О выдаче прогонных и кормовых денег женам и детям, следующим в округи военного поселения с переводимыми в оные нижними чинами // ПСЗ РИ. II. – СПб., 1830. – Т. 1. 1825–1827. – № 283. – С. 396–397.
14. О годовом ремонте для содержания почтовых принадлежностей в округах военного поселения // ПСЗ РИ. II. – СПб., 1851. – Т. 25. 1850. – Отд. 2. – № 24682. – С. 257.
15. О даче подвод войскам при передвижении из округов военного поселения кавалерии // ПСЗ РИ. II. – СПб., 1839. – Т. 13. 1838. – Отд. 1. – № 11159. – С. 313.
16. О добавочном отпуске суммы на канцелярские и чертёжные припасы для штаба пяти округов Киевского и Подольского военного поселения // ПСЗ РИ. II. – СПб., 1853. – Т. 27. 1852. – Отд. 1. – № 26650. – С. 396.
17. О дозволении военным поселянам и пахотным солдатам приобретать недвижимые имущества вне округов // ПСЗ РИ. II. – СПб., 1854. – Т. 28. 1853. – Отд. 1. – № 27827. – С. 704.

18. О дозволении девицам и вдовам округов военного поселения и пахотных солдат выходить в замужество // ПСЗ РИ. II. – СПб., 1850. – Т. 24. 1849. – Отд. 1. – № 23343. – С. 354–355.
19. О дозволении детей бедных дворян определять, по желанию родителей, в кантонистские эскадроны округов военного поселения кавалерии // ПСЗ РИ. II. – СПб., 1856. – Т. 30. 1855. – Отд. 1. – № 28931. – С. 31–32.
20. О дозволении евреям участвовать в торгах и покупках при продаже ценного хлеба и льна в округах военного поселения // ПСЗ РИ. II. – СПб., 1853. – Т. 27. 1852. – Отд. 1. – № 26408. – С. 443.
21. О дозволении жительствова в городах военного поселения отставным раненым офицерам // ПСЗ РИ. II. – СПб., 1843. – Т. 17. 1842. – Отд. 2. – № 16382. – С. 280.
22. О дозволении жительствова по торговле и промышленности разного сословия людям в округах военного поселения Киевской и Подольской губерний // ПСЗ РИ. II. – СПб., 1845. – Т. 19. 1844. – Отд. 1. – № 18486. – С. 814.
23. О дозволении начальству военных поселений Херсонской, Киевской, Подольской, Харьковской и Витебской губерний выдавать ярлыки на провоз вина // ПСЗ РИ. II. – СПб., 1853. – Т. 27. 1852. – Отд. 1. – № 26383. – С. 425–430.
24. О дозволении оставлять в пользу кантонистов, поступивших в действующие эскадроны и батареи, состоящую на них одежду // ПСЗ РИ. II. – СПб., 1839. – Т. 13. 1838. – Отд. 2. – № 11403. – С. 14.
25. О дозволении пользоваться ссудою из заёмного денежного капитала округов военных поселений, военным поселянам нехозяевам // ПСЗ РИ. II. – СПб., 1849. – Т. 23. 1848. – Отд. 1. – № 22506. – С. 517.
26. О дозволении права торговли по гильдейским свидетельствам военным поселянам и пахотным солдатам // ПСЗ РИ. II. – СПб., 1846. – Т. 20. 1845. – Отд. 1. – № 18856. – С. 292–293.

27. О домах, принадлежащих офицерам и частным лицам внутри селений округов военного поселения, при продаже оных на слом // ПСЗ РИ. II. – СПб., 1841. – Т. 15. 1840. – Отд. 1. – № 13352. – С. 223.
28. О допущении военных поселян к подрядам // ПСЗ РИ. II. – СПб., 1830. – Т. 3. 1828. – № 1975. – С. 455–456.
29. О доходах и расходах городов военного ведомства // ПСЗ РИ. II. – СПб., 1846. – Т. 20. 1845. – Отд. 1. – № 19111. – С. 465–467.
30. О духовенстве и церковном причте округов военного поселения кавалерии // ПСЗ РИ. II. – СПб., 1855. – Т. 29. 1854. – Отд. 1. – № 27917. – С. 177–178.
31. О жалованьи берейтерам кавалерийских полков // ПСЗ РИ. II. – СПб., 1838. – Т. 12. 1837. – Отд. 1. – № 10405. – С. 600.
32. О жалованьи школьникам фельдшерских школ при некоторых госпиталях и полугоспиталях военных поселений // ПСЗ РИ. II. – СПб., 1847. – Т. 21. 1846. – Отд. 1. – № 19825. – С. 335.
33. О заготовлении для войска действующей армии провианта из запасов Киевских и Подольских округов военных поселений // ПСЗ РИ. II. – СПб., 1847. – Т. 21. 1846. – Отд. 1. – № 19894. – С. 417.
34. О закрытии госпиталей в военных поселениях и об учреждении полковых лазаретов при квартирующих там войсках // ПСЗ РИ. II. – СПб., 1858. – Т. 32. 1857. – Отд. 1. – № 32486. – С. 953–954.
35. О запасах хлеба и фуража в округах военного поселения // ПСЗ РИ. II. – СПб., 1846. – Т. 20. 1845. – Отд. 1. – № 19053. – С. 425–428.
36. О зачислении в звание военных поселян сыновей безсрочно-отпускных нижних чинов, жительствующих в округах военного поселения // ПСЗ РИ. II. – СПб., 1841. – Т. 15. 1840. – Отд. 1. – № 13806. – С. 608.
37. О зачислении в звание военных поселян сыновей отставных нижних чинов, поселившихся в округах военного поселения // ПСЗ РИ. II. – СПб., 1842. – Т. 16. 1841. – Отд. 1. – № 14411. – С. 264.

38. Об изменении §§ 51 и 52 положения о расходовании и поверке хлеба и фуража в кавалерийских округах военного поселения // ПСЗ РИ. II. – СПб., 1848. – Т. 22. 1847. – Отд. 1. – № 21395. – С. 600.
39. Об изменениях в управлении военного поселения кавалерии // ПСЗ РИ. II. – СПб., 1851. – Т. 25. 1850. – Отд. 1. – № 23895. – С. 99–100.
40. Об имении в округах Украинского и Новороссийского военного поселения при каждом священнике по два причетника // ПСЗ РИ. II. – СПб., 1843. – Т. 17. 1842. – Отд. 2. – № 16278. – С. 168.
41. Об имении двух трубачей в тех полевых пеших артиллерийских ротах, коим пожалованы серебряные трубы // ПСЗ РИ. II. – СПб., 1832. – Т. 6. 1831. – Отд. 1. – № 4386. – С. 190.
42. Об имении непоселенным нижним чинам и служащим инвалидам, состоящим в кавалерийских округах военного поселения, на мундирах и шинелях гладких пуговиц // ПСЗ РИ. II. – СПб., 1839. – Т. 13. 1838. – Отд. 2. – № 11832. – С. 388.
43. Об имении с каждой волости округов военного поселения Киевской и Подольской губерний по два малолетних военных поселян для обучения коновальному искусству // ПСЗ РИ. II. – СПб., 1848. – Т. 22. 1847. – Отд. 1. – № 21274. – С. 502.
44. Об имении двух благочинных в округах военного поселения Киевской и Подольской губерний // ПСЗ РИ. II. – СПб., 1842. – Т. 16. 1841. – Отд. 1. – № 14683. – С. 655.
45. О касках для чинов наружной полиции городов военного поселения // ПСЗ РИ. II. – СПб., 1855. – Т. 29. 1854. – Отд. 1. – № 28115. – С. 328.
46. О количестве даяния священникам за исправления мирских треб в округах военного поселения // ПСЗ РИ. II. – СПб., 1842. – Т. 16. 1841. – Отд. 1. – № 14642. – С. 510.
47. О комплектовании инвалидных и временных рабочих рот округов военного поселения // ПСЗ РИ. II. – СПб., 1854. – Т. 28. 1853. – Отд. 1. – № 27579. – С. 464.

48. О комплектовании кирасирских полков // ПСЗ РИ. I. – СПб., 1830. – Т. 35. 1818. – № 27561. – С. 596–597.
49. О наблюдении за правильною торговлею табаком в округах военного поселения // ПСЗ РИ. II. – СПб., 1852. – Т. 26. 1851. – Отд. 2. – № 25674. – С. 63.
50. О назначении в кавалерийские округа военного поселения по одному ветеринарному врачу // ПСЗ РИ. II. – СПб., 1841. – Т. 15. 1840. – Отд. 1. – № 13100. – С. 32.
51. О назначении в каждый округ Украинского военного поселения по одному ветеринарному врачу // ПСЗ РИ. II. – СПб., 1840. – Т. 14. 1839. – Отд. 1. – № 12709. – С. 734–735.
52. О назначении в штаб инспектора резервной кавалерии оберквартирмейстера // ПСЗ РИ. II. – СПб., 1840. – Т. 14. 1839. – Отд. 1. – № 12254. – С. 373.
53. О назначении впредь до командования кантонистскими эскадронами округов военного поселения не одних поручиков, но и корнетов // ПСЗ РИ. II. – СПб., 1854. – Т. 28. 1853. – Отд. 1. – № 27662. – С. 525.
54. О назначении кантонистов в кантонистские эскадроны и батареи, состоящие в округах Украинского и Новороссийского военного поселения // ПСЗ РИ. II. – СПб., 1840. – Т. 14. 1839. – Отд. 1. – № 12595. – С. 656.
55. О назначении некоторых казенных селений в губернии для военного поселения кавалерии // ПСЗ РИ. I. – СПб., 1830. – Т. 34. 1817. – № 26772. – С. 179–180.
56. О назначении особого инспектора батальонов военных кантонистов // ПСЗ РИ. II. – СПб., 1836. – Т. 10. 1835. – Отд. 2. – № 8560. – С. 1089.
57. О назначении пенсий повивальным бабкам округов военного поселения и пахотных солдат // ПСЗ РИ. II. – СПб., 1851. – Т. 25. 1850. – Отд. 1. – № 23850. – С. 64–65.
58. О назначении священников и причетников в округа военного поселения Украинского, Новороссийского и Киевской и Подольской

- губерний // ПСЗ РИ. II. – СПб., 1845. – Т. 19. 1844. – Отд. 1. – № 18180. – С. 532.
59. О назначении суммы на канцелярские расходы по округам Новороссийского и Украинского военных поселений // ПСЗ РИ. II. – СПб., 1846. – Т. 20. 1845. – Отд. 1. – № 18850. – С. 289.
60. О невзыскании пошлин с планов и межевых книг на земли, замежеванные в округи военного поселения // ПСЗ РИ. II. – СПб., 1833. – Т. 7. 1832. – Отд. 1. – № 5283. – С. 192–193.
61. О недозволении лицам, вышедшим из сословия военных поселян, пользоваться участками земель и угодий, коими они во время бытности военными поселянами владели // ПСЗ РИ. II. – СПб., 1843. – Т. 17. 1842. – Отд. 1. – № 15308. – С. 104.
62. О неимении в кавалерийских округах офицеров корнетского чина // ПСЗ РИ. II. – СПб., 1844. – Т. 18. 1843. – Отд. 1. – № 16757. – С. 265.
63. О неимении номеров на пуговицах кантонистам в округах военного поселения Киевской и Подольской губерний // ПСЗ РИ. II. – СПб., 1843. – Т. 17. 1842. – Отд. 2. – № 16085. – С. 17.
64. О некоторых изменениях по учебной артиллерийской бригаде // ПСЗ РИ. II. – СПб., 1843. – Т. 17. 1842. – Отд. 1. – № 15630. – С. 368.
65. О нервании ноздрей у преступников // ПСЗ РИ. I. – СПб., 1830. – Т. 34. 1817. – № 27197. – С. 949.
66. О нетребовании от гражданского ведомства дров и соломы для поселенных войск в самых округах их расположения // ПСЗ РИ. II. – СПб., 1838. – Т. 12. 1837. – Отд. 1. – № 10406. – С. 600.
67. О ношении касок штаб- и обер-офицерам, состоящим по кавалерии, армии и артиллерии // ПСЗ РИ. II. – СПб., 1850 – Т. 24. 1849. – Отд. 1. – № 23342. – С. 354.
68. Об ограждении заемного денежного капитала от излишних расходов // ПСЗ РИ. II. – СПб., 1846. – Т. 20. 1845. – Отд. 1. – № 18673. – С. 148–149.

69. Об освещении квартир штаб- и обер-офицеров в округах военного поселения // ПСЗ РИ. II. – СПб., 1843. – Т. 17. 1842. – Отд. 1. – № 15854. – С. 764.
70. Об отпуске кадрам резервных кавалерийских бригад денег на шитьё и построение вещей // ПСЗ РИ. II. – СПб., 1851. – Т. 25. 1850. – Отд. 2. – № 24699. – С. 269–270.
71. Об отчислении солдатских детей Могилёвской и Минской губерний к кантонистским эскадронам Киевского и Подольского военного поселения, и о высылке незаконнорожденных детей солдаток в заведения военных кантонистов // ПСЗ РИ. II. – СПб., 1851. – Т. 25. 1850. – Отд. 1. – № 23927. – С. 122–123.
72. О переселении евреев из округов военных поселений Киевской и Подольской губерний // ПСЗ РИ. II. – СПб., 1844. – Т. 18. 1843. – Отд. 1. – № 16823. – С. 300–301.
73. О подтверждении к неперемennomу исполнению правила в том, чтобы генералам и офицерам, увольняемым от должностей из войск военного поселения, производимо было одно содержание без прибавочных денег за военное поселение // ПСЗ РИ. II. – СПб., 1853. – Т. 27. 1852. – Отд. 1. – № 25876. – С. 3.
74. О пользовании в городских больницах жен и детей военных поселян // ПСЗ РИ. II. – СПб., 1842. – Т. 16. 1841. – Отд. 2. – № 15021. – С. 43.
75. О пользовании в полковых и батальонных лазаретах больных военных поселян // ПСЗ РИ. II. – СПб., 1851. – Т. 25. 1850. – Отд. 2. – № 24751. – С. 309.
76. О пользовании и содержании священников округов военного поселения и пахотных солдат, в случае поступления их за болезнь в военные госпитали, без всякой платы // ПСЗ РИ. II. – СПб., 1841. – Т. 15. 1840. – Отд. 1. – № 13876. – С. 657.
77. О порядке командирования мулл для исполнения духовных треб между нижними чинами магометанского закона, служащими в

- резервной кавалерии и в округах военного поселения // ПСЗ РИ. II. – СПб., 1855. – Т. 29. 1854. – Отд. 1. – № 28402. – С. 684–685.
78. О порядке назначения прибавочного содержания чинам управления военного поселения кавалерии // ПСЗ РИ. II. – СПб., 1852. – Т. 26. 1851. – Отд. 1. – № 24943. – С. 126–127.
79. О порядке ношения нашивок нижним чинам военно-рабочих батальонов и рот ведомства военного поселения // ПСЗ РИ. II. – СПб., 1842. – Т. 16. 1841. – Отд. 1. – № 14743. – С. 761.
80. О порядке отопления и освещения госпиталей в округах Новороссийского и Украинского военных поселений // ПСЗ РИ. II. – СПб., 1853. – Т. 27. 1852. – Отд. 1. – № 26669. – С. 609.
81. О порядке представления к наградам орденом Св. Анны 2-й и 3-й степеней // ПСЗ РИ. II. – СПб., 1856. – Т. 30. 1855. – Отд. 1. – № 29461. – С. 453.
82. О порядке производства расходов на приобретение ризниц и других церковных вещей // ПСЗ РИ. II. – СПб., 1846. – Т. 20. 1845. – Отд. 1. – № 19026. – С. 409–410.
83. О порядке снабжения лошадей нижних чинов округа военного поселения кавалерии конским убором // ПСЗ РИ. II. – СПб., 1846. – Т. 20. 1845. – Отд. 2. – № 19442. – С. 113.
84. О порядке удостоения к наградам медалями к избранию в общественные должности военных поселян и пахотных солдат, подвергшихся наказанию // ПСЗ РИ. II. – СПб., 1850. – Т. 24. 1849. – Отд. 1. – № 23362. – С. 365.
85. О порядке утверждения планов и фасадов на частные постройки по округам военных поселений и пахотных солдат // ПСЗ РИ. II. – СПб., 1853. – Т. 27. 1852. – Отд. 1. – № 26251. – С. 325.
86. О правах и преимуществах, даруемых за отказ от отставки нижним чинам из малороссийских казаков военных поселян кавалерии, граждан

- и однодворцев Западных губерний // ПСЗ РИ. II. – СПб., 1860. – Т. 33. 1858. – Отд. 1. – № 33125. – С. 583.
87. О правилах заготовления материалов на постройку рекрутской одежды в кавалерийских округах военного поселения // ПСЗ РИ. II. – СПб., 1851. – Т. 25. 1850. – Отд. 2. – № 24737. – С. 296–301.
88. О правилах увольнения нижних чинов поселенных полков по выслуге 20 лет // ПСЗ РИ. II. – СПб., 1830. – Т. 2. 1827. – № 1324. – С. 700–702.
89. О предавании военному суду отставных офицеров и нижних чинов, водворяемых на жительство в округах военного поселения // ПСЗ РИ. II. – СПб., 1840. – Т. 14. 1839. – Отд. 1. – № 12257. – С. 373.
90. О предоставлении инспектору резервной кавалерии права разрешать низшие инстанции, по некоторым предметам // ПСЗ РИ. II. – СПб., 1853. – Т. 27. 1852. – Отд. 1. – № 26805. – С. 738.
91. О предоставлении инспектору резервной кавалерии, в видах сокращения переписки, окончательно разрешать некоторые предметы // ПСЗ РИ. II. – СПб., 1854. – Т. 28. 1853. – Отд. 1. – № 26990. – С. 41–42.
92. О предоставлении окружным командирам Украинского, Новороссийского, Киевского и Подольского военного поселения, в отношении судебных и следственных дел, власти, присвоенной бригадным командирам армейских войск // ПСЗ РИ. II. – СПб., 1842. – Т. 16. 1841. – Отд. 1. – № 14275. 1841. – С. 121.
93. О предоставлении помещикам тех уездов, где учреждены военные поселения, вносить при рекрутских наборах в мирное время, за каждого рекрута по 1000 руб. или ставить рекрут натурой // ПСЗ РИ. II. – СПб., 1831. – Т. 5. 1830. – Отд. 1. – № 3475. – С. 136.
94. О предоставлении поступающих с госпитальных церквей вторых четырёх округов Украинского военного поселения доходов в распоряжение комиссариатского ведомства // ПСЗ РИ. II. – СПб., 1847. – Т. 21. 1846. – Отд. 2. – № 20332. – С. 216–217.

95. О предоставлении права на получение знака отличия Св. Анны нижним чинам, состоящим в кантонистских эскадронах и артиллерийских батареях округов военного поселения // ПСЗ РИ. II. – СПб., 1842. – Т. 16. 1841. – Отд. 2. – № 15148. – С. 133–134.
96. О предоставлении права священникам, служившим в округах военного поселения и пахотных солдат, и осиротившим по смерти их семействам, пользоваться пенсиями и единовременными пособиями // ПСЗ РИ. II. – СПб., 1840. – Т. 14. 1839. – Отд. 1. – № 12847. – С. 826–827.
97. О прибавке жалованья бухгалтерам и их помощникам, состоящим в управлениях кавалерийскими округами Украинского и Новороссийского военных поселений // ПСЗ РИ. II. – СПб., 1839. – Т. 13. 1838. – Отд. 2. – № 11833. – С. 389.
98. О прибавке чинов управления округами военного поселения Киевской и Подольской губерний // ПСЗ РИ. II. – СПб., 1842. – Т. 16. 1841. – Отд. 2. – № 15019. – С. 41.
99. О прибавочном жаловании непоселенным нижним чинам округов военного поселения Киевской и Подольской губерний // ПСЗ РИ. II. – СПб., 1845. – Т. 19. 1844. – Отд. 1. – № 18222. – С. 561.
100. О прибавочных столовых деньгах чинам округов военного поселения // ПСЗ РИ. II. – СПб., 1853. – Т. 27. 1852. – Отд. 1. – № 26182. – С. 281–282.
101. О прибытии писарей в штаб сводного кавалерийского корпуса // ПСЗ РИ. II. – СПб., 1840. – Т. 14. 1839. – Отд. 1. – № 12256. – С. 373.
102. О приведении кантонистских эскадронов Киевского и Подольского военного поселения в равный состав с прочими и о сформировании одной батареи // ПСЗ РИ. II. – СПб., 1845. – Т. 19. 1844. – Отд. 1. – № 18448. – С. 777–778.
103. О принятии к руководству линейного учения кавалерии // ПСЗ РИ. II. – СПб., 1848. – Т. 22. 1847. – Отд. 1. – № 21313. – С. 531.

104. О присвоении генералу от кавалерии графу Витту звания инспектора резервной кавалерии // ПСЗ РИ. II. – СПб., 1839. – Т. 13. 1838. – Отд. 1. – № 11162. – С. 315.
105. О присвоении Чугуевскому уланскому полку одинакового положения с военными поселянами // ПСЗ РИ. I. – СПб., 1830. – Т. 34. 1817. – № 27190. – С. 942.
106. О присвоении Чугуевскому уланскому полку одинакового положения с прочими поселенными полками 3-й уланской дивизии и об уничтожении Чугуевской войсковой канцелярии // ПСЗ РИ. I. – СПб., 1830. – Т. 34. 1817. – № 27191. – С. 942–943.
107. О причислении артельных денег, остающихся после бежавших нижних чинов из поселенных волостей и инвалидов рот кавалерийских округов военного поселения, к общей артельной сумме // ПСЗ РИ. II. – СПб., 1850. – Т. 24. 1849. – Отд. 2. – № 23660. – С. 173.
108. О причислении в число неслужащих инвалидов нижних чинов, имеющих в округах военных поселений собственные дома // ПСЗ РИ. II. – СПб., 1841. – Т. 15. 1840. – Отд. 1. – № 13459. – С. 326.
109. О причислении детей нижних чинов из военных поселян, прижитых ими на службе, в семейства их, в округах военного поселения остающихся // ПСЗ РИ. II. – СПб., 1843. – Т. 17. 1842. – Отд. 1. – № 15579. – С. 341–342.
110. О продаже питей в военных поселениях // ПСЗ РИ. II. – СПб., 1852. – Т. 25. 1851. – Отд. 1. – № 24059. – С. 327.
111. О производстве рекрутских наборов в округах военного поселения кавалерии // ПСЗ РИ. II. – СПб., 1835. – Т. 9. 1834. – Отд. 1. – № 6797. – С. 120–121.
112. О производстве в округах военного поселения чинам поселенной части прибавочного содержания // ПСЗ РИ. II. – СПб., 1851. – Т. 25. 1850. – Отд. 1. – № 24002. – С. 179.

113. О производстве гидротехнических работ по ведомству военного министерства независимо от главного управления путей сообщения и публичных зданий // ПСЗ РИ. II. – СПб., 1839. – Т. 13. 1838. – Отд. 2. – № 11643. – С. 225.
114. О производстве двойного жалования писарям, состоящим в управлениях резервных бригад 1-й и 2-й кирасирских, резервной уланской и 1-й и 2-й драгунских дивизий, во время расположения сих бригад в округах военного поселения // ПСЗ РИ. II. – СПб., 1856. – Т. 30. 1855. – Отд. 1. – № 29459. – С. 452.
115. О производстве двойного жалования аптекарским ученикам в войсках, расположенных в округах военного поселения кавалерии // ПСЗ РИ. II. – СПб., 1855. – Т. 29. 1854. – Отд. 1. – № 27919. – С. 179.
116. О производстве денег для содержания при богадельне 1-го округа военного поселения Киевской и Подольской губерний отделения для призрения жителей г. Умани вольного сословия // ПСЗ РИ. II. – СПб., 1848. – Т. 22. 1847. – Отд. 1. – № 21438. – С. 636–638.
117. О производстве жалования фельдшерам, оканчивающим курс в фельдшерских школах, учреждённых при военных госпиталях в округах военного поселения кавалерии // ПСЗ РИ. II. – СПб., 1854. – Т. 28. 1853. – Отд. 1. – № 27716. – С. 567.
118. О производстве освидетельствования и продажи негодных вещей и приборов, состоящих при казённых строениях и прочих хозяйственных заведениях в округах военных поселений и пахотных солдат // ПСЗ РИ. II. – СПб., 1852. – Т. 25. 1850. – Отд. 1. – № 24016. – С. 191.
119. О производстве провианта женам нижних чинов, поселенных полков // ПСЗ РИ. I. – СПб., 1817 за 1830. – Т. 34. – № 26942. – С. 429–451.
120. О производстве прогонных денег инспектору резервной кавалерии при проездах для инспектирования войск // ПСЗ РИ. II. – СПб., 1841. – Т. 15. 1840. – Отд. 1. – № 13460. – С. 326.

121. О производстве столовых денег инженерным офицерам, находящимся в штабах округов военного поселения кавалерии // ПСЗ РИ. II. – СПб., 1852. – Т. 26. 1851. – Отд. 1. – № 25365. – С. 453–454.
122. О производстве столовых денег командирам поселенных и резервных эскадронов каждого поселяемого кавалерийского полка // ПСЗ РИ. I. – СПб., 1830. – Т. 34. 1817. – № 27085. – С. 794–795.
123. О производстве штаб и обер-офицерам кавалерийских округов военного поселения жалованья по окладу лёгкой кавалерии // ПСЗ РИ. II. – СПб., 1851. – Т. 25. 1850. – Отд. 2. – № 24559. – С. 29.
124. О разрешении иметь в кантонистских эскадронах и артиллерийских батареях округов военного поселения кавалерии, в первых по 120, а в последних по 136 строевых кантонистов // ПСЗ РИ. II. – СПб., 1843. – Т. 17. 1842. – Отд. 1. – № 15502. – С. 213–214.
125. О распоряжении доходами с конфискованных имений польских мятежников // ПСЗ РИ. II. – СПб., 1833. – Т. 7. 1832. – Отд. 1. – № 5344. – С. 258–260.
126. О распределении кантонистов, поступивших в войско Донское из батарей Украинского и Новороссийского военных поселений // ПСЗ РИ. II. – СПб., 1842. – Т. 16. 1841. – Отд. 1. – № 14197. – С. 59.
127. О сборе за занимаемые частными лицами участки земли в южных поселениях // ПСЗ РИ. II. – СПб., 1861. – Т. 34. 1859. – Отд. 1. – № 34133. – С. 31–32.
128. О сборе с города Умани рекрутов натурою наравне с прочими городами // ПСЗ РИ. II. – СПб., 1840. – Т. 14. 1839. – Отд. 1. – № 12603. – С. 659.
129. О сидке смолы в казённых лесах, принадлежащих округам Украинского военного поселения // ПСЗ РИ. II. – СПб., 1852. – Т. 26. 1851. – Отд. 1. – № 25046. – С. 207.

130. О сложении с подрядчиков неустоек и штрафов, налагаемых на них по подрядам с казною // ПСЗ РИ. II. – СПб., 1852. – Т. 26. 1851. – Отд. 2. – № 25809. – С. 157–159.
131. О снятии с городских и земских полиций и гражданских губернаторов обязанностей, возложенных на них положением об увольнении в бессрочный отпуск нижних чинов по округам военных поселений // ПСЗ РИ. II. – СПб., 1838. – Т. 12. 1837. – Отд. 1. – № 9975. – С. 122.
132. О сокращении расходов по военно-медицинскому ведомству // ПСЗ РИ. II. – СПб., 1852. – Т. 26. 1851. – Отд. 2. – № 25616. – С. 24–25.
133. О составе, расположении и управлении резервных войск // ПСЗ РИ. II. – СПб., 1830. – Т. 3. 1828. – № 1705. – С. 23–24.
134. О сроках полушубков, отпускаемым для военно-рабочих № 2 и № 3 батальонов и военно-рабочих рот Украинского военного поселения // ПСЗ РИ. II. – СПб., 1854. – Т. 28. 1853. – Отд. 1. – № 27059. – С. 86.
135. О сроке службы в унтер-офицерском звании нижних чинов, состоящих при домах: бывшего главного штаба, военного министерства, военной академии, Департамента военных поселений и при инженерном замке // ПСЗ РИ. II. – СПб., 1835. – Т. 9. 1834. – Отд. 2. – № 7548. – С. 168.
136. О существующей рекрутской повинности и о лицах, оной подлежащих // ПСЗ РИ. II. – СПб., 1832. – Т. 6. 1831. – Отд. 1. – № 4677. – С. 502–504.
137. О формировании в округах Киевской и Подольской губерний эскадронов кантонистов // ПСЗ РИ. II. – СПб., 1842. – Т. 16. 1841. – Отд. 2. – № 15069. – С. 73.
138. О считании писарей, состоящих в управлении округами военного поселения и пахотных солдат, в унтер-офицерском звании // ПСЗ РИ. II. – СПб., 1843. – Т. 17. 1842. – Отд. 2. – № 15211. – С. 42.

139. Об увеличении лазаретов в поселениях кавалерийских полков и об отпуске для лазаретных вещей по 1.500 рублей в год // ПСЗРИ. I. – СПб., 1818. – Т. 35. 1818. – № 27443. – С. 365–366.
140. Об увольнении в бессрочный отпуск нижних чинов, поступивших из кавалерийских округов военных поселений на службу до указа от 11 января 1841 года // ПСЗ РИ. II. – СПб., 1851. – Т. 25. 1850. – Отд. 2. – № 24736. – С. 296.
141. Об удовлетворении госпитальных чиновников кавалерийских округов военного поселения освещением // ПСЗ РИ. II. – СПб., 1847. – Т. 21. 1846. – Отд. 2. – № 20280. – С. 160–161.
142. Об улучшении мерининовых заводов в округах Украинского военного поселения // ПСЗ РИ. II. – СПб., 1844. – Т. 18. 1843. – Отд. 1. – № 16932. – С. 381–382.
143. Об упразднении винокуренных заводов округов военного поселения Киевской и Подольской губерний // ПСЗ РИ. II. – СПб., 1846. – Т. 20. 1845. – Отд. 1. – № 18996. – С. 392.
144. Об упразднении должности главного смотрителя пчеловодства в округах военного поселения Киевской и Подольской губерний // ПСЗ РИ. II. – СПб., 1845. – Т. 19. 1844. – Отд. 1. – № 18324. – С. 667.
145. Об упразднении кантонистских эскадронов и батарей округов военного поселения кавалерии // ПСЗ РИ. II. – СПб., 1858. – Т. 32. 1857. – Отд. 1. – № 32220. – С. 734.
146. Об упразднении управления инспектора воронежских батальонов военных кантонистов и кантонистских эскадронов округов военного поселения // ПСЗ РИ. II. – СПб., 1858. – Т. 32. 1857. – Отд. 1. – № 32606. – С. 1050.
147. Об упразднении управления Южными поселениями // ПСЗ РИ. II. – СПб., 1868. – Т. 41. 1866. – Отд. 1. – № 43677. – С. 56–57.

148. Об учреждении крестов для духовенства, а для воинства, дворянства и купечества медалей и о разных льготах и милостях // ПСЗ РИ. II. – СПб., 1830. – Т. 32. 1814. – № 25671. – С. 907.
149. О форме для паспортов на отставку нижним чинам из военных поселян кавалерии // ПСЗ РИ. II. – СПб., 1846. – Т. 20. 1845. – Отд. 1. – № 18588. – С. 64–65.
150. О форме обмундирования кантонистам эскадронов, формируемых в округах военного поселения Киевской и Подольской губерний для одной лёгкой кавалерийской дивизии // ПСЗ РИ. II. – СПб., 1843. – Т. 17. 1842. – Отд. 1. – № 15956. – С. 845–846.
151. О числе офицеров, положенных в каждой роте служащих инвалидов кавалерийских округов Украинского и Новороссийского военного поселения // ПСЗ РИ. II. – СПб., 1841. – Т. 15. 1840. – Отд. 1. – № 13436. – С. 316.
152. О числе штаб- и обер-офицеров в кавалерийских округах военного поселения // ПСЗ РИ. II. – СПб., 1850. – Т. 24. 1849. – Отд. 2. – № 23528. – С. 68.
153. Об издании Свода военных постановлений // ПСЗ РИ. II. – СПб., 1840. – Т. 14. 1839. – Отд. 1. – № 12468. – С. 578.
154. Об имени при конских заводах военного поселения особого штаб-офицера в звании главного смотрителя // ПСЗ РИ. II. – СПб., 1840. – Т. 14. 1839. – Отд. 1. – № 12191. – С. 337.
155. Об исключении из казенного ведомства некоторых селений Херсонской губернии, назначенных для поселения войск // ПСЗ РИ. I. – СПб., 1830. – Т. 34. 1817. – № 27195. – С. 948.
156. Об исключении из оклада детей нижних чинов поселенных полков, долженствующих поступить в округа военного поселения // ПСЗ РИ. II. – СПб., 1830. – Т. 1. 1825–1827. – № 379. – С. 512–513.

157. Об обмундировании, какое иметь штаб- и обер-офицерам, перечисляемым в кавалерийские округа военного поселения // ПСЗ РИ. II. – СПб., 1840. – Т. 14. 1839. – Отд. 1. – № 12244. – С. 370.
158. Об обращении в заемный денежный капитал денег, зарабатываемых военными поселянами кавалерийских округов Украинского и Новороссийского военного поселения за перевозку казённых тяжестей // ПСЗ РИ. II. – СПб., 1841. – Т. 15. 1840. – Отд. 1. – № 13071. – С. 15–16.
159. Об определении в м. Меджибож особого офицера в должность полицмейстера // ПСЗ РИ. II. – СПб., 1842. – Т. 16. 1841. – Отд. 1. – № 14445. – С. 299.
160. Об определении рекрутов, следующих от округа военного поселения Чугуевского уланского полка, в сей же полк // ПСЗ РИ. II. – СПб., 1836. – Т. 10. 1835. – Отд. 1. – № 7877. – С. 158.
161. Об освещении штабных домов, лазаретов и квартир штаб- и обер-офицерских в поселенных полках // ПСЗ РИ. I. – СПб., 1830. – Т. 34. 1817. – № 26674. – С. 181–182.
162. Об освобождении в мирное время от рекрутских наборов крестьян тех уездов, в коих состоят военные поселения // ПСЗ РИ. I. – СПб., 1830. – Т. 32. 1818. – № 27512. – С. 548–549.
163. Об освобождении военных поселян, жалующих серебряными медалями за примерное хозяйство, от взноса денег в пользу увечных воинов // ПСЗ РИ. II. – СПб., 1841. – Т. 15. 1840. – Отд. 1. – № 13437. – С. 316.
164. Об освобождении от взноса денег в пользу увечных воинов военных поселян и пахотных солдат, жалующих серебряными медалями для ношения на шее // ПСЗ РИ. II. – СПб., 1841. – Т. 15. 1840. – Отд. 1. – № 13685. – С. 520.
165. Об оставлении управления городами южных поселений на прежнем основании, и о некоторых переменах по Елисаветградской и Уманской

- полициям // ПСЗ РИ. II. – СПб., 1861. – Т. 34. 1859. – Отд. 1. – № 34073. – С. 41–42.
166. Об отдаче в местах военного поселения питейной продажи на откуп отдельно от прочих мест гражданского ведомства // ПСЗ РИ. II. – СПб., 1825–1826. – Т. 1. 1826. – № 384. – С. 522.
167. Об отдаче экономического провианта, остающегося в госпиталях от продовольствия нижних чинов военного поселения, в запасные провиантские магазины военного поселения // ПСЗ РИ. II. – СПб., 1838. – Т. 12. 1837. – Отд. 1. – № 10553. – С. 750–751.
168. Об отделении в поселённой кавалерии управления поселённой частью от действующей и резервной // ПСЗ РИ. II. – СПб., 1833. – Т. 7. 1832. – Отд. 1. – № 5241. – С. 147.
169. Об отмене посадки деревьев по дорогам и округам военного поселения // ПСЗ РИ. II. – СПб., 1842. – Т. 16. 1841. – Отд. 1. – № 14259. – С. 102.
170. Об отмене присылки в Департамент военных поселений списков о солдатских детях // ПСЗ РИ. II. – СПб., 1834. – Т. 8. 1833. – Отд. 1. – № 6306. – С. 403–404.
171. Об отнесении должности землемеров округов военного поселения старших к 7-му, а младших к 8-му разряду пенсионных окладов // ПСЗ РИ. II. – СПб., 1839. – Т. 13. 1838. – Отд. 2. – № 11551. – С. 129.
172. Об отпуске денег на канцелярские расходы благочинным церковью кавалерийских округов военного поселения // ПСЗ РИ. II. – СПб., 1843. – Т. 17. 1842. – Отд. 1. – № 15437. – С. 244.
173. Об отпуске овса и сена на продовольствие лошадей конно-рабочих команд, состоящих в округах Украинского и Новороссийского военного поселения // ПСЗ РИ. II. – СПб., 1845. – Т. 19. 1844. – Отд. 1. – № 18171. – С. 518.
174. Об отчислении находящегося внутри военного поселения Киевской и Подольской губерний города Умани в ведомство начальства военных

- поселений // ПСЗ РИ. II. – СПб., 1839. – Т. 13. 1838. – Отд. 2. – № 11183. – С. 388.
175. Об увеличении окладов жалованья непоселённым нижним чинам в кавалерийских округах военного поселения // ПСЗ РИ. II. – СПб., 1852. – Т. 26. 1851. – Отд. 2. – № 25595. – С. 2.
176. Об увольнении в купечество лиц женского пола из округов военного поселения и пахотных солдат // ПСЗ РИ. II. – СПб., 1853. – Т. 27. 1852. – Отд. 1. – № 26175. – С. 278–279.
177. Об удовлетворении топливом на счёт земства войск, квартирующих в местечках округов бывшего военного поселения // ПСЗ РИ. II. – СПб., 1866. – Т. 38. 1863. – Отд. 2. – № 40044. – С. 27–28.
178. Об уменьшении срока службы непоселенным нижним чинам, в округах военного поселения кавалерии состоящим // ПСЗ РИ. II. – СПб., 1842. – Т. 16. 1841. – Отд. 1. – № 14332. – С. 167.
179. Об уничтожении семи запасных эскадронов в поселяемых полках // ПСЗ РИ. I. – СПб., 1817 за 1830. – Т. 34. – № 27083. – С. 794.
180. Об упразднении аудиториата военных поселений // ПСЗ РИ. II. – СПб., 1833. – Т. 7. 1832. – Отд. 1. – № 5747. – С. 837.
181. Об упразднении и неустраивании при дорогах столбов для сбора в пользу церкви пожертвований // Подольские епархиальные ведомости. – 1868. – Отд. 1. – № 6. – С. 111–112.
182. Об упразднении межевой комиссии Украинского военного поселения // ПСЗ РИ. II. – СПб., 1842. – Т. 17. 1842. – Отд. 1. – № 15260. – С. 72.
183. Об устройстве округов военного поселения Киевской и Подольской губерний // ПСЗ РИ. II. – СПб., 1841. – Т. 15. 1840. – Отд. 1. – № 13244. – С. 119–129.
184. Об учреждении (по случаю нового устройства военного поселения кавалерии, переименовываемого с 1858 года Южными поселениями) временного распорядительного комитета по устройству Южных

- поселений // ПСЗ РИ. II. – СПб., 1858. – Т. 32. 1857. – Отд. 1. – № 31951. – С. 515–516.
185. Об учреждении особого капитала для вспоможения генералам, штаб и обер-офицерам // ПСЗ РИ. II. – СПб., 1833. – Т. 7. 1832. – Отд. 1. – № 5252. – С. 166–167.
186. Об учреждении особой межевой комиссии в Слободско-Украинской губернии для размежевания земель помещичьих, замыкающихся в округе военного поселения // ПСЗ РИ. I. – СПб., 1830. – Т. 34. 1817. – № 26673. – С. 180–181.
187. Об учреждении рекрутского набора в округах военного поселения кавалерии // ПСЗ РИ. II. – СПб., 1834. – Т. 8. 1833. – № 5877. – С. 1.
188. Об учреждении роты топографов при поселенных войсках // ПСЗ РИ. II. – СПб., 1831. – Т. 5. 1830. – Отд. 1. – № 3639. – С. 378–379.
189. Образование Департамента военных поселений. – СПб., 1843. – 66 с.
190. Образование дивизионного штаба поселенной дивизии // ПСЗ РИ. I. – СПб., 1830. – Т. 37. 1821. – № 28770. – С. 867–871.
191. Обращение в комиссариатское ведомство доходов от госпитальных церквей, состоящих в округах Украинского военного поселения // ПСЗ РИ. II. – СПб., 1848. – Т. 22. 1847. – Отд. 1. – № 21312. – С. 531.
192. Пестель П. И. Русская Правда. Наказ Временному Верховному Правлению / П. И. Пестель. – СПб. : Культура, 1906. – 244 с.
193. Положение для пожарной части в округах военного поселения: Украинского, Новороссийского, Киевской и Подольской губерний. – СПб., 1844. – 25 с.
194. Положение о военном поселении пешей артиллерии. – СПб., 1826. – 16 с.
195. Положение о военном поселении регулярной кавалерии. – СПб., 1827. – 77 с.
196. Положение о военных кантонистах при образцовом кавалерийском полку. – СПб., 1855. – 12 с.

197. Положение о вспомогательном капитале для воспитания детей штаб- и обер-офицеров, находившихся на службе в военных поселениях пехоты и кавалерии и в войсках, в этих поселениях постоянно квартировавших // ПСЗ РИ. II. – СПб., 1861. – Т. 34. 1859. – Отд. 1. – № 34168. – С. 111–117.
198. Положение о кондукторских школах в округах военных поселений // ПСЗ РИ. II. – СПб., 1848. – Т. 22. 1847. – Отд. 1. – № 21398. – С. 601–602.
199. Положение о кондукторских школах в округах военных поселений. – СПб., 1847. – 18 с.
200. Положение о новом устройстве военного поселения кавалерии // ПСЗ РИ. II. – СПб., 1857. – Т. 32. 1857. – Отд. 1. – № 31920. – С. 471–493.
201. Положение о образовании фельдшеров из военных поселян для кавалерийских округов военного поселения // ПСЗ РИ. II. – СПб., 1851. – Т. 25. 1850. – Отд. 1. – № 24026. – С. 198–200.
202. Положение о полном составе поселенного пешего полка, и его обязанностях. – СПб., 1826. – 39 с.
203. Положение о сформировании из военных кантонистов кавалерийских эскадронов и артиллерийских батарей в округах военного поселения кавалерии // ПСЗ РИ. II. – СПб., 1837. – Т. 11. 1836. – Отд. 1. – № 9466. – С. 871–872.
204. Положение об управлении именными военного ведомства в Киевской и Подольской губерниях // ПСЗ РИ. II. – СПб., 1838. – Т. 12. 1837. – Отд. 1. – № 10178. – С. 262–279.
205. Положение об управлении иррегулярных войск // ПСЗ РИ. II. – СПб., 1857. – Т. 32. 1857. – Отд. 1. – № 32553. – С. 1002–1005.
206. Положение об училищах для образования повивальных бабок в округах поселения кавалерии // ПСЗ РИ. II. – СПб., 1846. – Т. 20. 1845. – Отд. 1. – № 19199. – С. 524–528.

207. Правила для водворения в кавалерийских округах военного поселения безсрочно-отпускных нижних чинов // ПСЗ РИ. II. – СПб., 1850. – Т. 24. 1849. – Отд. 1. – № 23083. – С. 145–147.
208. Правила для устройства православных церквей в 9 губерниях западного края // Подольские епархиальные ведомости. – 1868. – Отд. 1. – № 5. – С. 62–75.
209. Правила о порядке упразднения Департамента военных поселений Военного министерства // ПСЗ РИ. II. – СПб., 1857. – Т. 32. 1857. – Отд. 1. – № 32555. – С. 1007–1008.
210. Правила о рекрутской повинности в округах военного поселения кавалерии // ПСЗ РИ. II. – СПб., 1835. – Т. 9. 1834. – Отд. 2. – № 7600. – С. 224–226.
211. Правила о способе улучшения породы собственных лошадей военных поселян в округах военного поселения кавалерии // ПСЗ РИ. II. – СПб., 1851. – Т. 25. 1850. – Отд. 1. – № 24069. – С. 373–375.
212. Проект Конституции Н. Муравйова. Манифест // Декабристы. – Изданные сочинения в двух томах. – Т. 1 / [сост. и прим. А. С. Немзера и О. А. Проскурина ; вступ. ст. А. С. Немзера]. – М. : Правда. – 544 с.
213. Россия. Штаб военных поселений. Инструкция временному комитету по строительной части отделений военных кантонистов. – СПб., 1824. – 37 с.
214. Россия. Штаб военных поселений. Положение о ремонтном содержании строений полковых штабов. – СПб., 1825. – 129 с.
215. Россия. Штаб военных поселений. Положение о сокращении переписки в войсках. – СПб., 1833. – Ч. 1. – 83 с.
216. Россия. Штаб военных поселений. Положение о сокращении переписки в войсках. – СПб., 1833. – Ч. 2. – 31 с.
217. Россия. Штаб военных поселений. Правила для отделений военных кантонистов. – СПб., 1821. – 194 с.

218. Россия. Штаб военных поселений. Приказы главного над Военными поселениями начальника графа Аракчеева по корпусу военных поселений. – СПб., 1820. – 459 с.
219. Россия. Штаб военных постановлений. Законы и постановления. (Разные положения о военном поселении). – СПб., 1817–1825. – 418 с.
220. Свод военных постановлений : [в 5 ч., 4 кн.]. – СПб., 1838. – Ч. 1: Образование военных учреждений. – Кн. 2: Образование войск с их управлениями. – 384 с.
221. Свод военных постановлений : [в 5 ч., 4 кн.]. – СПб., 1838. – Ч. 1: Образование военных учреждений. – Кн. 4: Образование хозяйственных учреждений. – 773 с.
222. Урочное положение для общественных казённых работ военных поселян округов Украинского и Новороссийского военных поселений // ПСЗ РИ. II. – СПб., 1843. – Т. 17. 1842. – Отд. 1. – № 15935. – С. 834–836.
223. Условия на питейный откуп с 1839 по 1843 год в округах военных поселений Екатеринославской, Херсонской, Харьковской и Могилевской губерний // ПСЗ РИ. II. – СПб., 1839. – Т. 13. 1838. – Отд. 1. – № 11347. – С. 990.
224. Условия на питейный откуп с 1843 по 1847 год в округах военных поселений: Екатеринославкой, Херсонской, Харьковской, Могилевской, Киевской и Подольской губерний // ПСЗ РИ. II. – СПб., 1843. – Т. 17. 1842. – Отд. 1. – № 15755. – С. 661–663.
225. Учебная книга для чтения военным кантонистам / [сост. А. Иванов, А. Яновский]. – СПб., 1850. – 119 с.
226. Учреждение о военном поселении регулярной кавалерии : [в 2 ч.]. – СПб., 1817. – Ч. 1: Устройство военного поселения регулярной кавалерии. – 102 с.

227. Учреждение о военном поселении регулярной кавалерии : [в 2 ч.]. – СПб., 1817. – Ч. 2: Особенные установления к устройству военного поселения регулярной кавалерии. – 96 с.
228. Цубенко В. Л. Документи з історії військових поселень в Україні / В. Л. Цубенко. – Х. : САГА, 2008. – 376 с.
229. Чугуїв : зб. архівних документів і матеріалів / [упоряд. : М. М. Мамот, В. Г. Панкратьєва, В. В. Швець]. – Х. : СП «Фоліо», 1993. – 68 с.
230. Штат канцелярии временного распорядительного комитета по устройству Южных поселений // ПСЗ РИ. II. – СПб., 1858. – Т. 32. 1857. – Отд. 1. – № 32184. – С. 687.
231. Штат канцелярии временного распорядительного комитета по устройству Южных поселений // ПСЗ РИ. II. Штаты и таблицы. – СПб., 1858. – Т. 32. 1857. – Отд. 1. – № 32184 а. – С. 263.
232. Штат управления иррегулярных войск при военном министерстве // ПСЗ РИ. II. Штаты и таблицы. – СПб., 1858. – Т. 32. 1857. – Отд. 1. – № 32553 а. – С. 505–506.

Мемуари. Записки мандрівників

233. Александров Г. Н. Заметка о бывших военных поселениях / Г. Н. Александров // Русский архив. – 1873. – Кн. 2. – № 7–12. – С. 1716–1722.
234. Архив графов Мордвиновых : в 10 т. / [предисл. и примеч. В. А. Бильбасова]. – СПб. : Тип. И. Н. Скороходова, 1902. – Т. 4. – 673 с.
235. Брадке Е. Ф. Автобиографические записки / Е. Ф. фон Брадке // Аракчеев и военные поселения. Воспоминания современников. – М. : Образование, 1908. – С. 99–123.
236. Вертминский М. Краткая записка, заключающая в себе церковно-историческую летопись о Вознесенском соборе г. Вознесенск и приписном к нему предместьях Бугского Петропавловской крепости /

- М. Вертминский // Херсонские епархиальные ведомости. – 1884. – № 12. – С. 374–382.
237. Европеус И. И. Воспоминания о службе в военном поселении и отношениях к графу Аракчееву / И. И. Европеус // Русская старина. – 1872. – № 4. – С. 225–242.
238. Европеус И. И. Воспоминания о службе в военном поселении и отношениях к графу Аракчееву / И. И. Европеус // Русская старина. – 1872. – № 11. – С. 547–558.
239. Записки Михаила Чайковского (Мехмет – Садык-Паши) / М. Чайковский // Киевская старина. – 1891. – Т. 35. – № 12. – С. 430–449.
240. Из записок М. А. Фон-Визина. Декабристы. Отрывки из источников / [сост. Ю. Г. Оксман, при участии Н. Ф. Лаврова и Б. Л. Модзалевского]. – М., 1926. – 483 с.
241. Кретчмер М. А. Воспоминания / М. А. Кретчмер // Исторический вестник. – 1888. – № 3. – С. 631–653.
242. Летопись прихода с. Ольшанки Св. Иоанна Милостивого церкви // Херсонские епархиальные ведомости. Прибавления. – 1891. – № 11. – С. 374–406.
243. Липранди И. Исторические замечания / И. Липранди // Русский архив. – 1866. – № 7. – С. 1031–1046.
244. Лобачевский В. Бугское казачество и военные поселения / В. Лобачевский // Киевская старина. – 1887. – Т. 19. – № 12. – С. 591–626.
245. Маевский С. И. Мой век или история генерала Маевского / С. И. Маевский // Русская старина. – 1873. – № 10. – С. 428–464.
246. Маевский С. И. Мой век или история генерала Маевского / С. И. Маевский // Русская старина. – 1873. – № 11. – С. 754–781.
247. Мартос А. И. Записки инженерного офицера. Военные поселения. Служба при графе Аракчееве / А. И. Мартос // Русский архив. – 1893. – № 8. – С. 449–542.

248. Муравьев А. М. Записки / [перевод, предисловие и примечания С. Я. Штрайха] / А. М. Муравьев. – Петроград : Былое, 1922. – 47 с.
249. Павел I, Панин П. И. Переписка великого князя Павла Петровича с графом Петром Паниным / Павел I, П. И. Панин // Русская старина. – 1882. – Т. 33. – № 2. – С. 403–418.
250. Пишевич А. С. Бугские казаки и украинские уланы / А. С. Пишевич // Киевская старина. – 1866. – Т. 32. – С. 387–394.
251. Пупарев А. Г. Аракчеевщина / А. Г. Пупарев // Русская старина. – 1872. – Т. 6. – № 1. – С. 589–596.
252. Путешествие маршала Мармона герцога Рогузского в Венгрию, Трансильванию, Южную Россию, по Крыму и берегам Азовского моря, в Константинополь, некоторые части Малой Азии, Сирию, Палестину, Египет. – М., 1840. – Т. 1. – 266 с.

Статистичні, географічні, етнографічні, військово-господарські огляди

253. Батюшков П. Н. Подолия : исторические описания / П. Н. Батюшков. – СПб., 1891. – 100 с.
254. Ведомость о числе училищ и учащихся при сельских церквах Киевской епархии за 1859 г. и 1860 г. // Киевские епархиальные ведомости. Прибавления. – 1861. – № 11. – С. 265.
255. Военно-статистическое обозрение Российской империи / [издаваемое по Высочайшему повелению при 1-м отделении Департамента Генерального штаба]. – Т. 11. – Ч. 4 : Екатеринославская губерния / [сост. штабс-капитан Драчевский]. – СПб., 1850. – 168 с. : 9 табл.
256. Военно-статистическое обозрение Российской империи / [издаваемое по Высочайшему повелению при 1-м отделении Департамента Генерального штаба]. – Т. 10. – Ч. 1 : Киевская губерния / [сост. капитан Меньков]. – СПб., 1848. – 253 с. : 11 табл.

257. Военно-статистическое обозрение Российской империи / [издаваемое по Высочайшему повелению при 1-м отделении Департамента Генерального штаба]. – Т. 10. – Ч. 2 : Подольская губерния / [сост. капитан Тверитинов]. – СПб., 1849. – 159 с. ; сведения специальные. – 93 с. : 16 табл.
258. Военно-статистическое обозрение Российской империи / [издаваемое по Высочайшему повелению при 1-м отделении Департамента Генерального штаба]. – Т. 12. – Ч. 1 : Харьковская губерния / [сост. капитан Мочульский]. – СПб., 1850. – 193 с. ; сведения специальные. – 151 с. : 27 табл.
259. Военно-статистическое обозрение Российской империи / [издаваемое по Высочайшему повелению при 1-м отделении Департамента Генерального штаба]. – Т. 11. – Ч. 1 : Херсонская губерния / [сост. капитан Рогалев, штабс-капитан фон Витте и Пестов]. – СПб., 1849. – 229 с. ; сведения специальные. – 85 с. : 15 табл.
260. Гульдман В. К. Подольская губерния. Опыт географического описания / В. К. Гульдман. – Камянец-Подольский, 1889. – 414 с. : прилож.
261. Дувич М. Г. Краткие статистико-экономические очерки современного состояния Подольской губернии / М. Г. Дувич // Сборник сведений о Подольской губернии. – Камянец-Подольский, 1882. – Вып. 2. – С. 45–85.
262. Ефимов П. О народных суевериях и поверьях в Южной России / П. Ефимов // Подольские епархиальные ведомости. – 1867. – № 14. – Отд. 1. – С. 169–181.
263. Жизнь и творчество крестьян Харьковской губернии. Очерки по этнографии края / [под ред. В. В. Иванова]. – Х., 1898. – Т. 1. – 1012 с.
264. Заметка сельского священника о церковно-приходской школе // Подольские епархиальные ведомости. – 1869. – Отд. 2. – № 10. – С. 437–441.
265. Историко-статистическое описание Харьковской епархии. – Отд. 1. – Х., 1859. – 322 с.

266. Историко-статистическое описание Харьковской епархии. – Отд. 4. – Х., 1857. – 336 с.
267. Историко-статистическое описание Харьковской епархии. – Отд. 5. – Х., 1858. – 362 с.
268. Исторический очерк военно-учебных заведений, подведомственных Главному их управлению. От основания в России военных школ до исхода первого двадцатипятилетия благополучного царствования императора Александра Николаевича. 1700–1880 гг. / [сост. М. С. Лалаев]. – СПб., 1880. – Ч. 1–2. – 283 с.
269. Исторический очерк Харьковской губернии. – Х. : Союз, 1918. – 22 с.
270. Когда особенно и как проявляется набожность православного русского народа в великороссийских епархиях // Подольские епархиальные ведомости. – 1868. – Отд. 2. – № 12. – С. 355–358.
271. Материалы для оценки земель Херсонской губернии. – Херсон, 1890. – Т. 6. – 329 с.
272. Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. Херсонская губерния / [сост. полковник А. Шмидт]. – СПб., 1863. – Ч. 1. – 605 с.
273. Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. Херсонская губерния / [сост. полковник А. Шмидт]. – СПб., 1863. – Ч. 2. – 878 с.
274. О простонародных праздничных обычаях – коляде и гаивке в Каменецком, Проскуровском и Ушицком уездах Подольской губернии // Подольские епархиальные ведомости. – 1868. – Отд. 2. – № 11. – С. 337–347.
275. Очерк некоторых верований, обрядов простонародия в юго-западном крае // Подольские епархиальные ведомости. – 1868. – № 8. – Отд. 1. – С. 244–255.
276. Очерк некоторых верований, обрядов простонародия в юго-западном крае // Подольские епархиальные ведомости. – 1868. – № 9. – Отд. 2. – С. 273–280.

277. Подолия, краткий исторический очерк с указанием пунктов, важнейших в историческом отношении / [сост. Д. Г. Онацкий]. – К., 1913. – 48 с.
278. Пономарьов А. П. Сім'я і родинна обрядовість / А. П. Пономарьов // Культура і побут населення України. – К., 1993. – С. 175–202.
279. Пономарьов А. П. Сімейні звичаї та обряди [Електронний ресурс] / А. П. Пономарьов // Українська минувшина : ілюстрований етнографічний довідник. – К., 1993. – Режим доступу : <http://www.etno.us.org.ua/mynuvshyna/index.html>.
280. Программа для собирания народных юридических обычаев // Подольские епархиальные ведомости. – 1867. – № 16. – Отд. 1. – С. 211–220.
281. С колоколами нужно обходиться внимательнее, чем происходит то на деле // Харьковские епархиальные ведомости. – 1883. – № 40. – Отд. 2. – С. 639–640.
282. Сборник исторических материалов, извлеченных из Архива Собственной ее императорского величества канцелярии / [под ред. Н. Ф. Дубровина]. – СПб., 1892. – Вып. 5. – 347 с.
283. Сельские заговоры и чары // Подольские епархиальные ведомости. – 1867. – № 20. – Отд. 2. – С. 689–695.
284. Симашкевич М. В. Историко-географический и этнографический очерк Подолии / М. В. Симашкевич. – Камянец-Подольский, 1880. – Вып. 1. – С. 1–90.
285. Симашкевич М. В. Историко-географический и этнографический очерк Подолии / М. В. Симашкевич. – Камянец-Подольский, 1882. – Вып. 2. – С. 1–43.
286. Сказания о населенных местностях Киевской губернии или статистические, исторические и церковные заметки о всех деревнях, селах, местечках и городах, в пределах губернии находящиеся / [собрал Л. И. Похилевич]. – Біла Церква : Видавець Олександр Пшонківський, 2005. – 640 с.

287. Сказания о Песчанской Чудотворной Иконе Богоматери // Харьковские епархиальные ведомости. – 1881. – № 20. – Отд. 2. – С. 424–436.
288. Слобожани. Исторично-етнографічна розвідка / [під ред. Д. І. Багалія]. – Х. : Союз. – 1918. – 239 с.
289. Статистическое описание Киевской губернии / [издан. тайным советником сенатором И. Фундуклеем]. – СПб., 1852. – Ч. 1. – 549 с. : 18 прилож.
290. Статистическое описание Киевской губернии / [издан. тайным советником сенатором И. Фундуклеем]. – СПб., 1852. – Ч. 2. – 534 с.
291. Статистическое описание округов военного поселения кавалерии: 1853 г. – Б. м. и б. г. – 38 с.
292. Статистическое описание округов Херсонского поселения: 1859 г. – Б. м. и б. г. – 30 с.
293. Трублаевич П. Крестьянские заговоры – «врокы» / П. Трубалевиц // Подольские епархиальные ведомости. – 1868. – Отд. 2. – № 16. – С. 499–503.
294. Щелков К. П. Харьков. Историко-статистический опыт / К. П. Щелков. – Х., 1880. – 70 с.
295. Щелкунов А. О христианском супружестве / А. Щелкунов // Харьковские епархиальные ведомости. – 1881. – № 22. – Отд. 2. – С. 461–469.
296. Ястребов В. Историко-статистические материалы о церквах города Елисаветграда / В. Ястребов // Херсонские епархиальные ведомости. – 1884. – № 15. – С. 479–484.

Довідкові видання, огляди документальних матеріалів

297. Большая российская энциклопедия : в 30 т. / [председатель науч.-ред. совета Ю. С. Осипов; отв. ред. С. Л. Кравец]. – Т. «Россия». – М. : Большая Российская энциклопедия, 2004. – 1007 с. : ил. : карт.

298. Валк С. Поселения военные / С. Валк // Энциклопедический словарь русского библиографического института Гранат. 11-е стереотипное издание. До 33-го тома. – М., 1916. – Т. 33. – С. 106–111.
299. Військові поселення // Енциклопедія українознавства: загальна частина : Перевидання в Україні / НАН України; Інститут української археографії. – Репр. відтворення вид. 1949 р. – К., 1995. – Т. 2. – С. 467–468.
300. Військові поселення // Енциклопедія українознавства: загальна частина : Перевидання в Україні / Інститут української археографії АН України, Наукове товариство ім. Т. Шевченка у Сарселі (Франція), Фундація Енциклопедії України в Торонто (Канада). – Репр. відтворення вид. 1949 р. – К. : Фірма «Віпол», 1994. – Т. 1. – С. 279.
301. Військові поселення // Українська радянська енциклопедія : у 12 т. – [2-е вид.]. – К. : Головна редакція УРЕ, 1978. – Т. 2. – С. 286.
302. Военные поселения // Военная энциклопедия : в 18 т. / [под ред. В. Ф. Новицкого, А. В. фон-Шварца, В. А. Апушкина, Г. К. фон-Шульца]. – СПб. : т-во И. В. Сытина, 1912. – Т. 6. – С. 608–611.
303. Кантонисты // Большая энциклопедия : в 20 т. / [под ред. С. Н. Южакова]. – СПб. : Просвещение, 1902. – Т. 10. – С. 477–478.
304. Кантонисты // Советская военная энциклопедия : в 8 т. / [под ред. А. А. Гречко]. – М. : Воениздат, 1977. – Т. 4. – С. 69–70.
305. Кантонисты [Электронный ресурс] // Электронная еврейская энциклопедия. Режим доступа : <http://www.eleven.co.il/article/11955>.
306. Кантонисты // Энциклопедический Словарь Русского Библиографического Института Гранат : до 33-го тома. [11-е стереотипное издание]. – М. : т-во «Братья А. и И. Гранат и К.», 1914. – Т. 23. – С. 328–330.
307. Кантонисты // Энциклопедический словарь. Брокгауз-Ефрон. – СПб. : изд. Ф. А. Брокгауз, И. А. Ефрон, 1895. – Т. 27. – С. 318–319.
308. Кантонисты военные // Военная энциклопедия : в 18 т. / [под ред. В. Ф. Новицкого, А. В. фон-Шварца, В. А. Апушкина, Г. К. фон-Шульца]. – СПб. : т-во И. В. Сытина, 1913. – Т. 12. – С. 355–356.

309. Ковбасюк С. М. Бузьке козацьке військо / С. М. Ковбасюк // Радянська енциклопедія історії України. – К., 1969. – Т. 1. – С. 210.
310. Насонкина Л. И. Военные поселения / Л. И. Насонкина // Советская историческая энциклопедия : в 16 т. / [гл. ред. Е. М. Жуков]. – М. : Советская энциклопедия, 1963. – Т. 3. – С. 595–597.
311. Поселения военные // Энциклопедический Словарь Русского Библиографического Института Гранат : до 33-го тома. – [11-е стереотипное издание]. – М. : т-во «Братья А. и И. Гранат и К.», 1914. – Т. 53. – С. 105–112.
312. Стрекозов В. Г. Военные поселения / В. Г. Стрекозов // Советская военная энциклопедия : в 8 т. / [под. ред. А. А. Гречко]. – М. : Воениздат, 1976. – Т. 2. – С. 262–263.

Архівні джерела

313. Державний архів Миколаївської області (далі – ДАМО). – Ф. 230 (Канцелярія Миколаївського військового губернатора. 1805–1901 рр.). – Оп. 1. – Спр. 202 (Про виконання рекрутської повинності. 1825 р.)–59 арк.
314. ДАМО. – Ф. 246 (Управління чорноморських адміралтейських поселень обер-інтендантства Головного управління Чорноморського флоту і портів. 1800–1862 рр.). – Оп. 2. – Спр. 103 (Про звільнення чорноморських адміралтейських поселенців з Морського відомства. 1859–1861 рр.). – 44 арк.
315. Державний архів Херсонської області (далі – ДАХО). – Ф. 14 (Херсонська (Новоросійська) губернська креслярня. 1769–1922 рр.). – Оп. 1. – Спр. 1267 (Списки і відомості військових поселень 3-ї кірасирської, 3-ї Української і Бузької уланських дивізій. 1828–1829 рр.). – 27 арк.
316. ДАХО. – Ф. 14 (Херсонська (Новоросійська) губернська креслярня. 1769–1922 рр.). – Оп. 4. – Спр. 316 (Про переведення державних земель

- у відомство військового поселення Бузької уланської дивізії. 1818–1819 рр.). – 8 арк.
317. ДАХО. – Ф. 22 (Херсонська казенна палата. 1795–1920 рр.). – Оп. 1. – Спр. 49 (Ревізійний реєстр с. Новотроїцьке. 1857 р.). – 181 арк.
318. Державний архів Одеської області (далі – ДАОО). – Ф. 1 (Управління новоросійського і бессарабського генерал-губернатора. 1828–1874 рр.). – Оп. 218. – Спр. 8 (Про Бузьке козацьке військо. 1818 р.). – 70 арк.
319. ДАОО. – Ф. 1 (Управління новоросійського і бессарабського генерал-губернатора. 1828–1874 рр.). – Оп. 249. – Спр. 36 (Рапорти і листування про вислання з округів військових поселень купців і міщан. 1820 р.). – 131 арк.
320. ДАОО. – Ф. 2 (Канцелярія Одеського градоначальника. 1802–1837 рр.). – Оп. 1. – Спр. 272 (Про кантоністів. 1851 р.). – 63 арк.
321. ДАОО. – Ф. 7 (Управління Головного начальника Південних поселень. 1857–1866 рр.). – Оп. 1. – Спр. 12 (Слідча справа про порубку лісу. 1849 р.). – 97 арк.
322. ДАОО. – Ф. 7 (Управління Головного начальника Південних поселень. 1857–1866 рр.). – Оп. 1. – Спр. 30 (Про пристрій приміщення для артилерії у селі Каменече 1-го округу Києво-Подільського військового поселення. 1853–1855 рр.). – 99 арк.
323. ДАОО. – Ф. 7 (Управління Головного начальника Південних поселень. 1857–1866 рр.). – Оп. 1. – Спр. 31 (Про трирічний досвід по випробуванню способів покращання власних коней військових поселенців кавалерії. 1853–1859 рр.). – 264 арк.
324. ДАОО. – Ф. 7 (Управління Головного начальника Південних поселень. 1857–1866 рр.). – Оп. 1. – Спр. 36 (Звіти про суми, що використані на різні будівлі в округах військового поселення. 1854–1857 рр.). – 188 арк.
325. ДАОО. – Ф. 7 (Управління Головного начальника Південних поселень. 1857–1866 рр.). – Оп. 1. – Спр. 38 (Про ушкодження будівель

- нанесених дощем, талою водою, бурею, громовими ударами в округах військового поселення у 1854 р. 1854–1857 рр.). – 186 арк.
326. ДАОО. – Ф. 7 (Управління Головного начальника Південних поселень. 1857–1866 рр.). – Оп. 1. – Спр. 50. (Про зміцнення правого берега р. Донець у м. Чугуєві. 1855 р.). – 182 арк.
327. ДАОО. – Ф. 7 (Управління Головного начальника Південних поселень. 1857–1866 рр.). – Оп. 1. – Спр. 52 (Про призначення суми на найом вільних майстрових для виконання будівничих робіт в округах військового поселення кавалерії. 1855–1858 рр.). – 106 арк.
328. ДАОО. – Ф. 7 (Управління Головного начальника Південних поселень. 1857–1866 рр.). – Оп. 1. – Спр. 53 (План виконання будівельних робіт у військових поселеннях. 1856 р.). – 270 арк.
329. ДАОО. – Ф. 7 (Управління Головного начальника Південних поселень. 1857–1866 рр.). – Оп. 1. – Спр. 55 (Про будівництво мосту на р. Донці у м. Чугуєві. 1855–1858 рр.). – 36 арк.
330. ДАОО. – Ф. 7 (Управління Головного начальника Південних поселень. 1857–1866 рр.). – Оп. 1. – Спр. 56 (Про розподіл у прислугу шпиталів військових поселенців нездатних 2-го розряду нижчих чинів Південної Кримської армії й про розсилання письмових їхніх відомостей, грошей тощо. 1855–1858 рр.). – 408 арк.
331. ДАОО. – Ф. 7 (Управління Головного начальника Південних поселень. 1857–1866 рр.). – Оп. 1. – Спр. 59 (Про поширення в округи Українського військового поселення пільг, дарованих громадою і поміщиками за людей, які надійшли в державне рухливе ополчення. 1856 р.). – 28 арк.
332. ДАОО. – Ф. 7 (Управління Головного начальника Південних поселень. 1857–1866 рр.). – Оп. 1. – Спр. 60 (Про повернення округам військового поселення Київської й Подільської губерній ужитих на перевезення сіна. 1856 р.). – 44 арк.

333. ДАОО. – Ф. 7 (Управління Головного начальника Південних поселень. 1857–1866 рр.). – Оп. 1. – Спр. 69 (Про будівництво іконостасу у штабній Св. Троїцькій церкві, що існувала у сл. Ново-Глуховій, 2-го округу Українського військового поселення. 1856–1857 рр.). – 7 арк.
334. ДАОО. – Ф. 7 (Управління Головного начальника Південних поселень. 1857–1866 рр.). – Оп. 1. – Спр. 76 (Про будівництво кам'яної огорожі навколо церкви в с. Малиновій 6-го округу Українського військового поселення й огорожі навколо церкви у селі Коробочкіне. 1856–1858 рр.). – 98 арк.
335. ДАОО. – Ф. 7 (Управління Головного начальника Південних поселень. 1857–1866 рр.). – Оп. 1. – Спр. 77 (Про переселення євреїв на проживання у м. Торговиця і про дозвіл влаштовувати тимчасових приміщень надалі до будівництва їм будинків. 1856–1858 рр.). – 12 арк.
336. ДАОО. – Ф. 7 (Управління Головного начальника Південних поселень. 1857–1866 рр.). – Оп. 1. – Спр. 78 (Про будівництво у с. Новгородка 4-го округу Новоросійського поселення нової кам'яної церкви. 1856– 1858 рр.). – 70 арк.
337. ДАОО. – Ф. 7 (Управління Головного начальника Південних поселень. 1857–1866 рр.). – Оп. 1. – Спр. 79 (Про розформування стрілецьких дружин 7-го, 8-го округів Українського військового поселення. 1856–1857 рр.). – 136 арк.
338. ДАОО. – Ф. 7 (Управління Головного начальника Південних поселень. 1857–1866 рр.). – Оп. 1. – Спр. 81 (Про майновий стан військових поселенців. 1856–1858 рр.). – 46 арк.
339. ДАОО. – Ф. 7 (Управління Головного начальника Південних поселень. 1857–1866 рр.). – Оп. 1. – Спр. 84 (Формулярні списки про службу. 1856 р.). – 529 арк.
340. ДАОО. – Ф. 7 (Управління Головного начальника Південних поселень. 1857–1866 рр.). – Оп. 1. – Спр. 86 (Про кантоністів. 1856 р.). – 873 арк.

341. ДАОО. – Ф. 7 (Управління Головного начальника Південних поселень. 1857–1866 рр.). – Оп. 1. – Спр. 87 (Звіти про влаштування нових будинків. 1856 р.). – 287 арк.
342. ДАОО. – Ф. 7 (Управління Головного начальника Південних поселень. 1857–1866 рр.). – Оп. 1. – Спр. 88 (Про звільнення нижчих чинів у відставку й у безстрокову відпустку. 1857–1859 рр.). – 395 арк.
343. ДАОО. – Ф. 7 (Управління Головного начальника Південних поселень. 1857–1866 рр.). – Оп. 1. – Спр. 89 (З вимогою про платню чином штабу за 1856 рік. 1856–1859 рр.). – 121 арк.
344. ДАОО. – Ф. 7 (Управління Головного начальника Південних поселень. 1857–1866 рр.). – Оп. 1. – Спр. 90 (З вимогою про відпустку речей чином штабу згідно з терміном за 1856 рік. 1855–1859 рр.). – 134 арк.
345. ДАОО. – Ф. 7 (Управління Головного начальника Південних поселень. 1857–1866 рр.). – Оп. 1. – Спр. 91 (Про введення обмундирування за новою формою, згідно з наказом військового міністра 1855 р. № 122, 141 для нижчих чинів. 1855–1859 рр.). – 138 арк.
346. ДАОО. – Ф. 7 (Управління Головного начальника Південних поселень. 1857–1866 рр.). – Оп. 1. – Спр. 98 (Про винагороду 14 чоловік військового поселення м. Івангорода. 1857–1859 рр.). – 18 арк.
347. ДАОО. – Ф. 7 (Управління Головного начальника Південних поселень. 1857–1866 рр.). – Оп. 1. – Спр. 104 (Про притивозаконні дії начальника 1-ї волості 1-го Київського округу ротмістра Костєва й вахмістра Матвєєва. 1857–1858 рр.). – 59 арк.
348. ДАОО. – Ф. 7 (Управління Головного начальника Південних поселень. 1857–1866 рр.). – Оп. 1. – Спр. 109 (По різних предметах. 1857–1858 рр.). – 49 арк.
349. ДАОО. – Ф. 7 (Управління Головного начальника Південних поселень. 1857–1866 рр.). – Оп. 1. – Спр. 111 (На прохання вдови Кузіна

Катерини про розстрочку недоїмки по відкупам Українського поселення, зверненої на її імена. 1857–1858 рр.). – 16 арк.

350. ДАОО. – Ф. 7 (Управління Головного начальника Південних поселень. 1857–1866 рр.). – Оп. 1. – Спр. 114 (Про запровадження у м. Меджибожі повітового міста на місце Летичева. 1857–1859 рр.). – 49 арк.
351. ДАОО. – Ф. 7 (Управління Головного начальника Південних поселень. 1857–1866 рр.). – Оп. 1. – Спр. 115 (Зі статистичними таблицями за 1857 р. 1857–1858 рр.). – 55 арк.
352. ДАОО. – Ф. 7 (Управління Головного начальника Південних поселень. 1857–1866 рр.). – Оп. 1. – Спр. 116 (Про надання технічної оцінки штабним будинкам у м. Кременчук. 1857–1858 рр.). – 17 арк.
353. ДАОО. – Ф. 7 (Управління Головного начальника Південних поселень. 1857–1866 рр.). – Оп. 1. – Спр. 124 (Про повернення командирові 5-го округу Києво-Подільського військового поселення полковникові Звер'єву грошей, використаних ним із власності на різні будівлі. 1857–1858 рр.). – 43 арк.
354. ДАОО. – Ф. 7 (Управління Головного начальника Південних поселень. 1857–1866 рр.). – Оп. 1. – Спр. 156 (Прохання військових поселенців, відправлені графу Енгельгардту при огляді поселень 5–8-х округів і про проведення слідства вчинків ротмістра Гюгданова. 1857–1859 рр.). – 58 арк.
355. ДАОО. – Ф. 7 (Управління Головного начальника Південних поселень. 1857–1866 рр.). – Оп. 1. – Спр. 165 (Відомості про чисельність населення в Південних військових поселеннях. 1857 р.). – 73 арк.
356. ДАОО. – Ф. 7 (Управління Головного начальника Південних поселень. 1857–1866 рр.). – Оп. 1. – Спр. 199 (Про гроші, пожертвовані в 1853 році поселенцями й приватними особами, на виробництво козушків для хворих і поранених Кримської армії, що підлягали поверненню у військовий комітет. 1856–1859 рр.). – 21 арк.

357. ДАОО. – Ф. 7 (Управління Головного начальника Південних поселень. 1857–1866 рр.). – Оп. 1. – Спр. 752 (Про нагороди чиновників, які служили в Новоросійському поселенні. 1866 р.). – 120 арк.
358. ДАОО. – Ф. 7 (Управління Головного начальника Південних поселень. 1857–1866 рр.). – Оп. 1. – Спр. 790 (Про передачу справ після ліквідації Управління Херсонського поселення. 1865 р.). – 129 арк.
359. ДАОО. – Ф. 7 (Управління Головного начальника Південних поселень. 1857–1866 рр.). – Оп. 1. – Спр. 791 (Справи, відправлені з Управління Херсонського поселення в Херсонську Палату державного майна. 1866 р.). – 85 арк.
360. ДАОО. – Ф. 7 (Управління Головного начальника Південних поселень. 1857–1866 рр.). – Оп. 1. – Спр. 792 (Про гроші, відправлені в різні місця та отримані з різних установ в Управління Херсонського поселення. 1866 р.). – 64 арк.
361. ДАОО. – Ф. 7 (Управління Головного начальника Південних поселень. 1857–1866 рр.). – Оп. 1. – Спр. 801 (Про передачу справ ліквідованих управлінь Херсонського поселення в Палату державного майна. 1866–1869 рр.). – 29 арк.
362. ДАОО. – Ф. 7 (Управління Головного начальника Південних поселень. 1857–1866 рр.). – Оп. 1. – Спр. 821 (Про реорганізацію лікувальних закладів і всієї медичної частини поселення. 1866 р.). – 38 арк.
363. ДАОО. – Ф. 88 (Одеська портова митниця. 1794–1920 рр.). – Оп. 1. – Спр. 52 (Про організацію військових поселень. 1818 р.). – 189 арк.
364. ДАОО. – Ф. 147 (Скальковський Аполлон Олександрович. 1808–1898 рр.). – Оп. 1. – Спр. 80 (Про будівництво в військових поселеннях. 1856 р.). – 82 арк.
365. Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі – ЦДА України у м. Києві). – Ф. КМФ 12 (Документи і матеріали з історії державних закладів України. 1798–1918 рр.). – Оп. 1. – Спр. 89

- (Короткий військово-статистичний огляд Українського військового поселення. 1839 р.). – 24 арк.
366. ЦДІА України у м. Києві. – Ф. КМФ 12 (Документи і матеріали з історії державних закладів України. 1798–1918 рр.). – Оп. 1. – Спр. 90 (Статистичні відомості про Харківську губернію за 1839 р. 1839 р.). – 17 арк.
367. ЦДІА України у м. Києві. – Ф. КМФ 12 (Документи і матеріали з історії державних закладів України. 1798–1918 рр.). – Оп. 1. – Спр. 93 (Військово-статистичний огляд Київської губернії. 1847 р.). – 25 арк.
368. ЦДІА України у м. Києві. – Ф. 12 КМФ (Документи і матеріали з історії державних закладів України. 1798–1918 рр.). – Оп. 1. – Спр. 94 (Статистичні відомості про стан Київської губернії. Б. р.). – 17 арк.
369. ЦДІА України у м. Києві. – Ф. 12 КМФ (Документи і матеріали з історії державних закладів України. 1798–1918 рр.). – Оп. 1. – Спр. 95 (Статистичний опис Подільської губернії. Б. р.). – 40 арк.
370. ЦДІА України у м. Києві. – Ф. КМФ 12 (Документи і матеріали з історії державних закладів України. 1798–1918 рр.). – Оп. 1. – Спр. 100 (Військово-статистичний огляд Харківської губернії. 1850 р.). – 34 арк.
371. ЦДІА України у м. Києві. – Ф. КМФ 12 (Документи і матеріали з історії державних закладів України. 1798–1918 рр.). – Оп. 1. – Спр. 107 (Статистичний опис 1–8-х округів Новоросійського військового поселення. 1857 р.). – 54 арк.
372. ЦДІА України у м. Києві. – Ф. КМФ 12 (Документи і матеріали з історії державних закладів України. 1798–1918 рр.). – Оп. 1. – Спр. 108 (Статистичний опис 9–12-х округів Новоросійського військового поселення. 1857 р.). – 36 арк.
373. ЦДІА України у м. Києві. – Ф. КМФ 12 (Документи і матеріали з історії державних закладів України. 1798–1918 рр.). – Оп. 1. – Спр. 109 (Коротка статистична таблиця опису округів Українського військового поселення. 1847 р.). – 44 арк.

374. ЦДІА України у м. Києві. – Ф. КМФ 12 (Документи і матеріали з історії державних закладів України. 1798–1918 рр.). – Оп. 1. – Спр. 110 (Статистичний опис округів Українського військового поселення. 1856 р.). – 41 арк.
375. ЦДІА України у м. Києві. – Ф. КМФ 12 (Документи і матеріали з історії державних закладів України. 1798–1918 рр.). – Оп. 1. – Спр. 111 (Статистичний опис п'яти округів Київського і Подільського військових поселень. 1856 р.). – 44 арк.
376. ЦДІА України у м. Києві. – Ф. КМФ 12 (Документи і матеріали з історії державних закладів України. 1798–1918 рр.). – Оп. 1. – Спр. 112 (Статистичний опис перших двох округів Подільського військового поселення. 1858 р.). – 25 арк.
377. ЦДІА України у м. Києві. – Ф. КМФ 12 (Документи і матеріали з історії державних закладів України. 1798–1918 рр.). – Оп. 1. – Спр. 125 (Проект нового розподілу земель в округах військових поселень Київської і Подільської губерній. 1844–1845 рр.). – 23 арк.
378. ЦДІА України у м. Києві. – Ф. КМФ 12 (Документи і матеріали з історії державних закладів України. 1798–1918 рр.). – Оп. 1. – Спр. 129 (Коротка статистична таблиця округів Херсонського поселення за 1859 рік. 1859 р.). – 9 арк.
379. ЦДІА України у м. Києві. – Ф. 442 (Канцелярія київського, подільського та волинського генерал-губернатора. 1793–1917 рр.). – Оп. 36. – Спр. 96 (Справа про нове «розмежування» повітів у губерніях, що входять до складу Південних поселень. 1859 р.). – 196 арк.
380. ЦДІА України у м. Києві. – Ф. 445 (Управління Києво-Подільським військовим поселенням. 1824–1866 рр.). – Оп. 1. – Спр. 1 (Правила ліквідаційних конфіскованих маєтків заколотників, Височайше затвержені 28 липня 1832 р. 1836–1859 рр.). – 240 арк.
381. ЦДІА України у м. Києві. – Ф. 445 (Управління Києво-Подільським військовим поселенням. 1824–1866 рр.). – Оп. 1. – Спр. 2 (Справа про

передачу і прийом конфіскованих маєтків Київської й Подільської губерній у військове відомство. 1836–1838 рр.). – 739 арк.

382. ЦДІА України у м. Києві. – Ф. 445 (Управління Києво-Подільським військовим поселенням. 1824–1866 рр.). – Оп. 1. – Спр. 86 (Справа про військових поселенців м. Меджибож, які шукали свободу, і про передачу військовому відомству родини поселенця Сокола, який втік від свого власника. 1842–1847 рр.). – 172 арк.
383. ЦДІА України у м. Києві. – Ф. 445 (Управління Києво-Подільським військовим поселенням. 1824–1866 рр.). – Оп. 1. – Спр. 128 (Листування про скасування команд Києво-Подільського військового поселення. 1856 р.). – 907 арк.
384. ЦДІА України у м. Києві. – Ф. 445 (Управління Києво-Подільським військовим поселенням. 1824–1866 рр.). – Оп. 1. – Спр. 191 (Справа Києво-Подільського поселення. 1853 р.). – 389 арк.
385. ЦДІА України у м. Києві. – Ф. 445 (Управління Києво-Подільським військовим поселенням. 1824–1866 рр.). – Оп. 1. – Спр. 206 (Про торгівлю та інші підряди у Києво-Подільському поселенні. 1858–1860 рр.). – 280 арк.
386. ЦДІА України у м. Києві. – Ф. 445 (Управління Києво-Подільським військовим поселенням. 1824–1866 рр.). – Оп. 1. – Спр. 210 (Справа про доставку найвищих грамот про влаштування колишніх округів військових поселень. 1858 р.). – 8 арк.
387. ЦДІА України у м. Києві. – Ф. 445 (Управління Києво-Подільським військовим поселенням. 1824–1866 рр.). – Оп. 1. – Спр. 211 (Справа про здійснення 10-го народного перепису поселенців. 1859 р.). – 745 арк.
388. ЦДІА України у м. Києві. – Ф. 445 (Управління Києво-Подільським військовим поселенням. 1824–1866 рр.). – Оп. 1. – Спр. 281 (Списки шпиталів і медичних працівників Києво-Подільського поселення. 1858.). – 220 арк.

389. ЦДІА України у м. Києві. – Ф. 445 (Управління Києво-Подільським військовим поселенням. 1824–1866 рр.). – Оп. 1. – Спр. 286 (Справа про боротьбу з розкольниками і фальшивомонетниками. 1860–1862 рр.). – 258 арк.
390. ЦДІА України у м. Києві. – Ф. 445 (Управління Києво-Подільським військовим поселенням. 1824–1866 рр.). – Оп. 1. – Спр. 290 (Справа про проїзд государя імператора для огляду військ. 1858–1859 рр.). – 111 арк.
391. ЦДІА України у м. Києві. – Ф. 445 (Управління Києво-Подільським військовим поселенням. 1824–1866 рр.). – Оп. 1. – Спр. 318 (Справа про залучення до суду жителя військового поселення Федора Калашника за продаж спиртних напоїв. 1853 р.). – 396 арк.
392. ЦДІА України у м. Києві. – Ф. 485 (Київська палата кримінального суду). – Оп. 1. – Спр. 15473 (Наказ Сенату про ліквідацію Управління Південними поселеннями. 1866 р.). – 1079 арк.
393. ЦДІА України у м. Києві. – Ф. 1314 (Штаб 7-го кавалерійського округу Українського військового поселення. 1817–1866 рр.). – Оп. 1. – Спр. 2 (Книга комітету полкового управління Борисоглебського уланського полку. 1817 р.). – 24 арк.
394. ЦДІА України у м. Києві. – Ф. 1314 (Штаб 7-го кавалерійського округу Українського військового поселення. 1817–1866 рр.). – Оп. 1. – Спр. 97 (Штрафний журнал Борисоглебського уланського полку поселених і резервних ескадронів. 1829 р.). – 15 арк.
395. ЦДІА України у м. Києві. – Ф. 1314 (Штаб 7-го кавалерійського округу Українського військового поселення. 1817–1866 рр.). – Оп. 1. – Спр. 185 (Відомості про нагородження офіцерів. 1837 р.). – 5 арк.
396. ЦДІА України у м. Києві. – Ф. 1314 (Штаб 7-го кавалерійського округу Українського військового поселення. 1817–1866 рр.). – Оп. 1. – Спр. 287 (Формулярні списки військових поселенців, які прослужили в армії 25 років. 1846 р.). – 17 арк.

397. ЦДІА України у м. Києві. – Ф. 1316 (Управління Херсонського військового поселення. 1837–1866 рр.). – Оп. 1. – Спр. 4 (Відомість про кількість населення у 1-му окрузі Херсонського військового поселення. 1866 р.). – 58 арк.
398. ЦДІА України у м. Києві. – Ф. 1316 (Управління Херсонського військового поселення. 1837–1866 рр.). – Оп. 1. – Спр. 29 (Циркуляри начальника управління щодо правового порядку в округах. 1853–1859 рр.). – 499 арк.
399. ЦДІА України у м. Києві. – Ф. 1316 (Управління Херсонського військового поселення. 1837–1866 рр.). – Оп. 1. – Спр. 40 (Про реформування військового поселення кавалерії. 1857 р.). – 225 арк.
400. ЦДІА України у м. Києві. – Ф. 1316 (Управління Херсонського військового поселення. 1837–1866 рр.). – Оп. 1. – Спр. 73 (Формулярні списки офіцерів і чиновників. 1857–1858 рр.). – 229 арк.
401. ЦДІА України у м. Києві. – Ф. 1322 (Штаб 2-го кавалерійського округу Українського військового поселення. 1816–1859 рр.). – Оп. 1. – Спр. 18 (Перечнева відомість про поселення Слобідсько-Української губернії. 1825 р.). – 588 арк.
402. ЦДІА України у м. Києві. – Ф. 1322 (Штаб 2-го кавалерійського округу Українського військового поселення. 1816–1859 рр.). – Оп. 1. – Спр. 56 (Накази по округах. 1827 р.). – 61 арк.
403. ЦДІА України у м. Києві. – Ф. 1322 (Штаб 2-го кавалерійського округу Українського військового поселення. 1816–1859 рр.). – Оп. 1. – Спр. 208 (Про інспекторський огляд Клейнміхелем округів Українського військового поселення. 1828 р.). – 130 арк.
404. ЦДІА України у м. Києві. – Ф. 1323 (Штаб 6-го кавалерійського округу Українського військового поселення. 1818–1857 рр.). – Оп. 1. – Спр. 451 (Слідче листування між військовими поселенцями-кантоністами за крадіжки. 1854 р.). – 56 арк.

405. ЦДІА України у м. Києві. – Ф. 1324 (Штаб 1-го військово-робочого батальйону Українського військового поселення. 1820–1858 рр.). – Оп. 1. – Спр. 5 (Військово-судна справа про рядового Григорія Філіппова, засудженого за 5-у втечу зі служби. 1823–1824 рр.). – 49 арк.
406. ЦДІА України у м. Києві. – Ф. 1324 (Штаб 1-го військово-робочого батальйону Українського військового поселення. 1820–1858 рр.). – Оп. 1. – Спр. 134 (Накази по батальйону. 1855 р.). – 191 арк.
407. ЦДІА України у м. Києві. – Ф. 1324 (Штаб 1-го військово-робочого батальйону Українського військового поселення. 1820–1858 рр.). – Оп. 1. – Спр. 1269 (Про польських повстанців-дизертирів. 1831 р.). – 44 арк.
408. ЦДІА України у м. Києві. – Ф. 1325 (Штаб 1-го кавалерійського округу Українського військового поселення. 1817–1860 рр.). – Оп. 1. – Спр. 24 (Накази по наряду, віддані по поселених ескадронах Катеринославського кірасирського полку. 1827 р.). – 46 арк.
409. ЦДІА України у м. Києві. – Ф. 1325 (Штаб 1-го кавалерійського округу Українського військового поселення. 1817–1860 рр.). – Оп. 1. – Спр. 127 (Журнал наказів 1-го кавалерійського округу військового поселення. 1837 р.). – 301 арк.
410. ЦДІА України у м. Києві. – Ф. 1326 (Штаб 8-го кавалерійського округу Українського військового поселення. 1817–1858 рр.). – Оп. 1. – Спр. 5 (Відомості про роботи військових поселенців. 1818 р.). – 53 арк.
411. ЦДІА України у м. Києві. – Ф. 1326 (Штаб 8-го кавалерійського округу Українського військового поселення. 1817–1858 рр.). – Оп. 1. – Спр. 35 (Відомості про екзекуції над військовими поселенцями). – 111 арк.
412. ЦДІА України у м. Києві. – Ф. 1326 (Штаб 8-го кавалерійського округу Українського військового поселення. 1817–1858 рр.). – Оп. 1. – Спр. 140 (Відомості про екзекуції над військовими поселенцями. 1832 р.). – 4 арк.

413. ЦДІА України у м. Києві. – Ф. 1326 (Штаб 8-го кавалерійського округу Українського військового поселення. 1817–1858 рр.). – Оп. 1. – Спр. 447 (Таємне листування про боротьбу з розкольніцтвом. 1852 р.). – 298 арк.
414. ЦДІА України у м. Києві. – Ф. 1331 (Управління 2-го округу Херсонських військових поселень. 1836–1857 рр.). – Оп. 1. – Спр. 2 (Про влаштування бібліотеки в 2-му кавалерійському окрузі Новоросійського військового поселення. 1845 р.). – 175 арк.
415. ЦДІА України у м. Києві. – Ф. 1331 (Управління 2-го округу Херсонських військових поселень. 1836–1857 рр.). – Оп. 1. – Спр. 43 (Статистичні відомості 5–8-х округів Новоросійського військового поселення кавалерії. 1857 р.). – 829 арк.
416. ЦДІА України у м. Києві. – Ф. 1341 (Катеринославський батальйон військових кантоністів). – Оп. 1. – Спр. 1 (Циркуляри міністерства внутрішніх справ про переводи дітей військових поселенців. 1830 р.). – 90 арк.
417. ЦДІА України у м. Києві. – Ф. 1351 (Штаб поселеної кірасирської дивізії Українського військового поселення. 1822–1859 рр.). – Оп. 3. – Спр. 2 (Військово-судова справа над військовим поселенцем господарем за 2-гу втечу і пияцтво. 1828 р.). – 20 арк.
418. ЦДІА України у м. Києві. – Ф. 1351 (Штаб поселеної кірасирської дивізії Українського військового поселення. 1822–1859 рр.). – Оп. 3. – Спр. 3 (Листування про навчання кантоністів по методу взаємного навчання, відомості про кількість шкіл, учителів і учнів у Глухівському, Астраханському і Псковському полках. 1828 р.). – 13 арк.
419. ЦДІА України у м. Києві. – Ф. 1351 (Штаб поселеної кірасирської дивізії Українського військового поселення. 1822–1859 рр.). – Оп. 3. – Спр. 4 (Листування з округами про відкриття ярмарків у селах. 1829 р.). – 8 арк.
420. ЦДІА України у м. Києві. – Ф. 1351 (Штаб поселеної кірасирської дивізії Українського військового поселення. 1822–1859 рр.). – Оп. 3. –

- Спр. 11 (Про заборону відправляти богослужіння і подання скарг на царське ім'я, знаходження у них копій з царських наказів про старообрядців тощо. 1830 р.). – 16 арк.
421. ЦДІА України у м. Києві. – Ф. 1352 (Штаб поселеної уланської дивізії Українського військового поселення. 1817–1857 рр.). – Оп. 1. – Спр. 14 (Листування про влаштування військового поселення: прокладка доріг, графічні плани тощо. 1818–1819 рр.). – 258 арк.
422. ЦДІА України у м. Києві. – Ф. 1352 (Штаб поселеної уланської дивізії Українського військового поселення. 1817–1857 рр.). – Оп. 1. – Спр. 52 а (Накази по особовому складу військових поселень. 1825 р.). – 279 арк.
423. ЦДІА України у м. Києві. – Ф. 1352 (Штаб поселеної уланської дивізії Українського військового поселення. 1817–1857 рр.). – Оп. 1. – Спр. 174 (Повеління генерал-ад'ютанта барона Дібича, з розпорядженням про наряд полків 2-ї уланської дивізії кінно-артилерійської № 14 роти для конвою і варті при супроводженні тіла государя імператора Олександра Павловича. 1825 р.). – 26 арк.
424. ЦДІА України у м. Києві. – Ф. 1352 (Штаб поселеної уланської дивізії Українського військового поселення. 1817–1857 рр.). – Оп. 1. – Спр. 177 (Про палатки, що брали полки 2-ї уланської дивізії на період перської компанії із Грузинського, Ширванського і Курильського піхотних полків. 1829 р.) – 17 арк.
425. ЦДІА України у м. Києві. – Ф. 1352 (Штаб поселеної уланської дивізії Українського військового поселення. 1817–1857 рр.). – Оп. 1. – Спр. 241 (Про дозвіл одружуватися військовим поселенцям 18-річного віку. 1833 р.). – 4 арк.
426. ЦДІА України у м. Києві. – Ф. 1352 (Штаб поселеної уланської дивізії Українського військового поселення. 1817–1857 рр.). – Оп. 1. – Спр. 243 (Про дозвіл старообрядцям у м. Чугуєві відправляти богослужіння по їхньому обряду. 1833 р.). – 12 арк.

427. ЦДІА України у м. Києві. – Ф. 1352 (Штаб поселеної уланської дивізії Українського військового поселення. 1817–1857 рр.). – Оп. 1. – Спр. 274 (Відносно покращання стану у господарстві незаможних військових поселенців-господарів. 1838 р.). – 4 арк.
428. ЦДІА України у м. Києві. – Ф. 1352 (Штаб поселеної уланської дивізії Українського військового поселення. 1817–1857 рр.). – Оп. 1. – Спр. 281 (Про незвичайну появу в округах мишей і про прийняття засобів для збереження хліба від псування ними. 1839 р.). – 25 арк.
429. ЦДІА України у м. Києві. – Ф. 1352 (Штаб поселеної уланської дивізії Українського військового поселення. 1817–1857 рр.). – Оп. 1. – Спр. 295 (Про запровадження в округах Українського військового поселення акушерських шкіл і листування з цього приводу. 1845 р.). – 202 арк.
430. ЦДІА України у м. Києві. – Ф. 1352 (Штаб поселеної уланської дивізії Українського військового поселення. 1817–1857 рр.). – Оп. 1. – Спр. 296 (Про невикористання військових поселенців у недільні й святкові дні в наряди. 1845 р.). – 5 арк.
431. ЦДІА України у м. Києві. – Ф. 1352 (Штаб поселеної уланської дивізії Українського військового поселення. 1817–1857 рр.). – Оп. 1. – Спр. 298 (Про винагороду поселенця Михайла Булгакова за похвальні дії щодо схиляння розкольників до істинної віри. 1844 р.). – 9 арк.
432. ЦДІА України у м. Києві. – Ф. 1352 (Штаб поселеної уланської дивізії Українського військового поселення. 1817–1857 рр.). – Оп. 1. – Спр. 302 (Відносно допомоги військовим поселенцям і від запобігання скрутного стану. 1849 р.). – 5 арк.
433. ЦДІА України у м. Києві. – Ф. 1352 (Штаб поселеної уланської дивізії Українського військового поселення. 1817–1857 рр.). – Оп. 1. – Спр. 341 (Наказ графа Аракчеєва про викриття учасників в масонських ложах та інших тайних суспільствах, з додатками. 1822 р.). – 24 арк.
434. ЦДІА України у м. Києві. – Ф. 1352 (Штаб поселеної уланської дивізії Українського військового поселення. 1817–1857 рр.). – Оп. 1. – Спр. 474

- (Про экзамени вихованців шкіл і нагородження достойних похвальними листами. 1849 р.). – 331 арк.
435. ЦДІА України у м. Києві. – Ф. 1352 (Штаб поселеної уланської дивізії Українського військового поселення. 1817–1857 рр.). – Оп. 2. – Спр. 6 (Слідчі матеріали військової комісії у м. Зміїв про повстання військових поселенців Печенезьких і Базаліївських хуторів, подання ними скарг Олександрю I, Костянтину і Михайлу Павловичам. 1818 р.). – 187 арк.
436. ЦДІА України у м. Києві. – Ф. 1352 (Штаб поселеної уланської дивізії Українського військового поселення. 1817–1857 рр.). – Оп. 2. – Спр. 7 (Листування і слідчі матеріали між поселенцями, які подавали прохання Олександрю I про відміну військового поселення. 1818 р.). – 15 арк.
437. ЦДІА України у м. Києві. – Ф. 1352 (Штаб поселеної уланської дивізії Українського військового поселення. 1817–1857 рр.). – Оп. 2. – Спр. 10 (Листування і слідчі матеріали по звинуваченню Вовчанського повітового скарбничого в причетності до повстання військових поселенців Таганрозького полку. 1818 р.). – 23 арк.
438. ЦДІА України у м. Києві. – Ф. 1352 (Штаб поселеної уланської дивізії Українського військового поселення. 1817–1857 рр.). – Оп. 2. – Спр. 14 (Листування про влаштування військового поселення: прокладка доріг, графічні плани тощо. 1818–1819 рр.). – 58 арк.
439. ЦДІА України у м. Києві. – Ф. 1352 (Штаб поселеної уланської дивізії Українського військового поселення. 1817–1857 рр.). – Оп. 3. – Спр. 3 (Військово-судна справа над військовим селянином за скотолозтво. 1818 р.). – 28 арк.
440. ЦДІА України у м. Києві. – Ф. 1352 (Штаб поселеної уланської дивізії Українського військового поселення. 1817–1857 рр.). – Оп. 3. – Спр. 28 (Листування про розробку торфу. 1845 р.). – 11 арк.
441. ЦДІА України у м. Києві. – Ф. 1352 (Штаб поселеної уланської дивізії Українського військового поселення. 1817–1857 рр.). – Оп. 3. – Спр. 36

- (Про кількість ярмарків, заснованих в округах із вказівкою часу, коли вони проводилися і на яку суму відбувався торг. 1848 р.). – 12 арк.
442. ЦДІА України у м. Києві. – Ф. 1352 (Штаб поселеної уланської дивізії Українського військового поселення. 1817–1857 рр.). – Оп. 3. – Спр. 48 (Листування про формування 7 і 8 дружин державного рухливого ополчення. 1856 р.). – 44 арк.
443. ЦДІА України у м. Києві. – Ф. 1353 (Штаб 8 округів Українського військового поселення. 1818–1864 рр.). – Оп. 1. – Спр. 30 (Правила для видачі весільних свідчень. 1825 р.). – 22 арк.
444. ЦДІА України у м. Києві. – Ф. 1353 (Штаб 8 округів Українського військового поселення. 1818–1864 рр.). – Оп. 1. – Спр. 41 (Про переселення деяких родин на «кавказьку лінію». 1825 р.). – 298 арк.
445. ЦДІА України у м. Києві. – Ф. 1353 (Штаб 8 округів Українського військового поселення. 1818–1864 рр.). – Оп. 1. – Спр. 52 (Про ліквідацію харківського сирітського відділення і переселення кантоністів до малосімейних поселенців. 1828 р.). – 40 арк.
446. ЦДІА України у м. Києві. – Ф. 1353 (Штаб 8 округів Українського військового поселення. 1818–1864 рр.). – Оп. 1. – Спр. 60 (Формулярні списки офіцерів військово-робочого батальйону № 7 з відомостями про участь у війнах. 1825 р.). – 180 арк.
447. ЦДІА України у м. Києві. – Ф. 1353 (Штаб 8 округів Українського військового поселення. 1818–1864 рр.). – Оп. 1. – Спр. 70 (Листування і відомості про розробку надр в округах; доповідь гірничого інспектора про знайдені мінерали. 1827 р.). – 49 арк.
448. ЦДІА України у м. Києві. – Ф. 1353 (Штаб 8 округів Українського військового поселення. 1818–1864 рр.). – Оп. 1. – Спр. 75 (з поясненням розпоряджень про священиків і церковнослужителів для округів військового поселення. 1827 р.). – 116 арк.
449. ЦДІА України у м. Києві. – Ф. 1353 (Штаб 8 округів Українського військового поселення. 1818–1864 рр.). – Оп. 1. – Спр. 87 (Про подання

двох списків військових поселенців, звільнених з округу за буйні вчинки й безладдя. 1827 р.). – 24 арк.

450. ЦДІА України у м. Києві. – Ф. 1353 (Штаб 8 округів Українського військового поселення. 1818–1864 рр.). – Оп. 1. – Спр. 124 (Про вживання заходів щодо збільшення тваринництва. 1828 р.). – 2 арк.
451. ЦДІА України у м. Києві. – Ф. 1353 (Штаб 8 округів Українського військового поселення. 1818–1864 рр.). – Оп. 1. – Спр. 135 (Про прибуткові статті в округах Слобідсько-Українського загону. 1828 р.). – 63 арк.
452. ЦДІА України у м. Києві. – Ф. 1353 (Штаб 8 округів Українського військового поселення. 1818–1864 рр.). – Оп. 1. – Спр. 137 (Про розшук у місцях війська Донського військових поселенців, які втекли. 1827 р.). – 8 арк.
453. ЦДІА України у м. Києві. – Ф. 1353 (Штаб 8 округів Українського військового поселення. 1818–1864 рр.). – Оп. 1. – Спр. 167 (Відомості про участь полків 2-ї уланської дивізії в поході проти Пруссії у 1827 р. 1828 р.). – 3 арк.
454. ЦДІА України у м. Києві. – Ф. 1353 (Штаб 8 округів Українського військового поселення. 1818–1864 рр.). – Оп. 1. – Спр. 190 (Листування про військових поселенців, які бажали переселитися на Кавказ. 1829 р.). – 410 арк.
455. ЦДІА України у м. Києві. – Ф. 1353 (Штаб 8 округів Українського військового поселення. 1818–1864 рр.). – Оп. 1. – Спр. 211 (Про бунт військових селян Серпухівського уланського полку. 1829 р.). – 660 арк.
456. ЦДІА України у м. Києві. – Ф. 1353 (Штаб 8 округів Українського військового поселення. 1818–1864 рр.). – Оп. 1. – Спр. 226 (Про старообрядців і розкольників в округах військового поселення. 1830 р.). – 175 арк.
457. ЦДІА України у м. Києві. – Ф. 1353 (Штаб 8 округів Українського військового поселення. 1818–1864 рр.). – Оп. 1. – Спр. 227 (Про нижчих

- чинів полків 2-ї уланської дивізії, які загинули у Перську війну, дружини і діти яких залишилися в округах. 1829 р.). – 280 арк.
458. ЦДІА України у м. Києві. – Ф. 1353 (Штаб 8 округів Українського військового поселення. 1818–1864 рр.). – Оп. 1. – Спр. 272 (Про повернення полків 2-го резервного кавалерійського корпусу з походу і про розташування в округах свого поселення. 1831 р.). – 469 арк.
459. ЦДІА України у м. Києві. – Ф. 1353 (Штаб 8 округів Українського військового поселення. 1818–1864 рр.). – Оп. 1. – Спр. 298 (Про огляд військ генералом Клейнміхелем. 1832 р.). – 124 арк.
460. ЦДІА України у м. Києві. – Ф. 1353 (Штаб 8 округів Українського військового поселення. 1818–1864 рр.). – Оп. 1. – Спр. 307 (Про укомплектування військ 2-го резервного кавалерійського корпусу людьми після повернення з походу. 1832 р.). – 596 арк.
461. ЦДІА України у м. Києві. – Ф. 1353 (Штаб 8 округів Українського військового поселення. 1818–1864 рр.). – Оп. 1. – Спр. 349 (Про запровадження в округах поселення кавалерії рекрутських наборів і про складання рекрутських ділянок. 1833 р.). – 20 арк.
462. ЦДІА України у м. Києві. – Ф. 1353 (Штаб 8 округів Українського військового поселення. 1818–1864 рр.). – Оп. 1. – Спр. 533 (Про втечу військових поселенців-господарів з округів військового поселення. 1841 р.). – 17 арк.
463. ЦДІА України у м. Києві. – Ф. 1353 (Штаб 8 округів Українського військового поселення. 1818–1864 рр.). – Оп. 1. – Спр. 790 (Про виставку сільських виробів у Петербурзі. 1850 р.). – 314 арк.
464. ЦДІА України у м. Києві. – Ф. 1353 (Штаб 8 округів Українського військового поселення. 1818–1864 рр.). – Оп. 1. – Спр. 819 (Про безладдя, що виявлені по секретному розслідуванню в округах Українського військового поселення. 1850 р.). – 380 арк.
465. ЦДІА України у м. Києві. – Ф. 1353 (Штаб 8 округів Українського військового поселення. 1818–1864 рр.). – Оп. 1. – Спр. 852 (Про приїзд

- государя у Чугуїв для огляду військ і про розпорядження із цієї нагоди. 1852 р.). – 620 арк.
466. ЦДІА України у м. Києві. – Ф. 1353 (Штаб 8 округів Українського військового поселення. 1818–1864 рр.). – Оп. 1. – Спр. 893 (Про зауваження і словесні накази, зроблені інспектором при огляді округів у 1854 році. 1854 р.). – 42 арк.
467. ЦДІА України у м. Києві. – Ф. 1353 (Штаб 8 округів Українського військового поселення. 1818–1864 рр.). – Оп. 1. – Спр. 922 (Накази по округах Українського військового поселення. 1855 р.). – 254 арк.
468. ЦДІА України у м. Києві. – Ф. 1353 (Штаб 8 округів Українського військового поселення. 1818–1864 рр.). – Оп. 1. – Спр. 936 (Про обмундирування й спорядження стрілецьких дружин № 7 і № 8, сформованих із військових поселенців округів. 1855 р.). – 759 арк.
469. ЦДІА України у м. Києві. – Ф. 1353 (Штаб 8 округів Українського військового поселення. 1818–1864 рр.). – Оп. 2. – Спр. 1210 (Судові справи поселенців, які брали участь у змові проти царя і заколотах. 1827 р.). – 246 арк.
470. ЦДІА України у м. Києві. – Ф. 1353 (Штаб 8 округів Українського військового поселення. 1818–1864 рр.). – Оп. 2. – Спр. 1266 (Справа про дозвіл військовим поселенцям видавати своїх доньок заміж за чоловіків, не належних до округу поселення. 1829 р.). – 5 арк.
471. ЦДІА України у м. Києві. – Ф. 1354 (Штаб 3-го кавалерійського округу Українського військового поселення. 1817–1858 рр.). – Оп. 1. – Спр. 14 (Відомості про військових поселенців-господарів. 1843 р.). – 270 арк.
472. ЦДІА України у м. Києві. – Ф. 1354 (Штаб 3-го кавалерійського округу Українського військового поселення. 1817–1858 рр.). – Оп. 1. – Спр. 348 (Листування про звільнення осіб, які прослужили 25 років на військовій службі. 1853 р.). – 7 арк.

473. ЦДІА України у м. Києві. – Ф. 1355 (Штаб 4-го кавалерійського округу Українського військового поселення. 1822–1857 рр.). – Оп. 1. – Спр. 21 (Протокол засідань окружного комітету. 1829 р.). – 33 арк.
474. ЦДІА України у м. Києві. – Ф. 1355 (Штаб 4-го кавалерійського округу Українського військового поселення. 1822–1857 рр.). – Оп. 1. – Спр. 223 (Про пійманих втікачів військових поселенців. 1843 р.). – 169 арк.
475. ЦДІА України у м. Києві. – Ф. 1627 (Управління Слобідсько-Українського тимчасового військового губернатора. 1833–1834 рр.). – Оп. 1. – Спр. 10 (Про розподіл військ 1-го резервного кавалерійського корпусу й прикомандированих до нього в Слобідсько-Українській губернії. 1834 р.). – 12 арк.
476. ЦДІА України у м. Києві. – Ф. 1627 (Управління Слобідсько-Українського тимчасового військового губернатора. 1833–1834 рр.). – Оп. 1. – Спр. 25 (Про гроші, що надійшли у скарбницю за колишні роки, з міст і селищ військового поселення і приватних осіб. 1834 р.). – 50 арк.
477. Російський державний військово-історичний архів (далі – РДВІА). – Ф. 1 (Канцелярія військового міністерства. 1710–1917 рр.). – Оп. 1. – Т. 4. – Спр. 19232 (За зносами керуючого 3-м відділом Власної Його Імператорської Величності канцелярії, з перепровадженням отриманого з Харкова безіменного доносу про протизаконні нібито вчинки начальника чотирьох кавалерійських округів Українського військового поселення полковника Рубця. 1850–1852 рр.). – 96 арк.
478. РДВІА. – Ф. 1 (Канцелярія військового міністерства. 1710–1917 рр.). – Оп. 1. – Т. 4. – Спр. 22886 (Про реформування військового поселення кавалерії. 1856–1858 рр.). – 550 арк.
479. РДВІА. – Ф. 35 (Канцелярія начальника Головного штабу Його Імператорської Величності. 1803–1836 рр.). – Оп. 2. – Спр. 75. – Зв. 50 (Про грамоту начальнику відділення Чорноусову на подарований йому орден Св. Анни 2-го ступеня. 1819 р.). – 4 арк.

480. РДВІА. – Ф. 35 (Канцелярія начальника Головного штабу Його Імператорської Величності. 1803–1836 рр.). – Оп. 2. – Спр. 75. – Зв. 72 (Про відрахування з ескадронних коштів 2-ї Армії 100 руб. для екстраординарних витрат на 11 місць. 1821 р.). – 11 арк.
481. РДВІА. – Ф. 35 (Канцелярія начальника Головного штабу Його Імператорської Величності. 1803–1836 рр.). – Оп. 2. – Спр. 316. – Зв. 65 (На прохання кременчуцького купця Елефтераки про стягнення з лейб-гвардії драгунського полку штаб-капітана Гукоропуло належних йому 1385 руб. з відсотками. 1828 р.). – 11 арк.
482. РДВІА. – Ф. 35 (Канцелярія начальника Головного штабу Його Імператорської Величності. 1803–1836 рр.). – Оп. 2. – Спр. 464. – Зв. 67 (Справа на прохання дружини капітана Мараки про дарування їй 500 руб. асигнаціями одноразово. 1827 р.). – 9 арк.
483. РДВІА. – Ф. 35 (Канцелярія начальника Головного штабу Його Імператорської Величності. 1803–1836 рр.). – Оп. 2. – Спр. 464. – Зв. 81 (Про нагородження деяких військових осіб по поданню Головнокомандуючого армією барона Сакена. 1819 р.). – 6 арк.
484. РДВІА. – Ф. 35 (Канцелярія начальника Головного штабу Його Імператорської Величності. 1803–1836 рр.). – Оп. 2. – Спр. 593. – Зв. 83 (Про нагородження кантоністів, які знаходяться при Головній квартирі 1-ї Армії. 1820 р.). – 8 арк.
485. РДВІА. – Ф. 35 (Канцелярія начальника Головного штабу Його Імператорської Величності. 1803–1836 рр.). – Оп. 3. – Спр. 1313. – Зв. 136 (Про склад кадрів у полках 2-ї кірасирської дивізії, і про відрядження їх на військове поселення в Слобідсько-Українську губернію. 1821 р.). – 14 арк.
486. РДВІА. – Ф. 35 (Канцелярія начальника Головного штабу Його Імператорської Величності. 1803–1836 рр.). – Оп. 3. – Спр. 1342 а (Розклад військових частин поселених військ. 1822 р.). – 116 арк.

487. РДВІА. – Ф. 405 (Департамент військових поселень. 1810–1864 рр.). – Оп. 1. – Спр. 13 (Вхідні папери за 1817–1821 р. по квартирмейстерській частині: рапорти командира 11-ї піхотної дивізії й повідомлення квартирмейстерських частин управлінь свити Її Імператорської Величності і 1-ї армії про виготовлення топографічних і маршрутних карт районів розташування військових поселень. 1817–1821 рр.). – 47 арк.
488. РДВІА. – Ф. 405 (Департамент військових поселень. 1810–1864 рр.). – Оп. 1. – Спр. 22 (Вхідні папери по поселеній кавалерії за липень – серпень 1818 р.; повідомлення командирів поселених дивізій і полків, цивільних губернаторів про пристрій і розмежування військових поселень, про переселення місцевих жителів і поміщицьких маєтків. 1818 р.). – 583 арк.
489. РДВІА. – Ф. 405 (Департамент військових поселень. 1810–1864 рр.). – Оп. 1. – Спр. 25 (Про нещасні випадки в округах військового поселення. 1818 р.). – 393 арк.
490. РДВІА. – Ф. 405 (Департамент військових поселень. 1810–1864 рр.). – Оп. 1. – Спр. 26 (Справа про хвилювання в окрузі військового поселення Таганрозького уланського полку. 1817–1818 рр.). – 347 арк.
491. РДВІА. – Ф. 405 (Департамент військових поселень. 1810–1864 рр.). – Оп. 1. – Спр. 37 (Статистичні відомості 2-ї уланської дивізії за 1818 р. 1818 р.). – 127 арк.
492. РДВІА. – Ф. 405 (Департамент військових поселень. 1810–1864 рр.). – Оп. 1. – Спр. 43 (Вхідні папери за вересень – жовтень. 1819 р.). – 726 арк.
493. РДВІА. – Ф. 405 (Департамент військових поселень. 1810–1864 рр.). – Оп. 1. – Спр. 47 (Справа про придушення хвилювання в округах Чугуївського й Таганрозького уланських полків, що почалися 29 червня 1819 р. 1819–1820 рр.). – 395 арк.

494. РДВІА. – Ф. 405 (Департамент військових поселень. 1810–1864 рр.). – Оп. 1. – Спр. 48 (Військово-судові справи про хвилювання в округах військових поселень 29 червня 1819 р. 1819 р.). – 252 арк.
495. РДВІА. – Ф. 405 (Департамент військових поселень. 1810–1864 рр.). – Оп. 1. – Спр. 82 (Повідомлення командирів поселених військ з різних господарських питань: про задоволення поселенців Чугуївського уланського полку хлібним жалуванням, коштами за верхових коней, про будівлю доріг і підвіз матеріалів, про переведення місцевих жителів деяких сіл Херсонської губернії у поселенці й про розгляд претензій поміщиків. 1819–1820 рр.). – 474 арк.
496. РДВІА. – Ф. 405 (Департамент військових поселень. 1810–1864 рр.). – Оп. 1. – Спр. 181 (Справа про запровадження військових поселенців в округах кавалерії і влаштування різноманітних господарських закладів для них. 1823–1825 рр.). – 158 арк.
497. РДВІА. – Ф. 405 (Департамент військових поселень. 1810–1864 рр.). – Оп. 1. – Спр. 185 (Статистичні відомості 2-ї уланської дивізії у Слобідсько-Українській губернії. 1821–1824 рр.). – 137 арк.
498. РДВІА. – Ф. 405 (Департамент військових поселень. 1810–1864 рр.). – Оп. 1. – Спр. 226 (Про поселення 2-ї кірасирської дивізії у Слобідсько-Українській губернії. 1828 р.). – 600 арк.
499. РДВІА. – Ф. 405 (Департамент військових поселень. 1810–1864 рр.). – Оп. 1. – Спр. 242 (Місячні повідомлення Аракчеєва Олександрю І і двотижневі повідомлення командирів про стан поселених військ. 1824 р.). – 660 арк.
500. РДВІА. – Ф. 405 (Департамент військових поселень. 1810–1864 рр.). – Оп. 1. – Спр. 256 (Доповіді Аракчеєва, доповіді Загальної присутності Штабу корпусу й листування з Департаментами міністерств: Військового й Фінансового і з командирами поселених військ кавалерії. 1820–1821 рр.) – 483 арк.

501. РДВІА. – Ф. 405 (Департамент військових поселень. 1810–1864 рр.). – Оп. 1. – Спр. 326 (Справа про звільнення від нагляду поліції п'яти жінок, висланих під час хвилювань поселенців із Чугуєва в Ахтирку. 1825–1826 рр.). – 480 арк.
502. РДВІА. – Ф. 405 (Департамент військових поселень. 1810–1864 рр.). – Оп. 1. – Спр. 408 (Короткий огляд військового поселення Херсонської і Катеринославської губерній. 1825 р.). – 520 арк.
503. РДВІА. – Ф. 405 (Департамент військових поселень. 1810–1864 рр.). – Оп. 1. – Спр. 508 («Зауваження про військові поселення». Ця записка подана Миколі I, яка змальовує крайню невідність військових поселень (зокрема, південних) і нещастя поселенців. Автор не встановлений. 1826 р.). – 12 арк.
504. РДВІА. – Ф. 405 (Департамент військових поселень. 1810–1864 рр.). – Оп. 2. – Т. 1. – Спр. 555 (Про перевлаштування округів військового поселення 2-ї кірасирської дивізії. 1827–1828 рр.). – 36 арк.
505. РДВІА. – Ф. 405 (Департамент військових поселень. 1810–1864 рр.). – Оп. 2. – Т. 1. – Спр. 934 (Формулярні списки чиновників Межової комісії й Комісії тимчасового управління Слобідсько-Українського поселення. 1828–1829 рр.). – 60 арк.
506. РДВІА. – Ф. 405 (Департамент військових поселень. 1810–1864 рр.). – Оп. 2. – Т. 1. – Спр. 1478 (Справа про хвилювання поселенців с. Шебелинка, які увійшли в округ поселення Серпухівського уланського полку. 1829 р.). – 142 арк.
507. РДВІА. – Ф. 405 (Департамент військових поселень. 1810–1864 рр.). – Оп. 2. – Т. 1. – Спр. 1479 (Матеріали дізнання у справі про хвилювання поселенців у с. Шебелинка, опитувальні аркуші. 1829 р.). – 166 арк.
508. РДВІА. – Ф. 405 (Департамент військових поселень. 1810–1864 рр.). – Оп. 2. – Т. 1. – Спр. 1480 (Матеріали дізнання у справі про хвилювання поселенців у с. Шебелинка, опитувальні аркуші. 1829 р.). – 96 арк.

509. РДВІА. – Ф. 405 (Департамент військових поселень. 1810–1864 рр.). – Оп. 2. – Т. 1. – Спр. 1494 (Справа про запровадження Штабу 2-го резервного кавалерійського корпусу, призначення командиром цього корпусу генерал-лейтенанта Нікітіна і зарахування до складу військ військового поселення полків 2-ї кірасирської дивізії з кінно-артилерійськими ротами й фурштатським батальйоном. 1829 р.). – 14 арк.
510. РДВІА. – Ф. 405 (Департамент військових поселень. 1810–1864 рр.). – Оп. 2. – Т. 1. – Спр. 1640 (Справа про кількість хліба, грошей і фуражу, витрачених з капіталів військового поселення під час російсько-турецької війни. 1829–1833 рр.). – 165 арк.
511. РДВІА. – Ф. 405 (Департамент військових поселень. 1810–1864 рр.). – Оп. 2. – Т. 1. – Спр. 1833 (Про нагороди штаб- і обер-офіцерів військ військового поселення Слобідсько-Українського загону. 1829–1830 рр.). – 33 арк.
512. РДВІА. – Ф. 405 (Департамент військових поселень. 1810–1864 рр.). – Оп. 2. – Т. 1. – Спр. 2339 (Про відрядження в Мозир ескадрону Чугуївського уланського полку зі взводом 15-ї кінно-артилерійської роти проти повсталих. 1831 р.). – 4 арк.
513. РДВІА. – Ф. 405 (Департамент військових поселень. 1810–1864 рр.). – Оп. 2. – Т. 1. – Спр. 2964 (Про підготовку й виступ у похід 2-го резервного поселеного кавалерійського корпусу з артилерією. 1830–1832 рр.). – 190 арк.
514. РДВІА. – Ф. 405 (Департамент військових поселень. 1810–1864 рр.). – Оп. 2. – Т. 1. – Спр. 8425 (Влаштування ескадронних команд кірасирського полку принца Альберта Пруського. 1833 р.). – 90 арк.
515. РДВІА. – Ф. 405 (Департамент військових поселень. 1810–1864 рр.). – Оп. 2. – Т. 2. – Спр. 5048 (Про рядового Рибалку із Серпухівського уланського полку, засудженого за крадіжку церковних речей. 1831 р.). – 15 арк.

516. РДВІА. – Ф. 405 (Департамент військових поселень. 1810–1864 рр.). – Оп. 2. – Т. 2. – Спр. 5062 (Про пожежу, що сталася 27 березня 1827 р. у степу в окрузі Серпухівського уланського полку в Куп'янському повіті і про згоріле казенне сіно у військових поселенців. 1831–1832 рр.). – 17 арк.
517. РДВІА. – Ф. 405 (Департамент військових поселень. 1810–1864 рр.). – Оп. 2. – Т. 2. – Спр. 5105 (Листування у справі про кантоніста Борисоглебського уланського полку Козьму Складнева, засудженому за втечу. 1831 р.). – 12 арк.
518. РДВІА. – Ф. 405 (Департамент військових поселень. 1810–1864 рр.). – Оп. 2. – Т. 2. – Спр. 5992 (Про нагородження знаком відмінника військового ордена рядового Чугуївського уланського полку Василя Авдеєнко за участь у придушенні Польського повстання. 1831–1832 рр.). – 16 арк.
519. РДВІА. – Ф. 405 (Департамент військових поселень. 1810–1864 рр.). – Оп. 4. – Т. 1. – Спр. 1538 (Історико-статистичний опис Києво-Подільського військового поселення за економічними показниками 1841 року. 1848 р.). – 94 арк.
520. РДВІА. – Ф. 405 (Департамент військових поселень. 1810–1864 рр.). – Оп. 4. – Т. 1. – Спр. 1622 (Про інспекторський огляд 1–8-х округів Новоросійського військового поселення. 1837 р.). – 142 арк.
521. РДВІА. – Ф. 405 (Департамент військових поселень. 1810–1864 рр.). – Оп. 4. – Т. 1. – Спр. 3428 (Про призначення повивальної бабки Матвєєвої на службу у 4-й округ військового поселення Київської й Подільської губерній. 1841 р.). – 4 арк.
522. РДВІА. – Ф. 405 (Департамент військових поселень. 1810–1864 рр.). – Оп. 4. – Т. 1. – Спр. 3495 (Про влаштування шпиталів в округах військового поселення Київської й Подільської губерній. 1841–1842 рр.). – 21 арк.

523. РДВІА. – Ф. 405 (Департамент військових поселень. 1810–1864 рр.). – Оп. 4. – Т. 1. – Спр. 3508 (Про накладення обов'язків виконання духовної служби в округах військового поселення Київської і Подільської губерній на духівництво цих округів. 1841–1842 рр.). – 6 арк.
524. РДВІА. – Ф. 405 (Департамент військових поселень. 1810–1864 рр.). – Оп. 4. – Т. 1. – Спр. 5039 (Про ремонт пожежних інструментів в округах Українського військового поселення. 1846 р.). – 7 арк.
525. РДВІА. – Ф. 405 (Департамент військових поселень. 1810–1864 рр.). – Оп. 4. – Т. 1. – Спр. 6943 (Відомості про стан округів військового поселення кавалерії у 1850 р. 1851 р.). – 280 арк.
526. РДВІА. – Ф. 405 (Департамент військових поселень. 1810–1864 рр.). – Оп. 4. – Т. 1. – Спр. 8342 (Про виведення з Бессарабії населення Дунайського козацького війська в округи Новоросійського військового поселення. 1855–1856 рр.). – 240 арк.
527. РДВІА. – Ф. 405 (Департамент військових поселень. 1810–1864 рр.). – Оп. 4. – Т. 1. – Спр. 8604 (Про продовольство військ, направлених в Українське військове поселення. 1856 р.). – 13 арк.
528. РДВІА. – Ф. 405 (Департамент військових поселень. 1810–1864 рр.). – Оп. 4. – Т. 2. – Спр. 8968 (Про віддачу в рекрути військових поселенців за погану поведінку і недбальство у господарстві. 1857 р.). – 2 арк.
529. РДВІА. – Ф. 405 (Департамент військових поселень. 1810–1864 рр.). – Оп. 10. – Спр. 7 (Про введення обмундирування нового зразка. 1836 р.). – 44 арк.
530. РДВІА. – Ф. 405 (Департамент військових поселень. 1810–1864 рр.). – Оп. 10. – Спр. 176 (Про присвоєння інспектору всієї поселеної кавалерії звання інспектора резервної кавалерії. 1848 р.). – 4 арк.
531. РДВІА. – Ф. 405 (Департамент військових поселень. 1810–1864 рр.). – Оп. 11. – Спр. 1234 (По відношенню начальника Київської губернії про

- доставляння йому статистичних відомостей про військове поселення в Київській і Подільській губерніях. 1855 р.). – 34 арк.
532. РДВІА. – Ф. 411 (Колекція «Військові поселення». 1817–1857 рр.). – Оп. 1. – Спр. 11 (Грамоти і накази на поселення полків. 1817–1828 рр.). – 47 арк.
533. РДВІА. – Ф. 15450 (6-а легка кавалерійська дивізія. 1854–1860 рр.). – Оп. 1. – Спр. 1 (Метрична книга дивізії. 1854–1857 рр.). – 1017 арк.
534. Державний архів Російської Федерації (далі – ДАРФ). – Ф. 109 (Третє відділення власної Його Імператорської Величності канцелярії. 1802–1880 рр.). – Оп. 1. – Спр. 109 (Слобідсько-українського цивільного губернатора про збудування однодвірчеського селища Шебелинки, що надійшло до складу військового поселення. 1829 р.). – 117 арк.
535. ДАРФ. – Ф. 109 (Третє відділення власної Його Імператорської Величності канцелярії. 1802–1880 рр.). – Оп. 1. – Спр. 121 (Про чудотворні ікони й мощі. 1844 р.). – 8 арк.
536. ДАРФ. – Ф. 110 (Штаб окремого корпусу жандармів. 1826–1917 рр.). – Оп. 2. – Ч. 1. – Спр. 346 (Про попередні зносини з начальником при переведенні штаб- і обер-офіцерів з одного місця в інше і про запобігання переміщення їх з корпусу жандармів без відомостей шефа жандармів; про нагороди згідно з поданням головнокомандуючого діючої армії. 1832 р.). – 6 арк.
537. ДАРФ. – Ф. 110 (Штаб окремого корпусу жандармів. 1826–1917 рр.). – Оп. 2. – Ч. 1. – Спр. 350 (Про переведення у корпус жандармів поручика Оленича. 1832 р.). – 18 арк.
538. ДАРФ. – Ф. 110 (Штаб окремого корпусу жандармів. 1826–1917 рр.). – Оп. 2. – Ч. 1. – Спр. 672 (Про визначення в Московський жандармський дивізіон звільненого від служби із Серпухівського уланського полку поручика Семечева. 1837 р.). – 21 арк.
539. ДАРФ. – Ф. 110 (Штаб окремого корпусу жандармів. 1826–1917 рр.). – Оп. 2. – Ч. 1. – Спр. 777 (Про переведення у корпус жандармів

- кірасирського Його Імператорської Високості Великого Князя Михайла Павловича полку ротмістра Полозова. 1838 р.). – 27 арк.
540. ДАРФ. – Ф. 1165 (Особлива канцелярія Міністерства внутрішніх справ. 1801–1826 рр.). – Оп. 1. – Спр. 62 (Листування Міністерства внутрішніх справ зі Слобідсько-Українським цивільним губернатором про розшук автора розповсюдженого у м. Харкові пасквільного листа, спрямованого проти місцевої влади з поданням його у МВС для доповіді Олександрю І. 1823 р.). – 5 арк.
541. ДАРФ. – Ф. 1165 (Особлива канцелярія міністерства внутрішніх справ. 1801–1826 рр.). – Оп. 1. – Спр. 355 (Справа про обмін фальшивих асигнацій на дійсні. 1823–1826 рр.). – 40 арк.
542. Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського. Інститут рукопису. – Ф. 10 (Всеукраїнська Академія наук). – Спр. 11685 (Проект переселення військових поселенців і зруйнування населених пунктів у Київській та Подільській губерніях. 1832 р.). – Рукопис.
543. Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського. Інститут рукопису. – Ф. 61 (О. Ф. Кістяківський. 1654 – 20-і роки ХХ ст.). – Спр. 1052 (Листування командування військового поселення Херсонської губернії. 1826–1832 рр.). – 94 с.
544. Первомайський краєзнавчий музей. План 9–12-х кавалерійських округів Новоросійського військового поселення. – Рукопис.
545. Первомайський краєзнавчий музей. План міста Ольвіополя. 1854 р. – Копія.
546. Первомайський краєзнавчий музей. – План місцевості села Синюшин Брід, де побудована однопрестольна церква. – Експозиція музею № 48. – Копія.

II. ЛІТЕРАТУРА

547. Ананьев В. А. Военные поселения в России (1810–1857 гг.) : автореф. дисс. на соискание учен. степени канд. ист. наук : спец. 07.00.02 «История СССР» / В. А. Ананьев. – Л., 1989. – 18 с.
548. Анцупов И. А Бугские и украинские казаки как «поселенная кавалерия» / И. А. Анцупов // Казачество российское между Бугом и Дунаем : исторический очерк. – Кишинев, 2000. – С. 247–259.
549. Аракчеев, свидетельства современников / Давыдов Е. Е., Лямина Е. Э., Пескова А. М. – М. : Новое литературное обозрение, 2000. – 496 с.
550. Багалея-Татаринова О. Французские дипломаты и публицисты о русских и украинских военных поселениях первой половины XIX столетия / О. Багалея-Татаринова. – Б. м., б. г. – С. 113–132.
551. Багалій Д. І. Заселення Південної України, Запоріжжя й Новоросійського краю і перші початки її культурного розвитку / Д. І. Багалій. – Х. : Союз, 1920. – 111 с.
552. Багалій Д. І. Історія Слобідської України / Д. І. Багалій. – Х. : Дельта, 1993. – 255 с.
553. Багалій О. Д. Історія військових поселень в Україні. Із неопублікованої спадщини / О. Д. Багалій; [упорядкув. В. Л. Маслійчук, Т. Г. Павлова ; вступ. ст., комент. Т. Г. Павлова]. – Х. : САГА, 2007. – 348 с.
554. Багалій-Татаринова О. Д. Деяко про архіви Парижа / О. Д. Багалій-Татаринова // Архівна справа. – 1928. – Кн. 5–6. – С. 40–44.
555. Багалій-Татаринова О. Д. До джерел про декабристський рух на Україні / О. Д. Багалій-Татаринова // Архівна справа. – 1927. – Кн. 2–3. – С. 65–70.
556. Багалій-Татаринова О. Д. Допити унтер-офіцерів Чернігівського полку / О. Д. Багалій-Татаринова // Декабристи на Україні : зб. праць / ВУАН. – К., 1926. – С. 153–160.
557. Багалій-Татаринова О. Д. Лист О. Петровського до Миколи I / О. Д. Багалій-Татаринова // Рух декабристів на Україні : зб. праць. – Х., 1926. – С. 182–184.

558. Багалій-Татаринова О. Д. Солдатські маси в декабристському рухові / О. Д. Багалій-Татаринова // Декабристи на Україні : зб. праць / ВУАН. – К., 1926. – С. 18–36.
559. Багалій-Татаринова О. Нариси з історії військових поселень на Україні / О. Багалій-Татаринова // Наукові записки науково-дослідної кафедри історії української культури. Присвячується керівникові кафедри акад. Д. І. Багалієві з нагоди 50-річчя його наукової діяльності. – Державне вид-во України. – Х., 1927. – № 6. – С. 131–143.
560. Багалій-Татаринова О. Нариси з історії військових поселень на Україні / О. Багалій-Татаринова // Науковий збірник Харківської науково-дослідної кафедри історії української культури. З історії селянських рухів на Лівобережній Україні. – К., 1927. – № 5. – С. 93–153.
561. Баженов Л. В. Про історико-статистичні описи населених місць Поділля XIX–XX ст. / Л. В. Баженов // Проблеми етнографії, фольклору і соціальної географії Поділля : науковий збірник. – Кам'янець-Подільський, 1992. – С. 242–245.
562. Бачинська О. Дунайське козацьке військо. 1828–1868 рр. / О. Бачинська. – Одеса : Астропринт, 1998. – 232 с.
563. Бачинський А. Д. Козацтво на півдні України (1775–1869) / А. Д. Бачинський, О. А. Бачинська. – Одеса : Маяк, 1995. – 55 с.
564. Биография митрополита Киевского, составлена 1834 г. // Киевские епархиальные ведомости. – 1862. – № 20. – Отд. 2. – С. 643–653.
565. Блашков Ю. А. Военные поселения на территории Белоруссии в первой половине XIX века: дис. ... канд. ист. наук : 07.00.02 / Блашков Юрий Андреевич. – Минск, 1984. – 234 с.
566. Блашков Ю. А. Военные поселения на территории Белоруссии в первой половине XIX века : автореф. дисс. на соискание учен. степени канд. ист. наук : спец. 07.00.02 «История СССР» / Ю. А. Блашков. – Минск, 1984. – 22 с.

567. Блашков Ю. А. К истории возникновения военных поселений / Ю. А. Блашков // Актуальные проблемы общественных и естественных наук : научная конференция молодых ученых, посвященная 60-летию университета. – Тезисы докладов. – Минск, 1981. – С. 26–27.
568. Блашков Ю. А. Социальное и экономическое положение пахотных солдат Витебской и Могилевской губерний (30–50-е годы XIX в.) / Ю. А. Блашков // Роль крестьянства в социально-экономическом развитии общества. – Минск, 1984. – С. 78–86.
569. Богданов Л. П. Военные поселения / Л. П. Богданов // Вопросы истории. – 1980. – № 2. – С. 178–183.
570. Богданов Л. П. Военные поселения в России / Л. П. Богданов. – М. : АИО «Принт», 1992. – 89 с.
571. Богданович М. И. История царствования императора Александра I и России в его время / М. И. Богданович. – СПб., 1869. – Т. 5. – 530 с.
572. Богданович М. И. История царствования императора Александра I и России в его время / М. И. Богданович. – СПб., 1869. – Т. 6. – 523 с.
573. Болгарский праздник «Скалыян» // Херсонские епархиальные ведомости. Прибавления. – 1862. – № 15. – С. 343–356.
574. Булашев Г. О. Український народ у своїх легендах, релігійних поглядах та віруваннях : Космогонічні українські народні погляди та вірування / Г. О. Булашев / [пер. з рос. Ю. Г. Буряка ; перед. В. О. Шевчука ; прим. Ю. М. Олійника]. – К. : Фірма «Довіра», 1993. – 414 с. – (Серія: «Відродження»).
575. Верещагин Г. А. Материалы по истории бунтов в военных поселениях при Александре I / Г. А. Верещагин // Дела и дни. Исторический журнал. – 1922. – Кн. 3. – С. 148–165.
576. Вержбицкий В. Г. Революционное движение в русской армии (с 1826 по 1859 г.) / В. Г. Вержбицкий. – М., 1964. – 323 с.
577. Відгуки декабристського руху на Слобожанщині. – Б. м., б. р. – С. 123–129.

578. Власовський І. Нарис історії Української православної церкви в XVIII–XX ст. / І. Власовський. – Нью-Йорк, 1957. – 390 с.
579. Внутреннее обозрение // Харьковские епархиальные ведомости. – 1883. – № 38. – С. 608–703.
580. Вовк Х. К. Студії з української етнографії та антропології / Х. К. Вовк. – К. : Мистецтво, 1995. – 335 с. : іл.
581. Военский К. А. Император Александр I, князь Меттерних и Священный союз / К. А. Военский. – СПб., 1914. – 16 с.
582. Воропай О. Звичаї нашого народу : етнографічний нарис : у 2 кн. / О. Воропай. – К. : Оберіг, 1991. – Т. 1. – 450 с. ; Т. 2. – 445 с.
583. Воскресенский А. Г. Лескову на несколько его слов, напечатанных в № 15–16 «Гражданина» сего года, по поводу Записки Высокопреосвященного Митрополита Арсения о духоборческих и других сектах / А. Г. Воскресенский // Киевские епархиальные ведомости. – 1875. – № 19. – Отд. 2. – С. 627–638.
584. Воскресенский А. Г. Лескову на несколько его слов, напечатанных в № 15–16 «Гражданина» сего года, по поводу Записки Высокопреосвященного Митрополита Арсения о духоборческих и других сектах / А. Г. Воскресенский // Киевские епархиальные ведомости. – 1875. – № 20. – Отд. 2. – С. 657–669.
585. Восстания декабристов. Материалы. Дела Верховного уголовного суда и следственной комиссии / [под ред. М. В. Нечкиной]. – М., 1984. – Т. 18. – 368 с.
586. Гессен С. Я. Аракчеевская барщина. Исторические зарисовки из эпохи военных поселений / С. Я. Гессен. – М., 1932. – 118 с.
587. Гессен С. Я. Солдатские волнения в начале XIX в. / С. Я. Гессен. – М., 1929. – 118 с.
588. Гессен С. Я. Холерные бунты / С. Я. Гессен. – М., 1932. – 64 с.

589. Горленко В. Ф. Нариси з української етнографії та російсько-українських етнографічних зв'язків / В. Ф. Горленко. – К. : Наукова думка, 1964. – 247 с.
590. Горленко В. Ф. Народна землеробська техніка українців / Горленко В. Ф., Бойко І. Д., Куницький О. С. – К. : Наукова думка, 1971. – 162 с.
591. Гуржій І. О. Боротьба селян і робітників України проти феодально-кріпосницького гніту (з 80-х років XVIII ст. до 1861 р.) / І. О. Гуржій. – К., 1958. – 97 с.
592. Гуржій І. О. Селянський рух на Україні в 1856 році / І. О. Гуржій. – К., 1956. – 23 с.
593. Давыдов Б. Б. Австрийский офицер и русские военные поселения / Б. Б. Давыдов // Материалы Всероссийской заочной научной конференции [«Актуальные вопросы истории России на пороге XIX в.»]. – СПб., 2001. – С. 15–18.
594. Давыдов Б. Б. Военные поселения в России первой половины XIX века в оценках современников : автореф. дисс. на соискание учен. степени канд. ист. наук : спец. 07.00.02 «Отечественная история» / Б. Б. Давыдов. – М., 1994. – 23 с.
595. Давыдов Б. Б. Документы РГВИА о высочайшем смотре и маневрах поселенных войск 1837 г. / Б. Б. Давыдов // Материалы Восемнадцатой всероссийской заочной научной конференции [«История российской монархии: мнения и оценки»]. – СПб. : НЕСТОР, 2000. – С. 78–81.
596. Давыдов Б. Б. Документы ЦГВИА СССР о путешествии маршала О. Ф. Мармона по военным поселениям / Б. Б. Давыдов // Советские архивы. – 1989. – № 6. – С. 79–80.
597. Давыдов Б. Б. Из истории офицерского движения в военных поселениях в 1826–1827 гг. / Б. Б. Давыдов // Отечественные архивы. – 1994. – № 4. – С. 106–107.
598. Давыдов Б. Б. Иностранцы на службе в военных поселениях / Б. Б. Давыдов // Материалы Двадцать третьей всероссийской заочной

- научной конференции [«Актуальные вопросы Российской военной истории»]. – СПб. : НЕСТОР, 2001. – С. 46–48.
599. Давыдов Б. Б. Источники по истории военных поселений в фонде III Отделения собственной его Императорского Величества канцелярии ГАРФ / Б. Б. Давыдов // Вестник архивиста. – М., 2001. – № 4–5. – С. 9–13.
600. Давыдов Б. Б. Первый иностранный офицер на службе в военных поселениях / Б. Б. Давыдов // Известия Уральского государственного университета. – 2005. – № 39. – С. 149–151.
601. Давыдов Б. Б. Холерный бунт 1831 г. в оценке современников (Источники и их систематизация) / Б. Б. Давыдов // Материалы Двадцатой всероссийской заочной научной конференции [«Смутное время. История и современность»]. – СПб., 2000. – С. 62–64.
602. Давыдов Б. Б. «Письма о военном поселении» Д. В. Давыдова / Б. Б. Давыдов, Т. Н. Кандаурова // Постигая историю России. К 50-летию научного студенческого кружка отечественной истории средневековья и нового времени. – М., 1997. – С. 52–69.
603. Для каких браков нужно испрашивать архиерейское разрешение // Подольские епархиальные ведомости. – 1878. – № 23. – Отд. 2. – С. 836–840.
604. Добровольский А. М. Военно-административное право / А. М. Добровольский. – СПб., 1914. – 96 с.
605. Добровольский А. М. Основы организации Центрального военного управления в России и важнейших западно-европейских государствах / А. М. Добровольский. – СПб., 1901. – 419 с.
606. Довнар-Запольский М. В. Идеалы декабристов / М. В. Довнар-Запольский. – М., 1907. – 423 с.
607. Довнар-Запольский М. В. Тайное общество декабристов. Исторический очерк, написанный на основе следственного дела / М. В. Довнар-Запольский. – М., 1906. – 340 с.

608. Доронович М. О бедных духовного звания в Подольской епархии / М. Доронович // Подольские епархиальные ведомости. – 1867. – № 17. – Отд. 2. – С. 592–606.
609. Дорошенко Д. Про минулі часи на Поділлі (коротенька історія краю) / Д. Дорошенко. – Кам'янець-Подільський, 1919. – 50 с.
610. Духніч В. О. Боротьба військових поселян Херсонщини за ліквідацію поселень в 50-х роках ХІХ ст. / В. О. Духніч // Наукові записки. Станіславський педагогічний інститут : Станіслав, 1960. – Вип. 4. – С. 133–147.
611. Евстафьев П. П. Восстание военных поселян в 1817–1837 гг. / П. П. Евстафьев. – М., 1935. – 84 с.
612. Евстафьев П. П. Восстание военных поселян Новгородской губернии в 1831 году / П. П. Евстафьев. – М., 1934. – 255 с.
613. Жизнь графа М. Н. Муравьева, в связи с событиями его времени / [сост. Д. А. Кропотовым]. – СПб., 1874. – 549 с.
614. Зайончковский П. А. Военные реформы 1860–1870-х годов в России / П. А. Зайончковский. – М., 1952. – 371 с.
615. Знаменский И. О Касперовской Чудотворной иконе Божьей Матери / И. Знаменский // Херсонские епархиальные ведомости. – 1860. – № 7. – С. 381.
616. Значение Библии для первоначальных школ и правила для преподавания в них Св. истории // Киевские епархиальные ведомости. – 1862. – № 20. – Отд. 2. – С. 654–659.
617. Иконников В. С. Крестьянское движение в Киевской губернии в 1826–1827 гг. (в связи с событиями того времени) / В. С. Иконников. – СПб., 1905. – 86 с.
618. Истомин К. Узаконение 3-го мая настоящего года о раскольниках и их сектах / К. Истомин // Харьковские епархиальные ведомости. – 1883. – № 31. – Отд. 2. – С. 489–492.

619. Исторический очерк военно-учебных заведений, подведомственных Главному их управлению. От основания в России военных школ до исхода первого двадцатипятилетия благополучного царствования императора Александра Николаевича. 1700–1880 гг. / [сост. М. С. Лалаев]. – СПб., 1880. – Ч. 1–2. – 283 с.
620. Историческое описание одежды и вооружения Российских войск [Электронный ресурс] // Т. 10, 11, 12. – СПб., 1900; Т. 13. – СПб., 1901; Т. 19. – СПб., 1902; Т. 20, 21, 22, 24, 25, 27. – Новосибирск, 1944. – Режим доступа до книги : <http://listat.ru/index.html>.
621. История религии / [под ред. И. Н. Яблокова]. – М. : Высшая школа, 2002. – Т. 2. – 638 с.
622. История русской армии и флота. – М. : Образование, 1911. – 189 с.
623. Історія міст і сіл Української РСР : у 26 т. / Дніпропетровська область. – К. : Головна редакція УРЕ АН УРСР, 1969. – 957 с.
624. Історія міст і сіл Української РСР : у 26 т. / Кіровоградська область. – К. : Головна редакція УРЕ АН УРСР, 1972. – 815 с.
625. Історія міст і сіл Української РСР : у 26 т. / Миколаївська область. – К. : Головна редакція УРЕ АН УРСР, 1971. – 771 с.
626. Історія міст і сіл Української РСР : у 26 т. / Харківська область. – К. : «Радянська енциклопедія АН УРСР». – 1967. – 1002 с.
627. Історія міст і сіл Української РСР : у 26 т. / Херсонська область. – К. : Головна редакція УРЕ АН УРСР, 1972. – 684 с.
628. Історія християнської церкви в Україні / [під ред. В. Бондаренка]. – К. : Наукова думка, 1992. – 98 с.
629. Кандаурова Т. Н. Военные поселения в России. 1810–1857 гг. (проекты и их реализация) / Т. Н. Кандаурова // Вестник Московского университета. – Серия 8: история. – 1990. – № 1. – С. 61–71.
630. Кандаурова Т. Н. Военные поселения кавалерии в контексте материалов статистических атласов / Т. Н. Кандаурова // Вісник Чернігівського державного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка. – Вип. 52. –

Серія: історичні науки: № 5 : збірник. – Чернігів : ЧДПУ, 2008. – С. 84–88.

631. Кандаурова Т. Н. Граф И. О. Витт как военный теоретик / Т. Н. Кандаурова // Материалы VI Голиценских чтений [«Хозяева и гости усадьбы Вяземы»], (Большие Вяземы, 23–24 января 1999 г.). – Большие Вяземы, 1999. – С. 336–348.
632. Кандаурова Т. Н. Институт военных поселений в оценке иностранцев: социокультурный аспект / Т. Н. Кандаурова // Россия и внешний мир: диалог культур. – М., 1997. – С. 130–148.
633. Кандаурова Т. Н. Начальник южных военных поселений граф И. О. Витт / Т. Н. Кандаурова // Материалы IV Голиценских чтений [«Хозяева и гости усадьбы Вяземы»]. – Большие Вяземы, 1997. – Ч. 2. – С. 50–61.
634. Кандаурова Т. Н. Опыт реформаторства Александра I: Новгородские и Херсонские военные поселения / Т. Н. Кандаурова // Тезисы докладов и сообщений научной конференции [«Прошлое Новгорода и Новгородской земли»], (Новгород, 14–15 ноября 1995 г.). – Новгород, 1995. – С. 100–103.
635. Кандаурова Т. Н. Система образования в военных поселениях России в XIX в. / Т. Н. Кандаурова // Педагогика. – 2000. – № 7. – С. 73–78.
636. Кандаурова Т. Н. Социальная организация военных поселений в России / Т. Н. Кандаурова // Вестник Московского университета. – Серия 8: История. – 1997. – № 4. – С. 56–71.
637. Кандаурова Т. Н. Социально-экономические характеристики и модель хозяйственной организации округов военных поселений кавалерии на последнем этапе развития (по материалам массовых статистических источников) / Т. Н. Кандаурова // Труды VIII конференции Ассоциации «История и компьютер» [«Круг идей: электронные ресурсы исторической информатики»] [Электронный ресурс] / ред. Л. И. Бородкин, В. Н. Владимиров. – М., 2003. – С. 271–288. – Режим доступа : <http://www.hist.usu.ru/dais/articles/2/Kandaurova.doc>.

638. Кандаурова Т. Н. Херсонские военные поселения. 1817–1832 гг. (административно-хозяйственная структура) : автореф. дисс. на соискание учен. степени канд. ист. наук : спец. 07.00.02 «История СССР» / Т. Н. Кандаурова. – М., 1990. – 25 с.
639. Кандаурова Т. Н. Херсонские военные поселения. 1817–1832: (Административно-хозяйственная структура) : дисс. ... канд. ист. наук : 07.00.02 / Кандаурова Татьяна Николаевна. – М., 1989. – 440 с.
640. Кандаурова Т. Н. Экономическая организация военных поселений кавалерии (1830–1850-е гг.). Опыт количественного анализа статистических атласов / Т. Н. Кандаурова // Труды III конференции Ассоциации «История и компьютер» [«Круг идей: модели и технологии исторической информатики»]. – М., 1996. – С. 157–170.
641. Кандаурова Т. Н. Военные поселения в оценке современников / Т. Н. Кандаурова, Б. Б. Давыдов // Вестник Московского университета. – Серия 8: история. – 1992. – № 2. – С. 44–55.
642. Каппелер А. Россия – многонациональная империя: Возникновение. История. Распад / Андреас Каппелер ; [пер. с нем. С. Червонная]. – М. : Прогресс-Традиция, 2000. – 344 с.
643. Карцов П. П. О военных поселениях при графе Аракчееве / П. П. Карцов // Русский вестник. – СПб., 1890. – № 2. – С. 139–171.
644. Карцов П. П. О военных поселениях при графе Аракчееве / П. П. Карцов // Русский вестник. – СПб., 1890. – № 3. – С. 82–113.
645. Карцов П. П. О военных поселениях при графе Аракчееве / П. П. Карцов // Русский вестник. – СПб., 1890. – № 4. – С. 75–108.
646. Кизеветтер А. А. Исторические очерки / А. А. Кизеветтер. – М., 1912. – 502 с.
647. Кирчів Р. Ф. Сімейні звичаї та обряди // Етнографія України [за ред. С. А. Макарчука] / Р. Ф. Кирчів. – Львів, 1994. – С. 141–356.
648. Князьков С. А. Картины по русской истории / С. А. Князьков. – М. : ГРОСМАН и КНЕБЕЛЬ, 1913. – 15 с.

649. Ковбасюк С. М. Військові поселення кінноти. Заснування і поширення військових поселень на Україні: дис. ... канд. іст. наук : 07.00.02 / Ковбасюк Самсон Михайлович. – Одеса, 1945. – Ч. 1. – 289 с.
650. Козинець О. Військова освіта за часів Миколи I в історіографії другої половини XIX століття / О. Козинець // Матеріали міжнародної наукової конференції [«Історична наука: проблеми розвитку»]. – Луганськ, 2002. – С. 55–59.
651. Козинець О. Г. Військова освіта за часів Миколи I в російській історіографії 90-х років XX століття / О. Г. Козинець // Вісник Чернігівського державного педагогічного університету – Вип. 27. – Серія: історичні науки. – 2004. – № 2. – С. 133–136.
652. Козинець Е. Г. Военные кантонисты российской армии второй четверти XIX века / Е. Г. Козинець // Сборник материалов межвузовской научно-практической конференции [«Историко-правовые и социально-экономические аспекты развития общества»]. – Чернигов, 2004. – Вып. 3. – С. 84–87.
653. Козинець О. Г. Питання підготовки кадрів російської армії другої чверті XIX століття в дореволюційній та радянській історіографії / О. Г. Козинець // Вісник Чернігівського державного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка. – Вип. 52. – Серія: історичні науки: № 5 : збірник. – Чернігів : ЧДПУ, 2008. – С. 89–94.
654. Козинець О. Г. Підготовка кадрів російської армії у другій чверті XIX століття : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.02 «Всесвітня історія» / О. Г. Козинець. – Х., 2005. – 18 с.
655. Козинець О. Перетворення в системі військової освіти за часів правління Миколи I / О. Козинець // Вісник Чернігівського державного педагогічного університету – Вип. 15. – Серія: історичні науки. – 2002. – № 1. – С. 32–36.
656. Козинець О. Підготовка військових кадрів Російської імперії у другій чверті XIX століття (за наративними джерелами) / О. Козинець //

Наукові праці Кам'янець-Подільського університету. Історичні науки. – 2004. – Т. 12. – С. 458–464.

657. Колєватов О. О. Зміни у структурі і функціонуванні Слобідсько-Українських військових поселень внаслідок реформи 1827 р. / О. О. Колєватов // Україна і Росія: досвід історичних зв'язків та перспективи співробітництва : збірник наукових праць. – Кривий Ріг, 2004. – С. 19–25.
658. Колєватов О. О. Органи управління в Слобідсько-Українських військових поселеннях 1817–1832 рр. / О. О. Колєватов // Сіверянський літопис. – 2006. – № 1. – С. 66–73.
659. Колєватов А. А. Организация и развертывание Слободско-Украинских военных поселений в 1817–1832 гг. / А. А. Колєватов // Русский сборник: исследования по истории России XIX–XX вв. – М., 2004. – № 1. – С. 9–28.
660. Колєватов О. О. Організація церкви в Слобідсько-Українських військових поселеннях / О. О. Колєватов // Вісник Чернігівського державного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка. – Вип. 27. – Серія: історичні науки. – № 2 : збірник. – Чернігів : ЧДПУ, 2004. – № 27. – С. 51–56.
661. Колєватов О. О. Передісторія військових поселень Російської імперії першої половини XIX ст. / О. О. Колєватов // Історичні записки : збірник наукових праць. – Луганськ, 2004. – № 3–4. – С. 53–66.
662. Колєватов О. О. Розвиток торгівлі у Слобідсько-Українських військових поселеннях до їх реорганізації у 30-х рр. XIX ст. / О. О. Колєватов // Сіверянський літопис. – 2004. – № 5–6. – С. 34–39.
663. Колєватов О. О. Слобідсько-Українські військові поселення російської армії в 1817–1832 рр.: адміністративно-господарська структура : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.02 «Всесвітня історія» / О. О. Колєватов. – Чернігів, 2007. – 20 с.

664. Колєватов О. О. Функціонування кінних заводів у Слобідсько-Українських військових поселеннях / О. О. Колєватов // Вісник Чернігівського державного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка. – Вип. 33. – Серія: історичні науки. – № 3 : збірник. – Чернігів : ЧДПУ, 2006. – № 33. – С. 93–97.
665. Константинов Н. А. Школьная система военных поселений / Н. А. Константинов // Советская педагогика. – 1938. – № 6. – С. 108–119.
666. Корнилов А. Курс истории России XIX в. / А. Корнилов. – М. : Издание М. и С. Сабашниковых, 1912. – Ч. 1. – 208 с.
667. Кропотов Д. А. Жизнь графа М. Н. Муравьева, в связи с событиями его времени и до назначения его губернатором в Гродно / Д. А. Кропотов. – СПб., 1874. – 550 с.
668. Культура і побут населення України: навч. посібник / [за ред. В. І. Наулко, А. Ф. Артюх, В. Ф. Горленко та ін.]. – К. : Либідь, 1993. – 288 с.
669. Кункль А. Аракчеевщина / А. Кункль. – М., 1929. – 63 с.
670. Лебединцев Ф. Братства / Ф. Лебединцев // Киевские епархиальные ведомости. – 1862. – № 10. – Отд. 2. – С. 353–359.
671. Леев Ф. А. Дореформенная армия. (По запискам графа П. Д. Киселева) / Ф. А. Леев // Вестник всемирной истории : ежемесячный журнал новой литературы и исторической науки. – 1901. – № 11. – С. 96–126.
672. Лекции по русской истории профессора С. Ф. Платонова / [издал И. Блинов]. – СПб., 1907. – 654 с.
673. Линков Я. И. Крестьянское движение в России во время Крымской войны. 1853–1856 гг. / Я. И. Линков. – М., 1940. – 111 с.
674. Липовская Т. Д. Из истории аграрного обучения в военных поселениях Украины (1825–1857 гг.) / Т. Д. Липовская // Матеріали других наукових читань, присвячених пам'яті Д. П. Пойди [«Питання аграрної історії України та Росії»]. – Дніпропетровськ : Промінь, 1997. – С. 55–60.
675. Липовская Т. Д. Освещение классовой борьбы в военных поселениях в русской периодической печати второй половины XIX – начала XX века /

- Т. Д. Липовская // *Историографические и источниковедческие проблемы отечественной истории*. – Днепропетровск, 1984. – Вып. 2. – С. 64–71.
676. Липовская Т. Д. Социально-экономическое положение военных поселян на Украине (1817–1857 гг.) / Т. Д. Липовская. – Днепропетровск, 1982. – 83 с.
677. Лозко Г. С. Українське народознавство. [2-е вид., доповнене та перероблене] / Г. С. Лозко. – К. : «АртЕк», 2004. – 472 с. : іл.
678. Лиман І. І. Державна церква і державна влада: Південна Україна (1775 – 1861) / І. І. Лиман. – Запоріжжя : РА «Тандем-У», 2004. – 400 с.
679. Лиман І. І. Православна церква на півдні України (1775–1861 рр.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України» / І. І. Лиман. – Х., 2005. – 33 с.
680. Лиман І. І. Російська православна церква на півдні України останньої чверті XVIII – середини XIX століття / І. І. Лиман. – Запоріжжя : РА «Тандем-У», 2004. – 488 с.
681. Лыкошин А. С. Военные поселения / А. С. Лыкошин // *Великая реформа. Русское общество и крестьянский вопрос о прошлом и настоящем*. – М., 1911. – Т. 2. – С. 86–106.
682. Матвеев О. В. Военные поселения: Идеи, проекты, реализация [Электронный ресурс] / О. В. Матвеев // *Вестник Новгородского государственного университета*. – 1998. – № 9. – Режим доступа до журн.:
<http://www.admin.novsu.ac.ru/uni/vestnik.nsf/All/2BD86B0A7858BF05C3256727002E7B98>.
683. Матвеев О. В. Военные поселения: Идеи. проекты. реализация (На примере Новгородских военных поселений. 1816–1831 годы) : автореф. дисс. на соискание учен. степени канд. ист. наук : спец. 07.00.02 «Отечественная история» / О. В. Матвеев. – Великий Новгород, 1999. – 17 с.

684. Медованіе в Древней Руси и остатки его при церквах Подольской епархїи // Подольскіе епархіальныя ведомости. – 1878. – № 13. – Отд. 2. – С. 483–489.
685. Медованіе в Древней Руси и остатки его при церквах Подольской епархїи // Подольскіе епархіальныя ведомости. – 1878. – № 19. – Отд. 2. – С. 673–685.
686. Мельгунов С. П. Правительство и общество после войны / С. П. Мельгунов // Отечественная война и русское общество. – М., 1912. – Т. 7. – С. 151–236.
687. Миронов Б. Н. Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX в.) : [в 2 т.] / Б. Н. Миронов. – СПб. : Дмитрий Буланин, 2003. – Т. 1. – 550 с.
688. Миронов Б. Н. Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX в.) : [в 2 т.] / Б. Н. Миронов. – СПб. : Дмитрий Буланин, 2003. – Т. 2. – 556 с.
689. Мирошников И. Я. Военные поселения в планах декабристов / И. Я. Мирошников // Военно-исторический журнал. – 1977. – № 1. – С. 97–99.
690. Михеев С. П. История русской армии. Переходная эпоха 1815–1856 гг. / С. П. Михеев. – М. : Образование, 1911. – Т. 4. – 155 с.
691. Мірошніков І. Я. Повстання військових поселян Серпухівського уланського полку в Слобідсько-Українській губернії 1829 р. / І. Я. Мірошніков // Учені записки Харківського державного університету ім. О. М. Горького : твори історичного факультету. – Т. 2. – Вип. 9. – Х., 1952. – С. 105–115.
692. Народная школа и духовенство // Харьковскіе епархіальныя ведомости. – 1883. – № 11. – Отд. 2. – С. 172–175.
693. Новомиргородская бесплатная школа // Херсонскіе епархіальныя ведомости. Прибавления. – 1860. – № 11. – С. 750–758.

694. О действиях приходских попечительств в Подольской епархии // Подольские епархиальные ведомости. – 1869. – Отд. 2. – № 14. – С. 611–618.
695. О методах обучения грамоте // Киевские епархиальные ведомости. – 1862. – № 19. – С. 621–632.
696. О нашем проповедничестве // Подольские епархиальные ведомости. – 1867. – № 7 – Отд. 2. – С. 216–239.
697. О скопческой секте и проявлении ее в Балтском уезде Подольской губернии // Подольские епархиальные ведомости. – 1878. – № 12. – Отд. 2. – С. 437–448.
698. Обзор рукописных памятников по истории Слободской Украины, хранившиеся в Военно-Ученом архиве в Санкт-Петербурге. – Х. : Печатное дело, 1901. – 60 с.
699. Обозрение состава и устройства регулярной русской кавалерии / [сост. П. А. Иванов]. – СПб., 1864. – 317 с.
700. Орлик В. М. Державні селяни у податковій політиці Російської імперії в кінці XVIII – середині XIX ст. (на матеріалах українських губерній) / В. М. Орлик // Український історичний журнал. – 2007. – № 1 (472). – С. 94–104.
701. Орлик В. М. Податкова політика Російської імперії в Україні в дореформений період / В. М. Орлик [відпов. ред. член-кореспондент НАН України О. П. Реснт]. – Кіровоград : Імекс-ЛТД, 2007. – 631 с.
702. Орлик В. М. Фінансова політика Російської імперії в українських губерніях у XIX ст. (історіографія проблеми) / В. М. Орлик // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – Вип. XI. – К. : Ін-т історії України НАН України, 2006. – С. 85–95.
703. Орлик В. М. Питні збори в українських губерніях Російської імперії у першій чверті XIX ст. / В. М. Орлик // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – Вип. IX. – К. : Ін-т історії України НАН України, 2005. – С. 175–187.

704. Память в народе о декабристских событиях 1825 г. в Василькове. – Б. м. и б. г. – 14 с.
705. Патенко С. Город Новомиргород, его храмы и духовное управление / С. Патенко // Херсонские епархиальные ведомости. Прибавления. – 1880. – № 13. – С. 387–403.
706. Пашутин А. Н. Исторический очерк г. Елисаветграда / А. Н. Пашутин. – Елисаветград, 1897. – 311 с.
707. Петров А. Н. Устройство и управление военных поселений в России : сборник / А. Н. Петров // Граф Аракчеев и военные поселения. 1809–1831. – СПб., 1871. – С. 85–308.
708. По поводу газетных известий о распространении раскола в с. Казачьей-Лопани // Харьковские епархиальные ведомости. – 1883. – № 34. – Отд. 2. – С. 535–541.
709. Попов О. По вопросу о подделке церковных восковых свеч / О. Попов // Харьковские епархиальные ведомости. – 1881. – № 10. – Отд. 2. – С. 462–466.
710. Предтеченский А. В. Брошюра М. М. Сперанского «О военных поселениях» / А. В. Предтеченский // Труды ЛОИИ АН СССР. – 1964. – Вып. 7. – С. 263–270.
711. Предтеченский А. В. Декабристы и военные поселения / А. В. Предтеченский // Ученые записки Горьковского государственного университета. – Серия: история-философия. – Горький, 1964. – Т. 1. – Вып. 72. – С. 135–153.
712. Предтеченский А. В. Очерки общественно-политической истории России в первой четверти XIX века / А. В. Предтеченский. – М., Л. : Изд-во Акад. наук СССР, 1957. – 456 с.
713. Пригарина Т. В. Обряды, связанные с дождем в весенне-летнем календарном цикле праздников украинцев, болгар и русских Одесщины / Т. В. Пригарина // Археология и этнология Восточной Европы : материалы и исследования. – Одесса, 1997. – С. 327–334.

714. Приложения // Столетие военного министерства. 1802–1902. Комплектование войск в царствование Александра I. Главный штаб // Исторический очерк. – СПб. : Бережливость, 1902. – Т. 4. – Ч. 1. – Кн. 1. – Отд. 2. – 239 с.
715. Проект об устройстве военной полиции при гвардейском корпусе // Русская старина. – 1881. – № 1. – С. 217–219.
716. Путята Н. В. Еще несколько слов о военных поселениях / Н. В. Путята // Русский архив. – 1874. – № 4. – С. 1042–1047.
717. Ратч В. Сведения о графе Аракчееве, собранные Василием Ратчем / В. Ратч. – Б. м., 1861. – 197 с.
718. Редигер А. Комплектование и устройство вооруженной силы / А. Редигер. – 3-е изд. – СПб., 1900. – 576 с.
719. Русское православие: вехи истории / [науч. ред. А. И. Клибанов]. – М. : Политиздат, 1989. – 719 с.
720. Сведения о сельской школе в селе Елисаветградка // Херсонские епархиальные ведомости. Прибавления. – 1861. – Ч. 2. – № 1. – С. 87–88.
721. Семевский В. И. Политические и общественные идеи декабристов / В. И. Семевский. – СПб., 1909. – 699 с.
722. Сергієнко Г. Я. Декабристи та їх революційні традиції на Україні / Г. Я. Сергієнко. – К. : Наукова думка, 1975. – 184 с.
723. Сергієнко Г. Я. Суспільно-політичний рух на Україні після повстання декабристів / Г. Я. Сергієнко. – К. : Наукова думка, 1971. – 299 с.
724. Середонин С. М. Граф М. М. Сперанский. Очерк государственной деятельности / С. М. Середонин. – СПб., 1909. – 189 с.
725. Скальковский А. Хронологическое обозрение истории Новороссийского края : в 2 ч. / А. Скальковский. – Одесса, 1838. – Ч. 2: 1836–1838 гг. – 349 с.
726. Слабченко М. Є. Військові поселення на Україні / М. Є. Слабченко // Матеріали економічно-соціальної історії України XIX століття. – Одеса, 1925. – Т. 1. – С. 83–92.

727. Смолич И. К. История Русской Церкви 1700–1917 [в 2 ч.] / И. К. Смолич. – М. : Спасо-Преображенский Валаамский монастырь, 1997. – Ч. 2. – 798, [1] с. : ил. – (850-летию основания Москвы посвящается).
728. Соломенна Т. В. О. А. Аракчеев – політик і людина : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.02 «Всесвітня історія» / Т. В. Соломенна. – Х., 2004. – 18 с.
729. Соломенна Т. Граф О. А. Аракчеев: спроба реконструкції історико-психологічного портрету / Т. Соломенна // Вісник Чернігівського державного педагогічного університету. – Вип. 15. – Серія: історичні науки. – 2002. – № 1. – С. 28–32.
730. Соломенная Т. В. А. А. Аракчеев-помещик (к вопросу о роли субъективного фактора в истории зажиточного помещичьего крестьянства России первой половины XIX в.) / Т. В. Соломенная, К. М. Ячменихин // Вестник Московского университетата. – Серия 8: история. – 2002. – № 5. – С. 52–57.
731. Сперанский М. М. О военных поселениях / М. М. Сперанский // Русский вестник. – СПб., 1890. – № 4. – С. 108–117.
732. Столетие военного министерства. 1802–1902. Военные министры и главноуправляющие военною частью в России с 1701 по 1910 год / [сост. Н. М. Затворницкий]. – СПб., 1911. – Т. 3. – Отд. 6. – 316 с.
733. Столетие военного министерства. 1802–1902. Главное артиллерийское управление. Исторический очерк / [сост. Д. П. Струков]. – СПб., 1902. – Т. 6. – Ч. 1. – Кн. 1. – 94 с.
734. Столетие военного министерства. 1802–1902. Главное военно-медицинское управление. Исторический очерк / [сост. В. С. Кручек-Голубов, Н. И. Кульбин, Д. А. Скалон]. – СПб., 1902. – Т. 8. – Ч. 1. – 306 с.
735. Столетие военного министерства. 1802–1902. Главное военно-судебное управление. Исторический очерк / [под. ред. В. А. Апушкина]. – СПб., 1914. – Т. 12. – Ч. 2. – Кн. 1. – 414 с.

736. Столетие военного министерства. 1802–1902. Главное военно-судебное управление. Исторический очерк / [под. ред. В. А. Апушкина]. – СПб., 1914. – Т. 12. – Ч. 2. – Кн. 2. – 370 с.
737. Столетие военного министерства. 1802–1902. Главное инженерное управление. Царствование императора Александра I. Результаты деятельности инженерного управления. Строительство и инженерные войска. Исторический очерк / [сост. В. Г. Фабрициус]. – СПб., 1902. – Т. 7. – Ч. 1. – 788.
738. Столетие военного министерства. 1802–1902. Главный штаб. Исторический очерк / [сост. А. Т. Борисевич]. – СПб., 1902. – Т. 4. – Ч. 1. – Кн. 2. – Отд. 2. – 399 с.
739. Столетие военного министерства. 1802–1902. Главный штаб. Комплектование войск в царствование Александра I. Исторический очерк / [сост. В. В. Щепетильников]. – СПб., 1902. – Т. 4. – Ч. 1. – Кн. 1. – Отд. 2. – 211 с.
740. Столетие военного министерства. 1802–1902. Главный штаб. Комплектование войск в царствование императора Николая I. Исторический очерк / [сост. В. В. Щепетильников, Н. П. Михневич]. – СПб., 1907. – Т. 4. – Ч. 2. – Кн. 1. – Отд. 2. – 330 с.
741. Столетие военного министерства. 1802–1902. Исторический очерк развития военного управления в России / [сост. Н. А. Данилов]. – СПб., 1902. – Т. 1. – 680 с.
742. Столетие военного министерства. 1802–1902. Комплектование вооруженных сил в России до 1802 г. / [сост. А. К. Ильенко, Н. П. Михневич]. – СПб., 1902. – Т. 4. – Ч. 1. – Кн. 1. – Отд. 1. – 317 с.
743. Столетие военного министерства. 1802–1902. Указатель биографических сведений, архивных и литературных материалов, касающихся чинов общего состава по канцелярии Военного министерства с 1802 до 1902 г. включительно / [сост. Н. М. Затворницкий]. – СПб., 1909. – 973 с.

744. Столетие военного министерства. 1802–1902. Управление генерал-инспектора кавалерии о ремонтировании кавалерии / [сост. В. В. Ермолов, М. М. Рынди́н, Д. А. Скалон]. – СПб., 1906. – Т. 13. – Кн. 3. – Отд. 1. – 238 с.
745. Струков Д. Аракчеев граф Алексей Андреевич / Д. Струков. – СПб., 1894. – 27 с.
746. Суханов И. В. Обычаи, традиции, обряды как социальные явления / И. В. Суханов. – Горький, 1973. – 256 с.
747. Суханов И. В. Обычаи, традиции, преемственность поколений / И. В. Суханов. – М., 1976. – 216 с.
748. Сушко В. А. Поховальна обрядовість українців Слобожанщини ХІХ – ХХІ ст. : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.05. – «Етнологія» / В. А. Сушко. – К., 2007. – 19 с.
749. Таранець С. В. Старообрядчество Подолии / С. В. Таранець. – К., 2000. – 239 с.
750. Татаринова-Багаліївна О. Д. Нариси з історії військових поселень на Україні. Рух побозьких козаків 1817 р. / О. Д. Татаринова-Багаліївна // Ювілейний збірник на пошану академіка Дмитра Івановича Багалія. З нагоди 70-ї річниці життя та 50-х роковин наукової діяльності. – К., 1927. – С. 849–865.
751. Ткач Ю. В. Створення військових поселень російської армії в Київській і Подільській губерніях / Ю. В. Ткач // Вісник Чернігівського державного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка. – Вип. 52. – Серія: історичні науки: № 5 : збірник. – Чернігів : ЧДПУ, 2008. – С. 79–83.
752. Тургаев А. С. Военные поселения и новгородские крестьяне, 1832–1857 гг.: дис. ... доктора ист. наук : 07.00.02 / Александр Сергеевич Тургаев. – СПб., 2000. – 448 с.
753. Тургаев А. С. Социально-экономическое положение пахотных солдат Северо-Запада России. 1831–1865 гг. : автореф. дисс. на соискание учен.

- степени канд. ист. наук : спец. 07.00.02 «История СССР» / А. С. Тургаев. – Л., 1985. – 21 с.
754. Угринович Д. М. Обряды. «За» и «против» Д. М. Угринович. – М. : Политиздат, 1975. – 176 с.
755. Українці: народні вірування, повір'я, демонологія / [упор., прим. та біогр. нариси А. П. Пономарьова, Т. В. Косміної, О. О. Боряк ; вст. ст. А. П. Пономарьова ; іл. В. І. Гордієнка]. – К. : Либідь, 1991. – 640 с. : іл. – («Пам'ятки історичної думки України»).
756. Уманец Ф. М. Александр и Сперанский : Историческая монография / Ф. М. Уманец. – СПб., 1910. – 170 с.
757. Федоров В. А. Восстание военных поселян в Чугуеве в 1819 г. / В. А. Федоров // Исторические записки. – 1955. – Т. 52. – С. 305–324.
758. Федоров В. А. Борьба крестьян России против военных поселений (1810–1818) / В. А. Федоров // Вопросы истории. – 1952. – № 11. – С. 112–124.
759. Федоров В. А. Восстание новгородских военных поселений в 1831 г. / В. А. Федоров // Преподавание истории в школе. – 1956. – № 5. – С. 26–33.
760. Федоров В. А. Солдатское движение в годы декабристов. 1816–1825 гг. / В. А. Федоров. – М., 1963. – 206 с.
761. Федоров В. П. Аракчеев в приказах его по военным поселениям (По поводу 100-летия устройства поселений). 1810–1910 / В. П. Федоров. – СПб., 1911. – 59 с.
762. Федоров. Д. В. «Игрушечная армия» (Из быта южнорусских кантонистов) / Д. В. Федоров // Исторический вестник. – 1899. – Т. 78. – № 10. – С. 157–172.
763. Хиони И. А. Бугские казаки и их борьба против феодально-крепостнического гнета (последняя четверть XVIII – первая четверть XIX века): дисс. ... канд. ист. наук : 07.00.02 / Хиони Иван Александрович. – Одесса, 1973. – 212 с.

764. Хмарський В. М. З історії розвитку археографії на Півдні України: Аполлон Скальковський / В. М. Хмарський // Записки історичного факультету / Одеський державний університет ім. І. І. Мечникова. – Одеса, 1998. – Вип. 6. – 318 с.
765. Хмарський В. М. Самсон Ковбасюк (1903–1986): науковий та науково-організаційний внесок у розвиток україністики в Одесі / В. М. Хмарський // Матеріали II Міжнародної науково-практичної конференції, присвяченої 65-й річниці визволення Одеси від окупантів [«Південь України: етноісторичний, мовний, культурний та релігійний виміри»], (Одеса, 10–11 квітня 2009 р.). – Одеса: «ВМВ», 2009. – С. 372–377.
766. Цубенко В. Л. Агрокультура населення Українського (Харківського) військового поселення кавалерії (1817–1857 рр.) / В. Л. Цубенко // Науковий вісник / Одеський державний економічний університет. Всеукраїнська асоціація молодих науковців. – Науки: економіка, політологія, історія. – 2007. – № 12 (49). – С. 115–123.
767. Цубенко В. Л. Адміністративний устрій Українського (Харківського) військового поселення кавалерії. 1817–1857 рр. / В. Л. Цубенко // Науковий вісник / Одеський державний економічний університет. Всеукраїнська асоціація молодих науковців. – Науки: економіка, політологія, історія. – 2006. – № 14 (34). – С. 189–198.
768. Цубенко В. Л. Військові поселення кавалерії на території України: особливості та загальні тенденції існування / В. Л. Цубенко. – Одеса : Астропринт, 2008. – 456 с. : іл.
769. Цубенко В. Л. Військові поселенці і дунайські козаки / В. Л. Цубенко // Записки історичного факультету / Одеський національний університет імені І. І. Мечникова. – Одеса : Гермес, 2003. – Вип. 14. – С. 146–150.
770. Цубенко В. Л. Динаміка складу населення Києво-Подільського військового поселення кавалерії (1837–1857) / В. Л. Цубенко // Наукові записки / Тернопільський національний педагогічний університет імені

Володимира Гнатюка. – Серія: історія. – Тернопіль : Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2008. – Вип. 3. – С. 26–33.

771. Цубенко В. Л. До питання про майнове розшарування військових поселенців Українського (Харківського) військового поселення кавалерії (1817–1857) / В. Л. Цубенко / Матеріали VI Міжнародної наукової конференції, присвяченої 150-річчю з дня народження академіка В. П. Бузескула [«Проблеми історії та археології України»]. – Х. : ТОВ «НТМТ», 2008. – С. 101.
772. Цубенко В. Л. До питання про формування Києво-Подільського військового поселення кавалерії / В. Л. Цубенко // Науковий вісник / Одеський державний економічний університет. Всеукраїнська асоціація молодих науковців. – Науки: економіка, політологія, історія. – 2007. – № 5 (42). – С. 121–129.
773. Цубенко В. Л. З історії військово-господарських формувань в Україні: Новоросійське (Херсонське) військово поселення кавалерії. 1817–1857 рр. / Одеський національний ун-т ім. І. І. Мечникова. Історичний факультет. Кафедра Історії України; Відділ історії козацтва на Півдні України НДІ козацтва Інституту історії України НАН України / В. Л. Цубенко. – Одеса : Optimum, 2006. – 220 с. : рис. – («Чорноморська минувшина» презентує ; Число 1).
774. Цубенко В. Л. Історія розвитку пожежної охорони Українського (Харківського) та Києво-Подільського військових поселень кавалерії (1817–1857 рр.) / В. Л. Цубенко // Інтелігенція і влада : громадсько-політичний науковий збірник. – Вип. 14. – Серія: історія. – Одеса : Астропринт, 2008. – С. 69–82.
775. Цубенко В. Л. Кондукторські школи Українського (Харківського) військового поселення кавалерії / В. Л. Цубенко // Наукові записки / Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка. – Серія: історія. – Тернопіль : Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2008. – Вип. 1. – С. 18–22.

776. Цубенко В. Л. Ліквідація Києво-Подільського військового поселення кавалерії (1857–1866) / В. Л. Цубенко // Інтелігенція і влада : громадсько-політичний науковий збірник. – Вип. 9. – Серія: історія. – Одеса: Астропринт, 2007. – С. 85–93.
777. Цубенко В. Л. Місіонерська діяльність православної церкви серед населення Києво-Подільського військового поселення кавалерії / В. Л. Цубенко // Інтелігенція і влада : громадсько-політичний науковий збірник. – Вип. 11. – Серія: історія. – Одеса : Астропринт, 2008. – С. 111–118.
778. Цубенко В. Л. Організація Києво-Подільського військового поселення кавалерії (1831–1837 рр.) / В. Л. Цубенко // Південний архів : збірник наукових праць. Історичні науки. – Вип. 24. – Херсон : Вид-во ХДУ, 2007. – С. 146–149.
779. Цубенко В. Л. Особливості розвитку сільського господарства Києво-Подільського військового поселення кавалерії (1836–1857) / В. Л. Цубенко // Науковий вісник / Одеський державний економічний університет. Всеукраїнська асоціація молодих науковців. – Науки: економіка, політологія, історія. – 2007. – № 2 (39). – С. 129–136.
780. Цубенко В. Л. Охорона здоров'я в Українському (Харківському) та Києво-Подільському військових поселеннях кавалерії у першій половині XIX століття / В. Л. Цубенко // Сіверянський літопис. – 2008. – № 6. – С. 84–91.
781. Цубенко В. Л. Підприємницька діяльність військових поселенців Українського (Харківського) та Києво-Подільського військових поселень кавалерії / В. Л. Цубенко // Історична панорама : збірник наукових статей ЧНУ. Спеціальність «Історія». – Чернівці : Вид-во Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича «Рута», 2008. – Вип. 7. – С. 15–31.
782. Цубенко В. Л. Повстання військових поселенців Серпухівського уланського полку (1829 р.) / В. Л. Цубенко // Науковий вісник /

- Одеський державний економічний університет. Всеукраїнська асоціація молодих науковців. – Науки: економіка, політологія, історія. – 2007. – № 1 (38). – С. 160–168.
783. Цубенко В. Л. Похоронні та поминальні обряди населення Києво-Подільського військового поселення кавалерії / В. Л. Цубенко // Народознавчі зошити. – Двомісячник / Інститут народознавства Національної академії наук України. – Львів – К., 2006. – Зошит 5–6 (71–72). – С. 790–792.
784. Цубенко В. Л. Професійні навчальні заклади Українського військового поселення кавалерії / В. Л. Цубенко // Науковий вісник / Одеський державний економічний університет. Всеукраїнська асоціація молодих науковців. – Науки: економіка, політологія, історія. – 2006. – № 17 (37). – С. 107–116.
785. Цубенко В. Л. Склад населення Українського (Харківського) військового поселення кавалерії (1817–1857) / В. Л. Цубенко // Грані : науково-теоретичний і громадсько-політичний альманах. – Серія: історія. – Дніпропетровськ, 2008. – № 5 (61). – С. 9–14.
786. Цубенко В. Л. Соціальний захист військовослужбовців Українського (Харківського) та Києво-Подільського військових поселень кавалерії: історичний аспект / В. Л. Цубенко // Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки. Історичні науки. – Луцьк, 2008. – № 11. – С. 10–15.
787. Цубенко В. Л. Територіальний устрій Українського (Харківського) військового поселення кавалерії. 1817–1857 рр. / В. Л. Цубенко // Інтелігенція і влада : громадсько-політичний науковий збірник. – Вип. 8. – Серія: історія. – Одеса : Астропринт, 2006. – С. 77–87.
788. Цубенко В. Л. Територія і населені пункти Києво-Подільського військового поселення кавалерії (1837–1857) / В. Л. Цубенко // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. – К., 2008. – Вип. 39. – С. 59–66.

789. Цубенко В. Л. Традиційно-побутова культура військових поселенців Українського (Харківського) та Києво-Подільського військових поселень кавалерії (1817–1857) / В. Л. Цубенко // Українознавство. Історичні науки. – № 3 (28). – С. 137–141.
790. Цубенко В. Л. Участь військових поселенців у церемоніалі поховання імператора Олександра I (1825) / В. Л. Цубенко // Записки історичного факультету / Одеський національний університет імені І. І. Мечникова. – Одеса, 2007. – Вип. 18. – С. 47–53.
791. Цубенко В. Л. Формування території та населені пункти Новоросійського військового поселення кавалерії (1817–1857 рр.) / В. Л. Цубенко // Чорноморська минувшина. Записки Відділу історії козацтва на Півдні України Науково-дослідного інституту козацтва Інституту історії України НАН України : зб. наук. пр. – Вип. 1. – Одеса, 2006. – С. 52–64.
792. Цубенко В. Л. Характеристики капіталу Українського (Харківського) та Києво-Подільського військових поселень кавалерії / В. Л. Цубенко // Сіверянський літопис. – 2008. – № 5. – С. 73–80.
793. Цубенко В. Л. Школи військової підготовки в Новоросійському військовому поселенні / В. Л. Цубенко // Науковий збірник Ізмаїльського державного гуманітарного університету. – Ізмаїл, 2002. – Вип. 13. – С. 11–13.
794. Чернышев Н. Памятная книжка Киевской губернии с приложением карты на 1856 г. / Н. Чернышев. – К., 208 с.
795. Чернявский Д. Краткий исторический очерк степного лесоразведения / Д. Чернявский // Труды по лесному опытному делу Украины. Материалы по степному лесоразведению. – Х., 1926. – Вып. 3. – С. 59–90.
796. Что делается в современном расколе поповской секты? // Подольские епархиальные ведомости. – 1867. – № 13. – Отд. 2. – С. 447–464.
797. Шамрай С. Київська козаччина 1855 року (до історії селянських рухів на Київщині) / С. Шамрай. – К., 1928. – 126 с.

798. Шандра В. С. Генерал-губернаторства в Україні: XIX – початок XX століття / В. С. Шандра. – К. : НАН України, Ін-т історії України, 2005. – 427 с.
799. Шандра В. С. «Капрал Гаврилович Безрукий» Д. Г. Бібіков як уособлення імперської практики [Електронний ресурс] / В. С. Шандра // Щоденна всеукраїнська газета «День». – № 63. – 13 квітня 2007. – Режим доступу : <http://www.day.kiev.ua/180276/>
800. Шандра В. С. «Капрал Гаврилович Безрукий» Д. Г. Бібіков як уособлення імперської практики [Електронний ресурс] / В. С. Шандра // Щоденна всеукраїнська газета «День». – № 68. – 20 квітня 2007. – Режим доступу : <http://www.day.kiev.ua/180703/>
801. Шармар О. **Військові поселення в Україні (1817–1857 рр.): історико-правовий аспект** [Електронний ресурс] / О. Шармар // **Воєнна історія. – 2003. – № 2.** – Режим доступу : http://warhistory.ukrlife.org/2_03_9.htm.
802. Шильдер Н. К. Император Александр I. Его жизнь и царствование / Н. К. Шильдер. – СПб., 1897. – Т. 4. – 652 с.
803. Шильдер Н. К. Император Николай I, его жизнь и царствование / Н. К. Шильдер. – Кн. 2. – М. : «Чарш», 1996. – 640 с. : илл. (Серия «Актуальная история России» – Цикл «Императоры России»).
804. Шильдер Н. К. Император Павел I : историко-биографический очерк / Н. К. Шильдер. – СПб., 1901. – 606 с.
805. Шиман Ф. Ф. История России. Александр I / Ф. Ф. Шиман. – М. : Образование, 1908. – 157 с.
806. Школи при сельских церквах в Киевской епархии // Киевские епархиальные ведомости. Прибавления. – 1861. – № 14. – С. 108–122.
807. Штрайх С. Я. Брожение в армии при Александре I / С. Я. Штрайх. – СПб., 1922. – 48 с.
808. Щебальский П. Военные поселения и граф Аракчеев / П. Щебальский // Русский вестник. – 1871. – Т. 95. – № 10. – С. 485–536.

809. Щербатов М. М. Неизданные сочинения / М. М. Щербатов // Труды Государственного исторического музея. – М. : ОГИЗ, 1935. – 213 с.
810. Якушкин В. Сперанский и Аракчеев / В. Якушкин. – СПб., 1905. – 62 с.
811. Ячменіхін В. Утворення військових поселень на Лівобережній Україні у 50-х рр. ХІХ ст. / В. Ячменіхін, К. Ячменіхін // Сіверянський літопис. – 2002. – № 3. – С. 50–54.
812. Ячменихин В. К. Быт кантонистов военных поселений / В. К. Ячменихин // Вестник Московского университета. – Серия 8: история. – 1997. – № 4. – С. 72–84.
813. Ячменихин В. К. Институт военных кантонистов в структуре русской армии / В. К. Ячменихин // Вестник Московского университета. – Серия 8: история. – 2000. – № 1. – С. 55–68.
814. Ячменихин В. К. Подготовка армейского резерва в военных поселениях / В. К. Ячменихин // Збірник наукових праць на пошану проф. К. М. Ячменіхіна [«Україна і Росія в панорамі століть»]. – Чернігів, 1998. – С. 151–163.
815. Ячменихин В. К. Реформа низшего военного образования в России первой трети ХІХ в. / В. К. Ячменихин // Философский век : альманах. – Вып. 6. Россия в николаевское время: наука, политика, просвещение / [отв. ред. М. Ф. Хартанович, М. И. Микешин]. – СПб., 1998. – С. 160–173.
816. Ячменихин К. М. «Во внимании к пользам государственным» (Записка графа Аракчеева Александру І о реформе армии. 1815 г.) / К. М. Ячменихин // Исторический архив. – 2000. – № 6. – С. 4–20.
817. Ячменихин К. М. Алексей Андреевич Аракчеев / К. М. Ячменихин // Вопросы истории. – 1991. – № 12. – С. 37–50.
818. Ячменихин К. М. Армия и реформы: военные поселения в политике российского самодержавия / К. М. Ячменихин. – Чернигов : Сіверянська думка, 2006. – 444 с.
819. Ячменихин К. М. Военные поселения в России: История социально-экономического эксперимента / К. М. Ячменихин. – Уфа, 1994. – 118 с.

820. Ячменихин К. М. Военные поселения в русской дореволюционной и советской историографии / К. М. Ячменихин // Вестник Московского университета. – Серия 8: История. – 1985. – № 3. – С. 63–71.
821. Ячменихин К. М. Военные поселения на Кавказе в 30-е–50-е годы XIX в. / К. М. Ячменихин // Вестник Московского университета. – Серия 8: история. – 1991. – № 4. – С. 18–28.
822. Ячменихин К. М. Новгородские военные поселения в 1816–1831 гг. (Административно-хозяйственная структура) : автореф. дисс. на соискание учен. степени доктора. ист. наук : спец. 07.00.02 «История СССР» / Константин Михайлович Ячменихин. – М., 1990. – 33 с.
823. Ячменихин К. М. Социальный облик военного поселенца / К. М. Ячменихин // Межвуз. темат. сб. науч. тр. [«Северо-Запад в аграрной истории России»]. – Калининград, 1991. – С. 71–79.
824. Ячменихин К. М. Структура Новгородских военных поселений и их управление в 1816–1831 годах / К. М. Ячменихин // История СССР. – 1989. – № 1. – С. 90–102.
825. Ячменихин К. М. Финансирование и бюджет военных поселений в России / К. М. Ячменихин // Вестник Московского университета. – Серия 8: история. – 1993. – № 8. – С. 41.
826. Ячменихин К. М. Экономический потенциал военных поселений в России / К. М. Ячменихин // Вопросы истории. – 1997. – № 2. – С. 34–48.
827. Ячменихин К. М. Славянский и другие факторы комплектования армии нижними чинами в период правления Николая I / К. М. Ячменихин, Е. Г. Козинец // Материалы II международной научной конференции [«Менталитет славян и интеграционные процессы: история, современность, перспективы»], (Гомель, 23–24 мая 2001 г.). – Гомель, 2001. – С. 196–198.
828. Ячменихин К. М. Влияние военных поселений на социокультурный ландшафт восточнославянских земель в первой половине XIX в. / К. М. Ячменихин, Т. В. Соломенная // Материалы международной

- научной конференции [«Славянский мир на пороге третьего тысячелетия»], (Гомель, 15–16 мая 2001 г.). – Гомель, 2001. – С. 62–63.
829. Ячменіхін В. Проект утворення військових поселень на Лівобережній Україні у 50-х рр. ХІХ ст. / В. Ячменіхін, К. Ячменіхін // Сіверянський літопис. – 2002. – № 3. – С. 50–54.
830. Ячменіхін К. М. Військові поселення в Подільській губернії / К. М. Ячменіхін // V Всеукраїнська наукова конференція з історичного краєзнавства : тези повідомлень. – Кам'янець-Подільський, 1991. – С. 650–652.
831. Ячменіхін К. М. Господарсько-демографічна і природна характеристика Ніжинського і Борзнянського повітів в середині ХІХ ст. / К. М. Ячменіхін // Проблеми історичного і географічного краєзнавства Чернігівщини. – Чернігів, 1991. – С. 13–15.
832. Ячменіхін К. М. Плани створення військових поселень на Чернігівщині / К. М. Ячменіхін // Друга Чернігівська обласна наукова конференція з історичного краєзнавства : тези повідомлень. – Вип. 2. – Чернігів – Ніжин, 1998. – С. 66–67.
833. Ячменіхін К. М. Реформування військових поселень в Росії наприкінці 20-х – у 30-х рр. ХІХ ст. / К. М. Ячменіхін // Україна і Росія в панорамі століть. – Чернігів, 1998. – С. 12–20.
834. Ячменіхін К. М. Створення військових поселень у Київській та Подільській губерніях у 30-х–40-х рр. ХІХ ст. / К. М. Ячменіхін // Питання вітчизняної та зарубіжної історії [відп. ред. О. Б. Коваленко]. – Чернігів, 1991. – С. 23–25.
835. Lyall R. An account of the organization, administration and present state of the military colonies in Russia. With an appendix, containing statistical tables / R. Lyall. – London; Edinburgh, 1824. – 59 p.

ОДЕСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ЕКОНОМІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

На правах рукопису

Цубенко Валерія Леонідівна

УДК 94(477)"1817/1867"(043.5)

**ВІЙСЬКОВІ ПОСЕЛЕННЯ КАВАЛЕРІЇ НА ТЕРИТОРІЇ
УКРАЇНИ. 1817-1867 рр. (ФОРМУВАННЯ, СОЦІАЛЬНО-
ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК, ПОБУТ)**

ДОДАТКИ

07.00.01 – історія України

Дисертація на здобуття наукового ступеня
доктора історичних наук

Науковий консультант: В. М. Хмарський
доктор історичних наук, професор

Одеса – 2010

ЗМІСТ ДОДАТКІВ

Додаток А. ТАБЛИЦІ

Таблиця 1.	Кількість осіб із конфіскованих маєтків після придушення Польського повстання (1830–1831).....	16
Таблиця 2.	Населені пункти Києво-Подільського військового поселення кавалерії (1850-і рр.).....	22
Таблиця 3.	Населені пункти Українського (Харківського) військового поселення кавалерії (1850-і рр.).....	25
Таблиця 4.	Кількість землі у Новоросійському (Херсонському) військовому поселенні кавалерії (1850).....	29
Таблиця 5.	Населені пункти Новоросійського (Херсонського) військового поселення кавалерії (1850-і рр.).....	30
Таблиця 6.	Кількість будівель в Українському (Харківському) військовому поселенні кавалерії (1856).....	34
Таблиця 7.	Кількість господарських будівель і церков у Новоросійському (Херсонському) військовому поселенні кавалерії (1856).....	35
Таблиця 8.	Чисельність населення у 3-й кірасирській дивізії у 1821 р. і 1855 р. Новоросійського (Херсонського) військового поселення кавалерії.....	36
Таблиця 9.	Чисельність населення, яке прибуло на проживання у міста Новоросійського (Херсонського) військового поселення кавалерії з 1817 до 1857 р.....	37
Таблиця 10.	Перелік маєтків військового відомства у Київській і Подільській губерніях (1836).....	39
Таблиця 11.	Демографічна ситуація у 8 округах Українського (Харківського) військового поселення кавалерії (1847).....	46

Таблиця 12. Динаміка чисельності населення Українського (Харківського) військового поселення кавалерії (1817–1856).....	47
Таблиця 13. Демографічна ситуація у 5 округах Києво-Подільського військового поселення кавалерії.....	48
Таблиця 14. Кількість населення старообрядницьких сект поповців і безпоповців 2-ї кірасирської дивізії (1829).....	49
Таблиця 15. Релігійний склад населення Києво-Подільського військового поселення кавалерії (1856).....	50
Таблиця 16. Управління Південним поселенням (1858–1867).....	51
Таблиця 17. Склад поселеного запасного ескадрону.....	53
Таблиця 18. Управління Бузькою уланською, Українською (3-ю) уланською і 3-ю кірасирською, 2-ю уланської і 2-ю кірасирською дивізіями	54
Таблиця 19. Зміни назв полків Українського (Харківського) та Новоросійського (Херсонського) військових поселень кавалерії.....	58
Таблиця 20. Склад полку військового поселення кавалерії (1827).....	62
Таблиця 21. Чисельність військових поселенців в ескадронах і батареях Українського (Харківського), Новоросійського (Херсонського) та Києво-Подільського військових поселень кавалерії (1856).....	68
Таблиця 22. Шкала співвідношень окладів за військовими званнями військовослужбовців Українського (Харківського) військового поселення кавалерії.....	71
Таблиця 23. Кількість пожежних інструментів при окружному штабі військового поселення	73

Таблиця 24. Табел ь річного ремонту та підтримки упряжі при пожежних інструментах в окружному штабі військового поселення	74
Таблиця 25. Склад пожежної команди в округах військових поселень кавалерії.....	75
Таблиця 26. Склад пожежної команди в округах Українського, Новоросійського та Києво-Подільського військових поселень кавалерії (1844).....	77
Таблиця 27. Вартість обмундирування і переміщення до пункту призначення рекрутів Українського (Харківського) військового поселення кавалерії.....	78
Таблиця 28. Опис речей обмундирування одного рекрута.....	79
Таблиця 29. Набори рекрутів із військових поселенців Українського (Харківського) військового поселення кавалерії (1835–1846).....	81
Таблиця 30. Список нижчих чинів учасників військових дій російсько-перської війни (1826–1828) Українського (Харківського) військового поселення, які вибули, а дружини з дітьми залишилися на території поселення.....	83
Таблиця 31. Склад стрілецьких дружин № 7 і № 8 Українського (Харківського) військового поселення кавалерії (1856)....	87
Таблиця 32. Опис обмундирування і спорядження для ратників стрілецьких дружин № 7 і № 8 Українського (Харківського) військового поселення кавалерії (1855).....	88
Таблиця 33. Чисельність військових поселенців-інвалідів в Українському (Харківському) та Києво-Подільському військових поселеннях кавалерії.....	90

Таблиця 34. Соціальні групи військових поселенців Українського (Харківського) військового поселення кавалерії.....	91
Таблиця 35. Соціальні групи військових поселенців Новоросійського (Херсонського) військового поселення кавалерії.....	93
Таблиця 36. Соціальні групи військових поселенців Києво-Подільського військового поселення кавалерії.....	94
Таблиця 37. Кількість врожаю Українського (Харківського) військового поселення кавалерії (1856).....	95
Таблиця 38. Штат управління лісним господарством 2-ї уланської дивізії.....	97
Таблиця 39. Кількість худоби у Новоросійському (Херсонському) військовому поселенні кавалерії (1817, 1857).....	99
Таблиця 40. Список заможних військових поселенців Борисоглебського уланського полку з показниками їхнього майна (22 березня 1818 р.).....	100
Таблиця 41. Кількість ярмарків у 2-й кірасирській дивізії (1828–1829).....	103
Таблиця 42. Чисельність купців військових поселенців Українського (Харківського) та Києво-Подільського військових поселень кавалерії.....	106
Таблиця 43. Динаміка капіталів Українського (Харківського) та Києво-Подільського військових поселень кавалерії.....	108
Таблиця 44. Капітали Новоросійського (Херсонського) військового поселення кавалерії (1857).....	110
Таблиця 45. Список найактивніших військових поселенців-учасників повстання Серпухівського уланського полку (1829).....	111

Таблиця 46. Кількість учнів у фельдшерських, коновальських, акушерських, верхової їзди, плавання школах Українського (Харківського), Новоросійського (Херсонського) та Києво-Подільського військових поселень кавалерії (1829–1856).....	114
Таблиця 47. Кількість учнів у кондукторських школах Українського (Харківського) військового поселення кавалерії (1847–1857).....	118
Таблиця 48. Дозвіл на одруження військових поселенців.....	121

Додаток Б. ІЛЮСТРАЦІЇ

Рис. 1. Медаль «За Перську війну».....	123
Рис. 2. Медаль «За Турецьку війну».....	124
Рис. 3. Нагрудний знак «Хрест за Польську війну» (для офіцерів).....	125
Рис. 4. Нагрудний знак «Хрест за Польську війну» (для нижчих чинів).....	126
Рис. 5. Медаль «За взяття Варшави».....	127
Рис. 6. Обмундирування рядового 1-го Бузького уланського полку (1817–1818).....	128
Рис. 7. Обмундирування рядового і унтер-офіцера 2-го Бузького уланського полку (1817–1818).....	129
Рис. 8. Обмундирування трубача 3-го Бузького уланського полку (1817–1818).....	130
Рис. 9. Обмундирування рядового і обер-офіцера 4-го Бузького уланського полку (1817–1818).....	131
Рис. 10. Обмундирування унтер-офіцерів 1-го і 2-го Бузьких уланських полків (1819–1825).....	132

Рис. 11.	Обмундирування обер-офіцерів 3-го і 4-го Бузьких уланських полків (1819–1825).....	133
Рис. 12.	Обмундирування унтер-офіцера 1-го і обер-офіцера 2-го Бузьких уланських полків (1826–1828).....	134
Рис. 13.	Обмундирування рядових 3-го і 4-го Бузьких уланських полків (1826–1828).....	135
Рис. 14.	Обмундирування рядового Вознесенського і унтер-офіцера Ольвіопольського уланських полків (1830–1833).....	136
Рис. 15.	Обмундирування трубача Бузького і обер-офіцера Одеського уланських полків (1830–1833).....	137
Рис. 16.	Обмундирування штаб-офіцерів Вознесенського і Ольвіопольського уланських полків (1833).....	138
Рис. 17.	Обмундирування рядового Бузького і унтер-офіцера Одеського уланських полків (1833).....	139
Рис. 18.	Обмундирування унтер-офіцера Вознесенського уланського полку (1843–1855).....	140
Рис. 19.	Обмундирування унтер-офіцера Бузького уланського полку (1852–1855).....	141
Рис. 20.	Обмундирування рядового і офіцера 1-го Українського уланського полку (1818–1819).....	142
Рис. 21.	Обмундирування унтер-офіцера 2-го Українського уланського полку (1818–1819).....	143
Рис. 22.	Обмундирування трубача і рядового 3-го Українського уланського полку (1818–1819).....	144
Рис. 23.	Обмундирування штаб-офіцера 4-го Українського уланського полку (1818–1819).....	145
Рис. 24.	Обмундирування унтер-офіцера 4-го Українського уланського полку (1819).....	146

Рис. 25.	Обмундирування унтер-офіцерів 2-го, 3-го і 4-го Українських уланських полків (1819–1825).....	147
Рис. 26.	Обмундирування штаб-трубача 1-го і унтер-офіцера 2-го Українських уланських полків (1826–1828).....	148
Рис. 27.	Обмундирування штаб-офіцера 3-го і обер-офіцера 4-го Українських уланських полків (1826–1828).....	149
Рис. 28.	Обмундирування штаб-трубача Українського і рядового Новоархангельського уланських полків (1833).....	150
Рис. 29.	Обмундирування обер-офіцера Новомиргородського уланського полку (1833).....	151
Рис. 30.	Обмундирування штаб-офіцера Єлисаветградського уланського полку (1833).....	152
Рис. 31.	Обмундирування штаб-трубача Українського уланського полку (1836–1855).....	153
Рис. 32.	Обмундирування рядового Ерц Герцога Австрійського Леопольда уланського полку (1852–1855).....	154
Рис. 33.	Обмундирування унтер-офіцера Новоархангельського уланського полку (1852–1855).....	155
Рис. 34.	Обмундирування обер-офіцера Новомиргородського уланського полку (1852–1855).....	156
Рис. 35.	Обмундирування штаб-офіцера Її Імператорської Високості Великої Княгині Катерини Михайлівни уланського полку (1852–1855).....	157
Рис. 36.	Обмундирування штаб-сурмачів Борисоглебського і Серпухівського уланських полків (1819–1820).....	158
Рис. 37.	Обмундирування нижчих чинів Чугуївського і Таганрозького уланських полків (1819–1825).....	159
Рис. 38.	Обмундирування рядового Білгородського уланського полку (1826–1828).....	160

Рис. 39.	Обмундирування унтер-офіцера Чугуївського уланського полку (1826–1828).....	161
Рис. 40.	Обмундирування сурмача Борисоглебського уланського полку (1826–1828).....	162
Рис. 41.	Обмундирування обер-офіцера Серпухівського уланського полку (1826–1828).....	163
Рис. 42.	Обмундирування рядових Білгородського і Чугуївського уланських полків (1833).....	164
Рис. 43.	Обмундирування унтер-офіцерів Борисоглебського і Серпухівського уланських полків (1833).....	165
Рис. 44.	Обмундирування штаб-офіцера Його Імператорської Високості Ерц-Герцога Австрійського Карла Фердинанда уланського полку (1852–1855).....	166
Рис. 45.	Обмундирування унтер-офіцера Катеринославського кірасирського полку (1818–1825).....	167
Рис. 46.	Обмундирування унтер-офіцера і рядового Катеринославського і Орденського кірасирських полків (1827–1835).....	168
Рис. 47.	Обмундирування обер-офіцера Глухівського кірасирського полку (1827–1835).....	169
Рис. 48.	Обмундирування нестройових унтер-офіцерів і робочих Катеринославського і Малоросійського кірасирських полків (1828).....	170
Рис. 49.	Обмундирування штаб-офіцера Псковського кірасирського полку (1829–1833).....	171
Рис. 50.	Обмундирування рядового Катеринославського кірасирського полку (1831–1834).....	172
Рис. 51.	Обмундирування рядового Катеринославського кірасирського полку (1834).....	173

- Рис. 52. Обмундирування унтер-офіцера Астраханського кірасирського полку (1834–1845)..... 174
- Рис. 53. Обмундирування рядового Астраханського кірасирського полку (1834–1845)..... 175
- Рис. 54. Обмундирування рядового Його Імператорської Високості Великого Князя Михайла Павловича кірасирського полку (1835)..... 176
- Рис. 55. Обмундирування обер-офіцерів Їх Імператорської Високості Великої Князівни Марії Миколаївни, Великого Князя Михайла Павловича, Великої Княгині Олени Павлівни кірасирських полків (1838–1845)..... 177
- Рис. 56. Обмундирування рядового Псковського кірасирського полку (1838–1844), з 1842 р. Її Імператорської Високості Цесарівни..... 178
- Рис. 57. Обмундирування унтер-офіцера і сурмача Його Імператорської Високості Великого Князя Михайла Павловича кірасирського полку (1845)..... 179
- Рис. 58. Обмундирування рядового Її Імператорської Високості Великої Князівни Марії Миколаївни кірасирського полку (1851–1855)..... 180
- Рис. 59. Обмундирування обер-офіцерів Його Імператорської Високості Герцога Максиміліана Лейхтенберзького гусарського полку (1845–1855)..... 181
- Рис. 60. Обмундирування унтер-офіцера Ерц-Герцога Фердінанда гусарського полку (1850–1855)..... 182
- Рис. 61. Обмундирування штаб-офіцера Орденського кірасирського полку (1820–1827)..... 183
- Рис. 62. Обмундирування обер-офіцера Стародубівського кірасирського полку (1826–1827)..... 184

Рис. 63.	Обмундирування штаб-трубача Малоросійського кірасирського полку (1826–1827).....	185
Рис. 64.	Обмундирування рядового Новгородського кірасирського полку (1826–1827).....	186
Рис. 65.	Обмундирування обер-офіцера Принца Альберта Пруського кірасирського полку (1834).....	187
Рис. 66.	Обмундирування рядового Принца Альберта Пруського кірасирського полку (1844–1845).....	188
Рис. 67.	Обмундирування штаб-офіцера і унтер-офіцера Її Імператорської Високості Великої Княгині Олени Павлівни кірасирського полку (1834).....	189
Рис. 68.	Обмундирування трубача Стародубівського кірасирського полку (1836–1838).....	190
Рис. 69.	Обмундирування трубача Орденського кірасирського полку (1839).....	191
Рис. 70.	Обмундирування штаб-офіцера Орденського кірасирського полку (1845).....	192
Рис. 71.	Обмундирування трубача Її Імператорської Високості Великої Княгині Олександри Йосифівни і обер-офіцера Принца Альберта Пруського кірасирських полків (1846–1855).....	193
Рис. 72.	Обмундирування обер-офіцера Військового Ордену кірасирського полку (1854–1855).....	194
Рис. 73.	Обмундирування служилого інваліда уланських полків (1818–1823).....	195
Рис. 74.	Обмундирування неслужилого інваліда уланських полків (1818–1823).....	196
Рис. 75.	Обмундирування військового кантоніста уланських полків (1817–1821).....	197

Рис. 76.	Обмундирування рядового військово-робочих батальйонів (1817–1825).....	198
Рис. 77.	Обмундирування кантоніста батальйонів, півбатальйонів і окремих рот військових кантоністів (1831–1855).....	199
Рис. 78.	Обмундирування рядового військово-робочого батальйону (1828–1833).....	200
Рис. 79.	Обмундирування рядового і барабанщика військово-робочого батальйону і військово-робочої роти військових поселень (1844–1849).....	201
Рис. 80.	Обмундирування обер-офіцера військово-робочого батальйону і військово-робочої роти військових поселень (1845–1849).....	202
Рис. 81.	Обмундирування штаб-офіцера військово-робочого батальйону і військово-робочої роти військових поселень (1849–1855).....	203
Рис. 82.	Обмундирування особи волосного правління Новоросійського військового поселення кавалерії.....	204
Рис. 83.	Обмундирування унтер-офіцера Новоросійського військового поселення кавалерії.....	205
Рис. 84.	Обмундирування рядового і обер-офіцера учбового кавалерійського ескадрону (1826).....	206
Рис. 85.	Обмундирування обер-офіцера і трубача учбового кавалерійського ескадрону (1827).....	207
Рис. 86.	Обмундирування рядового учбового кавалерійського ескадрону (1833–1841).....	208
Рис. 87.	Обмундирування рядового учбового кавалерійського ескадрону (1834–1841).....	209
Рис. 88.	Обмундирування сурмача учбового кавалерійського ескадрону (1836–1841).....	210

Рис. 89.	Обмундирування рядового учбового кавалерійського ескадрону (1841–1843).....	211
Рис. 90.	Обмундирування обер-офіцера учбового кавалерійського ескадрону (1843–1844).....	212
Рис. 91.	Обмундирування обер-офіцера і сурмача учбового кавалерійського ескадрону (1844–1855).....	213
Рис. 92.	Обмундирування вчителя унтер-офіцера батальйонів, півбатальйонів і окремих рот військових кантоністів (1831–1845).....	214
Рис. 93.	Обмундирування штаб-офіцера учбової артилерійської бригади (1843–1844).....	215
Рис. 94.	Обмундирування штаб-офіцера артилерійського училища (1845–1849).....	216
Рис. 95.	Обмундирування топографа військових поселень (1844–1849).....	217
Рис. 96.	Обмундирування топографів військових поселень (1844).....	218
Рис. 97.	Обмундирування кондуктора Корпусу інженерів військових поселень (1831–1843).....	219
Рис. 98.	Обмундирування генерала і штаб-офіцера Корпусу інженерів військових поселень (1831–1846).....	220
Рис. 99.	Обмундирування інженерного кондуктора (1834–1843).....	221
Рис. 100.	Офіцерський кавалерійський ударний пістолет (1846).....	222
Рис. 101.	Солдатські і офіцерські кіраси полків 1-ї кірасирської дивізії (1846).....	223
Рис. 102.	Кірасирська каска (1827).....	224

Рис. 103.	Офіцерська і солдатська каски полків 1-ї кірасирської дивізії (1846).....	225
Рис. 104.	Офіцерська і солдатська каски полків 2-ї кірасирської дивізії (1846).....	226
Рис. 105.	Касковий герб Принца Альберта Прусського полку.....	227
Рис. 106.	Кірасирська каска (1846).....	228
Рис. 107.	Кірасирська піка (1843).....	229

Додаток В. КАРТИ

Рис. 1.	План м. Єлисаветград (1854).....	230
Рис. 2.	План м. Ольвіополь (1854).....	231
Рис. 3.	План с. Рівне (1854).....	232
Рис. 4.	План с. Глодоси, Сухий Ташлик (1854).....	233
Рис. 5.	План с. Надлак, Кильтень (1854).....	234
Рис. 6.	План с. Новоукраїнське, Злинка (1854).....	235
Рис. 7.	План п. Архангельськ (1854).....	236
Рис. 8.	План м. Новомиргород (1854).....	237
Рис. 9.	План м. Новогеоргіївськ (1854).....	238
Рис. 10.	План с. Стецівка (1854).....	239
Рис. 11.	План с. Глинське (1854).....	240
Рис. 12.	План с. Павлиш (1854).....	241
Рис. 13.	План с. Красна Кам'янка (1854).....	242
Рис. 14.	План с. Аврамівка (1854).....	243
Рис. 15.	План с. Жовте (1854).....	244
Рис. 16.	План с. Нова Прага, п. Петриківка (1854).....	245
Рис. 17.	План с. Верблюжка (1854).....	246
Рис. 18.	План с. Бокове (1854).....	247

Рис. 19.	Карта 8 округів Українського (Харківського) військового поселення кавалерії (1839).....	248
Рис. 20.	Фасад будинку волосного правління	249
Рис. 21.	Фасад кам'яного будинку волосного правління	250
Рис. 22.	Карта 3-го округу Новоросійського (Херсонського) військового поселення кавалерії (1854).....	251
Рис. 23.	Карта 4-го округу Новоросійського (Херсонського) військового поселення кавалерії (1854).....	252
Рис. 24.	Карта 5-го округу Новоросійського (Херсонського) військового поселення кавалерії (1854).....	253
Рис. 25.	Карта 6-го округу Новоросійського (Херсонського) військового поселення кавалерії (1854).....	254
Рис. 26.	Карта 7-го округу Новоросійського (Херсонського) військового поселення кавалерії (1854).....	255
Рис. 27.	Карта 8-го округу Новоросійського (Херсонського) військового поселення кавалерії (1854).....	256
Рис. 28.	Карта 9-го, 10-го округів Новоросійського (Херсонського) військового поселення кавалерії (1854).....	257
Рис. 29.	Карта 11-го, 12-го округів Новоросійського (Херсонського) військового поселення кавалерії (1854).....	258
Рис. 30.	План кам'яного манежу в с. Привольне Новоросійського (Херсонського) військового поселення кавалерії (1854).....	259

Додаток А

Таблиця 1

**Кількість осіб із конфіскованих маєтків після придушення
Польського повстання (1830–1831)**

<i>№ n/n</i>	<i>П. і. б. особи з конфіскованим маєтком</i>	<i>Назва маєтку</i>	<i>Кіль- кість осіб</i>
<i>1</i>	<i>2</i>	<i>3</i>	<i>4</i>
<i>Київська губернія</i>			
1.	<i>Граф</i> Владислав Бержинський	Шаульський маєток Звенигородського повіту	1237
2.	Іван Запольський	Частина поселення Поповка Липовецького повіту	103
		Шепелицький маєток скасованого Овручського Базиліанського монастиря Радомишльського повіту (з доходів маєтку призначені на утримання православної церкви по 2500 руб. асиг.)	983
3.	<i>Граф</i> Олександр Потоцький	Уманський маєток (ключі: Уманський, Соколовський, Чабанський) Уманського повіту	16975
4.	Осип Томашевський	Маєток містечка Босівка Липовецького повіту	194

Продовження таблиці 1

1	2	3	4
5.	Валеріан Ваксман	Частина поселення Витязівки Звенигородського повіту	52
6.	Калтан Висоцький	Частина поселення Клюки Таращанського повіту	13
7.	Онуфрій Палецький	Слобода Староселицька Радомишльського повіту	213
8.	Осип Глебоцький	Поселення Видибар і слобода Карастилівка Радомишльського повіту	115
9.	Михайло Грудзинський	Частина поселення Кицимівки Махновського повіту	57
10.	<i>Граф</i> Станіслав Вансович Дунін	Поселення Юравка Радомишльського повіту (перебувало у заставному володінні Вацлава Словацького Богуславського повіту)	100
		Частина с. Македон (маєток присуджено за грошову претензію бунтівника Єловицького)	39
11.	Петро Копчинський	с. Теліжинці Таращанського повіту	525
		с. Михайлівка Таращанського повіту (відкрито маєток)	211

Продовження таблиці 1

1	2	3	4
		с. Должек Липовецького повіту (відкрито маєток)	558
12.	Зенон Кайзер	Частина с. Копейчини Чигиринського повіту	11
13.	Олександр Павша	Бишевського маєток Київського повіту	
14.	Адольф і Северин Тильховські	с. Теренова Махновського повіту	234
15.	<i>Граф</i> Володимир	Підвисоке маєток Уманського повіту	5225
	Потоцький	Ключ Дашевський Липовецького повіту (у довічному володінні матері)	3799
16.	<i>Граф</i> Герман Потоцький, <i>Граф</i> Осип Потоцький	Бешловський маєток Махновського повіту	1585
17.	Кароль Сінкевич	Поселення Калинівка Таращанського повіту	93
18.	Кароль Свенській	с. Талаласівка Уманського повіту	456
19.	Адольф	с. Піковці Махновського повіту	19
	Сіонгайло	с. Глухівці Махновського повіту	18
20.	Матвій Трембицький	Частина с. Клюків Таращанського повіту	10

Продовження таблиці 1

1	2	3	4
21.	Ігнатій Ясинський, Осип Сквірський	Половина п. Малий Єрчик	84
Подільська губернія			
1.	Князь Адам Чарторийський	Меджибозький маєток Летичевського повіту	11881
2.	Вікентій Стемповський	Грабовський маєток Гайсинського повіту	4407
		с. Мала Струга Улицького повіту	349
3.	Олександр Бернатович	с. Яковці, хутір Ясковецький Летичевського повіту	118
4.	Павло Гнатовський	Частина с. Глинянці, с. Зарудниця Брацлавського повіту	25
5.	Олександр Голинський	с. Кочубієве Кам'янецького повіту	549
6.	Юстиніан Городецький	с. Жабокрич Брацлавський повіт	369
7.	Добка Сигізмунд	Ключ Старомуровський Ямпольського повіту	1364
8.	Осип Добровольський	с. Часнівка Литинського повіту	108
9.	Олександр Дружбацький	с. Звериховці Проскурівського повіту	136
10.	Осип Кожуховський	Містечко Рибинці, с. Тополі Балтського повіту	780
11.	Ян Островський	с. Ціолковець Кам'янецького повіту	96

Продовження таблиці 1

1	2	3	4
12.	Граф Володимир Потоцький	Голованівський маєток Балтського повіту	2230
13.	Вацлав Ржевуцький	Савранський маєток Балтського повіту	7516
		Луганський маєток Ольгопольського повіту	
		Нагуржанський маєток Кам'янецького повіту	
14.	Владислав Сабатинов	с. Якубовка, с. Галдашевка, с. Волчек Ольгопольського повіту	206
15.	Олександр Сабанський	с. Бандурівка Ольгопольського повіту	788
		Івангород маєток Гайсинського повіту	2074
16.	Готард Сабанський	Ключ Ладижинський Гайсинського повіту	3981
17.	Ізідор Сабанський	с. П'ятківка, с. Жабокрич, с. Каташин Ольгопольського повіту	2155
		с. Чорне, с. Тисколунга, с. Артюрівка Балтського повіту	578
18.	Леон Стемповський	с. Велика Струга, частина с. Балабанівки, с. Щербовець Улицького повіту	410
19.	Вікентій Пушкевич	Частина м. Криве Озеро Балтського повіту	25

Закінчення таблиці 1

<i>1</i>	<i>2</i>	<i>3</i>	<i>4</i>
20.	Людвіг Хлопицький	Частина с. Пирогове Ямпольського повіту	13
21.	Геронім Хадикевич	с. Ольшанка Балтського повіту	103
22.	Карло Ягелович	с. Коритне Гайсинського повіту	640

Таблицю складено за даними: ЦДІА України у м. Києві. – Ф. 445. –
Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 64–87.

Додаток А

Таблиця 2

Населені пункти Києво-Подільського військового поселення кавалерії (1850-і рр.)

<i>Назва округу, населеного пункту</i>							
<i>Волость</i>	<i>Округ</i>	<i>Волость</i>	<i>Округ</i>	<i>Волость</i>	<i>Округ</i>	<i>Волость</i>	<i>Округ</i>
<i>1</i>	<i>2</i>	<i>3</i>	<i>4</i>	<i>5</i>	<i>6</i>	<i>7</i>	<i>8</i>
	І О К Р У Г		ІІ О К Р У Г		ІІІ О К Р У Г		ІV О К Р У Г
1.	м. Умань з передмістями	1.	с. Маньківка	1.	м. Ладижин	1.	м. Меджибож із передмістями Требуховцями
	с. Полянецьке		м. Соколівка		с. Губнік		с. Ставниці
	с. Громи		с. Нестерівка		с. Четвертинівка		с. Лисогірка
	с. Кочержинці		с. Кищинці	с. П'ятківка	с. Голосків		
	с. Паланка		с. Дзенгелівка	с. Жабокричка	с. Копачевка		
	с. Городецьке	2.	м. Шауліха	2.	с. Бондурівка		с. Масівці

Продовження таблиці 2

1	2	3	4	5	6	7	8	
	с. Кочубіївка		с. Папужинці		м. Гранов		с. Піроговці	
2.	с. Бабанка	3.	с. Чернокамінка	3.	с. Михайлівка	2.	с. Копистин	
	с. Гродзеєве		с. Берінка		с. Слободинськ		с. Русанівці	
	с. Сушківка		с. Онуфріївка		с. Леухи		с. Бахматівці	
	с. Степківка		с. Веселий Кут		с. Севастьянівка		с. Давидківці	
	с. Псарівка		с. Помойник		м. Івангород		с. Стуфчинці	
	с. Войтовка		с. Подобне				с. Шпичинці	
3.	с. Дмитрівське	3.	с. Молодецьке			2.	с. Терешківці	
	с. Ксендзівка		с. Старі Бабани				с. Ружичка	
	с. Доброводи		с. Краснополка				с. Ружичанка	
	с. Аполянка		с. Берестовець				с. Пархомівці	
	с. Гережиновка		с. Цеберманівка					с. Волосівці
	У О К Р У Г						Окрема волость 1-го округу	
1.	м. Саврань		м. Торговица				с. Редвинці	

Закінчення таблиці 2

1	2	3	4	5	6	7	8
	с. Концеба		с. Каменецьке				с. Ярославка
	с. Осички		с. Свердликове				с. Лисанівці
	с. Полянецьке		с. Павлівка				с. Митківці
	с. Кам'яновате						с. Шрубкове
	с. Ольшанка						с. Западинці
	с. Бондуrowe						с. Паньковці
2.	с. Казавчик						
	с. Пужайкове						
	м. Піщане						
	с. Тридуби						
3.	с. Секретарка						
	с. Красеньке						
	с. Дубинове						
	с. Очеретне						
	с. Бурилове						

Таблицю складено за даними: ЦДІА України у м. Києві. – Ф. КМФ 12. – Оп. 1. – Спр. 111. – Арк. 8–19.

Додаток А

Таблиця 3

Населені пункти Українського (Харківського) військового поселення кавалерії (1850-і рр.)

<i>Назва округу, населеного пункту</i>							
<i>Волость</i>	<i>Округ</i>	<i>Волость</i>	<i>Округ</i>	<i>Волость</i>	<i>Округ</i>	<i>Волость</i>	<i>Округ</i>
1	2	3	4	5	6	7	8
	1-й О К Р У Г		2-й О К Р У Г		3-й О К Р У Г		4-й О К Р У Г
1.	сл. Ново-Катеринослав	1.	сл. Ново-Глухів	1.	сл. Ново-Астрахань	1.	сл. Ново-Псков
	п. Гончарівка		сл. Краснянка		п. Нижня Покровка		сл. Ново-Росош
	п. Білоцерківське		сл. Поповка (на річці Красній)		п. Єпіфанівка		сл. Донцовка
	п. Куземівка		сл. Терни		п. Боровенька		сл. Кам'янка
	п. Коломийчихіне		сл. Голубове		п. Михайлівка	2.	сл. Осинове

Продовження таблиці 3

1	2	3	4	5	6	7	8
2.	с. Нижня Дуванка	2.	сл. Старо-Краснянськ	2.	п. Чебанівка	3.	п. Макортетине
	с. Преображенське		сл. Кабанья		сл. Мостки		п. Рогове
	п. Свистунівка		сл. Ново-Олександрівка		п. Калмикове		п. Можилкове
	п. Наугольнівка		сл. Ново-Нікольське		сл. Ново-Борова		сл. Білолуцька
3.	сл. Тарасівка	3.	сл. Меловатка	3.	сл. Климівка	3.	п. Павленкове
	сл. Ново-Красна		сл. Попівка (на річці Жеребець)		п. Рудєво		п. Романенкове
	сл. Красна		сл. Торська		хут. Гайдуків		сл. Закотна
	сл. Маньківка		сл. Лиман		сл. Шульгінка		п. Піски
			сл. Дробишева	3.	сл. Байдівка		п. Рибенцове
					п. Верхня Покровка		п. Булавіновка

Продовження таблиці 3

1	2	3	4	5	6	7	8
					п. Половинкине		п. Проїзже
					п. Титаренкове		п. Караншне
					п. Лозове		п. Тишковка
					п. Камінне		
	5-й О К Р У Г		6-й О К Р У Г		7-й О К Р У Г		8-й О К Р У Г
1.	сл. Ново-Белгород	1.	м. Чугуїв	1.	сл. Ново-Борисоглебськ	1.	сл. Ново-Серпухів
	п. Артем'євське		п. Кам'яна Яруга		п. Вовчий Яр		п. Вербівка
	п. Базаліївка		п. Ново-Покровське				п. Яковенкове
	п. Бурлуцьке		п. Кочеток	2.	сл. Ново-Андріївка		п. Борщеве
2.	п. Юрченкове		п. Старо-Покровське		п. Скрипаєве		п. Крейдянка
	п. Велике		п. Студенок	3.	п. Мохначі		2.
3.	п. Волохове	п. Коробочкине	сл. Щебелинка		п. Шевелівка		

Закінчення таблиці 3

1	2	3	4	5	6	7	8
	п. Василенкове		сл. Малинівка		сл. Меловая		п. Лозовенька
	п. Бригадировка		п. Моспанове		п. Глазуновка		п. Волвенкіне
			п. Гракове		п. Асеївка		п. Волобуївка
		3.	п. Заріжне		п. Михайлівське	3.	п. Петровське
			п. Велика Бабка				п. Вірьовкіне
			п. Піщане				п. Протопопівка
			п. П'ятницьке				

Таблицю складено за даними: ЦДІА України у м. Києві. – Ф. КМФ 12. – Оп. 1. – Спр. 110. – Арк. 8–18; Там само. – Спр. 90. – Арк. 5–12.

**Кількість землі у Новоросійському (Херсонському)
військовому поселенні кавалерії (1850)**

Округ	Кількість землі									
	Придатної		Непридатної		Луги і сінокоси		Під вигонами		Стройової	
	дес.	саж.	дес.	саж.	дес.	саж.	дес.	саж.	дес.	саж.
1	49499	2207	5618	2261	11565	973	5344	1321	2485	1318
2	66993	1089	2300	230	12272	–	6641	227	–	–
3	66899	629	1883	2277	12786	–	6286	485	–	–
4	71217	1121	2821	1238	12093	–	6511	48	–	–
5	54237	1599	2922	1911	9877	–	2972	249	–	–
6	54500	952	2422	949	10316	–	4040	150	–	–
7	51781	791	2086	204	9983	–	3748	–	751	2036
8	38885	2300	837	2395	9741	–	2768	–	886	487 ½
Окрема волость	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
10	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
11	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
12	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Всього	450020	1088	20888	1865	88633	973	38311	80	20473	1077

* Примітка: кількість лісу: в черкаських лісах – 7458 дес. 603 саж., у красносільських лісах – 8891 дес. 1432 ½ саж.

Таблицю складено за даними: РДВІА. – Ф. 405. – Оп. 4. – Спр. 6943. – Арк. 142.

Додаток А

Таблиця 5

Населені пункти Новоросійського (Херсонського) військового поселення кавалерії (1850-і рр.)

<i>Волость</i>	<i>Назва округу, населеного пункту</i>						
	<i>Округ</i>	<i>Волость</i>	<i>Округ</i>	<i>Волость</i>	<i>Округ</i>	<i>Волость</i>	<i>Округ</i>
<i>1</i>	<i>2</i>	<i>3</i>	<i>4</i>	<i>5</i>	<i>6</i>	<i>7</i>	<i>8</i>
	І О К Р У Г		ІІ О К Р У Г		ІІІ О К Р У Г		ІV О К Р У Г
1.	м. Новогеоргіївськ	1.	с. Новий Стародуб	1.	п. Нова Прага	1.	с. Новгородка
	с. Табурище		с. Чечеліївка		с. Головківка		с. Новогригор'ївка
	с. Павлиш		с. Зелене		с. Митрофанівка		с. Інгульська Кам'янка
	с. Кам'янопотоцьке		с. Петрове		с. Косівка		с. Губівка
	с. Успенське	2.	с. Жовте	2.	с. Диківка	2.	с. Калинівка
2.	с. Глинське		с. Комісарівка		с. Протопопівка		с. Верблюжка
	с. Янов	3.	с. Красна Кам'янка	2.	с. Мошорин	2.	с. Спасове

Продовження таблиці 5

1	2	3	4	5	6	7	8
	с. Нікольське		с. Зибке		с. Куколівка		с. Вершинокам'янка
	с. Золотарівка		с. Попельнасте	3.	с. Аджамка		с. Бокове
	с. Іванківці				с. Красний Яр		с. Варварівка
	с. Стецовка				с. Покровське	3.	с. Гурівка
3.	с. Вершац				с. Клинці		
	с. Калантаєве						
	с. Андрусівка						
	V О К Р У Г		VI О К Р У Г		VII О К Р У Г		VIII О К Р У Г
1.	п. Новоукраїнка	1	п. Архангельськ	1.	м. Новомиргород		с. Єлисаветградка
	п. Плет Ташлик		с. Тишківка		с. Мартонош	1.	с. Федвар
2.	с. Рівне		с. Тернівка		с. Коробчине		
3.	с. Новоукраїнське		с. Надлак		с. Паліївка	2.	с. Красносілля
		2.	с. Петроострів		с. Панчів		с. Цибулів
			с. Скалеве	2.	с. Каніж		с. Дмитрівка
			с. Калниболот		с. Сентів	3.	с. Знаменка
		3.	с. Глодоси	3.	с. Велика Виска		с. Суботець

Продовження таблиці 5

1	2	3	4	5	6	7	8
			с. Липняжка		с. Грузьке		
					с. Лелеківка		
	ІХ ОКРУГ		Х ОКРУГ		ХІ ОКРУГ		ХІІ ОКРУГ
1.	с. Новий Буг	1.	с. Нова Одеса	1.	м. Вознесенськ	1.	с. Врадіївка
	с. Березівка		с. Троїцьке		с. Булгарка		с. Голта
	с. Устинівка		с. Димівка		с. Ракове		с. Кумареве
2.	с. Ніколаївка	1.	с. Щербани	1.	с. Новогригор'ївське	1.	с. Сирове
	с. Казанка		с. Михайлівка		с. Олександрівка		с. Криве Озеро
	с. Володимирівка		с. Білоусівка		с. Арнаутівка		с. Лиса Гора
3.	с. Широке	2.	с. Касперівка	2.	с. Костянтинівка	3.	с. Піщаний Брід
	с. Шестерня		с. Гур'ївка		с. Арбузинка		с. Благодатне
	с. Новокурське		с. Себине		с. Сергіївка		с. Ольшанка
	с. Кривий Ріг		с. Новопетровське		с. Новокрасне		с. Добрянкa
	Окрема волость 9-го округу		с. Костянтинівка		с. Семенівка		с. Синюхин Брід
			с. Баловне	3.	с. Єланець		м. Ольвіополь

Закінчення таблиці 5

1	2	3	4	5	6	7	8
	с. Покровське		с. Матвіївка		с. Возсіятське		
	с. Костромське		с. Пересадівка		с. Сербулівка		
	с. Лозоватка		с. Інгулка		с. Солоне		
		3.	с. Полтавка				
			с. Привольне				
			с. Макіївка				
			с. Образцове, влаштоване при Кандибиному хуторі				

Таблицю складено за даними: ЦДІА України у м. Києві. – Ф. КМФ 12. – Оп. 1. – Спр. 104. – Арк. 4, 8, 11, 15, 20;
Там само. – Спр. 105. – Арк. 25, 26, 31, 36, 38, 40, 42.

**Кількість будівель в Українському (Харківському)
військовому поселенні кавалерії (1856)**

Округи	Шпиталь	Церков		Будівель		Військо-поселенські будинки	Будинки громадян	Усього
		кам'яних	дерев'яних	державних	економічних			
1	1	5	4	133	90	3957	9	4198
2	1	3	8	143	64	4019	2	4240
3	1	2	27	108	72	4066	3	4281
4	1	8	3	91	84	3770	–	3957
5	2	4	6	158	13	3408	5	3595
6	1	5	10	636	66	3858	64	4640
7	1	1	9	145	30	3729	5	3920
8	2	1	8	130	42	3848	15	4046
Усього	10	29	75	1544	461	30655	103	32877

Таблицю складено за даними: ЦДІА України у м. Києві. – Ф. КМФ 12. – Спр. 110. – Арк. 10–18.

**Кількість господарських будівель і церков у
Новоросійському (Херсонському) військовому
поселенні кавалерії (1856)**

Округ	Церков	Кількість будівель		
		Будинків	Млинів	Усього
1	16	4389	199	4604
2	10	3853	241	4104
3	13	3681	259	3953
4	10	3120	230	3361
5	8	2313	168	2489
6	9	2385	93	2487
7	9	2469	118	2596
8	10	2539	225	2774
9	9	2699	204	2912
10	13	3318	159	3490
11	11	3069	123	3203
12	9	2795	73	2877
Усього	128	36630	2092	38850

Таблицю складено за даними: ЦДІА України у м. Києві. – Ф. КМФ 12. – Оп. 1. – Спр. 104. – Арк. 4, 8, 11, 15, 20; Там само. – Спр. 105. – Арк. 25, 26, 31, 36, 38, 40, 42.

Додаток А

Таблиця 8

**Чисельність населення у 3-й кірасирській дивізії
у 1821 р. і 1855 р. Новоросійського (Херсонського) військового
поселення кавалерії**

Полки	Чисельність населення					
	1821 р.			1855 р.		
	<i>Чол.</i>	<i>Жін.</i>	<i>Усього</i>	<i>Чол.</i>	<i>Жін.</i>	<i>Усього</i>
Орденський	1440	1295	2735	12553	12668	25221
Стародубівський	10209	10427	20636	11094	11392	22486
Принца Альберта Пруського	9799	9396	19195	11234	10591	21825
Князівни Олени Павлівни	8583	8065	16648	9953	9958	19911
Усього	30031	29183	59214	44834	44609	89443

Таблицю складено за даними: ДАОО. – Ф. 147. – Оп. 1. – Спр. 80. –
Арк. 22.

Додаток А

Таблиця 9

**Чисельність населення, яке прибуло на проживання у міста Новоросійського
(Херсонського) військового поселення кавалерії з 1817 до 1857 р.**

<i>Роки</i>	Єлисаветград			Новомиргород			Вознесенськ			Ольвіополь			Загальна чисельність		
	<i>Чол.</i>	<i>Жін.</i>	<i>Усього</i>	<i>Чол.</i>	<i>Жін.</i>	<i>Усього</i>	<i>Чол.</i>	<i>Жін.</i>	<i>Усього</i>	<i>Чол.</i>	<i>Жін.</i>	<i>Усього</i>	<i>Чол.</i>	<i>Жін.</i>	<i>Усього</i>
<i>1</i>	<i>2</i>	<i>3</i>	<i>4</i>	<i>5</i>	<i>6</i>	<i>7</i>	<i>8</i>	<i>9</i>	<i>10</i>	<i>11</i>	<i>12</i>	<i>13</i>	<i>14</i>	<i>15</i>	<i>16</i>
1817	26	21	47	1	*	1	*	*	*	97	79	176	124	100	224
1818	326	270	596	46	39	85	*	*	*	204	176	380	576	485	1061
1819	144	125	269	15	17	32	*	*	*	229	206	435	388	348	736
1820	4419	4047	8466	431	396	827	*	*	*	912	812	1724	5762	5255	11017
1821	1284	1091	2375	*	*	*	*	*	*	422	352	774	1706	1443	3149
1822	625	580	1205	*	*	*	4	3	7	359	310	669	988	893	1881
1823	133	111	244	11	7	18	*	*	*	448	414	862	592	532	1124
1824	119	99	218	*	*	*	*	*	*	86	73	159	205	172	377
1825	574	529	1103	*	*	*	*	*	*	1616	1158	2774	2190	1687	3877

Закінчення таблиці 9

<i>1</i>	<i>2</i>	<i>3</i>	<i>4</i>	<i>5</i>	<i>6</i>	<i>7</i>	<i>8</i>	<i>9</i>	<i>10</i>	<i>11</i>	<i>12</i>	<i>13</i>	<i>14</i>	<i>15</i>	<i>16</i>
1826	324	289	613	*	*	*	*	*	*	238	214	452	562	503	1065
1827	421	364	785	*	*	*	*	*	*	918	798	1716	1339	1162	2501
1828	337	261	598	*	*	*	*	*	*	177	141	318	514	402	916
1829	1509	1206	2715	*	*	*	*	*	*	5332	4795	10127	6841	6001	12842
1830	419	355	774	*	*	*	*	*	*	316	276	592	735	592	1086
1831	187	163	350	*	*	*	*	*	*	1227	1116	2343	1414	1279	2693
1832	193	157	350	*	*	*	*	*	*	197	165	362	390	322	712
1833	191	156	347	*	*	*	*	*	*	112	96	208	303	252	555
1834	70	72	142	*	*	*	*	*	*	73	25	98	143	97	240
1835	136	116	252	*	*	*	*	*	*	22	23	45	158	139	297
Усьо- го	11437	10012	21449	504	459	963	4	3	7	12985	11229	24214	24930	21703	46633

Таблицю складено за даними: Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. Херсонская губерния / [сост. полковник А. Шмидт]. – СПб., 1863. – Ч. 1. – С. 590–593.

**Перелік маєтків військового відомства у Київській і
Подільській губерніях (1836)**

1-й округ				1	2	3	4
№ волості	№	Назва населеного пункту	Чисельність населення				
1	2	3	4				
1-а волость	1	с. Сушівка	460	2-а волость	1	м. Ладижин	822
	2	с. Бабанка	712		2	с. Струтів	283
	3	с. Свинарка	417		3	с. Четвертинівка	476
	4	с. Гроздеве	357		4	Баток з Рудівкою	195
	5	с. Аполянка	311		5	с. Митьківка	175
	6	с. Доброводи	379		6	с. Губнік	687
	7	с. Звірки	110		7	с. Скибинці	506
	8	с. Пиковець	182		8	с. Бандурівка	788
Всього			2928	Всього			3932
2-а волость	1	с. Олександрівка	144	3-я волость	1	с. Глинянці	25
	2	с. Воїтовка	368		2	с. Жабокрич	123
	3	с. Нові Дмитрушки	246		3	с. Войцехівка	
	4	с. Старі Дмитрушки	270		4	с. Майдан	
	5	с. Танське	398		5	м. Стара Мурафа	708
					6	с. Єфимівка	139
					7	с. Должок	286

Продовження таблиці 10

1	2	3	4	1	2	3	4
	6	с. Малі Бабани	132		8	с. Михайлівка	290
	7	с. Старі Бабани	582		9	с. Семенівка	112
	8	с. Ксензівка	237		10	с. Бобчинці	651
	9	с. Пеньківка	111		11	с. Пирогове	15
	10	с. Краснополка	367	Всього			2349
Всього			2855	Всього в окремій ділянці			8561
<i>3-я волость</i>	1	с. Берестовець	243	Окрема ділянка 4-го округу			
	2	с. Помойник	464		1	с. П'ятківка	1119
	3	с. Молодецьке	776		2	с. Жабокричка	462
	4	с. Яроватка	226		3	с. Каташин	574
	5	с. Басівка	193		4	с. Чорна	370
	6	с. Циберманівка	449		5	с. Тисколунга	208
	7	с. Подобне	534		6	м. Рибниця	340
Всього			2885		7	с. Топола	217
Всього у 1-му округу			8668		8	с. Кричунове	247
2-й округ					9	с. Ольшанка	131
<i>1 волость</i>	1	м. Умань	672		10	с. Тридуби	151
	2	с. Кочержинці	553		11	с. Секретарка	79
	3	с. Полонецьке	353		12	с. Красеньке	147
	4	с. Громи	335		13	с. Бундорівка з Косівкою	774
	5	с. Журбинці	195		14	м. Криве Озеро	25
	6	с. Псарівка	598		Всього		

	7	с. Заянчівка	143		1	с. Вітрівка	51
--	---	--------------	-----	--	---	-------------	----

Продовження таблиці 10

1	2	3	4	1	2	3	4
	8	с. Степківка	282		2	с. Голдашівка	320
	9	с. Собківка	256		3	с. Якубівка	129
Всього			3387		4	с. Волчок	162
<i>2-а волость</i>	1	с. Івангородський	649		5	с. Луг	1097
	2	с. Леуха	515		6	с. Піщане з Желехівкою	738
	3	с. Талалаївка Свинарська	272		7	с. Слюсареве	180
	4	с. Кочубіївка	362		8	с. Байбузове	181
	5	с. Городецьке	500		9	с. Людвиківка	121
	6	с. Поланка	508		10	с. Очеретна	80
Всього			2806		11	при с. Немерівка	34
<i>3-я волость</i>	1	с. Севастьянівка	1425		12	с. Беневка	47
	2	с. Слободище	562		13	с. Криштофівка	34
	3	с. Чорторійка	405		14	с. Кам'яновата	442
	4	с. Городок	568		15	с. Казавчин	281
Всього			2960		16	с. Чабарове	69
Всього у 2-му окрузі			9153		17	с. Юзофполь	52
3-й округ							
<i>1-а волость</i>	1	с. Коритня	512		18	с. Концеба	653
	2	с. Попівка	104		19	м. Саврань	410
	3	с. Соколівка	648		20	с. Осички	287
	4	с. Кишинці	780		21	с. Станіславчик	64
	5	с. Нестерівка	499		22	с. Полянецьке	334
					23	с. Пужайків	581

Всього	2543		24	с. Голованівськ	715
---------------	-------------	--	----	-----------------	-----

Продовження таблиці 10

1	2	3	4	1	2	3	4	
2-а волость	1	с. Білилівка	832		25	с. Мижирічка	192	
	2	передмістя Засине			26	с. Оздобна	120	
	3	с. Курсівка			27	с. Шепелівка	190	
	4	с. Ростовиця			28	с. Олександрівка	78	
	5	с. Дерганівка	357		29	с. Наливайка	239	
	6	с. Сестринівка	432		30	с. Вербова	401	
	7	с. Должек	430		31	с. Краснополка	206	
	8	с. Тележинці	522	Всього			8488	
	9	с. Михайлівка	322	Всього в окремій ділянці			13332	
	10	с. Час, м. Оратова	42	5-й округ				
	11	с. Клюки	11	маєтки військового відомства	1	с. Кривошійнці	192	
	12	с. Час, с. Клюків	11		2	с. Олександрівка		
Всього			2959		3	с. Ясківці		
3-я волость	1	м. Шауліха	246		4	хутір Ясковецький		149
	2	с. Онуфріївка	417		5	с. Чеснівка		
	3	с. Беринка	223	6	с. Мала Струга	225		
	4	с. Веселий Кут	199	7	с. Балабанівка	130		
	5	с. Антонівка	157	8	с. Велика Струга	451		

6	с. Кинашевка	281	9	с. Журавлинці	160
---	--------------	-----	---	---------------	-----

Продовження таблиці 10

1	2	3	4	1	2	3	4
	7	с. Маньківка	1042		10	с. Копачівка	285
	8	с. Дзензелівка	493		11	с. Лисогірка	169
Всього			3058		12	с. Черторійка	135
Всього у 3-му окрузі			8560		13	с. Головчинці	374
Окрема ділянка 3-го округу					14	с. Трибухівці	381
<i>маєтки військового відомства</i>	1	с. Старо-Шепеличі	197		15	м. Меджибож	553
	2	с. Бенівка	88		16	с. Ставниці	222
	3	с. Кошарівка	62		17	с. Пронилове	271
	4	с. Ново-Шепеличі	225		18	с. Михуньки Лісові	97
	5	с. Рудня Сахань	42		19	с. Западинці	255
	6	с. Чистоголівка	221		20	с. Грабовці	163
	7	с. Денисовичі	106		21	с. Лисанівці	247
	8	с. Рудки	55		22	с. Паньковці	322
	9	с. Крапивна	80		23	с. Михуньки Польові	291
	10	с. Слободка	244		24	с. Волосівці	436
	11	с. Видибор і Користилівка	115		25	с. Бонашки	116
	12	Із Вишебського Ключа	587		26	с. Шрубкове	452
	13	с. Лосовка	31		27	с. Золотарівка	145
	14	с. Ликовці	10		28	с. Митьківці	294
	15	с. Глухівці	16		29	с. Юначинці	236

16	с. Кикишівка	51	30	с. Малоліулинці	206
17	с. Малий Ярчик	101	31	с. Редвинці	198

Продовження таблиці 10

1	2	3	4	1	2	3	4
	18	с. Македони	49		32	с. Звіріхівці	136
	19	с. Копійчине	14		33	с. Подлісці	156
	20	с. Витязівка	18		34	с. Стуфчинці	443
Всього			2312		35	с. Шпичинці Лісові	438
у маєтках, що вважалися у довічному володінні	1	с. Юр'ївка	104		36	с. Теремівці	785
	2	с. Сахнове	23		37	с. Ярославка	491
	3	с. Терехове	259		38	с. Должок	380
	4	с. Калинівка	93		39	с. Любомирка	120
	5	м. Дашів	936		40	с. Пархомівці	580
	6	с. Польове	148		41	с. Завойки	116
	7	с. Курчинці	427		42	с. Вацівка	84
	8	с. Ястребинці	395		43	с. Бахматівці	198
	9	с. Кантеліне	291		44	с. Богулинці	128
	10	с. Жаданівка і Сорока	350		45	с. Давидківці	564
	11	с. Кошмани	430		46	с. Калинівка	83
	12	с. Хріновка	267		47	с. Главачівка	137
	13	с. Порхомівка	330		48	с. Пироговці	392
	14	с. Калвіне і Талалаївка	499		49	с. Голосків	448
	15	с. Шабельне	108		50	с. Дашківці	253
	16	с. Нарубайка і Станіславів	800		51	с. Масівці	328
	17	с. Оксанине	830		52	с. Копитин	439

	18	с. Островець	301	Всього	13854
--	----	--------------	-----	---------------	--------------

Закінчення таблиці 10

<i>1</i>	<i>2</i>	<i>3</i>	<i>4</i>	<i>1</i>	<i>2</i>	<i>3</i>	<i>4</i>
	19	с. Небилівка	623		1	с. Ружичка	600
	20	с. Підвисоке	865		2	с. Ружичанка	314
	21	с. Перегонівка	522		3	с. Войцехівка	84
	22	с. Копенковате	360		4	с. Фридрівці	341
	22	с. Рогове	257		5	с. Цвикловці	238
Всього			9218		6	с. Кадіовці	424
Всього			11530		7	с. Нагуржани	264
4-й округ					8	с. Кочубіївка	549
<i>1-а волость</i>	1	с. Гранів	1469		9	с. Целковець	81
	2	с. Михайлівка	406		10	с. Шпичина	224
	3	с. Адамівка	405	Всього	3119		
Всього			2280	Всього в 5-му округу			16973
				Всього у маєтках			76777

Таблицю складено за даними: Свод военных постановлений : [в 5 ч., 4 кн.]. – СПб., 1838. – Ч. 1: Образование военных учреждений. – Кн. 4: Образование хозяйственных учреждений. – С. 365–368.

Додаток А

Таблиця 11

**Демографічна ситуація у 8 округах Українського (Харківського)
військового поселення кавалерії (1847)**

Округ	Народилося		Померло		Кількість шлюбів
	Чоловіки	Жінки	Чоловіки	Жінки	
1	728	718	359	401	342
2	778	811	598	542	362
3	695	677	468	372	416
4	950	920	920	238	302
Всього у 1–4-х округах	3151	3126	2345	1553	1422
5	656	629	571	547	255
6	467	459	308	315	141
7	536	545	367	551	187
8	499	555	42	318	139
Всього у 5–8-х округах	2158	2188	1288	1731	722
Всього	5309	5314	3633	3284	2144

Таблицю складено за даними: ЦДІА України у м. Києві. – Ф. КМФ 12. – Оп. 1. – Спр. 109. – Арк. 6.

**Динаміка чисельності населення Українського (Харківського)
військового поселення кавалерії (1817–1856)**

Роки	Чоловіки	Жінки	Всього
1817	74390	75345	149735
1839	94088	97580	191668
1845	99473	100834	200307
1849	104786	104975	209761
1853	121108	94805	215913
1856	118813	104352	223165

Таблицю складено за даними: ЦДІА України у м. Києві. – Ф. КМФ 12. – Оп. 1. – Спр. 110. – Арк. 6; Там само. – Спр. 100. – Арк. 201; Статистическое описание округов военного поселения кавалерии: 1853 г. – Б. м. и б. г. – С. 5; Военно-статистическое обозрение Российской империи / [издаваемое по Высочайшему повелению при 1-м отделении Департамента Генерального штаба]. – Т. 12. – Ч. 1 : Харьковская губерния / [сост. капитан Мочульский]. – СПб., 1850. – С. 77; Ячменихин К. М. Армия и реформы: военные поселения в политике российского самодержавия / К. М. Ячменихин. – Чернигов : Сіверянська думка, 2006. – С. 373.

**Демографічна ситуація у 5 округах Києво-Подільського
військового поселення кавалерії**

Рік	Чисельність населення	Народилися			Померли			Різниця	% приросту
		Чол.	Жін.	Всього	Чол.	Жін.	Всього		
1845	91693	2329	1385	3714	1415	1432	2847	867	0,9
1846	10396	*	*	*	*	*	529	*	*
1848	11010	*	*	*	*	*	928	*	*
1856	99721	1986	1653	3639	1532	1263	2795	844	0,8

Таблицю складено за даними: Липовская Т. Д. Социально-экономическое положение военных поселян на Украине (1817–1857) / Т. Д. Липовская. – Днепропетровск, 1982. – 83 с.; Богданов Л. П. Военные поселения в России / Л. П. Богданов. – М. : АИО «Принт», 1992. – С. 59; Ячменихин К. М. Армия и реформы: военные поселения в политике российского самодержавия / К. М. Ячменихин. – Чернигов : Сіверянська думка, 2006. – С. 371–372.

**Кількість населення старообрядницьких сект поповців і безпоповців
2-ї кірасирської дивізії (1829)**

Назва секти/ категорії населення військових поселенців	Катеринославський кірасирський полк	Глухівський кірасирський полк	Астраханський кірасирський полк	<i>Всього</i>
<i>Поповці:</i>	<i>1</i>	<i>2</i>	<i>3</i>	<i>4</i>
Унтер-офіцери і рядові із корінних мешканців	*	1	*	1
Рядові поселенці-господарі із корінних мешканців	*	1	4	5
Помічники господарів	*	2	1	3
Жінки	*	5	5	10
Дівчата	*	5		5
<i>Безпоповці:</i>	<i>1</i>	<i>2</i>	<i>3</i>	<i>4</i>
Нижчі чини із старослужащих корінних мешканців	*	35	*	35
Інваліди корінних мешканців	*	10	*	10
Жінки	*	40	*	40
Вдови	*	7	*	7
Дівчата	*	65	*	65
Всього	*	171	10	181

Таблицю складено за даними: ЦДІА України у м. Києві. – Ф. 1353. – Оп. 1. – Спр. 226. – Арк. 29.

**Релігійний склад населення Києво-Подільського
військового поселення кавалерії (1856)**

Округ	Духовенство			Християни			Різночинці		
	Чол.	Жін.	Всього	Чол.	Жін.	Всього	Чол.	Жін.	Всього
1	165	148	313	532	566	1098	482	588	1070
2	81	89	170	*	*	*	7	4	11
3	74	73	147	18	12	30	9	6	15
4	136	115	251	493	547	1040	40	33	73
5	122	126	248	*	*	*	*	*	*
Окр. вол.	10	15	25	8	5	13	1	1	2
Разом	588	566	1154	1051	1130	2181	539	632	1171

Таблицю складено за даними: ЦДІА України у м. Києві. – Ф. КМФ 12. –
Оп. 1. – Спр. 111. – Арк. 6.

Додаток А

Таблиця 16

Управління Південним поселенням (1858–1867)

Головний начальник Південного поселення з управлінням знаходився у м. Єлисаветграді						
Канцелярія: керівник канцелярії у штаб-офіцерському чині; головний архітектор з помічником; землемір; головний лікар						
Поселення (всього – 3):						
Харківське поселення		Херсонське поселення		Києво-Подільське поселення		
Начальники поселень з 1 чиновником для особливих доручень, у штаб-офіцерському званні; канцелярія: секретар						
– у м. Чугуєві		– у м. Єлисаветграді		– у м. Умані		
Округ (всього – 7):						
Начальники округів (штаб-офіцер)						
1-го округу – у Новому Катеринославі	2-го округу – у Новому Борисоглебську	1-го округу – у Новій Празі	2-го округу – у Новому Миргороді	3-го округу – у Новій Одесі	1-го округу – у м. Маньковка	2-го округу – у м. Грановому
Окружне правління: канцелярія: письмоводитель; землемір; 2 топографи; 2 кондуктори; 1 лікар; 1 ветеринарний лікар						

Закінчення таблиці 16

Волость (всього – 77)						
Волосні начальники (штаб або обер-офіцер)						
12 волостей	12 волостей	12 волостей	12 волостей	13 волостей	7 волостей	9 волостей
1-го розряду (від 3 тис. 500 до 5 тис. і більше осіб)		2-го розряду (від 2 тис. 500 до 3 тис. 500 осіб)		3-го розряду (від 1 тис. 500 до 2 тис. 500 осіб)		
Волосні управи: голова; 2 засідателя; 2 сумлінних; 1 писар						
Населені пункти (поселення)						
Сільські управи:						
Сільські старости і десяцькі (при десяти дворах); збирачі податків; наглядачі сільських запасних магазинів						

Таблицю складено за даними: Положение о новом устройстве военного поселения кавалерии // ПСЗ РИ. II. – СПб., 1857.

– Т. 32. 1857. – Отд. 1. – № 31920. – С. 473–475; ЦДІА України у м. Києві. – Ф. КМФ 12. – Оп. 1. – Спр. 112. – Арк. 1, 2.

Склад поселеного запасного ескадрону

Штаб-офіцер	1
Обер-офіцер	1
Унтер-офіцерів: з них:	18
Старший вахмістр	1
Молодший вахмістр	4
Квартирмейстер	1
Молодших унтер-офіцерів	12
Сурмачів	3
Рядових	180
Нестройових: з них:	8
Цирульник	1
Лазаретний служитель	1
Сидельний учень	1
Коновальний учень	1
Коваль	1
Тесляр	1
Фурман	1
Усього	211

Таблицю складено за даними: РДВІА. – Ф. 35. – Оп. 3. – Спр. 1313. –
Зв. 136. – Арк. 4.

Додаток А

Таблиця 18

Управління Бузькою уланською, Українською (3-ю) уланською і 3-ю кірасирською, 2-ю уланської і 2-ю кірасирською дивізіями

Головний над військовими поселеннями начальник				
Штаб військових поселень. Начальник штабу військових поселень				
Інспектор поселеної кавалерії (з 1833 р.). Штаб інспектора поселеної кавалерії				
Начальник Новоросійського військового поселення. Штаб Новоросійського військового поселення				
Начальник Українського військового поселення. Штаб Українського військового поселення				
Бузька уланська дивізія (Бузьке козацьке військо + 2 полки (3-й та 4-й) Української уланської дивізії). Штаб Бузької уланської дивізії	3-й Резервний кавалерійський корпус		2-й Резервний кавалерійський корпус	
	Українська (3-я) уланська дивізія, інші 2 полки (1-й та 2- й полки) розділялись на чотири	3-я кірасирська дивізія	2-а уланська дивізія	2-а кірасирська дивізія

Продовження таблиці 18

<p>Дивізійний штаб – Штаб-квартира – м. Вознесенськ, начальник робіт, старший ад'ютант, офіцер зі свити імператора з квартирмейстерської частини, аудитор, бухгалтер та його помічник, командир дивізії</p>	<p>Дивізійний штаб – Штаб-квартира – м. Новомиргород, начальник робіт, старший ад'ютант, офіцер зі свити імператора з квартирмейстерської частини, аудитор, бухгалтер та його помічник, командир дивізії</p>	<p>Дивізійний штаб – Штаб-квартира – м. Новогеоргіївськ, начальник робіт, старший ад'ютант, офіцер зі свити імператора з квартирмейстерської частини, аудитор, бухгалтер та його помічник, командир дивізії</p>	<p>Дивізійний штаб – Штаб-квартира – м. Чугуїв, начальник робіт, старший ад'ютант, офіцер зі свити імператора з квартирмейстерської частини, аудитор, бухгалтер та його помічник, командир дивізії</p>	<p>Дивізійний штаб – Штаб-квартира – сл. Ново-Катеринослав, начальник робіт, старший ад'ютант, офіцер зі свити імператора з квартирмейстерської частини, аудитор, бухгалтер та його помічник, командир дивізії</p>
<p>Комітети полкового управління Командир полкового округу Старший священник, три командири поселених ескадронів та два обер-офіцери поселених частин</p>				

Продовження таблиці 18

Ескадронні комітети																			
Унтер-офіцер, три поселенці господарі																			
Округи Новоросійського військового поселення												Округи Українського військового поселення							
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	1	2	3	4	5	6	7	8
ескадрони	ескадрони	ескадрони	ескадрони	ескадрони	ескадрони	ескадрони	ескадрони	ескадрони	ескадрони	ескадрони	ескадрони	ескадрони	ескадрони	ескадрони	ескадрони	ескадрони	ескадрони	ескадрони	ескадрони
<u>Ескадрони:</u> 3 поселених, 3 резервних, 6 діючих																			
<u>Ескадронні комітети:</u> унтер-офіцер, три поселенця-господаря																			
По дві кінно-артилерійські роти																			
<u>1836 р.:</u>																			
начальник дивізії – начальник 4 округів. Начальник I–IV округів																			

Закінчення таблиці 18

Штаб:		
2 старших ад'ютанти, офіцер корпусу топографів, інженерний офіцер, обер-аудитор, аудитор, бухгалтер, старший лікар		
Чергування:		
старший ад'ютант, інженерний офіцер, обер-аудитор, бухгалтер, старший землемір, благочинний церков		
Командир округу		
Округний комітет:		
старший в округу священик, три волосних начальники, два обер-офіцери, аудитор		
1-а волость	2-а волость	3-я волость
Волосний начальник		
Волосний комітет:		
Поселенці		

Таблицю складено за даними: ЦДІА України у м. Києві. – Ф. КМФ 12. – Оп. 1. – Спр. 107. – Арк. 8–9; Там само. – Спр. 108. – Арк. 9–10; Там само. – Спр. 110. – Арк. 8–9.

**Зміни назв полків Українського (Харківського) та
Новоросійського (Херсонського) військових поселень кавалерії**

№ n/n	Назва полку	Зміни у назві полку	
		Дата	Нова назва полку
1	2	3	4
Українське (Харківське) військове поселення			
2-а уланська дивізія			
1.	Серпухівський уланський полк	25 лютого 1845 р.	Її Імператорської Високості Великої Князівни Марії Михайлівни (у 1851 р. розформований)
2.	Борисоглебський уланський полк	6 грудня 1844 р.	Принца Олександра Гессен- Дармштадтського (у 1851 р. розформований)
3.	Таганрозький уланський полк	13 березня 1826 р.	Білгородський
		28 червня 1842 р.	Його Імператорської Високості Ерц-Герцога Австрійського Карла Фердинанда
4.	Чугуївський уланський полк	15 вересня 1850 р.	Генерала від Кавалерії Графа Нікітіна
2-а кірасирська дивізія			
5.	1-й Катеринославський кірасирський полк	26 серпня 1837 р.	Її Імператорської Високості Великої Князівни Марії Миколаївни

1	2	3	4
		2 липня 1839 р.	Її Імператорської Високості Великої Княгині Марії Миколаївни
6.	2-й Глухівський кірасирський полк	8 травня 1832 р.	Його Імператорської Високості Великого Князя Михайла Павловича
		19 вересня 1849 р.	Її Імператорської Високості Великої Княгині Олександри Йосифівни
7.	3-й Астраханський кірасирський полк	10 травня 1838 р.	Вільгельма Пруського
		26 вересня 1851 р.	Астраханський
8.	4-й Псковський кірасирський полк	12 вересня 1842 р.	Її Імператорської Високості Цесарівни
Новоросійське (Херсонське) військове поселення			
Бузька уланська дивізія (з червня 1830 р.)			
1-а Резервна уланська дивізія			
9.	1-й Бузький уланський полк	1830– 1840-і рр.	Бузький
10.	2-й Бузький уланський полк	1830– 1840-і рр.	Одеський
		27 грудня 1843 р.	Його Світлості Герцога Нассауського
11.	3-й Бузький уланський полк	1830– 1840-і рр.	Вознесенський

1	2	3	4
12.	3-й Бузький уланський полк	1830– 1840-і рр.	Ольвіопольський
Українська уланська дивізія (з 25 червня 1830 р.)			
2-а Резервна уланська дивізія			
13.	1-й Український уланський полк	25 червня 1830 р.	Український
		19 вересня 1849 р.	Ерц Герцога Австрійського Леопольда
14.	2-й Український уланський полк	1830– 1840-і рр.	Новоархангельський
15.	3-й Український уланський полк	1830– 1840-і рр.	Новомиргородський
16.	4-й Український уланський полк	1830– 1840-і рр.	Єлисаветградський
		31 грудня 1851 р.	Її Імператорської Високості Великої Княгині Катерини Михайлівни
2-а кірасирська дивізія			
17.	Орденський кірасирський полк	6 травня 1844 р.	Військового Ордена
18.	Малоросійський кірасирський полк	29 травня 1829 р.	Принца Альберта Пруського
19.	Новгородський кірасирський полк	8 травня 1832 р.	Її Імператорської Високості Великої Княгині Олени Павлівни

1	2	3	4
20.	Стародубівський кірасирський полк	14 травня 1840 р.	Його Світлості Принца Петра Ольденбурзького
		23 березня 1845 р.	Його Імператорської Високості Принца Петра Ольденбурзького

Таблицю складено за даними: Обозрение состава и устройства регулярной русской кавалерии / [сост. П. А. Иванов]. – СПб., 1864. – С. 212–213; Историческое описание одежды и вооружения Российских войск [Електронний ресурс] // Т. 19. – СПб., 1902. – Режим доступу до книги : <http://listat.ru/index.html>

Склад полку військового поселення кавалерії (1827)

Кавалерійський полк		В одному ескадроні	В шести ескадронах
<i>1</i>		<i>2</i>	<i>3</i>
І. ДІЮЧИЙ СКЛАД			
<i>1. Стройові чини діючих ескадронів</i>			
Полковий командир		–	1
Дивізіонних командирів, штаб-офіцерів		–	3
Ескадронних командирів, ротмістрів		1	6
Штаб-ротмістрів		1	6
Поручиків (ад'ютант, скарбничий, квартирмейстер)		1	9
Корнетів		3	18
Старших вахмістрів		1	6
Квартирмейстерів		1	6
Вахмістрів		4	24
Унтер-офіцерів		12	72
Штаб-трубач		–	1
Трубачів		3	18
Рядових		140	840
Всього	Штаб-офіцерів	–	4
	Обер-офіцерів	6	39
	Нижчих чинів	161	967
	Коней стройових	151	907

Продовження таблиці 20

1		2	3
	Коней підйомних	–	4
<i>2. Нестройові чини діючих ескадронів</i>			
Священик		–	1
Аудитор		–	1
Старший лікар		–	1
Молодший лікар		–	1
Берейтор		–	1
Писарів: - старших		–	1
- молодших		–	1
- скарбничих		–	1
- квартирмейстерських		–	1
- аудиторських		–	1
Костоправів		–	1
Фельдшерів		–	3
Наглядачів за хворими		–	1
Лазаретних службовців		1	6
Цирульників		1	6
Церковників		1	6
Вагенмейстр		–	1
Ложенний майстер		–	1
Ліжників		–	2
Збройний майстер		–	1
Його учні		–	2
Сідельник		–	1
Його учнів		–	2
Полковий коваль		–	1
Ковалів		1	6

Продовження таблиці 20

<i>1</i>		<i>2</i>	<i>3</i>
Столярів		–	3
Полковий столяр		–	1
Його учнів		1	6
Фурлейтів		–	4
Профос		–	1
Всього	Класних чинів	–	5
	Нижчих чинів	4	56
<i>3. Діюча фуриштатська рота</i>			
Ротний командир, обер-офіцер		1	–
Фельдфебель		1	–
Вагенмейстр		1	–
Унтер-офіцер		1	–
Рядових і нестройових		33	1
Всього	Обер-офіцерів	1	–
	Нижчих чинів	36	–
	Підйомних коней	24	–
II РЕЗЕРВНИЙ СКЛАД			
<i>1. Стройові чини нижчих ескадронів</i>			
Командир резервних ескадронів (може бути ротмістр)		–	1
Ескадронних командирів, ротмістрів (можуть бути штабс-ротмістри)		1	3
Поручиків		1	3
Корнетів		2	6
Старших вахмістрів		1	3
Квартирмейстерів		1	3
Вахмістрів		4	12

Продовження таблиці 20

<i>1</i>		<i>2</i>	<i>3</i>
Унтер-офіцерів		16	48
Трубачів		3	9
Рядових		70	210
Кантоністів з 17 років		70	210
Всього	Штаб-офіцерів	–	1
	Обер-офіцерів	4	12
	Нижчих чинів	165	495
	Коней стройових	119	357
<i>2. Нестройові чини резервних ескадронів</i>			
Костоправів		–	1
Ковалів		1	3
Столярів		1	3
Коновальських учнів		1	3
Всього		4	13
III ПОСЕЛЕНИЙ СКЛАД			
<i>1. Стройові чини поселених ескадронів</i>			
Командир поселених ескадронів, штаб-офіцер		–	1
Ескадронних командирів (можуть бути і штаб-ротмістри)		1	3
Поручики		2	7
Старших вахмістрів		1	3
Квартирмейстерів		1	3
Молодших вахмістрів		4	12
Єфрейторів		8	24
Всього	Штаб-офіцерів	–	1
	Обер-офіцерів	3	10

Продовження таблиці 20

<i>1</i>		<i>2</i>	<i>3</i>
	Нижчих чинів	14	42
<i>2. Поселені</i>			
Господарів (у тому числі унтер-офіцерів, у кожному ескадроні по 16, а всього 48)		312	936
Помічників господарів		312	936
Всього		624	1872
<i>3. Нестройові чини.</i>			
Священиків: старший		–	1
- молодший		–	4
Диякон		–	1
Аудитор		–	1
Писарів: молодший полковий		–	1
- скарбничий		–	1
- квартирмейстерський		–	1
- молодших у комітеті		–	3
- ескадронних		1	3
Фельдшерів: - старший		–	1
- молодший		–	1
Церковників		–	10
Всього	Класних	–	7
	Нижчих чинів	1	21
<i>4. Поселена фуришатська рота</i>		В одній роті	
Ротний командир, обер-офіцер		1	
Фельдфебель		1	
Писар		1	

Закінчення таблиці 20

<i>1</i>		<i>2</i>	<i>3</i>
Господарів (у тому числі унтер-офіцерів - 1)		70	
Всього	Обер-офіцерів	1	
	Нижчих чинів	72	
<i>5. Рота служилих інвалідів</i>			
Обер-офіцерів		3	
Унтер-офіцерів		20	
Рядових		215	
Всього	Обер-офіцерів	3	
	Нижчих чинів	235	

Таблицю складено за даними: Положение о военном поселении регулярной кавалерии. – СПб., 1827. – С. 68–77.

Додаток А

Таблиця 21

Чисельність військових поселенців в ескадронах і батареях Українського (Харківського), Новоросійського (Херсонського) та Києво-Подільського військових поселень кавалерії (1856)

1856 р.					Кількість випускників			
№ округу	В ескадронах:		В батареях:		Призначені служити в полки і батареї	Отримали чини:		
	Нижчих чинів	Кантоністів	Нижчих чинів	Кантоністів		Унтер-офіцера	Фейерверкера	Нестройові писарі
1	2	3	4	5	6	7	8	9
<i>Українське (Харківське) військове поселення кавалерії</i>								
1	34	271	*	*	803	44	*	69
2	30	270	*	*	813	40	*	71
3	34	270	*	*	722	72	*	68

Продовження таблиці 21

<i>1</i>	<i>2</i>	<i>3</i>	<i>4</i>	<i>5</i>	<i>6</i>	<i>7</i>	<i>8</i>	<i>9</i>
4	34	270	*	*	772	33	*	58
5	37	271	14	145	1134	72	45	98
6	37	270	11	146	1140	98	51	100
7	38	270	*	*	685	81	*	72
8	34	273	*	*	590	87	*	72
Усього	278	2165	25	291	6659	527	96	608
<i>Новоросійське (Херсонське) військове поселення кавалерії</i>								
1	*	*	34	290	858	61	26	94
2	*	*	41	283	890	50	25	90
3	*	*	35	277	477	67	*	78
4	*	*	40	285	544	43	*	86
5	*	*	38	270	458	74	*	72
6	*	*	37	270	452	64	*	59
7	*	*	35	270	413	68	*	77
8	*	*	38	270	376	62	*	74

Закінчення таблиці 21

1	2	3	4	5	6	7	8	9
9	*	*	37	270	592	*	*	“
10	*	*	37	270	408	*	*	“
11	*	*	38	270	1092	326	34	407
12	*	*	38	270	499	*	*	*
Усього	*	*	448	3295	7059	815	85	1034
<i>Києво-Подільське військове поселення кавалерії</i>								
1	38	270	*	*	336 <i>в полки</i>	}	*	242
2	35	270	*	*	320 <i>в полки</i>		*	
3	33	270	*	*	314 <i>в полки</i>		*	
4	33	270	*	*	300 <i>в полки</i>		*	
5	*	*	*	*	*	*	*	*
Усього	138	1080	*	*	1270	180	*	242

Таблицю складено за даними: ЦДІА України у м. Києві. – Ф. КМФ 12. – Оп. 1. – Спр. 110. – Арк. 24; Там само. – Спр. 111. – Арк. 23; Там само. – Спр. 107. – Арк. 21; Спр. 108. – Арк. 20.

**Шкала співвідношень окладів за військовими званнями
військовослужбовців Українського (Харківського)
військового поселення кавалерії**

Посада/ військове звання/ п.і.б.		Коефіцієнт співвідношень окладів за військовими званнями	
		Розмір заробітної плати	Розмір заробітної плати після підвищення
<i>1</i>		<i>2</i>	<i>3</i>
Дивізійний командир генерал-майор В. В. Єшин		6000 руб.	10000 руб.
Бригадні командири	1-ї бригади генерал-майор Коровкін	4000 руб.	7000 руб.
	2-ї бригади (ще не призначений)	4000 руб.	7000 руб.
Полкові командири	Таганрозького уланського полку полковник Маків	3000 руб.	6000 руб.
	Чугуївського уланського полку полковник Ізюмов	3000 руб.	6000 руб.
	Борисоглебського уланського полку полковник Десофлян	3000 руб.	6000 руб.

Закінчення таблиці 22

	<i>1</i>	<i>2</i>	<i>3</i>
	Серпухівського уланського полку підполковник Богданов	3000 руб.	6000 руб.
Командири поселених і резервних ескадронів	Таганрозького – майор Ланге	1000 руб.	2500 руб.
	Чугуївського – майор Клуген	1000 руб.	2500 руб.
	Борисоглебського – підполковник Кирилов	1000 руб.	2500 руб.
	Серпухівського – ротмістр барон фон Плотто	1000 руб.	2500 руб.

Таблицю складено за даними: ДАРФ. – Ф. 405. – Оп. 1. – Спр. 185. –
Арк. 5, 6, 7.

**Кількість пожежних інструментів при окружному штабі
військового поселення**

<i>НАЗВА ІНСТРУМЕНТА</i>	<i>Кількість інструментів</i>
Труб: велика на літній ході з приладдям	1
мала	1
Ручні	2
Водяний насос	1
Багри великі	3
середні	3
Ви́ла	3
Войлочний щит	1
Гринджоли для приладдя	1
Биндюги з діжками для води	2
Вози з чанами для води	2
Драбини: велика	1
середня	1
мала	2
Відра залізнi	4
Черпаки	2
Сокири	66

Таблицю складено за даними: Положение для пожарной части в округах военного поселения: Украинского, Новороссийского, Киевской и Подольской губерний. – СПб., 1844. – С. 19–20.

Табель
річного ремонту та підтримки упряжі при пожежних інструментах в
окружному штабі військового поселення

На скільки років покладено	Назви речей	Кількість речей, призначених для одного округу	Щорічний ремонт сріблом			
			На одну річ		На всі для одного округу	
			Руб.	Коп.	Руб.	Коп.
6	Хомути з гужами	6		42	5	4
	мочками	6	...			
2	Недоуздки	12	...	10	1	20
6	Уздечки	12	...	12	1	44
6	Сідки з черезсідельниками	6	...	15 ½	...	93
4	Вожі	6	...	25	1	50
8	Дуги	6	...	15	...	90
1	Торби, з розрахунку по дві на коня	24	...	10	2	40
1	На змазку збруї на кожного коня	12	...	28 ½	3	42

Таблицю складено за даними: Положение для пожарной части в округах военного поселения: Украинского, Новороссийского, Киевской и Подольской губерний. – СПб., 1844. – С. 2.

Склад пожежної команди в округах військових поселень кавалерії

Для управління кіньми:		
		<i>Рядових</i>
При великій трубі	1	
При малій трубі	1	
При водяному насосі	1	
При двох биндюгах або возах для води	2	
При биндюгу для приладдя	1	
		6 осіб
Для роботи з інструментами:		
За брендмейстера унтер-офіцерів	1	
		<i>Рядових</i>
При великій трубі	1	
При малій трубі	1	
При двох ручних	2	
При насосі	1	
При двох бочках або чанах	2	
При биндюгу для приладдя	2	
		9 осіб
Окрім того:		
За фельдфебеля унтер-офіцерів	1	} Всі особи мали бути обізнаними з роботою з інструментами
	<i>Рядових</i>	
Для варти на каланчі	2	
Трубочистів	2	
Ліхтарщиків	2	

Профосів	2	
	8 осіб	

Таблицю складено за даними: Положение для пожарной части в округах военного поселения: Украинского, Новороссийского, Киевской и Подольской губерний. – СПб., 1844. – С. 10–11.

Склад пожежної команди в округах Українського, Новоросійського та Києво-Подільського військових поселень кавалерії (1844)

<i>В округах:</i>	Нижчих чинів	Коней	Труб із приладдям	Водяних насосів	Биндюгів із приладдям	Діжок
Українського військового поселення	200	96	32	8	24	16
Новоросійського військового поселення	292	144	48	12	36	40
Києво-Подільського військового поселення	92	48	16	4	4	16
Усього	584	288	96	24	64	72

Таблицю складено за даними: Статистическое описание округов военного поселения кавалерии: 1853 г. – Б. м. и б. г. – С. 35.

**Вартість обмундирування і переміщення до пункту призначення
рекрутів Українського (Харківського)
військового поселення кавалерії**

<i>Роки</i>	<i>Одного рекрута</i>		<i>Всіх рекрутів у 8 округах</i>	
	<i>Крб.</i>	<i>Коп.</i>		
			<i>Крб.</i>	<i>Коп.</i>
1835	11	81	4665	48
1836	12	15	4848	67
1837	10	4	4007	98
1838	10	50	4203	1
1839	10	15	4042	62
1840	12	58	5020	46
1841	10	48	4184	51
1843	12	89	8240	37
1845	12	7	7713	52
1846	12	10	7732	2

Таблицю складено за даними: ЦДІА України у м. Києві. – Ф. КМФ 12. – Оп. 1. – Спр. 109. – Арк. 10.

Опис речей обмундирування одного рекрута

<i>№</i>	<i>Найменування предмета</i>	<i>Кількість на одну людину (штук, пар)</i>	<i>Матеріал на одного чоловіка</i>
<i>1</i>	<i>2</i>	<i>3</i>	<i>4</i>
1.	Фуражна шапка	1	сукно темно-зелене 3 вершка 15 дробових, полотно підкладкове 1 аршин
2.	Шинеля з коміром і погонами	1	сукно сіре 4 аршина 4 вершка, полотно підкладкове 3 аршина 12 вершків
3.	Штани суконні	1	сукно темно-зелене 1 аршин 8 вершків, полотно підкладкове 5 аршин 8 вершків
4.	Краватка з маніжкою	1	сукно чорне 1 вершок
5.	Сорочка	2	полотно сорочкове 13 аршин 8 вершків
6.	Чоботи піхотні стройові з підбором і підшвами	2	*

Закінчення таблиці 28

1	2	3	4
7.	Ранець	1	сукно селянське 9 вершків, полотно підкладкове 1 аршин 12 вершків
8.	Рукавиці	1	сукно темно-зелене 3 вершка 10 дробових
9.	Кожух	1	* виготовляли за клопотанням начальників

Таблицю складено за даними: О правилах заготовления материалов на постройку рекрутской одежды в кавалерийских округах военного поселения // ПСЗ РИ. II. – СПб., 1851. – Т. 25. 1850. – Отд. 2. – № 24737. – С. 297.

Додаток А

Таблиця 29

**Набори рекрутів із військових поселенців Українського (Харківського)
військового поселення кавалерії (1835–1846)**

<i>Роки</i>	<i>ОКРУГИ</i>										<i>Всього</i>
	<i>1</i>	<i>2</i>	<i>3</i>	<i>4</i>	<i>Всього у 1–4-х</i>	<i>5</i>	<i>6</i>	<i>7</i>	<i>8</i>	<i>Всього у 5–8-х</i>	
<i>1</i>	<i>2</i>	<i>3</i>	<i>4</i>	<i>5</i>	<i>6</i>	<i>7</i>	<i>8</i>	<i>9</i>	<i>10</i>	<i>11</i>	<i>12</i>
1835	58	59	54	57	228	41	42	42	42	167	395
1836	60	58	55	57	230	42	42	43	42	169	399
1837	59	59	54	58	230	41	43	42	43	169	399
1838	59	59	56	58	232	41	42	43	42	168	400
1839	60	59	54	57	230	42	42	42	42	168	398
1840	59	59	55	57	230	41	43	42	43	169	399
1841	59	59	55	58	231	41	42	43	42	168	399
1843	95	94	88	92	369	67	67	68	68	270	639

Закінчення таблиці 29

<i>1</i>	<i>2</i>	<i>3</i>	<i>4</i>	<i>5</i>	<i>6</i>	<i>7</i>	<i>8</i>	<i>9</i>	<i>10</i>	<i>11</i>	<i>12</i>
1845	95	94	88	92	369	66	68	68	68	270	639
1846	95	94	88	92	369	66	68	68	68	270	639
Всього	699	694	647	678	2718	488	499	501	500	1988	4706

Таблицю складено за даними: ЦДІА України у м. Києві. – Ф. КМФ 12. – Оп. 1. – Спр. 109. – Арк. 9.

Додаток А

Таблиця 30

Список нижчих чинів учасників військових дій російсько-перської війни (1826–1828) Українського (Харківського) військового поселення, які вибули, а дружини з дітьми залишилися на території поселення

<i>Склад сім'ї військових поселенців</i>				<i>Місце перебування дружини і дітей</i>	<i>Додаткова платня</i>
<i>П.і.б. чоловіка</i>	<i>П.і.б. дружини</i>	<i>Їхні діти</i>	<i>Вік дитини</i>		
<i>1</i>	<i>2</i>	<i>3</i>	<i>4</i>	<i>5</i>	<i>6</i>
Білгородського уланського полку					
Леонтій Зенченко	Катерина Іванівна	–	–	Приписана у сім'ї господаря 1-го розряду	Не отримували
Яким Чирва	Надія Єфремівна	Максим Олена	9 12	Приписана у сім'ї господаря 1-го розряду	Не отримували
Григорій Жеребиленко	Марія Леонтіївна	–	–	Проживала у рідного батька, неслужилого інваліда	Не отримували

Продовження таблиці 30

1	2	3	4	5	6
Харитон Романов	Наталя Андріївна	Матрона	0,5	Приписані у сім'ї господаря 2-го розряду	Не отриму- вали
Чугуївського уланського полку					
Гаврило Чегликов	Стефанида Семенівна	Олександра Євдокія	2 1	У власному будинку	Не отриму- вали
Федір Борисов	Марія Іванівна	Григорій Андрій Василина Олександра Параска	10 6 16 9 4	У власному будинку	Не отриму- вали
Яків Овсянніков	Донна Степанівна	–	–	У власному будинку	Не отриму- вали
Трохим Мельтишенков	Одружилася	Яким	9	З дідом, неслужилим інвалідом	Отриму -вали прові- ант із запас- них хлібних магазинів

Продовження таблиці 30

1	2	3	4	5	6
Борисоглебського уланського полку					
Микола Святуха	Євдокія Іванівна	Дмитро Дар'я Марфа	2 7 5	У власному будинку	Не отриму- вали
Іван Жуваченко	Стефанида Павлівна	Василь Олександр Параска	10 7 3	У власному будинку	Не отриму- вали
Кіндрат Пода	Марфа Іванівна	Пилип	15	У власному будинку	Не отриму- вали
Никифор Акімов	Ксенія Федорівна	Іван Марфа	7 3	У власному будинку	Не отриму- вали
Серпухівського уланського полку					
Василь Сунець	Єфросинія Карпівна	–	–	3 рідним братом, господарем 1-го розряду	Не отриму- вали
Семен Височин	Марія Кузьмівна	–	–	3 рідним братом господарем 2-го розряду	Не отриму- вали
Григорій Кравченко	Марія Погодівна	Надія Меланівна	6 3	У власному будинку	Не отримув али

Закінчення таблиці 30

<i>1</i>	<i>2</i>	<i>3</i>	<i>4</i>	<i>5</i>	<i>6</i>
Григорій Шинкаренко	Марія Євстафіївна	–	–	У власному будинку	Не отриму- вали

Таблицю складено за даними: ЦДІА України у м. Києві. – Ф. 1353. – Оп. 1. – Спр. 227. – Арк. 141–142, 148, 151, 160–162, 165, 172, 180–182, 188–189, 214–215.

Додаток А

Таблиця 31

**Склад стрілецьких дружин № 7 і № 8 Українського (Харківського)
військового поселення кавалерії (1856)**

<i>Склад</i>	<i>Дружина № 7</i>	<i>Дружина № 8</i>
СТРОЙОВИЙ		
Штаб-офіцерів	1	1
Обер-офіцерів	17	18
Урядників	73	80
Барабанщиків	11	9
Сурмачів	11	9
Ратників	976	933
НЕСТРОЙОВИЙ		
Писарів	4	2
Майстрів	10	10
Рядових	14	15
Прикомандированих до дружин для супроводження в дорозі		
Лікар	*	1
Фельдшер	1	1
ОБОЗ		
Возів провіантських	8	8
Возів для перевезення хворих	8	2
Возів казначейських	1	1
Підйомних коней	23	25

Таблицю складено за даними: ДАОО. – Ф. 7. – Оп. 1. – Спр. 79. –
Арк. 35–36.

**Опис обмундирування і спорядження для ратників стрілецьких
дружин № 7 і № 8 Українського (Харківського)
військового поселення кавалерії (1855)**

<i>Джерело фінансування</i>
<i>На кошти позикового грошового капіталу</i>
1) Кашкет із сірого сукна, що одягався на навушники.
2) Жупан із сірого сукна із заокругленим коміром за загальною армійською формою червоного кольору; плечовими погонами червоного кольору і номером, визначеним для дружини. Жупани зі шкіряним кушаком надівалися на кожухи.
3) Шаровари із сірого сукна.
4) Овчинний тулуб з коміром.
5) Чохол, пофарбований чорною масляною фарбою.
6) Навушники з обрізків при виготовленні обмундирування.
7) Теплий овчинний комір (з обрізків для кожухів).
8) Рукавиці сукняні з підкладкою з товстої каразеї.
9) Високі російські чоботи з широкими халявами.
10) Сорочка зі звичайного селянського полотна.
11) Двоє спіднього зі звичайного селянського полотна.
Із запасів округів
Дев'ятимісячна порція провіанту для утримання ратників і фураж для підйомних коней під провіантські вози; для коней іншого обозу – протягом одного місяця.
На суму загального державного земського збору (або того капіталу, на який очікувався дозвіл міністра)

Закінчення таблиці 32

1) Хрест на кашкет з латунної міді.
2) Козирок.
3) Золотий галун на коміри урядникам.
4) Шкіряний кушак із сирицевого ременя, шириною 1,5 вершки на залізній пряжці.
5) Сокири для всіх штатних урядників, барабанщиків, сурмачів і на 860 стройових ратників у кожній дружині.
6) Лопати – 60 штук.
7) Шкіряний ранець із ременями, гачками і кільцями.
8) Патронташ.
На обмундирування і спорядження нижчих чинів, з батальйонів внутрішньої варти та інвалідних команд.
На підготовку обозу для дружин.
На покупку підйомних коней.
На барабани, сигнальні різки, фляжки для води й казанки.
На перевезення з артилерійських складів дружини рушниць із багнетами, бойових і навчальних припасів.
Кошти на платню і покращання їжі по 50 коп. сріблом щомісячно на 1 чоловіка.

Таблицю складено за даними: ЦДІА України у м. Києві. – Ф. 1353. – Оп. 1. – Спр. 936. – Арк. 30–32.

**Чисельність військових поселенців-інвалідів в Українському
(Харківському) та Києво-Подільському
військових поселеннях кавалерії**

Українське (Харківське) військове поселення кавалерії					Києво-Подільське військове поселення кавалерії				
№ округу	Служили інваліди	Неслужили інваліди	Всього	Неслужили інваліди	№ округу	Служили інваліди	Неслужили інваліди	Всього	
	1847 р.			1856 р.		1856 р.			
1	239	261	500	461	1	197	79	276	
2	237	198	435	316	2	227	97	324	
3	236	318	554	718	3	217	92	309	
4	240	238	478	604	4	205	133	338	
<i>Всього у 1–4-х</i>	952	1015	1967	2099	5	215	59	274	
5	239	560	799	635	<i>Окрема волость</i>	77	32	109	
6	243	862	1105	784	Всього	1138	492	1630	
7	238	304	542	454					
8	233	355	588	588					
<i>Всього у 5–8-х</i>	953	2081	3034	2461					
Всього	1905	3096	5001	4560					

Таблицю складено за даними: ЦДІА України у м. Києві. – Ф. КМФ 12. – Оп. 1. – Спр. 111. – Арк. 7; Там само. – Спр. 109. – Арк. 5; Статистическое описание округов военного поселения кавалерии: 1853 г. – Б. м. и б. г. – С. 38.

Додаток А

Таблиця 34

Соціальні групи військових поселенців Українського (Харківського) військового поселення кавалерії

Округ	Групи військових поселенців											
	Господарі						Негосподарі	Неслужилі інваліди		Кантоністи		
	1-го розряду	2-го розряду	Усього	1-го розряду	2-го розряду	Усього		1847 р.	1856 р.	1847 р.	1856 р.	
	1847 р.			1856 р.			1847 р.	1856 р.	1847 р.	1856 р.		
<i>1</i>	<i>2</i>	<i>3</i>	<i>4</i>	<i>5</i>	<i>6</i>	<i>7</i>	<i>8</i>	<i>9</i>	<i>10</i>	<i>11</i>	<i>12</i>	<i>13</i>
1	1470	964	2434	1370	1092	2462	2879	2457	261	461	7757	8546
2	1915	542	2457	1653	793	2446	4014	4021	198	316	7240	7537
3	1364	1099	2463	1355	1112	2467	3216	3518	318	718	7612	7356
4	1589	871	2460	1357	1121	2478	3487	3752	238	604	8032	7875
5	1518	12	1530	1357	167	1524	2870	2781	560	635	5543	5734
6	1444	152	1596	1191	361	1552	1933	2659	862	784	6383	6338

Закінчення таблиці 34

<i>1</i>	<i>2</i>	<i>3</i>	<i>4</i>	<i>5</i>	<i>6</i>	<i>7</i>	<i>8</i>	<i>9</i>	<i>10</i>	<i>11</i>	<i>12</i>	<i>13</i>
7	1497	*	1497	1389	95	1484	2692	2946	304	454	5039	4763
8	1543	22	1565	1419	142	1561	3329	2926	355	588	5023	5281
Усього	12340	3662	16002	11091	4883	15974	24420	25060	3096	4560	52629	53430

Таблицю складено за даними: ЦДІА України у м. Києві. – Ф. КМФ 12. – Оп. 1. – Спр. 109. – Арк. 5; Там. само. – Спр. 110. – Арк. 6.

**Соціальні групи військових поселенців Новоросійського
(Херсонського) військового поселення кавалерії**

Округи	Групи військових поселенців							
	Господарі			Негосподарі	Неслужилі інваліди	Кантоністи	Солдатські діти на вихованні у	Усього
	1-го розряду	2-го розряду	Усього					
1	612	1685	2297	3092	179	4998	51	10617
2	507	1967	2474	2717	336	5163	59	10749
3	803	1686	2489	3434	341	5029	88	11381
4	802	1739	2541	3093	320	6366	45	12365
5	899	1123	2022	2298	67	5176	60	9623
6	491	1309	1800	2570	429	5094	69	9962
7	696	1345	2041	2874	122	4354	89	9480
8	689	1207	1896	2259	249	5264	89	9757
9	831	2042	2873	3024	201	6575	164	12837
10	952	1614	2566	2838	258	5575	254	11491
11	764	1426	2190	2673	325	5551	277	11016
12	554	1177	1731	2775	131	5783	236	10656
Окрема волость	162	462	624	913	30	2035	18	3620
Усього	8762	18782	27544	34560	2988	66963	1499	133554

Таблицю складено за даними: ЦДІА України у м. Києві. – Ф. КМФ 12. – Оп. 1. – Спр. 107. – Арк. 7; Там само. – Спр. 108. – Арк. 8.

**Соціальні групи військових поселенців Києво-Подільського
військового поселення кавалерії**

Округ	Господарі			Негосподарі	Неслужилі інваліди	Діти військових поселенців
	1-го розряду	2-го розряду	Усього			
1	779	938	1717	2358	79	3936
2	936	936	1872	2604	97	4767
3	936	936	1872	3037	92	5359
4	1195	712	1907	2727	133	4626
5	936	1112	2048	3141	59	4812
Окрема волость	269	260	529	721	32	1100
Усього	5051	4894	9945	14588	492	24600

Таблицю складено за даними: ЦДІА України у м. Києві. – Ф. КМФ 12. – Оп.
1. – Спр. 111. – Арк. 7.

Додаток А

Таблиця 37

Кількість врожаю Українського (Харківського) військового поселення кавалерії (1856)

<i>Громадські землі</i>								
Округ	Жито	Пшениця	Овес	Ячмінь	Гречка	Просо	Всього	Сіно
	<i>Четвертей</i>							<i>пудів</i>
<i>1</i>	<i>2</i>	<i>3</i>	<i>4</i>	<i>5</i>	<i>6</i>	<i>7</i>	<i>8</i>	<i>9</i>
1	2788	*	6669	5140	17	52	14666	84700
2	5006	*	7335	6690	29	72	19132	124600
3	5621	376	5430	4572	4	63	16066	100700
4	4182	*	6153	5489	1	63	15888	98070
5	*	*	*	*	*	*	*	*
6	*	*	*	*	*	*	*	*
7	*	*	*	*	*	*	*	*
8	*	*	*	*	*	*	*	*
Всього	17597	376	25587	21891	51	250	65752	408070

Закінчення таблиці 37

1	2	3	4	5	6	7	8	9
<i>Військово-поселенські землі</i>								
Округ	Жито	Пшениця	Овес	Ячмінь	Гречка	Просо	Всього	Сіно
	<i>Четвертей</i>							<i>пудів</i>
1	23294	15946	8113	10858	200	1015	59426	292072
2	66125	9160	5171	8610	596	1693	91355	250570
3	26388	6238	2988	4708	*	111	40433	317800
4	16113	16051	2934	9397	6	1260	45761	404480
5	43716	6065	35308	17881	2296	2213	107479	133266
6	52211	1761	36151	8272	*	1682	100077	113125
7	48312	5026	23388	13564	619	1416	92325	140866
8	48004	6666	37847	9725	*	1037	103279	193117
Всього	324163	66913	151900	83015	3717	10427	640135	1845296

Таблицю складено за даними: ЦДІА України у м. Києві. – Ф. КМФ 12. – Оп. 1. – Спр. 110. – Арк. 30.

Штат управління лісним господарством 2-ї уланської дивізії

Посада	Чисельність	Платня за рік		Джерело фінансування
		Одному	Всім	
		Рублі		
<i>1</i>	<i>2</i>	<i>3</i>	<i>4</i>	<i>5</i>
Дивізійний форстмейстер	1	900	900	Платня і столові гроші – із бюджету військового поселення
Йому столових	*	600	600	
Форстмейстер в округах із інвалідних офіцерів	4	*	*	Платня згідно зі званням надходила від комісаріату, а столові гроші – із бюджету військового поселення
Їм столових	*	360	360	
Землемір	1	300	300	Платня і столові гроші – із бюджету військового поселення
Йому столових	*	360	360	
Наглядачів	17	*	*	Платня від комісаріату
Лісничих	92	*	*	
Писарів із кантоністів при дивізійному обер-форстмейстерів	2	*	*	Платня від комісаріату згідно з окладами молодших полкових писарів

Закінчення таблиці 38

1	2	3	4	5
На канцелярські і креслярські припаси і на лагодження математичних інструментів у розпорядження обер-форстмейстера	*	*	300	З бюджету військового поселення
Форстмейстерам округів на покупку паперу і сургучу	*	50	200	З бюджету військового поселення
Всього	117	*	4100	4100 руб. з позичкового грошового капіталу військового поселення 2-ї уланської дивізії, з числа відсотків на цей капітал щорічно зі скарбниці по 1025 руб.

Таблицю складено за даними: РДВІА. – Ф. 405. – Оп. 1. – Спр. 226. – Арк. 190.

**Кількість худоби у Новоросійському (Херсонському)
військовому поселенні кавалерії (1817, 1857)**

Округ	1817	1857				
	Усього	Коней	Волів	Гульової	Овець	Усього
1	25274	1334	6088	8530	19587	35539
2	42519	925	6420	13672	26888	47905
3	39184	2360	7098	12821	19574	41853
4	37184	2086	8268	19156	23588	53098
5	24999	1535	6600	9572	24529	42236
6	26521	1111	5400	10593	21979	39083
7	18004	1198	6186	9903	16680	33967
8	25082	1765	4320	7861	21879	35825
9	16607	1171	8842	10359	21649	42021
10	49250	1865	7660	12342	22108	43975
11	38378	1804	7276	12891	27421	49392
12	40662	951	5327	11657	30742	48677
Окрема волость	8192	388	1797	2814	5597	10596
Усього	391856	18493	81282	142171	282221	524167

Таблицю складено за даними: ЦДІА України у м. Києві. – Ф. КМФ 12. –
Оп. 1. – Спр. 107. – Арк. 27; Там само. – Спр. 108. – Арк. 26.

Додаток А

Таблиця 40

Список заможних військових поселенців Борисоглебського уланського полку з показниками їхнього майна (22 березня 1818 р.)

№	Назва населеного пункту / П. і. б.	Кількість							Осіб у сім'ї	
		Землі	Садів	Худо-би	Овець	Коло-док бджіл	Будівель	Чол.	Жін.	
								9	10	
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	
1.	<u>поселення Андріївка:</u> господар Самуїл Чемен	Старозаїмкових 3 загони, сінокоси 2 дес.	*	*	50	*	Будинків посередніх 2	6	8	
2.	господар Ілля Куркін	Старозаїмкових орної землі 6 загонів, сінокосу 2 дес., лісу 10 сажнів	*	*	*	3	*	2	4	

Продовження таблиці 40

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
3.	господар Петро Ріг	Старозаїмкових орної землі 8 загонів, сінокоосу 1,5 дес.	Ліс 4 дес.	5	20	*	Будинків 2, будинків посередніх 1	4	3
4.	господар Яків Бирелкін	Старозаїмкових орної землі 25 загонів, сінокоосу 2,5 дес.	Ліс 2,5 дес.	15	50	16	Будинків посередніх 2	12	5
5.	господар Іван Бирелкін	Старозаїмкових орної землі 23 загона, сінокоосу 2,5 дес.	Ліс 2,5 дес.	10	20	20	Будинків посередніх 2	4	5
6.	господар Кіндрат Чаговець	Старозаїмкових орної землі 13 загонів, сінокоосу 3,5 дес.	Левада з вербами, 0,5 дес. сад	10	50	20	Будинків 1, будинків посередніх 1	3	5

Закінчення таблиці 40

<i>1</i>	<i>2</i>	<i>3</i>	<i>4</i>	<i>5</i>	<i>6</i>	<i>7</i>	<i>8</i>	<i>9</i>	<i>10</i>
7.	господар Осип Чаговець	Старозаймкових орної землі 10 загонів, сінокоосу 1 дес.	Сад 1, левада 1, ліс 2 дес.	2	45	30	Будинків 2, будинків посередніх 1	4	4

Таблицю складено за даними: РДВІА. – Ф. 405. – Оп. 1. – Спр. 37. – Арк. 99–100.

Кількість ярмарків у 2-й кірасирській дивізії (1828–1829)

<i>Назва населеного пункту</i>	<i>Дата проведення ярмарку</i>	<i>Назва ярмарку</i>	<i>Кількість днів</i>
<i>1</i>	<i>2</i>	<i>3</i>	<i>4</i>
Катеринославський кірасирський полк			
Слобода	2 лютого	Свято Стрітєння Господня	2
Сватова	25 березня * 20 липня 24 листопада	Свято Благовіщення Пресвятої Богородиці	2
Лучка		Свято Св. Трійці	3
		Свято Св. Пророка Іллі	1
		Свято Св. Великомучениці Катерини	1
Слобода	23 квітня	Свято Св. Георгія Побідоносця	1
Нижня Дуванка	1 вересня	Свято Преподобного Симеона Стовника і матері його Марфи	2
Глухівський кірасирський полк			
Слобода Кабаняча	1 вересня	Свято Преподобного Симеона Стовника і матері його Марфи	2
	1 жовтня	Свято Покрови Пресвятої Богородиці	2
Слобода	*	Свято Воскресіння Христове	3
Меловатка	29 червня	Свято Св. Первоверховних апостолів Петра і Павла	3

<i>1</i>	<i>2</i>	<i>3</i>	<i>4</i>
	6 грудня	Свято Св. Миколая архієпископа Мир Лікійських	1
Слобода	4 тиждень	*	2
Мостки	Великого Посту		
	24 липня	Свято Св. Великомучеників Бориса і Гліба	2
	8 листопада	Свято Св. Архистратига Божого Михаїла та всіх Сил небесних	2
Астраханський кірасирський полк			
<i>1</i>	<i>2</i>	<i>3</i>	<i>4</i>
Слобода	25 березня	Свято Благовіщення Пресвятої Богородиці	2
Новотро- їцька	8 вересня	Свято Різдва Пресвятої Богородиці	2
	30 листопада	Свято Св. апостола Андрія	3
Слобода	23 квітня	Свято Св. Георгія Побідоносця	2
Боровень- ка	28 жовтня	Свято Св. мучениці Параскеви- П'ятниці	2
Слобода	1-й тиждень	Фомин тиждень	2
Шульгінка	після Пасхи		
	*	Свято Св. Трійці	2
	14 вересня	Свято Воздвиження Чесного Хреста	2
Псковський кірасирський полк			
Слобода	30 січня	Свято Трьох Святителів	1
Осинова	Субота, 5-й тиждень	Свято Похвала Пресвятої	1
	Великого Посту	Богородиці	

1	2	3	4
	21 травня	Свято Св. рівноапостольних царя Костянтина і матері його цариці Олени	1
	6 серпня	Свято Преображення Господнє	2
	22 жовтня	Свято Казанської ікони Божої Матері	2
Поселення	17 березня	Свято Преподобного Олексія	1
Білолуць-	*	Свято Св. Трійці	2
ке	24 червня	Свято Різдва Св. пророка Іоанна Предтечі	2
	14 вересня	Свято Воздвиження Чесного Хреста	2
Слобода	23 квітня	Свято Св. Георгія Переможця	3
Закотна	8 вересня	Свято Різдва Пресвятої Богородиці	2
	6 грудня	Свято Св. Миколи Чудотворця	2
Слобода	26 жовтня	Свято Св. Дмитра Мироточця	1
Булавінов-	9 березня	Свято Сорок Святих Мучеників	1
ка			
Слобода	Субота, 6-й	Великодня (Вербна) Субота	1
Кам'янка	тиждень Великого Посту		
	9 травня	Свято Св. Миколи Чудотворця	1

Таблицю складено за даними: ЦДІА України у м. Києві. – Ф. 1351. – Оп. 3. – Спр. 4. – Арк. 7; Там само. – Ф. 1353. – Оп. 1. – Спр. 135. – Арк. 56, 58, 69.

Додаток А

Таблиця 42

**Чисельність купців військових поселенців Українського (Харківського) та
Києво-Подільського військових поселень кавалерії**

<i>Українське (Харківське) військове поселення</i>				<i>Києво-Подільське військове поселення</i>						
1847 р.				1856 р.						
<i>Округ</i>	<i>Православні</i>			<i>Округ</i>	<i>Православні</i>			<i>Євреї</i>		
	<i>Чол.</i>	<i>Жін.</i>	<i>Всього</i>		<i>Чол.</i>	<i>Жін.</i>	<i>Всього</i>	<i>Чол.</i>	<i>Жін.</i>	<i>Всього</i>
<i>1</i>	<i>2</i>	<i>3</i>	<i>4</i>	<i>5</i>	<i>6</i>	<i>7</i>	<i>8</i>	<i>9</i>	<i>10</i>	<i>11</i>
<i>1</i>	<i>7</i>	<i>8</i>	<i>15</i>	<i>1</i>	<i>29</i>	<i>32</i>	<i>61</i>	<i>174</i>	<i>141</i>	<i>315</i>
<i>2</i>	<i>4</i>	<i>6</i>	<i>10</i>	<i>2</i>	<i>*</i>	<i>*</i>	<i>*</i>	<i>*</i>	<i>*</i>	<i>*</i>
<i>3</i>	<i>10</i>	<i>8</i>	<i>18</i>	<i>3</i>	<i>*</i>	<i>*</i>	<i>*</i>	<i>19</i>	<i>23</i>	<i>42</i>
<i>4</i>	<i>2</i>	<i>2</i>	<i>4</i>	<i>4</i>	<i>*</i>	<i>*</i>	<i>*</i>	<i>68</i>	<i>86</i>	<i>154</i>
<i>5</i>	<i>*</i>	<i>*</i>	<i>*</i>	<i>5</i>	<i>*</i>	<i>*</i>	<i>*</i>	<i>10</i>	<i>16</i>	<i>26</i>

Закінчення таблиці 42

<i>1</i>	<i>2</i>	<i>3</i>	<i>4</i>	<i>5</i>	<i>6</i>	<i>7</i>	<i>8</i>	<i>9</i>	<i>10</i>	<i>11</i>
6	30	34	64	<i>Окр. волос.</i>	*	*	*	*	*	*
<i>7</i>	8	7	15	Усього	29	32	61	271	266	537
<i>8</i>	6	7	13							
Усього	67	72	139							

Таблицю складено за даними: ЦДІА України у м. Києві. – Ф. КМФ 12. – Оп. 1. – Спр. 110. – Арк. 6; Там само. – Спр. 111. – Арк. 6.

Додаток А

Таблиця 43

**Динаміка капіталів Українського (Харківського) та
Києво-Подільського військових поселень кавалерії**

<i>Позичковий грошовий капітал</i>					<i>Офіцерський допоміжний капітал</i>								
*	1847 р.		1856 р.			1847 р.		1856 р.					
Українське (Харківське) військове поселення					Києво-Подільське військове поселення			Києво- Подільське військове поселення					
<i>Округ</i>	<i>Руб.</i>	<i>Коп.</i>	<i>Руб.</i>	<i>Коп.</i>	<i>Округ</i>	<i>Руб.</i>	<i>Коп.</i>	<i>Руб.</i>	<i>Коп.</i>	<i>Руб.</i>	<i>Коп.</i>	<i>Руб.</i>	<i>Коп.</i>
<i>1</i>	<i>2</i>	<i>3</i>	<i>4</i>	<i>5</i>	<i>6</i>	<i>7</i>	<i>8</i>	<i>9</i>	<i>10</i>	<i>11</i>	<i>12</i>	<i>13</i>	<i>14</i>
1	9733	21 ³ / ₄	26100	79 ¹ / ₂	1	3425	77 ¹ / ₄	27758	13	30668	10 ¹ / ₂	9449	58
2	21070	75 ¹ / ₄	24181	70 ¹ / ₂	2	16600	13 ³ / ₄	35807	87 ³ / ₄	41224	16 ¹ / ₂	7978	61
3	4218	2 ¹ / ₂	27628	67 ¹ / ₂	3	40523	69 ³ / ₄	27870	53 ¹ / ₄	31798	72 ¹ / ₂	7317	11 ¹ / ₄
4	4311	89 ¹ / ₂	21956	65 ¹ / ₂	4	52932	21 ¹ / ₂	24020	57	25843	24 ¹ / ₂	8532	7 ¹ / ₄

Закінчення таблиці 43

<i>1</i>	<i>2</i>	<i>3</i>	<i>4</i>	<i>5</i>	<i>6</i>	<i>7</i>	<i>8</i>	<i>9</i>	<i>10</i>	<i>11</i>	<i>12</i>	<i>13</i>	<i>14</i>
5	53094	43	70650	45	5	1097	34 ½	35486	11 ½	43721	14	5616	26
6	30055	60 ½	47017	3 ½	Окрем. волос.	1826	61 ½	39565	39 ¼	49719	60 ½	2919	81
7	22981	26	27291	92 ½	Всього	116405	78 ¼	39292	63	52686	48 ½	43513	44 ½
8	17350	40 ¼	27088	70 ½				16557	28	36880	19 ½		
Всього	162815	58 ¾	271911	94				246358	52 ¾	312541	66		

Таблицю складено за даними: ЦДІА України у м. Києві. – Ф. КМФ 12. – Оп. 1. – Спр. 109. – Арк. 36–37; Там само. – Спр. 111. – Арк. 32.

Додаток А

Таблиця 44

Капітали Новоросійського (Херсонського) військового
поселення кавалерії (1857)

Округ	Офіцерський допоміжний капітал		Позиковий грошовий капітал військових поселенців	
	С р і б л о м			
	Руб.	Коп.	Руб.	Коп.
1	23407	48	32944	18
2	29263	74	32691	93
3	23252	48	32361	15
4	39578	11	31805	2
5	31851	41	32766	61
6	22636	78	31794	17
7	35310	47	34964	40
8	37522	75	38387	15
9	33279	67	26508	29
10	27468	50	46176	70
11	36170	53	19857	93
12	23614	97	23921	54
Окрема волость	*	*	5505	33

Таблицю складено за даними: ЦДІА України у м. Києві. – Ф. КМФ 12. – Оп.

1. – Спр. 107. – Арк. 29, 31; Там само. – Спр. 108. – Арк. 27, 29.

**Список найактивніших військових поселенців-учасників повстання
Серпухівського уланського полку (1829)**

<i>№</i>	<i>П. і. б.</i>	<i>Кількість років</i>
<i>1</i>	<i>2</i>	<i>3</i>
1.	Максим Горбунов	27
2.	Полікарп Башков (він же Непочатой)	25
3.	Семен Кононов	33
4.	Василь Афанасьєв	27
5.	Кузьма Сотніков	27
6.	Макар Митрофанов	22
7.	Анісім Белентьєв	27
8.	Абрам Воронін	32
9.	Іван Смолянників (він же Смолин)	24
10.	Харитон Залотокін	23
11.	Федот Дреньов	33
12.	Ілля Буняєв	20
13.	Григорій Калитін	26
14.	Христофор Черкашинов	25
15.	Анікій Чеботарьов	26
16.	Іван Пісклов	20
17.	Гаврило Тарасов	29
18.	Єрема Мезенцев	27
19.	Роман Волвенків	19
20.	Василь Лактіонов	23

Продовження таблиці 45

1	2	3
21.	Трофим Савенков	25
22.	Юхим Шелудишев	20
23.	Павло Кощавцев	24
24.	Петро Гололобов	21
25.	Афанасій Складнев	36
26.	Матвій Шахов	39
27.	Назар Катупін	37
28.	Іван Дорофєєв (Аксенів)	42
29.	Гнат Путинцев	37
30.	Самойло Беличев	41
31.	Кузьма Пісклов	45
32.	Ілля Кандауров	37
33.	Михайло Жихарев	36
34.	Іван Головін	57
35.	Семен Шаховцев	63
36.	Герасим Черкашин	49
37.	Іван Максимов (Аксенів)	56
38.	Степан Каменєв	50
39.	Терентій Ільїнський	62
40.	Єфим Аксенів	65
41.	Антон Баличев	65
42.	Михайло Мачихин	54
43.	Андрій Азоров	65
44.	Данило Батищев	?
45.	Ілля Вараксін	?
46.	Антон Рудаков	?

Закінчення таблиці 45

<i>1</i>	<i>2</i>	<i>3</i>
47.	Василь Муравльов	?
48.	Дмитро Попов	?

Таблицю складено за даними: РДВІА. – Ф. 405. – Оп. 2. – Спр. 1478. –
Арк. 101.

Додаток А

Таблиця 46

**Кількість учнів у фельдшерських, коновальських, акушерських, верхової їзди, плавання школах
Українського (Харківського), Новоросійського (Херсонського) та
Києво-Подільського військових поселень кавалерії (1829–1856)**

ШКОЛИ															
Округи	Кількість учнів														
	Поступили з початку відкриття шкіл					Вибули					Закінчили				
	Фельдшерські	Ветеринарні	Акушерські	Верхової їзди	Плавання	Фельдшерські	Ветеринарні	Акушерські	Верхової їзди	Плавання	Фельдшерські	Ветеринарні	Акушерські	Верхової їзди	Плавання
	1829 р.	1840 р.	1845 р.	1852 р.	1849 р.	на 1856 р.									1852 р.
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16

Продовження таблиці 46

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16
Українське (Харківське) військове поселення кавалерії															
1	126	24	51	26	*	12	4	*	*	*	88	14	51	16	123
2	128	18	57	26	*	9	1	*	*	*	93	11	57	16	244
3	164	21	56	25	*	50	9	*	*	*	88	6	56	15	147
4	149	13	57	20	*	46	3	*	*	*	97	4	57	*	150
5	144	21	44	34	*	14	9	*	*	*	106	6	44	24	189
6	222	23	72	20	*	70	2	*	*	*	125	15	72	10	187
7	194	25	43	18	*	70	1	1	*	*	99	18	42	8	193
8	194	21	46	17	*	36	2	*	*	*	113	13	46	7	169
1-8	1321	166	426	186	*	307	31	1	*	*	809	87	425	96	1402
Новоросійське (Херсонське) військове поселення кавалерії															
1	125	24	20	13	*	6	5	6	*	*	26	6	*	10	*
2	143	13	31	24	*	15	*	11	3	*	24	6	*	10	*
3	121	15	31	13	*	13	1	5	3	*	27	6	*	10	*

Продовження таблиці 46

<i>1</i>	<i>2</i>	<i>3</i>	<i>4</i>	<i>5</i>	<i>6</i>	<i>7</i>	<i>8</i>	<i>9</i>	<i>10</i>	<i>11</i>	<i>12</i>	<i>13</i>	<i>14</i>	<i>15</i>	<i>16</i>
4	125	14	26	10	*	12	1	3	*	*	26	6	2	10	*
5	143	18	15	16	*	43	*	*	6	*	25	6	*	10	*
6	136	13	21	10	*	8	2	*	*	*	26	6	3	10	*
7	120	12	28	13	*	3	3	6	*	*	22	6	1	10	*
8	140	17	16	10	*	4	4	2	*	*	26	6	*	10	*
9	152	23	36	24	*	66	3	1	11	*	28	8	*	10	*
10	125	20	53	18	*	37	*	2	8	*	26	6	*	10	*
11	176	15	49	21	*	56	*	7	*	*	27	6	*	10	*
12	138	14	34	31	*	39	3	*	2	*	26	6	*	10	*
1-12	1644	198	360	203	*	302	22	43	33	*	309	74	6	120	*
Києво-Подільське військове поселення кавалерії															
<i>на 1853 р.</i>															
1-5	194	53	246	*	*	51	9	17	*	*	41	12	227	*	*

Закінчення таблиці 46

<i>1</i>	<i>2</i>	<i>3</i>	<i>4</i>	<i>5</i>	<i>6</i>	<i>7</i>	<i>8</i>	<i>9</i>	<i>10</i>	<i>11</i>	<i>12</i>	<i>13</i>	<i>14</i>	<i>15</i>	<i>16</i>
Усього	3159	417	1032	389	*	660	62	61	33	*	1159	173	658	216	1402

Таблицю складено за даними: ЦДІА України у м. Києві. – Ф. КМФ 12. – Оп. 1. – Спр. 100. – Арк. 20–33; Там само. – Спр. 107. – Арк. 17, 19; Там само. – Спр. 108. – Арк. 20–23, Статистическое описание округов военного поселения кавалерии: 1853 г. – Б. м. и б. г. – С. 11–14.

**Кількість учнів у кондукторських школах
Українського (Харківського) військового поселення кавалерії
(1847–1857)**

	Кількість учнів			
	Вступили (1847 р.)	Закінчили	Вибули	1857 р.
		1850-і рр.		
<i>1</i>	<i>2</i>	<i>3</i>	<i>4</i>	<i>5</i>
<u>Чугуївської</u>				
1-й округ Українського військового поселення	2	*	1	1
2-й	1	*	*	1
3-й	3	2	*	1
4-й	3	2	*	1
5-й	8	5	*	3
6-й	18	10	2	6
7-й	7	5	*	2
8-й	6	5	*	1
<i>Разом</i>	48	29	3	16
<u>Єлисаветградської</u>				
1-й округ Новоросійського військового поселення	7	4	2	1
2-й	9	7	2	*
3-й	10	4	1	5
4-й	*	*	*	*
5-й	2	1	*	1

Продовження таблиці 47

<i>1</i>	<i>2</i>	<i>3</i>	<i>4</i>	<i>5</i>
6-й	3	2	*	1
7-й	5	4	*	1
8-й	3	2	1	*
<i>Разом</i>	39	24	6	9
5-й округ Українського військового поселення	1	*	1	*
6-й	4	*	*	4
1-й округ Києво- Подільського військового поселення	1	*	*	1
Військово-робочий батальйон № 1	2	*	*	2
<i>Разом</i>	47	24	7	16
<u><i>Вознесенської</i></u>				
9-й округ Новоросійського військового поселення	9	2	7	*
10-й	11	2	7	2
11-й	11	1	7	3
12-й	10	2	6	2
1-й округ Києво- Подільського військового поселення	5	3	1	1
2-й	4	2	1	1
3-й	4	1	3	*
4-й	4	3	1	*
5-й	5	1	4	*

Закінчення таблиці 47

<i>1</i>	<i>2</i>	<i>3</i>	<i>4</i>	<i>5</i>
2-й округ Українського військового поселення	1	*	1	*
6-й	3	*	3	*
8-й	3	*	*	3
Військово-робочий батальйон № 1	4	*	*	4
<i>Разом . .</i>	<i>74</i>	<i>17</i>	<i>41</i>	<i>16</i>
Р А З О М . .	169	70	51	48

Таблицю складено за даними: ЦДІА України у м. Києві. – Ф. КМФ 12. – Оп.
1. – Спр. 100. – Арк. 26–27.

Дозвіл на одруження військових поселенців

ФОРМА № 1

Дозвіл на одруження

Таганрозького уланського полку, 1-го резервного ескадрону рядовому Кирилу Куценко, на вступ у законний шлюб з дочкою обмундированого корінного жителя Якова Блохи ніяких перешкод немає.

Дата

Підпис ескадронного командира

ФОРМА № 2

Свідоцтво командира поселеного ескадрону

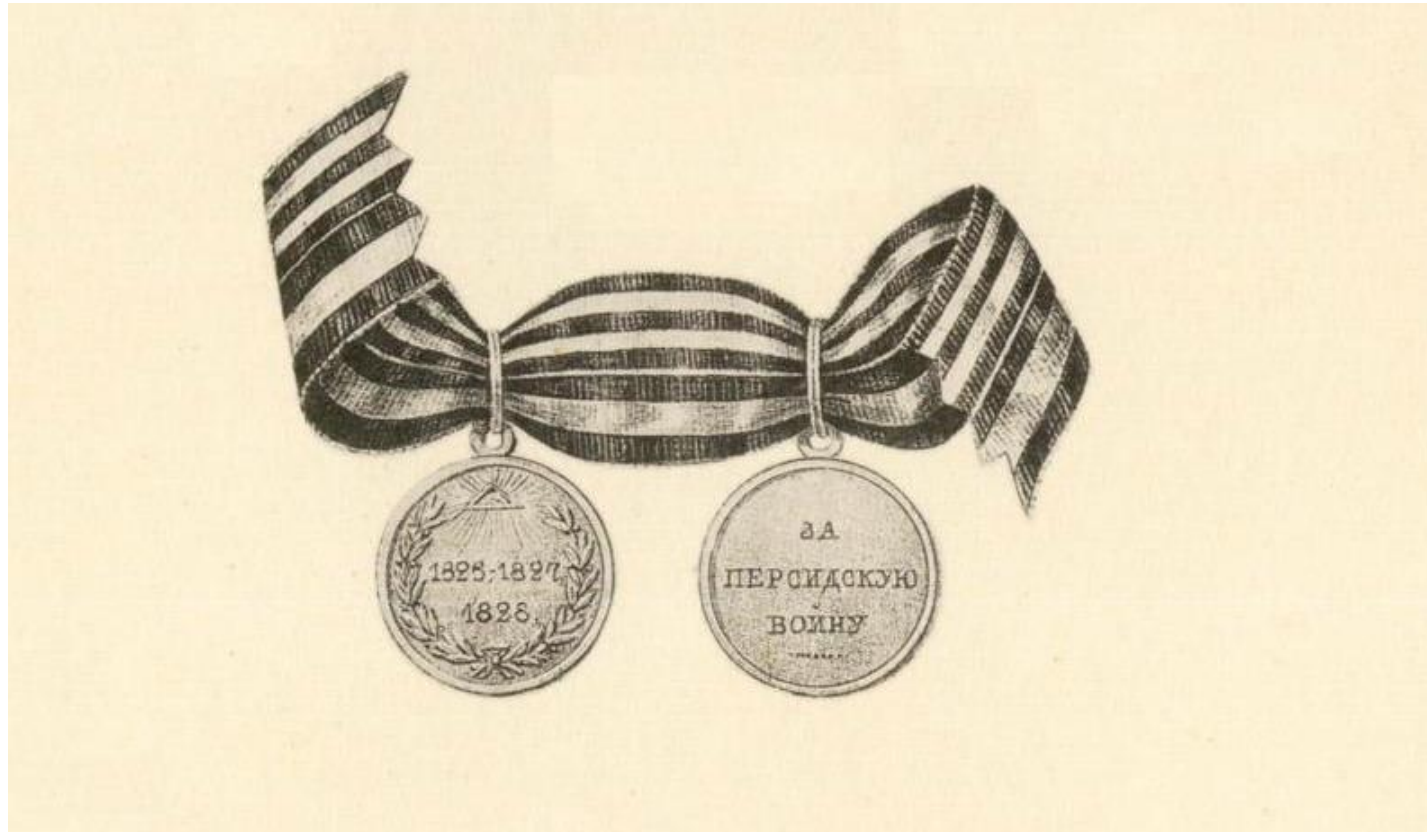
Таганрозького уланського полку, 1-го резервного ескадрону 1-го взводу рядовий Кирило Куценко (№ за переписом) з дозволу ескадронного командира (прізвище, ім'я та по-батькові), бажає вступити у законний шлюб з дочкою обмундированого корінного мешканця Якова Блохи (назва населеного пункту, дата і номер перепису) дівчиною Параскою, за взаємною згодою. Вінчати їх буде (назва церкви) священник, який завчасно оголосив, що для одруження немає ніяких перешкод.

Дата

Підпис поселеного ескадронного командира

Додаток Б

Рис. 1 Медаль «За Перську війну» *



* Ордена и медали [Электронный ресурс] // Историческое описание одежды и вооружения Российских войск. – Новосибирск, 1944. – Т. 27. – С. 64–66. – Режим доступа до книги : http://listat.ru/T27/T27_sod.htm.

Додаток Б

Рис. 2 Медаль «За Турецьку війну» *



* Ордена и медали [Электронный ресурс] // Историческое описание одежды и вооружения Российских войск. – Новосибирск, 1944. – Т. 27. – С. 64–66. – Режим доступа до книги : http://listat.ru/T27/T27_sod.htm.

Додаток Б

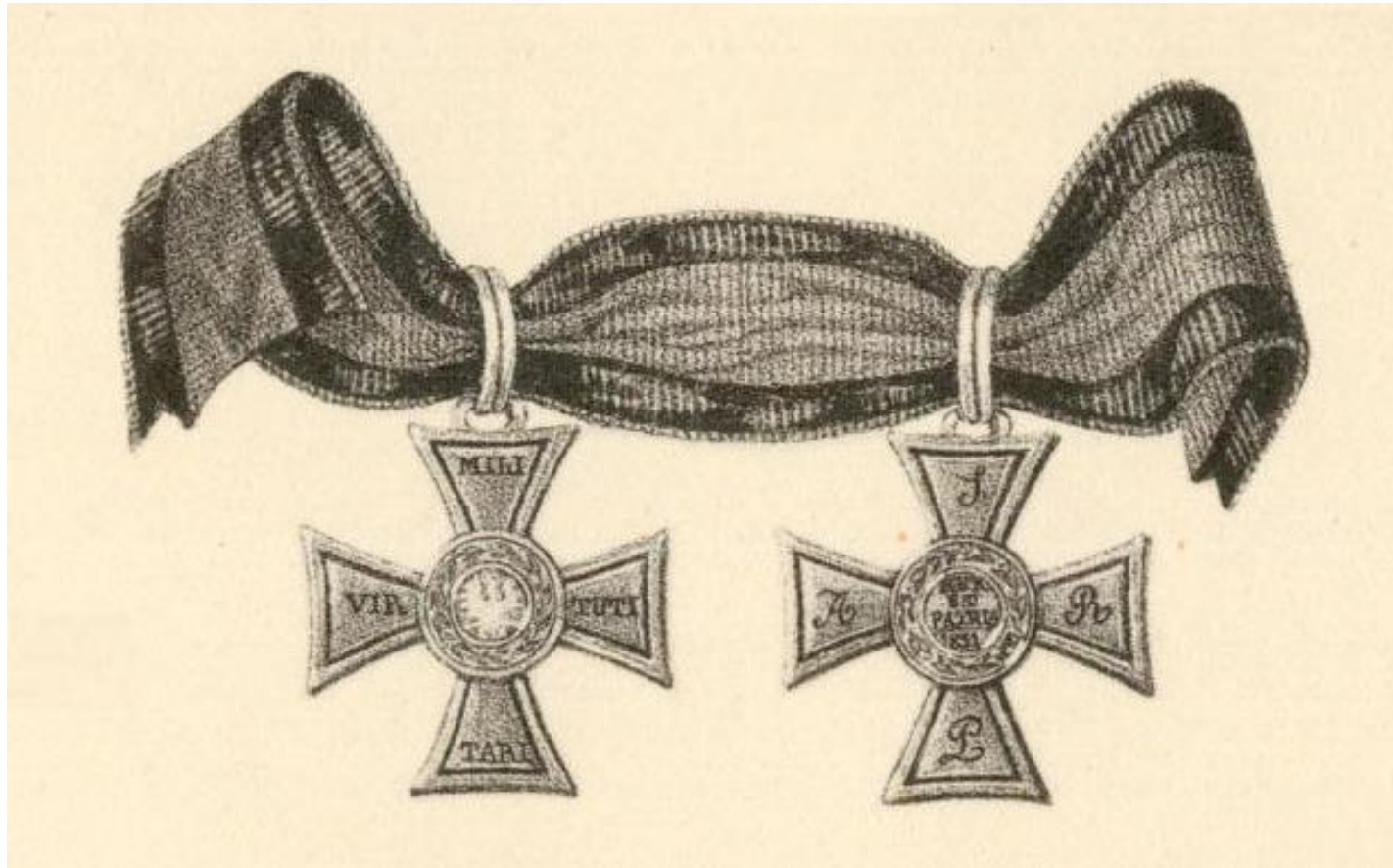
Рис. 3. Нагрудний знак «Хрест за Польську війну» (для офіцерів) *



* Ордена и медали [Электронный ресурс] // Историческое описание одежды и вооружения Российских войск. – Новосибирск, 1944. – Т. 27. – С. 64–66. – Режим доступа до книги : http://listat.ru/T27/T27_sod.htm.

Додаток Б

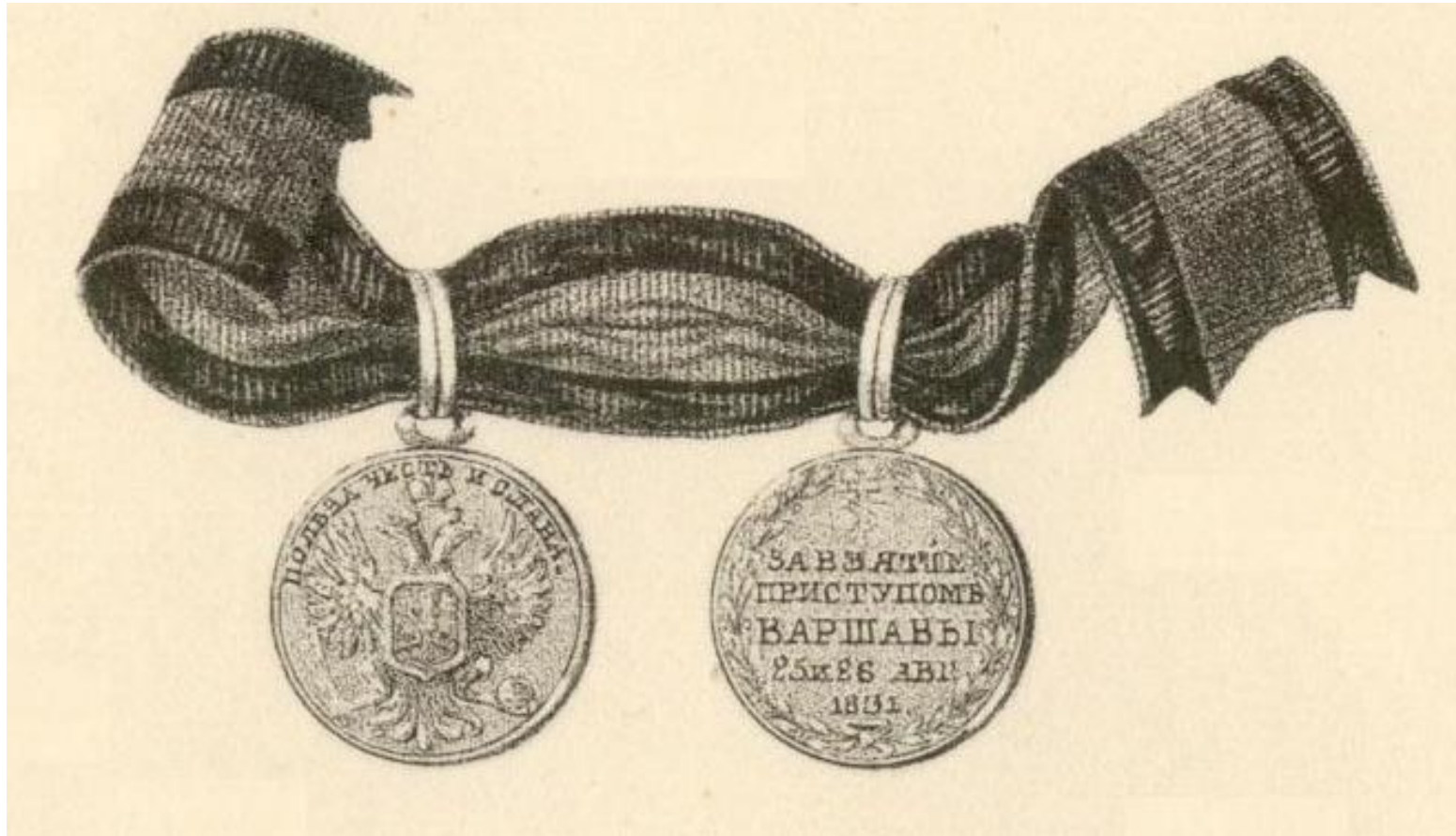
Рис. 4 Нагрудний знак «Хрест за Польську війну» (для нижчих чинів) *



* Ордена и медали [Электронный ресурс] // Историческое описание одежды и вооружения Российских войск. – Новосибирск, 1944. – Т. 27. – С. 64–66. – Режим доступа до книги : http://listat.ru/T27/T27_sod.htm.

Додаток Б

Рис. 5 Медаль «За взяття Варшави» *



* Ордена и медали [Электронный ресурс] // Историческое описание одежды и вооружения Российских войск. – Новосибирск, 1944. – Т. 27. – С. 64–66. – Режим доступа до книги : http://listat.ru/T27/T27_sod.htm.

Додаток Б
Рис. 6 Обмундирування рядового 1-го Бузького уланського полку
(1817–1818) *



* Уланские полки [Электронный ресурс] // Историческое описание одежды и вооружения Российских войск. – СПб., 1900. – Т. 11. – С. 64–82. – Режим доступа до книги : <http://www.viskovatov.narod.ru/T11/Ris/1556.jpg>.

Додаток Б

Рис. 7 Обмундирування рядового і унтер-офіцера 2-го Бузького уланського полку (1817–1818) *



* Уланские полки [Электронный ресурс] // Историческое описание одежды и вооружения Российских войск. – СПб., 1900. – Т. 11. – С. 64–82. – Режим доступа до книги : <http://www.viskovatov.narod.ru/T11/Ris/1557.jpg>.

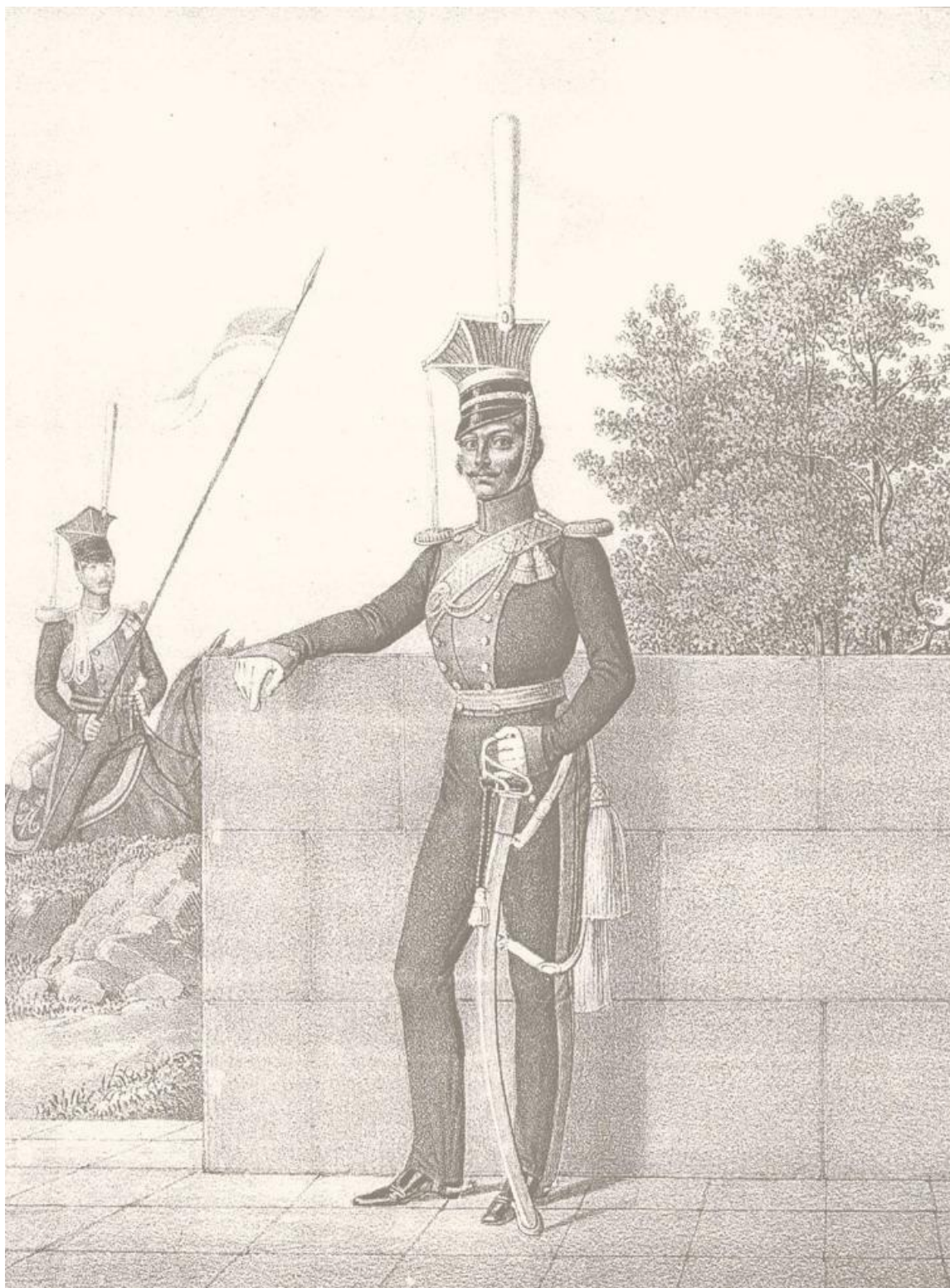
Додаток Б
Рис. 8 Обмундирування трубача 3-го Бузького уланського полку
(1817–1818) *



* Уланские полки [Электронный ресурс] // Историческое описание одежды и вооружения Российских войск. – СПб., 1900. – Т. 11. – С. 64–82. – Режим доступа до книги : <http://www.viskovatov.narod.ru/T11/Ris/1558.jpg>.

Додаток Б

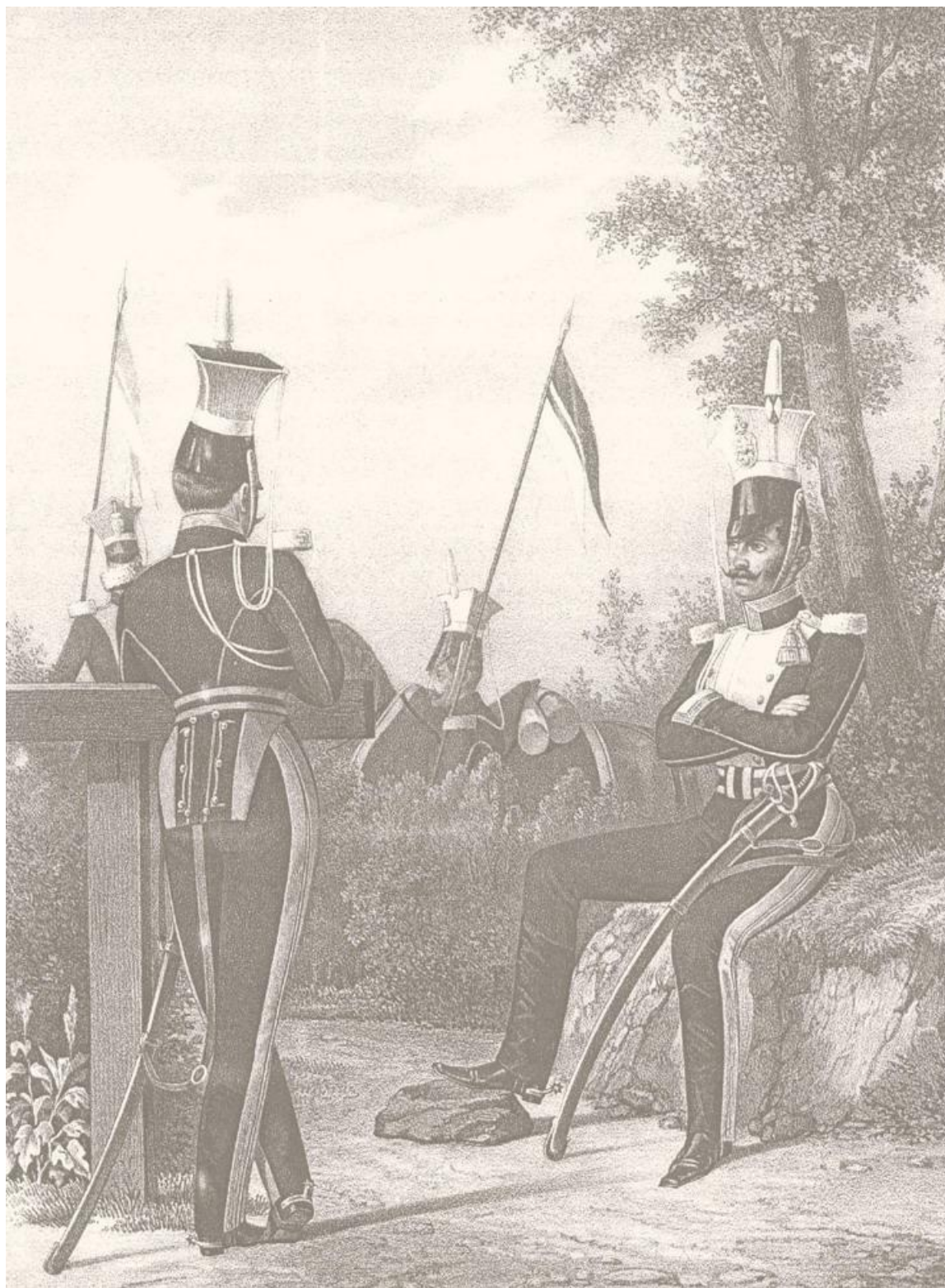
Рис. 9 Обмундирування рядового і обер-офіцера 4-го Бузького уланського полку (1817–1818) *



* Уланские полки [Электронный ресурс] // Историческое описание одежды и вооружения Российских войск. – СПб., 1900. – Т. 11. – С. 64–82. – Режим доступа до книги : <http://www.viskovatov.narod.ru/T11/Ris/1559.jpg>.

Додаток Б

Рис. 10 Обмундирування унтер-офіцерів 1-го і 2-го Бузьких уланських полків (1819–1825) *



* Уланские полки [Электронный ресурс] // Историческое описание одежды и вооружения Российских войск. – СПб., 1900. – Т. 11. – С. 64–82. – Режим доступа до книги : <http://www.viskovatov.narod.ru/T11/Ris/1578.jpg>.

Додаток Б

Рис. 11 Обмундирування обер-офіцерів 3-го і 4-го Бузьких уланських полків (1819–1825) *



* Уланские полки [Электронный ресурс] // Историческое описание одежды и вооружения Российских войск. – СПб., 1900. – Т. 11. – С. 64–82. – Режим доступа до книги : <http://www.viskovatov.narod.ru/T11/Ris/1579.jpg>.

Додаток Б

Рис. 12 Обмундирування унтер-офіцера 1-го і обер-офіцера 2-го Бузьких уланських полків (1826–1828) *



* В уланских полках [Электронный ресурс] // Историческое описание одежды и вооружения Российских войск. – Новосибирск, 1944. – Т. 21. – С. 3–10. – Режим доступа до книги : <http://www.viskovatov.narod.ru/T21/Ris/281.jpg>.

Додаток Б

Рис. 13 Обмундирування рядових 3-го і 4-го Бузьких уланських полків (1826–1828) *



* В уланских полках [Электронный ресурс] // Историческое описание одежды и вооружения Российских войск. – Новосибирск, 1944. – Т. 21. – С. 3–10. – Режим доступа до книги : <http://www.viskovatov.narod.ru/T21/Ris/282.jpg>.

Додаток Б

Рис. 14 Обмундирування рядового Вознесенського і унтер-офіцера Ольвіопольського уланських полків (1830–1833) *



* В уланских полках [Электронный ресурс] // Историческое описание одежды и вооружения Российских войск. – Новосибирск, 1944. – Т. 21. – С. 3–10. – Режим доступа до книги : <http://www.viskovatov.narod.ru/T21/Ris/295.jpg>.

Додаток Б

Рис. 15 Обмундирування трубача Бузького і обер-офіцера Одеського уланських полків (1830–1833) *



* В уланских полках [Электронный ресурс] // Историческое описание одежды и вооружения Российских войск. – Новосибирск, 1944. – Т. 21. – С. 3–10. – Режим доступа до книги : <http://www.viskovatov.narod.ru/T21/Ris/294.jpg>.

Додаток Б

Рис. 16 Обмундирування штаб-офіцерів Вознесенського і Олвіопольського уланських полків (1833) *



* В уланских полках [Электронный ресурс] // Историческое описание одежды и вооружения Российских войск. – Новосибирск, 1944. – Т. 21. – С. 3–10. – Режим доступа до книги : <http://www.viskovatov.narod.ru/T21/Ris/304.jpg>.

Додаток Б

Рис. 17 Обмундирування рядового Бузького і унтер-офіцера
Одеського уланських полків (1833) *



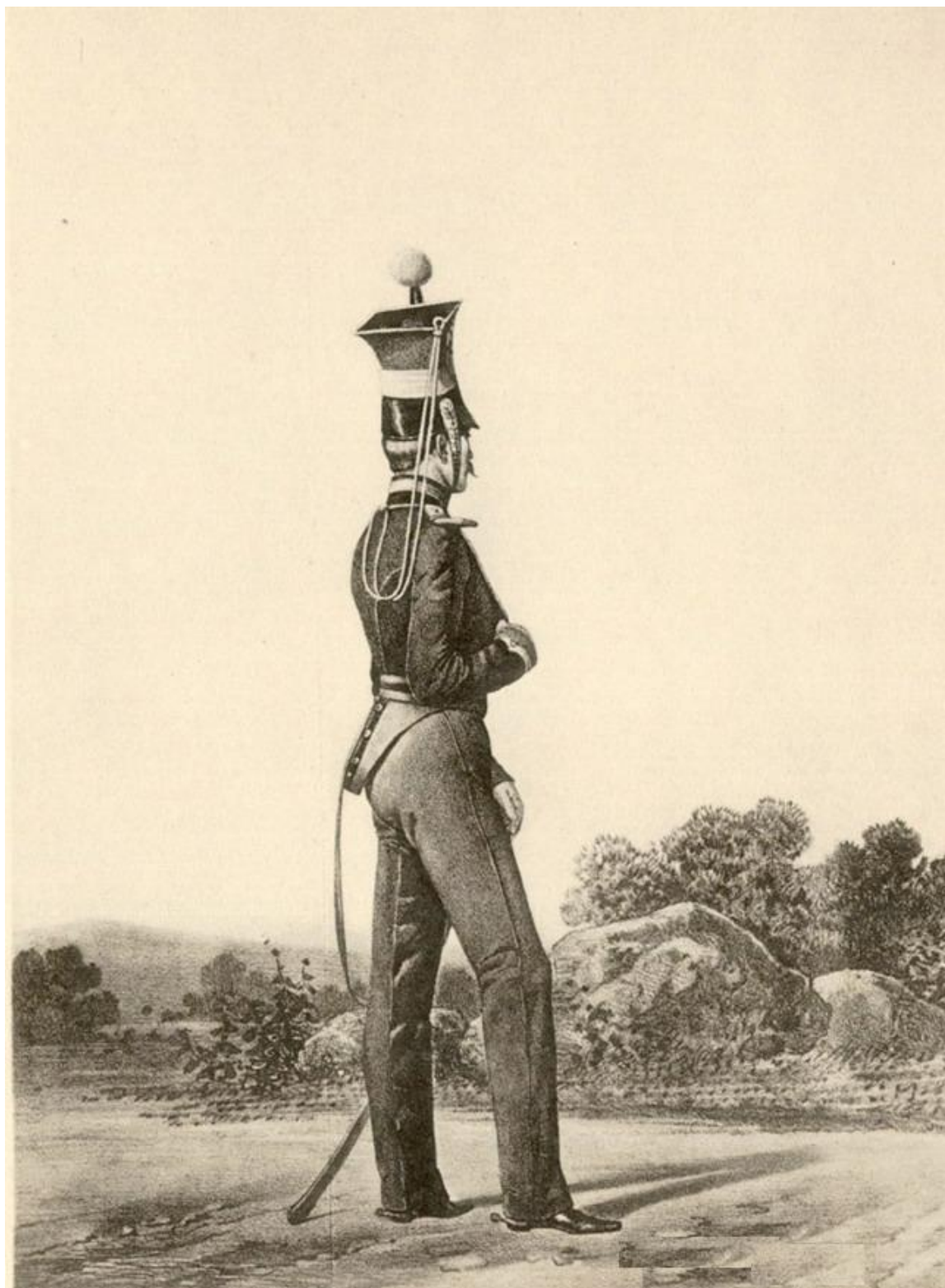
* В уланских полках [Электронный ресурс] // Историческое описание одежды и вооружения Российских войск. – Новосибирск, 1944. – Т. 21. – С. 3–10. – Режим доступа до книги : <http://www.viskovatov.narod.ru/T21/Ris/305.jpg>.

Додаток Б
Рис. 18 Обмундирування унтер-офіцера Вознесенського уланського полку (1843–1855) *



* В уланских полках [Электронный ресурс] // Историческое описание одежды и вооружения Российских войск. – Новосибирск, 1944. – Т. 21. – С. 3–10. – Режим доступа до книги : <http://www.viskovatov.narod.ru/T21/Ris/315.jpg>.

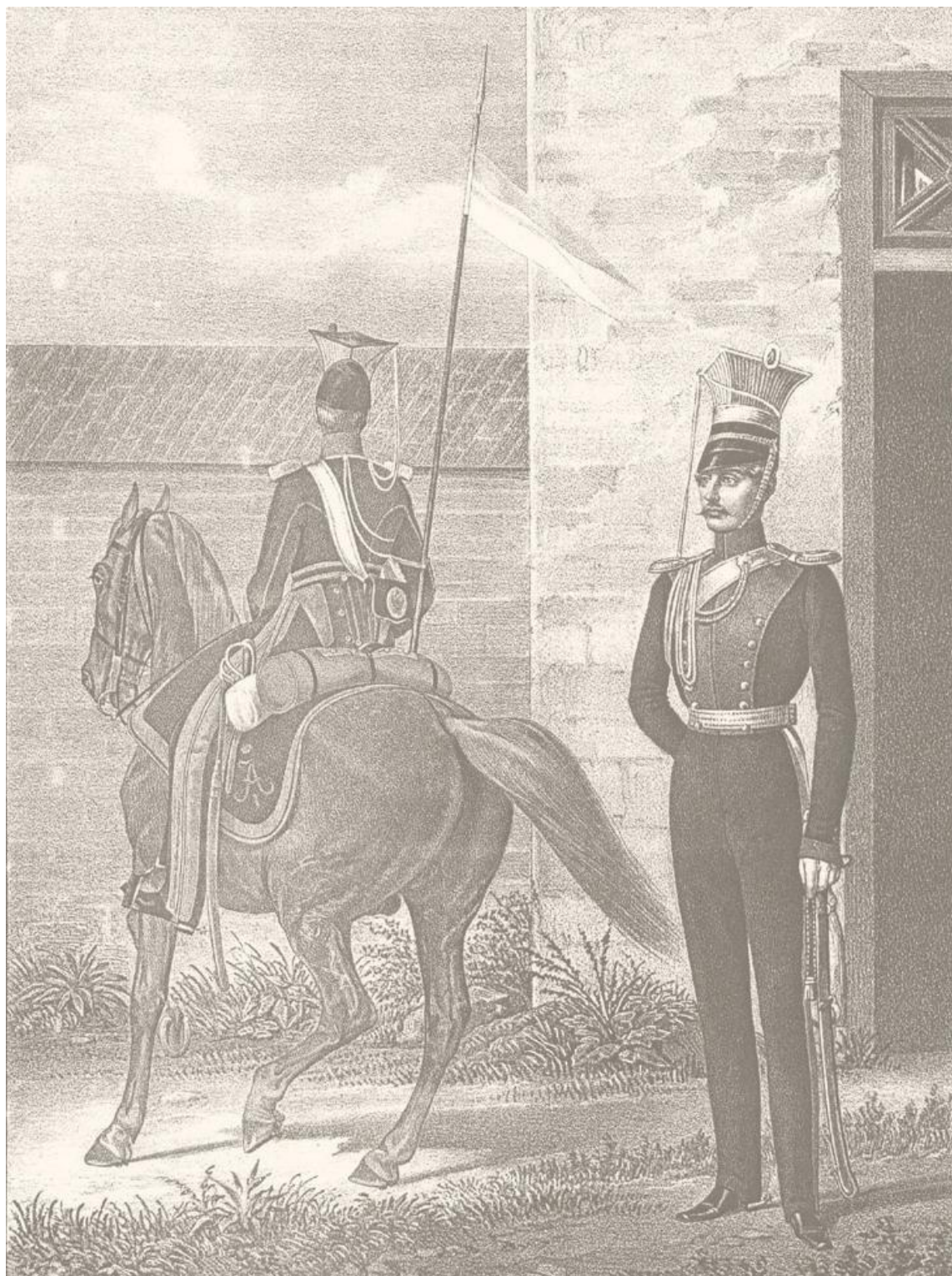
Додаток Б
Рис. 19 Обмундирування унтер-офіцера Бузького уланського полку
(1852–1855) *



* В уланских полках [Электронный ресурс] // Историческое описание одежды и вооружения Российских войск. – Новосибирск, 1944. – Т. 21. – С. 3–10. – Режим доступа до книги : <http://www.viskovatov.narod.ru/T21/Ris/320.jpg>.

Додаток Б

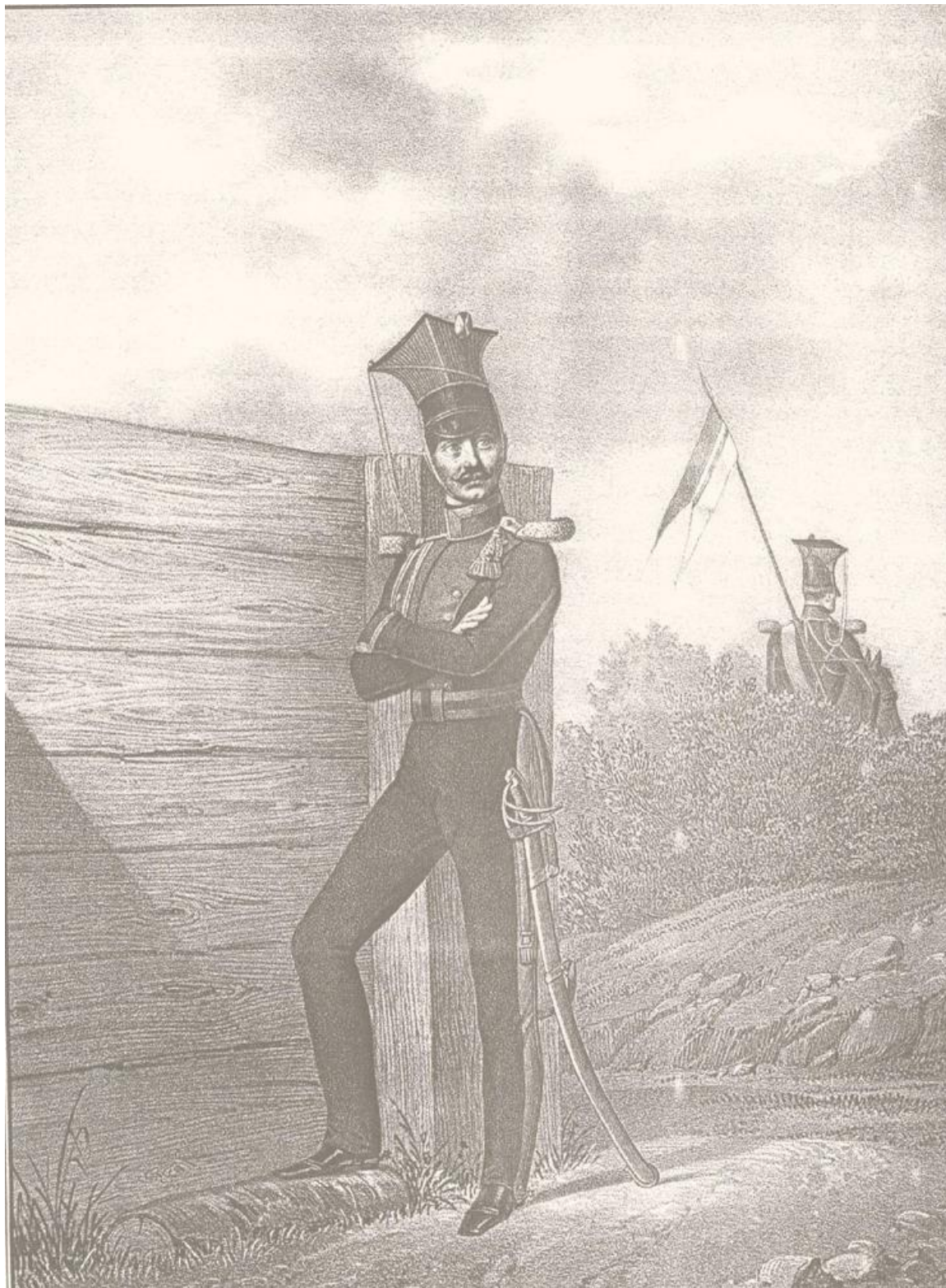
Рис. 20 Обмундирування рядового і офіцера 1-го Українського уланського полку (1818–1819) *



* Уланские полки [Электронный ресурс] // Историческое описание одежды и вооружения Российских войск. – СПб., 1900. – Т. 11. – С. 64–82. – Режим доступа до книги : <http://www.viskovatov.narod.ru/T11/Ris/1565.jpg>.

Додаток Б

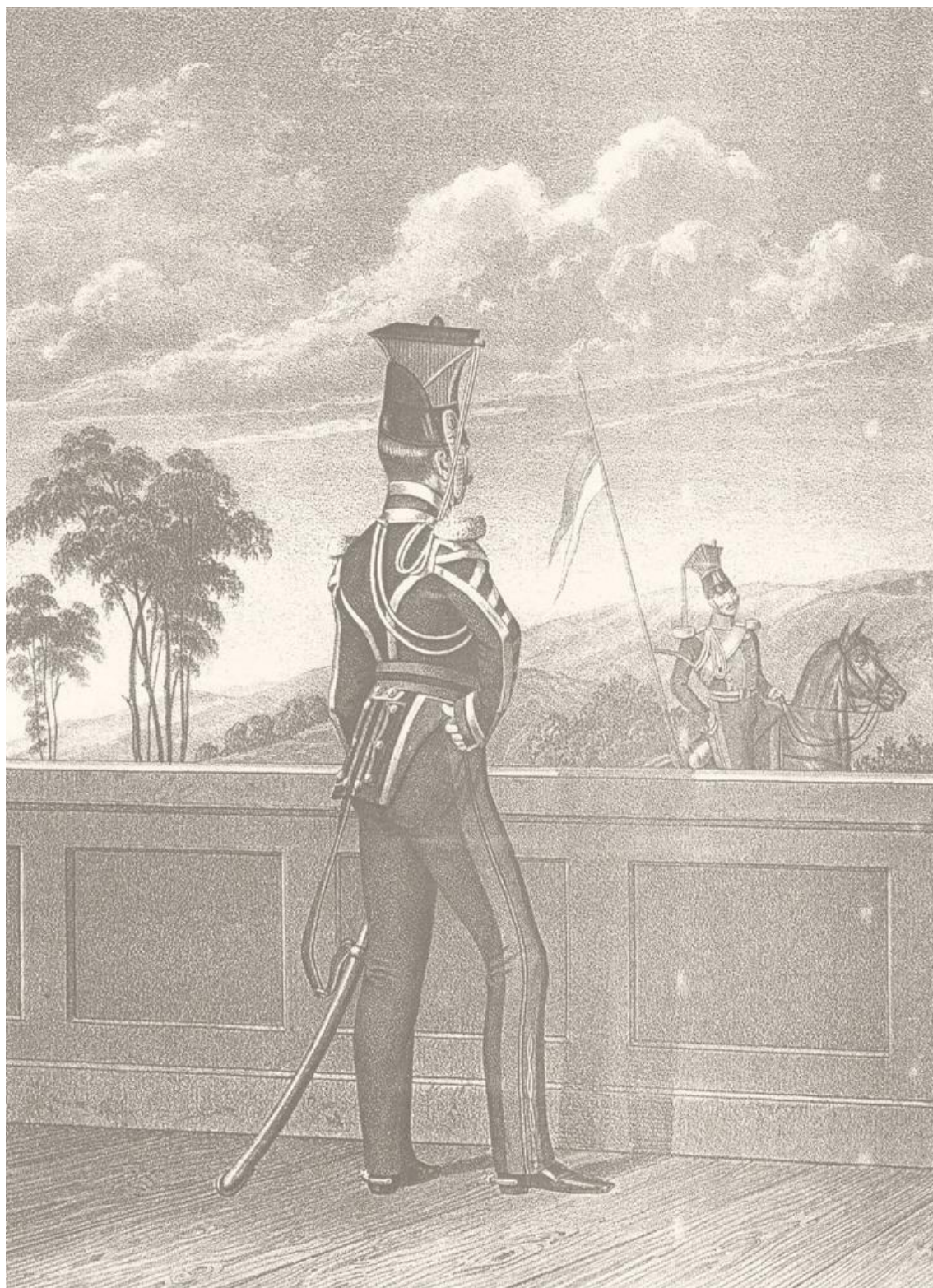
Рис. 21 Обмундирування унтер-офіцера 2-го Українського уланського полку (1818–1819) *



* Уланские полки [Электронный ресурс] // Историческое описание одежды и вооружения Российских войск. – СПб., 1900. – Т. 11. – С. 64–82. – Режим доступа до книги : <http://www.viskovatov.narod.ru/T11/Ris/1566.jpg>.

Додаток Б

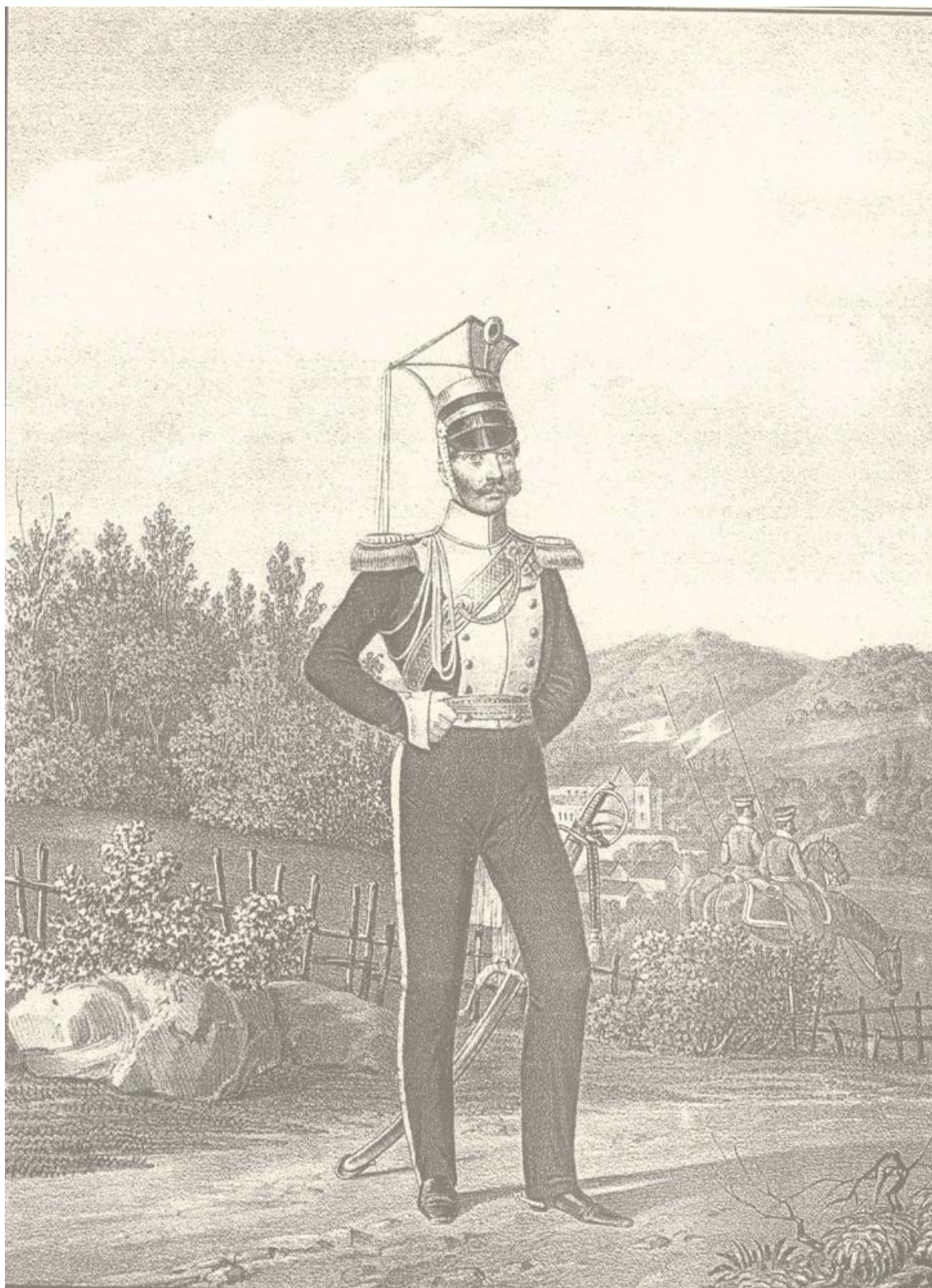
Рис. 22 Обмундирування трубача і рядового 3-го Українського уланського полку (1818–1819) *



* Уланские полки [Электронный ресурс] // Историческое описание одежды и вооружения Российских войск. – СПб., 1900. – Т. 11. – С. 64–82. – Режим доступа до книги : <http://www.viskovatov.narod.ru/T11/Ris/1567.jpg>.

Додаток Б

Рис. 23 Обмундирування штаб-офіцера 4-го Українського уланського полку (1818–1819) *



* Уланские полки [Электронный ресурс] // Историческое описание одежды и вооружения Российских войск. – СПб., 1900. – Т. 11. – С. 64–82. – Режим доступа до книги : <http://www.viskovatov.narod.ru/T11/Ris/1568.jpg>.

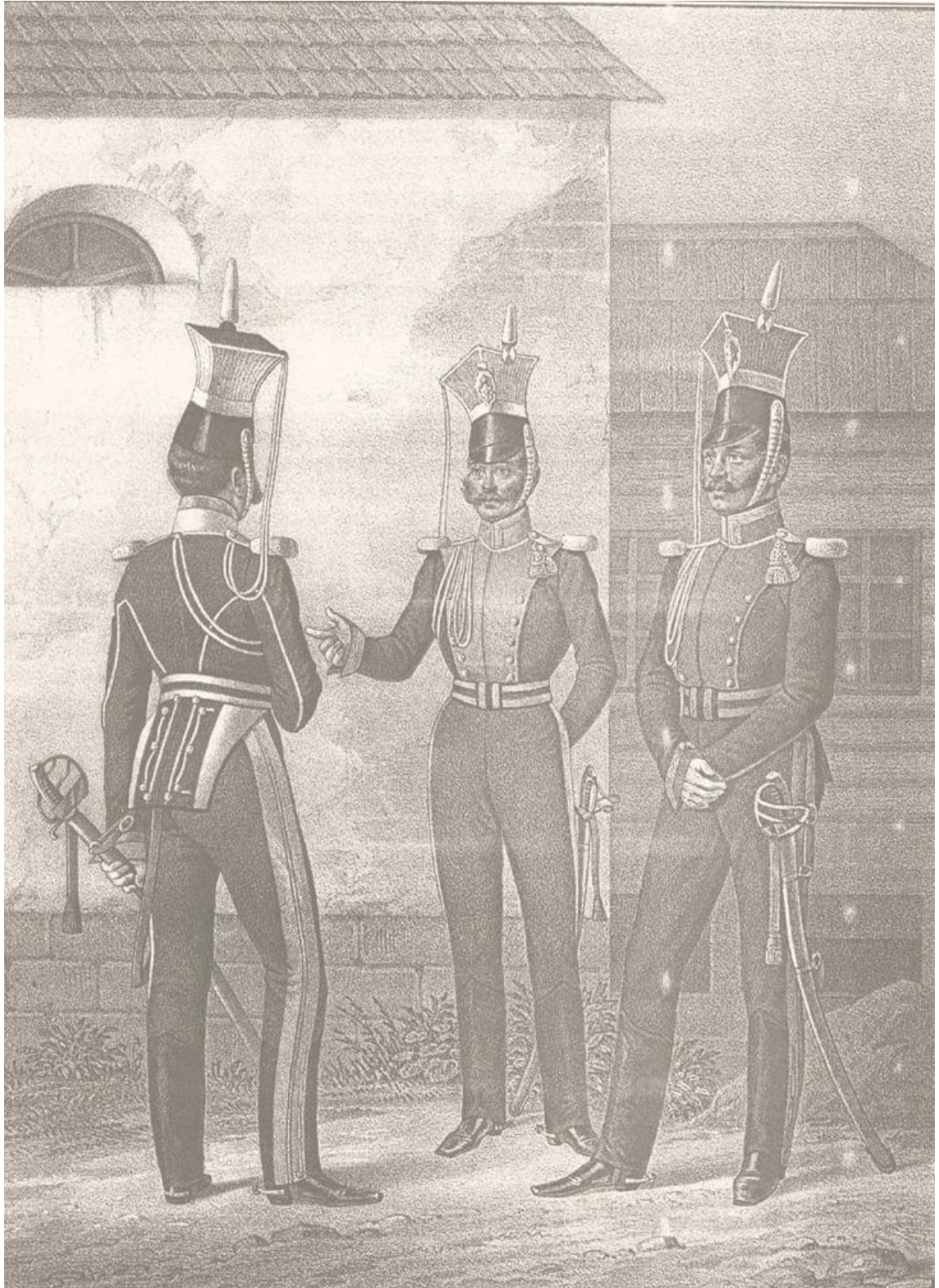
Додаток Б
Рис. 24 Обмундирування унтер-офіцера 4-го Українського
уланського полку (1819) *



* Уланские полки [Электронный ресурс] // Историческое описание одежды и вооружения Российских войск. – СПб., 1900. – Т. 11. – С. 64–82. – Режим доступа до книги : <http://www.viskovatov.narod.ru/T11/Ris/1569.jpg>.

Додаток Б

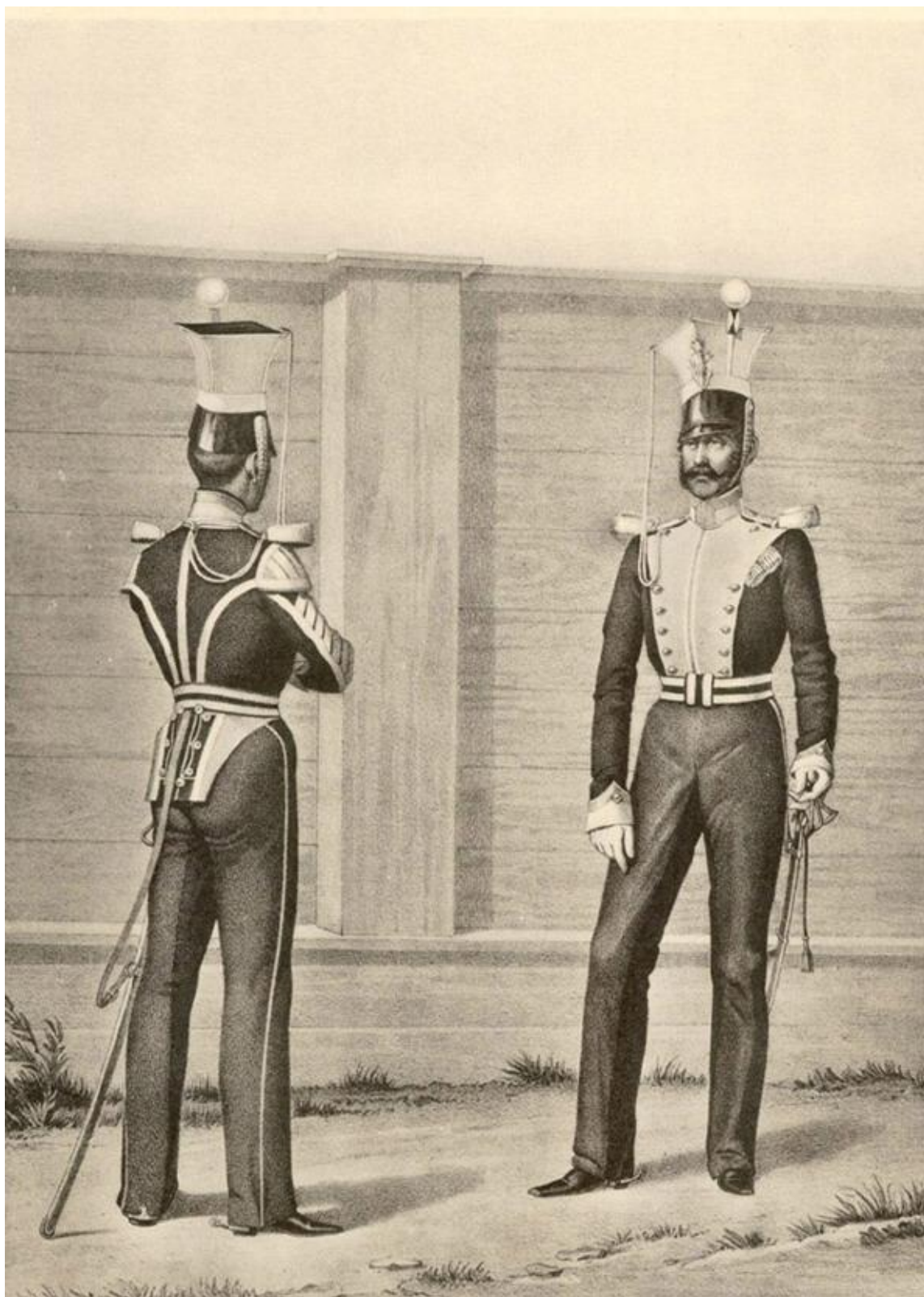
Рис. 25 Обмундирування унтер-офіцерів 2-го, 3-го і 4-го Українських уланських полків (1819–1825) *



* Уланские полки [Электронный ресурс] // Историческое описание одежды и вооружения Российских войск. – СПб., 1900. – Т. 11. – С. 64–82. – Режим доступа до книги : <http://www.viskovatov.narod.ru/T11/Ris/1577.jpg>.

Додаток Б

Рис. 26 Обмундирування штаб-трубача 1-го і унтер-офіцера 2-го
Українських уланських полків (1826–1828) *



* В уланских полках [Электронный ресурс] // Историческое описание одежды и вооружения Российских войск. – Новосибирск, 1944. – Т. 21. – С. 3–10. – Режим доступа до книги : <http://www.viskovatov.narod.ru/T21/Ris/283.jpg>.

Додаток Б

Рис. 27 Обмундирування штаб-офіцера 3-го і обер-офіцера 4-го Українських уланських полків (1826–1828) *



* В уланских полках [Электронный ресурс] // Историческое описание одежды и вооружения Российских войск. – Новосибирск, 1944. – Т. 21. – С. 3–10. – Режим доступа до книги : <http://www.viskovatov.narod.ru/T21/Ris/284.jpg>.

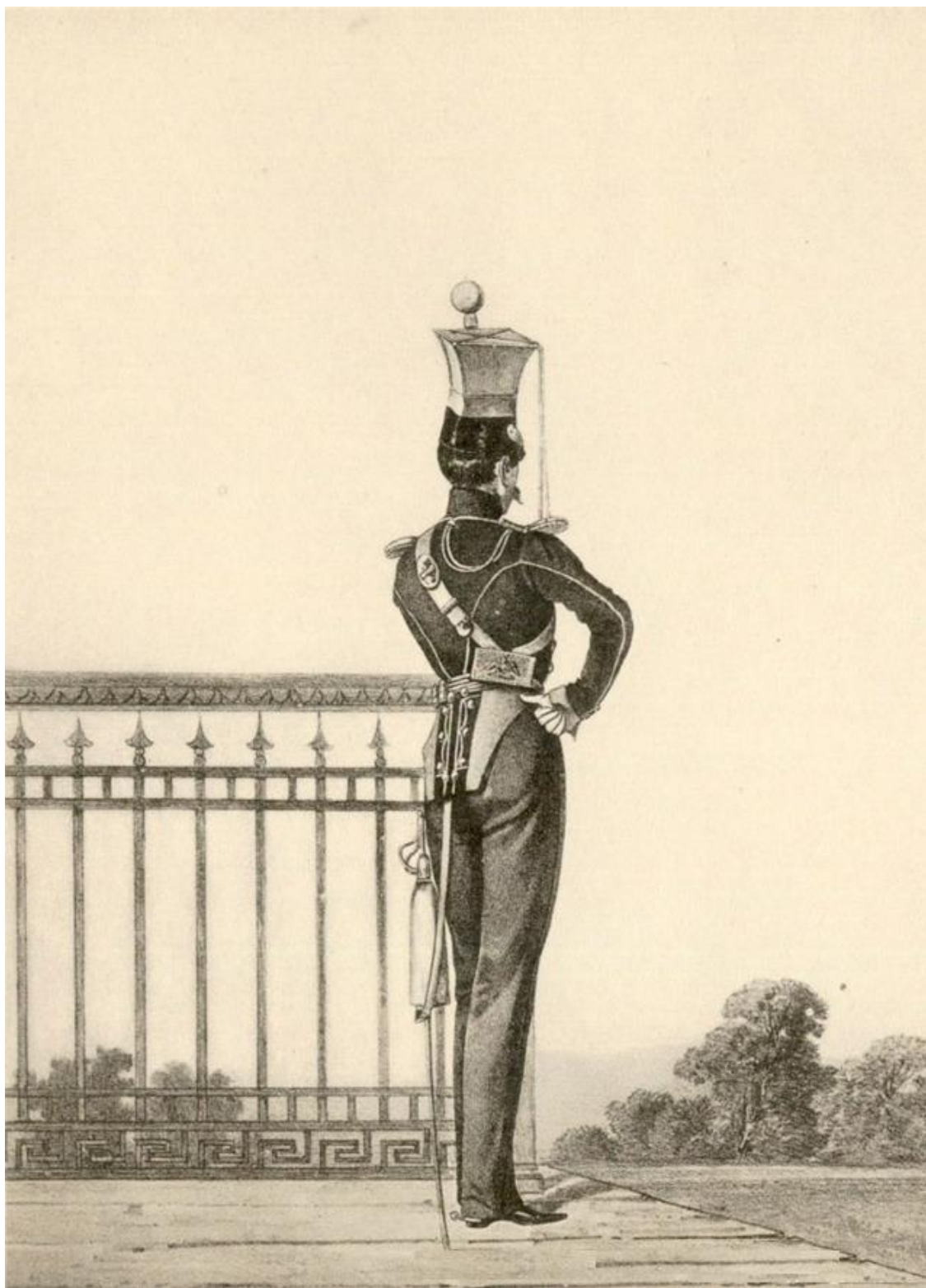
Додаток Б

Рис. 28 Обмундирування штаб-трубача Українського і рядового Новоархангельського уланських полків (1833) *



* В уланских полках [Электронный ресурс] // Историческое описание одежды и вооружения Российских войск. – Новосибирск, 1944. – Т. 21. – С. 3–10. – Режим доступа до книги : <http://www.viskovatov.narod.ru/T21/Ris/309.jpg>.

Додаток Б
Рис. 29 Обмундирування обер-офіцера Новомиргородського
уланського полку (1833) *



* В уланских полках [Электронный ресурс] // Историческое описание одежды и вооружения Российских войск. – Новосибирск, 1944. – Т. 21. – С. 3–10. – Режим доступа до книги : <http://www.viskovatov.narod.ru/T21/Ris/310.jpg>.

Додаток Б
Рис. 30 Обмундирування штаб-офіцера Єлисаветградського
уланського полку (1833) *



* В уланских полках [Электронный ресурс] // Историческое описание одежды и вооружения Российских войск. – Новосибирск, 1944. – Т. 21. – С. 3–10. – Режим доступа до книги : <http://www.viskovatov.narod.ru/T21/Ris/311.jpg>.

Додаток Б
Рис. 31 Обмундирування штаб-трубача Українського уланського полку (1836–1855) *



* В уланских полках [Электронный ресурс] // Историческое описание одежды и вооружения Российских войск. – Новосибирск, 1944. – Т. 21. – С. 3–10. – Режим доступа до книги : <http://www.viskovatov.narod.ru/T21/Ris/311.jpg>.

Додаток Б

Рис. 32 Обмундирування рядового Ерц Герцога Австрійського Леопольда уланського полку (1852–1855) *



* В уланских полках [Электронный ресурс] // Историческое описание одежды и вооружения Российских войск. – Новосибирск, 1944. – Т. 21. – С. 3–10. – Режим доступа до книги : <http://www.viskovatov.narod.ru/T21/Ris/322.jpg>.

Додаток Б

Рис. 33 Обмундирування унтер-офіцера Новоархангельського уланського полку (1852–1855) *



* В уланских полках [Электронный ресурс] // Историческое описание одежды и вооружения Российских войск. – Новосибирск, 1944. – Т. 21. – С. 3–10. – Режим доступа до книги : <http://www.viskovatov.narod.ru/T21/Ris/323.jpg>.

Додаток Б

Рис. 34 Обмундирування обер-офіцера Новомиргородського уланського полку (1852–1855) *



* В уланских полках [Электронный ресурс] // Историческое описание одежды и вооружения Российских войск. – Новосибирск, 1944. – Т. 21. – С. 3–10. – Режим доступа до книги : <http://www.viskovatov.narod.ru/T21/Ris/324.jpg>.

Додаток Б

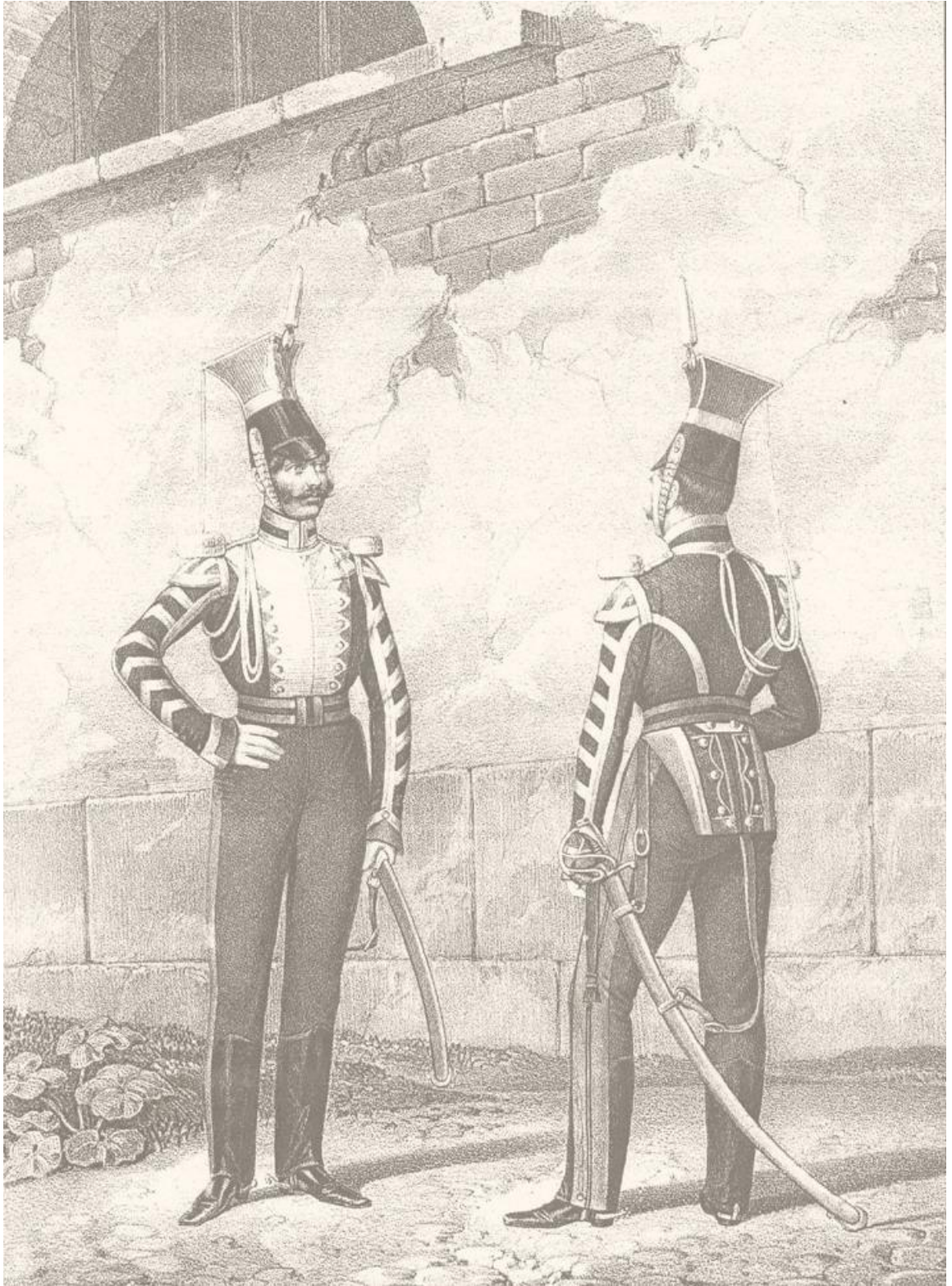
Рис. 35 Обмундирування штаб-офіцера Її Імператорської Високості Великої Княгині Катерини Михайлівни уланського полку (1852–1855) *



* В уланских полках [Электронный ресурс] // Историческое описание одежды и вооружения Российских войск. – Новосибирск, 1944. – Т. 21. – С. 3–10. – Режим доступа до книги : <http://www.viskovatov.narod.ru/T21/Ris/325.jpg>.

Додаток Б

Рис. 36 Обмундирування штаб-сурмачів Борисоглебського і Серпухівського уланських полків (1819–1820) *



* Уланские полки [Электронный ресурс] // Историческое описание одежды и вооружения Российских войск. – СПб., 1900. – Т. 11. – С. 64–82. – Режим доступа до книги : <http://www.viskovatov.narod.ru/T11/Ris/1575.jpg>.

Додаток Б

Рис. 37 Обмундирування нижчих чинів Чугуївського і Таганрозького уланських полків (1819–1825) *



* Уланские полки [Электронный ресурс] // Историческое описание одежды и вооружения Российских войск. – СПб., 1900. – Т. 11. – С. 64–82. – Режим доступа до книги : <http://www.viskovatov.narod.ru/T11/Ris/1574.jpg>.

Додаток Б

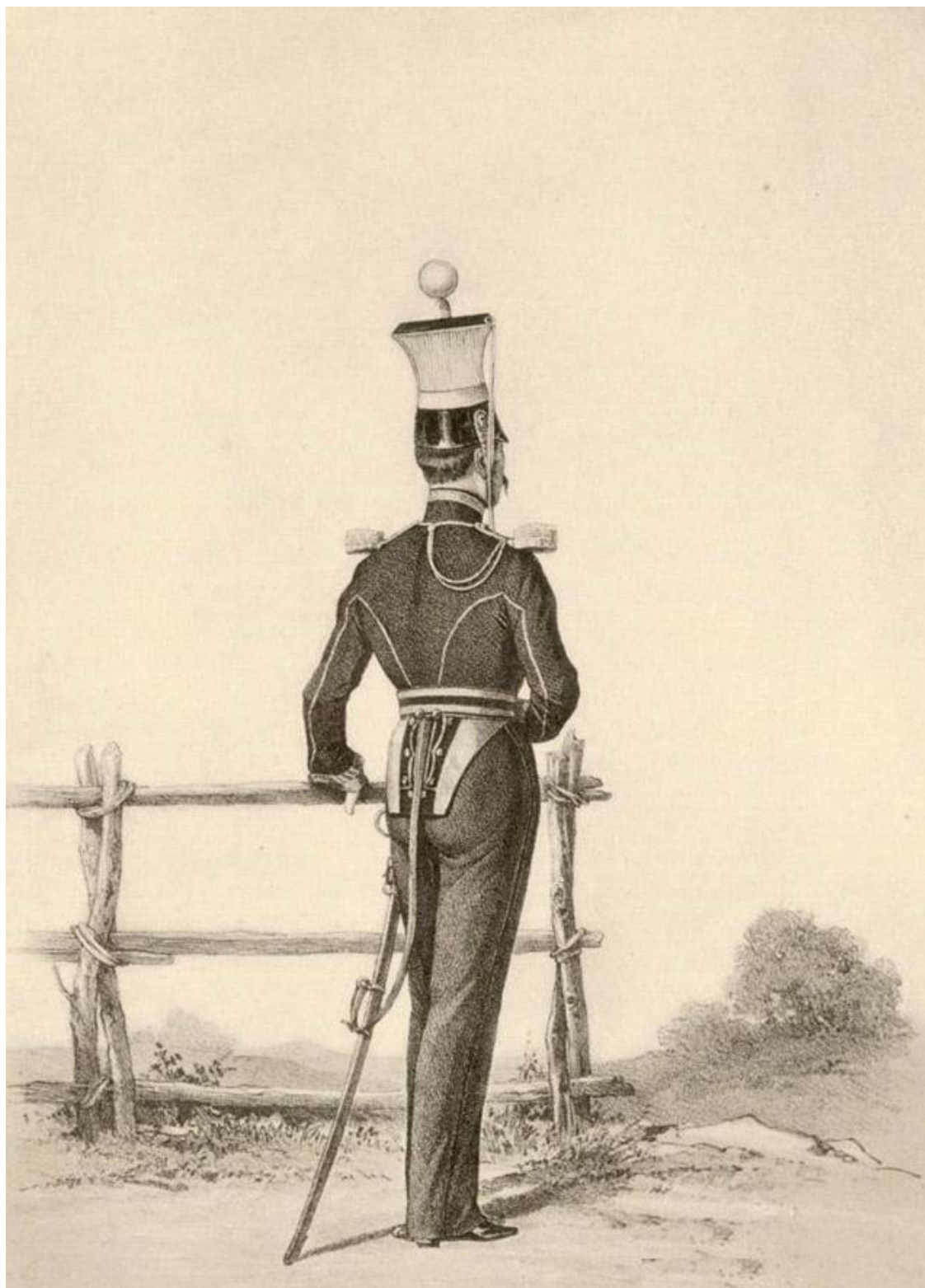
Рис. 38 Обмундирування рядового Білгородського уланського полку
(1826–1828) *



* В уланских полках [Электронный ресурс] // Историческое описание одежды и вооружения Российских войск. – Новосибирск, 1944. – Т. 21. – С. 3–10. – Режим доступа до книги : <http://www.viskovatov.narod.ru/T21/Ris/277.jpg>.

Додаток Б

Рис. 39 Обмундирування унтер-офіцера Чугуївського уланського полку (1826–1828) *



* В уланских полках [Электронный ресурс] // Историческое описание одежды и вооружения Российских войск. – Новосибирск, 1944. – Т. 21. – С. 3–10. – Режим доступа до книги : <http://www.viskovatov.narod.ru/T21/Ris/278.jpg>.

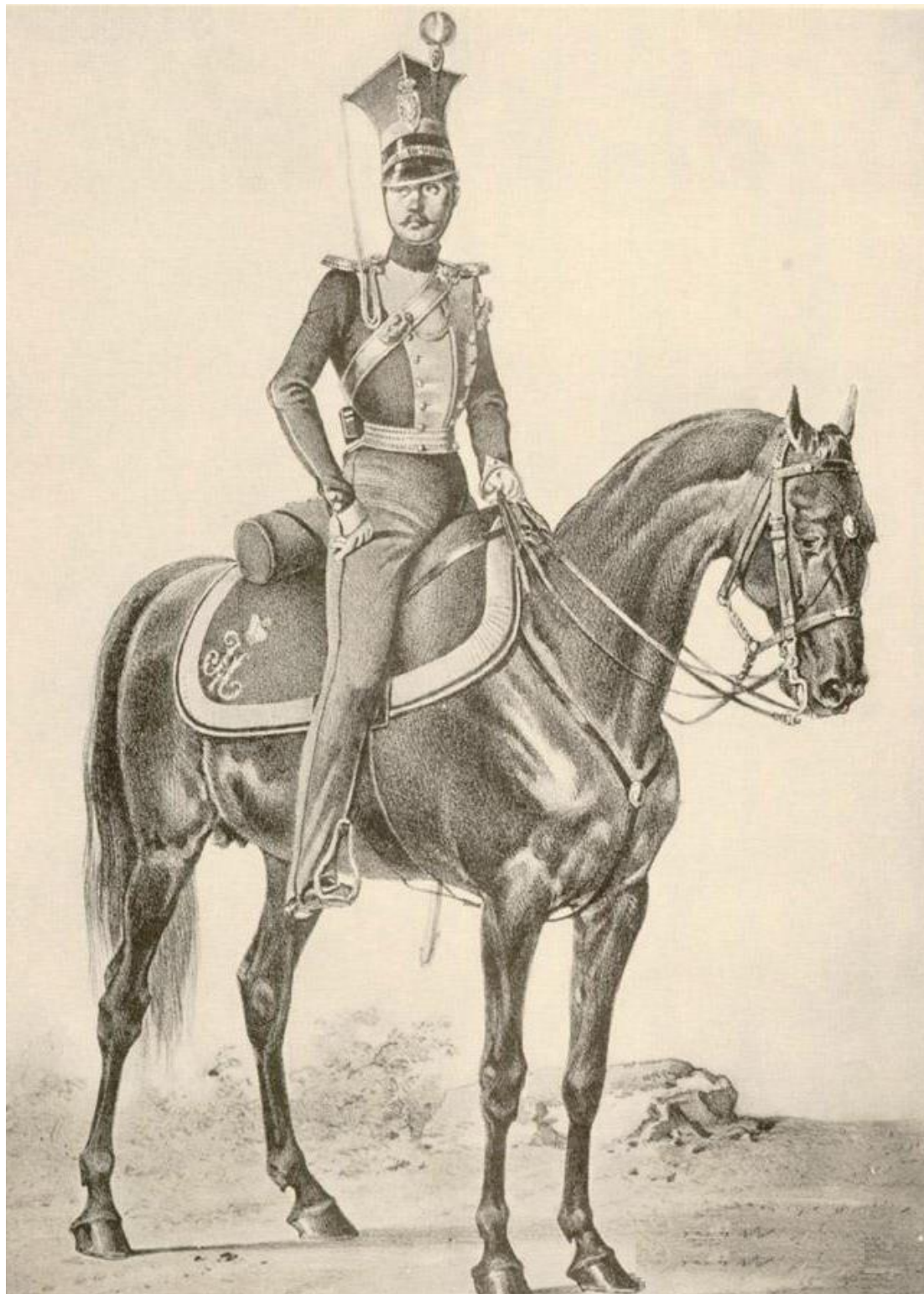
Додаток Б
Рис. 40 Обмундирування сурмача Борисоглєбського уланського полку (1826–1828) *



* В уланских полках [Электронный ресурс] // Историческое описание одежды и вооружения Российских войск. – Новосибирск, 1944. – Т. 21. – С. 3–10. – Режим доступа до книги : <http://www.viskovatov.narod.ru/T21/Ris/278.jpg>.

Додаток Б

Рис. 41 Обмундирування обер-офіцера Серпухівського уланського полку (1826–1828) *



* В уланских полках [Электронный ресурс] // Историческое описание одежды и вооружения Российских войск. – Новосибирск, 1944. – Т. 21. – С. 3–10. – Режим доступа до книги : <http://www.viskovatov.narod.ru/T21/Ris/280.jpg>.

Додаток Б

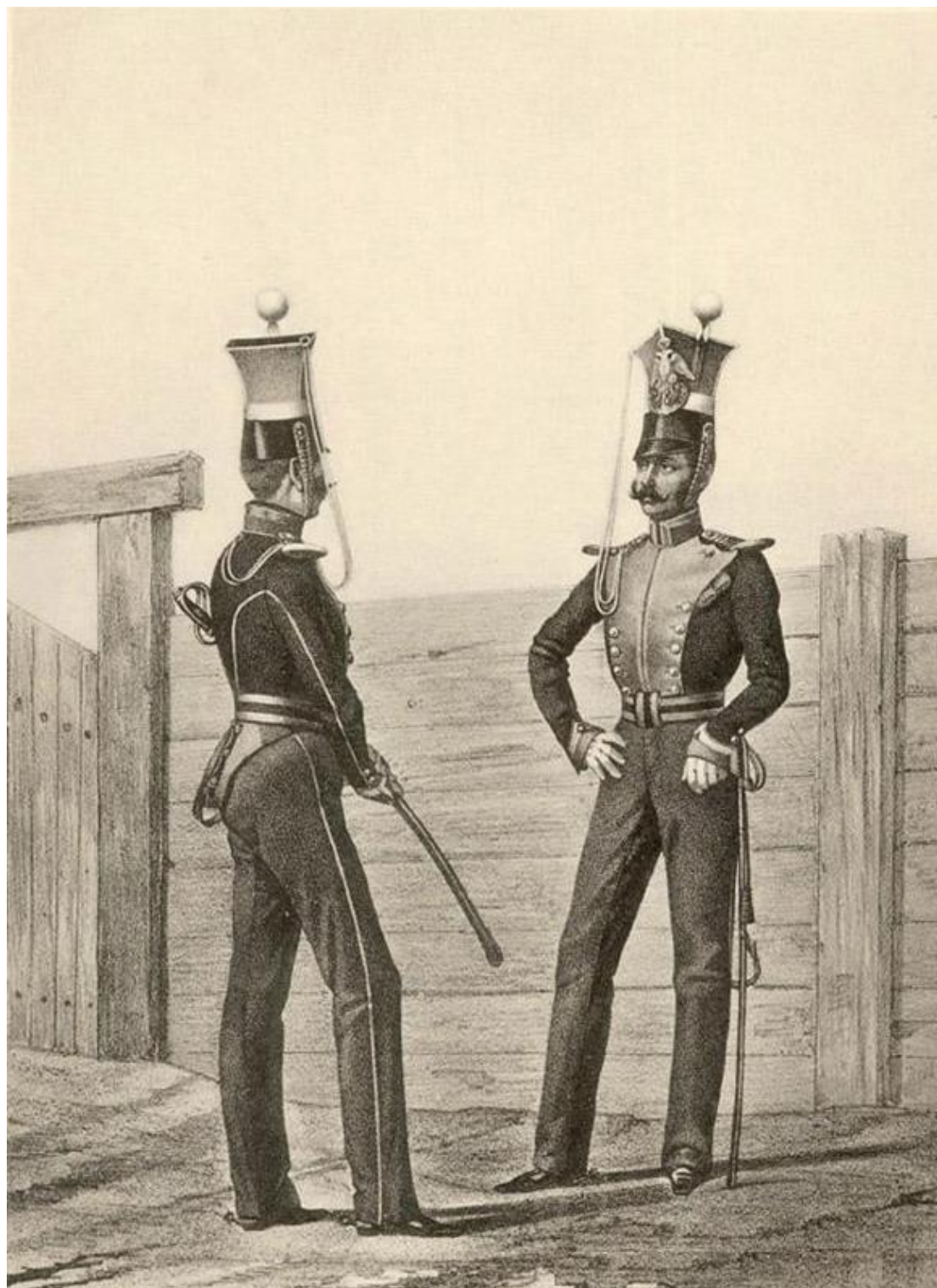
Рис. 42 Обмундирування рядових Білгородського і Чугуївського уланських полків (1833) *



* В уланских полках [Электронный ресурс] // Историческое описание одежды и вооружения Российских войск. – Новосибирск, 1944. – Т. 21. – С. 3–10. – Режим доступа до книги : <http://www.viskovatov.narod.ru/T21/Ris/307.jpg>.

Додаток Б

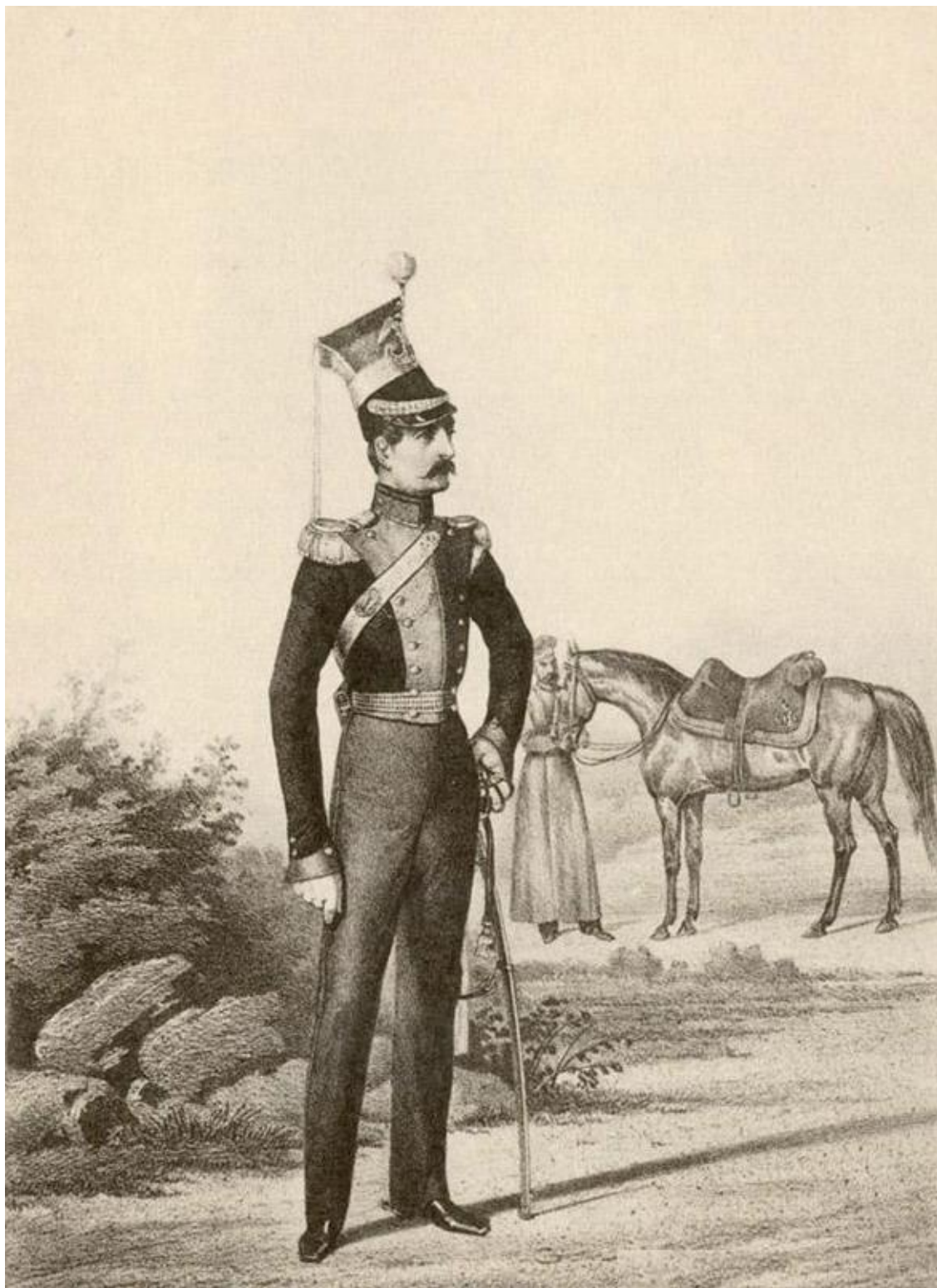
Рис. 43 Обмундирування унтер-офіцерів Борисоглебського і Серпухівського уланських полків (1833) *



* В уланских полках [Электронный ресурс] // Историческое описание одежды и вооружения Российских войск. – Новосибирск, 1944. – Т. 21. – С. 3–10. – Режим доступа до книги : <http://www.viskovatov.narod.ru/T21/Ris/308.jpg>.

Додаток Б

Рис. 44 Обмундирування штаб-офіцера Його Імператорської Високості Ерц-Герцога Австрійського Карла Фердінанда уланського полку (1852–1855) *



* В уланских полках [Электронный ресурс] // Историческое описание одежды и вооружения Российских войск. – Новосибирск, 1944. – Т. 21. – С. 3–10. – Режим доступа до книги : <http://www.viskovatov.narod.ru/T21/Ris/321.jpg>.

Додаток Б

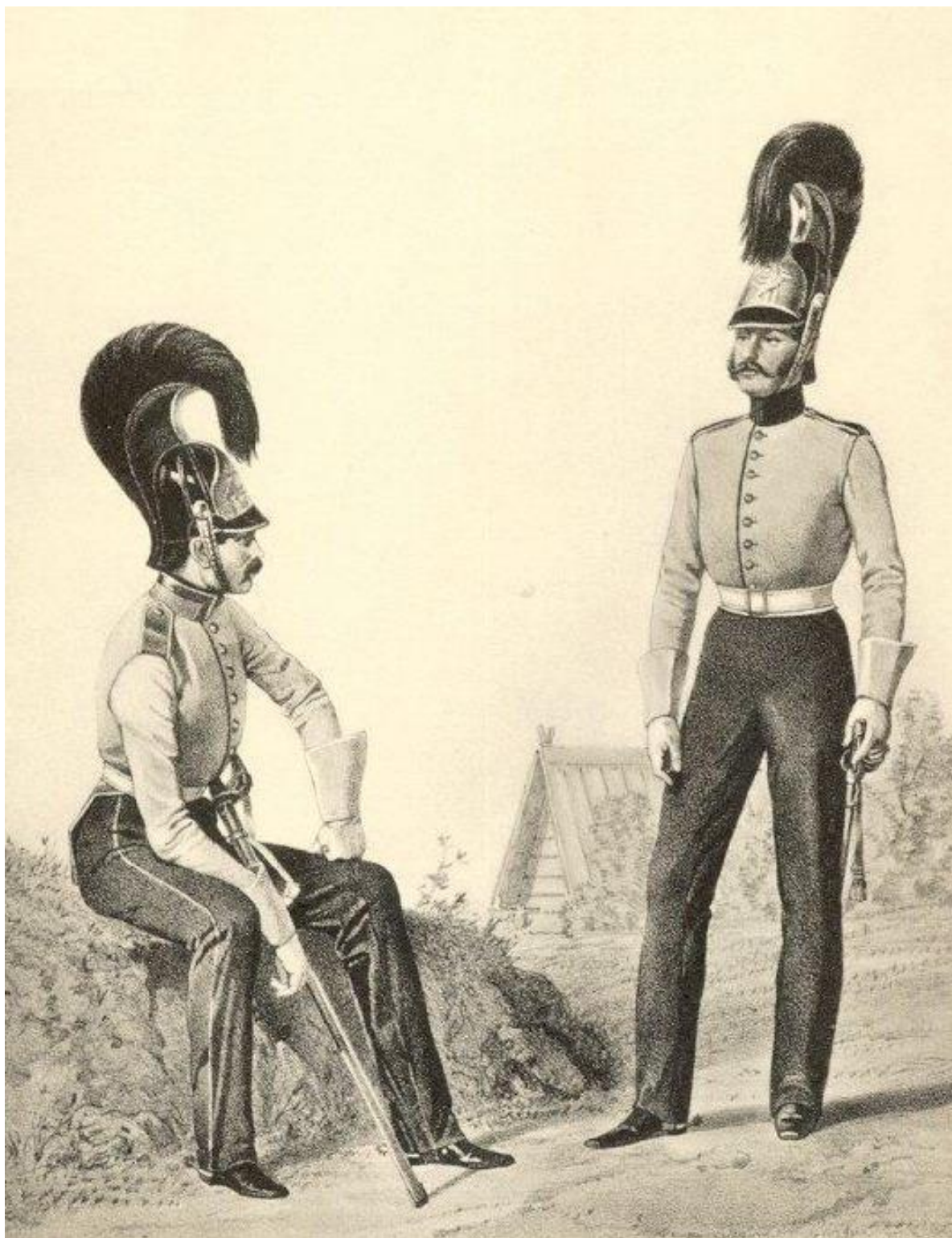
Рис. 45 Обмундирування унтер-офіцера Катеринославського кірасирського полку (1818–1825) *



* Кирасирские полки [Электронный ресурс] // Историческое описание одежды и вооружения Российских войск. – СПб., 1900. – Т. 11. – С. 5–23. – Режим доступа до книги : <http://www.viskovatov.narod.ru/T11/Ris/1428.jpg>.

Додаток Б

Рис. 46 Обмундирування унтер-офіцера і рядового Катеринославського і Орденського кірасирських полків (1827–1835) *



* В кирасирских полках [Электронный ресурс] // Историческое описание одежды и вооружения Российских войск. – Новосибирск, 1944. – Т. 20. – С. 19–29. – Режим доступа до книги : <http://www.listvinoleg.nm.ru/T20/Ris/181.jpg>.

Додаток Б

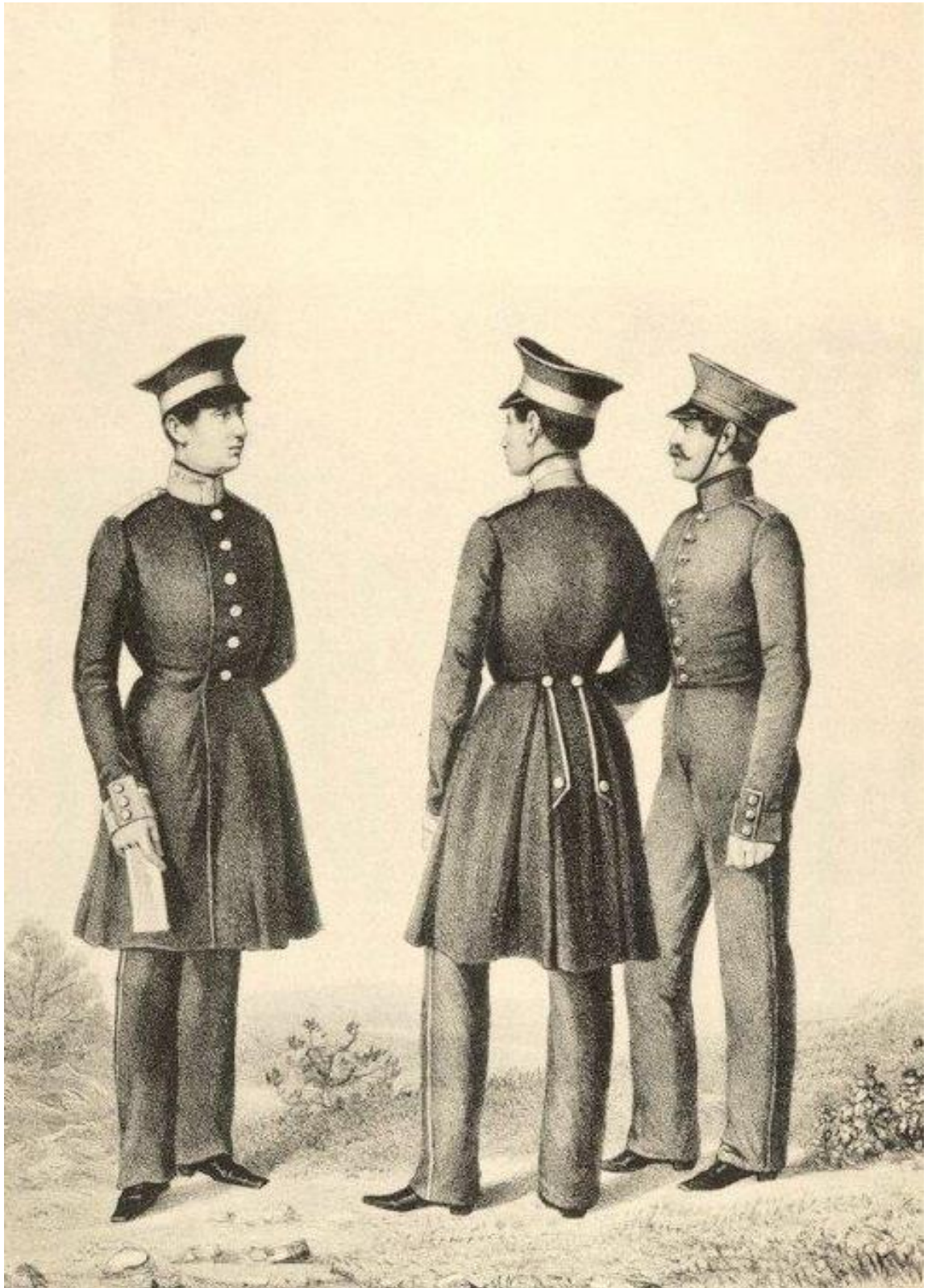
Рис. 47 Обмундирування обер-офіцера Глухівського кірасирського полку
(1827–1835) *



* В кирасирских полках [Электронный ресурс] // Историческое описание одежды и вооружения Российских войск. – Новосибирск, 1944. – Т. 20. – С. 19–29. – Режим доступа до книги : <http://www.listvinoleg.nm.ru/T20/Ris/180.jpg>.

Додаток Б

Рис. 48 Обмундирування нестройових унтер-офіцерів і робочих Катеринославського і Малоросійського кірасирських полків (1828) *



* В кирасирских полках [Электронный ресурс] // Историческое описание одежды и вооружения Российских войск. – Новосибирск, 1944. – Т. 20. – С. 19–29. – Режим доступа до книги : <http://www.listvinoleg.nm.ru/T20/Ris/182.jpg>.

Додаток Б

Рис. 49 Обмундирування штаб-офіцера Псковського кірасирського полку (1829–1833) *



* В кирасирских полках [Электронный ресурс] // Историческое описание одежды и вооружения Российских войск. – Новосибирск, 1944. – Т. 20. – С. 19–29. – Режим доступа до книги : <http://www.listvinoleg.nm.ru/T20/Ris/183.jpg>.

Додаток Б

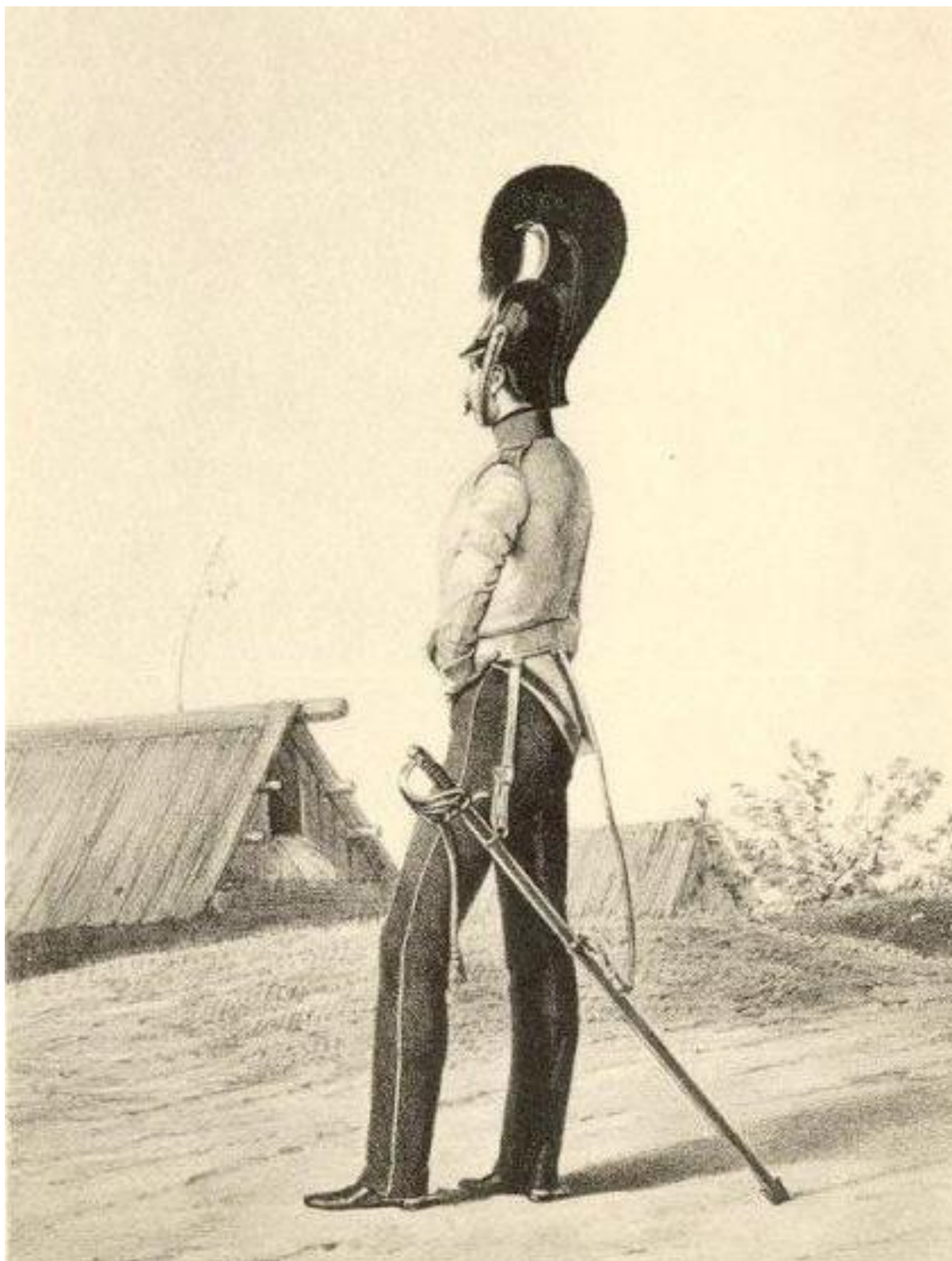
Рис. 50 Обмундирування рядового Катеринославського кірасирського полку (1831–1834) *



* В кирасирских полках [Электронный ресурс] // Историческое описание одежды и вооружения Российских войск. – Новосибирск, 1944. – Т. 20. – С. 19–29. – Режим доступа до книги : <http://www.listvinoleg.nm.ru/T20/Ris/185.jpg>.

Додаток Б

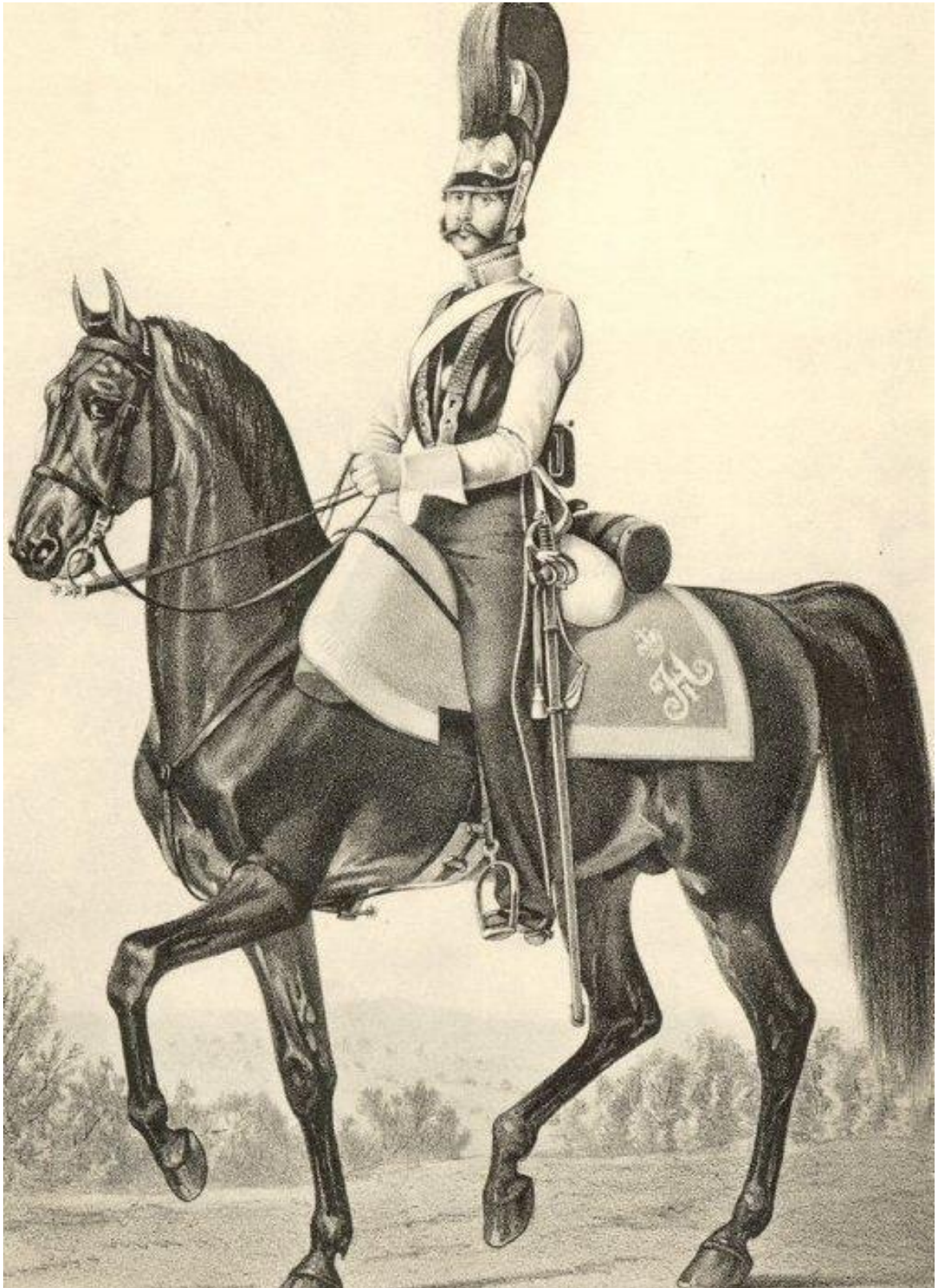
Рис. 51 Обмундирування рядового Катеринославського кірасирського полку (1834) *



* В кирасирских полках [Электронный ресурс] // Историческое описание одежды и вооружения Российских войск. – Новосибирск, 1944. – Т. 20. – С. 19–29. – Режим доступа до книги : <http://www.listvinoleg.nm.ru/T20/Ris/190.jpg>.

Додаток Б

Рис. 52 Обмундирування унтер-офіцера Астраханського кірасирського полку (1834–1845) *



* В кирасирских полках [Электронный ресурс] // Историческое описание одежды и вооружения Российских войск. – Новосибирск, 1944. – Т. 20. – С. 19–29. – Режим доступа до книги : <http://www.listvinoleg.nm.ru/T20/Ris/187.jpg>.

Додаток Б

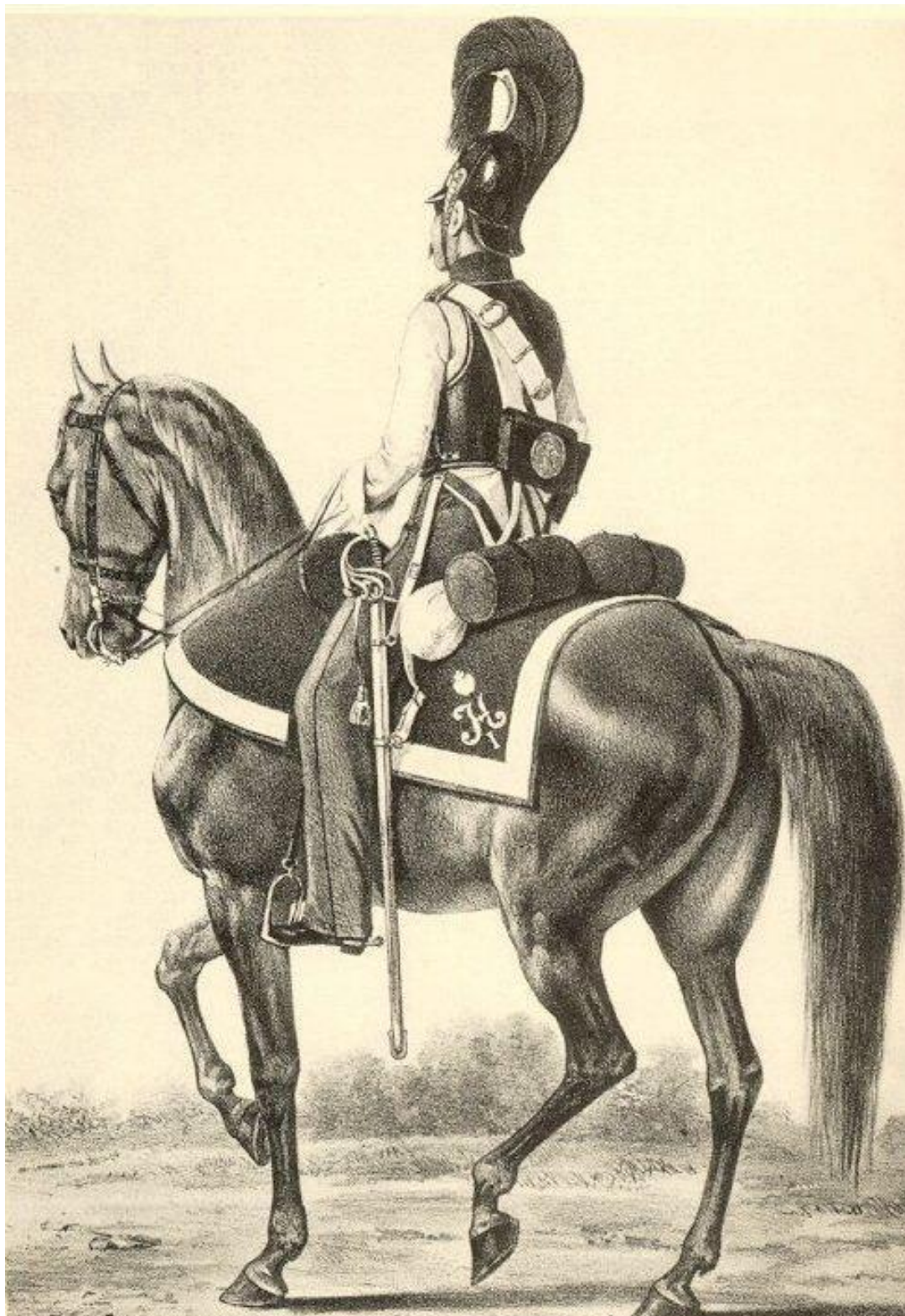
Рис. 53 Обмундирування рядового Астраханського кірасирського полку
(1834–1845) *



* В кирасирских полках [Электронный ресурс] // Историческое описание одежды и вооружения Российских войск. – Новосибирск, 1944. – Т. 20. – С. 19–29. – Режим доступа до книги : <http://www.listvinoleg.nm.ru/T20/Ris/191.jpg>.

Додаток Б

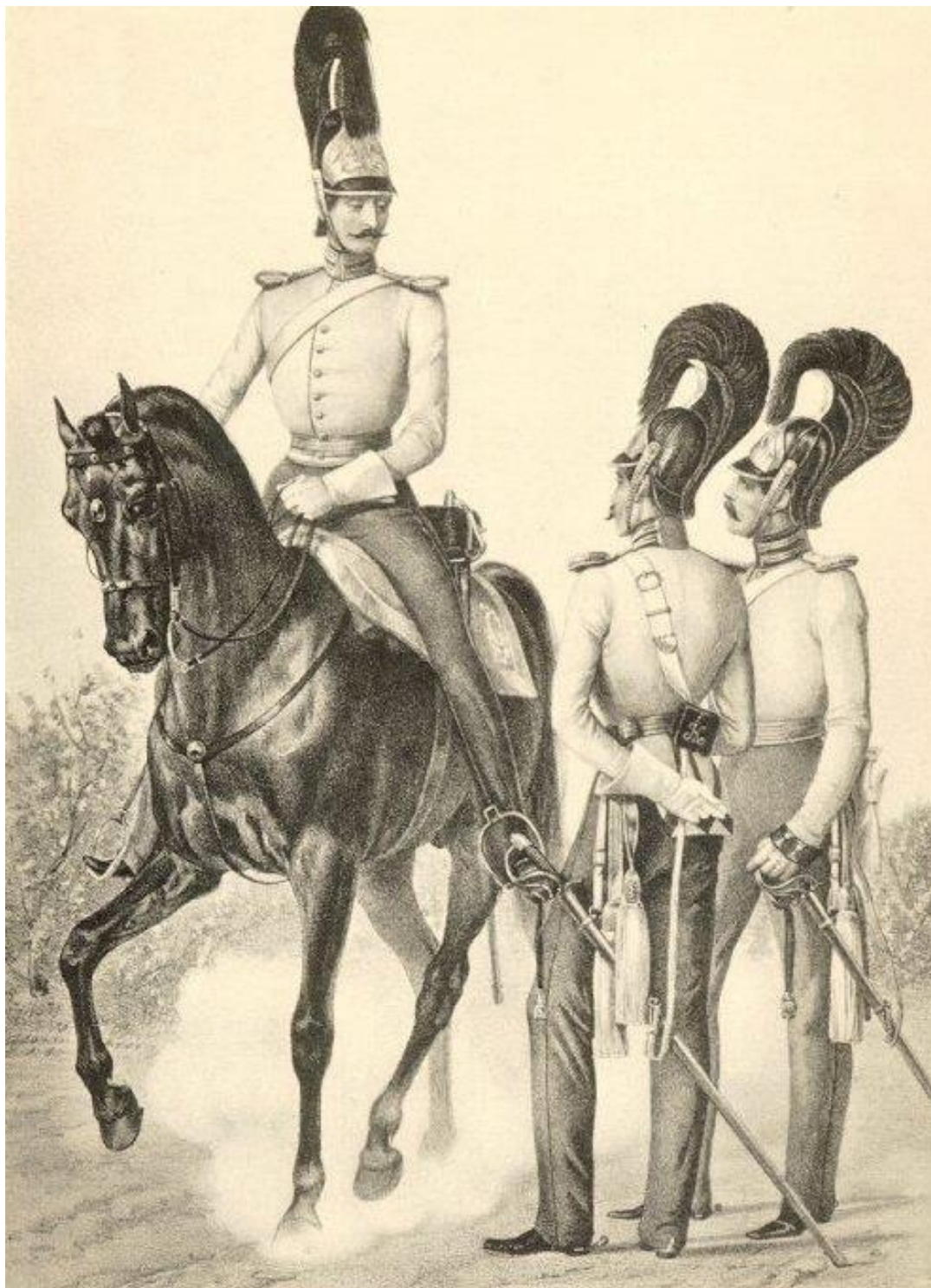
Рис. 54 Обмундирування рядового Його Імператорської Високості Великого Князя Михайла Павловича кірасирського полку (1835) *



* В кирасирских полках [Электронный ресурс] // Историческое описание одежды и вооружения Российских войск. – Новосибирск, 1944. – Т. 20. – С. 19–29. – Режим доступа до книги : <http://www.listvinoleg.nm.ru/T20/Ris/193.jpg>.

Додаток Б

Рис. 55 Обмундирування обер-офіцерів Їх Імператорської Високості Великої Князівни Марії Миколаївни, Великого Князя Михайла Павловича, Великої Княгині Олени Павлівни кірасирських полків (1838–1845) *



* В кирасирских полках [Электронный ресурс] // Историческое описание одежды и вооружения Российских войск. – Новосибирск, 1944. – Т. 20. – С. 19–29. – Режим доступа до книги : <http://www.listvinoleg.nm.ru/T20/Ris/196.jpg>.

Додаток Б

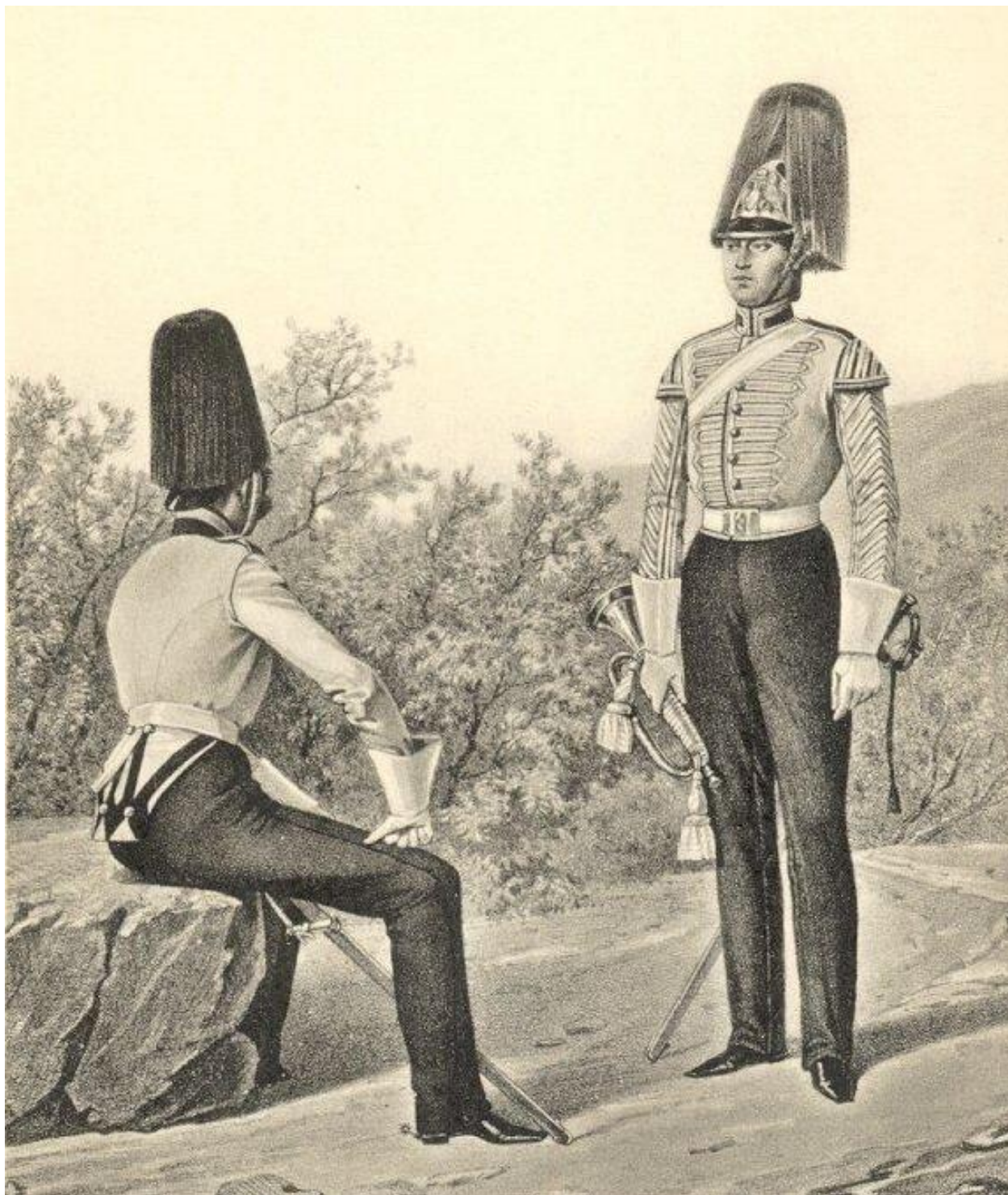
Рис. 56 Обмундирування рядового Псковського кірасирського полку (1838–1844), з 1842 р. Її Імператорської Високості Цесарівни *



* В кирасирских полках [Электронный ресурс] // Историческое описание одежды и вооружения Российских войск. – Новосибирск, 1944. – Т. 20. – С. 19–29. – Режим доступа до книги : <http://www.listvinoleg.nm.ru/T20/Ris/197.jpg>.

Додаток Б

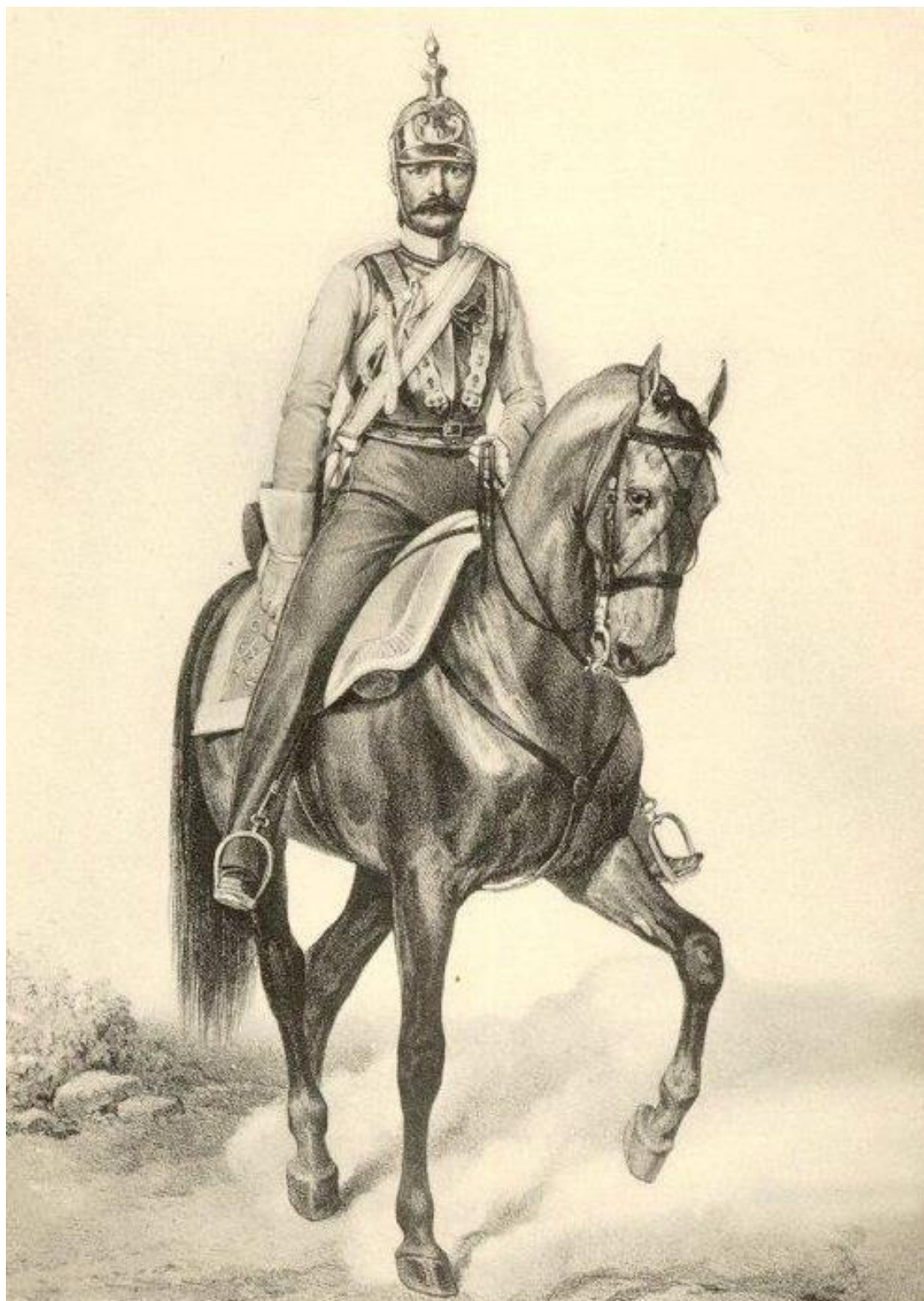
Рис. 57 Обмундирування унтер-офіцера і сурмача Його Імператорської Високості Великого Князя Михайла Павловича кірасирського полку (1845) *



* В кирасирских полках [Электронный ресурс] // Историческое описание одежды и вооружения Российских войск. – Новосибирск, 1944. – Т. 20. – С. 19–29. – Режим доступа до книги : <http://www.listvinoleg.nm.ru/T20/Ris/201.jpg>.

Додаток Б

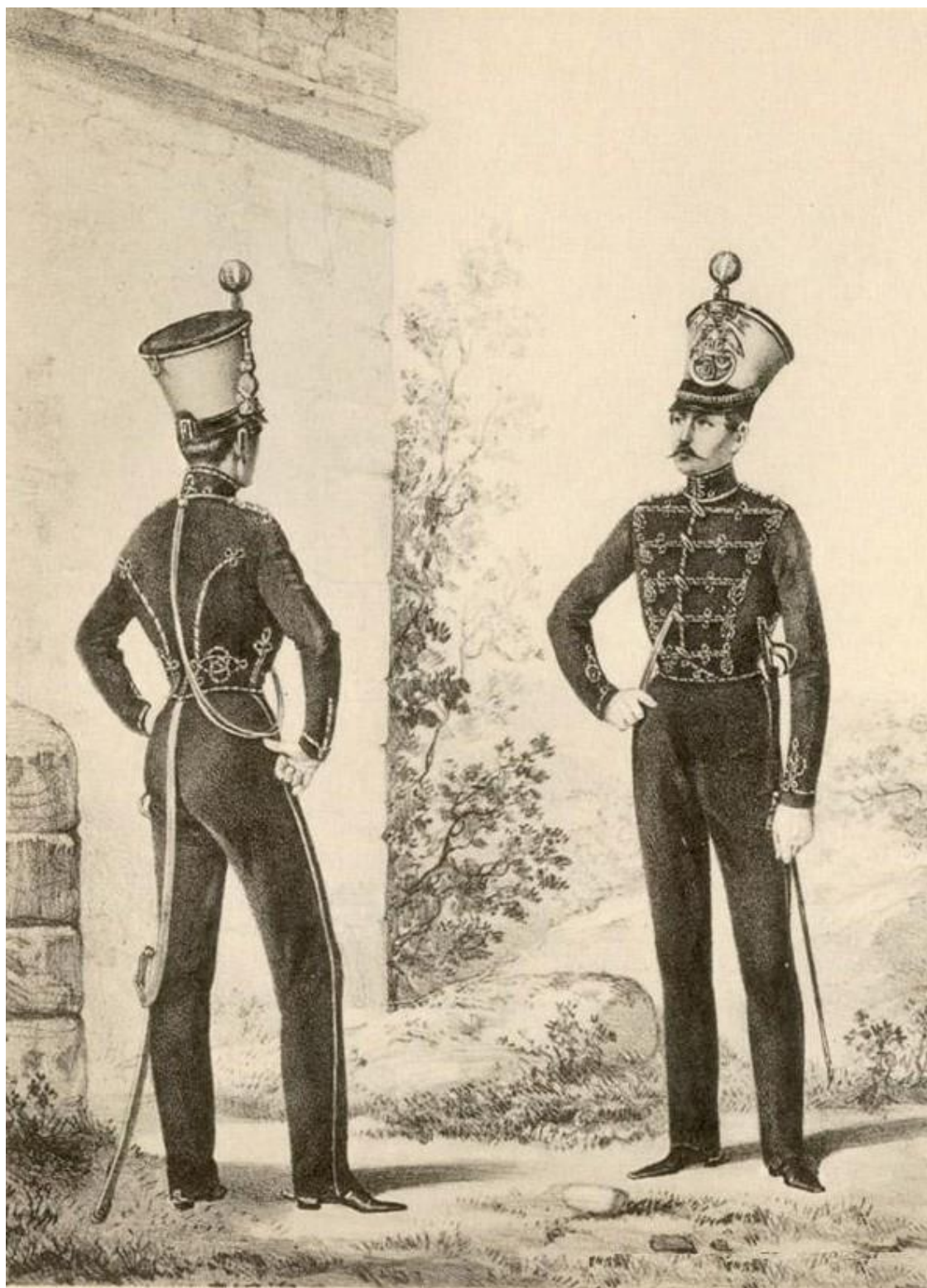
Рис. 58 Обмундирування рядового Ії Імператорської Високості Великої Князівни Марії Миколаївни кірасирського полку (1851–1855) *



* В кирасирских полках [Электронный ресурс] // Историческое описание одежды и вооружения Российских войск. – Новосибирск, 1944. – Т. 20. – С. 19–29. – Режим доступа до книги : <http://www.listvinoleg.nm.ru/T20/Ris/210.jpg>.

Додаток Б

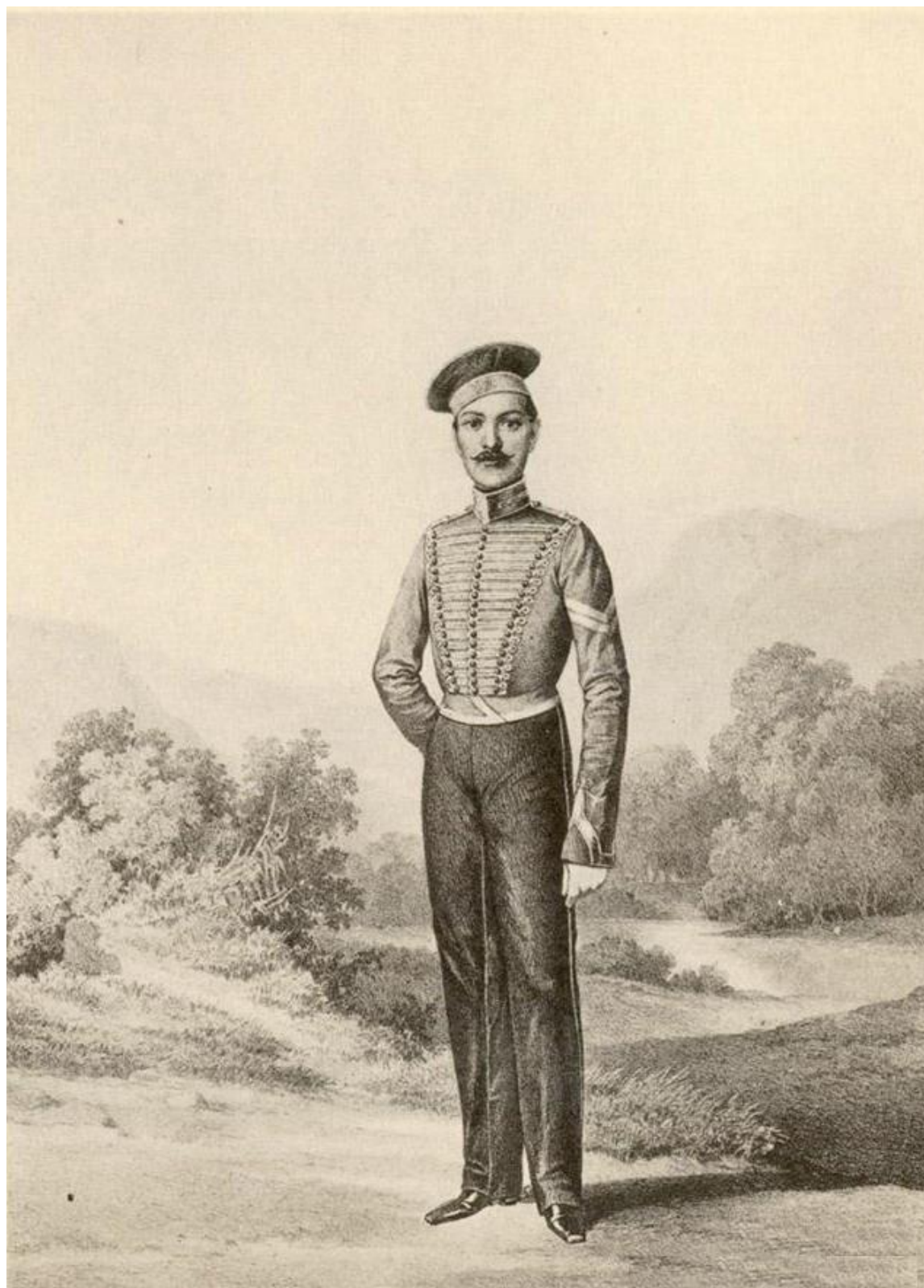
Рис. 59 Обмундирування обер-офіцерів Його Імператорської Високості Герцога Максиміліана Лейхтенберзького гусарського полку (1845–1855) *



* В гусарских полках [Электронный ресурс] // Историческое описание одежды и вооружения Российских войск. – Новосибирск, 1944. – Т. 21. – С. 10–17. – Режим доступа до книги : <http://www.viskovatov.narod.ru/T21/Ris/353.jpg>.

Додаток Б

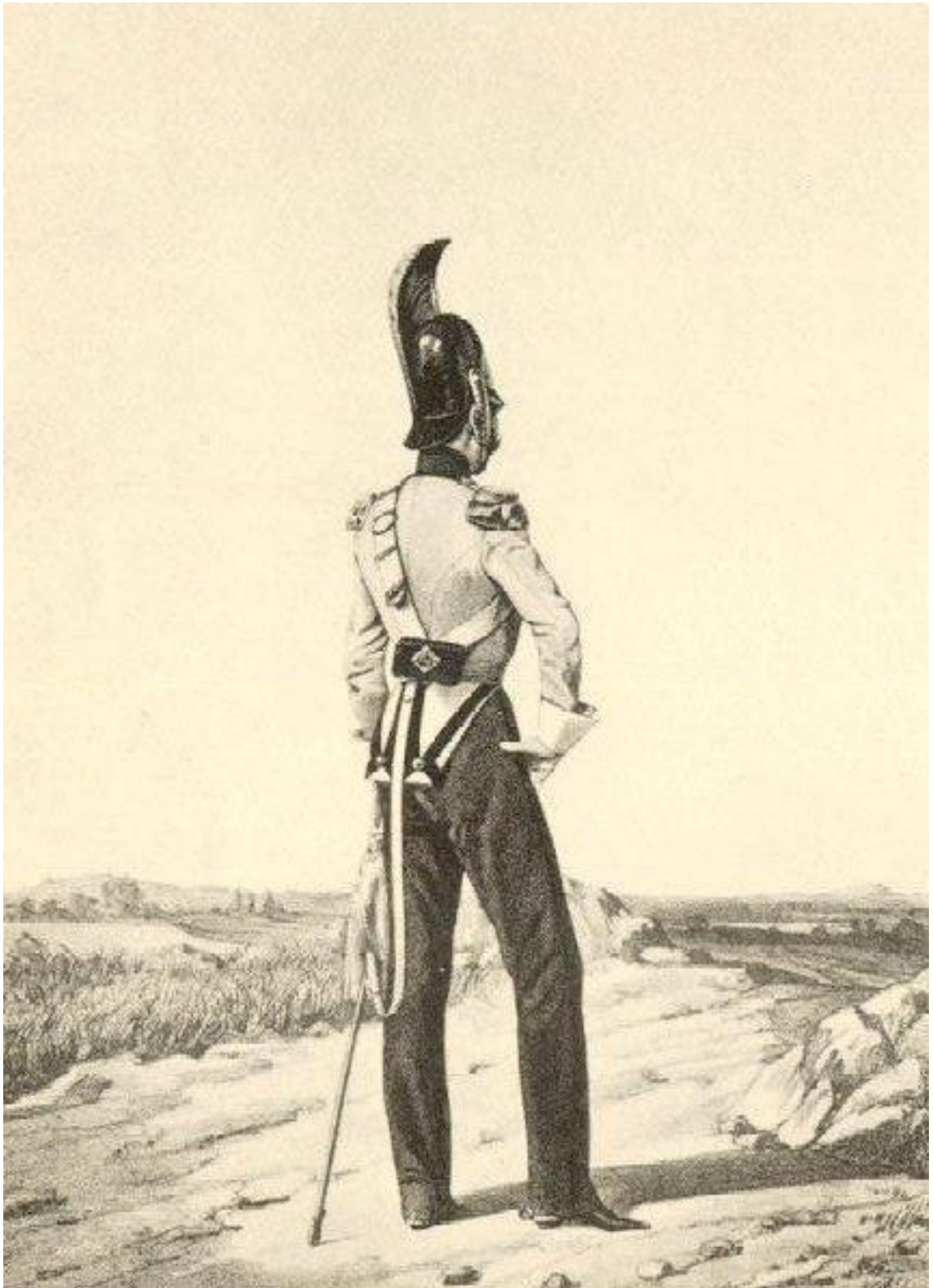
Рис. 60 Обмундирування унтер-офіцера Ерц-Герцога Фердинанда гусарського полку (1850–1855) *



* В гусарских полках [Электронный ресурс] // Историческое описание одежды и вооружения Российских войск. – Новосибирск, 1944. – Т. 21. – С. 10–17. – Режим доступа до книги : <http://www.viskovatov.narod.ru/T21/Ris/356.jpg>.

Додаток Б

Рис. 61 Обмундирування штаб-офіцера Орденського кірасирського полку (1820–1827) *



* В кирасирских полках [Электронный ресурс] // Историческое описание одежды и вооружения Российских войск. – Новосибирск, 1944. – Т. 20. – С. 19–29. – Режим доступа до книги : <http://www.listvinoleg.nm.ru/T20/Ris/175.jpg>.

Додаток Б

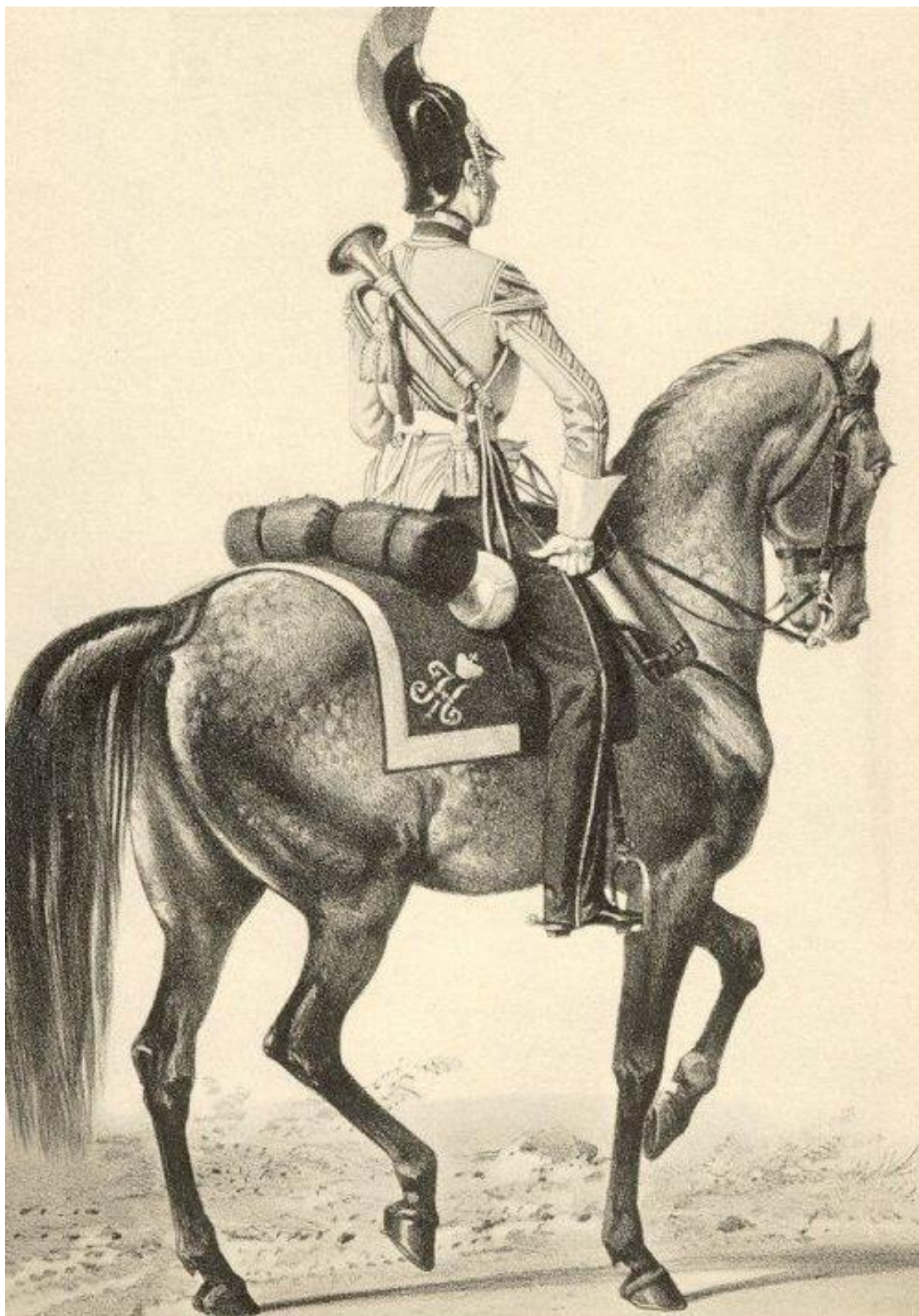
Рис. 62 Обмундирування обер-офіцера Стародубівського кірасирського полку (1826–1827) *



* В кирасирских полках [Электронный ресурс] // Историческое описание одежды и вооружения Российских войск. – Новосибирск, 1944. – Т. 20. – С. 19–29. – Режим доступа до книги : <http://www.listvinoleg.nm.ru/T20/Ris/176.jpg>.

Додаток Б

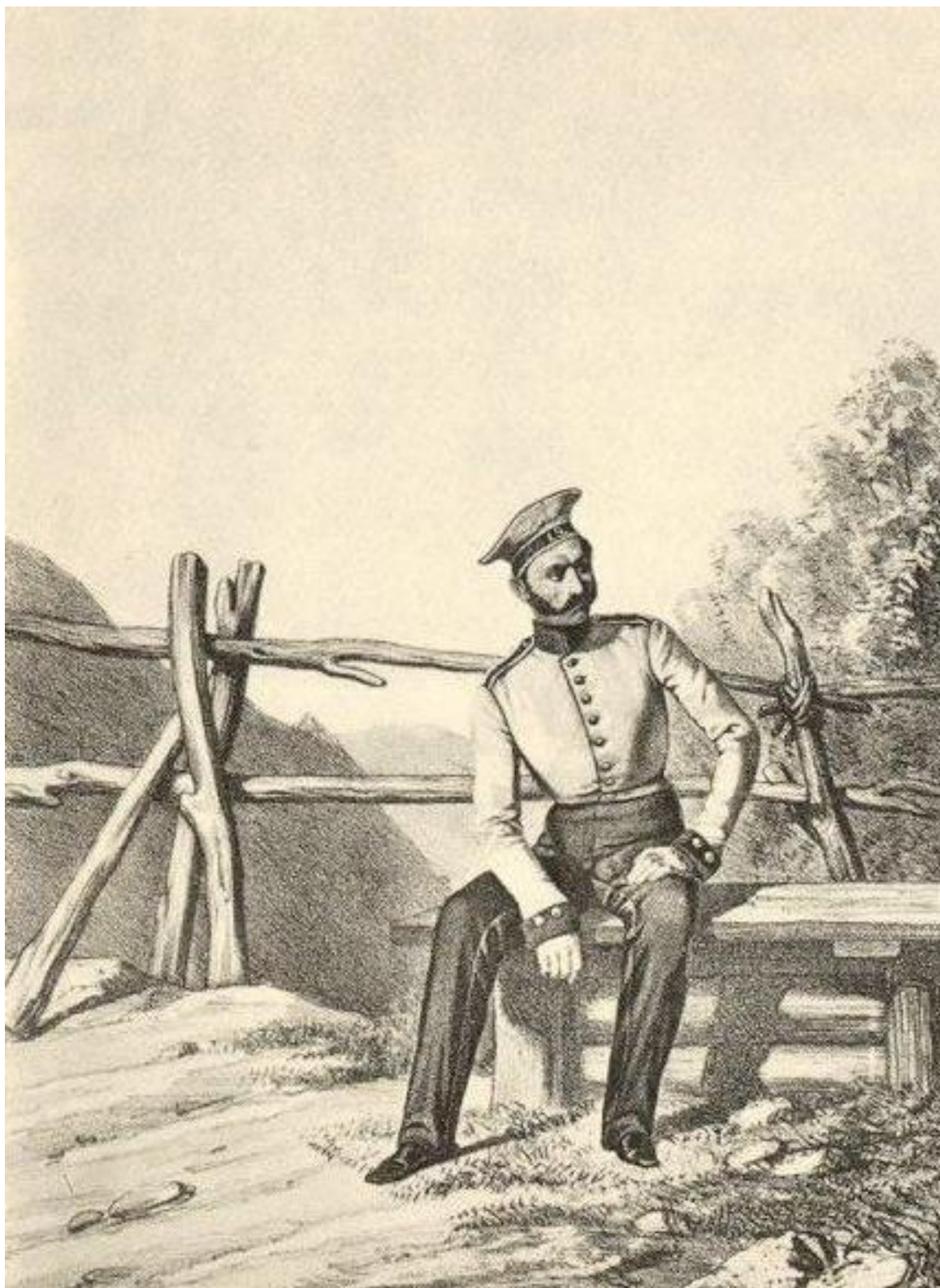
Рис. 63 Обмундирування штаб-трубача Малоросійського кірасирського полку (1826–1827) *



* В кирасирских полках [Электронный ресурс] // Историческое описание одежды и вооружения Российских войск. – Новосибирск, 1944. – Т. 20. – С. 19–29. – Режим доступа до книги : <http://www.listvinoleg.nm.ru/T20/Ris/177.jpg>.

Додаток Б

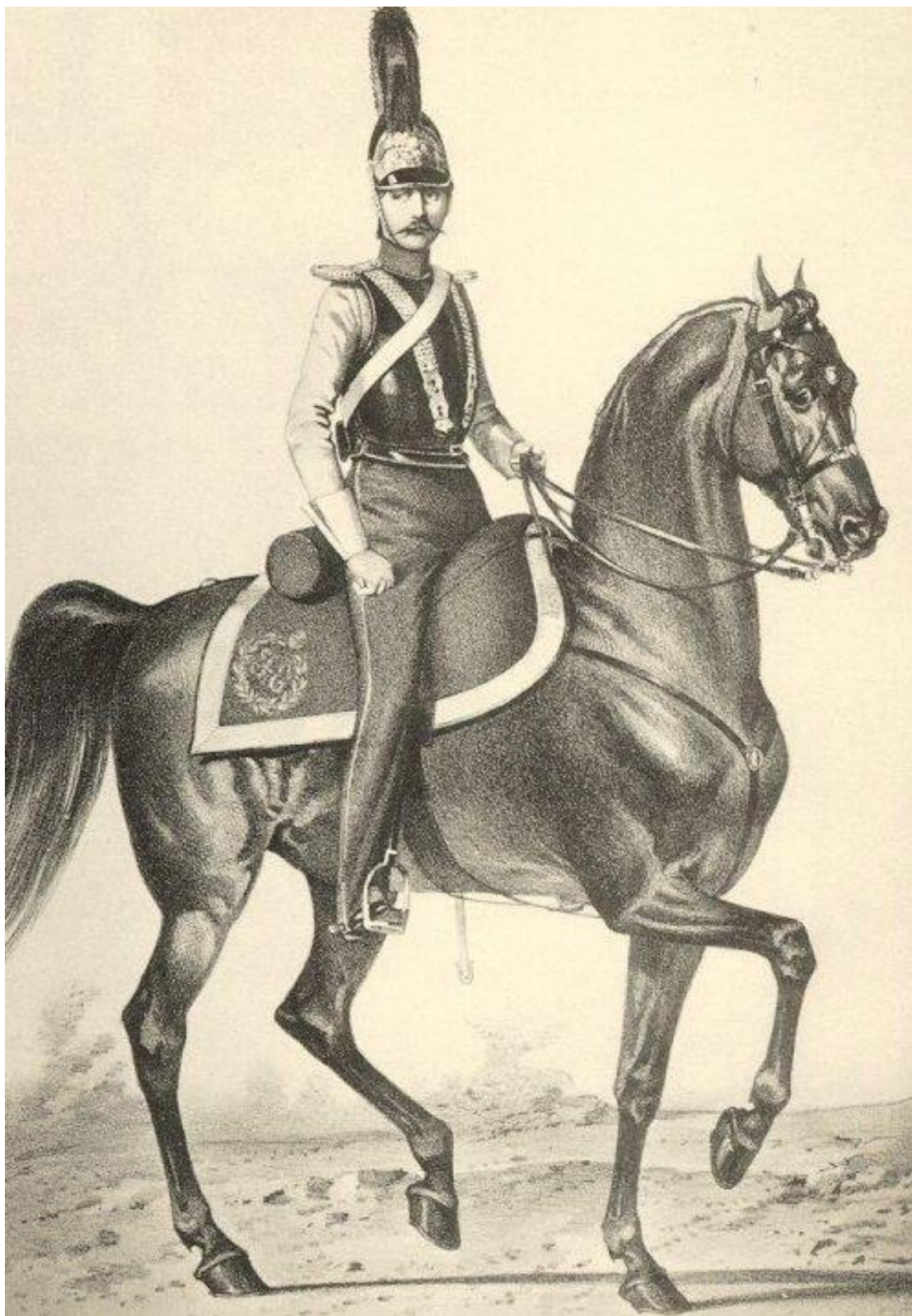
Рис. 64 Обмундирування рядового Новгородського кірасирського полку
(1826–1827) *



* В кирасирских полках [Электронный ресурс] // Историческое описание одежды и вооружения Российских войск. – Новосибирск, 1944. – Т. 20. – С. 19–29. – Режим доступа до книги : <http://www.listvinoleg.nm.ru/T20/Ris/178.jpg>.

Додаток Б

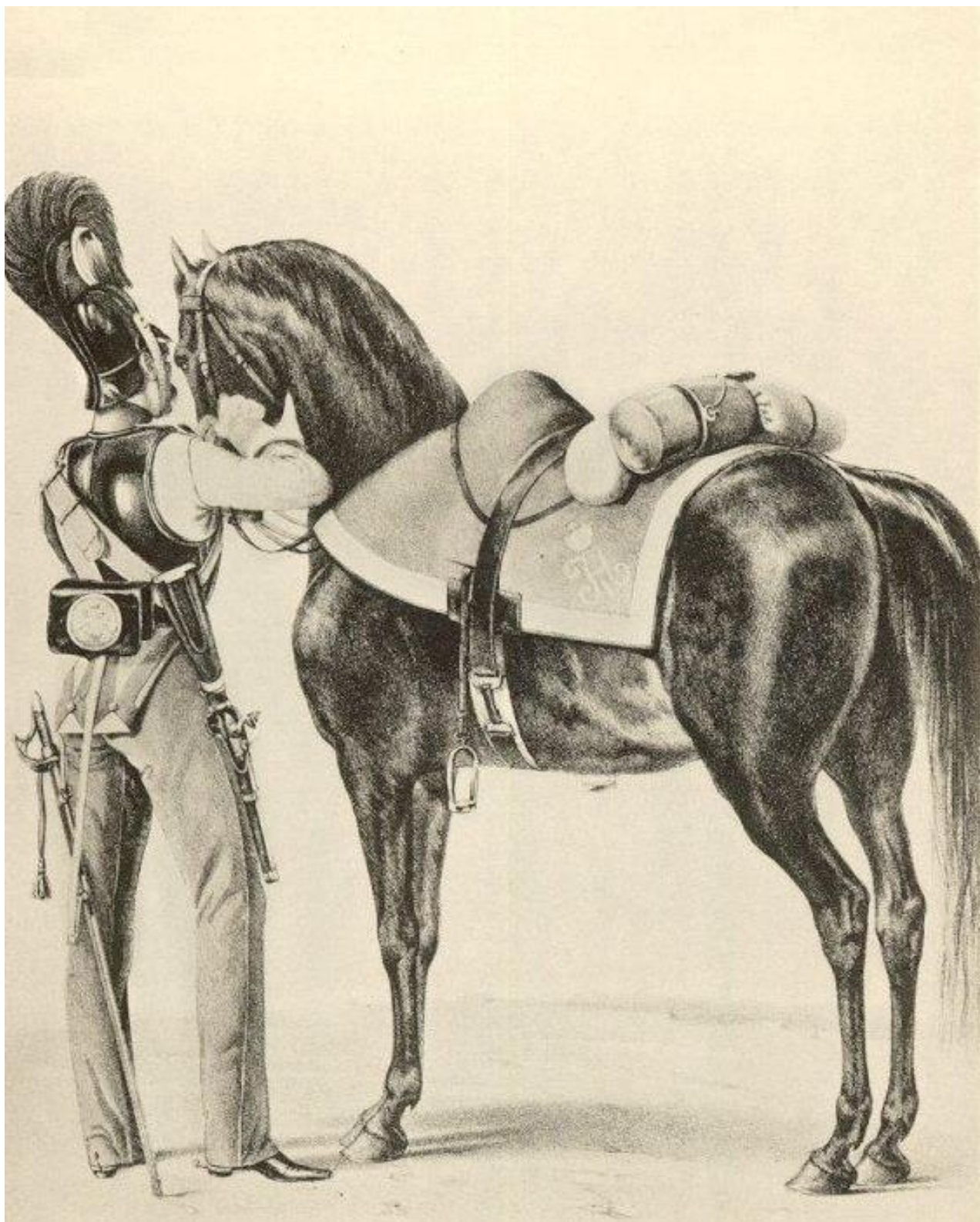
Рис. 65 Обмундирування обер-офіцера Принца Альберта Прусського кірасирського полку (1834) *



* В кирасирских полках [Электронный ресурс] // Историческое описание одежды и вооружения Российских войск. – Новосибирск, 1944. – Т. 20. – С. 19–29. – Режим доступа до книги : <http://www.listvinoleg.nm.ru/T20/Ris/188.jpg>.

Додаток Б

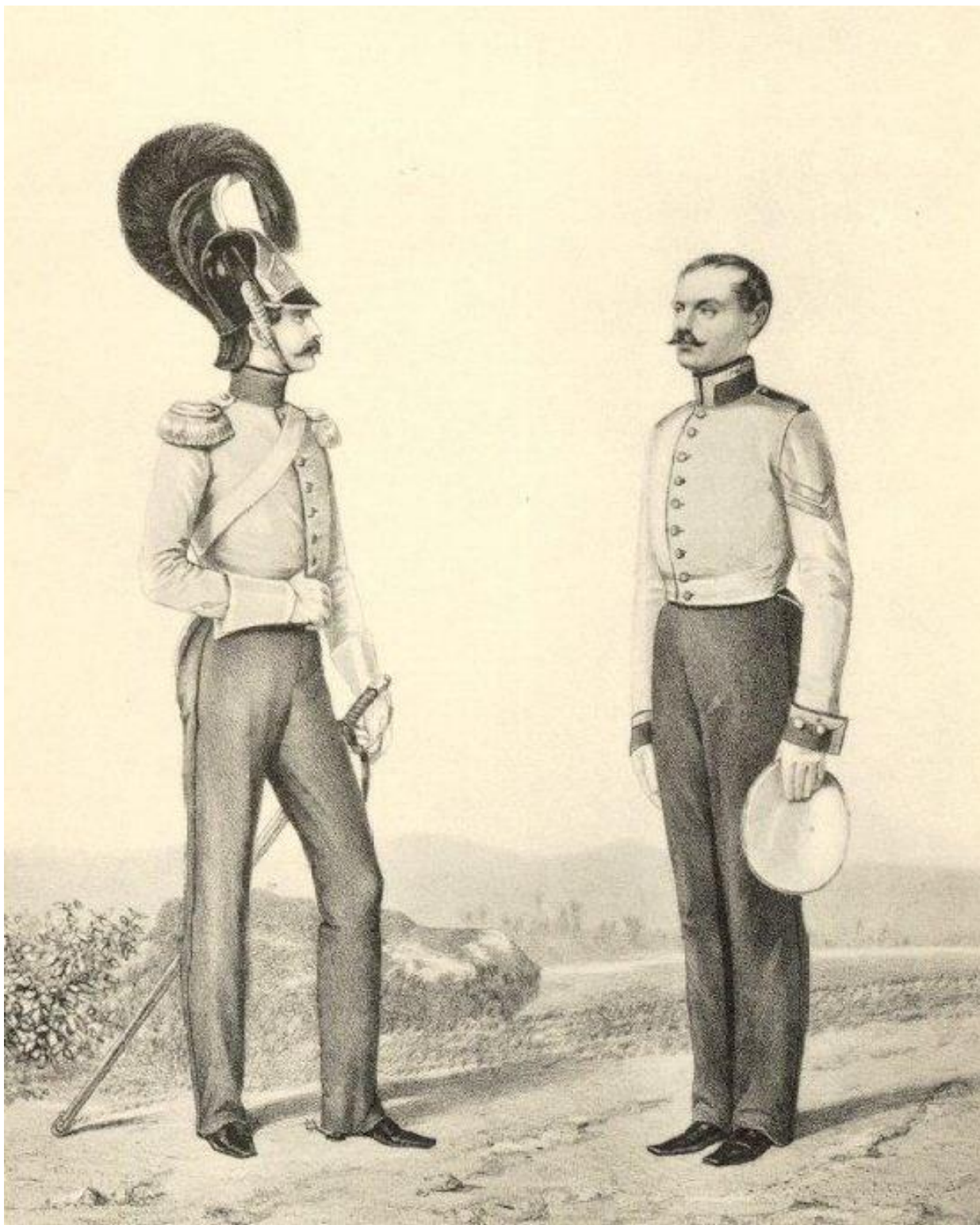
Рис. 66 Обмундирування рядового Принца Альберта Пруського кірасирського полку (1844–1845) *



* В кирасирских полках [Электронный ресурс] // Историческое описание одежды и вооружения Российских войск. – Новосибирск, 1944. – Т. 20. – С. 19–29. – Режим доступа до книги : <http://www.listvinoleg.nm.ru/T20/Ris/195.jpg>.

Додаток Б

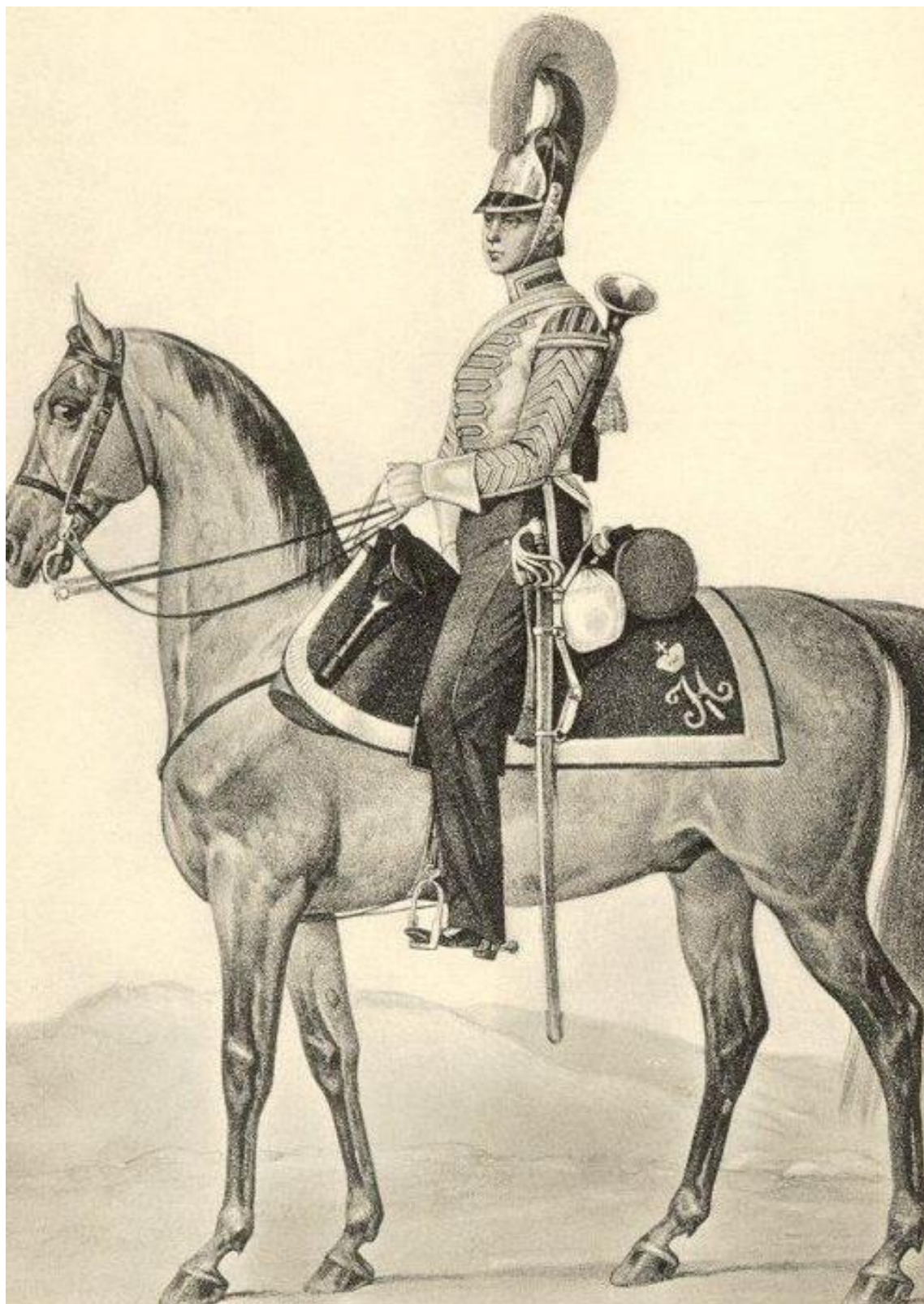
Рис. 67 Обмундирування штаб-офіцера і унтер-офіцера Її Імператорської Високості Великої Княгині Олени Павлівни кірасирського полку (1834)*



* В кирасирских полках [Электронный ресурс] // Историческое описание одежды и вооружения Российских войск. – Новосибирск, 1944. – Т. 20. – С. 19–29. – Режим доступа до книги : <http://www.listvinoleg.nm.ru/T20/Ris/189.jpg>.

Додаток Б

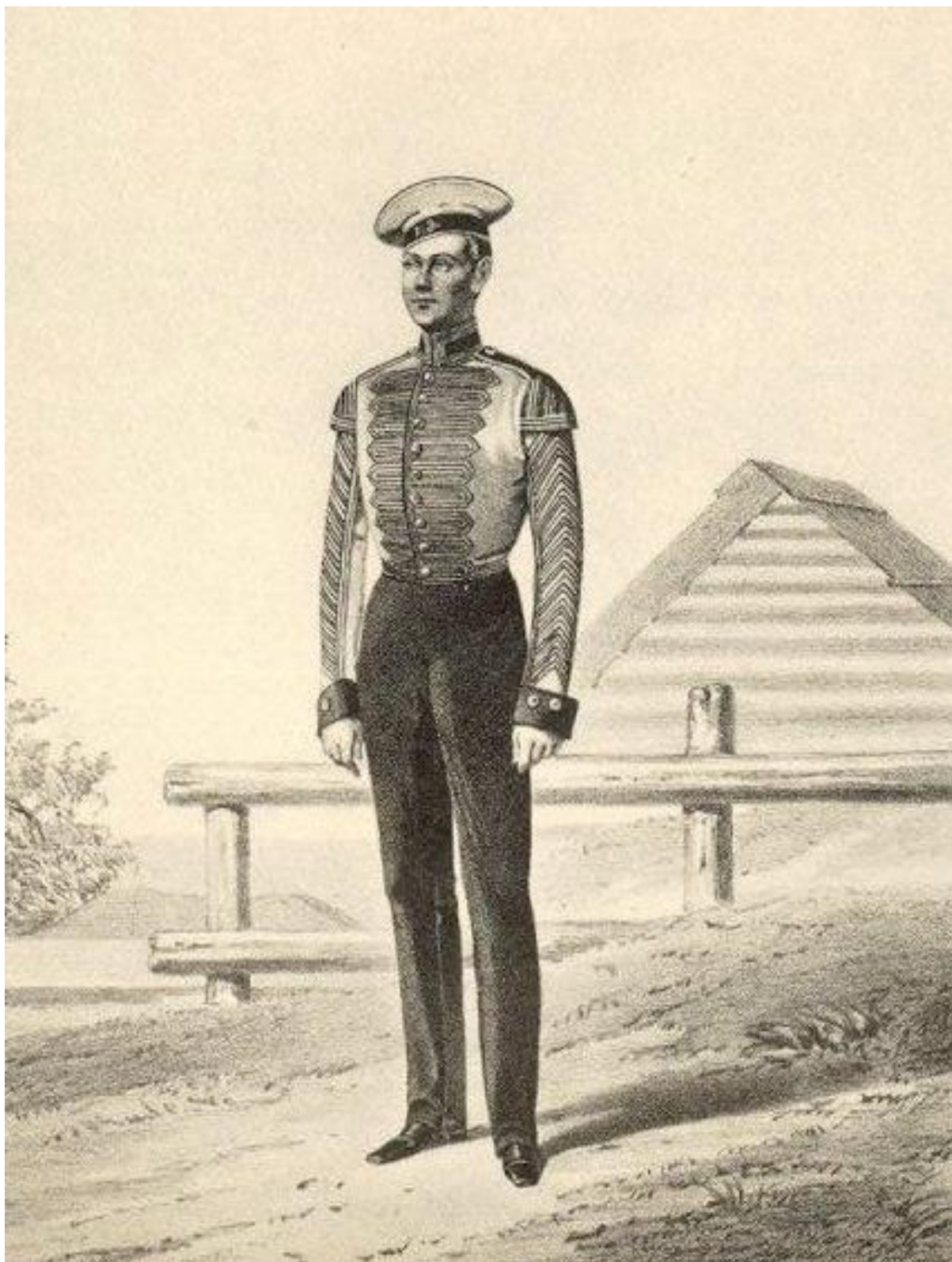
Рис. 68 Обмундирування трубача Стародубівського кірасирського полку (1836–1838) *



* В кирасирских полках [Электронный ресурс] // Историческое описание одежды и вооружения Российских войск. – Новосибирск, 1944. – Т. 20. – С. 19–29. – Режим доступа до книги : <http://www.listvinoleg.nm.ru/T20/Ris/194.jpg>.

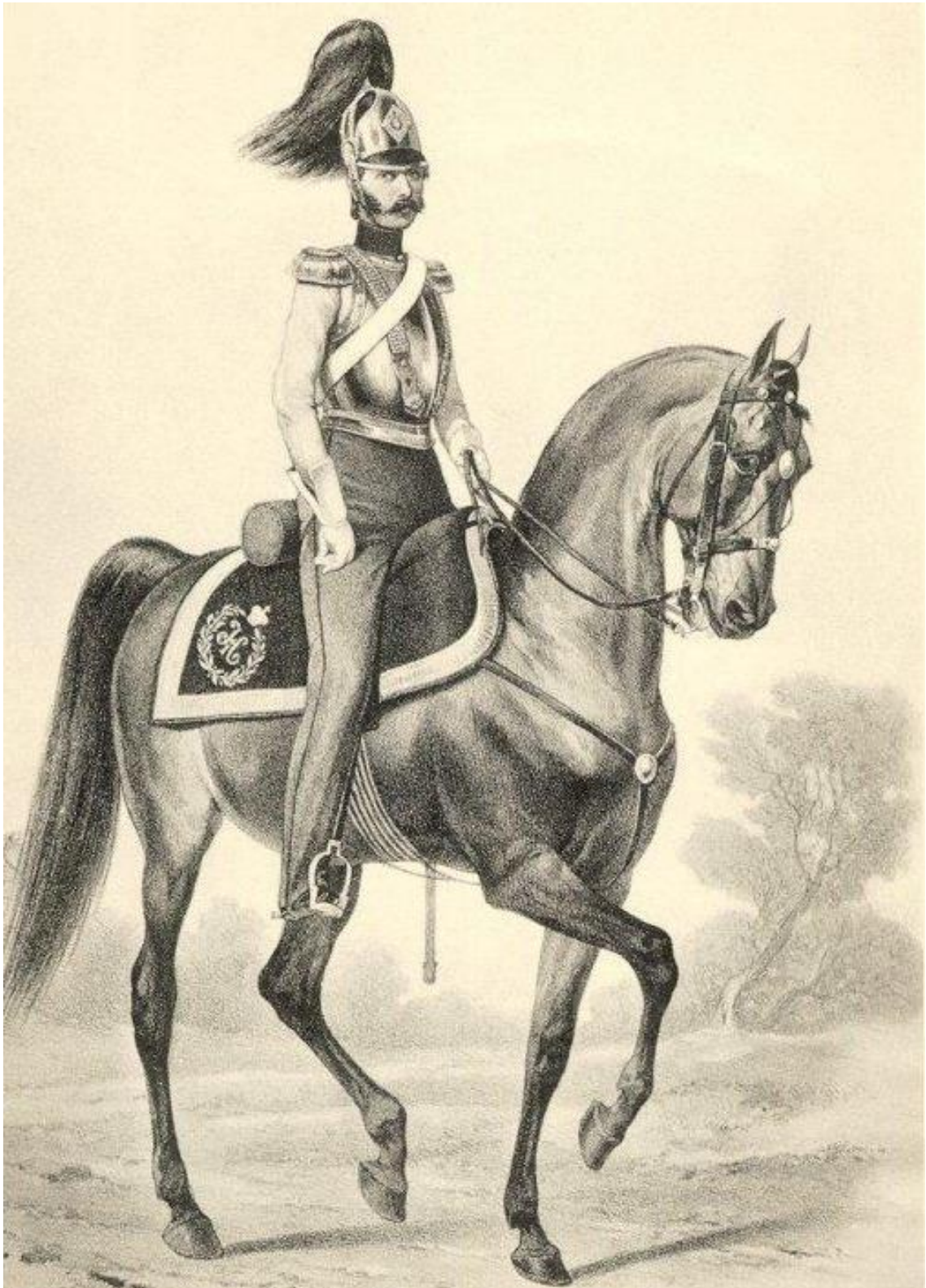
Додаток Б

Рис. 69 Обмундирування трубача Орденського кірасирського полку
(1839) *



* В кирасирских полках [Электронный ресурс] // Историческое описание одежды и вооружения Российских войск. – Новосибирск, 1944. – Т. 20. – С. 19–29. – Режим доступа до книги : <http://www.listvinoleg.nm.ru/T20/Ris/195.jpg>.

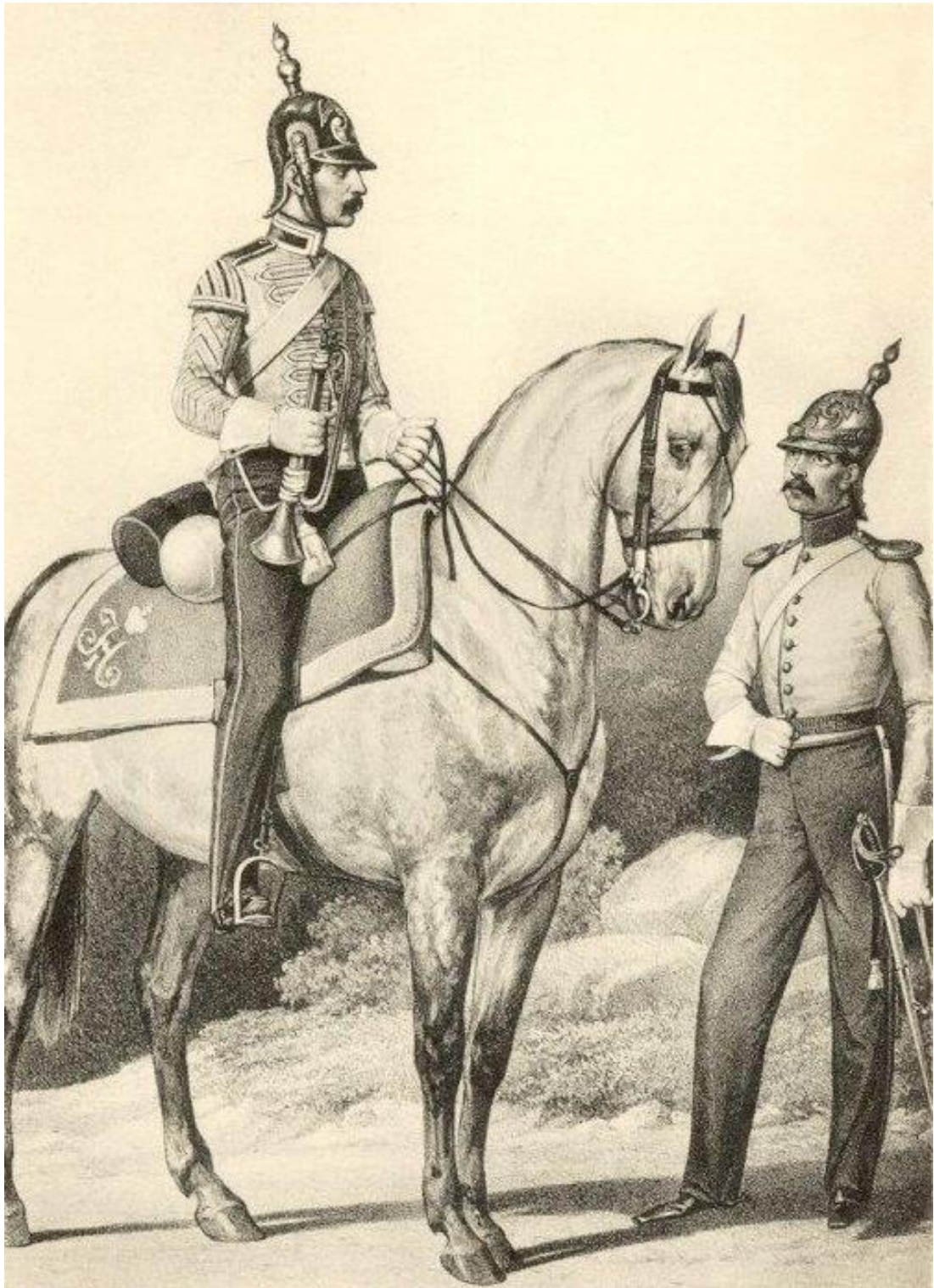
Додаток Б
Рис. 70 Обмундирування штаб-офіцера Орденського кірасирського полку (1845) *



* В кирасирских полках [Электронный ресурс] // Историческое описание одежды и вооружения Российских войск. – Новосибирск, 1944. – Т. 20. – С. 19–29. – Режим доступа до книги : <http://www.listvinoleg.nm.ru/T20/Ris/202.jpg>.

Додаток Б

Рис. 71 Обмундирування трубача Її Імператорської Високості Великої Княгині Олександри Йосифівни і обер-офіцера Принца Альберта Пруського кірасирських полків (1846–1855) *



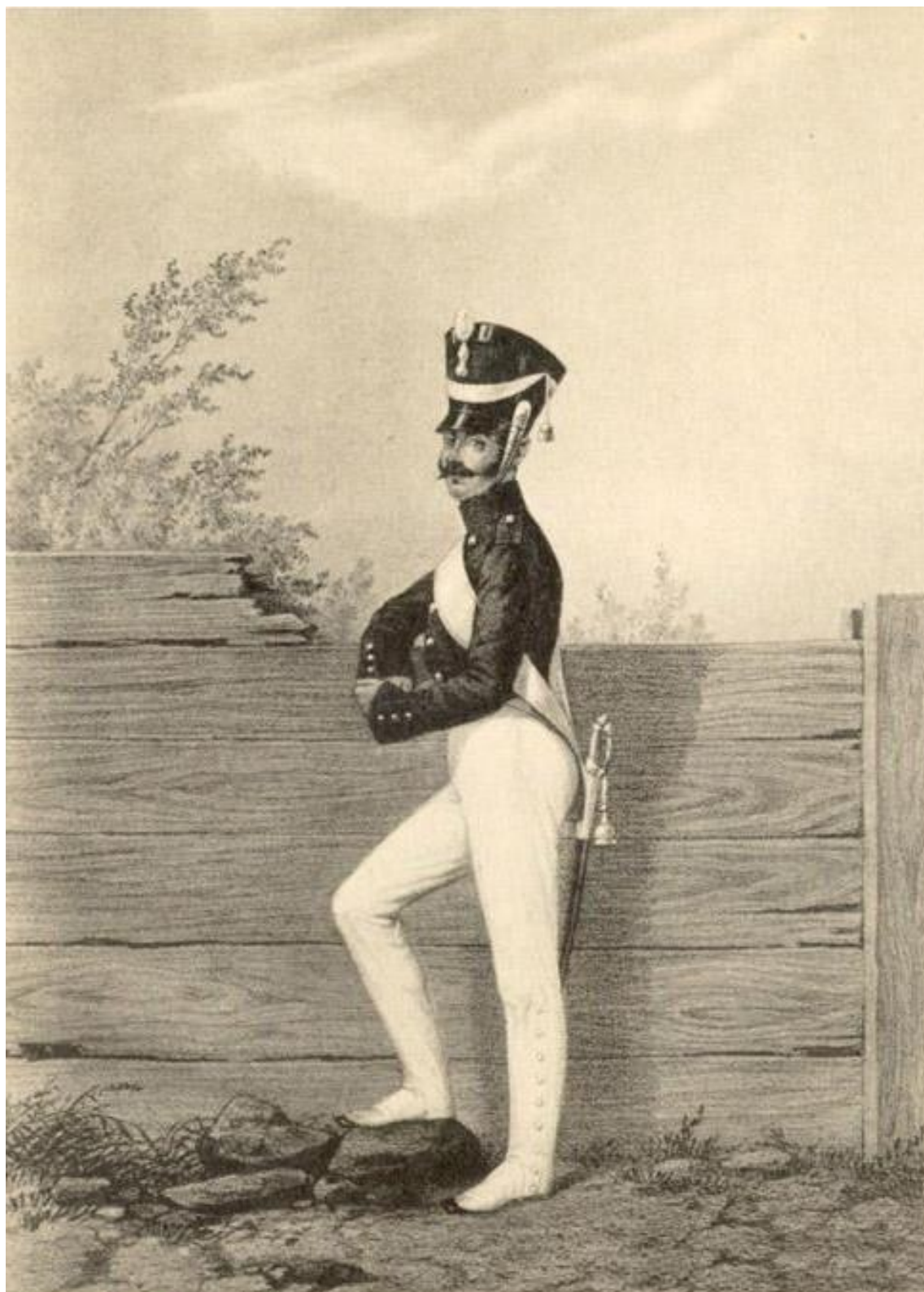
* В кирасирских полках [Электронный ресурс] // Историческое описание одежды и вооружения Российских войск. – Новосибирск, 1944. – Т. 20. – С. 19–29. – Режим доступа до книги : <http://www.listvinoleg.nm.ru/T20/Ris/206.jpg>.

Додаток Б
Рис. 72 Обмундирування обер-офіцера Військового Ордена
кірасирського полку (1854–1855) *



* В кирасирских полках [Электронный ресурс] // Историческое описание одежды и вооружения Российских войск. – Новосибирск, 1944. – Т. 20. – С. 19–29. – Режим доступа до книги : <http://www.listvinoleg.nm.ru/T20/Ris/212.jpg>.

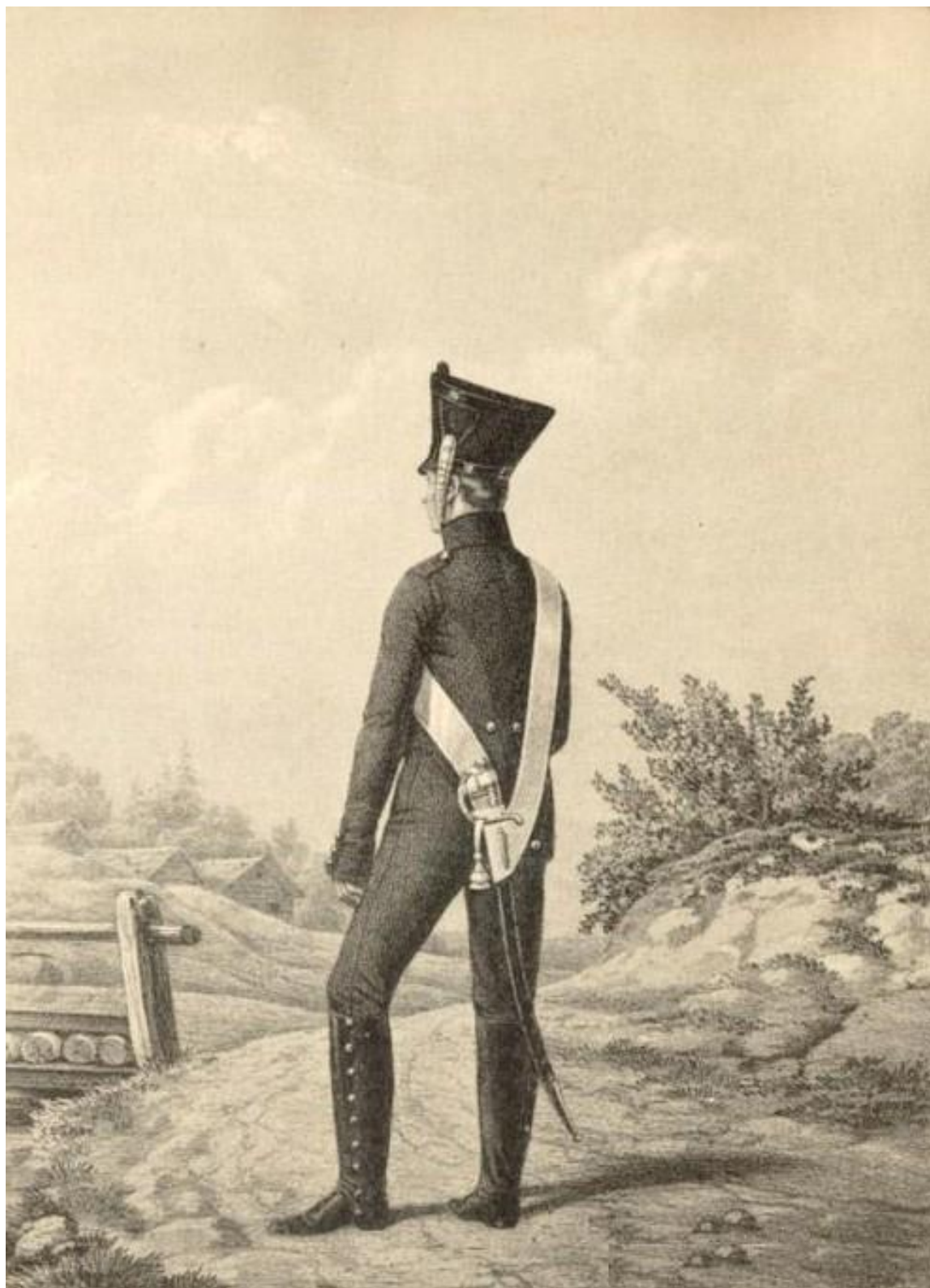
Додаток Б
Рис. 73 Обмундирування служилого інваліда уланських полків
(1818–1823) *



* Поселенные инвалиды [Электронный ресурс] // Историческое описание одежды и вооружения Российских войск. – СПб., 1901. – Т. 13. – С. 39–40. – Режим доступа до книги : <http://www.viskovatov.narod.ru/T13/Ris/1830.jpg>.

Додаток Б

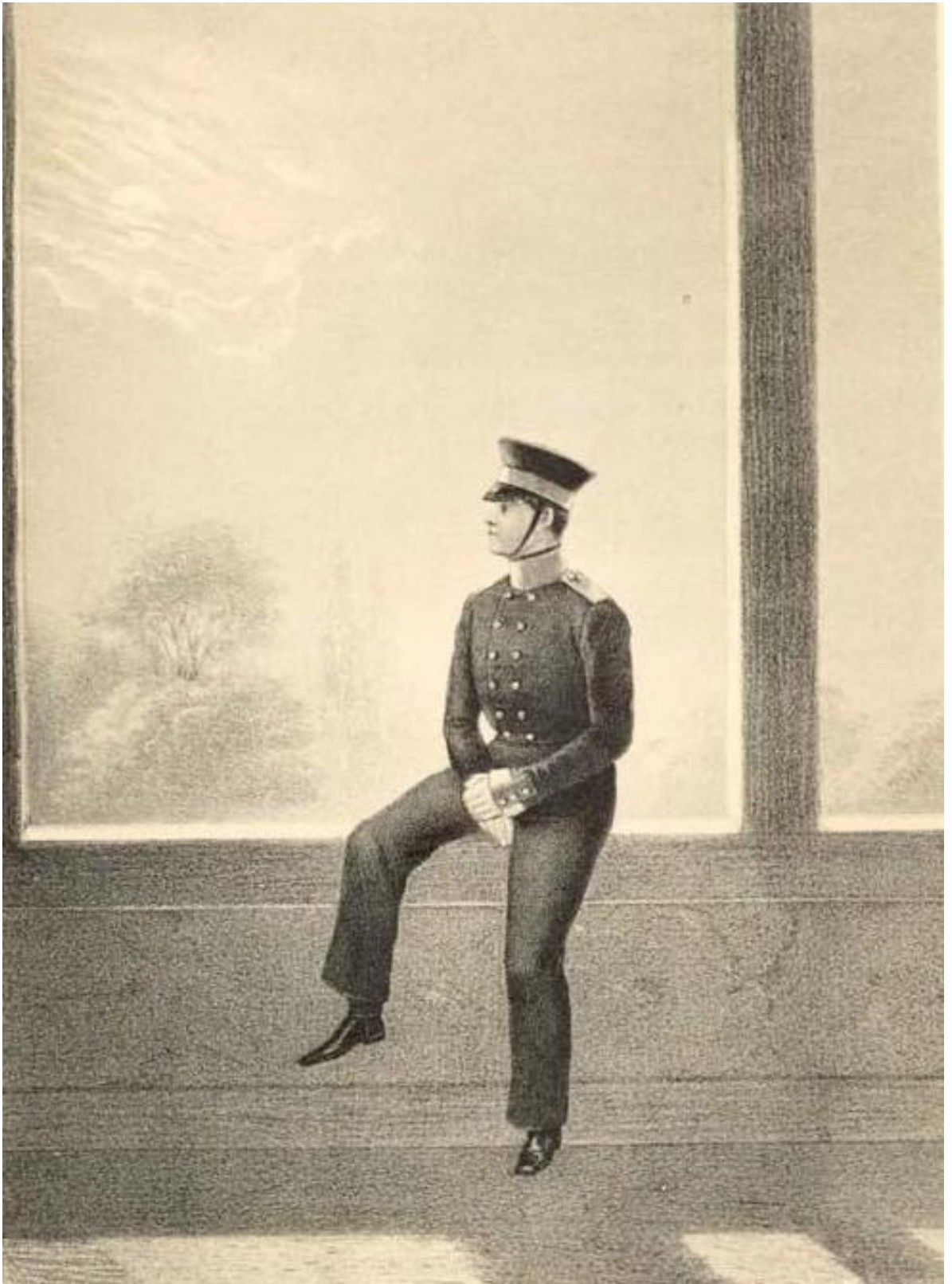
Рис. 74 Обмундирування неслужилого інваліда уланських полків (1818–1823) *



* Поселенные инвалиды [Электронный ресурс] // Историческое описание одежды и вооружения Российских войск. – СПб., 1901. – Т. 13. – С. 39–40. – Режим доступа до книги : <http://www.viskovatov.narod.ru/T13/Ris/1831.jpg>.

Додаток Б

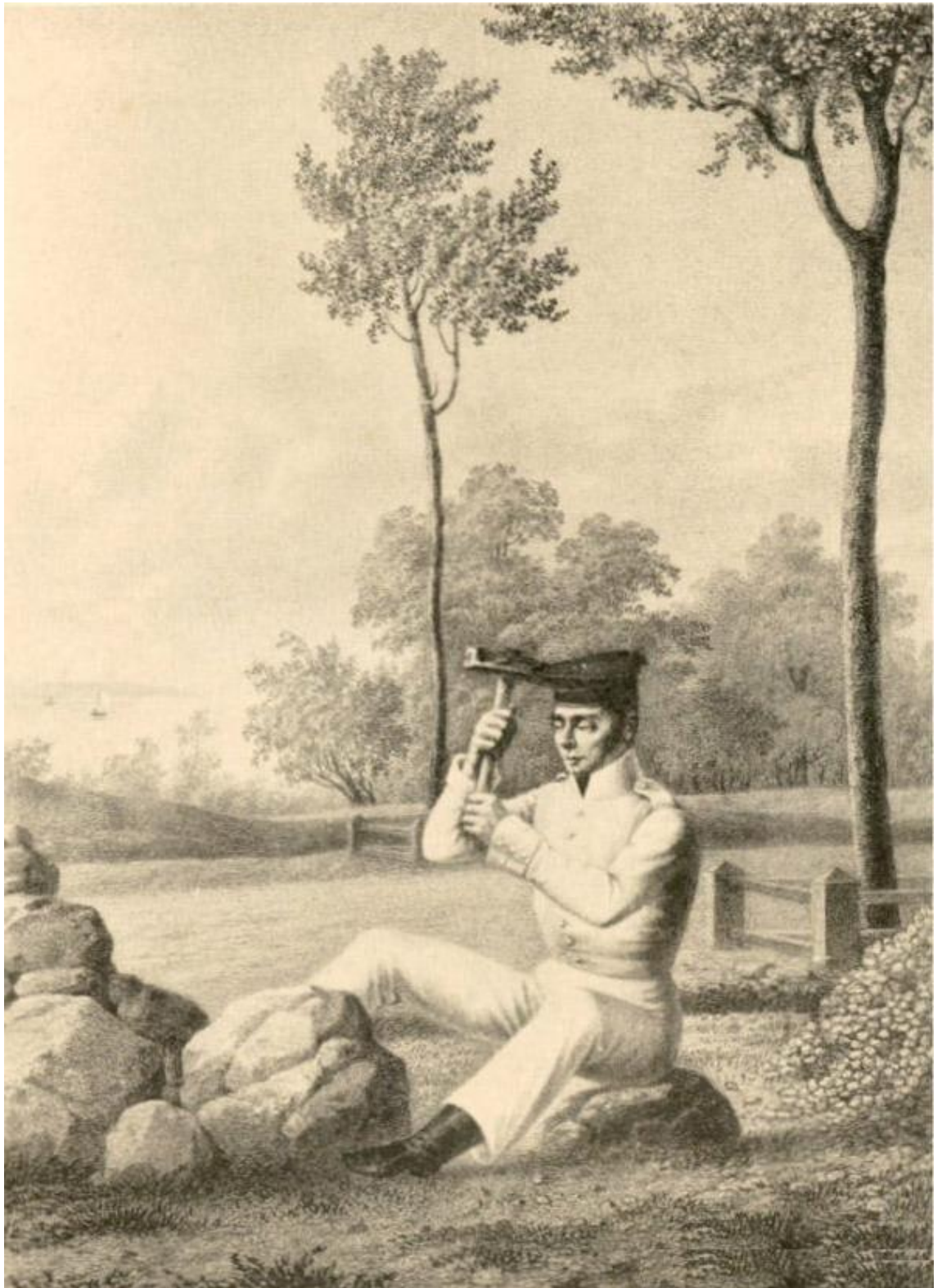
Рис. 75 Обмундирування військового кантоніста уланських полків
(1817–1821) *



* Военно-сиротские отделения и отделения военных кантонистов [Электронный ресурс] // Историческое описание одежды и вооружения Российских войск. – СПб., 1901. – Т. 13. – С. 40–42. – Режим доступа до книги : <http://www.viskovatov.narod.ru/T13/Ris/1834.jpg>.

Додаток Б

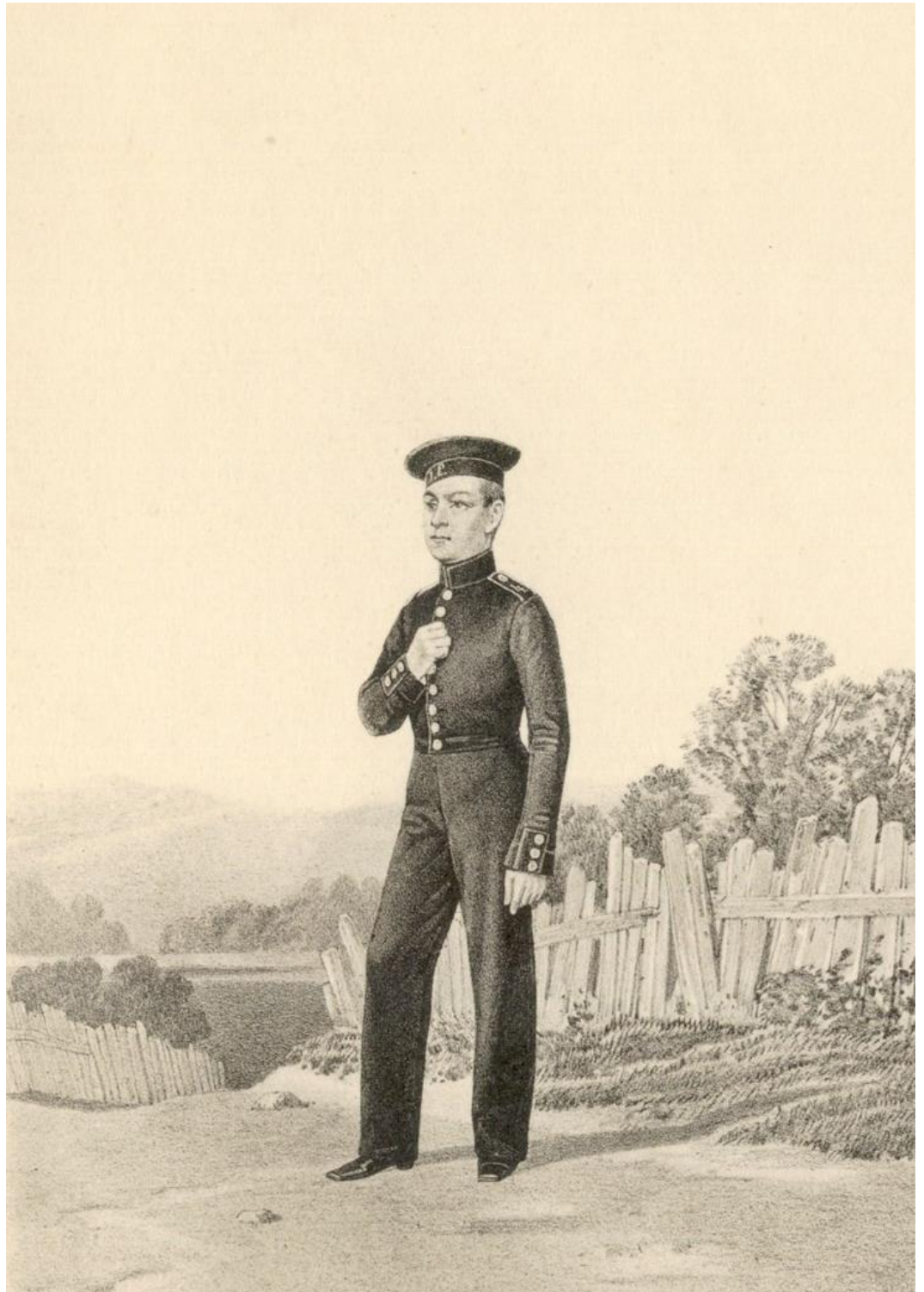
Рис. 76 Обмундирування рядового військово-робочих батальйонів (1817–1825) *



* Военно-рабочие батальоны и роты [Электронный ресурс] // Историческое описание одежды и вооружения Российских войск. – СПб., 1900. – Т. 12. – С. 61–64. – Режим доступа до книги : <http://www.viskovatov.narod.ru/T12/Ris/1749.jpg>.

Додаток Б

Рис. 77 Обмундирування кантоніста батальйонів, півбатальйонів і окремих рот військових кантоністів (1831–1855) *



* У военных кантонистов в батальонах, полубатальонах и отдельных ротах [Электронный ресурс] // Историческое описание одежды и вооружения Российских войск. — Новосибирск, 1944. — Т. 25. — С. 35–37. — Режим доступа до книги : <http://www.viskovatov.narod.ru/T25/Ris/1053.jpg>.

Додаток Б

Рис. 78 Обмундирування рядового військово-робочого батальйону (1828–1833) *



* В военно-рабочих батальонах и ротах ведомства военных поселений [Электронный ресурс] // Историческое описание одежды и вооружения Российских войск. – Новосибирск, 1944. – Т. 22. – С. 26–27. – Режим доступа до книги : <http://www.viskovatov.narod.ru/T22/Ris/598.jpg>.

Додаток Б

Рис. 79 Обмундирування рядового і барабанщика військово-робочого батальйону і військово-робочої роти військових поселень (1844–1849) *



* В военно-рабочих батальонах и ротах ведомства военных поселений [Электронный ресурс] // Историческое описание одежды и вооружения Российских войск. – Новосибирск, 1944. – Т. 22. – С. 26–27. – Режим доступа до книги : <http://www.viskovatov.narod.ru/T22/Ris/600.jpg>.

Додаток Б

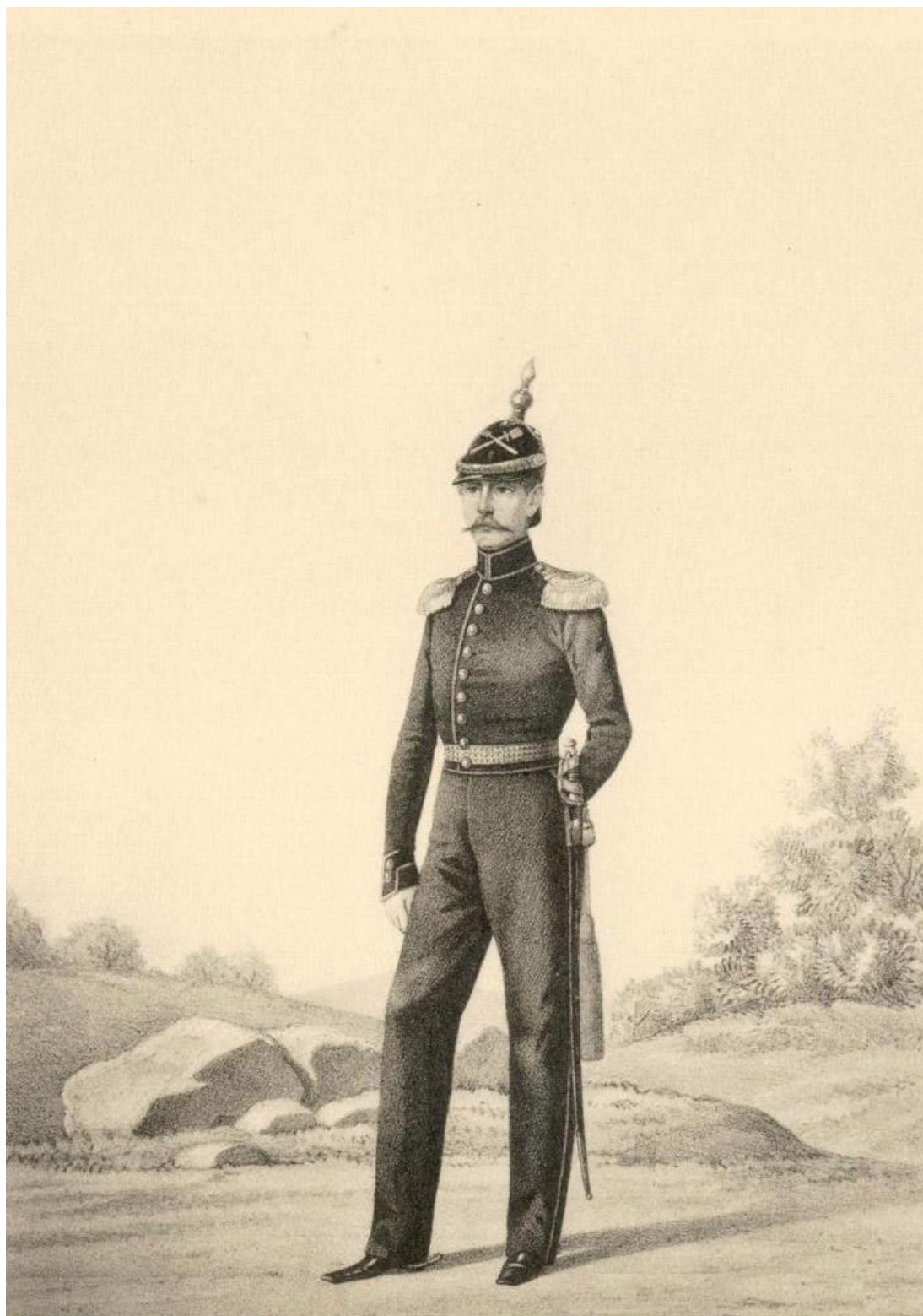
Рис. 80 Обмундирування обер-офіцера військово-робочого батальйону і військово-робочої роти військових поселень (1845–1849) *



* В военно-рабочих батальонах и ротах ведомства военных поселений [Электронный ресурс] // Историческое описание одежды и вооружения Российских войск. – Новосибирск, 1944. – Т. 22. – С. 26–27. – Режим доступа до книги : <http://www.viskovatov.narod.ru/T22/Ris/601.jpg>.

Додаток Б

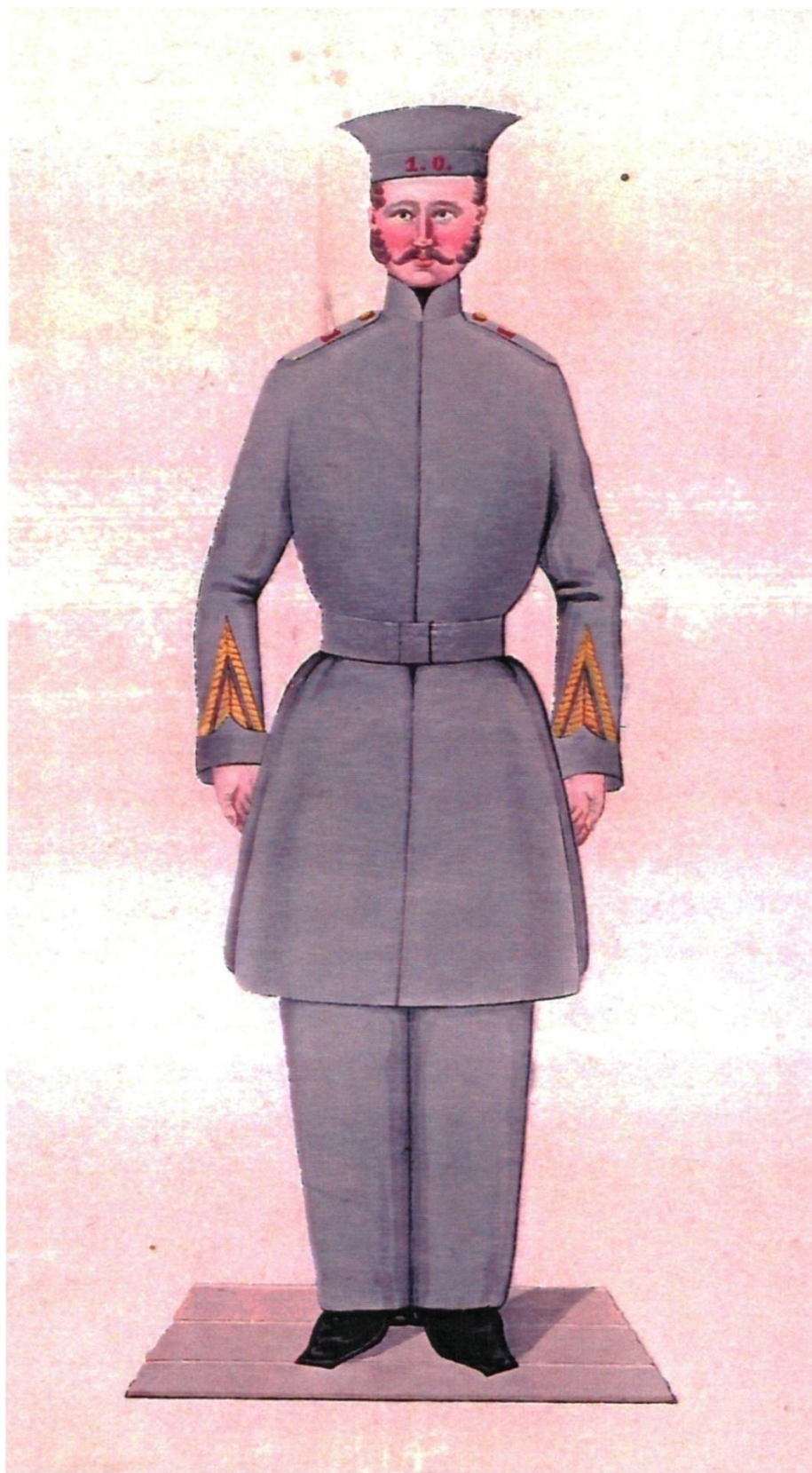
Рис. 81 Обмундирування штаб-офіцера військово-робочого батальйону і військово-робочої роти військових поселень (1849–1855) *



* В военно-рабочих батальонах и ротах ведомства военных поселений [Электронный ресурс] // Историческое описание одежды и вооружения Российских войск. – Новосибирск, 1944. – Т. 22. – С. 26–27. – Режим доступа до книги : <http://www.viskovatov.narod.ru/T22/Ris/602.jpg>.

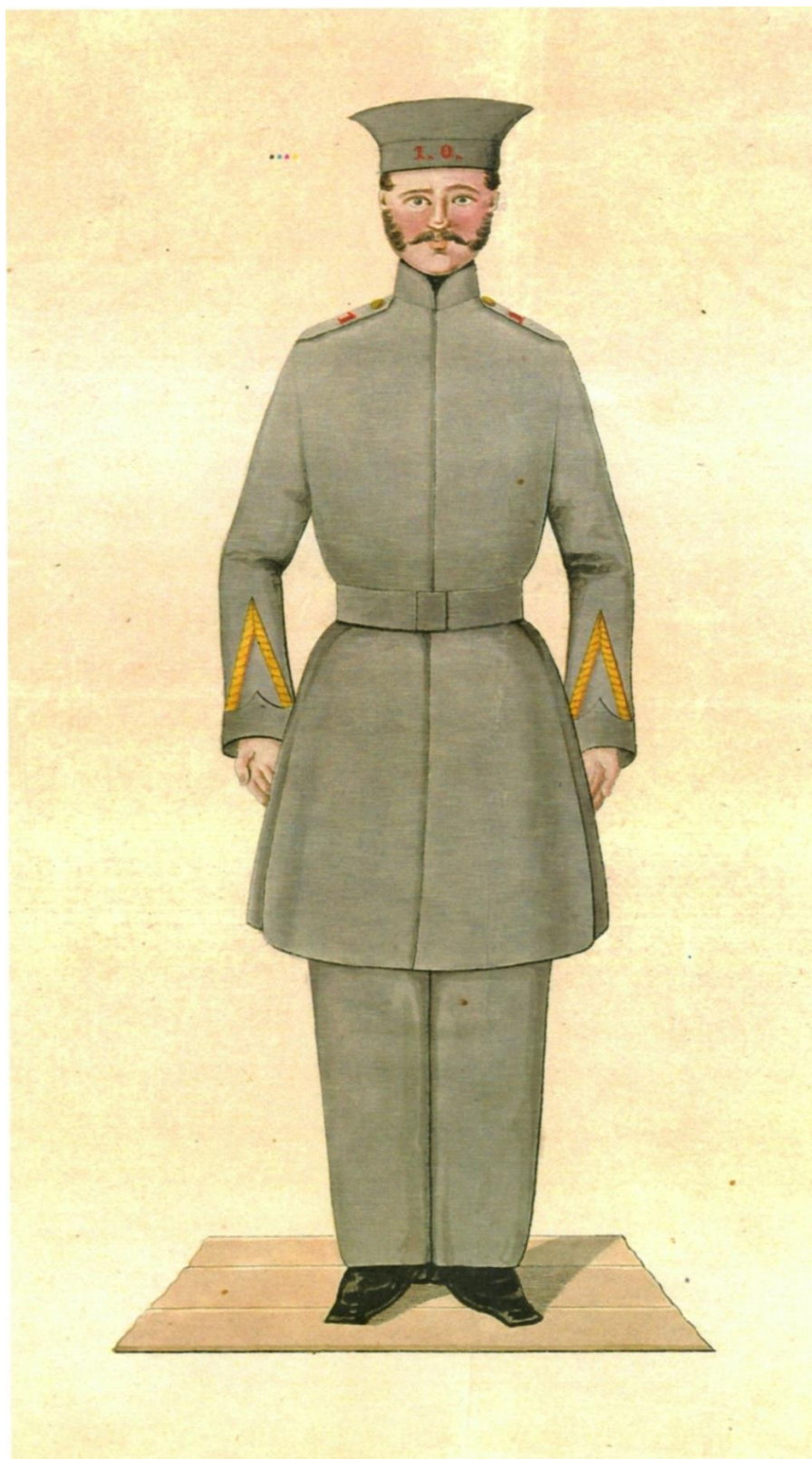
Додаток Б

Рис. 82 Обмундирування особи волосного правління Новоросійського (Херсонського) військового поселення кавалерії *



* ДАОО. – Ф. 7. – Оп. 1. – Спр. 91. – Арк. 81.

Додаток Б
Рис. 83 Обмундирування унтер-офіцера Новоросійського (Херсонського)
військового поселення кавалерії *



* ДАОО. – Ф. 7. – Оп. 1. – Спр. 91. – Арк. 81.

Додаток Б

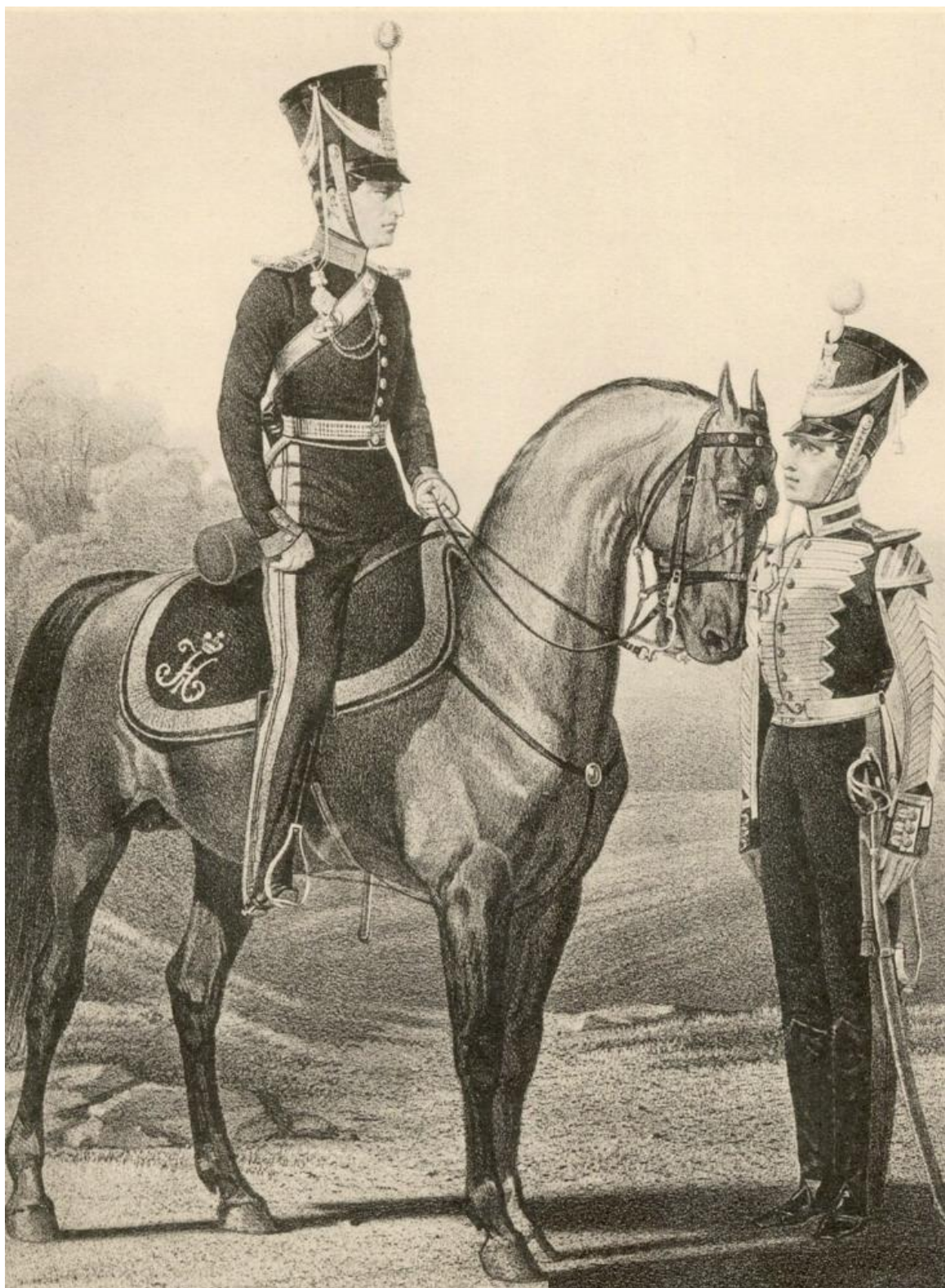
Рис. 84 Обмундирування рядового і обер-офіцера учбового кавалерійського ескадрону (1826) *



* В учебном кавалерийском эскадроне [Электронный ресурс] // Историческое описание одежды и вооружения Российских войск. – Новосибирск, 1944. – Т. 24. – С. 29–39. – Режим доступа до книги : <http://www.viskovatov.narod.ru/T24/Ris/865.jpg>.

Додаток Б

Рис. 85 Обмундирування обер-офіцера і трубача учбового кавалерійського ескадрону (1827) *



* В учебном кавалерийском эскадроне [Электронный ресурс] // Историческое описание одежды и вооружения Российских войск. – Новосибирск, 1944. – Т. 24. – С. 29–39. – Режим доступа до книги : <http://www.viskovatov.narod.ru/T24/Ris/866.jpg>.

Додаток Б

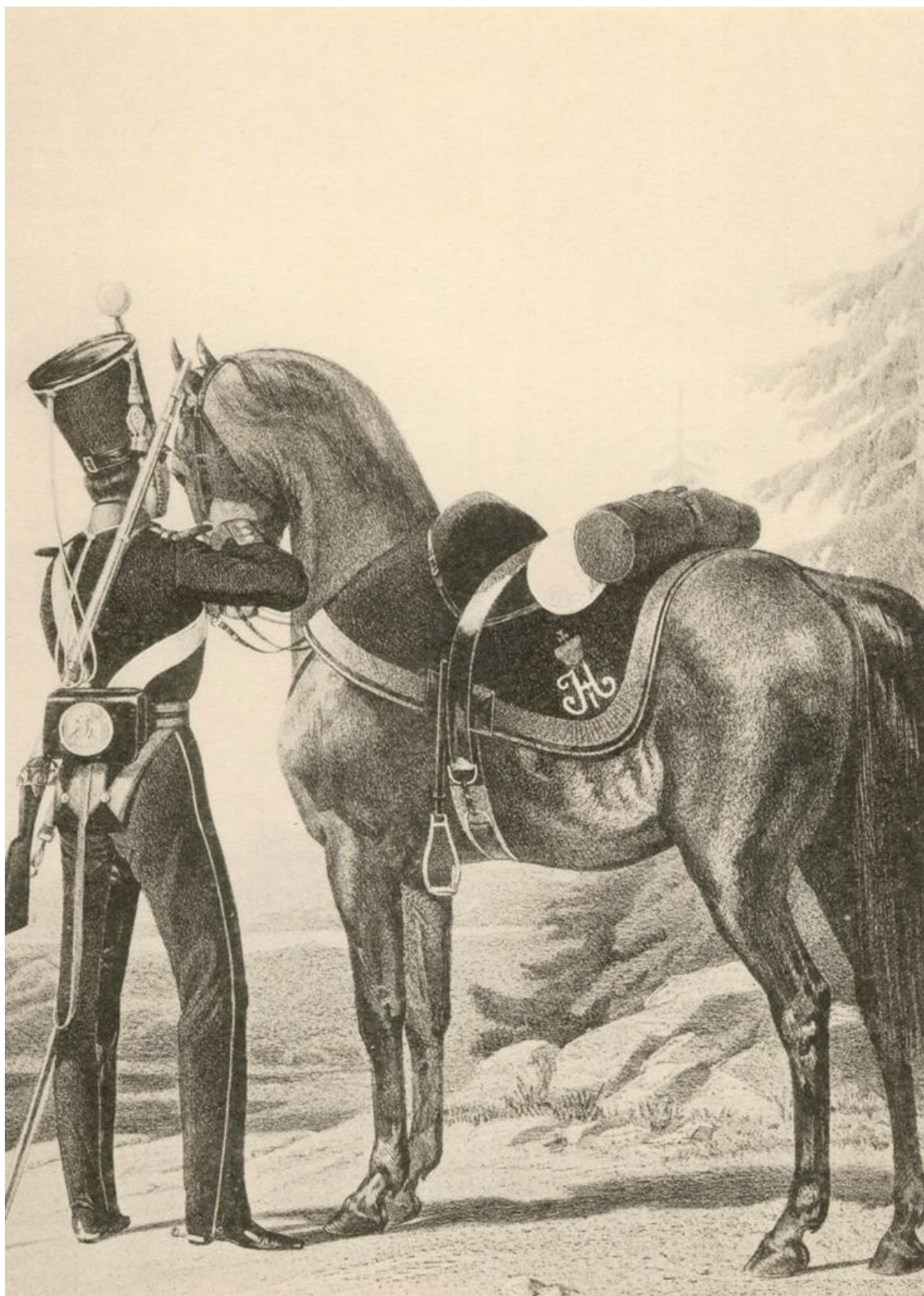
Рис. 86 Обмундирування рядового учбового кавалерійського ескадрону
(1833–1841) *



* В учебном кавалерийском эскадроне [Электронный ресурс] // Историческое описание одежды и вооружения Российских войск. – Новосибирск, 1944. – Т. 24. – С. 29–39. – Режим доступа до книги : <http://www.viskovatov.narod.ru/T24/Ris/869.jpg>.

Додаток Б

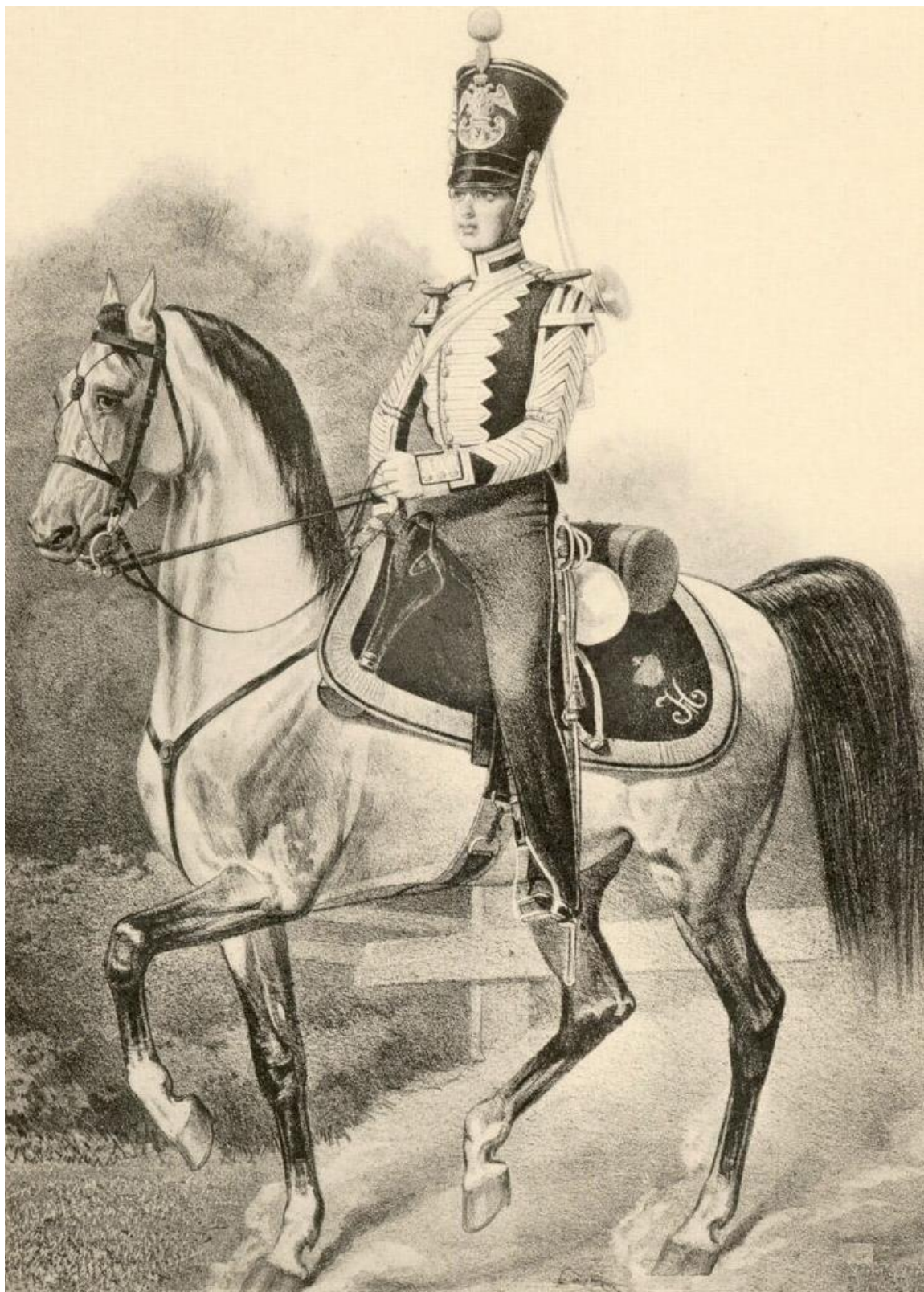
Рис. 87 Обмундирування рядового учбового кавалерійського ескадрону (1834–1841) *



* В учебном кавалерийском эскадроне [Электронный ресурс] // Историческое описание одежды и вооружения Российских войск. – Новосибирск, 1944. – Т. 24. – С. 29–39. – Режим доступа до книги : <http://www.viskovatov.narod.ru/T24/Ris/870.jpg>.

Додаток Б

Рис. 88 Обмундирування сурмача учбового кавалерійського ескадрону
(1836–1841) *



* В учебном кавалерийском эскадроне [Электронный ресурс] // Историческое описание одежды и вооружения Российских войск. – Новосибирск, 1944. – Т. 24. – С. 29–39. – Режим доступа до книги : <http://www.viskovatov.narod.ru/T24/Ris/871.jpg>.

Додаток Б

Рис. 89 Обмундирування рядового учбового кавалерійського ескадрону
(1841–1843) *



* В учебном кавалерийском эскадроне [Электронный ресурс] // Историческое описание одежды и вооружения Российских войск. – Новосибирск, 1944. – Т. 24. – С. 29–39. – Режим доступа до книги : <http://www.viskovatov.narod.ru/T24/Ris/872.jpg>.

Додаток Б

Рис. 90 Обмундирування обер-офіцера учбового кавалерійського ескадрону (1843–1844) *



* В учебном кавалерийском эскадроне [Электронный ресурс] // Историческое описание одежды и вооружения Российских войск. – Новосибирск, 1944. – Т. 24. – С. 29–39. – Режим доступа до книги : <http://www.viskovatov.narod.ru/T24/Ris/873.jpg>.

Додаток Б

Рис. 91 Обмундирування обер-офіцера і сурмача учбового кавалерійського ескадрону (1844–1855) *



* В учебном кавалерийском эскадроне [Электронный ресурс] // Историческое описание одежды и вооружения Российских войск. – Новосибирск, 1944. – Т. 24. – С. 29–39. – Режим доступа до книги : <http://www.viskovatov.narod.ru/T24/Ris/874.jpg>.

Додаток Б

Рис. 92 Обмундирування вчителя унтер-офіцера батальйонів, півбатальйонів і окремих рот військових кантоністів (1831–1845) *



* У военных кантонистов в батальонах, полубатальонах и отдельных ротах [Электронный ресурс] // Историческое описание одежды и вооружения Российских войск. – Новосибирск, 1944. – Т. 25. – С. 35–37. – Режим доступа до книги : <http://www.viskovatov.narod.ru/T25/Ris/1054.jpg>.

Додаток Б

Рис. 93 Обмундирування штаб-офіцера учбової артилерійської бригади (1843–1844) *



* В учебном кавалерийском эскадроне [Электронный ресурс] // Историческое описание одежды и вооружения Российских войск. – Новосибирск, 1944. – Т. 24. – С. 29–39. – Режим доступа до книги : <http://www.viskovatov.narod.ru/T24/Ris/882.jpg>.

Додаток Б

Рис. 94 Обмундирування штаб-офіцера артилерійського училища
(1845–1849) *



* В артиллерийском училище [Электронный ресурс] // Историческое описание одежды и вооружения Российских войск. – Новосибирск, 1944. – Т. 25. – С. 3–13. – Режим доступа до книги : <http://www.viskovatov.narod.ru/T25/Ris/0931.jpg>.

Додаток Б
Рис. 95 Обмундирування топографа військових поселень
(1844–1849) *



* В военно-рабочих батальонах и ротах ведомства военных поселений [Электронный ресурс] // Историческое описание одежды и вооружения Российских войск. – Новосибирск, 1944. – Т. 22. – С. 26–27. – Режим доступа до книги : <http://www.viskovatov.narod.ru/T22/Ris/507.jpg>.

Додаток Б

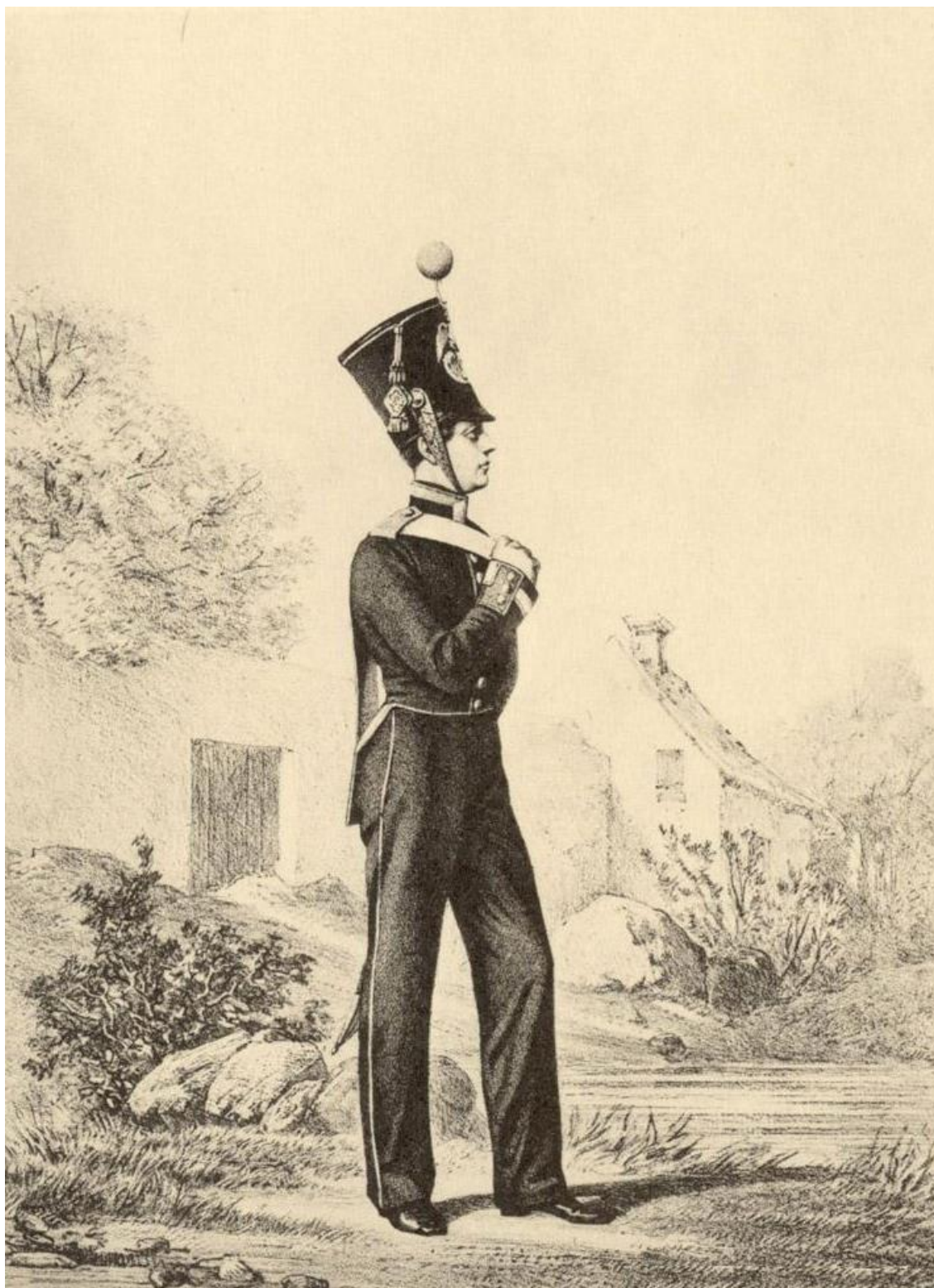
Рис. 96 Обмундирування топографів військових поселень (1844) *



* В военно-рабочих батальонах и ротах ведомства военных поселений [Электронный ресурс] // Историческое описание одежды и вооружения Российских войск. — Новосибирск, 1944. — Т. 22. — С. 26–27. — Режим доступа до книги : <http://www.viskovatov.narod.ru/T22/Ris/505.jpg>.

Додаток Б

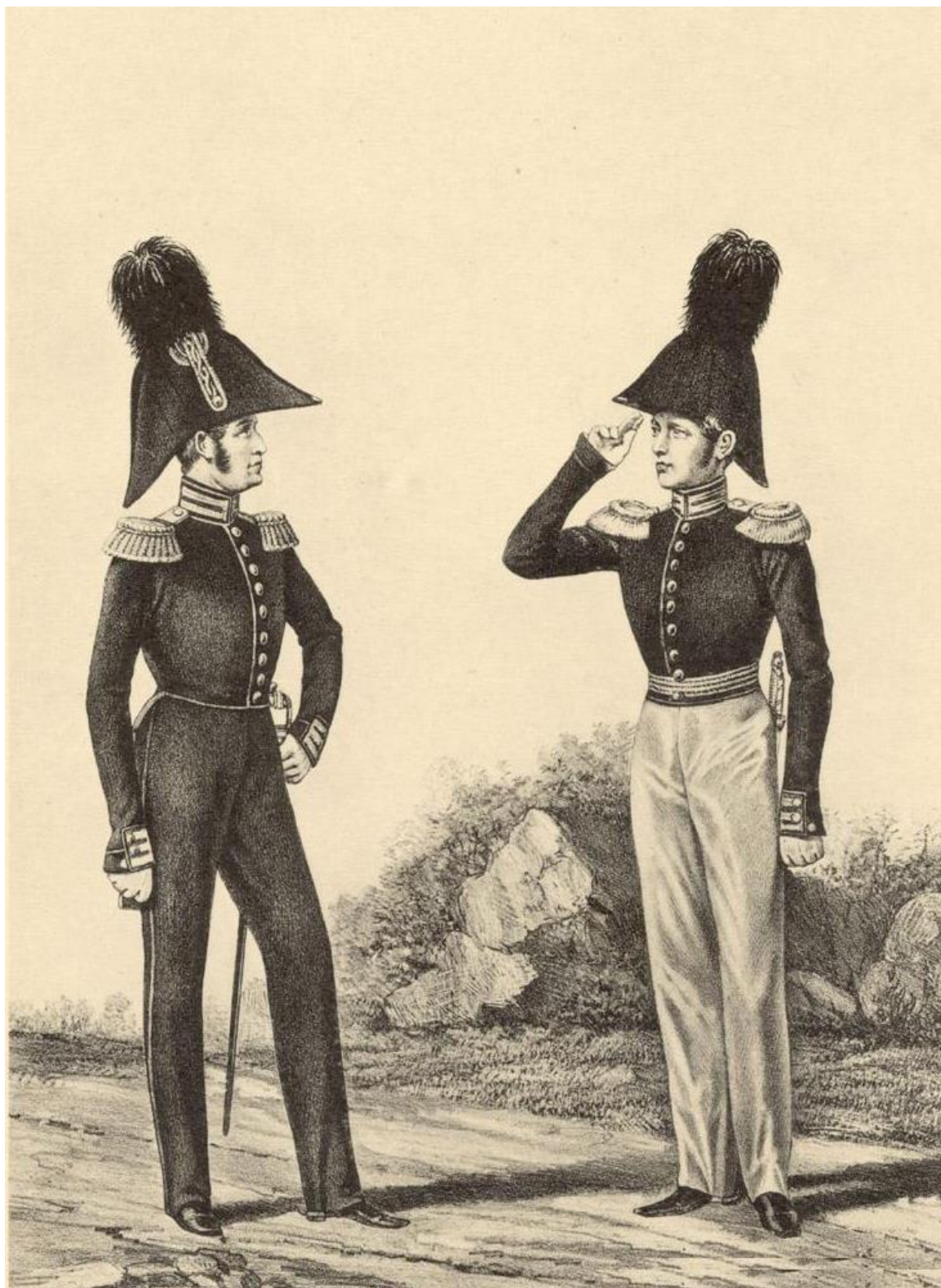
Рис. 97 Обмундирування кондуктора Корпусу інженерів військових поселень (1831–1843) *



* В военно-рабочих батальонах и ротах ведомства военных поселений [Электронный ресурс] // Историческое описание одежды и вооружения Российских войск. – Новосибирск, 1944. – Т. 22. – С. 26–27. – Режим доступа до книги : <http://www.viskovatov.narod.ru/T22/Ris/480.jpg>.

Додаток Б

Рис. 98 Обмундирування генерала і штаб-офіцера Корпусу інженерів
військових поселень (1831–1846) *



* В военно-рабочих батальонах и ротах ведомства военных поселений [Электронный ресурс] // Историческое описание одежды и вооружения Российских войск. — Новосибирск, 1944. — Т. 22. — С. 26–27. — Режим доступа до книги : <http://www.viskovatov.narod.ru/T22/Ris/479.jpg>.

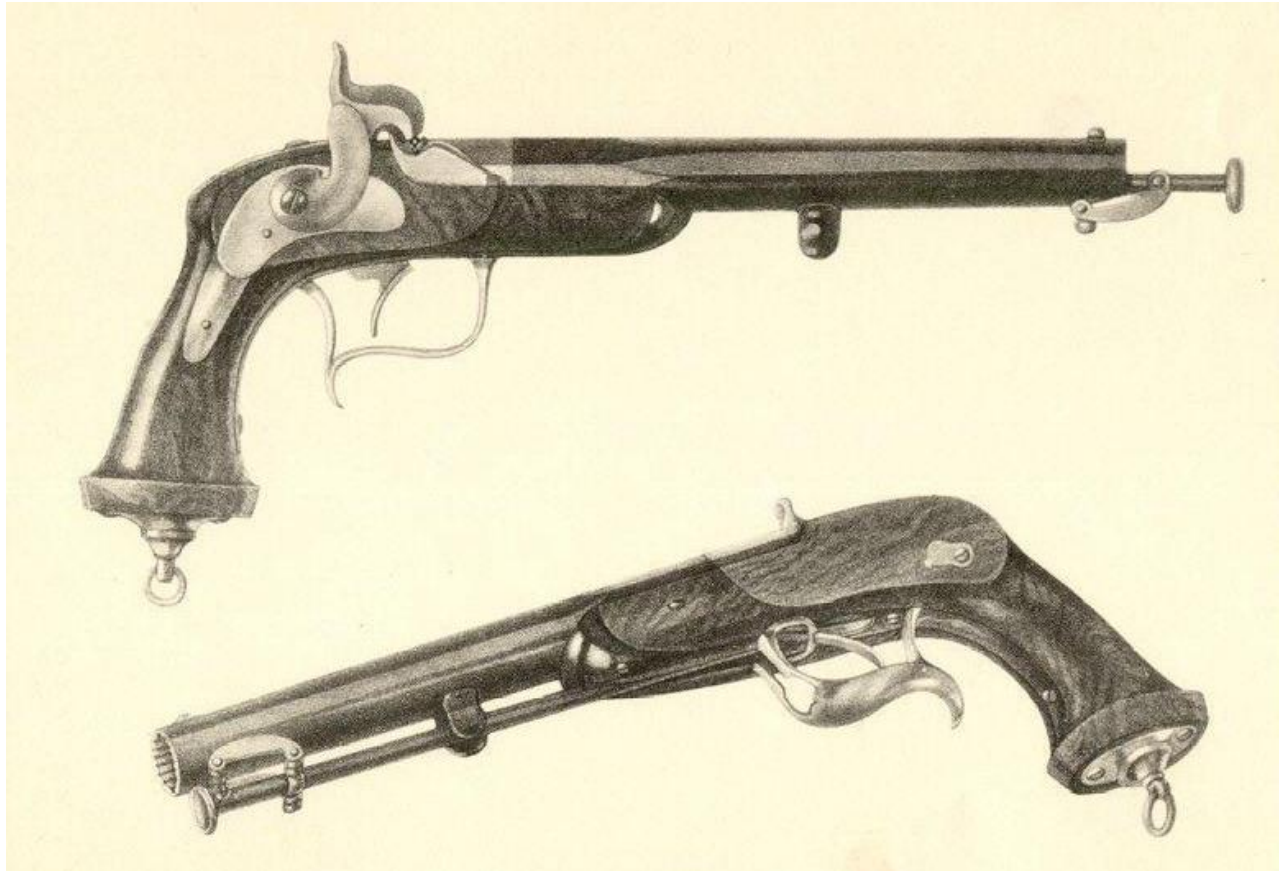
Додаток Б

Рис. 99 Обмундирування інженерного кондуктора (1834–1843) *



* В военно-рабочих батальонах и ротах ведомства военных поселений [Электронный ресурс] // Историческое описание одежды и вооружения Российских войск. – Новосибирск, 1944. – Т. 22. – С. 26–27. – Режим доступа до книги : <http://www.viskovatov.narod.ru/T22/Ris/483.jpg>.

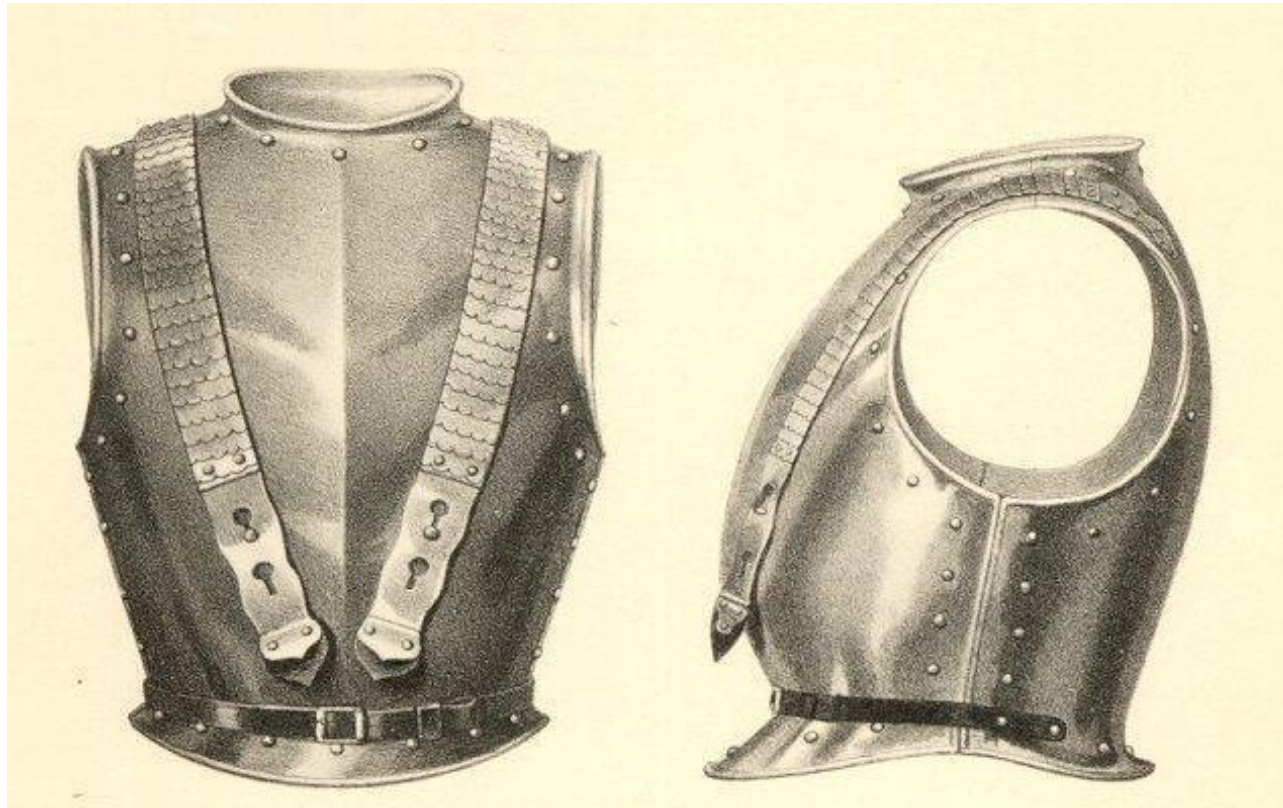
Додаток Б

Рис. 100 **Офіцерський кавалерійський ударний пістолет (1846) ***

* В кирасирских полках [Электронный ресурс] // Историческое описание одежды и вооружения Российских войск. – Новосибирск, 1944. – Т. 20. – С. 19–29. – Режим доступа до книги : <http://www.listvinoleg.nm.ru/T20/Ris/209.jpg>.

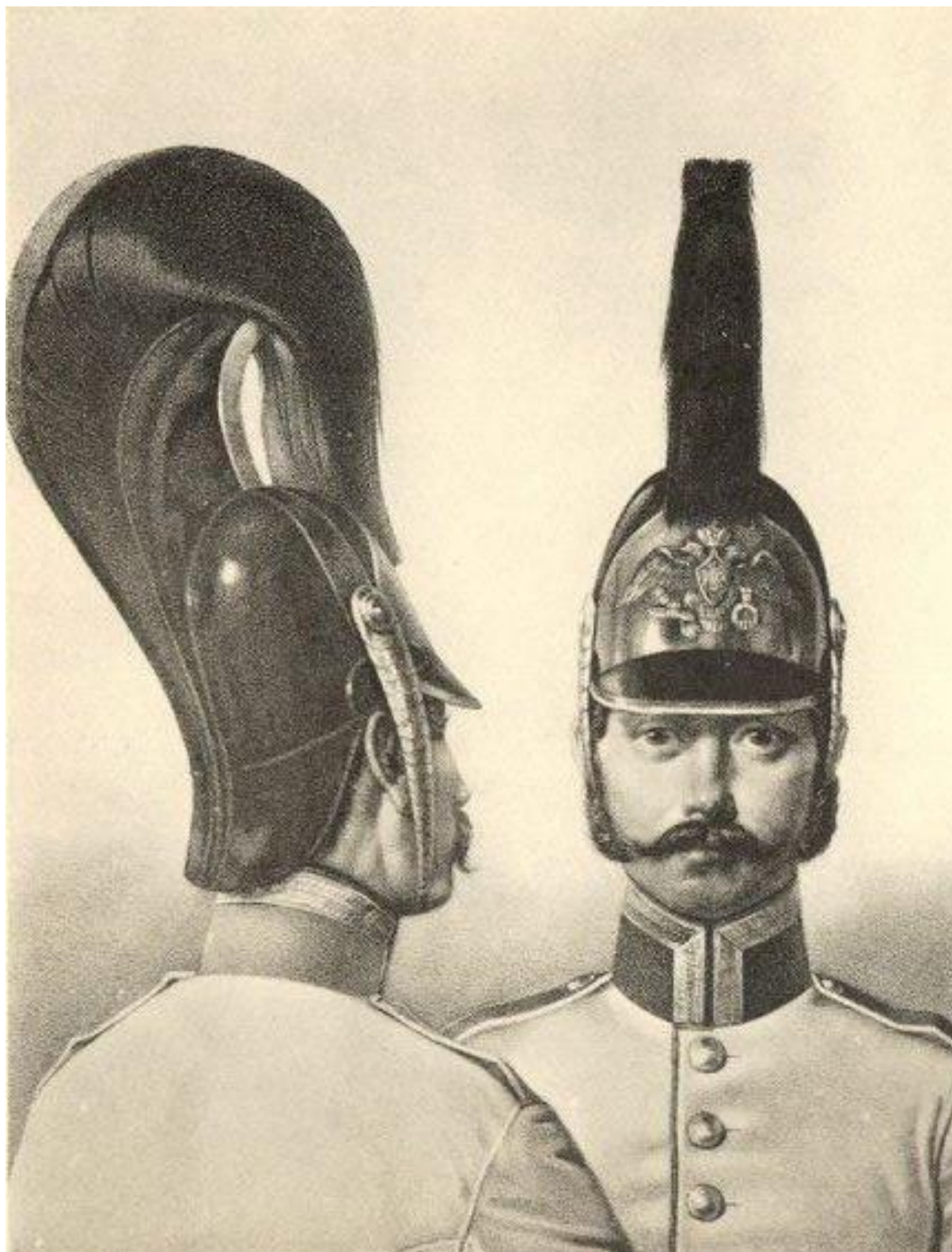
Додаток Б

Рис. 101 Солдатські і офіцерські кіраси полків 1-ї кірасирської дивізії (1846) *



* В кирасирских полках [Электронный ресурс] // Историческое описание одежды и вооружения Российских войск. – Новосибирск, 1944. – Т. 20. – С. 19–29. – Режим доступа до книги : <http://www.listvinoleg.nm.ru/T20/Ris/207.jpg>.

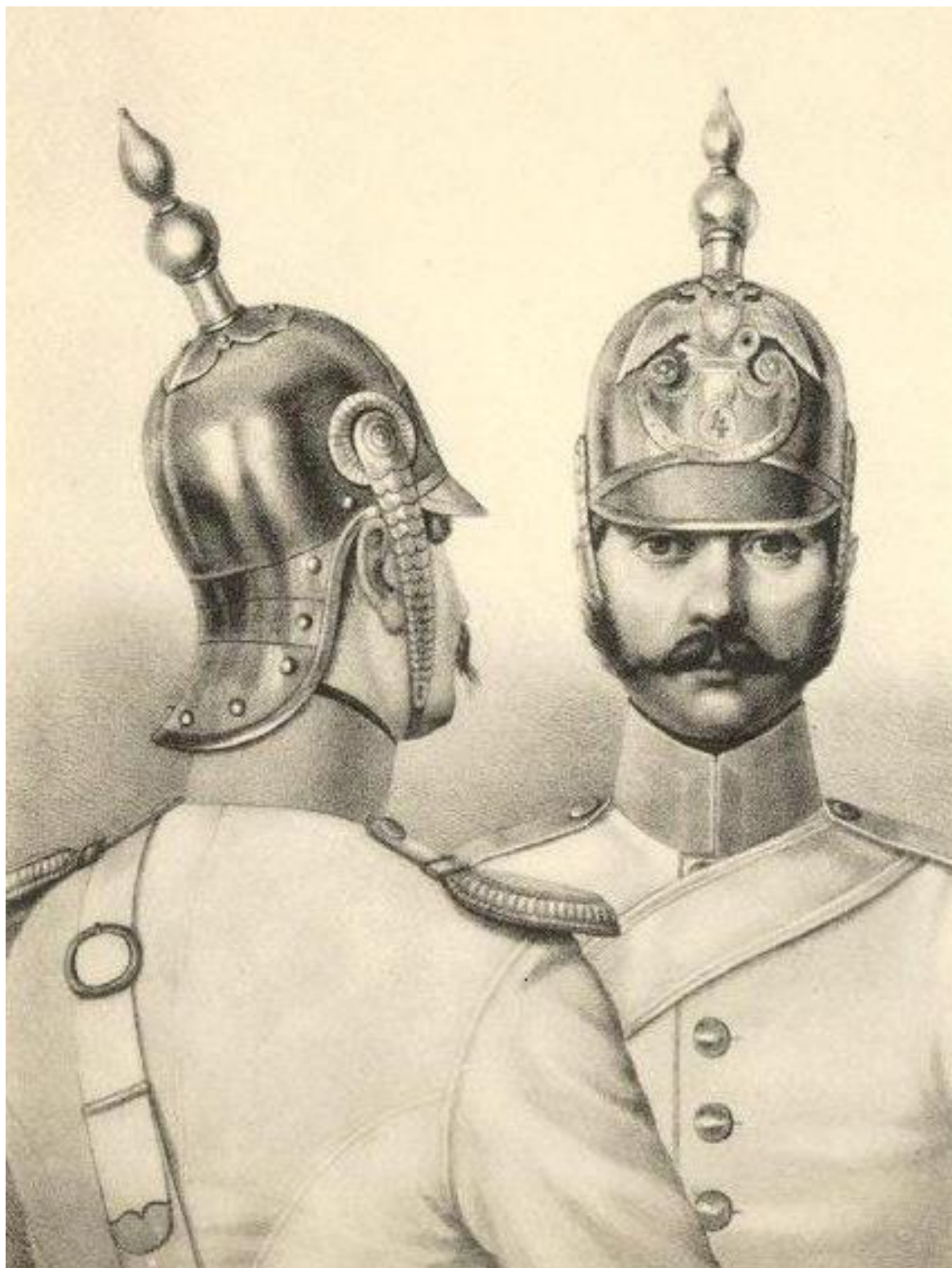
Додаток Б
Рис. 102 Кірасирська каска (1827) *



* В кирасирских полках [Электронный ресурс] // Историческое описание одежды и вооружения Российских войск. – Новосибирск, 1944. – Т. 20. – С. 19–29. – Режим доступа до книги : <http://www.listvinoleg.nm.ru/T20/Ris/179.jpg>.

Додаток Б

Рис. 103 **Офіцерська і солдатська каски полків 1-ї кірасирської дивізії (1846) ***



* В кирасирских полках [Электронный ресурс] // Историческое описание одежды и вооружения Российских войск. – Новосибирск, 1944. – Т. 20. – С. 19–29. – Режим доступа до книги : <http://www.listvinoleg.nm.ru/T20/Ris/204.jpg>.

Додаток Б

Рис. 104 Офіцерська і солдатська каски полків 2-ї кірасирської дивізії
(1846) *



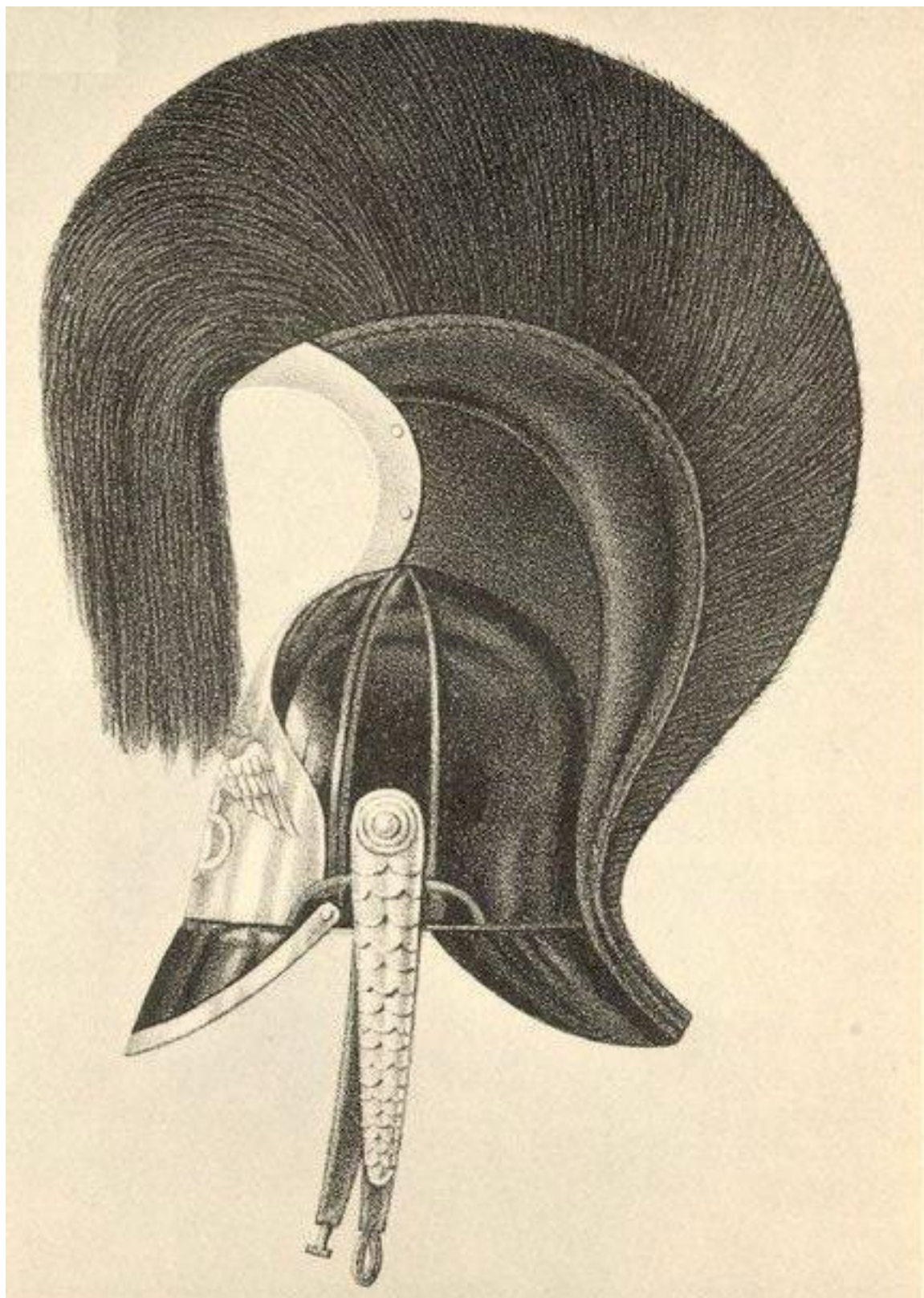
* В кирасирских полках [Электронный ресурс] // Историческое описание одежды и вооружения Российских войск. – Новосибирск, 1944. – Т. 20. – С. 19–29. – Режим доступа до книги : <http://www.listvinoleg.nm.ru/T20/Ris/205.jpg>.

Додаток Б
Рис. 105 Касковий герб Принца Альберта Прусського полку
з надписом «за відзнаку» (1831) *



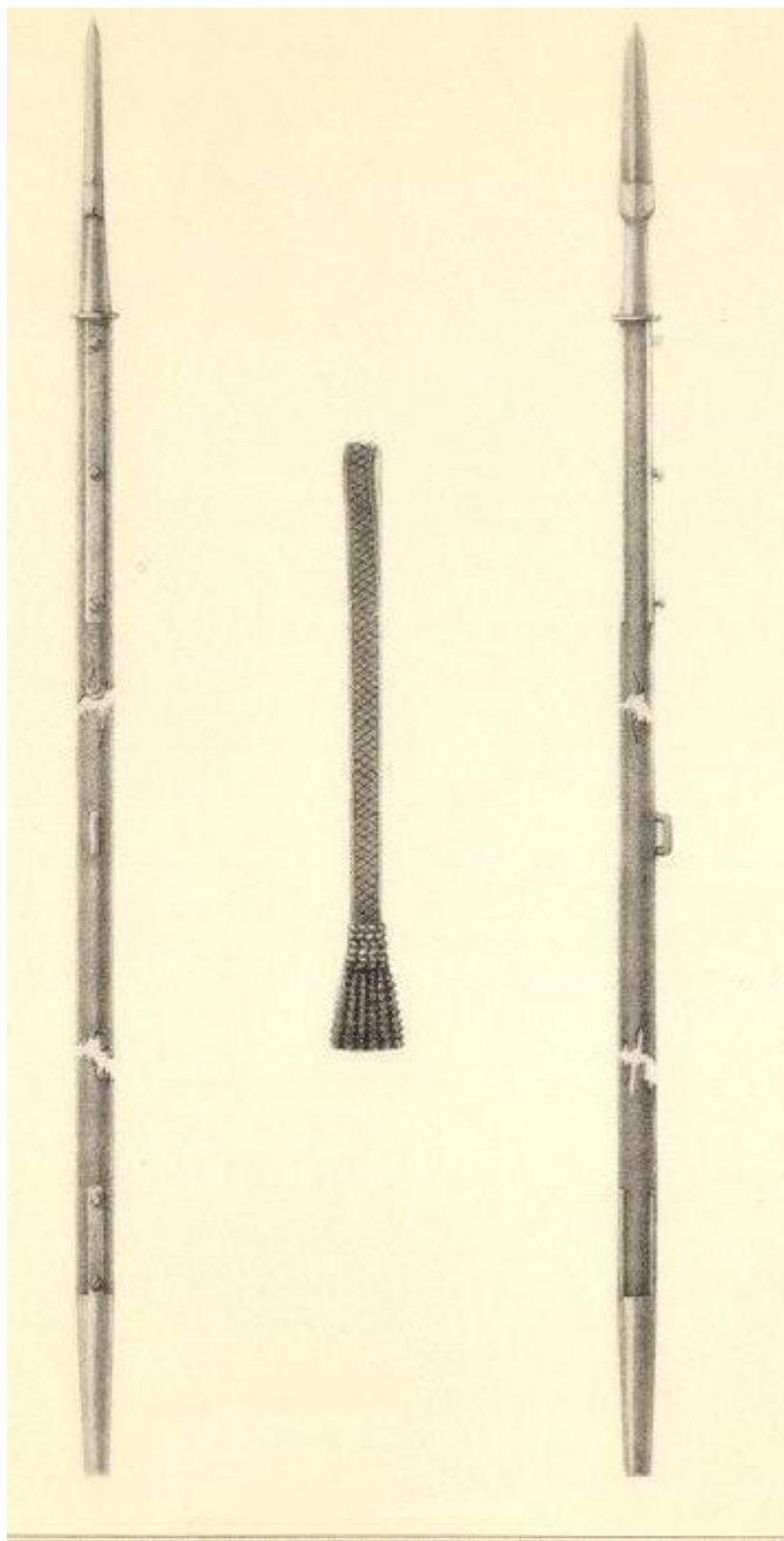
* В кирасирских полках [Электронный ресурс] // Историческое описание одежды и вооружения Российских войск. – Новосибирск, 1944. – Т. 20. – С. 19–29. – Режим доступа до книги : <http://www.listvinoleg.nm.ru/T20/Ris/184.jpg>.

Додаток Б
Рис. 106 Кірасирська каска (1846) *



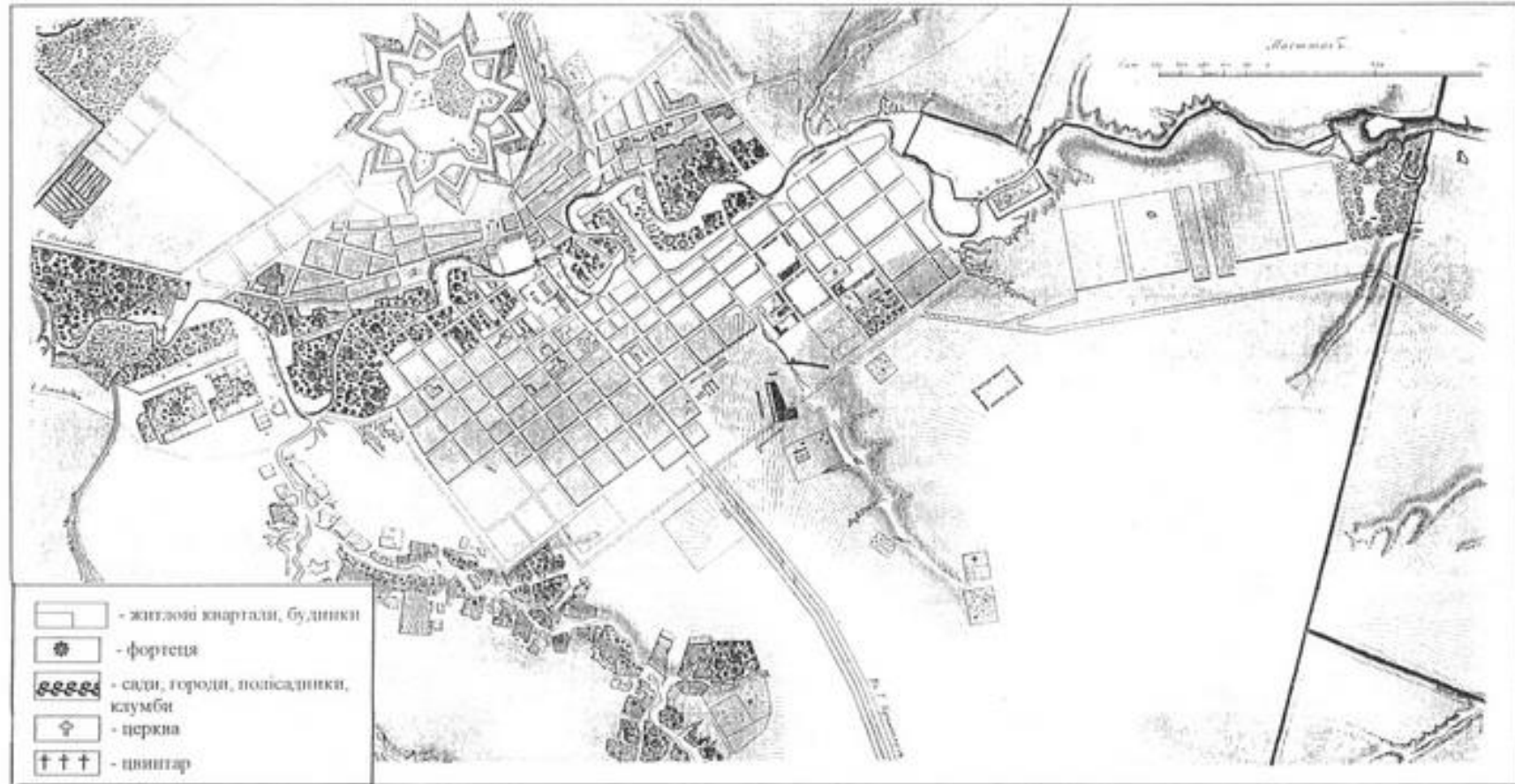
* В кирасирских полках [Электронный ресурс] // Историческое описание одежды и вооружения Российских войск. – Новосибирск, 1944. – Т. 20. – С. 19–29. – Режим доступа до книги : <http://www.listvinoleg.nm.ru/T20/Ris/192.jpg>.

Додаток Б
Рис. 107 Кірасирська піка (1843) *



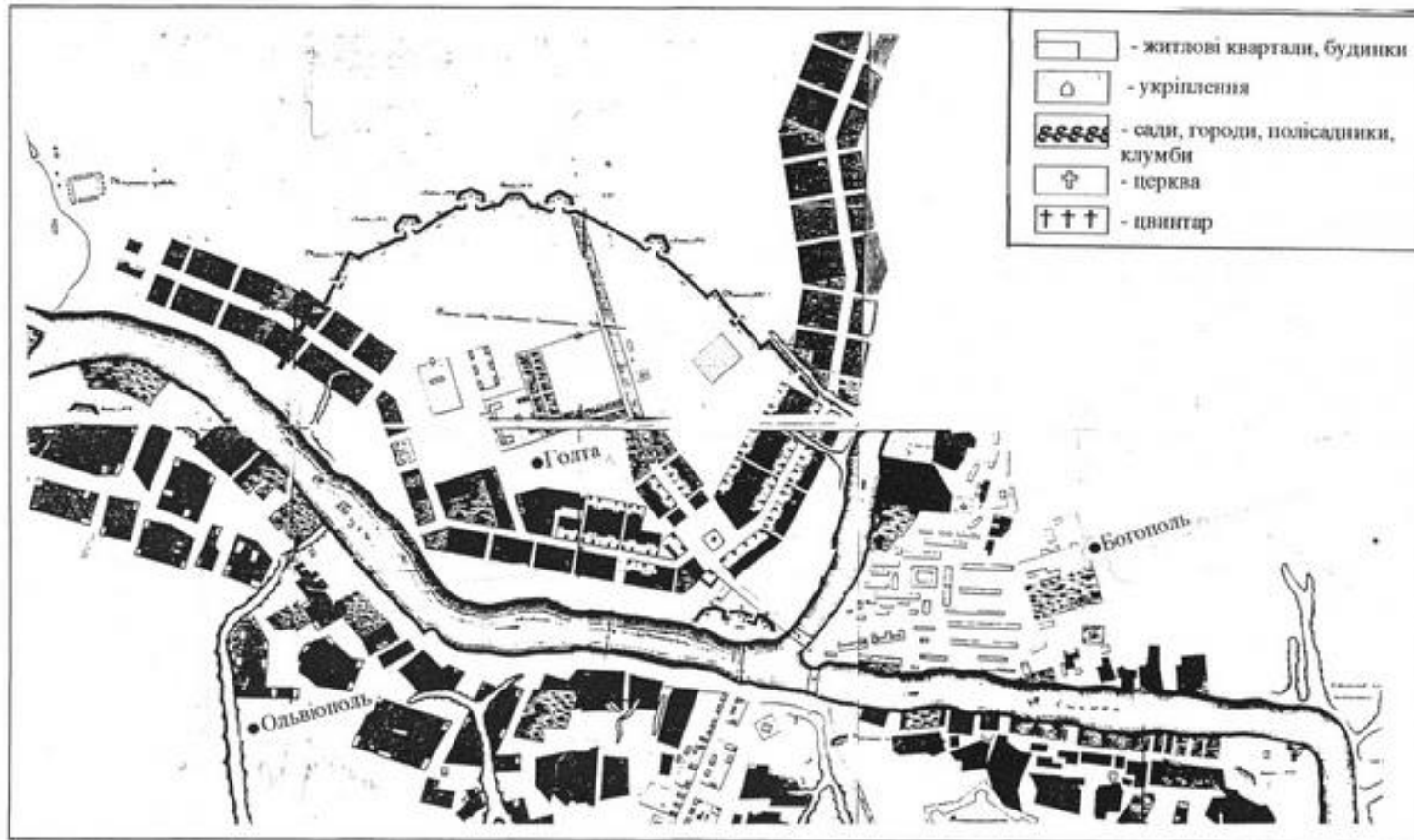
* В кирасирских полках [Электронный ресурс] // Историческое описание одежды и вооружения Российских войск. – Новосибирск, 1944. – Т. 20. – С. 19–29. – Режим доступа до книги : <http://www.listvinoleg.nm.ru/T20/Ris/198.jpg>.

Додаток В
Рис. 1 План м. Єлисаветград (1854) *



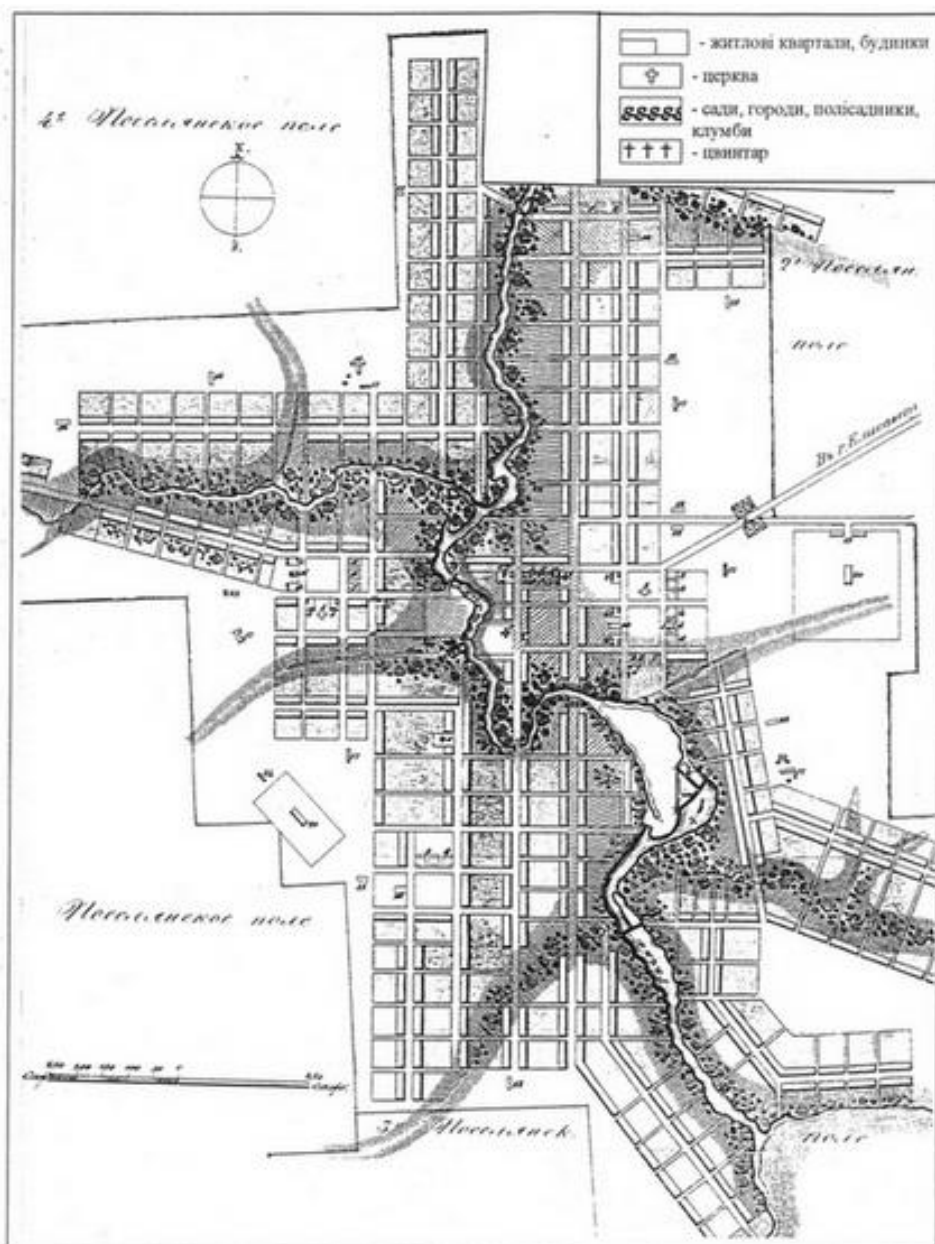
* ЦДІА України у м. Києві. – Ф. 1331. – Оп. 1. – Спр. 1а. – Арк. 33.

Додаток В
Рис. 2 План м. Ольвіополь (1854) *



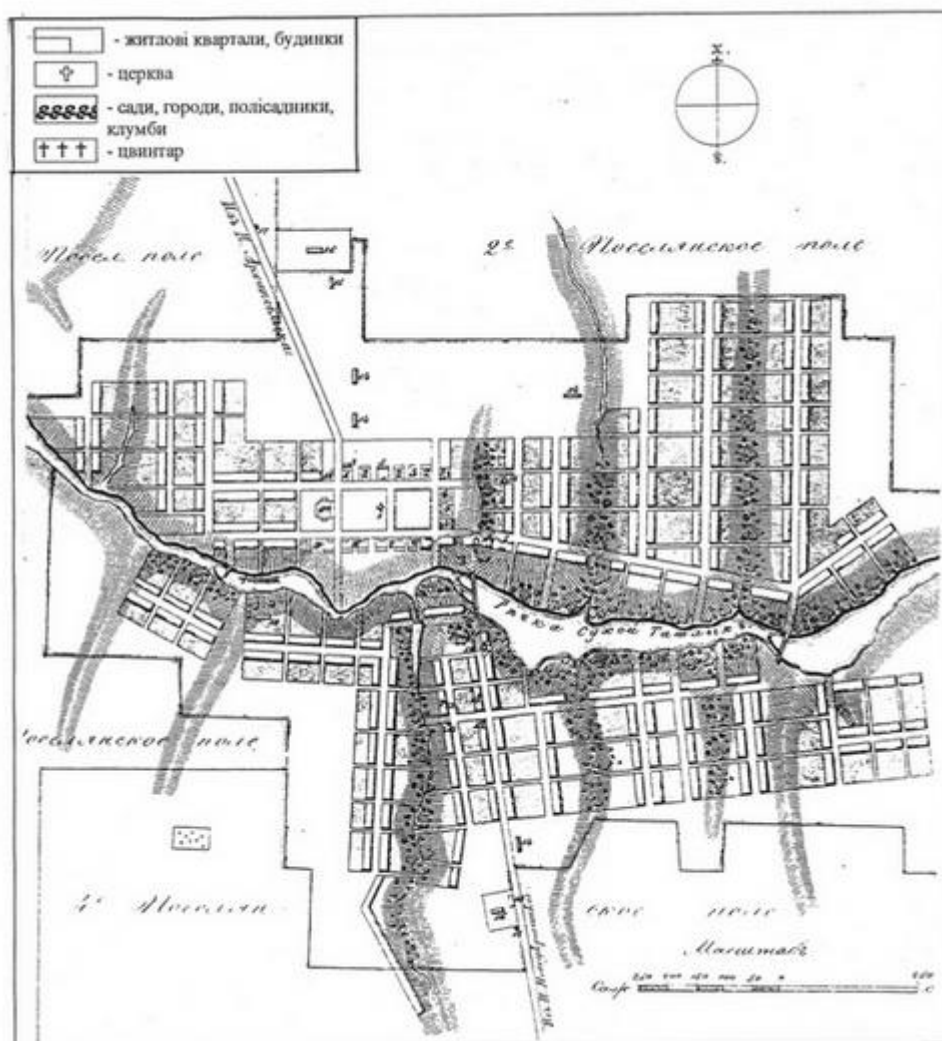
* Допоміжний фонд Первомайського краєзнавчого музею.

Додаток В
Рис. 3 План с. Рівне (1854) *



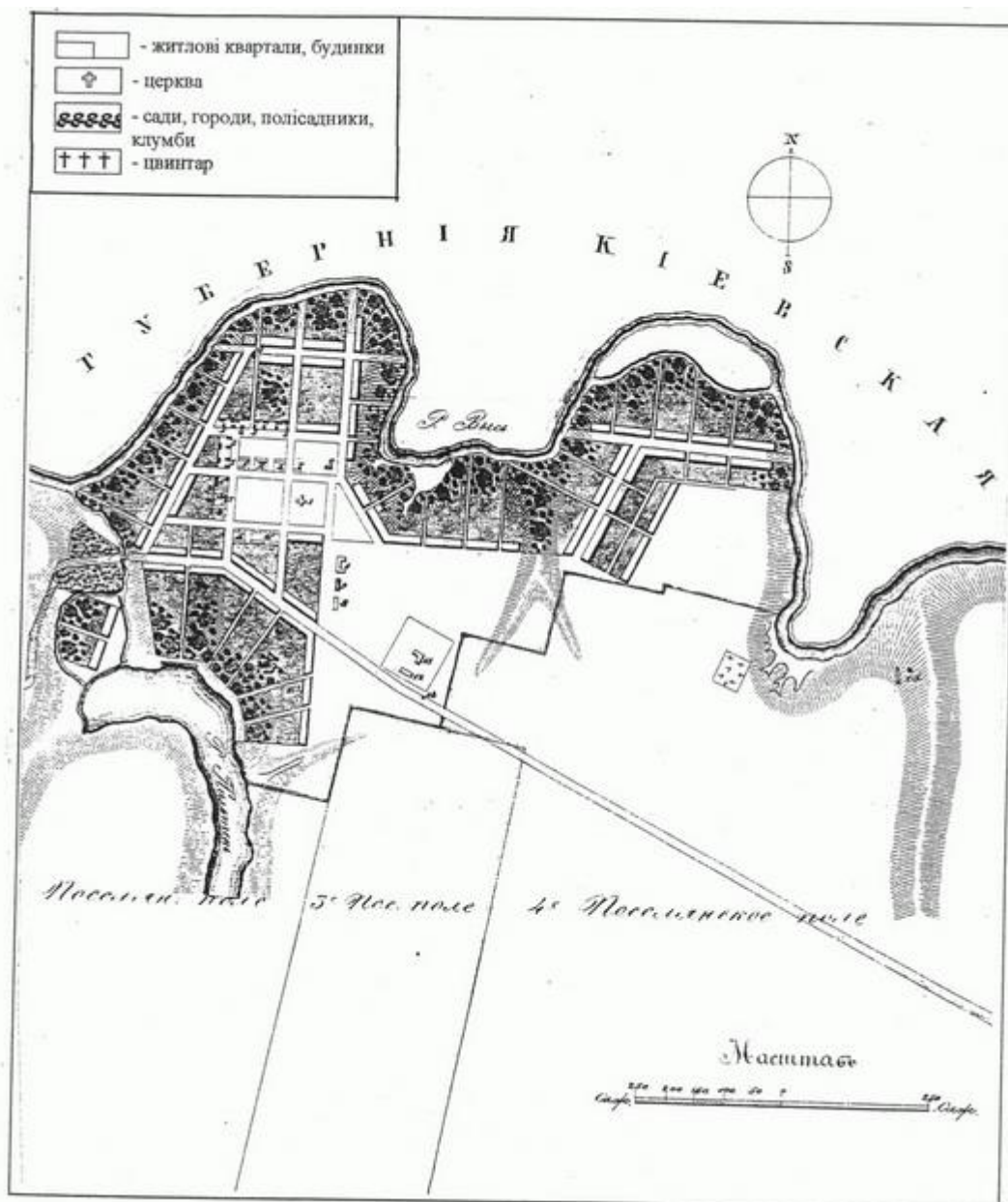
* ЦДІА України у м. Києві. – Ф. 1331. – Оп. 1. – Спр. 1а. – Арк. 64.

Додаток В
Рис. 4 План с. Глодоси, Сухий Ташлик (1854) *



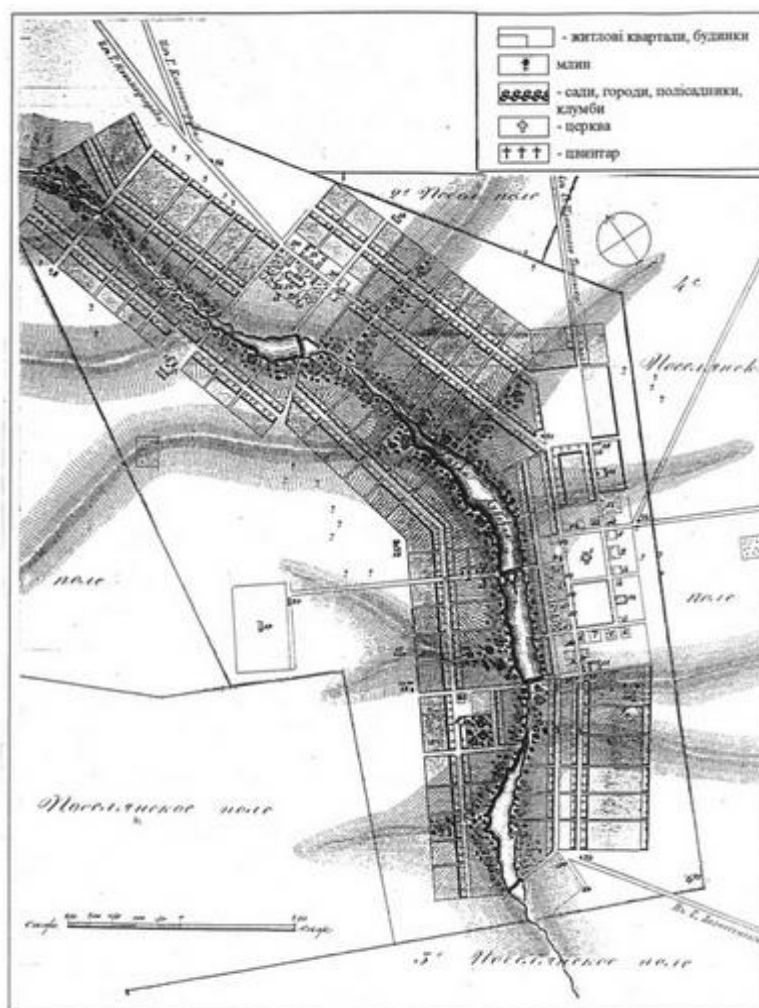
* ЦДІА України у м. Києві. – Ф. 1331. – Оп. 1. – Спр. 1а. – Арк. 72.

Додаток В
Рис. 5 План с. Надлак, Кильтень (1854) *



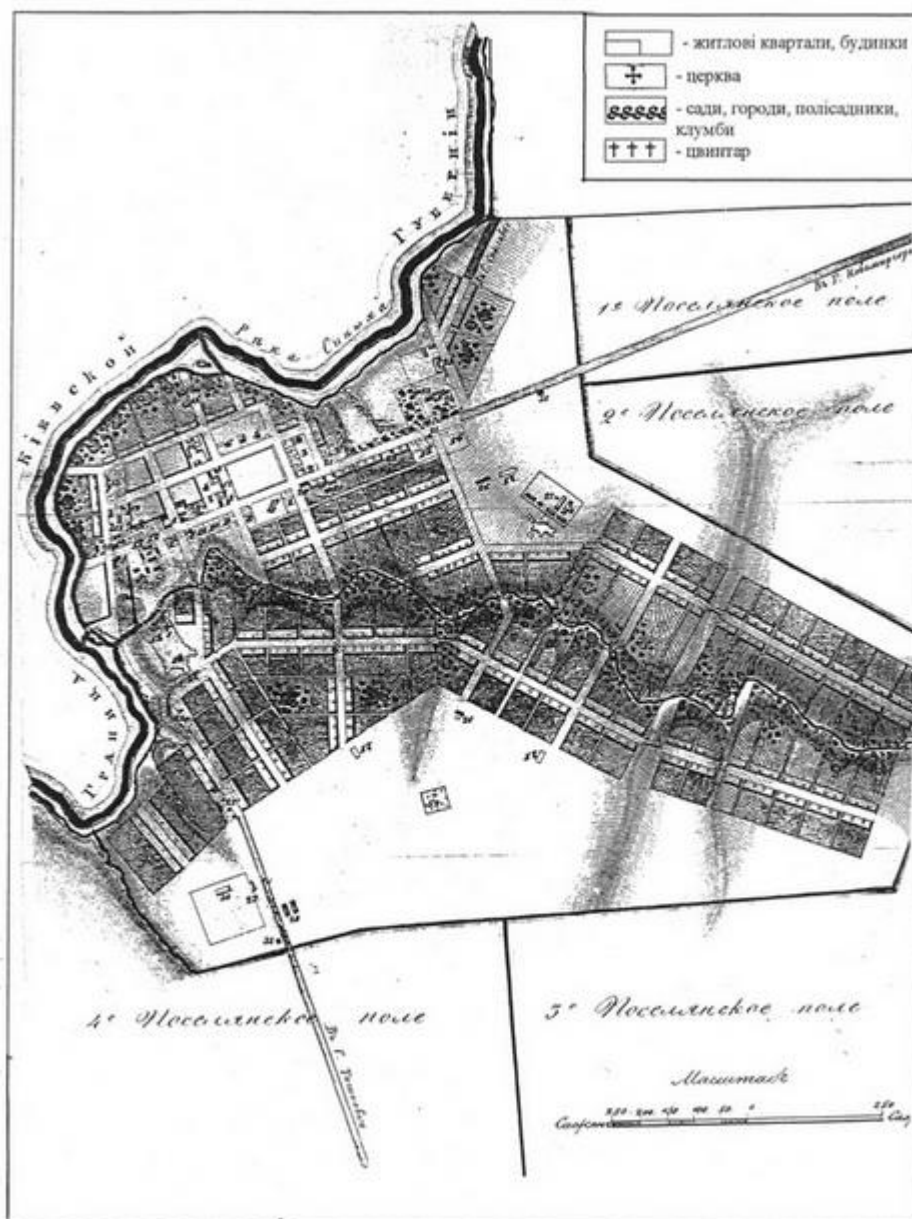
* ЦДІА України у м. Києві. – Ф. 1331. – Оп. 1. – Спр. 1а. – Арк. 70.

Додаток В
Рис. 6 План с. Новоукраїнське, Злинка (1854) *



* ЦДІА України у м. Києві. – Ф. 1331. – Оп. 1. – Спр. 1а. – Арк. 62.

Додаток В
Рис. 7 План п. Архангельськ (1854) *



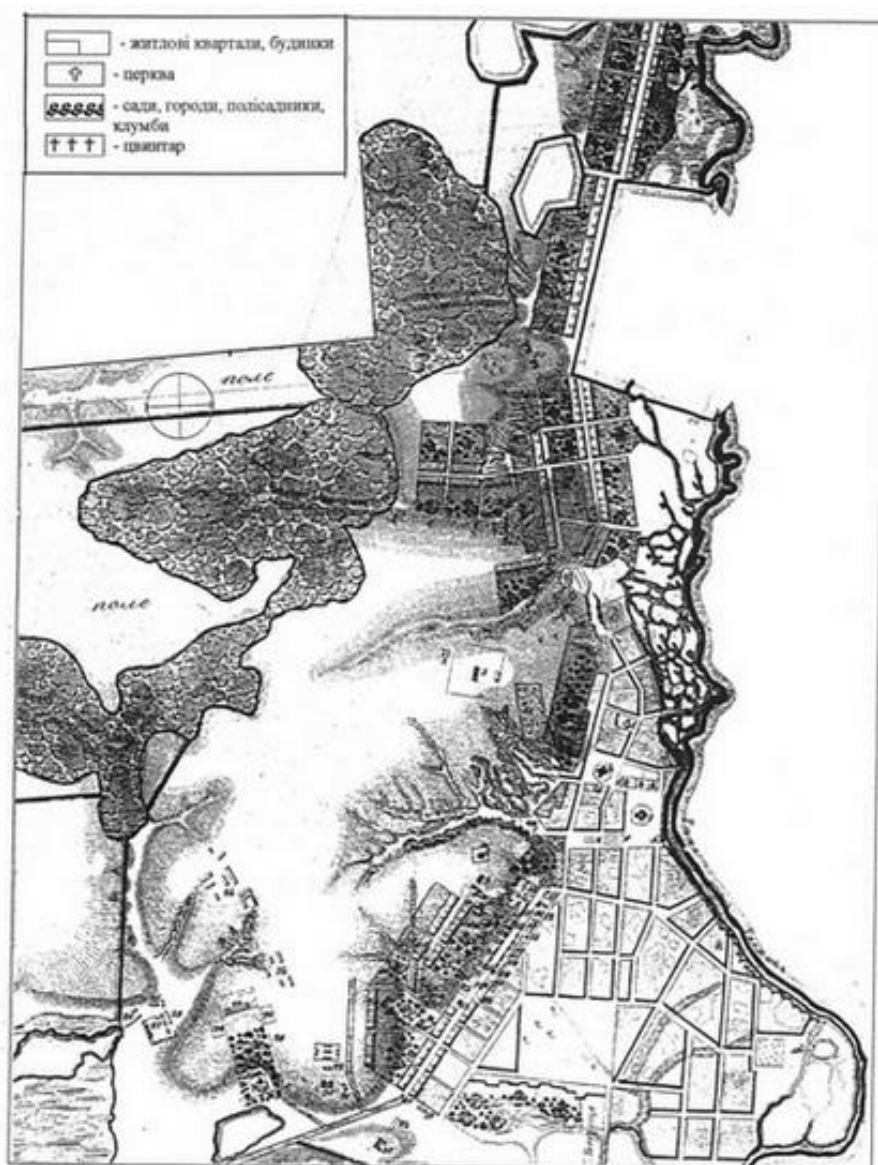
* ЦДІА України у м. Києві. – Ф. 1331. – Оп. 1. – Спр. 1а. – Арк. 68.

Додаток В
Рис. 8 План м. Новомиргород (1854) *



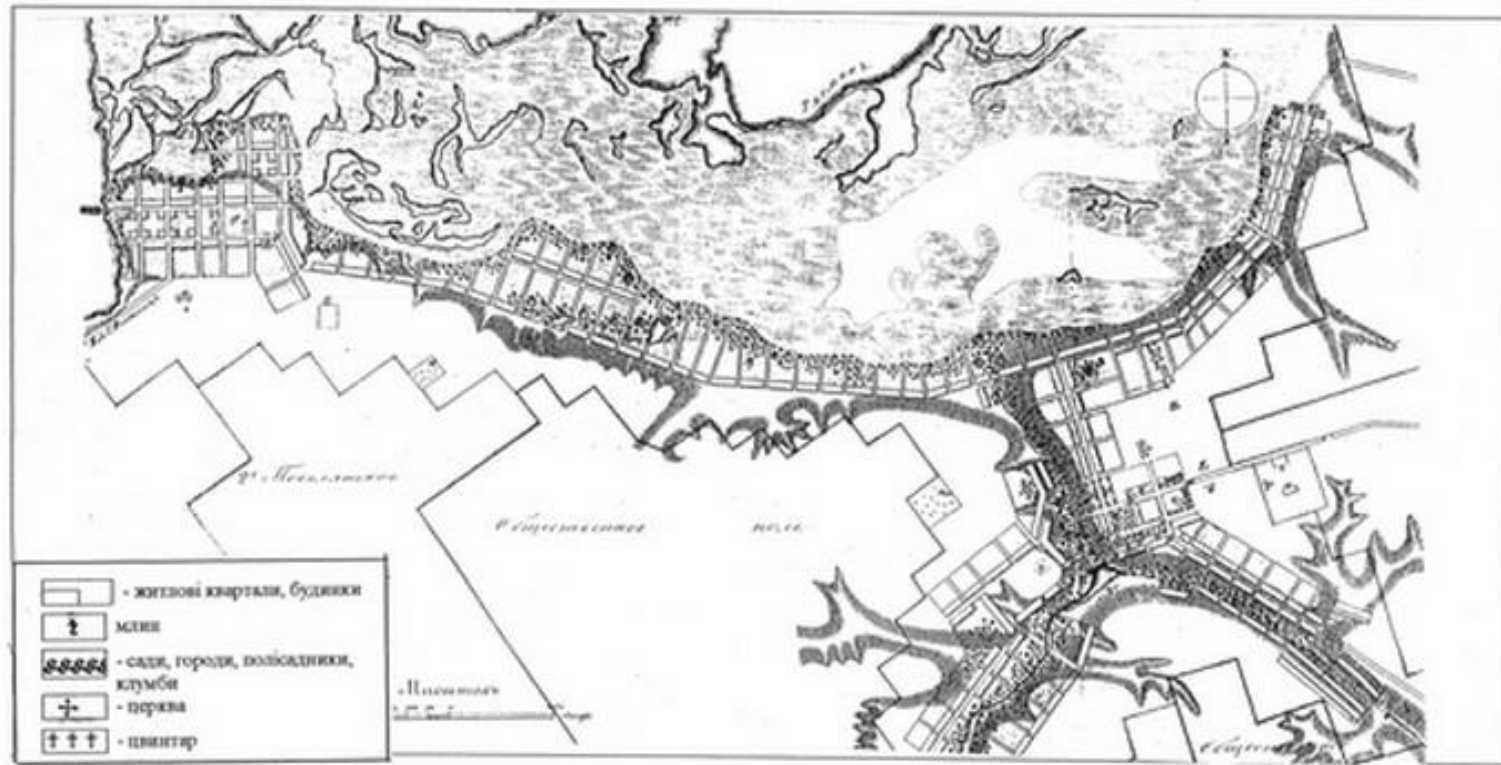
* ЦДІА України у м. Києві. – Ф. 1331. – Оп. 1. – Спр. 1а. – Арк. 76.

Додаток В
Рис. 9 План м. Новогеоргіївськ (1854) *



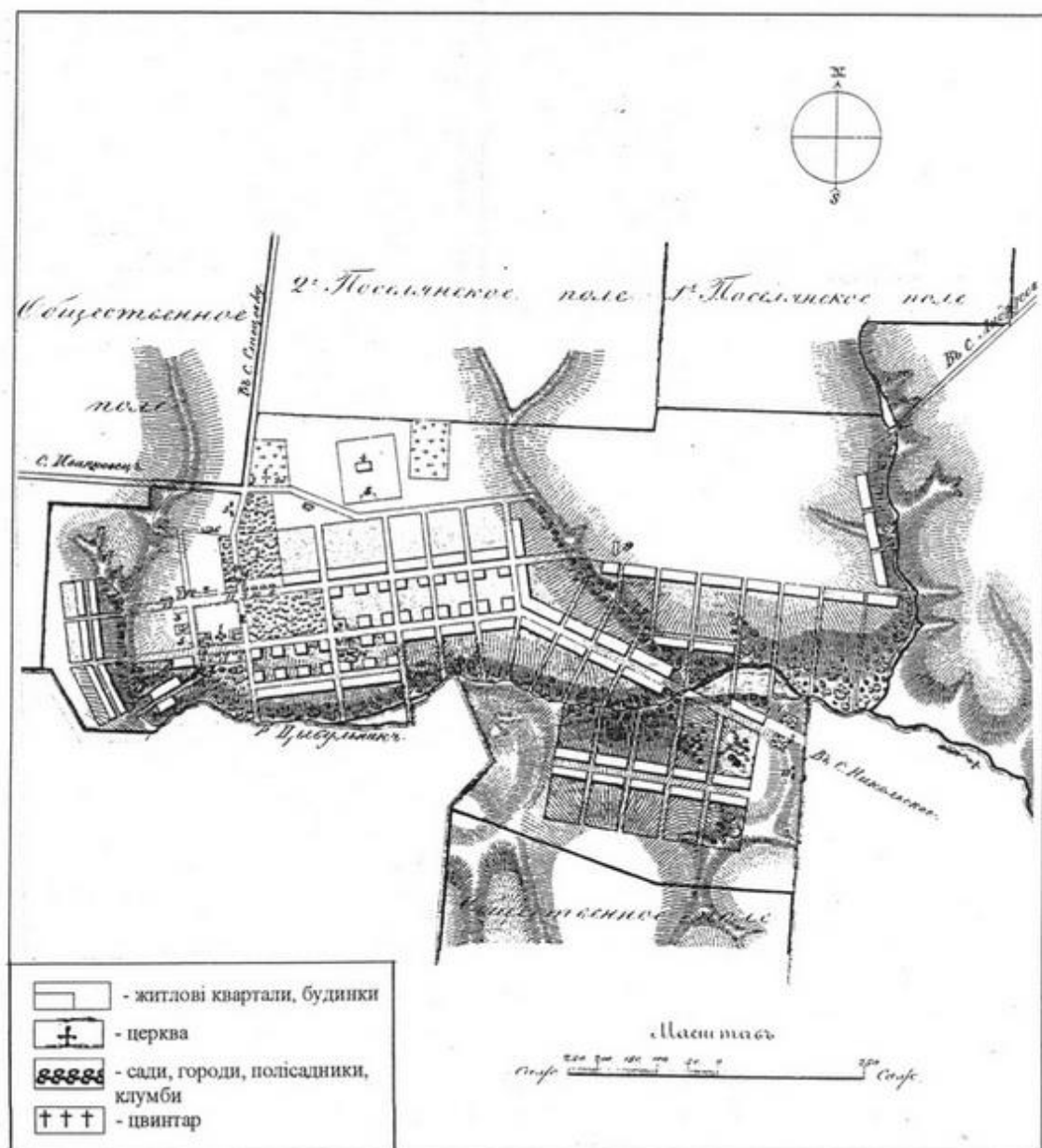
* ЦДІА України у м. Києві. – Ф. 1331. – Оп. 1. – Спр. 1а. – Арк. 41.

Додаток В
Рис. 10 План с. Стецівка (1854) *



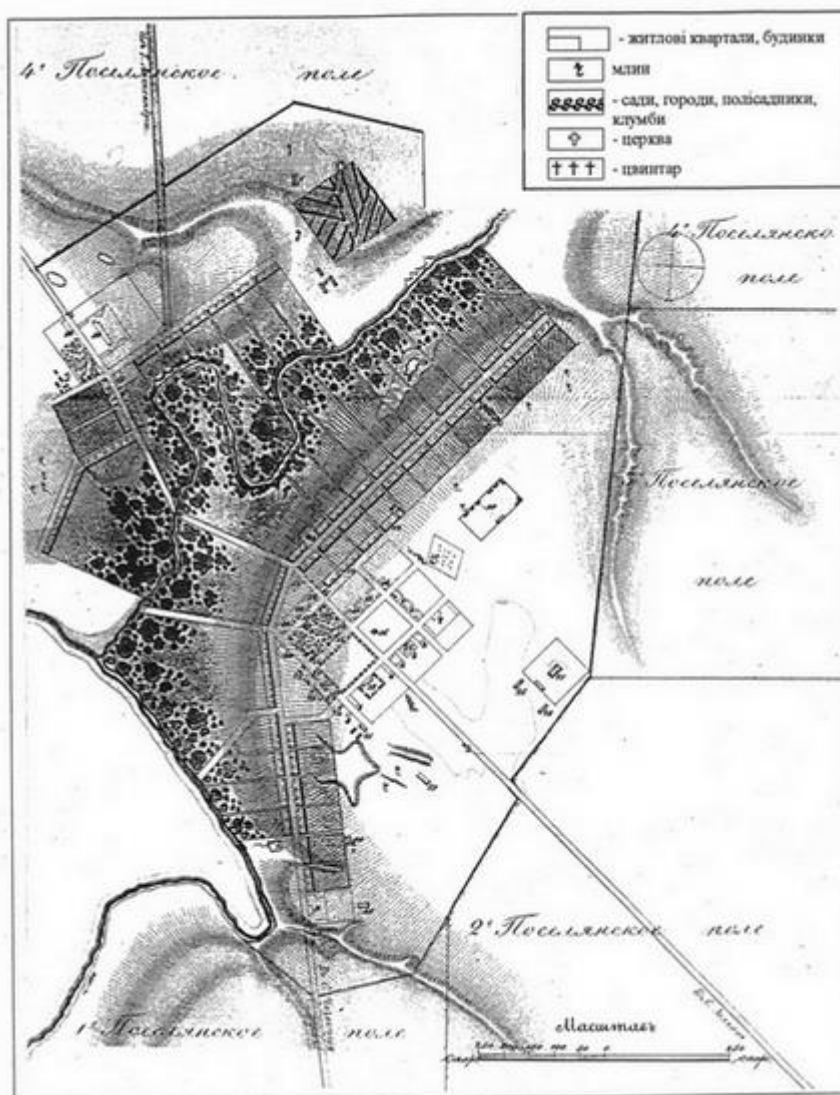
* ЦДІА України у м. Києві. – Ф. 1331. – Оп. 1. – Спр. 1а. – Арк. 40.

Додаток В
Рис. 11 План с. Глинське (1854) *



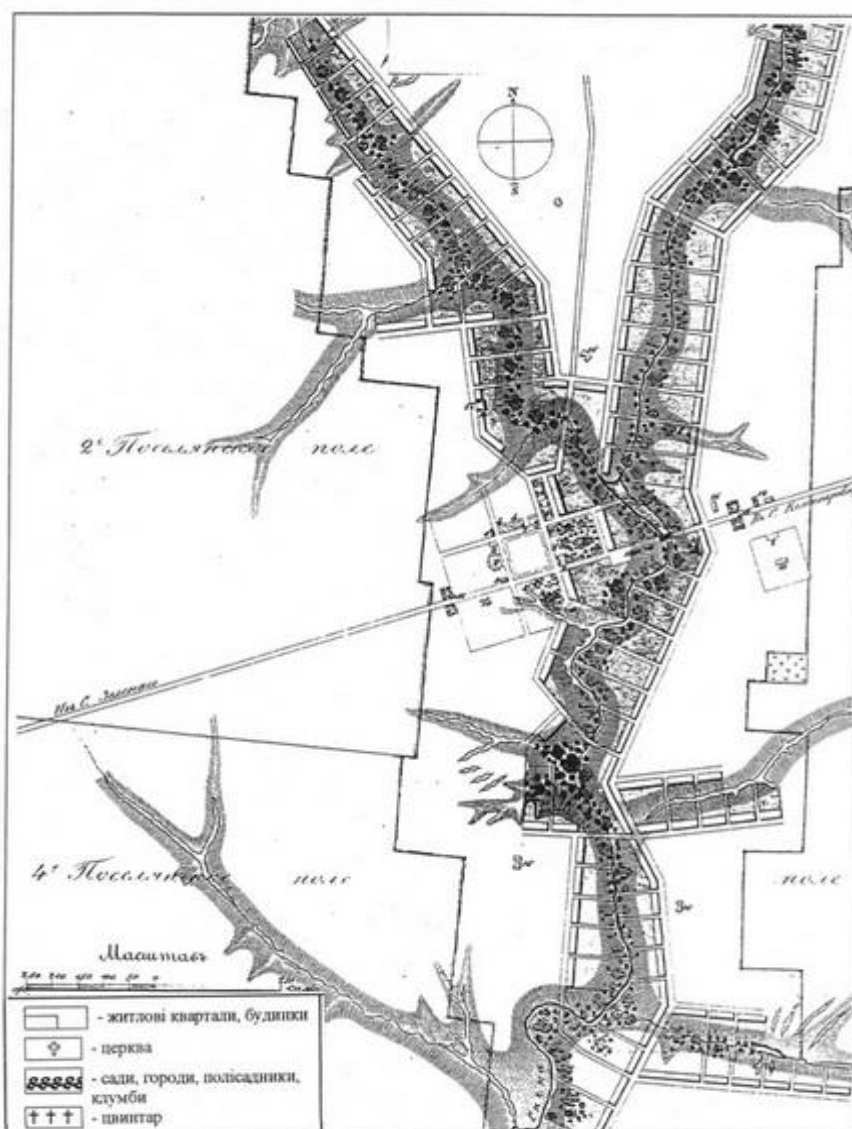
* ЦДІА України у м. Києві. – Ф. 1331. – Оп. 1. – Спр. 1а. – Арк. 39.

Додаток В
Рис. 14 План с. Аврамівка (1854) *



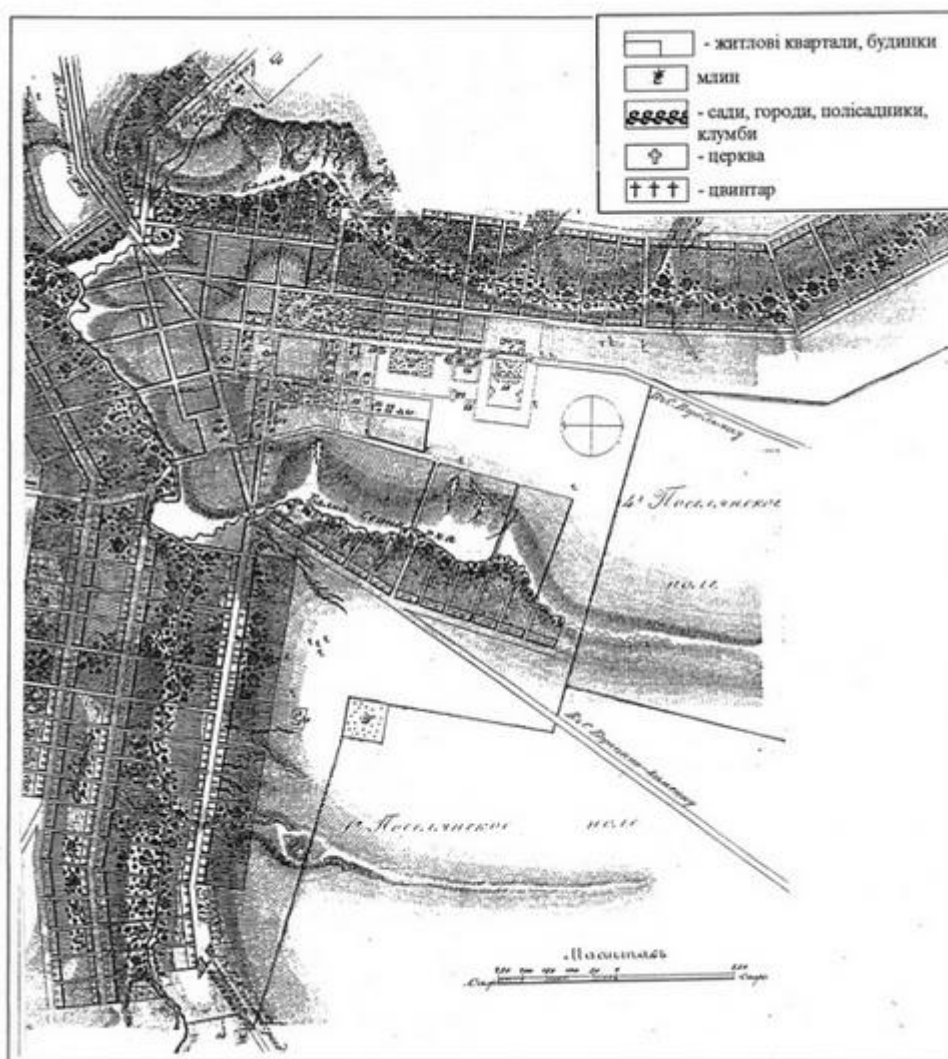
* ЦДІА України у м. Києві. – Ф. 1331. – Оп. 1. – Спр. 1а. – Арк. 43.

Додаток В
Рис. 15 План с. Жовте (1854) *



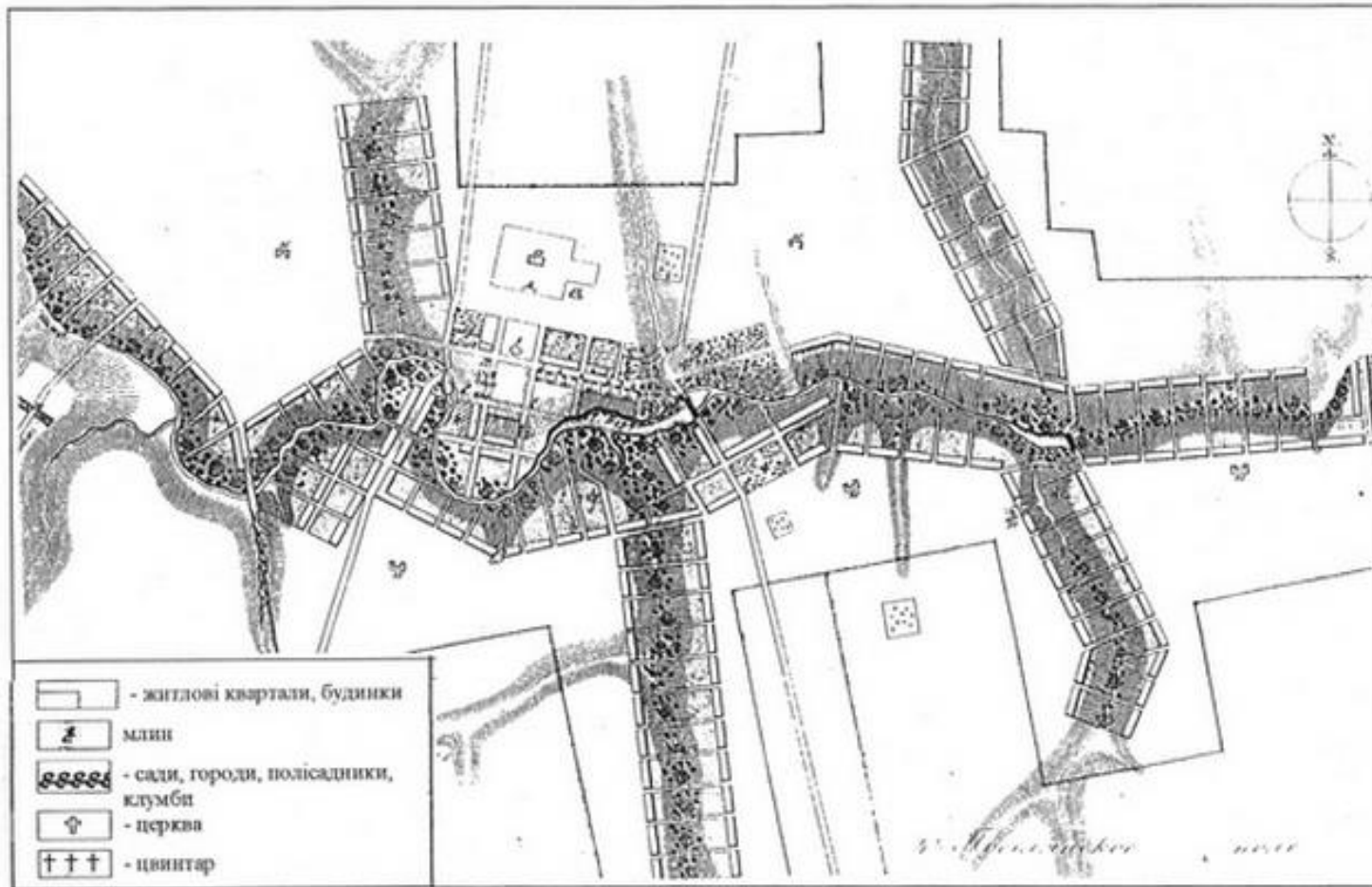
* ЦДІА України у м. Києві. – Ф. 1331. – Оп. 1. – Спр. 1а. – Арк. 45.

Додаток В
Рис. 16 План с. Нова Прага, п. Петриківка (1854) *



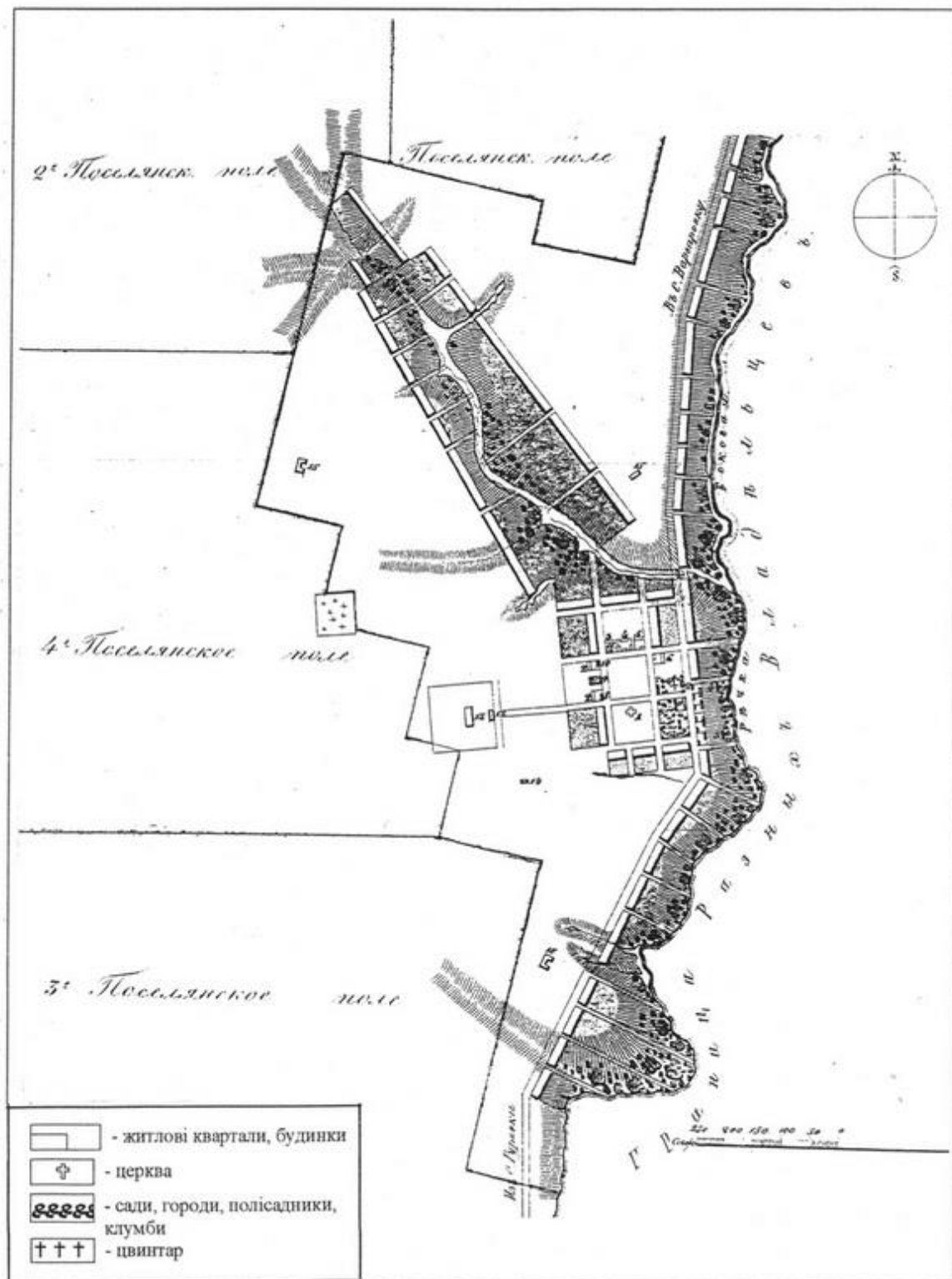
* ЦДІА України у м. Києві. – Ф. 1331. – Оп. 1. – Спр. 1а. – Арк. 51.

Додаток В
Рис. 17 План с. Верблюжка (1854) *



* ЦДІА України у м. Києві. – Ф. 1331. – Оп. 1. – Спр. 1а. – Арк. 57.

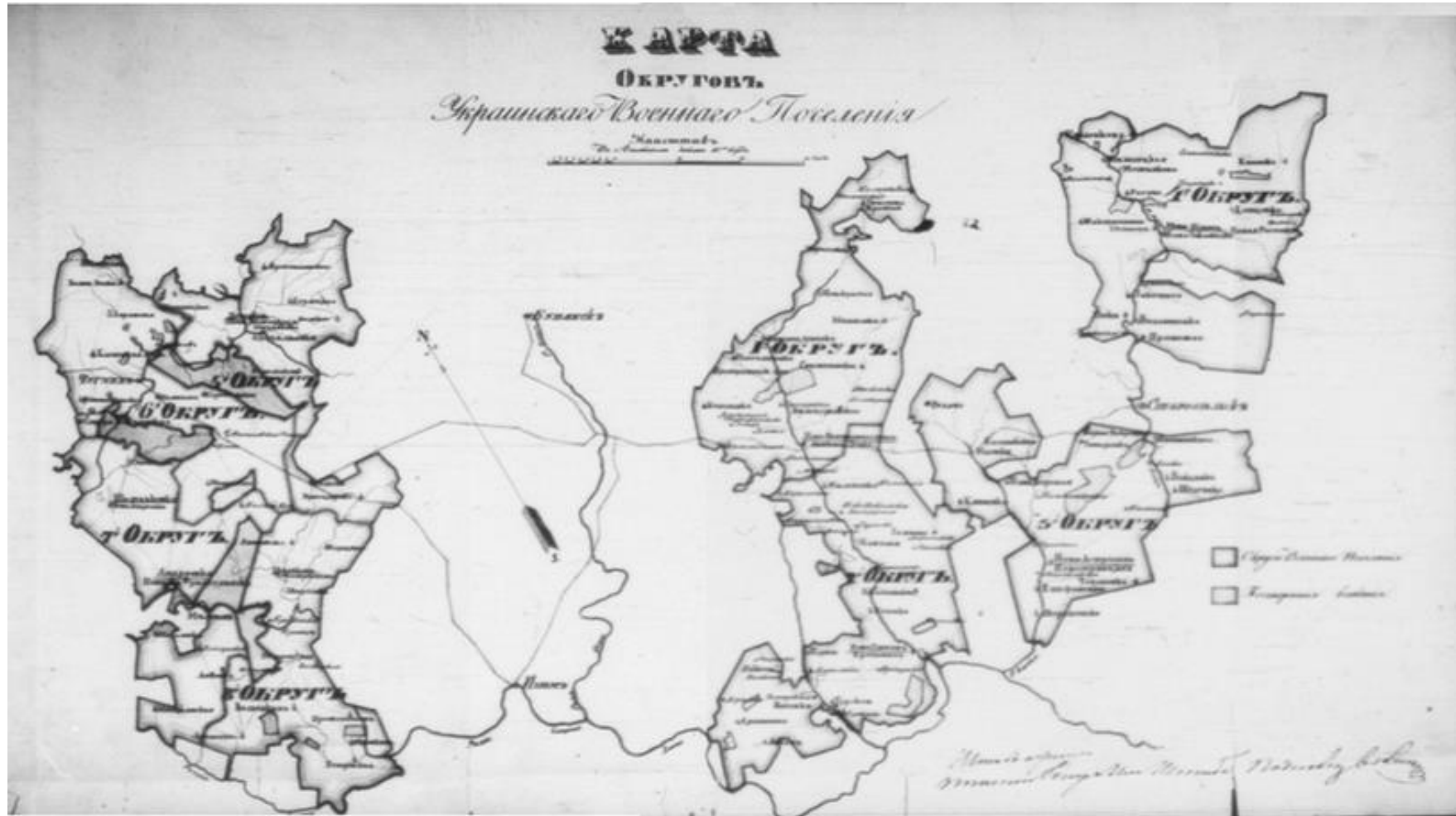
Додаток В
Рис. 18 План с. Бокове (1854) *



* ЦДІА України у м. Києві. – Ф. 1331. – Оп. 1. – Спр. 1а. – Арк. 59.

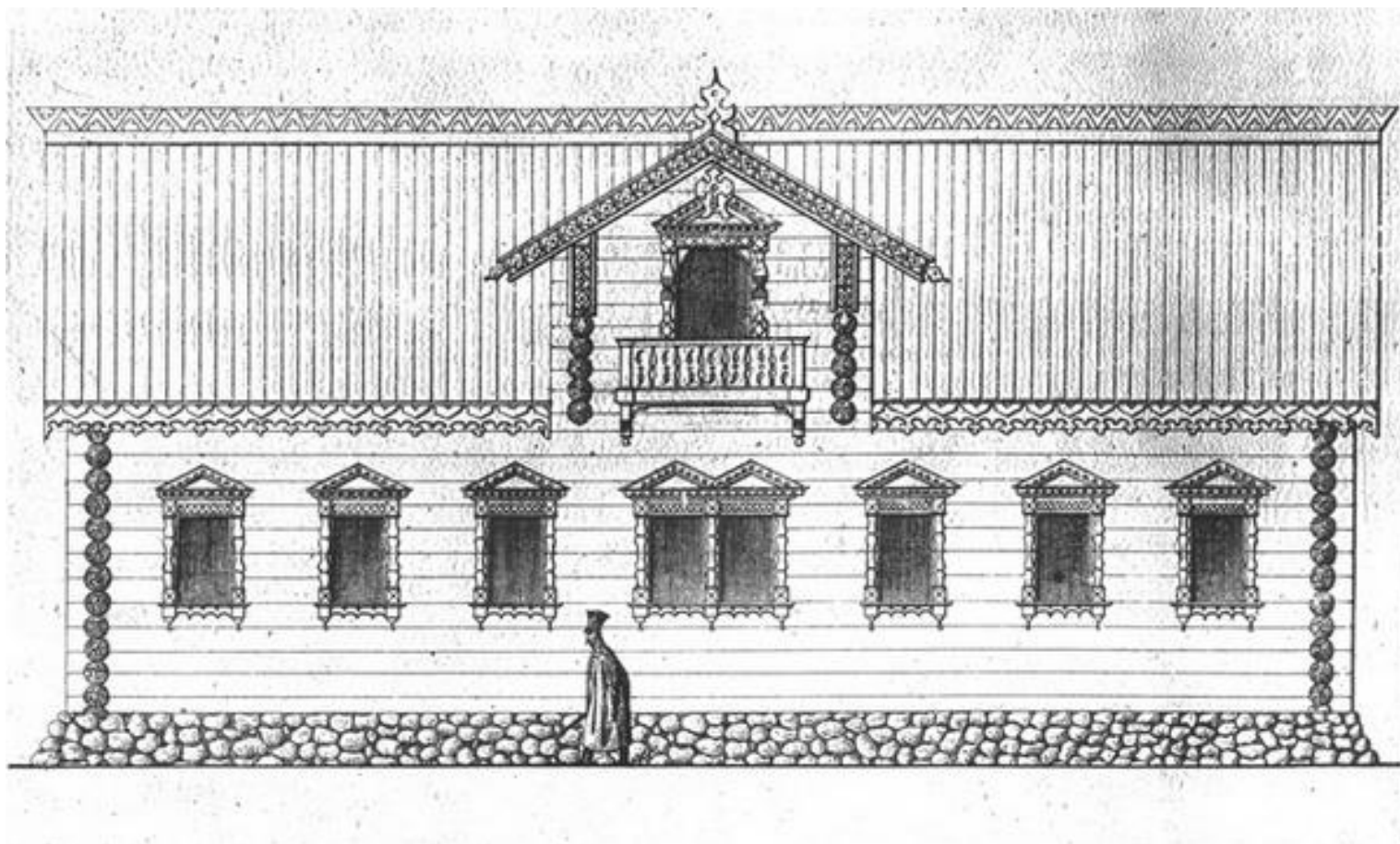
Додаток В

Рис. 19 Карта 8 округів Українського (Харківського) військового поселення кавалерії (1839) *



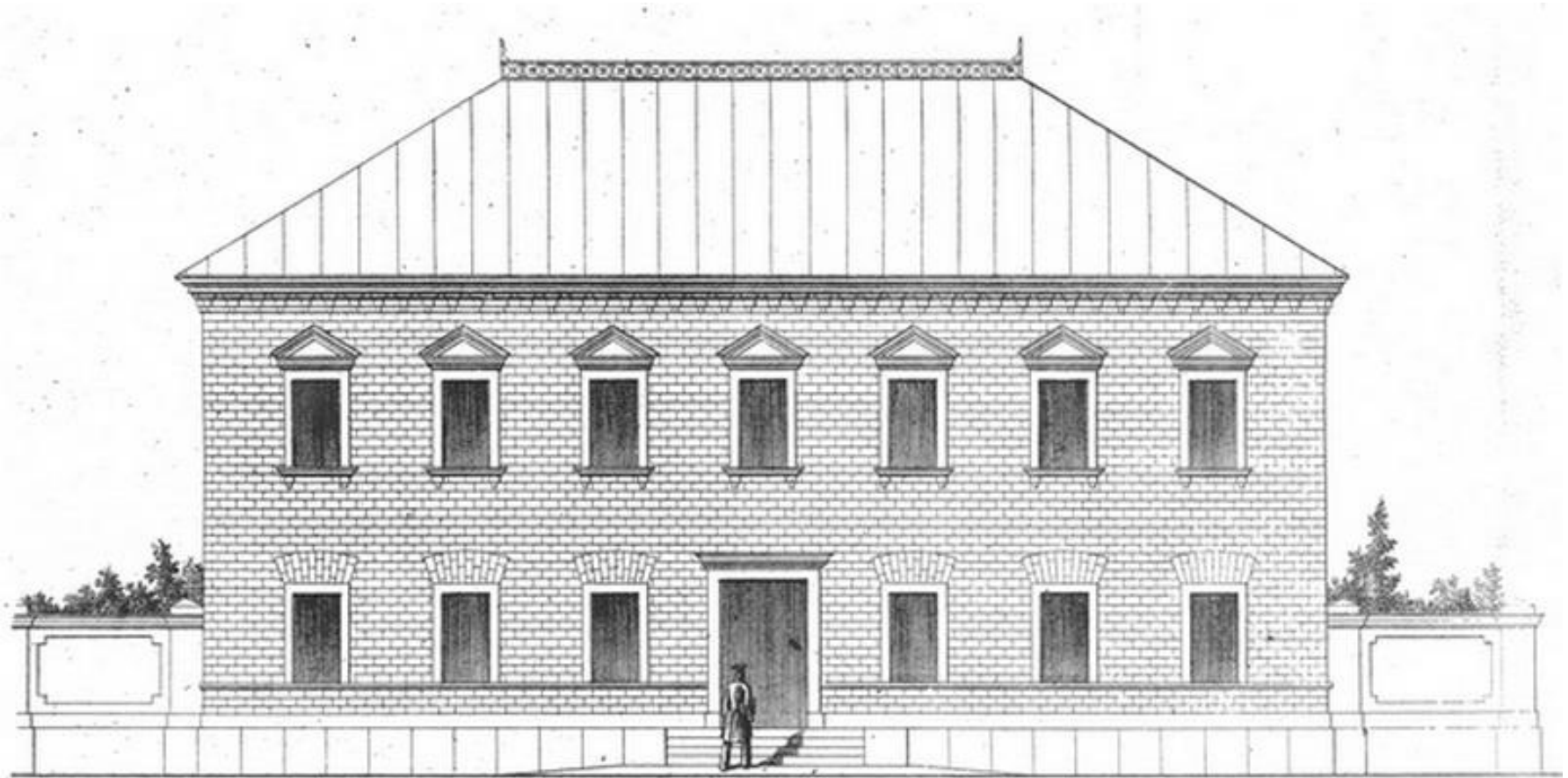
* ЦДІА України у м. Києві. – Ф. КМФ 12. – Спр. 89. – Арк. 1.

Додаток В
Рис. 20 Фасад будинку волосного правління *



* Образцовый фасад дома волостного правления // ПСЗ РИ. II. – СПб., 1853. – Т. 26. 1853. – № 24814. – С. 5.

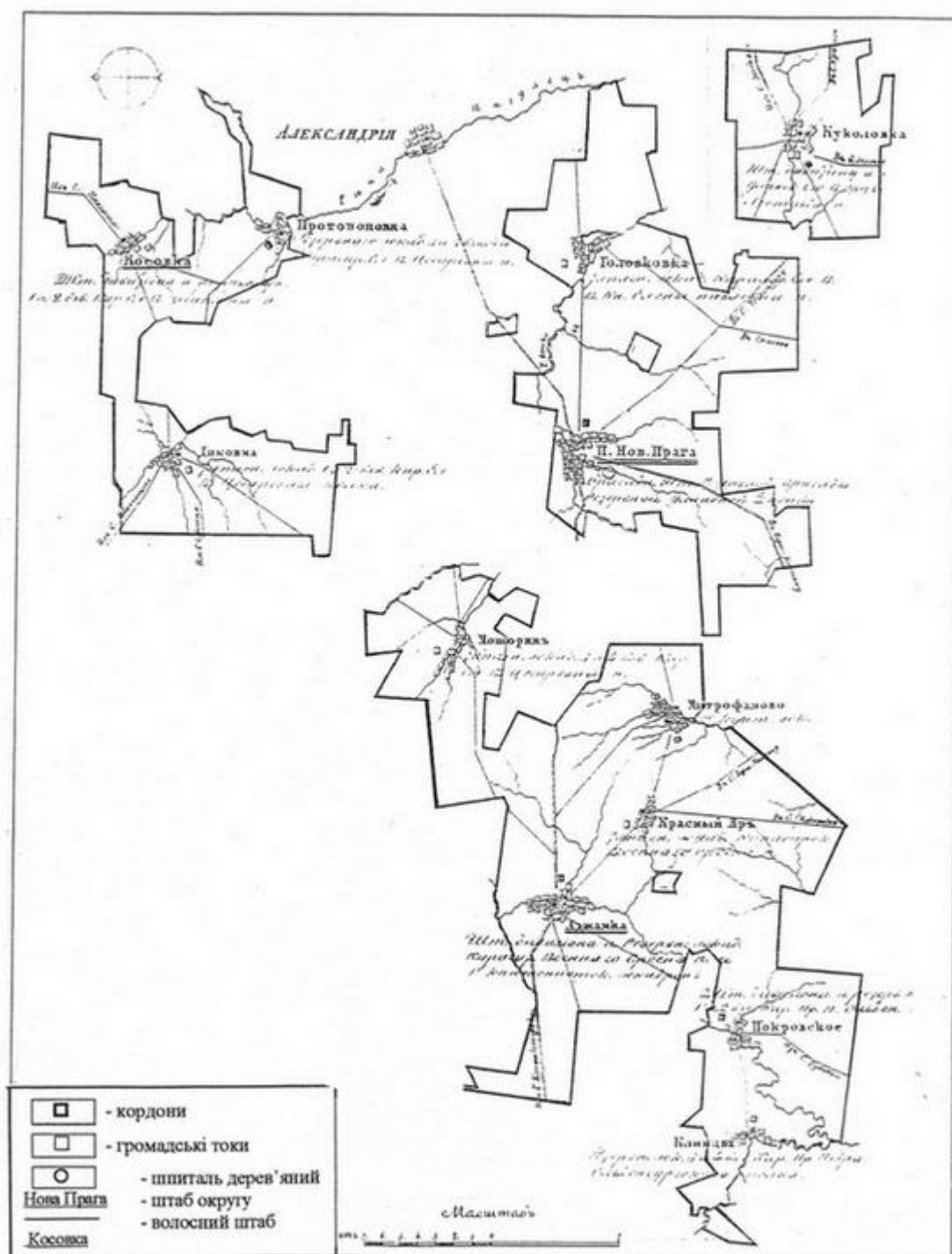
Додаток В
Рис. 21 Фасад кам'яного будинку волосного правління *



* Образцовый фасад каменного дома волостного правления // ПСЗ РИ. II. – СПб., 1853. – Т. 26. 1853. – № 24814. – С. 6.

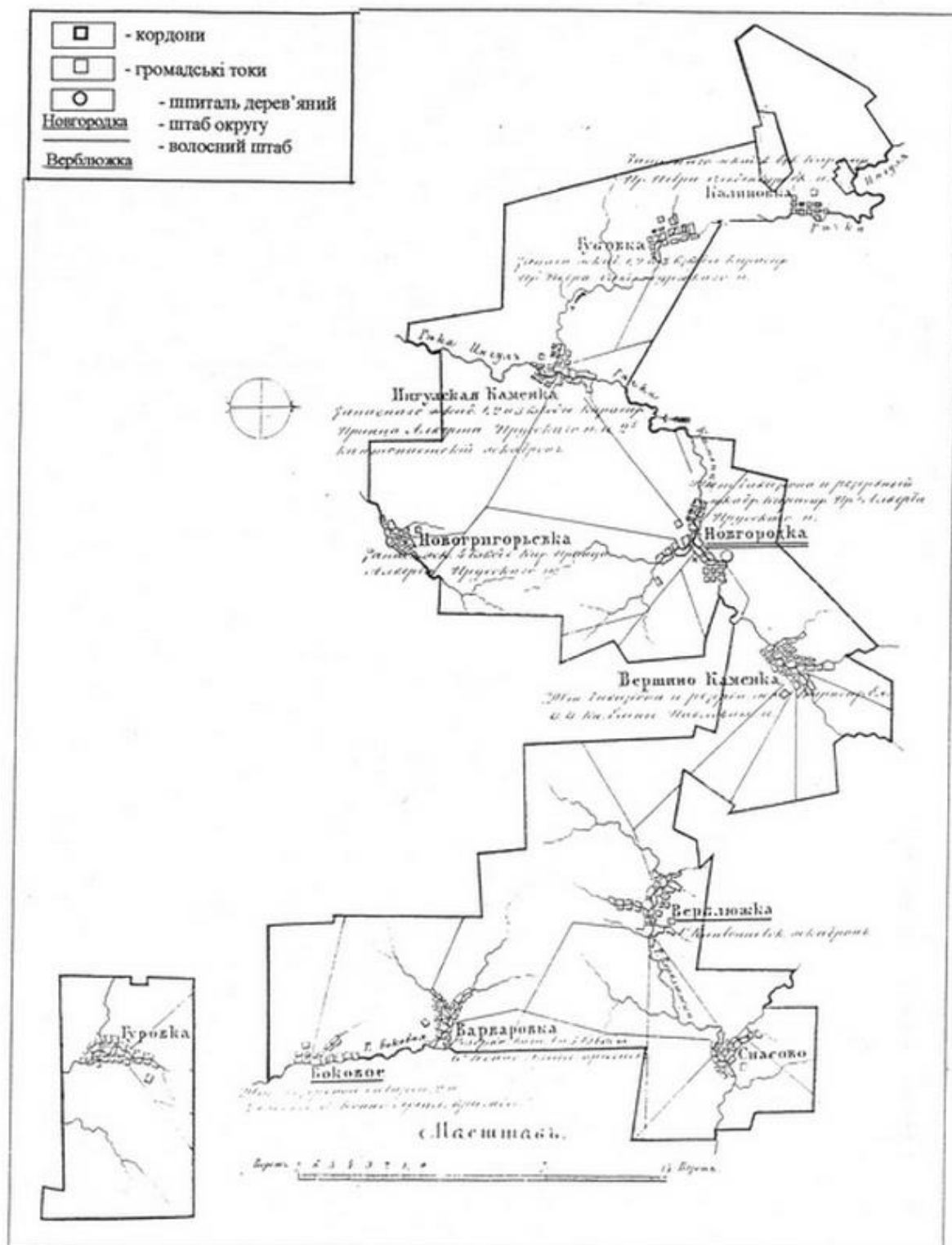
Додаток В

Рис. 22 Карта 3-го округу Новоросійського (Херсонського) військового поселення кавалерії (1854) *



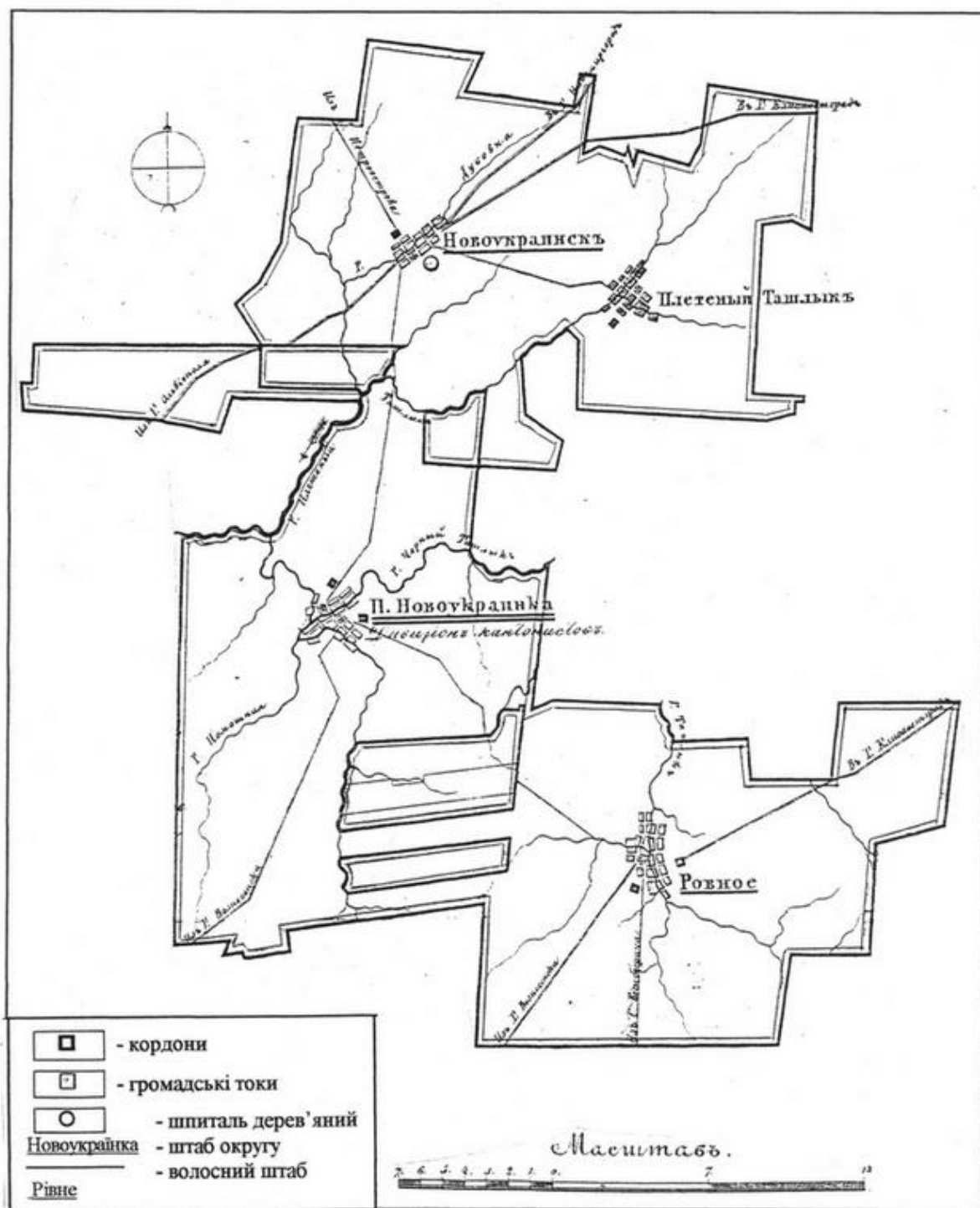
* ЦДА України у м. Києві. – Ф. 1331. – Оп. 1. – Спр. 1а. – Арк. 75.

Додаток В
 Рис. 23 Карта 4-го округу Новоросійського (Херсонського) військового
 поселення кавалерії (1854) *



* ЦДІА України у м. Києві. – Ф. 1331. – Оп. 1. – Спр. 1а. – Арк. 77.

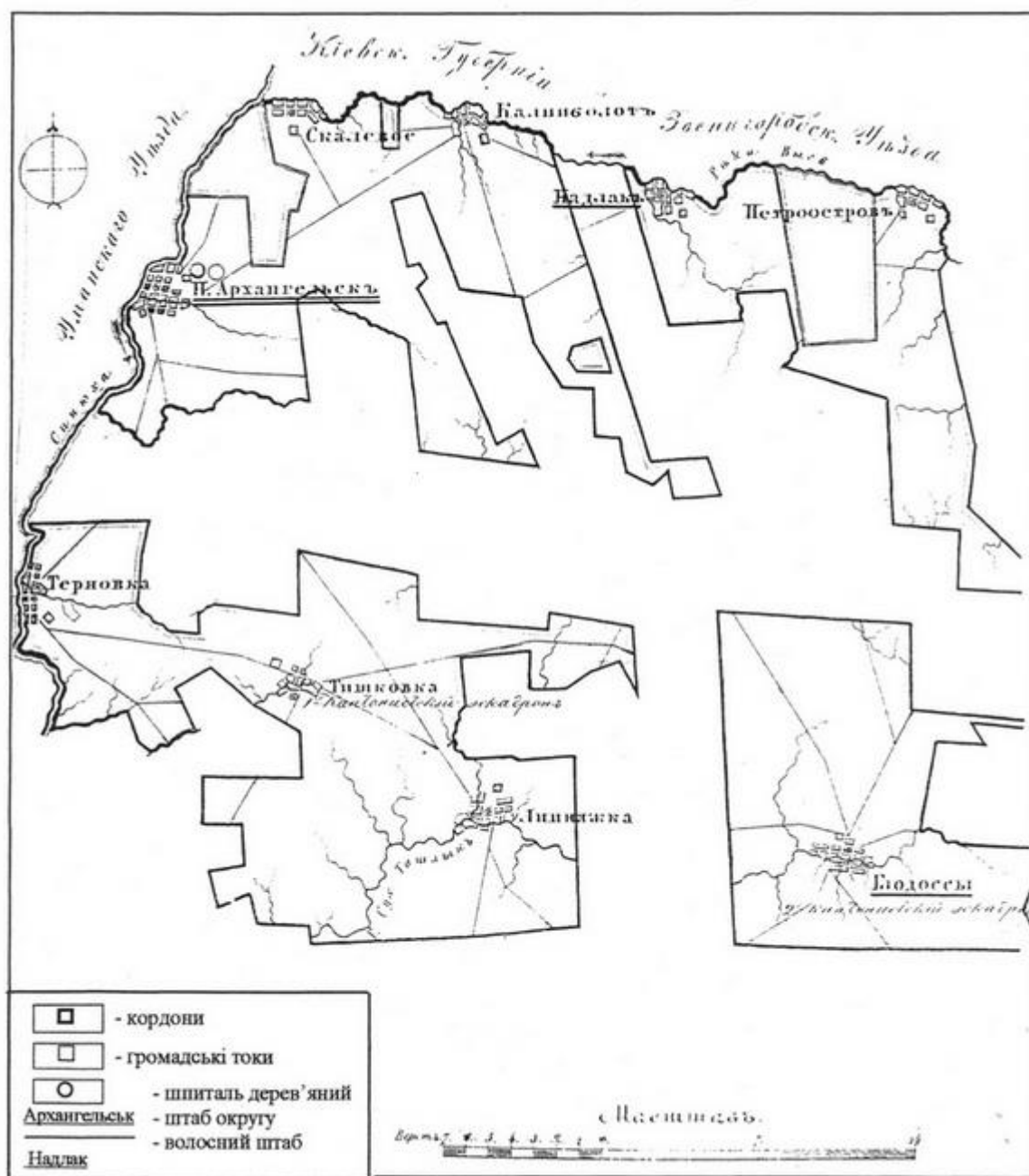
Рис. 24 Карта 5-го округу Новоросійського (Херсонського) військового поселення кавалерії (1854) *



* ЦДІА України у м. Києві. – Ф. 1331. – Оп. 1. – Спр. 1а. – Арк. 79.

Додаток В

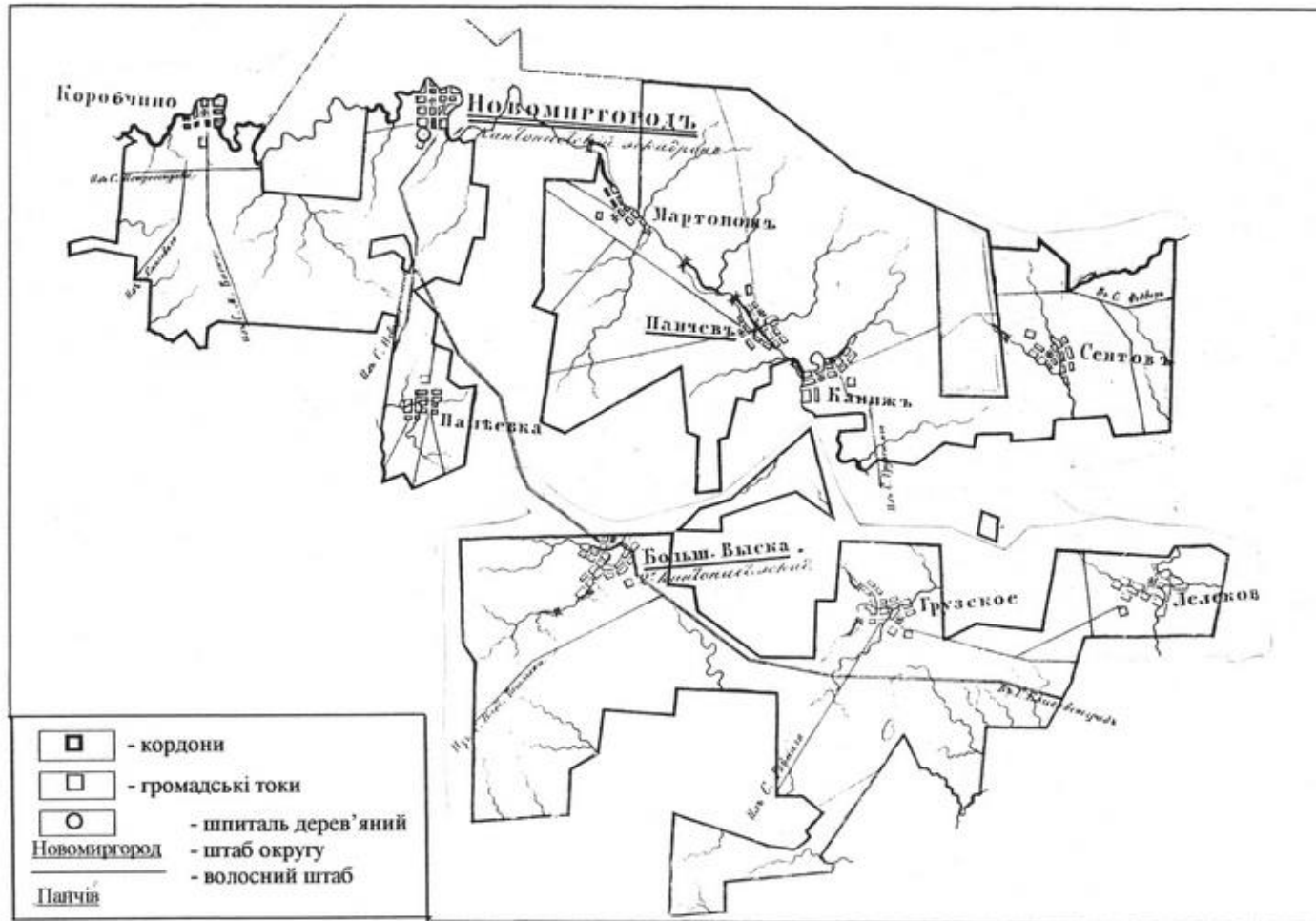
Рис. 25 Карта 6-го округу Новоросійського (Херсонського) військового поселення кавалерії (1854) *



* ЦДІА України у м. Києві. – Ф. 1331. – Оп. 1. – Спр. 1а. – Арк. 81.

Додаток В

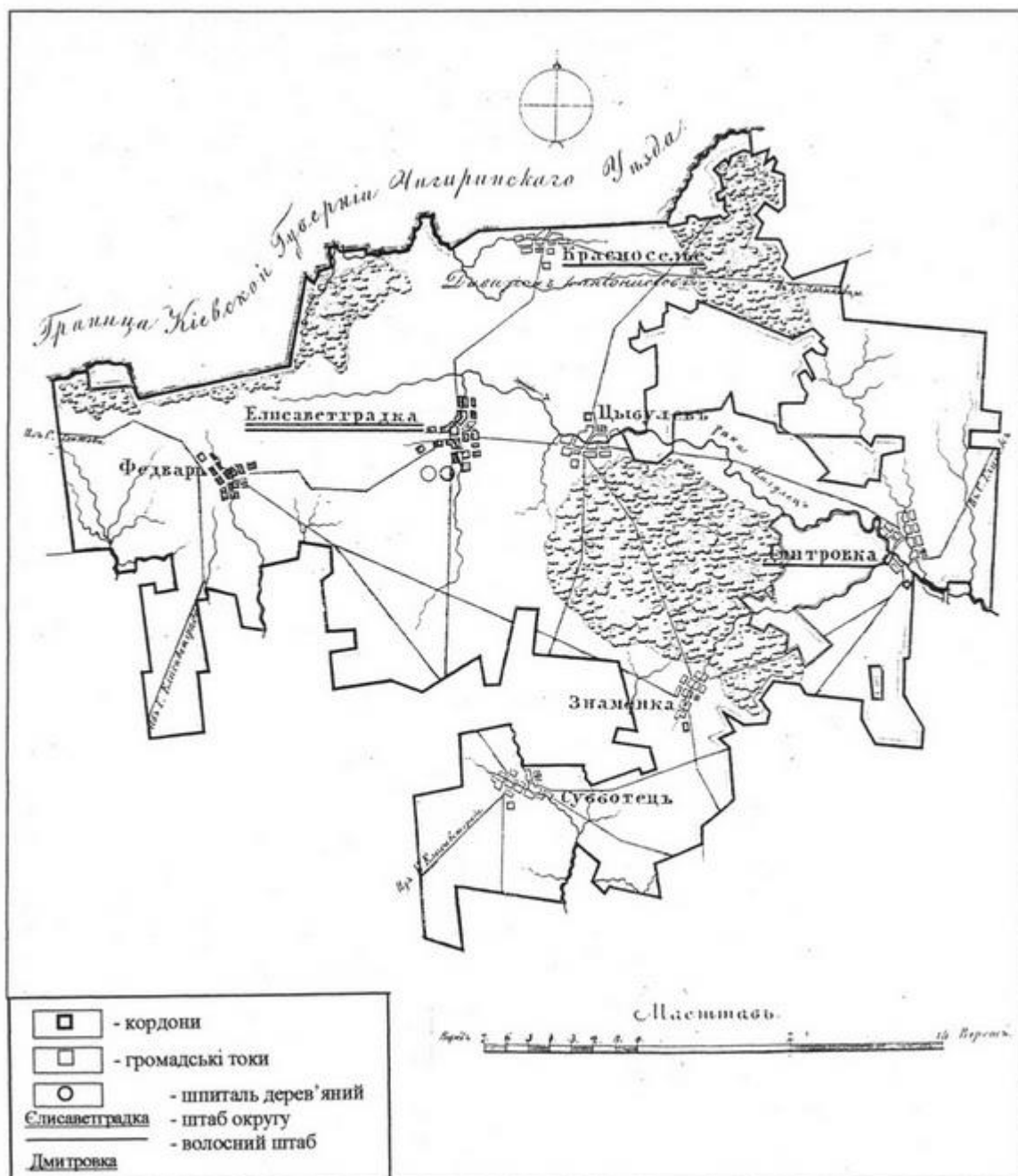
Рис. 26 Карта 7-го округу Новоросійського (Херсонського) військового поселення кавалерії (1854) *



* ЦДІА України у м. Києві. – Ф. 1331. – Оп. 1. – Спр. 1а. – Арк. 83.

Додаток В

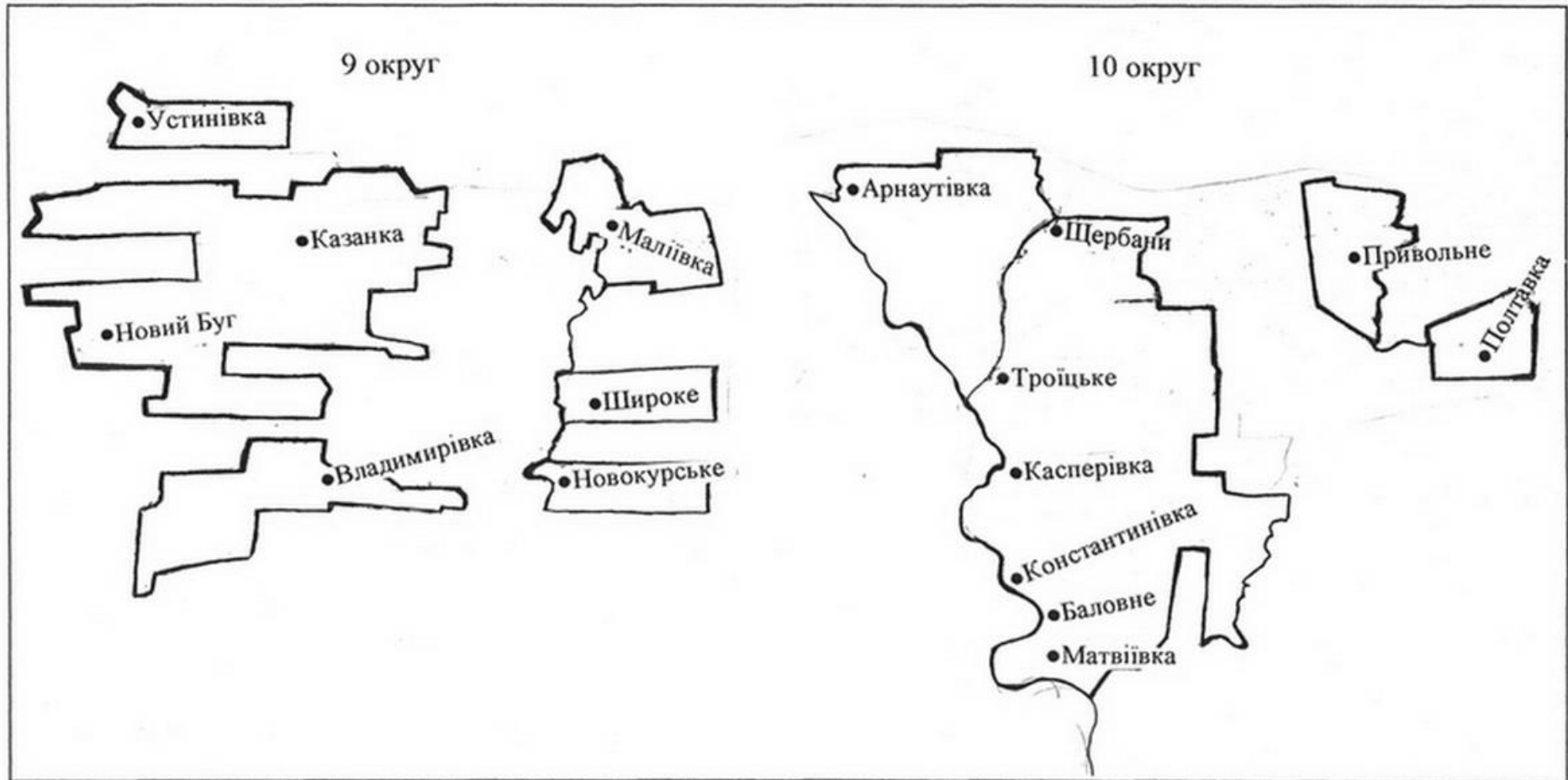
Рис. 27 Карта 8-го округу Новоросійського (Херсонського) військового поселення кавалерії (1854) *



* ЦДІА України у м. Києві. – Ф. 1331. – Оп. 1. – Спр. 1а. – Арк. 85.

Додаток В

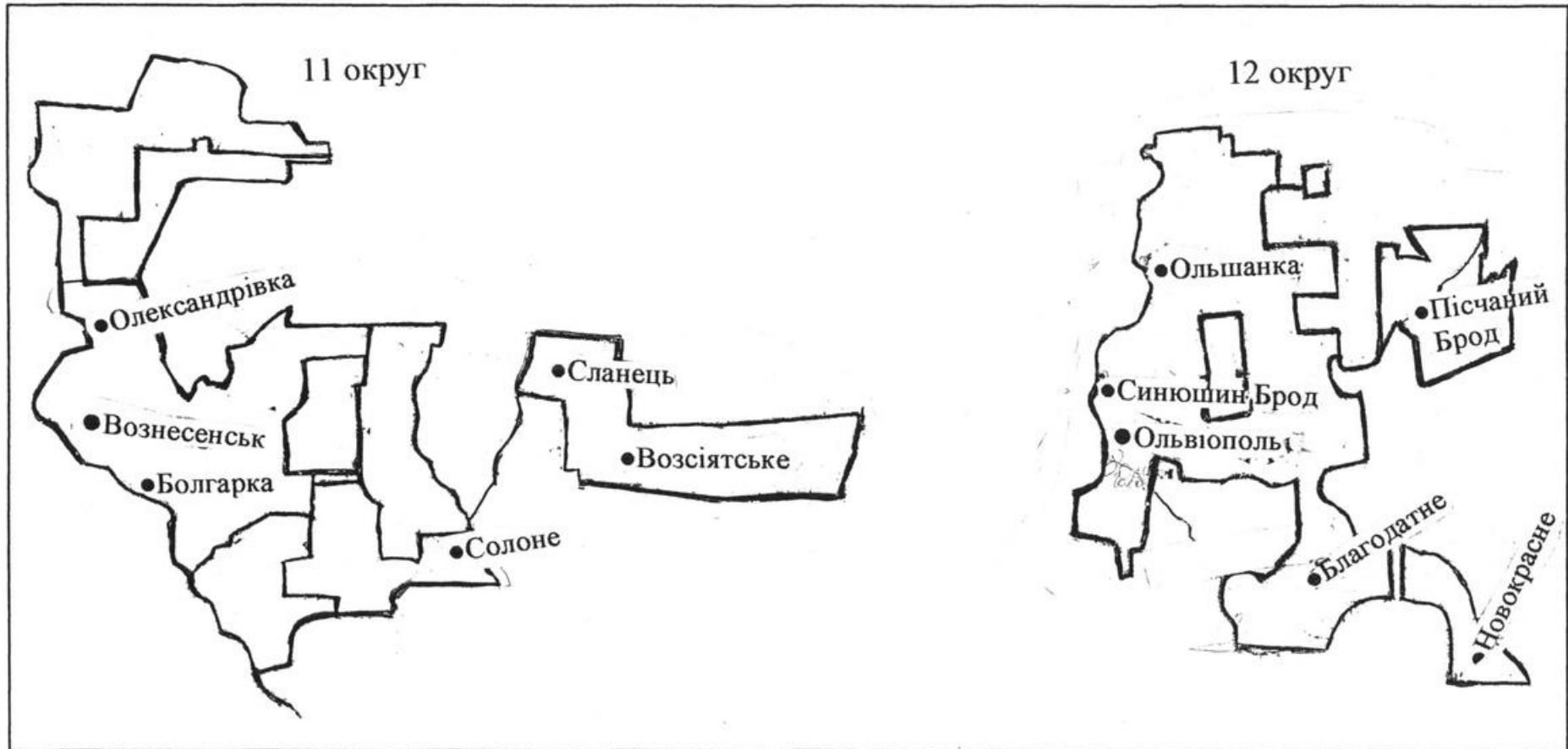
Рис. 28 Карта 9-го, 10-го округів Новоросійського (Херсонського) військового поселення кавалерії (1854) *



* Допоміжний фонд Первомайського краєзнавчого музею.

Додаток В

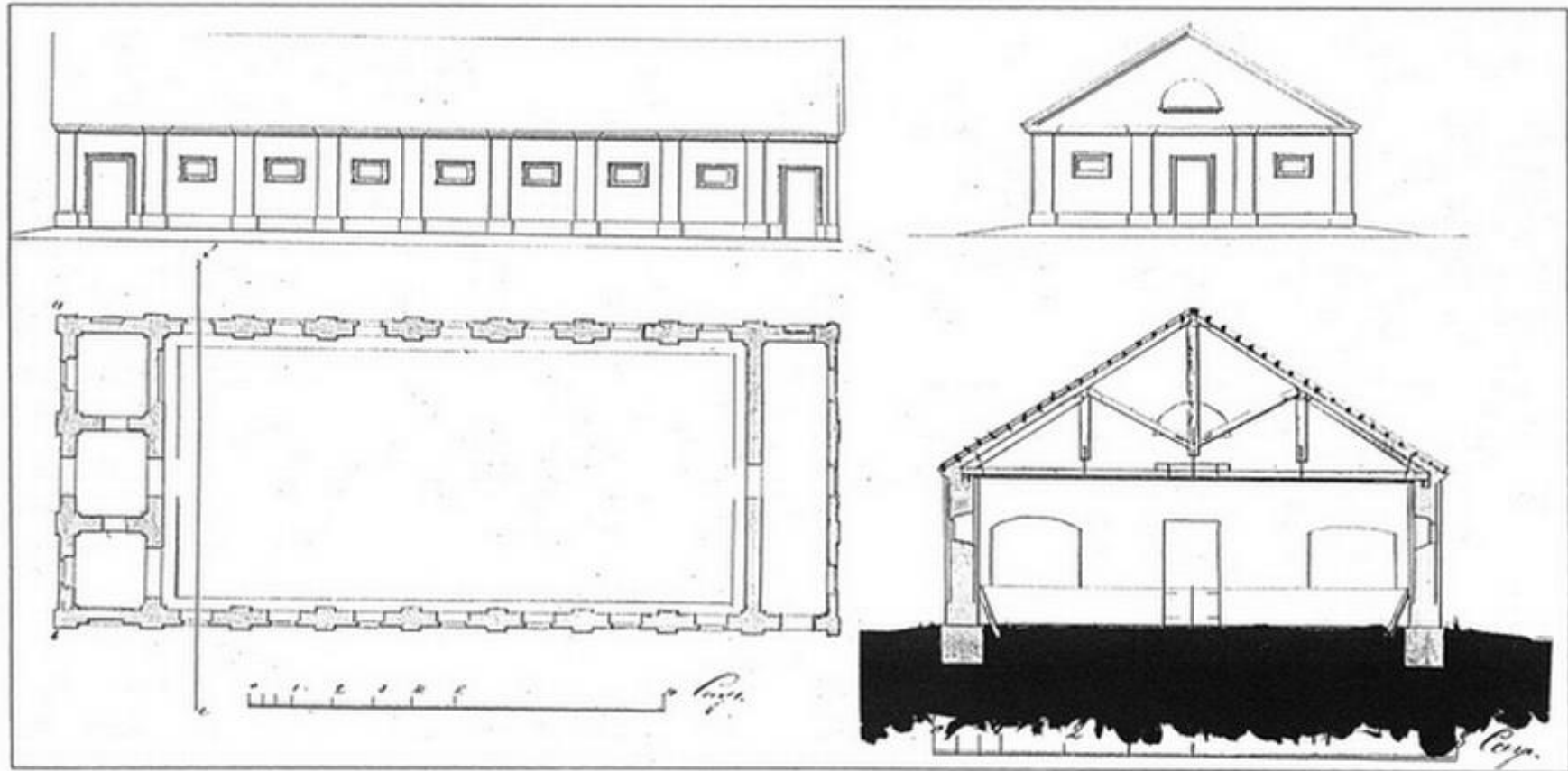
Рис. 29 Карта 11-го, 12-го округів Новоросійського (Херсонського) військового поселення кавалерії (1854) *



* Допоміжний фонд Первомайського краєзнавчого музею.

Додаток В

Рис. 30 План кам'яного манежу в с. Привольне Новоросійського (Херсонського) військового поселення кавалерії (1854) *



* ДАОО. – Ф. 7. – Оп. 1. – Спр. 87. – Арк. 193.